



आदिकवि श्रीकालमीकिमुनिप्रणीत

# श्री योगवासिष्ठ म हा रा मा य ण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

भाग ३ जो

निर्वाण प्रकरण-(पूर्वार्ध)

सद्गुरु स्वामीश्री भिक्षु-मखंडानंदजी स्थापित  
संस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय  
बांद्रा रोड, अमदावाद न. कालाबादेवी रोड, मुंबई-२

संशोधित आवृत्ति ४ थी, प्रत ३५००, संवत् १९८८  
आर बागभां संपूर्ण, मूल्य रु. १२), भार्गव्यय लुटो .

તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।

ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્યાવદ્દેદાન્તકેસરી ॥ ૧ ॥

અર્થાત્:-અરણ્યમાં શિયાળવાં ત્યાં સુધી જ ગર્જના કરી શકે છે કે, જ્યાં સુધી સિંહે ગર્જના કરી ન હોય, તે રીતે અન્ય શાસ્ત્રો પણ ત્યાં સુધી જ ગર્જી શકે છે કે, જ્યાં સુધી મહાસમર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રની ગર્જના થઈ નથી.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-ત્રિભુવનદાસ હં.  
સંસ્કૃત સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ડૉ. રાયખર-૨

# શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાહાત્મ્ય

દીપે યથા વિનિદ્રસ્ય જ્વલિતે સંપ્રવર્તતે ।  
આલોકોઽનિચ્છ્યાપ્યેવં નિર્વાણમનયા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

સ્વયંજ્ઞાતા શ્રુતા વાપિ આનન્તિશાન્ત્યૈકસૌખ્યદા ।  
આપ્રેક્ષ્ય વર્ણિતા સદ્યો યથા સ્વર્ગતરંગિણી ॥ ૮ ॥

યથા રહ્યામહિભ્રાન્તિર્વિનશ્યત્યવલોકનાત્ ।

તથૈતત્પ્રેક્ષણાચ્છાન્તિમેતિ સંસારદુઃખિતઃ ॥ ૯ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૭)

જમ જને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે માણસની ઇચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ અંધનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઇચ્છા વગર પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૭</sup> આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને બાણી હોય અથવા ખીબ ઠોઈ વર્ણન કરનારના મુખથી સાંભળી હોય, તો તે ગંગાજની પેઠે તુરત જ સધળા તાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે.<sup>૮</sup> જમ રજ્જુ (દોરડી) નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી બચે છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી બચે છે.<sup>૯</sup>

લોભમોહાદયો દોષાસ્તાનવં યાન્ત્યલં શનૈઃ ।

વિચો દિશઃ સમાસન્નશરદો મિહિકા યથા ॥ ૧૦ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૨૮)

જમ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનાં મલિનપણાં ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછાં થવા લાગે છે, તેમ આ અંધનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે.<sup>૧૦</sup>

મનઃ પ્રસાદમાયાતિ શરદીવ મહત્સરઃ ।

પરં સામ્યમુપાદત્તે નિર્મન્દર ઇવાર્ણવઃ ॥ ૧૨ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ અંધના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે અને જમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ અત્યંત સ્થિર થઈ બચે છે.<sup>૧૨</sup>

સા જીવન્મુક્તતા તસ્ય શનૈઃ પરિણતિં ગતા ।

શાન્તાશેપવિશેષસ્ય ભવત્યવિષયો ગિરામ્ ॥ ૧૧ ॥

સર્વાર્થશીતલા શુદ્ધા પરમા લોકદાસ્યધીઃ ।

પરં પ્રકાશમાયાતિ જ્યોત્સ્નેવ શરદૈન્દવી ॥ ૨૦ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

સઘળી કંદપનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ અંથને વિચારનારનું જીવનશુકલપણું એવું થાય છે કે, જનું વર્ણન કરી શકાતું નથી.<sup>૧૯</sup> સઘળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.<sup>૨૦</sup>

શામ્યન્તિ શુદ્ધિમાયાન્તિ સૌમ્યાસ્તિઘ્નન્તિ સન્નતે ।

અર્ચંચલે જલે તૃષ્ણાઃ શરદીવાન્નમાલિકાઃ ॥ ૨૨ ॥

યત્કિંચનકરીઃ ક્રૂરા ગ્રામ્યતા વિનિવર્તેતે ।

દીનાનના પિશાચાનાં લીલેવ દિવસાગમે ॥ ૨૩ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વગરનાં વાદળાંઓ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જિયા પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જિયા ધ્રુવતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.<sup>૨૧</sup> જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જો ત્યારે બંધ પડી જાય છે; તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થાય ત્યારે બંધ પડી જાય છે.<sup>૨૨</sup>

યસ્મિન્નુત્તે મતે જ્ઞાતે તપોધ્યાનજપાદિકમ્ ।

મોહપ્રાપ્તૌ નરસ્પેહ ન કિંચિદુપપુજ્યતે ॥ ૨૫ ॥

एतच्छास्त्रधनाभ्यासात् पौनः पुन्येन वीक्षणात् ।

पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंસ્कारपूर्वकम् ॥ ૨૬ ॥

अहं जगदिति ग्रौढो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।

पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ ૨૭ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

આ અંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોહની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.<sup>૨૫</sup> આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૬</sup> જમ અંથનો ઉદય થતાં ચત્ત વગર જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દર્શયરૂપી પ્રબળ પિશાચ ચત્ત વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.





Donated In The  
 Cherished Memory  
 of Seth  
 BURJORJI DOSSABHAY

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણનું આ નિર્વાણ પ્રકરણુ લાગ ૩ ને અને ૪ થો એમ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આગલી આવૃત્તિમાં આ નિર્વાણ પ્રકરણુ એક જ અંથમાં અપાયું હતું. આ નવી આવૃત્તિ વખતે તે બે ભાગમાં જાંધાવીને એટલા માટે અપાય છે કે, આવા મોટા અંથો નાના ભાગોમાં જાંધાવીને અપાય, તો વાંચવા માટે વધુ સગવડલયો થઈ પડે છે. વળી ટકાઉ-પણાની દૃષ્ટિએ પણ નાના કદમાં જાંધેલા અંથો વધુ ટકે છે; અને તેથી પરિણામે તે લાભદાયી રહે છે.

આ અગાઉ વૈરાગ્ય, સુસુપ્ત, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ઉપશમ એ પ્રથમનાં પાંચ પ્રકરણો બે ભાગમાં સંવત ૧૯૬૮ના આસો માસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. આ રીતે સંપૂર્ણ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. બે કે હાલ કાગળો, પૂઠાં, છીંટ વગેરેના લાવ ચાર-પાંચગણા વધી ગયા છે, છતાં એ ચારે ભાગનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૨) રળાયું છે.

આ અંથના ભાષાંતરની રજત, સંશોધન, વગેરે જાળ્યતો વિષે પહેલા અંથના નિવેદનમાં વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે જ. એટલે અત્રે એ વિષે કાંઈ વધુ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પછીના પૃષ્ઠ ૮ ઉપર શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે સુજળ સુધારી લઈને અંથ વાંચવા વિનંતિ છે.

માગશર સુદિ ૧૨, }  
 સવત ૧૯૬૮

સમુદાયિક સુદલાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી  
 ત્રિભુવનદાસ કે. ઠાકર

# અનુક્રમણિકા

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
<b>૬-નિર્વાણ પ્રકરણ (પૂર્વાર્ધ)</b>		૨૮ દેહાદિની અનિયમિતતા અને તેમના પર	
૧ દૈનિક વ્યવહારનું વર્ણન ... ..	૩	થયેલી ભ્રાંતિ ... ..	૬૯
૨ વસિષ્ઠનું સભામાં આગમન અને પૂર્વકથિત		૨૯ જગત પરમાત્માસ્વરૂપ જ છે ... ..	૭૪
વિષયોનું સ્મરણ ... ..	૬	૩૦ ચૈતન્યની સત્તા અને જીવજ્ઞાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ	૮૧
૩ પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું વર્ણન...	૯	૩૧ શુદ્ધ ચૈતન્યનિદર્શન... ..	૮૭
૪ આત્મદષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા સમયદ્રશ્યની		૩૨ ચૈતન્યની દેહાદિકમાં સ્થિતિ ... ..	૯૦
સંભાવના ... ..	૧૧	૩૩ દૈતનિવારણની યુક્તિઓ ... ..	૯૩
૫ સમયદ્રશ્યે ક્ષેપિત સ્વાતુભવનું વર્ણન ...	૧૨	૩૪ પરચંતી ઇત્યાદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન ...	૯૭
૬ દેહ અને આત્માનું વિવેચન તથા અગ્નિનું		૩૫ સર્વોદ્દૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન ... ..	૯૯
સ્વરૂપ ... ..	૧૩	૩૬ ઇશ્વરસ્વરૂપનિરૂપણ ... ..	૧૦૧
૭ કામાદિકના અધ્યાસથી થતા અગ્નિનું વર્ણન	૧૬	૩૭ સત્તા યોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા	
૮ કાર્પણ અવિદ્યાનું વર્ણન ... ..	૨૦	તથા અનંત શક્તિઓ ... ..	૧૦૩
૯ વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપનું વર્ણન...	૨૨	૩૮ પરમાત્માનું ધ્યાન તથા પૂજનનો પ્રકાર...	૧૦૫
૧૦ સ્થાવર જીવનું વર્ણન અને ગોદાપ્રાપ્તિના		૩૯ અંતઃપૂજનવિધિ તથા ચિદાત્મસ્વરૂપ ...	૧૦૭
ઉપાયનું નિરૂપણ ... ..	૨૫	૪૦ દેવતસ્વનિરૂપણ ... ..	૧૧૧
૧૧ જીવનમુક્તોની સ્થિતિનું વર્ણન ... ..	૨૮	૪૧ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોદિની સાર્થકતા ...	૧૧૨
૧૨ જીવનમુક્તોના વ્યવહારનું સામાન્ય વર્ણન	૩૪	૪૨ સૃષ્ટિ આપદાદિપત છે ... ..	૧૧૬
૧૩ વામનાનો લડ પદા પ્રાણનિરોધ કરવાનો		૪૩ સમીપી કાર્યાર્થતા ... ..	૧૧૮
ઉપદેશ ... ..	૩૬	૪૪ જ્ઞાનની દૃઢતાના ઉપાય ... ..	૧૨૦
૧૪ મેરુપર્વતના એક શિખરનું વર્ણન...	૩૭	૪૫ પરબ્રહ્મનું બીજારૂપ વર્ણન ... ..	૧૨૨
૧૫ મેરુપર્વતના શિખર પરના કલ્પદક્ષીને		૪૬ બ્રહ્મનું શીલારૂપ વર્ણન ... ..	૧૨૪
ત્યાં રહેના બુદ્ધિ વગેરેનું વર્ણન ... ..	૩૯	૪૭ બ્રહ્મમાં જગત આદિ બેદનું નિરૂપણ ...	૧૨૭
૧૬ બુદ્ધિ વસિષ્ઠમુનિનો કારણ સત્કાર ...	૪૧	૪૮ દસથી બિન્ન બ્રહ્મનું વર્ણન ... ..	૧૩૦
૧૭ બુદ્ધિના સ્વરૂપનું વર્ણન ... ..	૪૨	૪૯ સંસારવિચાર... ..	૧૩૧
૧૮ માતૃકાઓના ઉન્નત વર્ણન ... ..	૪૩	૫૦ હિન્દિયસંવેદનવિચાર ... ..	૧૩૩
૧૯ બુદ્ધિના જન્મ અને સ્થાનની કથા ...	૪૫	૫૧ અગ્રોધથી જીવાદિની ભ્રાંતિ અને મોઘથી	
૨૦ બુદ્ધિનું ચિત્ત સુખદુઃખમા મગાન રહે છે		બ્રહ્મરૂપતા ... ..	૧૩૬
તેનું વર્ણન ... ..	૪૮	૫૨ આસક્તિના લાગથી જગતનો દુઃખ ...	૧૪૧
૨૧ કલ્પદક્ષનો મહિમા અને બીજાં અનેક		૫૩ અદ્વૈત અને સંગના ત્યાગ વિશે ... ..	૧૪૩
વિચિત્ર જ્ઞાતોનું સ્મરણ ... ..	૫૧	૫૪ સુખદુઃખાગ્નિનું કારણ અને આત્મોપદેશ...	૧૪૮
૨૨ એક પાત્રી એક એમ અનેક સૃષ્ટિઓ થયા		૫૫ જીવનસ્વનિરૂપણ ... ..	૧૫૦
કે છે તેનું વર્ણન ... ..	૫૪	૫૬ જીવનમુક્તિ અને જગતરૂપ ચિત્ર ...	૧૫૩
૨૩ મુલ્ય કેને બાધ નથી કરેતું ? ... ..	૫૭	૫૭ વાસનાની નિવૃત્તિનો ઉપાય... ..	૧૫૬
૨૪ દેહમાંની નાદીઓ અને ચક્ર વગેરેનું વર્ણન	૫૯	૫૮ અજ્ઞાનની કૃતાર્થતા... ..	૧૫૭
૨૫ પ્રાણ-અપાનની ગતિ અને પ્રાણાયામ		૫૯ શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થિરતાના ઉપાય... ..	૧૫૮
ઉપાસનવિધિ ... ..	૬૧	૬૦ વિષ પરમાત્માની વિમૂર્તિ છે. ... ..	૧૬૧
બુદ્ધિ ચિરંજીવી દોષાનાં કારણો... ..	૬૫	૬૧ જગતની સ્વભાવત્વતા ... ..	૧૬૩
બુદ્ધિના આપ્ધાનની સમાપ્તિ ... ..	૬૭	૬૨ એક સંન્યાસીને અનેક દેહપ્રાપ્તિનો ભ્રમ	૧૬૫
		૬૩ વિસંત બિહુને રક્ષાવાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ	૧૬૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૪	લિહુ ઇત્યાદિને રૂઢના ગણુલ્લની પ્રાપ્તિ...	૧૭૨
૬૫	લિહુની પેઠે જીવોનો સંસાર ...	૧૭૪
૬૬	લિહુનો સંસાર ...	૧૭૫
૬૭	બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન ...	૧૭૭
૬૮	મૌનવિચાર ...	૧૮૦
૬૯	પ્રાણ અને મનનો સંયોગ ઇત્યાદિ ...	૧૮૨
૭૦	એક રાજ્ય પ્રત્યે વેતાલના છ પ્રશ્નો ...	૧૮૬
૭૧	વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર ...	૧૮૭
૭૨	બાકીના પાંચ પ્રશ્નો ઉત્તર ...	૧૮૯
૭૩	વેતાલનું શાંત થવું... ...	૧૯૦
૭૪	ભગીરથ અને ત્રિતલમુનિનો સંવાદ ...	૧૯૦
૭૫	ભગીરથનો ત્યાગ ...	૧૯૩
૭૬	ભગીરથને પુનઃ રાજપ્રાપ્તિ તથા ગંગાનું અવતરણ ...	૧૯૪
૭૭	ચૂડાલાનું આખ્યાન અને શિખિધ્વજનો વિવાદ... ...	૧૯૫
૭૮	ચૂડાલાને વૈરાગ્ય અને શાસ્ત્રબોધ... ...	૧૯૮
૭૯	ચૂડાલાને આત્મપ્રાપ્તિ ...	૨૦૧
૮૦	જૂતપંચકવિદ્યાસ ...	૨૦૩
૮૧	આધિવ્યાધિની ઉત્પત્તિ તથા તેની શાંતિના ઉપાય ઇત્યાદિ... ...	૨૦૮
૮૨	અણુબ્રાહ્મિ સિદ્ધિઓના ઉપાય ...	૨૧૭
૮૩	કિરાટની કથા ...	૨૧૯
૮૪	શિખિધ્વજનો વૈરાગ્ય અને વનગમન ...	૨૨૧
૮૫	ચૂડાલા પતિ પાસે વનમાં ગર્ભ ...	૨૨૫
૮૬	કુંભની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ ...	૨૩૩
૮૭	શિખિધ્વજનું ગુરુશરણ ...	૨૩૫
૮૮	મૂર્ખનું આખ્યાન ...	૨૩૮
૮૯	હસ્તિકૌપાખ્યાન ...	૨૪૦
૯૦	મૂર્ખના આખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૨૪૨
૯૧	હસ્તિકૌપાખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૨૪૪
૯૨	શિખિધ્વજનો સર્વત્યાગ ...	૨૪૬
૯૩	શિખિધ્વજને ત્યાગનો બોધ ...	૨૪૮
૯૪	ચિદ્રૂપ જ અવશેષ રહે એવો બોધ ...	૨૫૨
૯૫	શિખિધ્વજની વિશ્વાતિ ...	૨૫૭
૯૬	શિખિધ્વજનો બોધ... ...	૨૫૯
૯૭	દશ્ય-દર્શન મિથ્યા છે ...	૨૬૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૮	ચિત્તસત્તાનો નિરાસ ...	૨૬૫
૯૯	બ્રહ્મ અને જગત ...	૨૬૭
૧૦૦	બ્રહ્મની સત્યતા ...	૨૬૯
૧૦૧	શિખિધ્વજની કૃતકૃત્યતા ...	૨૭૧
૧૦૨	કુંભનું જવું અને શિખિધ્વજની વિશ્વાતિ ...	૨૭૫
૧૦૩	કુંભનું પુનરાગમન ...	૨૭૭
૧૦૪	ચૂડાલાને ભોગની ઇચ્છા ...	૨૮૧
૧૦૫	કુંભને સ્ત્રીભાવની પ્રાપ્તિ ...	૨૮૪
૧૦૬	કુંભરૂપ ચૂડાલાનો વિવાદ... ...	૨૮૭
૧૦૭	શિખિધ્વજની અનાસક્તિની પરીક્ષા ...	૨૯૧
૧૦૮	શિખિધ્વજના ક્રોધની પરીક્ષા અને ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય ...	૨૯૩
૧૦૯	ચૂડાલા અને શિખિધ્વજનો પુનઃ સંયોગ ...	૨૯૬
૧૧૦	શિખિધ્વજનું રાજ્ય અને ચૂડાલાની વિદેહસુકિત ...	૩૦૧
૧૧૧	ક્યોપાખ્યાન... ...	૩૦૩
૧૧૨	મિથ્યાપુરુષનું આખ્યાન-આકાશરક્ષણ ...	૩૦૫
૧૧૩	મિથ્યાપુરુષના આખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૩૦૮
૧૧૪	સદ્-અસદ્ગુણનું વિવેચન ઇત્યાદિ ...	૩૦૯
૧૧૫	મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો... ...	૩૧૧
૧૧૬	ગણેશ ચિત્તાનાં લક્ષણો ...	૩૧૪
૧૧૭	ઇક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ-કું કોણ અને જગત કેમ થયું? ...	૩૧૫
૧૧૮	સૃષ્ટિ વિષેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર અને આત્મ-દર્શન ...	૩૧૬
૧૧૯	બંધનોક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે ...	૩૧૭
૧૨૦	યોગની સાત ભૂમિકાઓ ...	૩૧૯
૧૨૧	ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ કારણ છે ...	૩૨૧
૧૨૨	સુકાપુરુષનાં લક્ષણો ...	૩૨૨
૧૨૩	અમાની સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા ...	૩૨૩
૧૨૪	મૃગ અને પારધિના પ્રસંગથી ટૂંકીયાવ-સ્થાનું વર્ણન... ...	૩૨૪
૧૨૫	તુલ્યપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય ...	૩૨૬
૧૨૬	યોગશૂંભિકાનો અભ્યાસક્રમ ...	૩૨૭
૧૨૭	સગણ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા ...	૩૩૪
૧૨૮	ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામનું વ્યુત્થાન ...	૩૩૯

# शुद्धि पत्र

पृष्ठ नि.	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ नि.	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	८	ऊपशम	उपशम	२१७	१	२८ क्षण्णायत्रभां	क्षण्णभात्रभां
१७	१	२८ महभा	महिभा	२१७	२	१५ सुक्षु	सुक्षम
२८	२	७ आत्माशान	आत्मशान	२२१	२	५ ०मिवा	०मिव
३८	१	६ विराण	विशाण	२२१	२	१३ पारधिना	पारधीना
४०	२	३० आपसशओना	आपसशओना	२२८	१	११ यत्रोपतिने	यत्रोपवीतने
४५	२	२१ ०मन्तवृत्ता	०मन्तवृत्ताः	२३४	१	२१ शओभां	शाओभां
६३	१	३० भाभवथी	भाभवथी	२३५	१	२३ गल्लवा	गल्लावा
७८	२	२८ अमथ	अमथ	२३६	२	७ आवववाथी	आववाथी
८३	१	२४ धरल	धारल	२४०	२	६ कृष्ण जनस्य	कृष्णजनस्य
८८	१	५ निर्विकल्प	निर्विकल्प	२५४	२	११ भेल्यो	भोल्यो
१०१	२	२१ शुद्ध	शुद्धं	२५५	२	३ अद्धंकार्शपी	अद्धंकार्शपी
१०१	२	२३ समान्य	आमान्य	२५७	१	२६ देव देवः	देवदेवः
१०४	२	२२ पुष्करावावर्त	पुष्करावर्तः	२५८	२	२४ आशान	आशान
१०६	२	१४ साधनो-	साधनो	२६१	२	३२ परश्रद्धभां	परश्रद्धभां
११८	१	२४ नियमोणा	नियमोवाणा	२६३	१	१२ अधिष्ठान	अधिष्ठान
११८	२	१६ करेवा ?	करे ?	२६३	२	२ निज	निज-
१२७	२	३ दंष्ट	दंष्ट	२६३	२	१३ किंचिज्जायते	किंचिज्जायते
१३२	२	२२ व्यवहारथी	व्यवहारथी	२६८	१	१ स्वश्प	स्वश्प
१३६	१	२७ कुमणी	कुमणी	२७१	१	३१ आत्म स्वश्पथी	आत्मस्वश्पथी
१३६	१	३० अक्षवेत्ताओभां	अक्षवेत्ताओभां	२७१	२	११ स्वभावे	स्वभावे
१३७	२	५ अविश्विशी	अविश्विशी	२८०	२	६ ०कलना वियुक्त	०कलनावियुक्त
१४१	१	५ तमिम	तमिमं	२८३	१	११ आकाश	आकाश
१६१	२	३ सत्ता	सत्ता	२८३	२	१० अकुण व्याकुण	आकुणव्याकुण
१६१	२	१६ सत्तासान्य	सत्तासामान्य	२८६	२	५ ओक्षण	ओक्षण
१६२	२	२१ जमाय	जगाम	२८८	२	८ विवहानो	विवाहनो
१६२	२	२२ शामा	श्यामा	२८८	१	२४ उचित	उचित
१६३	२	१८ भनुश्प	भनश्प	२८१	१	६ भंदरावृक्ष	भंदरावृक्ष
१७८	२	१४ भूभनुं	भुभनुं	२८३	१	३३ ०भूद्वितीयम्	०भूद्वितीयम्
१७८	२	२१ ०करुपत्ता	०करुपत्ते	३०३	२	३५ ०धवास	०धवास
१८५	२	१३ अक्षकार	अक्षकार	३०६	२	७ कल्पाओनी	कल्पताओनी
१८६	२	४ यातिचित्त	याति चित्त	३१६	२	१ अनुभववाणी	अनुभववाणी
१८८	१	३५ सत्ताओभां	सत्ताओभा	३२२	१	८ प्रशातशान्त्त्यर्थ	प्रशातशान्त्त्यर्थ
१८५	२	३ पुञ्ज	पुञ्ज	३२२	१	१८ क चन शायी	कचनशायी
१८५	२	१३ ०वष्टम्य	०वष्टम्य	३२३	१	२२ ब्रह्म	ब्रह्म
१८६	२	५ दोडिना	दोडिना	३२६	२	२६ अतत्त्व	आतत्त्व
१८८	२	२३ यतन्य	यैनन्य	३३१	१	२४ कुण	कुण
२०३	२	१० विहस्य	विहस्य	३३४	२	५ श्रीरघूणां	श्रीरघूणां
२०५	२	१४ शाभओनी	शाभाओनी	३३४	२	१० कागथी	कागथी
२१४	२	६ परिश्रपथी	परिश्रामथी	३४१	१	३२ धत्ति	धत्ति



॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

# श्री योग वासिष्ठ महारायण

द-निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध)

शुद्ध गुजराती भाषांतर



॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

# श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुणशाली भाषांतर

६-निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध)

ॐ सर्ग १ लो\* ॐ

दैनिक व्यवहारनु\* वर्णन

श्रीवाल्मीकिरुवाच—ऊपशमप्रकरणादनंतरमिदं शृणु ।

त्वं निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत् ॥ १ ॥

वाल्मीकि ज्योत्स्नाः—‘हे राम । उपशम—प्रकरण पछीनु हवे आ निर्वाण—प्रकरण सांभणो, हे न प्रकरण जल्वाथी मुक्ति भणे छे’<sup>१</sup> जे प्रमाणे सर्वोत्तम वक्ता वसिष्ठमुनि कहेता हता, अने रामयद्रज भौन धरीने ऐक्यितथी सांभणता हता<sup>२</sup> राजवोडा वसिष्ठमुनिनी वाणीना अर्थभां तट्कीन धरने, मन अने शरीरना व्यापारे। भूषी गंया हता, तेथी तेजो चित्रभां आवेजेया स्थिर नना जलाता हता.<sup>३</sup> मुनिज्यो भ्रमणा तथा तर्जनी आंगणीज्योना सुहर अलिनयो करीने प्रेमपूर्वक वसिष्ठमुनिनां

\* आ.पहेना सर्गभा वसिष्ठना वाक्यथी श्रोताज्यो जम्बानु, तेज्यो आदिनक कियोज्यो कथानु अने सांभणेना विषयानु चितन करी निद्राथी रात्रि व्यतीत कथानु वर्णन करवाभा आनरे

વચનોના અર્થનો વિચાર કરતા હતા.<sup>૪</sup> આત્મ-  
તત્ત્વના અવલોકનરૂપી મકરેદના સ્વાદને લીધે  
નેત્રોરૂપી ભ્રમરો સ્થિર થઈ જવાથી સાંભળવા  
બેઠેલી સ્ત્રીઓ, જાણે વૃક્ષોની અતિ સુંદર મંજ-  
રીઓ હોય એવી જણાતી હતી.<sup>૫</sup> સૂર્ય અસ્તા-  
ચળ તરફ ઢળવાથી શાંત લાગતો હતો અને તે  
જાણે જ્ઞાનના ઉદયથી કાર્ધક ઉપશમ પામ્યો હોય  
એવો દેખાતો હતો.<sup>૬</sup> પુષ્પોના સમૂહને હસા-  
વનાર અને મંદારનાં પુષ્પોની મધુર સુગંધને  
દેનારો પવન જાણે શ્રવણને માટે શાંત થવા  
લાગ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યું.<sup>૭</sup> મોટી મોટી  
ભ્રમરોની પંક્તિઓ, પુષ્પમાળાઓમાં સૂઈ  
ગઈ હતી. તે જાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં  
સારી પેઠે ધ્યાન કરવા લાગેલી હોય એવી  
જણાતી હતી. મોતીમય જળીઓની અંદર  
રહેલી વાવોમાં, મોતીની પ્રભાઓથી દીપતું  
જળ જાણે નિશ્ચળ થઈને બ્રહ્મવિવાતું શ્રવણ  
કરવા બેઠું હોય, એવું જણાતું હતું.<sup>૮</sup> સૂર્યનાં  
કિરણો આકાશમાં લાંબી મુસાફરી કરીને વિશ્રામ  
લેવા જળીઓમાં પેસતાં હતાં, તે જાણે કયા  
સાંભળવા શીતળ સભામંડપમાં બેઠાં હોય તેમ  
જણાતાં હતાં.<sup>૯</sup> શાંત થતા દિવસનો શરીરરૂપી  
તડકો, કે જે શાળાની અંદર પેહો હતો, તે  
મોતીનાં જળીઓનાં કિરણોના સમૂહરૂપી ભસ્મ-  
નો લેપ કરતો હતો, તે તપસ્વીના વેષથી પોતાને  
પણ ઉપશમ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચવતો હોય, એવો  
જણાતો હતો.<sup>૧૦</sup> રાજાઓના હસ્તોમાં અને  
સુકુટોમાં રહેલાં નીલકમળો જાણે વસિષ્ઠમુનિ-  
નો રસથી ભરપૂર ઉપદેશ સાંભળીને રાજાઓનાં  
અંતઃકરણોની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત થયાં હોય,  
તેમ ખિડાઈ જવાને તૈયાર થતાં હતાં.<sup>૧૧</sup>  
ખાળકા, મૂર્ખ લોકો અને પાંજરામાં રહેલાં  
પક્ષીઓ, ભોજન લેવાની ઉતાવળથી તે તે ધરની  
સ્ત્રીઓને વારંવાર કનડગત કરતાં હતાં.<sup>૧૨</sup> રાત્રિ-  
એ ખીલતી પોયણીઓનો પરાગ, ભ્રમરોની

પાંખોથી ઊડીને ચામરોની ઉપર અને લોકો-  
ની આંખોની પાંખણોનાં રૂવાંઓ ઉપર ચોટતો  
હતો.<sup>૧૪</sup> અને સૂર્યનાં કિરણો જાણે મેઝુ આદિ  
પર્વતોની ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળેલા છાયા-  
ઓના સમૂહરૂપ અંધકારના ભયથી નાસીને  
ગોખ આદિનાં દ્વારોમાં છુપાઈ રહેવાને માટે  
ધરના મધ્યમાં પેઠેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં.  
તે સમયમાં દિવસનો ચોથો ભાગ ખાટી રહ્યાની  
સૂચના આપનારો અને દિશાઓનાં મુખોને પૂરી  
દેનારો, ભેરીઓનો, ઢાલોનો તથા શંખોનો ધ્વનિ  
થવા લાગ્યો.<sup>૧૫, ૧૬</sup> જમ મેઘના નાદથી મયૂરોનો  
મોટો શબ્દ પણ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી, તેમ જ  
ભેરી આદિ વાજાઓના શબ્દથી વસિષ્ઠમુનિનું  
ઉચ્ચ સ્વરવાણું તે વ્યાખ્યાન પણ સ્પષ્ટ સંભળાતું  
નહોતું.<sup>૧૭</sup> જમ ધરતીકંપ થતાં તાડનાં વન  
કંપવા લાગે છે, તેમ પિંજરાંઓ ડોલી જવાથી  
અંદર રહેલાં પક્ષીઓ ફફડાટ કરતાં હતાં.<sup>૧૮</sup>  
જમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાંઓ બે શિખરોના ઊંચા  
મધ્યમાં ગર્જના કરતાં ભરાવા લાગે, તેમ ભેરી  
આદિના શબ્દથી ત્રાસ પામેલાં ખાળકા રહન  
કરી માતાની છાતીસરસાં લાગી જતાં હતાં;  
અને જમ જરાક ફોલ પામેલા પ્રવાહોવાળી  
નદીઓમાંથી જળખિંદુઓ ઊડવા લાગે, તેમ  
રાજાઓના સુકુટોમાંથી પરાગોને લીધે ઘોળા  
લાગતા ભ્રમરોઓ ઊડવા લાગ્યા.<sup>૧૯, ૨૦</sup> આ રીતે  
દિવસને વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થતાં, શંખ આદિને  
શબ્દ ધીરે ધીરે શાંત થતાં અને દયરયરાજની  
સઘળી સભા ઊડવાને માટે ચંચળ થતાં, વસિષ્ઠ-  
મુનિએ મધુર વિચારવાળા વિષયનો ઉપસંહાર  
કરતાં, સભામાં બેઠેલા રામચંદ્રજી આદિ સભા-  
સદોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૨૧, ૨૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ વ્યા-  
ખ્યાનના સમૂહરૂપ જે નિર્દોષ જળ મેં પસારેલ  
છે, તેનાથી તમે તમારા ચિત્તરૂપી પક્ષીને ખાંધી  
હૃદયમાં રાકીને આત્મારૂપ બનાવી દો. જમ

હંસ પાણીને તથા દઈને દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ તમે અવળી સમજાવે તથા દઈને મારી પાણીના અક્ષય અર્થનું ગ્રહણ કર્યું ને ! હે રામ-ચંદ્રજી ! તમારે પોતાની બુદ્ધિથી વારંવાર સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયનો વિચાર કરીને હવે આ રસ્તે ચાલવું.<sup>૨૩-૨૫</sup> હે રામચંદ્રજી ! મારા કહેલા વિચારોને અનુસરીને જ વ્યવહાર કર્યા કરશો તો સંસારમાં બંધાશો નહિ; નહિ તો જન્મ હાથી વિંધ્યાચળના ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં તુરત પડશો.<sup>૨૬</sup> મારા વચનને વિવેક-બુદ્ધિથી નહિ વિચારો, તો જન્મ આધિજો અથવા દીવા વગરનો માણસ રાત્રે ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં પડશો.<sup>૨૭</sup> મારા કહેલા વિષયની સિદ્ધિને માટે, ‘આવી પડેલો વ્યવહાર અસંગપણથી કરવો’ એટલા જ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને હૃદયમાં રાખીને, અખંડ આત્માના યોધવાળા થાઓ.<sup>૨૮</sup> હે મહારાજ દશરથ ! હે રામચંદ્રજી ! હે સલાસદો ! હે લક્ષ્મણ ! હે રાજાઓ ! આજ તમે દિવસ સંબંધી નિત્ય કરવાનાં સર્વ કામકાજ કરો; કેમકે આજનો દિવસ હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. હવે પછી જ વિચારવાનું છે, તે પ્રાતઃકાળે મળીને વિચારીશું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે વસિષ્ઠ-મુનિએ આજા કરતાં કમળ સમાન મુખવાળી એ સધળી સભા, જન્મ કમળોરૂપી વલ્લેવાળી કમલિની બેઠે તેમ બેઠી.<sup>૨૯-૩૧</sup> રાજાઓએ વસિષ્ઠ-મુનિને પ્રણામ કર્યા અને તેમની પ્રશંસા કર્યા પછી દશરથરાજને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રશંસા કરીને, પોતપોતાના ઉતારાઓ પર ગયા. વિશ્વામિત્ર સહિત શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ દેવતાઓને પ્રણામ કરીને પોતાના આશ્રમમાં જવાને માટે આસન ઉપરથી બેઠ્યા.<sup>૩૨-૩૩</sup> દશરથ આદિ રાજાઓ પણ બેઠ્યા અને મુનિઓ પણ બેઠ્યા. સર્વોત્તમ ભાષણ કરનારા વસિષ્ઠમુનિને ઠેલેક દૂર સુધી વળાવવા ગયા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈને

પછી કમલમાંથી બેઠેલા બ્રમરોની જન્મ ઠેલોળાએક સભાસદો આકાશમાં ગયા, ઠેલોળાએક સભાસદો વનમાં ગયા અને ઠેલોળાએક સભાસદો દરબારમાં ગયા. દશરથરાજ વસિષ્ઠમુનિનાં ચરણકમળોમાં નિર્મળ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરીને, તે પછી પોતાની રાણીઓ સહિત મહેલમાં પધાર્યા.<sup>૩૪-૩૬</sup> રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને, વસિષ્ઠમુનિને તેમના આશ્રમ સુધી પહોંચાડીને ભક્તિથી તેમના ચરણોત્તું પૂજન કર્યું અને પછી દરબારમાં પાછા આવ્યા. સધળા શ્રોતાઓએ પોતપોતાનાં સ્થાનો પર આવીને સ્નાન કર્યાં, દેવતાઓનાં તથા પિતૃઓનાં પૂજન કર્યાં અને બ્રાહ્મણોનો પણ યોગ્ય સત્કાર કર્યો.<sup>૩૭,૩૮</sup> સવળા શ્રોતાઓએ અનુક્રમે બ્રાહ્મણોથી માંડીને નોકરોપર્યંત પોતપોતાના પરિવારોની સાથે શાસ્ત્રોમાં કહેલા વર્ણોના ધર્મની પદ્ધતિને અનુસરીને મોજનો કર્યો.<sup>૩૯</sup> દિવસમાં કરવાનાં કામોની સાથે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને ચંદ્ર રાત્રિએ કરવાનાં કામો સાથે ઉદય પામ્યો એટલે પૃથ્વી પર રહેનારા મુનિઓ, રાજાઓ, રાજકુમારો અને મહર્ષિઓ યોગ્ય રીતે સાધારણ શયનોમાં, રેશમી વસ્ત્રોથી જડેલા પલંગોમાં અને આસનો પર બેસીને બુદ્ધિને એકાગ્ર કરીને, શ્રાવણમુનિએ કહેલા, સંસારમાંથી ઉદ્ધાર પામવાના પ્રકારનું પ્રેમપૂર્વક મનન કરવા લાગ્યા. જન્મ રાત્રિ દરમિયાન કમળો પોતાની પાંખડીઓ ખીડીને સૂઈ જાય છે, તેમ રાત્રિ પસાર કરવા ઇચ્છતા એ સધળા શ્રોતાઓ, એક પહેર પછી મોઢાં બંધ કરીને સૂઈ ગયા. સૂઈ ગયા પછી એ લોકોને એવાં એવાં ઉત્તમ સ્વપ્નો પ્રાપ્ત થયાં કે, જેનાથી ભવિષ્યમાં મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થવાની સૂચના મળે.<sup>૪૦-૪૩</sup> રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને તો વસિષ્ઠમુનિના ઉપદેશનું તણ પહેર સુધી અખંડ મનન કર્યું અને નેત્રો મીંચાતાં અર્ધાં પહેર સુધી ઉત્તમ સ્વપ્નોવાળી નિદ્રા લીધી, કે જેનાથી કાલમાત્રમાં પરિશ્રમ દૂર થઈ ગયો. આત્મતત્ત્વ-



ના બોધથી નિકસિત થયેલા પવિત્ર મનવાળા એ વિવેકી લોકાની એ રીતે રાત્રિ વ્યતીત થઈ; તેમજ રાત્રિનું ચંદ્રરૂપી મુખ પણ મલિન થયું. ૪૪-૪૫

इति शुभमनसां विवेकमाजामधिगतसारत-  
योदिताशयानाम् । अमज्जत विरतिं तदा त्रियामा  
मलिननिशाकरवक्त्रतां जगाम ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-  
ણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દિવસ-  
વ્યવહારવર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

## ॐ સર્ગ ૨ જો ॐ

વસિષ્ઠનું સભામાં આગમન અને  
પૂર્વકથિત વિપયોનું સ્મરણ

॥ શ્રીવાલ્મીકિદવાચ ॥

ततः क्षिप्रैर्दुवदना पर्वाकुलतमः पदा ।

क्षीपमाणા बभौ श्यामा विवेक इव वासना ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—પછી નિસ્તેજતા પામેલા ચંદ્રરૂપી મોહવાળી અને જનું અધકારરૂપી શરીર વીંખાવા લાગ્યું હતું એવી રાત્રિ, જમ વિવેકનો ઉદય થતાં ક્ષીણ થવા લાગેલી વાસના જણાય, તેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જણાવા લાગી. પ્રકાશતાં કિરણોવાળા સૂર્ય ઉદયાચળમાં બહુ ઊંચા હસતો સમૂહ પ્રકટ થયો હોય એવો પ્રકાશનો દેખાવ કયો અને અસ્તાચળમાં બહુ તે પર્વતની ઊંચી ટોચ ઉપર ખોટા રંગનું કાંઈ ધરણું પહેરાયું હોય, એવો પ્રકાશનો દેખાવ કયો. ૨ આકળનાં ટીપાંને દૂર કરનારો, ચંદ્રના મંડળને નિસ્તેજ કરી દેનારો અને બહુ સૂર્ય-રૂપી ચક્ષુથી ચાંદનીને ગળી ગયો હોય એવો પ્રભાતનો પવન વાવા લાગ્યો. રાત્રિ, લક્ષ્મણ અને

શત્રુઢે, જાડીને સ્નાન કર્યું અને પછી સંધ્યાવંદન કરીને અનુચરોની સાથે વસિષ્ઠમુનિના પવિત્ર આશ્રમે ગયા. ત્યાં વસિષ્ઠમુનિ સંધ્યાવંદન કરીને ઘરથી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતા. તેમના ચરણોમાં અર્ધપ્રદાન કરીને તેઓએ વંદન કર્યું. વસિષ્ઠમુનિનો આશ્રમ ક્ષણભાત્રર્થ મુનિઓથી, બ્રાહ્મણોથી, રાજાઓથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી, રથોથી અને પાલખીઓથી ભરપૂર થઈ ગયો. પછી એ મહામુનિ વસિષ્ઠ પોતાની પાછળ વાહનો પર બેસીને ચાલ્યા આવતા રાત્રિ આદિ રાત્રિકુમારોની સાથે અને તે સેનાની સાથે વખત-સર દશરથરાજના દરબારમાં પધાર્યા. સંધ્યા આદિ નિત્યકર્મોથી પરવારીને પ્રથમથી આવકાર આપવાને સજ્જ થઈ રહેલા દશરથરાજએ, કેટલેક દૂર સુધી સામે જઈને, ત્યાં એ વસિષ્ઠમુનિની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. ડ્રી પણ મોતીઓના, પુષ્પોના તથા મણિઓના સમૂહોથી અત્યંત શણગારી રાખેલી સભામાં પ્રવેશ કરીને, તે સઘળા લોકો પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા. ૩-૬ આ સમયે પૃથ્વીવાસી અને આકાશવાસી તેમના સઘળા શ્રોતાઓ પણ સભામાં આવી પહેર્યા. એ સૌમ્ય સભા એકબીજાને પ્રણામ આદિ કરીને દશરથરાજની પેઠે જ એકાગ્રપણથી શરીર વગેરેની ચેષ્ટાઓને રોકી ઊંધેલી હેવાથી, પવન વિનાના સમયમાં સ્થિર થયેલી કમલિનીની જમ શોભવા લાગી. સભાના પ્રદેશોમાં પેઠેલા બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, મુનિઓ તથા રાજાઓ તુરત પોત-પોતાનાં નક્કી કરેલાં આસનો પર અનુક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે બેસી જતાં, પરસ્પરને કુસલ પ્રશ્નો પૂછવાનો ઠામળ શબ્દ ધીરે ધીરે શાંત થઈ જતાં, સભાના ખૂણાઓમાં બેઠેલા બંદિતોના વાજાંઓ વગેરેના ઘોંઘાટને રોકી દઈને બેસી જતાં, સૂર્યનાં ઉદય પામેલાં કિરણો ગોખોની બળીઓમાંથી કથા સાંભળવા આવ્યાં હોય તેમ જલદી પ્રવેશ કરીને શ્રોતાઓના હાથ અને અંગો પર

\* આ બીજા સર્ગમાં પ્રાતઃકાળમાં રાત્રિ આદિ રાત્રિકુમારો વસિષ્ઠમુનિને સભામાં પધાર્યા (લઘ) ગયાનું અને કહેવા વિપયોના સ્મરણથી તત્ત્વમાં ને ચવાડું વર્ણન કરવામાં આવશે.

રહેલ મોતીઆને તેઓ અડકતાં હતાં, ત્યારે મોતી-  
ઓ પ્રકાશ પામતાં હતાં અને વળી કિરણો ખરેખરી  
જવાથી શાંત થતાં હતાં. જેમ કાતિંદ્રેયસ્વામી  
ચંકરના મુખ ઉપર દષ્ટિ કરે, કય જૂઠ્ઠાપતિના  
મુખ ઉપર દષ્ટિ કરે, પ્રહ્લાદ શુકાચાર્યના મુખ  
ઉપર દષ્ટિ કરે અને ગરુડ વિષ્ણુના મુખ ઉપર  
દષ્ટિ કરે તથા સૂર્યોદય આકાશમાં ભૂમતી બ્રમ-  
રીને ખીલતા કમળમાં લગાવે, તેમ રામચંદ્ર-  
જીએ વસિષ્ઠના મુખ ઉપર ધીરે ધીરે દષ્ટિ કરી.  
રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠમુનિના મુખ ઉપર પોતાની  
દષ્ટિ સ્થિર કરતાં, મહાવક્તા વસિષ્ઠમુનિએ ગયે  
દિવસે ચલાવેલા કમળે જ અનુસરીને જ વચનો-  
ના અર્થ સમજવામાં કુશળ એવા રામચંદ્રજીને  
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧૦-૧૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુનંદન! મેં તમને  
ગઈ કાલે જ અત્યંત ગંભીર અર્થવાણું અને પર-  
માર્થનો બોધ આપનારું પ્રકરણ કહ્યું હતું, તે  
તમારા સ્મરણમાં છેને? <sup>૧૦</sup> હે શત્રુઓને હણનારા  
રામ! હવે સ્પષ્ટ બોધને માટે હું તમને ખીલું  
પ્રકરણ કહું છું તે સાંભળો, કે જથી અખંડપદ  
પ્રાપ્ત થશે. <sup>૨૦</sup> વૈરાગ્યના અભ્યાસથી અને તત્ત્વના  
બોધથી જ સંસાર તરી શકાય છે; માટે વૈરાગ્ય  
અને તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસ કરે.  
યથાર્થ તત્ત્વ સમજવાથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે;  
અને વાસનાઓ દૂર થાય ત્યારે જ શોક વિનાના  
પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેશ, કાળ વગેરેની  
મર્યાદા જેને નથી અને જેનો આદિ-કે અંત છે જ  
નહિ, એવું બ્રહ્મ જ કદિપત દેવને પ્રાપ્ત થઈને,  
જગતરૂપે થયેલું છે. દેશકાળ વગેરે સઘળા  
પદાર્થોના માપ વગરનું, શાંત અને સર્વમાં  
જોતપ્રોત હાવાથી સત્તાસ્વરૂપે રહેલું કેવળ  
બ્રહ્મ જ છે; તો પછી તેમાં દૈતપણું (જગતપણું)  
થવું સંભવતું જ નથી <sup>૨૧-૨૪</sup> એવા નિશ્ચય કરીને  
તથા ‘હું છું’ એ અભિમાનને અંદરથી તજી દઈ-  
ને તમે મુક્ત સ્વરૂપવાળા, વ્યાપક, એકરૂપ, શાંત

અને સાક્ષાત્ આત્માનંદરૂપ થાઓ. હે રામ-  
ચંદ્રજી! ચિત્ત પણ નથી, અવિદ્યા પણ નથી,  
મન પણ નથી અને જીવ પણ નથી. એ સઘળી  
ચિત્ત આદિરૂપ કલ્પનાઓ બ્રહ્મની જ થયેલી છે.  
જે જ ભોગ્ય પદાર્થો છે, જે જ ભોગવૃત્તિઓ છે,  
જે જ સ્મૃતિઓ છે અને જે જ ભોગોની સૃષ્ટિ-  
ઓ છે, તે સઘળું આદિ તથા અંત વિનાનું અને  
સમુદ્ર જેવું ભરપૂર બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પાતાળમાં,  
ભૂતાળમાં, સ્વર્ગમાં, ખડમાં, પ્રાણીઓમાં અને  
આકાશમાં સઘળા દશ્ય પદાર્થોરૂપે ચૈતન્યરૂપ  
પરબ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પરબ્રહ્મથી ન્યારું કંઈ પણ  
નથી. ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થોરૂપે, ત્યાજ્ય  
પદાર્થોરૂપે, આહ પદાર્થોરૂપે, ખંડ્યોરૂપે, વૈભવો-  
રૂપે અને શરીરરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે, કે જે બ્રહ્મ  
આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને સમુદ્રની જેમ  
ભરપૂર છે. <sup>૨૫-૨૮</sup> જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની કલ્પના  
છે, જ્યાં સુધી દૈતની ભાવના છે અને જ્યાં સુધી  
જગતરૂપી જળમાં પ્રીતિ છે, ત્યાં સુધી જ ચિત્તની,  
અવિદ્યાની, મનની તથા જીવની કલ્પના છે. <sup>૩૦</sup>  
જ્યાં સુધી દેહમાં દેહ અહંતા છે અને જ્યાં સુધી  
દશ્ય પદાર્થોમાં દેહ મમતા છે, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત  
વગેરે નામ અને રૂપની બ્રમણાઓ છે. <sup>૩૧</sup> જ્યાં  
સુધી સજ્જનોના સમાગમના પ્રભાવથી મૂર્ખતા  
હીણ થઈ ન હોય અને પૂર્ણતા ઉદય પામી ન  
હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિને લીધે નીચપણું  
રહે છે. <sup>૩૨</sup> જ્યાં સુધી અંદર યથાર્થ ત્રિચારની  
શક્તિથી આ જગતની ભાવના શિથિલ થઈ ન  
હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત વગેરે પદાર્થો જેવામાં  
આવે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞપણાંરૂપ આંધળાપણું  
હોય, જ્યાં સુધી વિષયોનો આશાને લીધે પરવ-  
શપણું હોય અને જ્યાં સુધી મૂર્ખતાને લીધે  
મોહનો વધારો હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિની  
કલ્પના છે. જ્યાં સુધી દેહરૂપી વનમાં આશા-  
રૂપી ઝેરનો ગંધ સ્ફુર્યો કરતો હોય, ત્યાં સુધી  
આત્મવિચારરૂપી ચોકર એ વનની અંદર સારી

પેદા પેસેતા જ નથી. જેના મનને ભોગોની ઉપર રુચિ ટળી ગઈ હોય, આશાના પાશોરૂપી બળો છેદાઈ ગઈ હોય અને શીતળ તથા નિર્મળ બ્રહ્માન્દ પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષનો ચિત્તરૂપી વિબ્રમ નાશ થઈ જાય છે. જે ચિત્તમાંથી વૃષ્ટિ અને મોહ દૂર થયાં છે અને જે ચિત્તમાં શીતળતા અને શાંતિનો અનુભવ પુરુષ કર્યો છે, તે જ પુરુષ ચિત્તરૂપી ભૂમિકામાંથી જ્ઞાનરૂપી કૃળ મેળવે છે. પોતાના દેહને નકામો જોવો, દૂર રહેલા જોવો અને સ્થિર રહે નહિ એવા હોવાથી ગંધર્વનગરનાં જોવો મિથ્યા સમજનારા પુરુષને ચિત્ત રહેવાનો સંભવ ક્યાંથી જ હોય ?<sup>૩૨-૩૮</sup> સંસારથી જુદા અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માની ભાવના કરનારા અને જેના ચિત્તમાં જ સઘળું જગત લીન થઈ ગયેલું હોય છે, એવા પુરુષને ચિત્ત તથા જીવ વગેરે હોવાની શ્રાંતિ થતી જ નથી.<sup>૩૯</sup> જ્ઞાનનું વિરોધી અજ્ઞાન કે જે ખોટા તરંગોને પેદા કરે છે, તે દૂર થતાં અને સત્ય આત્માના જ દર્શનરૂપ પ્રબળ સૂર્ય ઉદય પામતાં, બળી ગયેલા સૂકા પાંદડાની જેમ રહેલું ચિત્ત, અગ્નિમાં પડેલા ધીના લેશની જેમ આત્મામાં એવું તો પીગળી જાય છે, કે જે પાછું કદી જોવામાં આવતું જ નથી. આત્માના અને અનાત્માના વિવેકવાળા મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષોનું આભાસરૂપે રહેલું જે ચિત્ત હોય છે, તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે.<sup>૪૦-૪૨</sup> જીવન્મુક્ત લોકોનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કરાવનારી જે વાસના હોય છે, તે 'ચિત્ત' એ નામથી કહેવાતી નથી, પણ 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાય છે.<sup>૪૩</sup> ચિત્તથી રહિત થયેલા અને સર્વદા અખંડ પદમાં રહેલા તત્ત્વેત્તા પુરુષો સત્ત્વની સ્થિતિને લીધે સંગેના ત્યાગ કરીને લોકવ્યવહાર ચલાવે છે.<sup>૪૪</sup> સત્ત્વની સ્થિતિવાળા જિતેન્દ્રિય શાંત પુરુષો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ, સર્વદા અખંડિત જ્યોતિને જુએ છે અને એ અખંડ જ્યોતિનાં દર્શન થવાથી તેમને બેપણું, એકપણું કે

તેથી થતી વાસના પ્રગટ થતી જ નથી. પોતે સર્વદા બ્રહ્મની સમાધિમાં લીન રહેવાથી, સઘળા બ્રહ્માંડરૂપી ખડને ચૈતન્યરૂપ અગ્નિમાં હોત્તા કરતા જીવન્મુક્ત પુરુષને અંદરથી ચિત્ત વગેરે સઘળા વિબ્રમો નિવૃત્ત થઈ જાય છે. 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાતું અને વિવેકથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત, જેમ બળી ગયેલું બીજ અંકુરને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેમ મોહને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી. મૂઠ લોકોની જે ચિત્ત નામની વાસના હોય છે, તે ફરી વાર જન્મ પામે છે, પણ તત્ત્વેત્તા પુરુષોની ચિત્ત નામની વાસના બેપણી સત્ત્વરૂપ થયેલી હોવાને લીધે, જન્મને મટાડવારૂપ વિપરીત કાર્યને કરે છે.<sup>૪૫-૪૮</sup> કે રામચંદ્રજી ! જે પામવાની વસ્તુ છે, તેને તમે પામી ચૂક્યા છો. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળીને સત્ત્વપણાને પામેલું તમારું ચિત્ત, ફરી વાર જન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાનું નથી.<sup>૪૯</sup> જેમ ખડ વગેરે પદાર્થો કુહાડાથી કપાયા છતાં અને અગ્નિથી બળી ગયા છતાં પણ પોતાની અંદર બીજશક્તિ રહેવાને લીધે અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રબોધથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત, અંકુરોને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; કેમકે તેની વૃષ્ટિરૂપી બીજશક્તિ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગઈ હોય છે. જગત બ્રહ્મનું જ સ્ફુરણ છે; કેમકે જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી. જેમ પરમાત્માને અને બ્રહ્મને ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મને અને જગતને ભેદ નથી.<sup>૫૦, ૫૧</sup> જેમ શરીરમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ રહ્યું છે; માટે ચૈતન્ય અને બ્રહ્માંડ ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે, બ્રહ્માંડનાં ઉત્પત્તિ અને લય મિથ્યા જ છે.<sup>૫૨</sup> 'ઉત્પત્તિ' તથા 'લય' એ શબ્દો અને એ શબ્દોના અર્થો કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, પ્રમાણુભૂત નથી; કેમકે બન્ને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી જ સ્ફુરે છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે જગતની ઉત્પત્તિ થવાની યુદ્ધિને તથા લય થવાની યુદ્ધિને પણ તથા

દો.<sup>૫૩</sup> આ 'રામ' એ નામથી વ્યવહાર કરાતું જ શરીર છે, તે તમે પોતે નથી, તો શા માટે રડો છો? સધળું જગત મિથ્યા છે અને સુદૃઢ છે જ નહિ; તો પછી તમને દેહાદિકની કલ્પના જ કેમ થવી એમ? <sup>૫૪</sup> જો 'આ સધળું જગત સર્વદા ચૈતન્યરૂપ છે' એમ માનતા હો તો ચૈતન્યતા સ્વભાવનો જ વિચાર કરો. ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, તેમજ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, તો પછી તેમાં દેહાદિક અનર્થની કલ્પના સભને જ કેવી રીતે; તમે ચિદાત્મા છો, અશોથી રહિત છો અને આદિ તથા અંતથી પણ રહિત છો. પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપનું સ્મરણ કરો. એ સ્વરૂપના વિસ્મરણથી દેહાદિકરૂપે મર્યાદિત થઈ જાઓ નહિ. તમે ચૈતન્યરૂપ સ્થિતિને પામી અને નિરતિશય આનંદરૂપ ઉદયવાળા થઈને આ મર્યાદિત જગતને પૂર્ણ સ્વભાવનાળું કરી દો. તમે પૂર્ણ સ્વભાવનાળા છો, શાંત છો, ચૈતન્ય છો અને પ્રભરૂપ છો.<sup>૫૫-૫૭</sup> તમે ચૈતન્યરૂપી શિક્ષાના એકરસ ગર્ભરૂપ જ છો. તમે અનેક રૂપોથી રહેનારા નથી, પણ સર્વ પાધના અવધિરૂપ છો. તમારા આવા સ્વરૂપમાં વાણીની દે, મનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે કહેવું પડે છે કે તમે જ છો તે છો, પણ પરાક્ષ જેના નથી; કેમકે સ્વયં પ્રકાશ છો.<sup>૫૮</sup> જગતની ઉત્પત્તિપરૂષ પણ તમે જ છો અને લયરૂપ પણ તમે જ છો. સધળા પદાર્થોની અંદર જ પરસ્પર જુદા જુદા દેખાતા વ્યવહારો છે, તે મિથ્યા દેવાને લીધે તે તમે નથી અને તે તમને પણ નથી. તમે સ્વરૂપમાં રહેલા છો, સર્વરૂપ છો અને સર્વથી ન્યારા પણ છો. કે ચૈતન્યધનસ્વરૂપ! હું તમને પ્રણામ કરું છું.<sup>૫૯</sup> આદિ તથા અંતથી રહિત, વિશાળ અને સ્ફટિકની શિક્ષાના ગર્ભની પેઠે ઘાટું જ ચૈતન્યધનસ્વરૂપ છે, તે જ તમે છો. તમે આકાશની પેઠે નિર્લેપ છો, પણ સુખદુઃખ આદિ વિકારોવાળા નથી; માટે સ્વસ્થ

થાઓ. જમ સ્ફટિકની શિક્ષાના ગર્ભમાં પાંદડાં-ઓનો જથ્થો પ્રતિબિંબરૂપે દેખાયા કરે, તેમ તમારા વ્યાપક ઉદરમાં કદિપત વાસનાઓની દેખાઓથી, સધળાં પ્રભાંડો દેખાયા કરે છે. કે રામ! તમે કે જ એવા પૂર્ણ સ્વભાવવાળા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું.<sup>૬૦</sup>

આદ્યંતર્વર્જિતવિશાલશિલાંતરાલસંપીઢચિદ્ર-  
નવપુર્ણગનામલસ્ત્વમ્ । સ્વસ્યો મવાજઠરપલ્લવ-  
કોશલેખા લીલાસિયતાસિલજગજ્જપતે નમસ્તે ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-  
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિશ્રાંતિ-  
સુદૃઢીકરણ' એ નામનો

સર્ગ ૨ ભે સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૩ જો \* ~\*~

પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

માવિભૂરિતરંગાણાં પયોદ્વંદમિવાંબુધૌ ।

યાચિદ્વહ્લ્યનંતાનિ જગંત્યનઘ સો મવાન્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કે રામચંદ્રજી! જમ સમુ-  
દ્રમાં ઉત્પન્ન થતી ઘણા ઘણા તરંગોના મેદાની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન જળ છે, તેમ જ ચૈતન્ય અનંત પ્રભાંડોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન છે તે ચૈતન્ય તમે જ છો, એવી ભાવના કરો.<sup>૧</sup> કે ચૈતન્યસ્વરૂપ! તમે જન્મથી તથા મરણથી રહિત છો અને સંસારના સંબંધથી પણ રહિત છો; માટે તમારામાં વાસના વગેરે ક્યાં રહેલાં છે, તે કહો.<sup>૨</sup> ચૈતન્ય જ પોતાથી જીવરૂપે અને વાસના આદિરૂપે સ્ફુરે છે; તો તેમાં 'જડ' એ શબ્દનો અને તેના અર્થનો પ્રસંગ જ શો છે, તે કહો.<sup>૩</sup>

x આ ગીત સર્ગમાં સદા, જર, મન, દેહ અને જગત, એઓની એકતા સમજવાથી સધળા દૈતરૂપી જમ શાંત થતાં કેવળ પૂર્ણ સ્થિતિ રહે છે, એમ કહેવામા આવશે.

તમે મોટાં મોટાં સ્ફુરણોરૂપી તરંગોવાળા, ગંભીર અને સ્વયં પ્રકાશ આત્મચૈતન્યરૂપ મહાસાગર છો તથા આકાશની પેઠે નિર્લેપ, સમ તથા સૌમ્ય છો. સમુદ્રસમાન તમારા સ્વરૂપમાં 'રામ' એ નામરૂપી મોજી ઊડેલું છે. (જેમ ઉષ્ણતા અગ્નિથી ભિન્ન નથી, સુગંધપણું કમળથી ભિન્ન નથી, કાળાપણું કાજળથી ભિન્ન નથી, ઘોળાપણું હિમથી ભિન્ન નથી, મધુરપણું શેલડીથી ભિન્ન નથી અને પ્રકાશ તેજથી ભિન્ન નથી, તેમ અનુભવ (વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય) પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી) જેમ તરંગ જળથી અભિન્ન છે, તેમ જગત ચૈતન્યથી અભિન્ન છે. ચૈતન્યથી અનુભવ ભિન્ન નથી, અનુભવથી અહંકાર ભિન્ન નથી, અહંકારથી જીવ ભિન્ન નથી, જીવથી મન ભિન્ન નથી, મનથી ઇન્દ્રિય ભિન્ન નથી, ઇન્દ્રિયથી શરીર ભિન્ન નથી, શરીરથી જગત ભિન્ન નથી અને જગતથી ભિન્ન તો કાંઈ છે જ નહિ; માટે સઘણું જગત ચૈતન્ય જ છે. આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી આ જગતરૂપી મોઢું ચક્ર પ્રવર્તેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં કાંઈ પ્રવર્તેલું જ નથી; અને પ્રવર્તેલું જ નહિ હોવાને લીધે, તેમાં કાંઈ કાળ કે દૂર કે કાળ જની મર્યાદા પણ નથી.<sup>૧૦</sup> આ પ્રમાણે આ સઘણું સ્વયં પ્રકાશ છે, અતંત છે, અખંડિત છે અને આકાશમાં આકાશ જેવું જ છે. કોઈમાં કાંઈ રહ્યું છે એમ છે જ નહિ.<sup>૧૦</sup> જે આ જગત છે, તે શૂન્ય જ શૂન્યમાં ઉપસેલું છે, બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ અભિવૃદ્ધિ પામેલું છે, સત્યમાં સત્ય જ ઉદય પામેલું છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણ જ રહેલું છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વિષયોને, વિષયોના પ્રકાશોને અને તેઓના સંકલ્પોને કરતાં છતાં પણ કાંઈ જ કરતો નથી; કેમકે તેની દૃષ્ટિમાં એ સર્વ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જ હોવું નથી, તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કર્તાપણું છે જ નહિ 'આ આજ છે' એવી બુદ્ધિથી જ કાંઈ ચંદ્રણ કરવામાં આવે છે, તે જ તેમને સુખ-દુઃખ આપનાર થાય છે.

જો આજપણની બુદ્ધિ ન હોય તો કશું ચંદ્રણ કરવામાં આવતું નથી અને સુખ કે દુઃખને આપનારપણું થતું નથી. જેમ 'એક આકાશ, બે આકાશ અને ઘણાં આકાશો' એ શબ્દો બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોવા છતાં, પણ એક જ છે અને અર્થ-વાળા હોવા છતાં પણ અત્યંત શૂન્યરૂપ જ છે, તેમ આત્મા અને જગત એ શબ્દો ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન જ છે અને અર્થવાળા હોવા છતાં પણ અત્યંત જ છે. તમે પોતાની અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેા, બહાર સદાચારમાં તત્પર રહેા અને હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોમાં કાષ્ટ તથા દેહાંતો જવી સ્થિતિવાળા રહેા. તુરત મારી નાખવાને તૈયાર થયેલા મોટા શત્રુને પણ જે પુરુષ પોતાનો આત્મા જ ગણીને અત્યંત પ્યારે ગણે, તે જ પુરુષ તત્ત્વવેત્તા છે. જેમ નદી પોતાના કિનારા પરનાં વૃક્ષને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખે છે, તેમ જે પુરુષ પ્રેમને અને મત્સરને મૂળસહિત ઉખેડી નાખે છે તે પુરુષ હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોને દૂર કરે છે. જો રાગ, દ્વેષ અને તેઓના વિકારોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે નહિ, તો મહાત્માઓ પણ અમહાત્મા જેવા જ લાગે છે; અને તેથી તેઓની સેવા પણ વ્યર્થ જ બને છે. જો અહંકાર જ હોતો નથી અને જતી બુદ્ધિ વિષયોથી હેપાતી નથી, તે પુરુષ આ સઘળા લોકોને મારી નાખે તો પણ તે કોઈને મારતો નથી અને હોપોથી બંધાતો પણ નથી.<sup>૧૧-૧૨</sup> જે વસ્તુ મુદ્દલ છે જ નહિ, તેને 'છે' એમ માનવી એ જ માયા કહેવાય છે. એ માયા આત્મજ્ઞાનથી જ નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. જોના ચિત્તની વાસનાઓનો સમૂહ તેલ વિનાના દીવાની જેમ શાંત થઈ ગયા હોય, તે નિર્વિકાર તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ચિત્તમાં આવેખેલા રાજની પેઠે સર્વદા અખંડ વિજયવાળો જ રહે છે. જે પુરુષને આ સઘળા પદાર્થો મિથ્યા સમજાવાને લીધે અચળ આત્મારૂપ સમજવાને લીધે, સારી કે નરસી કોઈ દશાઓમાં દુઃખ કે સુખ

આપનાર થતા નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત જ છે.

યસ્યાનુપાદેયમિદં સમસ્તં પદાર્થજાતં સદ-  
સદશાસુ । ન દુઃખદાહાય સુસાય નૈવ વિમુક્ત  
એવેહ સર્જીવ એવ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બ્રહ્મેક્યવ્રતિપા-  
દન' એ નામનો સર્ગ ૩ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૪ થો

આત્મદષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા રામ-  
ચંદ્રજીની સંભાવના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનોબુદ્ધિરહંકાર ઇન્દ્રિયાદિ તથાનય ।

અચેત્યવિન્મયં સર્વં ક્વ તે જીવાદયઃ સ્થિતાઃ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મન,  
બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ઇન્દ્રિય વગેરે એ સધળું,  
દશ્ય પદાર્થ વિના કેવળ ચૈતન્યમય જ છે, તે  
હવે જીવ વગેરે પદાર્થો ક્યાં રહ્યા ? જમ ચંદ્ર  
એક જ હોવા છતાં, નેત્રના રોગને લીધે, બુદ્ધિ બુદ્ધિ  
જળાશયોને લીધે અને દર્પણોને લીધે અનેક  
દેખાય છે; તેમ વ્યાપક આત્મા એક જ હોવા છતાં  
કલ્પિત ઉપાધિઓના યોગથી અનેક પ્રકારે પ્રતીત  
થાય છે. જમ અંધકારનો નાશ થાય ત્યારે ચક્ષુ-  
ની વિષયો ન દેખાવાની અશક્તિ દૂર થાય છે,  
તેમ ત્યારે ભોગોની તૃષ્ણા રૂપ ઝેરનો આવેશ શાંત  
થાય છે, ત્યારે જ અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. જમ શરદ-  
ઋતુથી વરસાદના ઝાંકળેનો નાશ થાય છે, તેમ મન-  
માં સારી પેઠે વિચારેલા વેદાંતશાસ્ત્રરૂપી મંત્રથી  
તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિષચિકા (કોગળિયું) નાશ પામે  
છે. હે રામચંદ્રજી ! જમ આકાશમાં વરસાદ ઝાંકે  
થાય ત્યારે ટાઢ પોતાની મેળે જ ઝાંકી થાય છે,  
તેમ અજ્ઞાન હીણ થાય ત્યારે ચિત્ત સઘળી વાસ-

નાઓ સહિત પોતાની મેળે જ હીણ થાય છે, એમ  
સમજો. જમ હારનો દોરો તૂટી જતાં મોતી  
ઓની હરોળ વીખાઈ જાય છે, તેમ ચિત્ત છેદાઈ  
જતાં વાસનાઓરૂપી ભ્રમ વીખાઈ જાય છે. હે  
રઘુનાથ ! જ લોકો વેદાંતશાસ્ત્રના રહસ્યનું ખડન  
કરવાને માટે, વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરે  
છે, તેઓ ઘીટપતંગનો અવતાર લેવાને માટે  
નીચ બુદ્ધિનો પગિય કરે છે. હે કમળ સરખાં  
સુંદર નેત્રોવાળા રામ ! જમ પવન શાંત થતાં તળા  
વના તરંગો દૂર થાય છે, તેમ અજ્ઞાન શાંત થતાં  
ચિત્તની ચપળતા નાશ પામે છે. જમ અત્યંત  
વિસ્તીર્ણ આકાશમાં પવન સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ  
તમે રાગદ્વેષ આદિથી રહિત હોવાને લીધે પરમ  
વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મપદમાં સ્થિર થયા છો. હે રામ  
ચંદ્રજી ! પ્રભાતનાં વાગ્ગોથી નિદ્રા જતી રહેતાં  
જમ રાત્રિ જાગ્રત થાય છે, તેમ હું ધારું છું કે,  
મારાં વચનોથી અજ્ઞાન જતું રહેતાં તમે પ્રયુક્ત  
થયા છો. સામાન્ય માણસને પણ પોતાના  
કુળના ગુરુનાં વચનોની અસર થાય છે, ત્યારે તમે  
કે જ અત્યંત પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા છો, તેમને મારાં  
વચનોની અસર થયા વિના કેમ રહે ? તમે  
પોતાના ચિત્તથી મને યથાર્થ વક્તા માનો છો-  
માટે જમ તપી રહેલા ખેતરમાં જળ સારી રીતે  
પચી જાય છે, તેમ તમારા હૃદયમાં મારું વચન  
સારી પેઠે પચી ગયું છે. હે મહાપ્રભાવશાળી  
રામ ! અમે પરંપરાથી ઇક્ષ્વાકુવંશીઓના અને  
તેઓમાં પણ વિશેષ કરીને રઘુવંશીઓના કુળગુરુ  
છીએ, માટે મારું કહેલું આ શુભ વચન તમારે  
હૃદયમાં તુરત હારની પેઠે ધારણ કરી લેવું. "

વયમિહ હિ મહાનુમાન નિત્યં કુલગુરવો  
મવતાં રઘુદ્વહાનામ્ । મદુદિતમિદમાશુ ધાર્યમાર્ય  
શુભવચનં હૃદિ હારવચ્ચયેતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્ર-  
કરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તભાવવ્રતિપાદ-  
ન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

\* આ બોધા સર્ગમાં વસિષ્ઠે અનાત્મ-દષ્ટિઓનો  
ત્યાગ કરાવીને રામને આત્મ-દષ્ટિમાં સ્થિર થવાની  
સંભાવના કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

## ઠસર્ગ ૫ મો ૭

રામચંદ્રજ્યે કરેલું સ્વાનુભવનું વર્ણન

॥ રામ ડવાવ ॥

અહો અહંગતચિત્તં ભવદ્વાક્યાર્થમાવનાત્ ।

જ્ઞાતં જગજ્ઞાલમિદમગ્રસ્થમપિ નાય મે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-અહો ! આપનાં વાક્યોના અર્થના ચિંતનથી હું ચૈતન્યપણને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પ્રભુ ! આ જગતરૂપી જળ મારી આગળ રહેલી છતાં પણ શાંત થઈ ગઈ છે. જેમ લાંબા કાળથી સૂર્યને લીધે તપી રહેલું ભૂતલ વૃદ્ધિથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હું મારા ચિત્તમાં પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયો છું.<sup>૧૨</sup> હું શાંત થયો છું, શીતળ સ્વરૂપવાળો થયો છું, કેવળ સુખરૂપે રહ્યો છું અને જેમથી હાથી બહાર નીકળી ગયો હોય, એવા તળાવની પેઠે નિર્ભળ-પણાને પ્રાપ્ત થયો છું.<sup>૧૩</sup> હે મુનિ ! આ દિશા-ઓનું સથળું મંડળ, કે જે આત્માપણું મટી જવાથી સારી પેઠે નિર્ભળ થઈ ગયું છે, તેને હું હમણાં જાણે ઝાકળથી રહિત થઈ ગયું હોય, તેમ યથાર્થ બ્રહ્મરૂપ બેઠું છું.<sup>૧૪</sup> મારા સથળા સંદેહો ટળી ગયા છે, આશારૂપી ઝાંઝવાની નદી શાંત થઈ ગઈ છે, વિષયોની વાસનાઓથી તથા વૈરાગ્ય આદિ વૃત્તિઓથી પણ રહિત થવાને લીધે, શરદ્-ઋતુના સ્વરૂપ જંગલની જેમ શીતળ થયો છું. હે પ્રભુ ! હું પોતાથી જ અંત વગરના અંદરના અનહદ આનંદને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે આનંદની આગળ અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ તુલ્યવત્ તુરૂપ લાગે છે.<sup>૧૫</sup> આજ હું મારા મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું, સ્વસ્થ થયો છું, આનંદ પામ્યો છું અને જેમાં સથળા આનંદોનો સમાવેશ થાય છે એવા આનંદરૂપ થનાથી, ખરે રામ થયો

છું. હું મને પોતાને પણ પ્રણામ કરું છું અને આપને પણ પ્રણામ કરું છું.<sup>૧૬</sup> જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં મૂર્ખ લોકોએ રાતમાં કંપેલું પિશાચોનું કુટુંબ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મારા સર્વ સંશયો અને સર્વ કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયાં છે. જેમ શરદ્ઋતુમાં તળાવ નિર્ભળ થાય છે, તેમ નિર્ભળ, વિસ્તીર્ણ, હિમની પેઠે શીતળ અને પરમાનંદથી સંપન્ન થયેલા દૈવ્યમાં મારું મન શાંતિ પામ્યું છે. 'આત્માને અજ્ઞાનરૂપી કલંક શા કારણથી આવ્યું હશે ? સ્વયંપ્રકાશ આત્મામાં એ કલંક કેમ રહેતું જોઈએ ? અને પરિસ્થિતિ વિનાના અસંગ આત્માને એ કલંક કેમ ઠાંકી દે છે ?' ઇત્યાદિ સંશયો ચંદ્રની સમીપમાં નિર્ભૂળ થતા અંધકારની જેમ, નિર્ભૂળ થઈ ગયા છે.<sup>૧૭-૧૮</sup> જે કાંઈ છે, તે સથળું, સર્વત્ર અને સર્વદા સ્ફુરણમય આકારવાળો આત્મા જ છે; માટે તેમાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને વળી તેથી આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી ખોટી કલ્પના કેમ જ હોય ? હું હમણાં પરમ પ્રકાશવાળો થયો છું; તેથી મને મારી પ્રથમની સ્થિતિ પર હસવું આવે છે કે, હું આત્મજ્ઞાન વિના તુષણરૂપી બેડીથી બંધાઈને રહેલો થઈ ગયો હતો ?<sup>૧૯,૨૦</sup> આહા ! હવે મને સારી પેઠે સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું કે, હું સર્વદા પૂર્ણ જ છું. આપની વાણીરૂપી અમૃતના પૂરમાં નાહનાથી હું આવી રીતનો બની ગયો છું.<sup>૨૧</sup> અહો ! હું એવી પવિત્ર અને વિસ્તીર્ણ ભૂમિ પર ચડ્યો છું, કે જે ભૂમિમાં મહાપ્રકાશ પાતાળની પેઠે દૂર રહ્યો નથી; પણ અહીં જ છે. હું કે જે જન્મમરણરૂપી સંસારસમુદ્રને તરીને, સંસારના અધિષ્ઠાનરૂપ થયો છું અને તેથી સર્વદા સર્વ લોકોએ પ્રણામ કરવા યોગ્ય છું, તેને પ્રણામ કરું છું. હું પોતામાં પોતાથી જ મોટા ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત થયો છું.<sup>૨૨,૨૩</sup> હે પ્રભુ ! હું દૈવ્યરૂપી કમળના કોશમાં, સ્પષ્ટ રીતે બ્રમરની પેઠે સ્થિર-તાને પ્રાપ્ત થયેલા આપના ઉત્તમ ઉપદેશથી

\* આ પાત્રમાં સર્ગમાં પ્રવૃદ્ધ થયેલા અને પરમ સુખમાં વિશ્રાંતિ પામેલા રામે, શુરુની આગળ વિસ્તાર-થી પોતાના અનુભવનું વર્ણન કર્યું, એ કથા કહે-વામાં આવશે.

પોતાના સ્વરૂપના અનુભવને લીધે શોક વગરની અને સર્વદા પ્રકાશરૂપ જીવન્-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયો છું.

અનુભવવશતો હૃદબ્જકોશે સ્ફુટમલિતા-સમુપાગતેન નાથ । તવ વર વચસેહ વીતશોકાં ચિરમુદિતાં ચ દશામુપાગતોઽસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રાઘવવિશ્રાંતિવ-ણુન' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સંમાપ્ત

## સર્ગ ૬ છો

દેહ અને આત્માનું વિવેચન તથા

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મૃય એવ મહાવાહો ગૃણ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેજ્ઞં પ્રિયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી !

કરી પણ મારું ઉત્તમ વચન સાંભળો, કે જે વચન હું મારા ઉપદેશથી તમને પ્રસન્ન થતા બેઠેને હિત કરવાની ઇચ્છાથી કહું છું.<sup>૧</sup> આટલા સુધી તમામ અભેદના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તમને કહું છે; પણ હવે ધડીભર ભેદનો સ્વીકાર રાખીને પણ કહું છું તે સાંભળો; કે જથી તમારી વિચારશક્તિ વધે અને થોડું સમજનારાઓ (સિદ્ધાંતને નહિ પહેાંચી શકનારાઓ)નાં પણ કુઃખો ટળી જાય.<sup>૨</sup> અજ્ઞાનને વશ રહેનારા મૂર્ખ માણસને, અનાત્મ-રૂપ દેહમાં જ આત્માપણની ભાવના ઉદય પામેલી હોય છે; એ તેના અપરાધને લીધે ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ, બધે કોઇ પામ્યા હોય તેમ તે માણસને દબાવી દે છે.<sup>૩</sup> જ્ઞાન ધારણ કરનાર સમજી પુરુષ પરમાર્થરૂપ આત્મામાં જ રહે છે; એ તેના વાસ્તવિક બોધથી ઇન્દ્રિયો બધે સંતુષ્ટ

થયેલી હોય તેમ મિત્રભાવ રાખીને, તે ભલા માણસના વશમાં રહીને, તેને અનુકૂળ વતે છે. વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે પુરુષ ભોગ્યપદાર્થોમાં રહેલા દોષો જ બોધ કરે છે અને તેના ગુણોને બેતો નથી, તે પુરુષ કેવળ કુઃખ ભોગવવાને વાસ્તે શા માટે દેહને આત્મારૂપ માને ?<sup>૪</sup> આત્માને શરીરની સાથે લાગતું વળગતું નથી અને શરીરને આત્માની સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધકાર પરસ્પરથી વિલક્ષણ છે, તેમ શરીર અને આત્મા પરસ્પરથી વિલક્ષણ છે. આત્મા જન્મ, મરણ આદિ સંધના ભાવ-વિકારોથી સર્વદા રહિત અને નિર્લેપ હોવાથી, કદી પણ અસ્ત કે ઉદય પણ પામતો નથી, પણ સર્વદા પ્રકાશિત જ છે. આ શરીરરૂપી પથરો કે જે જડ છે, અણ છે, તુચ્છ છે, વિનાશી છે અને પોતે આત્માની સત્તાથી સત્તા પામેલો હોવા છતાં પણ આત્માને જ કુઃખી કરનાર હોવાથી કૃતમ્ન છે, તેને જે થતું હોય તે ભલે થાય. દેહ અને આત્મા એ બેમાંથી આત્માને ઝાળખીએ તો દેહમાં જડપણું જ બાકી રહે છે; તો પછી એ જડ દેહ, સર્વદા પ્રકાશિત ચૈતન્યમયપણાને શી રીતે લઈ શકે ?<sup>૫-૮</sup> દેહનાં સુખ-કુઃખોથી આત્માને સુખ-કુઃખો થાય છે અને આત્માનાં સુખ-કુઃખોથી દેહને સુખ-કુઃખો થાય છે, એ વાત તે વળી કેવી હોય ? દેહ અને આત્મા કદી પણ સમાન નથી અને સમાન ધર્મેવાળા પણ નથી; તેમ છતાં તેઓને પરસ્પરનાં સુખ-કુઃખોથી સુખકુઃખો થવાં કેમ જ સંભવે ? દેહ અને આત્મા કે જેઓને પરસ્પરની સાથે કશું લાગતું વળગતું જ નથી, તેઓને પરસ્પરરૂપ થવું સંભવે જ કેમ ? દેહ કે જે સ્થૂલ છે, તે આણુ કેમ થઈ શકે અને આત્મા કે જે આણુ છે તે સ્થૂલ કેમ થઈ શકે ?<sup>૧૦, ૧૧</sup> જેમ દિવસ રાત્રિના વિરોધી છે અને રાત્રિ દિવસની વિરોધી છે, તેમ આત્મા દેહથી બિલકટ છે અને દેહ આત્માથી બિલકટ ગુણ ધરાવે છે. માટે

૪ આ જગાં સર્ગમાં દેહના તથા આત્માના વિવેકનું, દેહને આત્મા માનવાથી કુઃખો પ્રાપ્ત થવાનું અને મૂઢ લોકોને ઓઝોના સંગથી ગોહની વદ્ધિ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.



તેઓતું પરસ્પર એક સંભવે જ ઠેકની રીતે? જ્ઞાન  
અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત થવું સંભવે નહિ અને છાયાં  
તડકાપણાને પ્રાપ્ત થવી સંભવે નહિ. ગમે તેવા  
વિચારો ગોઠવવામાં આવે, તો પણ બ્રહ્મ દેહાદિક-  
રૂપ થાય જ નહિ. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તે  
છતાં પણ તેને દેહનો જરા પણ સંબંધ નથી.  
જન્મ ક્રમજનને જળમાં રહ્યા છતાં પણ જળનો જરા  
પણ સ્પર્શ થતો નથી, તેમ આત્માને દેહમાં  
રહ્યા છતાં પણ દેહનો જરા પણ લેપ લાગતો  
નથી. કેમકે આત્મા દેહની કલ્પનાતું અધિષ્ઠાન  
રહેવાથી આત્માની સત્તાથી જ દેહની સત્તા છે.  
(જન્મ નિર્લેપ હોવાને લીધે આકાશને વાયુથી શોષ,  
કંપ કે રંગનો લેપ આદિ થતાં નથી, તેમ આત્મા  
દેહમાં રહેલ છે, તો પણ નિર્લેપ હોવાથી તેને  
દેહથી જરા, મરણ, વિષય, સુખ, દુઃખ, હાનિ  
કે વૃદ્ધિ જરા પણ થતાં નથી.) માટે તેને નિશ્ચિંત  
રહે. દેહમાં આત્મદષ્ટિ કરવાથી જન્મ-મરણ  
આદિ ભ્રમ રહે છે; પણ બ્રહ્માત્મદષ્ટિથી જ્ઞેતાં,  
જન્મ જળમાં તરંગોનો સમૂહ જળમાત્ર જ દેખાય  
છે, તેમ બ્રહ્મમાં તે બ્રહ્મ બ્રહ્માત્ર જ દેખાય છે.  
જન્મ જળ પ્રેતાની સત્તાથી રહેલા તરંગપણાને  
અનુભવતું હોય એમ છે, તેમ આત્મા પ્રેતાની  
સત્તાથી રહેલા દેહરૂપી યંત્રને અનુભવતો હોય  
છે. જન્મ સૂર્ય વગેરેના પ્રતિબિંબના આધાર-  
ભૂત જળાદિકના ચલનથી પ્રતિબિંબનું ચલન  
થતાં પણ સૂર્યાદિકને કશો શોભ કે હાનિ થતાં  
નથી, તેમ દેહથી ચિદાભાસનો શોભ વગેરે થતાં  
પણ દેહના સાક્ષીને શોભાદિક યતું નથી. દેહનું  
અને આત્માનું બુદ્ધિપૂર્વક અવલોકન કરવામાં  
આવે, તો સત્ય જણાયેલા આત્મતત્ત્વમાં જ  
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહરૂપ અજ્ઞાનનો  
વિભ્રમ લય પામે છે. ૨૨-૨૦ દેહનો અને આત્મા-  
ના ધારોત્ત્વનો વિચાર કરતાં દેહનું મિથ્યાપણું  
પ્રકટ થાય છે અને આત્માનું સત્યપણું પ્રકટ  
થાય છે; કેમકે દીવા અને અંધકારની પેઠે દેહ

અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે.  
જને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી એવા પુરુષને દેહનાં  
ભ્રમણીયો અને બદલાઓથી સાર વિનાના મોહા-  
રૂપી આસોંદરાનાં વૃક્ષો સ્ફુર્યા કરે છે. જન્મણે  
આત્મા નામના પદાર્થનો વિચાર કર્યો નથી અને  
જ્ઞાન ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી, તે મૂઠ પુરુષો  
ચેતન નથી, પણ જડ જ છે; અને તરણાંઓની  
પેઠે જ નિષ્ક્રિય હલનચલન કરે છે. આત્મતત્ત્વના  
સ્વાદને નહિ જાણનારા એ જડ લોકો, જન્મ છિદ્રો-  
માં વાયુ પુરાવાથી વાંસ અનેક પ્રકારના શબ્દ  
કરે છે, તેમ વ્યર્થ બકવાદ કરે છે, ચલનાદિક  
પામ્યા કરે છે અને ખડ તથા કાઠ વગેરે પદાર્થોને  
લાવવામૂકવાની ક્રિયાઓ કરે છે, એમ સમજવું.  
શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ આદિ વિષયોના લાભથી જ  
પ્રેતાને કૃતાર્થ માનનારા તરંગોની જન્મ ચપળ  
અયોગવાળા અને ભોગરૂપ મદિરાનું અતિશય  
આગ્રહથી પાન કરનારા એ લોકો, જડ છતાં  
ચેતન જવા લાગે છે. જન્મ નદી વગેરેના મોટા  
પ્રવાહો, અચેતન હોવા છતાં પણ ચપળતા તથા  
જવા-આવવા વગેરે ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, તેમ  
દુર્બલ્લિખાણા લોકો પણ અચેતન હોવા છતાં પણ  
ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, એમ જાણવું. જો કે એ  
સઘળા દુર્બુદ્ધિ લોકોમાં પણ અવિનાશી ચેતન્ય  
રહેલું છે, તો પણ એ લોકો એ ચેતન્યને જાણતા  
નથી; તેથી તેઓતું એ ચેતન્ય મોટી કંગાલ  
સ્થિતિમાં જ છે. જન્મ છુહારની ધમણમાંથી નીક-  
ળતી કૂંકા કેવળ ચલનને માટે જ છે, તેમ  
અજ્ઞાનીના શ્વાસો કેવળ ચલનને માટે જ છે;  
કેમકે એ શ્વાસોથી કશો પુરુષાર્થ થતો નથી.  
જન્મ ધનુષ્યના દંડની ઢોરીમાંથી સાંભળવામાં  
આવતા ટંકારના શબ્દો, બીજાઓના મરણને માટે  
જ હોય છે, તેમ અજ્ઞાની લોકોનાં મોહાંઓમાંથી  
સાંભળવામાં આવતા ટંકારના શબ્દો બીજાઓના  
મરણને માટે જ છે. એ જ રીતે અજ્ઞાની લોકો-  
નાં મોહાંમાંથી સંભળાતા ગજનાના તથા તિર-

સ્કાર આદિના શબ્દો બીજાઓના મરણને માટે જ છે. મૂઠ માણસની પાસેથી જે કાંઈ કળનો લાભ થાય, તે પણ તે લાભ જંગલી ઝાડમાંથી કળ મળ્યા જેવો છે. મૂઠ માણસની પાસે જે આશરો મળે, તે પણ તપી રહેલા પથ્થરની પાટની પાસે વિશ્રામ મળ્યા સમાન છે. મૂઠ માણસનો સમાગમ પણ જંગલમાંના ઝાડના ઢુંઠાના જેવો છે. મૂઠ માણસને માટે જે કાંઈ કરવામાં આવે, તે પણ આકાશને લાકડીઓથી મારવા જેવું છે. એ અધમ માણસને જે વસ્તુ આપવાની ધારવામાં આવે, તે વસ્તુ કાદવમાં શા માટે ફેંકી દેવામાં આવતી નથી? એ માણસની સાથે જે વાતચીત કરવામાં આવે, તે આકાશમાં ફૂતરાને ઘોલાવવા સમાન છે. અજ્ઞાન એ જ આપદાઓનું ઠેકાણું છે. અજ્ઞાનીને કંઈ આપદા પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંસારનો પ્રવાહ અજ્ઞાની-ઓની ગફલતથી જ ચાલ્યા કરે છે. જેમ હજી ઉપર ઢેકાં પડ્યા કરે છે અને ઊડ્યા કરે છે, તેમ અજ્ઞાની ઉપર ઉચ દુઃખો અને દહ સુખો વારંવાર પડ્યા કરે છે અને પાછાં ઊડ્યા કરે છે.<sup>૩૩</sup> શરીર, ધન અને સ્ત્રી ઇત્યાદિકની ઉપર ભરોસો રાખ્યા કરતાં, અજ્ઞાની પુરુષને આ સંસારરૂપી નીચ દુઃખ કદી પણ ચાંત થતું નથી.<sup>૨૧-૩૪</sup> આ નીચ દેહ કે જે અનાત્મા છે, તેને આત્મા માનવામાં આવે તો સઘળી ખોટી સમજણરૂપ માયા કદી પણ નાશ પામતી નથી. દુષ્ટ ભાવના ઓથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, સત્ય વસ્તુમાં આંધળા, મિથ્યા વસ્તુમાં દેખતા અને પગલે પગલે ગોચાં ખાયા કરતા અજ્ઞાની પુરુષને, જેમ ફૂલમાંથી સ્ત્રગંધ મળે છે, તેમ કોઈ વખતે ચંદ્રમાંથી ઝેર પણ મળે છે અને જેમ પથ્થરમાંથી દૂર્વાનો અંકુર થાય છે, તેમ કોઈ વખતે ખીરમાંથી કાંટો પણ નીકળે છે. દેહરૂપી શીમળાના ઝાડની જળોલ-માં સર્પિણીઓની જેમ રહેનારી અને મનરૂપી હાથીને જકડીને બાંધનારી મૂખ માણસની

આશાઓ, સારી રીતે ખેડેલા ખેતરમાં વાવેલી ડાંગરની જેમ ઘણાં કળો (દુખો) આપ્યા કરે છે. જેમ મયૂરી (ટેલ) પ્રેમથી મેઘની રાહ જોયા કરે છે, તેમ નરકની ભૂમિ પાપોરૂપી સર્પોથી વીંટાયેલા અજ્ઞાની માણસની રાહ જોયા કરે છે. જનાં ચપળ નેત્ર ભ્રમર જનાં છે અને જના હાલ-તા હેઠ પાન જવા છે, એવી હાવભાવ કરતી સ્ત્રી, લતાની જેમ મૂખ મનુષ્યને માટે જ પેદા થઈ છે. સંકલ્પોરૂપી ચપળ પલ્લવોવાળું અને ચંચળ છાયાવાળું રાગરૂપી પરવાળાનું દુષ્ટ વૃક્ષ, અજ્ઞાનીના હૃદયરૂપી ભૂમિકામાં જ રહે છે. ગાઢ નિઃશ્વા-સોરૂપી ધુમાડાવાળો, ચક્ષુ જવા તીક્ષ્ણ દંતોરૂપી ભંખાડિયાવાળો અને કાયાને બાળી નાખનારો દ્રેષરૂપી દાવાનળ, અજ્ઞાનીના હૃદયરૂપી જળ વિનાના પ્રદેશમાં સળગ્યા કરે છે. પરાઈ નિંદાઓરૂપી પલ્લવોવાળી અને ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોવાળી ઈર્ષ્યારૂપી કમલિની, અજ્ઞાનીના મત્સરથી ભરેલા મનરૂપી સરોવરમાં અત્યંત પ્રકુલિત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર તરંગ અને મોજાં આવવાથી તે સમુદ્ર તરંગ અને મોજાંના આકારરૂપ થાય છે અને પોતાની અંદર વડવાડિ રાખે છે, તેમ સુખદુઃખરૂપી ભ્રમરા અને તરંગો આવવાથી આ મનુષ્ય પણ, સુખદુઃખસ્વરૂપ ખમીને અનેક જન્મ-મરણને આધીન થાય છે. મૂઠ પુરુષને જ વારંવાર જન્મથી બાળકપણું, બાળકપણથી જુવાનપણું, જુવાનપણથી જરા અને જરાથી મરણે પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જગતરૂપી આ જૂના રેંટના ચંત્રમાં પ્રારબ્ધરૂપી દોરીથી બંધાયેલો મૂઠ પુરુષરૂપી ઘડો, વારંવાર ઊઘા-છટો (જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે.) થયા કરે છે. જે આ તુચ્છ જગત તત્ત્વેત્તા પુરુષને ગાયના પગલાના ખાખોચિયા જેવું લાગે છે, તે જ જગત અજ્ઞાનીને અનંત અને બહુ જ ઊંડું લાગે છે. જેમ પાંજરામાં પડેલી પક્ષિણીઓ દૂર જઈ ચકતી નથી, તેમ પેટ ભરવાની ખટપટમાં પડેલી બાંધ-

ળા જવા મૂઠ પુરપની નિચારશક્તિએ દૂર પહોંચી શકતી નથી. જન્મ ઘણા ભાર ભરી કાઢવાના માર્ગમાં જવાથી રથનાં પેડાં ખૂંચી જાય છે, તેમ બહારની વાસનાઓથી મન દબાઈ જાય છે, તેથી તેની ઇન્દ્રિયો નિર્બળ થઈ જાય છે અને હૃદયની વચલી કુંડલી જળી શકતી નથી. અજ્ઞાનીરૂપ શિકારીએ રાગરૂપી મૃગયાના વ્યસનને લીધે, ઇન્દ્રિયોરૂપી ગીધાને માટે સંસારરૂપી જંગલમાં દૂર દૂર માંસના પિંડોની જન્મ હિમાલય આદિ માટીના પુંજમય પર્વતો અને મનુષ્ય તથા પશુ આદિ માંસમય પ્રાણીઓ ગોઠવી મૂકેલાં છે, કે જ્યાં મોહથી ભોગ્ય પદાર્થોરૂપે જેવામાં આવે છે. વિચિત્ર નામ-રૂપોથી અપાર રીતે રંગાયેલું ઘણા ઘણા સંકલ્પોની કલ્પનાઓરૂપી કલ્પવૃક્ષ, અત્યંત મિથ્યા પદાર્થોથી પણ સઘળાઓની કામનાઓને પૂરે છે, એ ભારે અદ્ભુત છે. ૩૫-૪૨

આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાનને લીધે જ જગતોરૂપી જૂનાં પાંદડાંઓની પરંપરાઓ પથ-રાયેલી છે, જન્મોરૂપી નવાં નવાં પદ્મલોચના કરે છે, કર્મોના સમૂહોરૂપી કળીઓ વારંવાર લાગ્યા કરે છે, વૈભવોની શોભાઓરૂપ મંજરીઓ ખીલ્યા કરે છે; પ્રહુયો તથા પાપોરૂપી ક્રોધો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને વિચિત્ર રચનાઓવાળા ઘણા ઘણા કામી લોકોરૂપી પક્ષીઓ બેસતા, શોભતા, પેસતા તથા વિલાસો કરતા જેવામાં આવે છે. આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના ઉદયથી જ સ્ત્રીઓરૂપી ઔષધિઓ વિકાસ પામીને ભારે શોભા પામેલી છે. જન્મોના સમૂહોરૂપી કળાઓથી ભરપૂર, વિવેકરૂપી સૂર્યસ્તના સમયમાં જ ઉદય પામનારો, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં પ્રકાશતો અને હૃદયરૂપી રાત્રિનો સ્વામી, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમા ખોટા ખોટા ભારે ચમત્કારો દેખાડે છે. વાસનાઓરૂપી મિથ્યા અમૃતથી ભરેલા, આશાઓરૂપી ચંદ્રોને પુષ્ટ કરનારા અને ચિત્તરૂપી ચંદ્રકાંતમણિને આદ્ર

રાખનારા, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના પ્રભાવથી જ કામી પુરુષોરૂપી રાજસેને વિલાસ આપનારી, હિમના જવાં શીતળ અગોવાળી અને નેત્રોરૂપી ચપળ ભ્રમરોવાળી, સ્ત્રીઓરૂપી કુમુદિનીઓ મનોહર લાગે છે. કેશપાશરૂપી અંધકારોના પ્રાબલ્યવાળી હોવાને લીધે, કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિઓ જવી અને શોભી રહેલાં સ્તનોરૂપી ધોળાં વાદળો હોવાને લીધે શુક્લપક્ષની રાત્રિઓ જવી સ્ત્રીઓ, મનનું આકર્ષણ કરે છે, એ અજ્ઞાનની જ વિભૂતિ છે. હે રામચંદ્રજી! વિષયોમાં જ આરંભમાં જ મધુરપણું, પરિણામે અનર્થ કરનારું પરિમિતપણું અને સઘળાં સ્થિતિમાં ક્ષણજીવરૂપણું છે, એ સઘળાં અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં જ અનેક આકારોવાળાં મોટાં મોટાં ક્રોધો ફેલાયેલાં છે. ૪૩-૫૨

આપાતમાત્રમધુરત્વમનર્થસત્ત્વમાચન્તવચ્ચ-  
મશ્ચિલ સ્થિતિમંજ્જરત્વમ્ । અજ્ઞાનશાસ્ત્રિનદ્વિપ્ર-  
સુતાનિરામનાનાકૃતીનિવિપુલાનિફલાનિતાનિ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મોહમાહાત્મ્ય'  
એ નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

## ઠસર્ગ ૭ મો ઠ

કામાદિકેના અધ્યાસથી થતા  
અજ્ઞાનનું વર્ણન

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

યન્મુક્તાવલિતા રત્નમૂષિતા માંતિ યોષિતઃ ।  
મદેદાવુદિતે શુભ્વક્રામલીરાર્ણવોર્મયઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-મોતીના હારોથી નમી રહેલી અને રત્નોથી ચણગારેલી સ્ત્રીઓ મદરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થતાં, ભરતી પામેલા કામદેવરૂપી ક્ષીરસાગરની લહરીઓના જવી લાગે છે, એ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની તેમના ગાલોની

\* આ માત્રમા સર્ગમાં કામાદિકેને લીધે અનર્થો-  
માં અર્થહીન કરાવનારી અજ્ઞાનની વિભૂતિઓનું  
વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

ઉપર નખરાં કરતી દષ્ટિઓ, સોનેરી રંગનાં કમ-  
ળોની ઉપર રહેલા ચપળ ભ્રમરોના સમૂહની  
શોભાને ધરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા  
છે. વસંતઋતુમાં વૃક્ષોની ઉપર તથા બગીચા-  
ઓની ભૂમિઓમાં બાંધે કામદેવના દાસ હોય  
તેમ કામી લોકોને ઉન્મત્ત કરી દેનારાં પુષ્પો  
મનોહર લાગે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા  
છે.<sup>૧</sup> સ્ત્રીઓનાં અંગો દે જ વાદ્ય, ગીત, શિયા-  
ળવાં તથા કૃતરાંઓને આહારના કામમાં આવે  
એવાં છે, તેઓને કવિ લોકો ચંદ્રની, ચંદનની  
તથા કમળની ઉપમા આપે છે, એ પણ અજ્ઞાન-  
નો જ મહિમા છે. જ્યાં લોહી વગેરેની કુર્મીધ  
જ ભરેલી છે, એવાં સ્ત્રીઓનાં સ્તનોને સોના-  
ના કળશો જ્યાં, કમળોની કળીઓ જ્યાં અને  
બિજોરાં જ્યાં માની લેવામાં આવે છે, એ પણ  
અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની લાળથી ખર-  
ડાયેલા હોઠ નામના માંસના ટુકડાને અમૃતની,  
ચંદ્રના રસના ધરાની, મંચની કે પાકાં ધિલોડાં-  
ની અને આસવના રસની ઉપમા આપવામાં આવે  
છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓના  
નાની નાની ગાઠોના આકારે રહેલા હાથનાં  
તીક્ષ્ણ અણીવાળાં હાડકાંઓના ખીલાઓને,  
સારા સારા કવિઓ પણ સુંદર બાહુલતા આદિ  
મોટા મોટા શબ્દોથી વર્ણવે છે, એ પણ અજ્ઞાન-  
નો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની સાયળોને કેળની  
ઉપમા અપાય છે તેમજ પ્રૌઢ સ્તન અને કટિમે-  
ખલાને કામદેવના દરબારનાં તોરણોની ઉપમા  
અપાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.  
લક્ષ્મી જ પહેલી મીઠી લાગે છે, પણ પછી  
તેનાથી રાગદ્વેષ જીવી ખટપટે વધે છે. વળી તે  
ક્ષણભરુર છે અને બધાંની પાસે સરખી રીતે  
રહેતી નથી; તેમ છતાં તેવી લક્ષ્મીની ઇચ્છા  
થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. મનમાં  
સેંકડો પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ પ્રગટ થાય છે અને  
સારાં-નરસાં કર્મોના ફળરૂપ લક્ષ્મી મળ્યા કરે  
છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અચુક

કામ કરવાથી અચુક ફળ મળશે, તેવાં કર્મકાંડનાં  
આશાવાળાં વચનો છે, જ કશાળિયાની બળની  
મોટક ક્ષણમાં તૂટી જનારાં અને રાગ તેમજ  
કામનાના બંધનમાં નાખનારાં છે. એ પણ  
અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૨</sup> જમ વર્ષાઋતુમાં  
યમુના નદીનું પૂર વૃદ્ધિને લીધે વધી જાય છે,  
તેમ અવિવેક અને મોહને લીધે અનેક પ્રકાર-  
ની પ્રતૃત્તિઓ વધી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાન-  
નો જ મહિમા છે. અતંકરણને પણ કડવું કરી  
નાખનારો અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નાખ-  
નારો જન્મ-મરણરૂપી અતિવિષયો રસ લોકોની  
અશ્રુજિ છતાં પણ વધ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાન-  
નો જ મહિમા છે. જમ પવન વાતાં સૂકાં પાન  
અને ઉકરડાની ધૂળ આમતેમ ઊડવા લાગે છે,  
તેમ અનેક પ્રકારનાં ફળવાળાં કર્મો લોકોના વિવે-  
કને દૂર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા  
છે. અતંત બ્રહ્માંડરૂપી પાકેલાં ફળોને ખાયા  
કરવા છતાં, પણ જીવું પેટ ભૂખ્યું ને ભૂખ્યું જ  
રહે છે, એવો આ કાળ એમ ને એમ સેંકડો  
કલ્પો વીતી ગયા છતાં પણ તૃપ્ત થતો નથી,  
એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૩</sup> મોહરૂપી  
પવનને પી રહેનારા અને તે તે દેહોરૂપી કાંચળી-  
ઓને વારંવાર ઉતારી નાખતા જીવોરૂપી વિચિત્ર  
સર્પો, બ્રહ્મરૂપી શીતળ તથા અવિચળ છતાં  
પણ કર્મોરૂપી કુટિલ ગતિઓથી સંસારમાં ભટક્યા  
કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વિવે-  
કરૂપી ચંદ્રનો ઉદય નહિ થવાથી, ચિંતારૂપી  
પિશાચે ખરાબ કરેલી યૌવનરૂપી રાત્રિ, મોહરૂપી  
અધકારને લીધે પ્રકાશ વાગની જ ચાલી જાય છે,  
એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જમ તંતુ કમ-  
ળની બાંધેલના ખૂણમાં રહેલો હોવા છતાં પણ  
હિમથી નાશ પામે છે, તેમ જીવ મોહના છિદ્રના  
એક ભાગમાં ગુપ્ત રહેલી હોવા છતાં પણ સ્ત્રી, પુત્ર  
વગેરે પામર લોકોને સમજાવવાના સંતાપોથી  
સુકાઈ જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા

છે. હજારો ગાંઠો અને કાંટાવાળો શીમળો અનેક શાખાઓ હોવા છતાં બેડોળ લાગે છે, તેમ આ જીવ કુઃખ, શોક, ઝણુ ગરીબાઈ આદિ સંકટોથી દુઃખી થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અંદર પોતાણવાળા અને ઘણી જાંઘાઈને લીધે નમી રહેલા ચિત્તરૂપી જૂના વૃક્ષમાં રહેનારો લોભરૂપી ધુવડ, માયારૂપી કાળી રાત્રિમાં મસ્તી કર્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જરારૂપી બુટ્ટી બિલાડી, યૌવનરૂપી જાદરને પ્રથમ કાનની પાસેના પ્રદેશમાં પૂરી કાળજીથી પકડીને રમતાં રમતાં ફાડી નાખે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ સુદિ દ્રીણના ઢગલાની જમ સાર વિનાની હોવા છતાં પણ અતુકને પહોંડ જવી જાયી થઈને પોપાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ચિદાભાસો (જીવો) રૂપ પુષ્પોથી ઘોળી, જગતોરૂપ પાંદડાં-ઝાવાળી અને ધર્મ તથા અર્થરૂપ ફળોને ધરનારી વ્યાવહારિક સત્તારૂપ લતા પ્રકુલ્લિત થઈ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ ત્રણે લોકરૂપે ધર છે, જને મેરુ આદિ પર્વતો ચાંલલા છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય ગોખ છે, આકાશ છજી છે તે તે અનંત કાળથી ટકી રહ્યું છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સંસારરૂપી મોટા સરોવરમાં શરીરોરૂપી કમળોની અંદર ચૈતન્યરૂપી રસને પીનારા (ચૈતન્યની સત્તાથી જ રહેનારા) પ્રાણીરૂપી બ્રમરો ફરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આકાશરૂપી ઘનંદ્રનીલમણિતા ચોતરા ઉપર સૂર્ય નામની દીવી મૂકી છે, તે લોકોમાં પ્રકાશ આપે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જૂના પંખીની જમ જીવ દેહરૂપી પિંજરમાં ભરાયો છે, જને વાસનાઓરૂપી સળીઓ અને આશાઓરૂપી તાંતણ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જમાંથી પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી પાંદડાંઓની પરંપરા નિરંતર ખરતી બધ છે, એવી અનાદિકાળની આ સંસાર-

રૂપી લતા પ્રાણવાયુના આધારે ડોલ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સૃષ્ટિના અમુક કાળ સુધી રાજ રહેનારા કેટલાએક કુલીન પુરુષો, પોતાનાં પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે ઉચ્ચ નરેશરૂપી કાદવમાં પડવાના ભયને દૂર કરી ઘડી ભર પોતાને મળેલી સારી જગાએથી ખસવાના નથી, એવો નિશ્ચય કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ચંદ્રના અમૃતનું પાન કરનારા દેવો સ્વર્ગરૂપી સરોવરમાં વિહાર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અનેક પ્રકારનાં કામ્યફળોરૂપી બ્રમરોથી મલિન વાસનાઓરૂપી કળીઓ વડે શોભી રહેલી અને તે તે લોકોમાં ગતિઓ થવારૂપ સુગંધીવાળી મોટી કર્મકાંડરૂપ કમલિની પ્રકુલ્લિત થઈ રહી છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સંસારરૂપી ખાઓચિયામાં કર્યા કરતી બિચારી પ્રાણીઓની બોતોરૂપ નાની નાની માછલીઓને, નિર્દય કાળરૂપી બુટ્ટો ગીધ ગળ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. તરંગોનાં દ્રીણોની પંક્તિની જમ બણે એ જ હોય અને બણે બીજ જ હોય એમ લાગતી સંસારની ક્ષણશુર વિચિત્રતા ચંદ્રની કળાની પેઠે રોજ રોજ નોખનોખા પ્રમાણવાળી ઉદય પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ક્ષણમાત્રમાં ફૂટી બધ એવાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી ઢાડિયાંઓને બનાવ્યા કરતો કાળરૂપી કુંભાર, આ ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. બ્રહ્મરૂપી અચળ પદમાં ઉત્પત્ત થયેલાં અને વ્યવહારમાં સમર્થપણું ધરાવનારાં જગતોરૂપી અસંખ્ય જંગલો, પ્રલયરૂપી અશિથી બળી ગયાં છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ જગતની સ્થિતિ એ રીતે જતીઆવતી સુઃખ-દુઃખોની અપાર દશાઓથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અજ્ઞાની લોકોની દૃઢ વાસના-

ઓને મહાભયંકર પ્રલયો, યુગના ફેરફારો કે વળના આધારો પણ તોડી શકતા નથી, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૩૭</sup> ઠાઈ એક વાસના સુત્રોનાં સેંકડો સૈન્યોને ભગાડનારી દાનવોએ પણ વખાણેલી અને પુનર્જન્મના વેગથી ભાંગી જનારી ઇન્દ્રની કાંયાને ધરી બેઠેલી છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જમ વંટોળિયાની ચક્રી સાપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિમાં આવતા જીવો કાળના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે; એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પોતાથી થતાં તે તે ફળોરૂપી ક્ષીણવાળાં પદાર્થોરૂપી સધળાં જળો, નિરંતર ચારે બાજુએથી વિનાશરૂપી વડવાસિતા મોઢામાં પ્રહ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૦</sup> બ્રહ્મના આધારથી જ (અધિષ્ઠાનથી) દેખાતા પદાર્થો સત્તા ભોગવે છે અને જળના તરંગોની જેમ અનેક પ્રકારની વાસનાઓ પ્રગટ કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પ્રાણીઓરૂપી મોતીઓથી ભરપૂર જગતોરૂપી ઘણા ઘણા મદોન્મત હાથીઓને કાળરૂપી પ્રબળ સિંહ ખાઈ જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ પક્ષીઓ વિવિધ ફળ ચાખવા મેરુપર્વત આદિ અનેક સ્થળોમાં ભટકે છે, તેમ કર્મના આધારે ફળ ભોગવતા માટે જીવો જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૨</sup> જેમ ચિત્રકાર વિવિધ રંગોથી લીંતો પર ચિત્ર દોરે છે, તેમ જોનારો જીવાત્મા ઇન્દ્રિયો વડે અંતઃકરણમાં સૃષ્ટિનાં અનેક ચિત્રો દોરે છે, + એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૪</sup> જેમ દોરડીને બદલે સર્પ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મને બદલે જગત દેખાડનારા આ સ્થૂળ જડ પદાર્થો, હિરણ્યગર્ભના કાળના નિમેષની હજારમા અંશ જટલી ઘડી રહીને નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.

મુખ-કુઃખમય રાગદ્વેષને ધારણ કરતી અને જરાને, મરણને તથા રોગોને આધીન થતી, જંગમ જતિઓ નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૭</sup> પૃથ્વીમાં પોતાનાં મોટાં મોટાં પાયોનાં ફળોને જ અનુભવ્યા કરતી ક્રીડા-ઓની પંક્તિઓ અમુક કાળ સુધી પ્રારબ્ધથી પીડાયા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૮</sup> જતું દર (બ્રહ્મ) માંડ માંડ જોવામાં આવે છે એવો અને શારે મોટા શરીરવાળો કાળરૂપી સુખી સર્પ, અદૃશ્ય રહીને જ ક્ષણભાગમાં આ સધળા જગતને ગળી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૯</sup> વૃક્ષરૂપી સ્થાવર જીવો, પક્ષીઓ, ટાઢ, પવન, તડકા આદિથી કુઃખ પામે છે, ફળફૂલ આદિથી સુખી થાય છે અને ધરતીમાં ભેડાં મૂળ જવાથી ટટાર ભ્રાં રહે છે; જથી તે વૃક્ષો જાણે શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ઉદારતા આદિ યોગનાં સાધનો કરતાં હોય તેમ કાળ વિતાવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ઢેવળ શુદ્ધ (અપચીકૃત) જળમાં રહેલા ત્રેલોક્યરૂપી કમળની જખોલમાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી બ્રમરોનો સમૂહ ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કાળની સ્ત્રી બ્રહ્મડિતું પાત્ર હાથમાં લઈને વિવિધ પ્રાણીઓની ભિક્ષા માગી પોતાના ઘણીને આપે છે અને નવી નવી ભિક્ષા માગ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૫૩</sup> આ ત્રણ લોક નામની ડોશી છે, જોના સૂક્ષ્મ દેહ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર છે, પર્વતો અને પૃથ્વી સ્થૂળ દેહ છે, વાદળો જનાં સ્તન છે, તારાનાં મંડળ જના દાંત છે, બે સંધ્યાઓ જના રાતા હોઠ છે, સ્વર્ગ જતું મુખ છે, જંબુદ્વીપ જની ફૂંટી છે, વનરાજી જનાં સ્વપાટાં છે, અધકાર જનો ચોટલો છે અને કમળનાં વન જના હાથ છે. આ ડોશી ચેતન માતાથી પોપાય છે, તે બડી છે, ચંચળ સ્વશાવનાળી અને અનેક કટાક્ષો કરે છે. તેણે સાત

+ અહીં જેવી નજર તેહું જગત અને દૃષ્ટિચલિત-વાદ વિષે કહે છે.

સમુદ્રવાળી મોતીની માળા પહેરી છે અને આકાશરૂપી કાળી સાડી વીંટી છે, તે પ્રલય પામીને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૪-૪૮</sup> કલ્પોરૂપી પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ થતા બ્રહ્માંડોરૂપી મોટા મોટા પરપોટાઓ, કાળરૂપી ભયંકર મહાસાગરમાં ફેટલાએક અંદર પેસી જાય છે અને ફેટલાએક બહાર નીકળે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૪૯</sup> હિરણ્યગર્ભોરૂપી સારસો અગાધ વૃષ્ટ્યારૂપી ચલિત થતા જળથી ભરેલા કાળરૂપી મહાસરોવરમાં રહી, રહીને વારંવાર કલ્પરૂપી નિમેષમાત્રમાં ઊડી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વારંવાર ઉત્પન્ન થઇને નષ્ટ થતી જતી, ઉચ્ચ સંતાપોવાળી અને ચેતન્યતા પ્રકાશથી જ પ્રકાશ પામતી આ સૃષ્ટિઓરૂપી 'વીજળીઓ કાળરૂપી મેઘમાં ચમકે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૫૦</sup> જ્યોત્તી ઉપર અનેક પ્રાણીઓરૂપી પક્ષીઓ ઝડપ માર્યા કરે છે એવી અને નિરંતર ભમ્યા કરતી બ્રહ્માંડોરૂપી કૃષ્ણોની પંક્તિઓ કાળરૂપી ઊંચા તાડમાંથી પડ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ક્ષણમાત્રમાં આ સધળી બ્રહ્માની સૃષ્ટિને બનાવનારા અને ક્ષણમાત્રમાં તેનો સંહાર કરી નાખનારા ફેટલાએક મોટા મોટા દેવતાઓ કાંઈ કાંઈ સ્થળમાં છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આંખ મીચતા માત્રથી અને ઉઘાડવા માત્રથી હજારો કલ્પોનો પ્રલય કરી નાખનારા ફેટલાએક રુદ્રો પણ પરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. એવા એવા રુદ્રો પણ જેના નિમેષ માત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મરી જાય છે, એવા પણ એક દેવનો દેવ છે; કેમકે ઉપાસનાઓમાં કૃષ્ણોની સ્થિતિ અનંત છે. અનંત સંકલ્પોથી ભરેલા અને વારંવાર રીતે જ્યાં કાંઈ પણ સંકલ્પ નથી એવા બ્રહ્મપદમાં, હજારો આકર્ષ્યોને દેખાડનારી કઈ કઈ શક્તિઓ સંભવતી નથી? સધળી શક્તિઓ

સંભવે છે. આ રીતે અનંત સંકલ્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂદાયથી શોભી રહેલી જ આ જગત સંબંધી કલ્પના છે, તે અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.<sup>૫૦-૫૧</sup> સર્વદા જ જ કાંઈ સંપત્તિઓ છે, જ જ કાંઈ વિપત્તિઓ છે, જ જ કાંઈ ખાલ્ય, યોવન, જરા, મરણ તથા ઉપતાપો છે અને જ જ કાંઈ સુખોની કે દુઃખોની પરંપરાઓથી ડૂબવું થાય છે, એ સધળી અજ્ઞાનરૂપી તીવ્ર અધકારની જ વિભૂતિઓ છે.<sup>૫૨</sup>

યા: સંપદો યદુત સંતતમાપદશ્ચ યદ્વાલ્ય-  
યૌવન જરામરણોપતાપા: । યન્મઝનં ચસુલુદ્ધ: સુ-  
પરંપરાભિરજ્ઞાનતીવ્રતિમિરસ્વિભૂતયસ્તા: ॥૬૭॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-  
ણુ-પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'અજ્ઞાન-  
માહાત્મ્ય' એ નામનો  
સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૮ મો ~~~~~

કાર્યરૂપ અવિદ્યાનું વર્ણન

॥ યત્તિષ્ઠ ડવાચ ॥

સંસારવનસંહેડસિમિશ્રિતપર્વતવટે સ્થિતા ।

કીદૃશી સુદૃઢવિદ્યારૂપા લવા વિકસિતા કદા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ અવિદ્યા જ જગતનું કાર્ય છે, તે સંસારરૂપી વનમાં ચેતન્યરૂપ પર્વતો તો ટાંચ પર રહેલી લતારૂપે છે. જેને મોટા પર્વતો સાંધા છે, જળ આદિ પાંચ મહાભૂતો છાલ છે, લોહારૂપી પાંદડાં છે અને ત્રણ લોકરૂપી દેહ છે, તે કેવી છે અને ક્યારે ખીલે છે, એ વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ અવિદ્યારૂપી લતામાં સુખ, ક્રોધ, જનમ, સ્થિતિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ કૃષ્ણો દિવસે દિવસે વધતાં જાય છે.<sup>૧-૩</sup> પોતે જ સુખસંપત્તિ આજે ભોગવે છે તેથી વધારે

x આ આઠમા સર્ગમાં અવિદ્યા (જગતરૂપ કાર્ય-અવિદ્યા)નું સંસારરૂપી જંગલમાં લતારૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભોગવવા માટે એવી રાગરૂપી અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા યજ્ઞ તથા દાન આદિ કરાવીને સુખ આપે છે; તેમજ ભોગવવામાં આવતા દારિદ્ર્ય આદિ દુઃખમાંથી, ધનની તૃણા આદિ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા દુષ્ટ વાસનાથી ચોરી આદિ અધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને દુઃખને આપે છે. જન્મમાંથી પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી જન્મ આપ્યા વિના રહેતી જ નથી. સ્થિતિમાંથી પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી સ્થિતિ આપ્યા વગર રહેતી નથી. અજ્ઞાનથી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી પાછું પણ અજ્ઞાન રૂપી ક્ષણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વવિચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વૃદ્ધિ પાછી પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિને જ આપે છે. અનેક પ્રકારના ઉલ્લાસોવાળું, વાસનાઓરૂપી સુગંધથી શોભી રહેલું અને પ્રાણીઓરૂપી ધાટાં તથા ચપળ પલ્લવોવાળું આ અવિદ્યારૂપી લતાનું શરીર ભારે વધી ગયેલું છે. દિવસોના સમૂહરૂપી પુષ્પોવાળી, રાત્રિઓરૂપી ચપળ ભ્રમરોવાળી, નિરંતર ડોહ્યા કરતી અને જમાંથી કેટલાંક પ્રાણીઓરૂપી પાંદડાંઓ નિરંતર પડ્યા કરે છે એવી આ અવિદ્યારૂપી લતા, ઠોઠ સમયે વિવેકરૂપી હાથણીની હડકેટમાં આવીને પડી જાય છે અને રજ વિનાની થઈને નાશ પામે છે; પણ જો એ હાથણીની પૂરેપૂરી હડકેટમાં ન આવે, તો પાછી મજબૂત થઈ જાય છે. આ અવિદ્યારૂપી લતા નવાં નવાં ઉત્પન્ન થતાં મિત્ર તથા પશુ આદિ કૃપણિયાંઓથી પોષાય છે, પ્રકટ થતા પુનઃ પોષાદિપ અંકુરોથી વધે છે, સધળી ઋતુઓમાં વાસનાઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર રહે છે, સધળા રસોથી શોભ્યા કરે છે, જન્મોરૂપી સાધાઓમાં દુઃખ તથા રોગ આદિરૂપ સર્પોથી વીંટાય છે, મરણોરૂપ છિદ્રોથી વ્યાકુળ રહે છે, વિષયનાં અનુભવરૂપ રસથી ભરાય છે અને દેવળ વિચારરૂપી

હથોડાથી જ ધવાઈ જાય છે. દિવસે દિવસે આકાશમાં ચારે બાજુ પ્રકાશતી ચંદ્રોની તથા સૂર્યોની હારોને ગ્રહો, આ અવિદ્યારૂપી લતાનાં પુષ્પો છે, જ સદા ગતિ કર્યા કરે છે. હે રામચંદ્રજી! આકાશરૂપી કોશને ભરપૂર કરી દેનારી તારાઓની પંક્તિઓ, આ અવિદ્યારૂપી લતાની ચક્રચકિત આકારવાળી કળીઓ છે; ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિના પ્રકાશો આ અવિદ્યારૂપી લતાનો પરાગ છે. એ પરાગથી જીજ્ઞાં અગોવાળી આ અવિદ્યારૂપી લતા, સ્ત્રીની જન્મ મનોહર લાગે છે. આ અવિદ્યારૂપી લતા વિવેકવાળા મનરૂપી હાથીથી કંપી જાય છે, સંકટોરૂપી કાચલોના ટોકારવાળી છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોથી ઘેરાયેલી છે, તૃણોરૂપી છાલથી વીંટાયેલી છે, કાળા આકાશરૂપી તમાલવૃક્ષના આશ્રયથી ઉત્પત્તિ પામેલી છે, સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીરૂપ બહાર દેખાતા ઘૂંટણો જ્યાં મૂળોવાળી છે, બ્રહ્માંડરૂપી બગીચાની પૃથ્વીમાં રહેલી છે, સમુદ્રોના આકારરૂપી છારામાં ટકેલી છે, નીચલાં પાતાળ આદિ જીવનોમાં અનેક મૂળિયાંઓથી પેકેલી છે, સધળા સમુદ્રોનાં જળોરૂપી દ્વંધ વગેરે પદાર્થોથી સિંચાયા કરે છે, કર્મકાંડનાં વચનોથી ચપળતા ધરાવનારા રાગી લોકોરૂપી ભ્રમરોવાળી છે, સ્ત્રીઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહોવાળી છે, ચેતન્યના રુક્ષરૂપી પવનથી ડોહ્યા કરે છે, પ્રવૃત્તિઓમાં ભ્રમનારા લોકોરૂપી ધણાં નાનાં નાનાં જીવકાંઓથી વ્યાપ્ત છે; નિષિદ્ધ કર્મોરૂપી અજગરોથી ઘેરાયેલી છે, સ્વર્ગની શોભારૂપી ફૂલોના માંડવાવાળી છે, જીવોનાં જીવતાનાં સાધનોથી પરિપૂર્ણ છે, વિષયોની વાસનાઓરૂપ અનેક પ્રકારના સુગંધોથી મૂઠ લોકોને મદ આપનારી છે, વિવેકી લોકોને નાના પ્રકારના ઉપયોગોની વિચિત્રતાઓરૂપ અનેક પુષ્પોથી સુશોભિત લાગે છે, અનેક પ્રકારનાં ક્ષોની પંક્તિથી વ્યાપ્ત છે, પુષ્પોની, ક્ષોની, રસની તથા પરાગની વૃદ્ધિથી શોભ્યા કરે છે, સમુદ્રોના આકારોરૂપી



અનેક ક્યારાઓથી વીંટાયેલી છે, પ્રાણીઓરૂપી અનેક પક્ષીઓનું પોષણ કરનારી છે, સૂર્યાદિકના અનેક પ્રકારના પ્રકાશોરૂપી પરાગોથી ખરસટ લાગે એવી છે, પર્વતોરૂપી અનેક પ્રકારનાં જળાં-ઓવાળી છે, અનેક પ્રકારની કળાઓરૂપી જીવડેલી કળીઓવાળી છે, અનેક કર્મોરૂપી વનોના સમૂહમાં જોડેલી છે, અનેક ચિદામાસોરૂપી પહાડોની ઉપર ચડેલી છે અને અનેક અવતારોરૂપી પાંદડાં-ઓથી ભરપૂર છે. વળી, ઢેટલાકના મતમાં તે ઉત્પન્ન થયેલી છે, ઢેટલાકના મતમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ઢેટલાકની મતમાં મરણ પામ્યા કરે છે, ઢેટલાકની મતમાં મરી ગયેલી જ છે, ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં અર્ધાં કપાયેલી છે, ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં સઘળી કપાઈ ગયેલી છે અને ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં પ્રવાહરૂપે સતત ધારાઓને વહેવડાવે છે. આમ થઈ ચૂકેલી અને થયા કરતી આ અવિદ્યારૂપી લતા સર્વદા બ્રહ્મમાં જ રહેલી છે અને ગંધર્વનગર આદિ મિથ્યા પદાર્થોં જવી છે. અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા ખીલ્યા કરતી અને જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા સુકાઈ ગયેલી આ અવિદ્યારૂપી મોટી ઝેરી લતાને જે ખૂબ જ બાઝી રહે છે, તેને તે ઝેરની માફક મોઢમાં નાખી દે છે અને જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે નાશ પામે છે. વિચાર કરનારાના પૂર્ણ થયેલા મનમાં આ લતા બાધિત થઈ બચ છે અને અજ્ઞાનીના મનમાં સઘળી રીતે ભરપૂર થઈને રહે છે. અજ્ઞાનીઓને એક બાળુ જળરૂપે, એક બાળુ પર્વતોરૂપે, એક બાળુ સર્પોરૂપે, એક બાળુ દેવ-તાઓરૂપે, એક બાળુ પૃથ્વીરૂપે, એક બાળુ સ્વ-ર્ગરૂપે, એક બાળુ ચંદ્રરૂપે, એક બાળુ સૂર્યરૂપે એક બાળુ તારાઓરૂપે, એક બાળુ અંધકારરૂપે, એક બાળુ તેજરૂપે, એક બાળુ આકાશરૂપે, એક બાળુ ધાન્યોથી ભરપૂર પૃથ્વીરૂપે, એક બાળુ શાસ્ત્રરૂપે, એક બાળુ વેદોરૂપે અને એક બાળુ પાપપંડાશરૂપે દેખાય છે. ૧૯-૨૦ આ અવિદ્યા

કાઈ ઠેકાણે પક્ષીઓનું રૂપ ધારણ કરીને જોડે છે, કાઈ ઠેકાણે દેવતાઓનું રૂપ ધરીને પ્રકાશે છે, કાઈ ઠેકાણે ઠંડારૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે પવનરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે નરકરૂપે પાતાળમાં રહેલી જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે સ્વર્ગના વિલાસોવાળી જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે દેવલોકરૂપે દેખાય છે, કાઈ ઠેકાણે ક્રીડાઓરૂપે રહેલી દેખાય છે, કાઈ ઠેકાણે વિષ્ણુરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે બ્રહ્મારૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે રુદ્રરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે વાયુરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે ચંદ્રરૂપે જણાય છે અને કાઈ ઠેકાણે યમરૂપે જણાય છે. હે 'રામચંદ્રજી' બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ મોટા મહિમાપાત્ર સદાશિવ આદિ દર્શ્ય સ્ફુરે છે અને જે કાંઈ બૂના પડના હુકડા વગેરે હલકુ દર્શ્ય સ્ફુરે છે, તે સઘળું અવિ-દ્યા જ છે અને તત્ત્વયોધથી બાધિત જ છે, એમ તમે સમજો. એ દર્શ્યોરૂપ અવિદ્યા તત્ત્વયોધથી બાધિત જણાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે.

યત્કિંચનાજ્ઞ શુવનેષુ મહામહિશ્નાન્વાર્ત  
જરત્તૃળભવત્પ્રપાગતં વા । દશ્યં સ્ફુરન્નુહરાય-  
પિતામવિદ્યાં વિદિક્ષમાય તદતીતવયાત્મલામઃ ।  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધના 'અવિદ્યાલતા-  
વિલાસોપદેશ' એ નામનો સર્ગ

૮ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧ મો —

વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

આકારજાતમુદિતં શુદ્ધં હરિહરાયપિ ।

અવિદ્યેત્યહં શ્રુત્વા વ્રજન્નમ્મમિવાગતઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે શુર મહારાજ ! વિષ્ણુ.

\* આ નવમા સર્ગમાં ત્રણ શ્લોકોના વિભાગનું, સદાશિવ વગેરેના શુદ્ધ સત્ત્વમયપણાનું, વિદ્યાના તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપનું અને સર્વથી રહિત શુદ્ધ અક્ષતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

તથા ચિત્ત આદિ આકારો કે જ્યોત્તે શુદ્ધ અને પરમેશ્વર ગણવામાં આવે છે, તેઓ પણ અવિદ્યારૂપ છે એમ આપના સુખથી સાંભળીને, મને શંકા થઈ છે કે, શુદ્ધ પરમેશ્વર અવિદ્યારૂપ હોય એમ કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ ભોલ્યા:-માયાના કલ્પિત સંબંધને લીધે જે તત્ત્વ સર્વાત્મક માનવામાં આવે છે, તેને કાંઈ પણ કલ્પિત દ્રશ્યનો આકાર ન આપીએ, તો તે તત્ત્વ શાંત જ છે, વાસ્તવિક સત્ય છે, ચૈતન્ય છે, પ્રકાશરૂપ છે અને સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત જ છે. જેમ જળમાંથી પેદા થતી જળરૂપે દેખાતી ચકરી ઉદય પામે છે, તેમ એ બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી પોતાની મેળે જ કલ્પનારૂપ કળા ઉદય પામે છે. એ કળા પ્રથમ સૂક્ષ્મ, પછી મધ્ય અને છેવટ સ્થૂલ, એ રીતે ત્રણ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. પ્રથમ સૂક્ષ્મ કલ્પાયા પછી તે કળા મનરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે મધ્ય એટલે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈને રહે છે; અને તે પછી વિરાટરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે તે કળા સ્થૂલ એટલે વિરાટરૂપ થઈને રહે છે. આ રીતે ત્રણ સ્થિતિઓમાં એ એકની એક કળા છે, પણ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કલ્પવામાં આવે છે. એ કળા જ પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને તેના સત્ત્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ ધર્મો છે. એ ત્રણ ગુણો પી ધર્મોનાળી ને પ્રકૃતિ છે, તેને જ તમે આવિદ્યા સમજો. એ આવિદ્યા જ જીવના સંસારરૂપ છે અને એ અવિદ્યાનો જ અંત છે, તે પરબ્રહ્મ છે. એ અવિદ્યામાં સત્ત્વ, રજ અને તમ નામના જે ત્રણ ગુણો કહ્યા, તેમાં સત્ત્વગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો, રજગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો અને તમગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; એટલે ગુણોના ભેદને લીધે અવિદ્યાના નવ વિભાગ થાય છે. જે કાંઈ આ દ્રશ્ય છે તે સઘળું એ અવિદ્યાથી જ કલ્પાયેલું છે. કૃષિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો, તાણા, વિદ્યાધરો અને દેવતાઓ, એ સર્વ અવિદ્યાનો સાત્ત્વિક ભાગ છે

એમ તમે સમજો. સાત્ત્વિક ભાગમાં પણ તાણા તથા વિદ્યાધરો, એ તમોગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે; મુનિઓ તથા સિદ્ધો એ રજગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે અને સદાશિવ આદિ દેવતાઓ-શુદ્ધ સત્ત્વમય ભાગ છે. શુદ્ધ સત્ત્વમય દેવોનામાં વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ દેવતાઓ સ્વાભાવિક બ્રહ્મવિદ્યાથી, પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું વગેરે અપ્રાકૃત ગુણોને લીધે, અવિદ્યાના આચરણથી રહિત આત્મપદને સર્વદા પામેલા છે, (સ્વભાવથી જ જીવન-મુક્ત છે) માટે શુદ્ધસત્ત્વ કહેવાય છે. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવ, તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવન-મુક્ત છે; માટે જે પુરુષ તેઓની ઉપાસના કરે છે, તે પણ પુનર્જન્મમાં નહિ પડતાં જીવન-મુક્ત થાય છે. હે મહાત્મ્યુક્તિમાન રામચંદ્રજી! સત્ત્વગુણના શુદ્ધ ભાગરૂપ એ સદાશિવ આદિ પુરુષો કે જેમનાં શરીરો જગતની સ્થિતિપર્યંત રહે છે, તેઓ શરીર રહેતાં સુધી જીવન-મુક્ત જ રહે છે. શરીરો રહેતાં સુધી જીવન-મુક્તપણે રહેનારા એ મહાત્મા લોકો, કલ્પને અંતે પોતાનાં શરીરોનો અંત થતાં શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવમાં રહેશે. આ રીતે અવિદ્યાના શુદ્ધસત્ત્વ નામના વિભાગરૂપ એ વિષ્ણુ આદિ પુરુષો, જગતનો પ્રસય થતાં વિદેહમુક્ત થાય છે. આ જગત જે અવિદ્યારૂપ કારણ છે, તે પ્રસયમાં અવિદ્યારૂપ કારણ થાય છે અને જે કારણ છે, તે જ આરભમાં કારણ થાય છે. જેમ પાણીમાંથી પરપોટો ઉદય પામે છે, તેમ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ બ્રહ્માદિકમાંથી એ સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે; અને જેમ પરપોટો પાછો પાણીમાં લીન થાય છે, તેમ પ્રસયના સમયમાં સૃષ્ટિ પાછી બ્રહ્માદિકમાં લીન થાય છે. જેમ બેપણાની ભાવનાને લીધે જ જળમાં અને તરંગમાં ભિન્નતા છે, તેમ ભેદની ભાવનાને લીધે જ જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ભિન્નતા છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જળ અને તરંગ એક જ છે, તેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ

એક જ છે. પ્રજામાં વિદ્યાપણું કે અવિદ્યાપણું કાંઈ પણ નથી; કેમકે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને માયાની વૃત્તિઓ છે, વિદ્યાથી નાશ પામતાં અવિદ્યા મિથ્યા હરે છે તો અવિદ્યાનો બાધ કરનારી વિદ્યા પણ મિથ્યા હરે છે; કેમકે બાધ્ય હોય તો જ બાધક હોવાનો સંભવ છે. આમ હોવાને લીધે વિદ્યાની દૃષ્ટિને તથા અવિદ્યાની દૃષ્ટિને તથા દેતાં જ કાંઈ બાકી રહે છે, તે તેજ છે. હે રામચંદ્રજી! વિદ્યા કે અવિદ્યા કાંઈ નથી, માટે અવશેષ રહેલા ચૈતન્યમાત્રમાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો. અવિદ્યા પણ નથી અને વિદ્યા પણ નથી; મોટાં એની કલ્પના રાખવી નકામી જ છે.<sup>૨૦-૨૦</sup> જ્યાં પોતાથી જુદી કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, એવો કોઈક પદાર્થ છે, કે જ ચૈતન્ય અને જ્ઞાન કહેવાય છે, એ જ પદાર્થ ખરી રીતે જાણવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી, તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે; અને તે જાણવામાં આવે ત્યારે 'અવિદ્યાનો બાધ' એ નામથી કહેવાય છે. વિદ્યા નહિ હોવાને લીધે અવિદ્યા નામની કલ્પના પણ મિથ્યા જ હૃદય પામે છે.<sup>૨૧-૨૨</sup> મનમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા કે જ્યો છાયા અને તડકાની પેઠે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમાંથી અવિદ્યા બાધિત થઈને ચૈતન્યમાં લીન થાય છે, ત્યારે એ બંને કલ્પનાઓ કાય પામે છે.<sup>૨૩</sup> હે રામચંદ્રજી! એ બંને કલ્પનાઓ ક્ષીણ થઈ જતાં વિદ્યાનું આનંદરૂપે પૂર્ણ પ્રગટ થયેલું સર્વથી નિરાણું કૃણ અવશેષ રહે છે. આ રીતે અવિદ્યાનો પક્ષ મિથ્યા કરતાં વિદ્યાનો પક્ષ પણ મિથ્યા જ હરે છે.<sup>૨૪</sup> જ અવશેષ રહે છે, તે સર્વના બાધરૂપ હોવાથી કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાય છે; અને સદ્રૂપ હોવાને લીધે કાંઈક છે, એમ પણ કહી શકાય છે. એ તત્ત્વમાં જ સઘળું જોવામાં આવે છે અને અપવાદની દૃષ્ટિ કરતાં એ તત્ત્વમાં કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી.<sup>૨૫</sup> જમ વડના બીજમાં પાંદડાં તથા કૃણ ઇત્યાદિ સહિત આખો વડ

રહેલો છે, તેમ પ્રજામાં અધ્યારોપની\* દૃષ્ટિ કરતાં આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ પ્રજાતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું છે, સઘળી શક્તિઓના ડાબલારૂપ છે,<sup>૨૬</sup> આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય છે અને ચૈતન્યરૂપ હોવાને લીધે, શૂન્ય પણ નથી. જમ સૂર્યકાંત નામના મણિમાં અગ્નિ રહ્યો છે અને જમ દૂધમાં ધી રહેલું છે, તેમ એ પ્રજાતત્ત્વમાં આ સઘળું જગત રહ્યું છે.<sup>૨૭</sup> દેશના તથા કાળના ક્રમનો હૃદય થાય છે ત્યારે જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળે છે, તેમ ચક્રચક્રિત થયેલા એ પ્રજારૂપ ચૈતન્યમાંથી જીવોરૂપ ચૈતન્યો નીકળે છે. જમ સમુદ્ર તરંગોના ભંડારરૂપ છે અને નિર્મળ મણિ પ્રમાણેના ભંડારરૂપ છે, તેમ પ્રજા અતંત જીવોના ભંડારરૂપ છે.<sup>૨૮-૨૯</sup> બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત આ સઘળું જગત પ્રજામાં જ છે; કેમકે જગતની સત્તા પ્રજાની સત્તાને અધીન છે.<sup>૩૦</sup> જેમ ઘડાઓનો નાશ થતાં આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ ઉપાધિઓનો વિનાશ થતાં પ્રજાનો વિનાશ થતો જ નથી. પ્રજા સર્વદા અવિનાશી જ છે. જેમ લોહાના ચક્રનમાં લોહ-યુષ્ક અકર્તા છે, તે પણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે; તેમ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં પ્રજા અકર્તા છે, તે પણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. જેમ લોહ જડ હોવા છતાં પણ લોહયુષ્કના સોનાઈમય માત્રથી ચક્રાયમાન થાય છે, તેમ આ દેહ જડ હોવા છતાં પણ આત્માની સત્તાથી ક્રિયાઓ કરે છે. આકાશ કરતાં પણ અધિક નિરાકારપણાવાળો અને જગતના મુખ્ય બીજરૂપ એ પ્રજાતત્ત્વમાં આ જગત જલમય ચપળ તરંગોની બળની પેઠે, પૂર્વ પૂર્વની વાસનાઓથી થયેલી ઉત્તરોત્તર કલ્પનાઓથી રહેલું છે. એ તત્ત્વ જાણવામાં આવતાં, તેમાં બીજું કાંઈ પણ પ્રતીત

\* અધ્યારોપ એટલે દારગમાં સર્પની આતિરૂપ જે બિલ્લી નજર કરવી તે.

યતુ નથી. ૩૧-૩૩

તત્ર સ્થિતં જગદિદં જગદેકવીજે ચિન્નાન્નિ  
સંવિદિતકલ્પિતકલ્પનેન । લોલોર્મિજાલમિવ  
વારિણિ ચિત્રરૂપં શ્વાદપ્યરૂપમતિ યત્ર ન કિં-  
ચિદસ્તિ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિદ્યાનિરાકરણ'  
એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

## — ૭ સર્ગ ૧૦ મો —

સ્થાવર જીવનું વર્ણન અને ભોક્ષપ્રાપ્તિના  
ઉપાયનું નિરૂપણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તત્સમાજ કિંચિદેવેદં જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ।  
ન કિંચિદ્ભૂતતાં ગ્રાસં ચક્તિચિદિતિ વિદ્ધિ હે ॥  
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે ગમચંદ્રજી! એ પ્રમા-  
ણ છે, એટલા માટે સ્થાવર જંગમ કાંઈ પણ છે  
નહિ અને કાંઈ પણ થયું નથી, પરંતુ કેવળ તુએ  
જ છે, એમ સમજો. જાતમાં ખીજ વસ્તુ હોવા ન  
હોવા વિષેની કાંઈ કલ્પના જ નથી, માટે જીવ વગેરે  
સઘણ મિથ્યા જ છે, તે છતાં તમે કોને ઇચ્છો  
છો? કેહમાં અને બાહ્ય ભોગોમાં અહ તા-મમ-  
તાદિય જે સંબંધ કહેવામાં આવે છે, તે વિષે  
વિચાર કરતાં જેમ દોરડામાં સર્પની ઊવટી બુદ્ધિ  
થવાથી સર્પને લેવા જતાં સર્પ હાથ આવતો જ  
નથી, તેમ તે સંબંધ હાથ આવતો જ નથી. નહિ  
જણાયેલો આત્મા જ જગતરૂપ પ્રાંતિપણને પામે  
લ છે. જે જાણવામાં આવે તો જે જગત છે, તે  
આત્મા થઈ જાય છે, કે જે આત્મા સઘળાં દર્શ્યોની  
મર્યાદાની છેલ્લી સીમારૂપ છે. જે ચૈતન્ય છે તે જ  
દર્શ્યરૂપ કલ્પિત મેલના સખધની અનિવાર્ય કહે-

વાય છે. જે બાધ દ્વારા તેને સઘળી ઉપાધિઓથી  
રહિત બેવામાં આવે, તો તે વાસ્તવિક રીતે સર્વ  
દર્શ્યોથી રહિત જ થઈ જાય છે. જીવ ચિત્તમય  
છે, જેમ ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડો હોય ત્યાં  
સુધી રહે છે અને ઘડો ફૂટી જતાં મહાઆકાશ-  
માં જળી જાય છે, તેમ જીવ અંત કરણ સાથે  
રહે છે, પરંતુ અંત કરણનો નાશ થતાં ચૈતન્યમાં  
એકરૂપ થાય છે. આ આત્મા બાળકની જેમ  
ચિત્તની ગતિ વગેરે ધર્મેને પોતામાં માની લે  
છે. ચિત્ત સાક્ષતું હોય ત્યારે પોતાને સાક્ષતો  
માને છે અને ચિત્ત સ્થિર હોય ત્યારે પોતાને  
સ્થિર માને છે, એટલે એ આત્મા એ રીતે ભ્રમતા  
ચિત્તને જ વ્યાકુળ થયેલું પોતાનું રૂપ માની લે  
છે (ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં પરેલો જીવ કાશીયાના  
જીવડાની પેઠે, વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી પોતા-  
ને જ બાંધ્યા કરે છે અને મૂર્ખપણને લીધે  
ચૈતતો નથી) ૩૨

રામ ઓલ્યા:-હે શુર મહારાજ! સ્થાવર  
આદિ શરીરોને પ્રાપ્ત થયેલું અજ્ઞાન તો અત્યંત  
ગાઢ હોય છે, માટે તે શરીરોમાં જીવચૈતન્યની  
અથવા ચિત્તની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય છે?

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-આ સ્થાવરોમાં જે જીવ-  
ચૈતન્ય રહે છે તે સુખ-દુઃખના અનુભવવાળા  
મનને અને વિવેક-વિચારવાળા મનના ભાવને  
પામતું નથી. જેમાં અંત કરણની ક્રિયાઓ શાંત  
હોવાથી સુખ-દુઃખ ટાળવાની શક્તિ હોતી નથી,  
એટલે તે જીવચૈતન્ય અતિ કષ્ટ પામે છે અને  
ચુકિત તેનાથી અતિગમ્ય દુર હોય છે. આ સ્થાવર  
શરીરોમાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અત-  
કરણ હોતાં નથી, તેમાં કેવળ ચૈતન્યસત્તા જ છે.

રામ ઓલ્યા:-હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ શુર મહા-  
રાજ! સઘળા વ્યાપારોથી રહિત થઈને, સ્થાવર  
શરીરોમાં કેવળ સત્તામાત્રથી જ ચૈતન્ય રહેલું  
હોય, તો યોગીઓની પેઠે સ્થાવર જીવોને તુરંત જ  
વાસનાઓનો ક્ષય અને મનનો નાશ થવાનો

- આ દશમા સર્ગમાં અવિદ્યાના બધથી જામણ,  
સ્થાવરોમાં મનની ગ્થિતિ અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર  
કરવાથી ભોક્ષની પ્રાપ્તિ, એનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે

સંભવ છે; માટે હું તો ધારું છું કે, તેઓની મુક્તિ સમીપમાં જ રહેલી છે, તે છતાં આપ એથી વિરુદ્ધ કેમ કહેા છે? <sup>૧૦-૧૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જગતના સ્વરૂપનો બુદ્ધિ-પૂર્વક વિચાર કરીને યથાર્થ આત્મતત્ત્વના અવલોકનથી, એ એક જ સત્તા સર્વમાં અખંડ રીતે આત્મપ્રેત રહેલી છે એવો અનુભવ થાય, તો જ એ મોક્ષ થયો કહેવાય છે. એ આત્મતત્ત્વને જાણીને ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્તિઓનો પરિત્યાગ થતાં, જ સત્તાસામાન્યરૂપપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ કૈવલ્યપદ કહેવાય છે. <sup>૧૩, ૧૪</sup> મહાત્માઓની સાથે વેદાંતશાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને, મનનપૂર્વક નિદિધ્યાસથી આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરીને, જ સત્તાસામાન્યમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ સ્થિતિ પરબ્રહ્મ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. <sup>૧૫</sup> સ્થાવર શરીરમાં તો બીજામાં અંકુરની પેઠે વાસના અંદર સૂઈ રહેલી અને અત્યંત મંદપણવાળી જ હોય છે; માટે તેઓની સ્થિતિ તો ગાઢ નિદ્રા જેવી જ હોવાથી પુનર્જન્મ આપનાર છે, એમ સમજો. જેની અંદર મન લીન થઈ ગયેલું હોય છે અને વાસનાઓ ચારે બાજુ સૂઈ ગયેલી હોય છે, એવી ગાઢ નિદ્રાના જેવી સ્થાવરોની સ્થિતિ પાષાણ વગેરેની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત હોવા છતાં પણ પુનર્જન્મોનાં સેકડોડુ ખ આપનારી છે. <sup>૧૬, ૧૭</sup> ગાઢ નિદ્રા જેવા પદને પ્રાપ્ત થયેલા અને તેથી જ વૃત્તિઓથી રહિત રહેનારા આ સ્થાવરાદિક જીવો તો વારંવાર જન્મો પામવાને જ યોગ્ય છે. હે રામચંદ્રજી ! જમ બીજોમાં અંકુર આદિ રહે છે અને માટીના પુંજમાં ઘડો રહે છે, તેમ સ્થાવરોની અંદર પોતપોતાની વાસના રહેલી છે. <sup>૧૮, ૧૯</sup> જમાં બીજ જેવી પણ વાસના રહે છે એવી ગાઢ નિદ્રા જેવી સ્થિતિ, કદી પણ મોક્ષ આપનારી થતી નથી. જ સ્થિતિમાં જ્ઞાનરૂપ અભિયો બળી ગયેલી શક્તિવાળી વાસના હોય છે, તે જ જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. <sup>૨૦</sup> વાસના,

અગ્નિ, કરજ, શેગ, શતુ, સ્નેહ, વેર અને ઝેર, એ સર્વોનો અન્વેષણ રહી ગયેલો થોડોક ભાગ પણ દુઃખદાયી થઈ પડે છે. <sup>૨૧</sup> જેની વાસનાઓની શક્તિ બળી ગયેલી હોય એવો અને સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલો પુરુષ, જીવતાં પણ દુઃખ ભોગવતો નથી અને મૃત્ત પછી પણ ફરી દુઃખ ભોગવતો નથી. <sup>૨૨</sup> સ્થાવર આદિ પદાર્થોમાં ચૈતન્યનું અત્યંત આંવણ કરનારી અને સુપુત્રના જેવા ધર્મવાળી વાસના, બીજરૂપે જમ બીજમાં અંકુરશક્તિરૂપ રસ રહે છે, તેમ સર્વંદા રહેલી હોય છે. <sup>૨૩</sup> વાસના બીજોમાં પૃથ્વીના તથા જળના યોગથી ઉદય પામે છે, પથરા વગેરેમાં જડપણા-રૂપે તથા કંઠણપણારૂપે તે રહેલી છે, રત્ન આદિ ઉત્તમ પદાર્થોમાં તે મનનું આકર્ષણ કરનારપણારૂપે રહેલી છે, ભસ્મમાં તે કાષ્ઠ વગેરેના નાશરૂપે રહેલી છે, ધૂળમાં તે આણુપણારૂપે રહેલી છે, રયામ પદાર્થોમાં તે રયામપણારૂપે રહેલી છે અને ખડ્ગોમાં તે તીક્ષ્ણ ધારરૂપે રહેલી છે. <sup>૨૪, ૨૫</sup> ચૈતન્યશક્તિ તો ઘટપટ આદિ સઘળા પદાર્થોમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલી છે, કે જેથી વાસનાની સત્તા પણ વિચાર કરતાં જીદી પાડી શકાતી નથી. <sup>૨૬</sup> એ પ્રમાણે જમ મેધની જળથી ઢંકાયેલી વર્ષાઋતુ, સઘળા આકાશને ભરપૂર કરીને રહે છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિ સઘળાં દરેયોની સ્થિતિને ભરપૂર કરીને રહેલી છે. મેં સારી પેઠે વિચારેલું આ ચૈતન્યશક્તિનું સ્વરૂપ તમને કહ્યું, કે જે સ્વરૂપ સર્વથી રહિત હોવા છતાં સર્વમાં વ્યાપક છે અને સત્ય હોવા છતાં મિથ્યાભૂત માયાના વિકારોના સ્વરૂપને પામેલા જેવું છે. આ ચૈતન્યશક્તિ ન જોવામાં આવેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી ભ્રમ થયા કરે છે અને જોવામાં આવે, તો તુરત જ સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરે છે. <sup>૨૭-૨૮</sup> આ ચૈતન્યશક્તિનું અથવા આત્માનું જ સ્પર્શન છે, તેને જ પડિતો અવિદ્યા કહે છે, અવિદ્યા જગતના કારણરૂપ છે, એટલે કે અવિદ્યાથી સઘળું થાય છે.

અવિદ્યા કે જે વાસ્તવિક જોતાં સ્વરૂપ વગરની જ છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવે કે તુરત જ, જેમ હિમની કણી તડકામાં પીગળી જાય છે, તેમ તે અવિદ્યા પીગળી જાય છે. જેમ નિદ્રામાંથી જાગતો માણસ પોતાના અંતઃકરણમાં ભૂતકાળનો વિચાર કરે છે, એટલામાં તેની નિદ્રા દૂર થાય છે અને જેમ રજ્જુ-સર્પાદિક 'આ સત્ય છે કે મિથ્યા છે?' એમ વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યા પણ જરાક વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં જ અંધકારની પેઠે પ્રકાશ વડે ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ માણસ અંધકારનું રૂપ જોવાની ઇચ્છાથી હાથ-માં દીવો લઈને આવે કે તુરત જ અંધકાર લીન થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે કે, તુરત જ અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત અસિનું તાપથી ધીની પેઠે લીન થઈ જાય છે. જેમ દીવો લાવવામાં આવતાં જ અંધકારનું રૂપ કશું ન દેખાતાં નિર્મળ સ્વરૂપવાળો કેવળ પ્રકાશ જ ઉદય પામે છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવા માંડતાં જ, અવિદ્યા નાસીને ક્યાંય જતી રહે છે અને કેવળ આત્મપ્રકાશ જ ઉદય પામે છે. તુરંત હોવાને લીધે મિથ્યા રૂપવાળી અવિદ્યા વિચાર ન કરવાથી જ જોવામાં આવે છે.<sup>૩૦-૩૧</sup> જેમ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાં અંધકાર જોવામાં આવતો નથી, તેમ વિચાર પ્રાપ્ત થતાં અવિદ્યા જોવામાં જ આવતી નથી. જે અંધકારને વસ્તુરૂપ માનવા હો, તો પ્રકાશ આવવાથી તેનો નાશ થતો નથી પણ તે એદશ્ય થાય છે, એમ માનો; પરંતુ અવિદ્યાનું અવસ્તુપણું તો સિદ્ધ જ છે, માટે વિચાર પ્રાપ્ત થવાથી તેનો બાધ જ થાય છે, એમ માનવું બેઠ-એ.<sup>૩૨</sup> જેમ રજ્જુ-સર્પાદિકનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ખરું તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી. પણ અવલોકન કરવામાં આવતાં જ જનું હોય તેનું જણાઈ રહે છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું

ખરું તત્ત્વ (અસત્પણું) જોવામાં આવતું નથી; પણ અવલોકન કરવામાં આવે, કે તુરત જ જણાઈ રહે છે.<sup>૩૩</sup> અધિરત્ના, માંસના, તથા અસ્થિઓના યંત્રરૂપ આ દેહમાં 'હું કાણ છું?' એવી રીતે પોતાથી વિચાર કરવામાં આવે, કે તુરત અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત બાધિત થઈ જાય છે.<sup>૩૪</sup> સઘળું દરરૂપ જગત, કે જે આદિમાં તથા અંત-માં અસત્ છે, તેનો હૃદયથી ત્યાગ કરવામાં આવતાં ચિદાત્મા જ અવશેષ રહે છે; કેમકે અધ્યસ્ત વસ્તુનો બાધ, અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધો હોતો નથી. જે એને બાધરૂપે બેઠે, તો કાંઈ રહેતું નથી અને અધિષ્ઠાનરૂપે બેઠે, તો તે અવિનાશી બ્રહ્મ જ છે. બાધ કે કોઈ અવિદ્યા ટળી જાય છે તે જ વસ્તુ છે અને તે જ સ્વરૂપપણાથી ગ્રાહ્ય છે.<sup>૩૫</sup> માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું માયા તથા અવિદ્યા એ નામને લીધે જ જણાઈ રહે છે. જેમ જીમ ઉપર આવેલા પદાર્થનો સ્વાદ જીમથી જ જણાય છે, તેમ માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું, તેઓનાં નામો ઉપરથી જ જણાય છે.<sup>૩૬</sup> અવિદ્યા ક્યાંય છે જ નહિ; પ્રજા જે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે, કે જે બ્રહ્મથી અનંત સારીનરસી કલ્પનાઓવાળું સઘળું જગત વ્યાપ્ત છે.<sup>૩૭</sup> 'આ જગત બ્રહ્મ નથી' એવો નિશ્ચય એ જ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે, અને 'જે જગત છે તે બ્રહ્મ છે' એવો જે નિશ્ચય તે જ અવિદ્યાનો ક્ષય છે.<sup>૩૮</sup> 'ઘટ, પટ તથા ગાડું' ઇત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત, ચિદાત્મા નથી પણ બીજું છે. 'આવી રીતની જે આદોષિત દષ્ટિ છે તે જ અવિદ્યા છે; અને 'ઘટ, પટ તથા ગાડું' ઇત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત ચિદાત્મા જ છે, પણ બીજું કાંઈ નથી' એવી રીત-

- સર્પ અને દોરડામાં, દોરડું એ અધિષ્ઠાન છે- આધાર છે; અને તે આધારથી જ દેખાતો સર્પ અધ્યસ્ત છે; તેની રીતે આ બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે અને અધ્યસ્ત છે.

નિઃસન્ભાવ દષ્ટિ તે જ અવિદ્યાનો નાશ છે. ૪૫

ઘટપટશકટાવમાસજાલં ન વિશ્વરિતીત્સુદિ-  
તેહ સાત્ત્વવિદ્યા । ઘટપટશકટાવમાસજાલ વિશ્વ-  
રિતિ ચેદ્ગલિતૈવ સાત્ત્વવિદ્યા ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'અવિદ્યાચિકિત્સા'  
એ નામનો સર્ગ ૧૦ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧ મો

જીવનુક્રાંતોની સ્થિતિનું સામાન્ય વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પુનઃ પુનરિદં રામ પ્રવોધાર્થ મયોચ્યતે ।

અમ્યાસેન વિના સાધો નામ્યુદેત્યાત્મભાવના ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! હું વારં-  
વાર તમને એનો એ ઉપદેશ કરું છું; તે તમારા  
બોધની દૃઢતાને માટે કરું છું; કેમકે વારંવારના  
અભ્યાસ વિના આત્મસ્વરૂપની ભાવના ખીલતી  
નથી. ૧ જેનું 'અવિદ્યા' એ બીજું નામ છે,  
એવું અજ્ઞાન બલવત્તર છે અને હજારો જન્મો-  
જન્મથી ઊંડેહું દોવાને લીધે બહુ જ ઘાટું થઈ  
ગયેલું છે; માટે તેનો નાશ એક વારના ઉપદેશથી  
થઈ શકે નહિ. ૨ દેહની સ્થિતિની દશામાં બહા-  
રના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત અજ્ઞાત સઘળી  
ઇન્દ્રિયોથી અનુભવનામાં આવે છે અને દેહની  
મરણની દશામાં સાક્ષીથી અનુભવાય છે; માટે  
અત્યંત પ્રયત્નપણાને પામેલું છે. ૩ આત્મજ્ઞાન  
તો ઠાઈ પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ નથી અને  
મનથી તથા પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી પર થાય, ત્યારે  
જ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે, માટે દુર્લભ  
છે. ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓની મર્યાદાથી પર દોવાને  
લીધે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સમજી શકાય

૪ આ અગિયારમા સર્ગમાં વિષ્ણુ તથા શિવ  
આદિ મહાત્માઓ 'સપથ' ઘડા છે' એવી ને દષ્ટિ-  
થી જીવનુક્રાંત થઈને રહેવા છે, તે દષ્ટિનો રામને  
ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો.

તેમ નથી; માટે તે જીવથી અનુભવાતું નથી. ૬  
રામચંદ્રજી ! તમે દૃઢચરૂપી ગ્રાહમાં ઊગેલી આ  
અવિદ્યારૂપી લતાને જ્ઞાનના અભ્યાસના ખડ-  
ગોના ધાથી કાપી નાખો, કે જનાથી સ્વરૂપની  
પ્રાપ્તિ થાય. ૭ કંઈ જાણવાતું છે, તેને જાણી  
ચૂકો જનકરાજ ને રીતે વિહાર કરે છે, તે રીતે  
તમે પણ આત્માજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તત્પર  
રહીને વિહાર કરો. વ્યવહારમાં અને સમાધિમાં  
પણ પોતાના આત્મતત્ત્વમાં લીન રહીને જ  
વિહાર કર્યા કરતા એ જનકરાજને, જ્યોત આદિ  
સઘળી અવસ્થાઓમાં પ્રજ્વલતત્ત્વનો પોકો નિશ્ચય  
થઈ ગયો છે. બીજા વિદ્વાનો પણ એવા જ નિશ્ચ-  
યથી બ્રહ્મરૂપ થયા છે. વિષ્ણુ તે તે ચોત્તેઓમાં  
અવતારો ધારણ કરે છે તે છતાં પણ ને નિશ્ચયને  
લીધે અવતારો સંબંધી દુઃખોના સ્પર્શને પણ પ્રાપ્ત  
થતા નથી, તે નિશ્ચય જ બ્રહ્મવેતાપણું કહેવાય  
છે. ૪-૬ હે રામચંદ્રજી ! સર્વદા સ્ત્રીની સાથે જ  
રહેનારા સદાશિવનો ને નિશ્ચય છે અને રાગથી  
રહિત રહેનારા બ્રહ્માનો પણ ને નિશ્ચય છે, તે  
નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૦ જીવનુક્રાંતપણાથી  
રહેનારા બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન,  
અગ્નિ, નારદ, પુલસ્ત્ય, હું, અંગિરા, પ્રયેતા,  
ભૃગુ, ક્રતુ, અત્રિ, શુક્રેવજી અને બીજા પણ  
બ્રહ્મર્ષિઓ તથા રામર્ષિઓ તેઓના ને નિશ્ચય  
છે, તે નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૧-૧૩

રામ બોલ્યા:-હે ગુરુ મહારાજ ! એ મોટી  
બુદ્ધિવાળા વિષ્ણુ આદિ ધીર લોકો ને નિશ્ચયથી  
શોકરહિત થઈને રહેલા છે, તે નિશ્ચય મને  
વિગતવાર જણાવો. ૧૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેયને સંપૂર્ણ રીતે જાણી  
ચૂકો હે મહાવીર રાજકુમાર ! તમે એ લોકો-  
નો નિશ્ચયનું પૂછ્યું, માટે તેઓના નિશ્ચય વિષે  
હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. એ  
લોકોનો નિશ્ચય આ પ્રમાણે છે. ૧૫ ને કંઈ

+ દેખાતા અને અનુભવતા સઘળા દસ્યપદાર્થો.

અતિ મોટા વિસ્તારવાળી આ જગતરૂપી જળ જોવામાં આવે છે તે સથળું નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે, એમાં કશો સંશય નથી. જે ચૈતન્ય છે તે બ્રહ્મ છે, જે બ્રહ્માંડ છે તે બ્રહ્મ છે, જે જે પ્રાણી-જોના સમૂહો છે તે સર્વ બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું, મારો શત્રુ પણ બ્રહ્મ છે, મારા મિત્રો પણ બ્રહ્મ છે, મારા બાંધવો પણ બ્રહ્મ છે અને ત્રણે કાળ પણ બ્રહ્મ છે; કારણ કે સથળું બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં જ કલ્પનામાત્રથી જોઈ થયેલું છે. જેમ સમુદ્ર તરંગોની હારરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે, તેમ બ્રહ્મ તે તે પદાર્થોરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે.<sup>૧૧-૧૮</sup> જે ગ્રહણ કરે છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જેનું ગ્રહણ થાય છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જે ભોગવે છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને જે ભોગવાય છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે.<sup>૧૯</sup> બ્રહ્મ પોતાની પ્રાપચારિકત્વથી અનેક વિવર્તો\* પામીને, જગતરૂપે જણે વધ્યું હોય એમ જણાય છે. જે મારો શત્રુ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને હું પણ બ્રહ્મ જ છું; માટે જે મારો શત્રુથી કાંઈ પણ મારું અપ્રિય થાય, તો તે અપ્રિય પણ બ્રહ્મ છે. અપ્રિયને કરનાર પણ બ્રહ્મ છે અને જેનું અપ્રિય થાય તે પણ બ્રહ્મ જ છે; તો પછી કાણ કાતું 'યુ ક્યુ' ? રાગ આદિ અવસ્થાઓ કે જે આકાશમાંના વૃક્ષની પેઠે કલ્પિત જ છે અને સંકલ્પ નહિ કરના માત્રથી અર્થાત્ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેનો બ્રહ્મમાં શો પ્રસંગ છે ? કશો નથી. ગમન તથા દર્શન આદિ ક્રિયાઓ સર્વરૂપ બ્રહ્મમાં જ કલ્પાયેલી છે. બ્રહ્મ જ સર્વ જગતરૂપે સ્ફુરે તો પછી સુખીપણું કે દુઃખીપણું શાથી હોય ? બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ વૃક્ષ છે અને બ્રહ્મ બીજા કોઈમાં નહિ પણ બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. હુંરૂપ બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ સ્ફુરે છે. હું કોઈ બીજા-રૂપ નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છું; થડો પણ બ્રહ્મ છે

અને વૃક્ષ પણ બ્રહ્મ છે. આ જે ફેલાયેલું જગત છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ હું જ છું.<sup>૨૦-૨૪</sup> આમ છે એટલા માટે, મારામાં રાગના તથા દ્રેષ-ના વિકારોની કલ્પના શી હોય ? એ કલ્પના ખોટી જ છે. મરણરૂપી બ્રહ્મ થયેલ રીતે દેહરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય તો, તેથી દુઃખીપણું વળી કેવું થાય ? દુઃખિયાપણું તો રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થયા જેવું છે. સભોગાદિકનાં સુખરૂપી બ્રહ્મને દેહરૂપી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થતાં 'આ સુખ મને પ્રાપ્ત થયું' એવી ખોટી કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ ? જેમ જળમાં જોડેલા બે તરંગોમાં, હાલતા જળ સિવાય બીજું કશું નથી, પણ જે કાંઈ છે તે તો માત્ર જળ છે, તેમ તુંપણામાં અને હુંપણામાં સ્ફુરણાત્મક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું નથી, પણ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જળમાં તરંગો છે જ નહિ, તેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રહ્મમાં તુંપણું કે હુંપણું છે જ નહિ. જેમ ચક્રીતું મરણ (નાશ) થતાં, પાણીમાં ક્યાંય કશું પણ મરતું નથી, તેમ દેહરૂપ બ્રહ્મ મરણરૂપ બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મમાં ક્યાંય કશું પણ મરતું નથી.<sup>૨૫-૨૮</sup> જેમ ચંચળ થયેલા જળમાં તરંગપણું કે અતરંગપણું છે જ નહિ, તેમ જડ તથા અજડરૂપે સ્ફુરણ પામેલા બ્રહ્મમાં તુંપણું કે હુંપણું છે જ નહિ.<sup>૨૯</sup> જેમ કડાપણું સુવણતું જ થાય છે અને ચક્રીપણું જળતું જ થાય છે, તેમ જડ પદાર્થોપણું તથા અજડ પદાર્થોપણું બ્રહ્મતું જ થયેલું છે.<sup>૩૦</sup> 'આ ચૈતન-રૂપ છે અને આ જડરૂપ છે' એવો મોઢ અજ્ઞા-નીને જ થાય, પણ જ્ઞાનીને કદી થાય નહિ. જેમ અધિજ્ઞાને આપું જગત અધિજ્ઞ છે, તેમ અજ્ઞા-નીને આપું જગત દુઃખના સમૂહમય છે; અને જેમ દેખતાને આપું જગત પ્રકાશમય છે, તેમ જ્ઞાનીને આપું જગત આનંદમય છે. જ્ઞાનીને જગત આનંદરૂપ, અજ્ઞાતરસમાં તરંગોળ થયેલું છે અને મૂર્ખને જગત અત્યંત દુઃખદાયી છે. જેમ

\* એકને બદલે બીજાનો આરોપ થયો તેને વિવર્ત કહે છે; જેમકે દોરડું દોરડારૂપે નહિ દેખાતા તેમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવી તે.



બાળકને રાત્રિ ભૂતપ્રેતવાળી જણાય છે અને જુવાનને ભૂતપ્રેત વગરની જણાય છે, તેમ યુવાનીને જગત દુઃખવાળું જણાય છે અને જ્ઞાનીને દુઃખ વગરનું જણાય છે. આ બ્રહ્મરૂપી અમૃત-પૂર્ણ ઘડો કે જ સર્વે દા સર્વ સ્થળોમાં એક જ રહેલો છે, તેમાં કંઈ મરતું પણ નથી અને કંઈ જીવતું પણ નથી. જમ સમુદ્રમાં ગમે તેવી ઊંચટ-પાલટ થતાં, તરંગાદિક કંઈ નહ પણ થતું નથી અને ઉત્પન્ન પણ થતું નથી, તેમ આત્મામાં ગમે તેવાં સ્ફુરણો થતાં, પ્રાણીઓનો સમૂહ નહ પણ થતો નથી અને ઉત્પન્ન પણ થતો નથી. 'આ છે અને આ નથી' એ તો એક જાતની પોતાની પોતામાં જ વ્રાંતિ છે. <sup>૩૧-૩૨</sup> જમ સ્ફટિક-મણિની પ્રભા, કુદરતી રીતે પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ આત્મશક્તિ પ્રયોજન વિના પણ પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે. જગતરૂપે તથા તે તે પદાર્થોની શક્તિઓરૂપે જ સ્ફુરણ થાય છે, તે સ્ફુરણ બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ પોતાના જ અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં રહેલું છે. જમ પાણી તરંગોના કણોરૂપે પાણીમાં જ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મ અનેક પ્રકારનાં સ્ફુરણોરૂપે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જમ મહાસાગરનું જળ, તરંગાદિક જળથી બુદ્ધિ સત્તાવાળું છે જ નહિ, તેમ શરીર વગેરે બ્રહ્મથી બુદ્ધિ સત્તાવાળું છે જ નહિ; માટે શરીરના નાશથી બ્રહ્મનો નાશ થવો કેમ સંભવે ! જમ જ મોટા કણ છે, જ નાની કણી છે, જ નાનો તરંગ છે, જ મોટા તરંગ છે, જ ક્ષીણ છે અને જ લહરી છે તે સપથ જળમાં જળ જ છે; તેમ જ દેહ છે, જ હૃદય છે, જ દરય છે, જ મરતું છે, જ જીવતું છે, જ ધર્મ, વિષાદ આદિની રચના છે અને જ ભોગ છે, તે સપથ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ છે. જમ કડાં વગેરે આકારોની વિચિત્ર રચના મુલ્યથી ભિન્ન નથી, તેમ શરીરો વગેરેની વિચિત્ર રચના બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એમાં મૂઠ લોહા કે ભિન્નપણાની ભાવના કરે છે, ને ઓપ્રી જ છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર,

શબ્દ, સ્પર્શ આદિ તન્માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિયો. એ સપથ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે માટે સુખ કે દુઃખ કંઈ છે જ નહિ. જમ એક જ શબ્દ, પર્વતની ચુકા વગેરેના સમીપમાં પડવારૂપે બે વાર બોલાયેલા જવો પ્રતીત થાય છે, તેમ એક જ બ્રહ્મ 'આ હું હું અને આ ચિત્ત છે,' ઇત્યાદિક નામરૂપોના ભેદને લીધે, દ્વૈતરૂપે સ્ફુરે છે. નહિ બંધુવામાં આવેલું બ્રહ્મ જ જીવપણાને તથા જગતપણાને પામેલા જવું થઈ રહ્યું છે. જમ સ્વપ્નમાં પોતાના ચિત્તથી પોતામાં જ સપથ કલ્પાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પોતાથી પોતામાં જ સપથ કલ્પાયેલું છે. જમ સોનું સોનારૂપે ન જણાય તો માદ્રીરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપે જણવામાં ન આવે, તો જગત નામના મેલરૂપે પ્રતીત થાય છે. સ્વયં પ્રભુ મહાત્મા જ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મજ્ઞો કહે છે; અને તે જ બ્રહ્મ અજ્ઞાત હોય તો અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. જમ સોનું સોનારૂપે જણવામાં આવે, તો કણ વારમાં સોનું થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મ-ભાવથી જણવામાં આવે, તો કણ વારમાં બ્રહ્મ થઈ જાય છે. સપથની શક્તિઓવાળો આત્મા પ્રયોજન વિના જ પોતાની શક્તિથી જવી દદ્ ભાવના કરે છે, તેવું જ તુરંત દેખાવા લાગે છે. બ્રહ્મ કર્મથી, કર્તાથી, કરણથી, કારણથી તથા દોષથી રહિત છે, પોતાના દોષથી પોતે થઈ જાય એવું છે અને સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. નહિ જણાયેલું બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. જણવામાં આવેલું બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જમ નહિ જોળખવામાં આવેલો બધું અબધું કહેવાય છે અને જોળખવામાં આવેલો બધું અબધું-પણાનો ભાવ દૂર થવાથી બધું થઈ જાય છે, તેમ નહિ જોળખવામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસારરૂપ થઈ જાય છે અને જોળખવામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસાર-

પણનો જમ નદ થઈ જનાથી, બ્રહ્મ થઈ જાય છે. 'વિચાર કરતાં જીવનું તથા જગતનું રૂપ ટકી જ શકતું નથી' એમ બે અંદર જણવામાં આવે, તો બ્રહ્માવાનાનો ઉદય થાય છે, કે જોથી જીવ તથા જગત નીરસ જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'દૈત અસત્ય જ છે' એમ બે અંદર જણવામાં આવે, તો બ્રહ્માવત્તાનો ઉદય થાય છે, કે જોથી દૈત રસહીન જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'આ દેહ હું નથી' એમ સ્પષ્ટ રીતે જણવામાં આવે, તો બ્રહ્માવાનાનો ઉદય થાય છે, કે જોથી પુરુષને ખોટા અહંકાર ઉપર અરુચિ થાય છે. ૩૭-૫૫ 'હું બ્રહ્મ જ છું' એમ ખરી રીતે જણવામાં આવે, તો એવી ભાવનાનો ઉદય થાય છે, કે જોનાથી પોતાના સાચા સ્વરૂપની અંદર લીન થવાય છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એ અખંડ વાક્યાર્થનો વિસ્તાર પ્રકટ થતાં તું પણ તથા હું પણ વગેરેનો બાધ થયાથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ તથા રૂપ, એ જગતમાં રહેલા પાંચે અંશે બ્રહ્મ જ છે એમ જાણું છું. 'આ જ જગત છે, તે સત્ય અને સર્વ પ્રકારોના અધિષ્ઠાન-મૂલ બ્રહ્મ છે' એમ હું જાણું છું; તેથી મને મોહ, ક્રોધ, કર્મો કે તૃષ્ણા કાંઈ પણ નથી. હું સમ છું, સ્વચ્છ છું અને શોકથી રહિત છું. હું બ્રહ્મ છું એ જ સાચું છે. હું કલ્પનારૂપ કલંકથી રહિત છું; નિદોષ છું અને સર્વરૂપ છું. હું કાંઈ છોડતો પણ નથી અને કાંઈ ઇચ્છતો પણ નથી. હું બ્રહ્મ છું એ જ સાચું છે. રહિર પણ હું જ છું, માંસ પણ હું છું, હાડકાં પણ હું છું, ચરિર પણ હું છું, ચૈતન્ય પણ હું છું અને ચૈતના આપનાર પણ હું છું. હું બ્રહ્મ છું એ જ સાચું છે. સ્વર્ગ પણ હું છું, આકાશ પણ હું છું, સૂર્ય પણ હું છું, દિશાઓ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું અને ઘટ, પટ આદિ આકારો પણ હું છું. હું બ્રહ્મ છું એ જ સત્યતા છે. ખડ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું, જાતું પણ હું છું, વન વગેરે

પણ હું છું, પર્વતો પણ હું છું, સમુદ્રો પણ હું છું અને પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ હું છું; મારી બ્રહ્મસ્વરૂપે સર્વ જ એકતા જ છે. લેણું, દેણું તથા 'સંઘાયાણું' ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના ધર્મો હું છું. હું સર્વરૂપ છું; ચિદાત્મા છું, વ્યાપક રૂપ-વાળો છું અને મારા સ્વરૂપમૂલ બ્રહ્મમાં જ રહ્યો છું. પદસત્ત્વ આદિ રૂપોના આવિર્ભાવને ઇચ્છનારાં લતાઓ, શુદ્ધો અને અંકુરો, ઇત્યાદિની અંદર રહેણું શાંત, રસમય પરબ્રહ્મરૂપ જ ચૈતન્ય છે, તે હું છું. સઘણું જગત જમાં રહ્યું છે, સઘણું જગત જનાથી થયું છે, સઘણું જગત જ રૂપ છે, જ સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહેલું છે અને જ સર્વરૂપ છતાં એક જ છે એમ માનવામાં આવેલું છે, તે પરબ્રહ્મ હું છું, એ નિશ્ચય છે. સર્વમાં વ્યાપક અને દરથો-થી રહિત જ ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, તે જ ચિત્ત, આત્મા, બ્રહ્મ, સત્, સત્ય, ઋત તથા જ્ઞ, એ નામ-થી કહેવાય છે. ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ પ્રકાશમાત્ર છે, નિર્ભળ છે, સઘળાં પ્રાણીઓને જીવરૂપે ચૈતના આપનાર છે, સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપક છે અને શાંત છે, એવો અનુભવ થાય છે. મનોના, શુદ્ધિ-ઓના તથા ઇન્દ્રિયોના સમૂહોમાં અને તેઓની સર્વ વૃત્તિઓમાં ઝોતપ્રોત રહેણું છે. દૈતને દૂર કરતાં સ્વચ્છ પ્રકાશરૂપે જણાતું અને રાગાદિક દોષોથી રહિત જ ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. ગન્ધ આદિ તન્માત્રાઓ, આકાશ આદિ સઘળાં તન્માત્રાઓનાં કારણો અને તેઓએ કરેલી જગતની સ્થિતિ, તેઓની સત્તારૂપ, તેઓના સ્ફુરણરૂપ અને સ્વચ્છ જ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. મારો જ્ઞય છે જ નહિ. વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિઓની ધારાઓ દ્વારા નિરંતર નીકળતી સ્વચ્છ ચૈતન્યની ધારાઓની ખાણરૂપ, પ્રકાશરૂપ, અજરામર અને ચોગીઓથી પણ જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, એવું જ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું. સઘળા બોક્તાઓના

સમૂહો પ્રત્યે તે તે ભોગોની વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિ-  
ઓ દ્વારા રસની ધારાની પેઠે જનું સ્વરૂપ નિર-  
તર પદ્ધતિ કરે છે, એવું અજરામર, અખંડ  
અનુભવરૂપ અને નિર્લેપ, સમાધિમાં સુપ્રસન્ન  
જનું શાંત, જ્ઞાનમય અને નિર્મળ સ્વરૂપવાળું જે  
ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું છું.<sup>૭૨</sup> સઘળાં વિષય-  
સુખોથી ઉત્તમ સુખરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ અને વાસ-  
નાઓથી રહિત જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું  
છું. ખાંડ આદિ મીઠા પદાર્થોના સ્વાદનો અનુ-  
ભવ દે જે જીભથી ગળે ઊતરતાં સુધીના થોડા  
કાળ સુધી જ રહે છે, તે જ અનુભવ જ્યારે  
મર્યાદાવાળાં દેશ, કાળ તથા ચિત્તાદિક આનંદના  
એક રસથી જણાય, ત્યારે અખંડ થઈ જાય છે.  
એ અખંડ અનુભવ ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ હું છું.<sup>૭૩</sup>  
જનું ચિત્ત રાત્રે સ્ત્રીમાં લાગેલું હોય, તે પુરુષને  
ચંદ્રનો ઉદય થતાં જે અનુભવ સ્ત્રીમાંથી ખસીને  
અને ચંદ્ર સુધી પહોંચતાં પહેલાં વચમાં અખંડ  
ચૈતન્યરૂપે નિર્વિષયપણે રહે છે, તે આધિ વિનાનું  
ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ હું છું.<sup>૭૪</sup> પૃથ્વી ઉપર રહેલાં  
માણસોની દષ્ટિઓ આકાશમાં ચંદ્ર સુધી પહોં-  
ચતાં પહેલાં, વચમાં અખંડ અનુભવરૂપ અને  
વિષયોથી રહિત જે નિર્મળ ચૈતન્યશક્તિ રહે  
છે, તે જ પ્રજ્ઞ છે અને તે પ્રજ્ઞ હું છું. સુખ-  
દુઃખ આદિ કલ્પનાઓથી રહિત, નિર્મળ, સાચો,  
અનુભવરૂપ, સ્વરૂપવાળો, ચૈતન્યરૂપ અને વિનાશ  
વગરનો જે પરમાત્મા છે, તે હું છું. અહીં  
રહેલા પુરુષનું મન, પોતાને ચોરવાને વિષય  
દૂર પ્રદેશમાં હોય ત્યારે વચલા પદાર્થોને જોતું  
નથી, તે સમયે વચલા પ્રદેશમાં વિષયોના સ્પર્શ-  
રૂપ અપરાધ વગરની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ  
ચૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક પ્રજ્ઞ હું છું.<sup>૭૫-૭૭</sup> પૃથ્વી,  
જળ, વાયુ અને બીજા એ સર્વનું મળવું થતાં  
અંકુરરૂપ કાર્યોમાં બહાર નીકળવાને ઉપયોગી  
જે ચૈતન્યશક્તિ છે, તે પ્રજ્ઞ છે અને તે પ્રજ્ઞ  
હું છું. પોતાના જડ સ્વભાવમાં રહેનારાં

ખજૂર, લીમડો અને ધિલોડા આદિમાં રહેલી  
અને મધુર તથા કડવા આદિરૂપે પ્રગટ નહિ  
થયેલી સ્વાદની જે સામાન્ય સત્તા છે, તે ચૈત-  
ન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે અને તે પ્રજ્ઞમાં સર્વ જ સમરૂપે  
રહેલો હું છું.<sup>૭૮, ૭૯</sup> જે અનુભવરૂપ વૃત્તિ ગમતા  
પદાર્થોનો લાભ થતાં, આનંદવાળી અને નહિ  
મળતાં ખેદવાળી થાય છે, તે જ વૃત્તિ શાસ્ત્રને  
અનુસરતાં મનનના ઉદયથી સ્વચ્છ કરવામાં  
આવતાં આનંદથી તથા ખેદથી રહિત થાય,  
તો તે જ નિર્દોષ પ્રજ્ઞ છે અને તે પ્રજ્ઞ હું છું.<sup>૮૦</sup>  
પૃથ્વીથી માંડીને સૂર્યપથ ત ફેલાયેલ દષ્ટિરૂપે  
જે દોરી છે, તેના મધ્ય જનું એટલે વિષયોને  
પ્રકાશ આપનારી શક્તિવાળું છતાં પણ વિષયો  
વગરનું, શાંત, નિર્મળ તથા વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ  
જે પ્રજ્ઞ છે, તે હું છું.<sup>૮૧</sup> જન્યત, સ્વપ્ન તથા  
સુપ્રસન્ન, એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં સાક્ષીસ્વરૂપ,  
ત્રણ અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરતાં ચોથી અવસ્થા-  
વાળું, નિર્દોષ અને આદિ તથા અંતથી રહિત  
જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું છું.<sup>૮૨</sup> જમ સેકંડો  
ખેતરોમાં ઊગેલી શેરડીઓમાં મીઠાશ એકરૂપે  
રહેલી છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકરૂપે રહેનાર  
અને અખંડિત જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું  
છું.<sup>૮૩</sup> સર્વમાં વ્યાપક, વિકારરહિત, સ્વચ્છ-  
સ્વરૂપ અને સૂર્યની પ્રભાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ  
આપનાર તથા વ્યાપક, જે અતિ રમણીય ચૈત-  
ન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું છું. મનુષ્યલોક સંબંધી  
સંભોગના તુચ્છ આનંદમાં અને દેવલોક સંબં-  
ધી અમૃતના સ્વાદના મોટા આનંદમાં રહેલા  
સામાન્ય અનુભવની પેઠે, જે સર્વમાં દેવળ અનુ-  
ભવચૈતન્યરૂપ અવિનાશી પ્રજ્ઞ છે તે, હું છું.  
કમળની નાળમાં તંતુની જમ દેહમાં રહેલું છતાં  
પણ શુભ સ્વરૂપવાળું અને દેહનું છેદન-ભેદન  
થતાં જનું સ્વરૂપ ખંડિત થતું નથી, એવું જે  
નિર્દોષ ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞ છે, તે હું છું.<sup>૮૪</sup> જમ  
વાદળોઓનો સમૂહ સઘળા આકાશમાં હોવા

છતાં, આમ તેમ ખસ્યા કરે છે અને જોવામાં આવે નહિ, એવાં સૂક્ષ્મ જળનાં પિંડુઓવાળો હોય છે, તેમ જ ચૈતન્યશક્તિ સધળાં બ્રહ્માંડોમાં ભરપૂર થઈને રહેલી છતાં પણ સ્ફુરણરૂપ ચલનવાળી છે અને જોવામાં આવે નહિ એવા સૂક્ષ્મ જીવોવાળી છે, તે હું છું. (હૃદયમાં જન્મ લીની સત્તા રહેલી છે તેમ અનુભવમય સારવાળી અને સ્નેહમાનથી (ચીકાશ અને પરમ પ્રેમના પાત્રપણા માનથી) જણાતી જ અવિનાશી ચૈતન્યશક્તિ છે.) તે હું છું. જિમ કડાંની, બાબુબંધની તથા પહોંચીની રચનાવાળી અથવા રચના વિનાની સત્તા, સોનામાં રહેલી છે, તેમ આકાશની રચનાવાળી અથવા રચના વગરની દેહાદિકની સત્તા જ ચૈતન્યશક્તિમાં રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિરૂપ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ હું છું. પૂર્વત આદિ સધળા પદાર્થોની બહાર તથા અંદર જ લેપ વિનાની ચૈતન્યશક્તિ સધળે સ્થળે એક સત્તાસ્વરૂપે રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિ હું છું. <sup>૮૭-૯૦</sup> સધળા પ્રકારની અનુભવવાળી વૃત્તિઓના અકૃત્રિમ અને જને કોઈ પ્રકારનો મેલ કે રેખા લાગુ જ પડતાં નથી, એવા અરીસારૂપ જ મોટું ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે હું છું. <sup>૯૧</sup> ચિદાત્મા કે જ સધળા સંકલ્પોનાં ફળોને આપનાર છે, સૂર્ય આદિ સધળાં તેજોનો પ્રકાશ આપનાર છે અને જને માટે જ સધળા ગ્રાહ્ય ભોગોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સધળા અવયવોમાં રહેલો હોવા છતાં સધળા અવયવોથી ન્યારો છે અને સર્વદા સ્ફુર્કા કરે છે તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ ઘરમાં, વજ્રમાં, કિનારામાં અને ચારે પ્રકારનાં શરીરોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે અને બગૃત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તની પેઠે સામાન્યરૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ અશિમાં ગરની, હિમમાં ઠંડી, અગ્નિમાં ચીકાશ, અશ્વોમાં ધાર, અંધકારમાં કાળાશ, અને ચંદ્રમાં ધોળાપણારૂપે રહે છે, તેનું

અનુસંધાન કરીએ છીએ. <sup>૯૨-૯૫</sup> ચિદાત્મા કે જ બહાર તથા અંદર પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, આત્મા હોવાને લીધે સમીપ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનને લીધે દૂર રહેલ છે અને પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ મધુર આદિ પદાર્થોમાં મધુરતા અદિરૂપે રહેલ છે અને તીક્ષ્ણ આદિ પદાર્થોમાં તીક્ષ્ણતા અદિરૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. <sup>૯૬-૯૭</sup> ચિદાત્મા કે જ બગૃતમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, ચોથી અવસ્થામાં અને ચોથી અવસ્થાથી પણ પર, સર્વદા સર્વત્ર સમરૂપે રહેલો છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સર્વ સંકલ્પોથી રહિત છે, જમાં કોઈ કૌતુક (ભોગની ઉત્કંઠા) નથી અને જમાં કોઈ પ્રકારનો રોગદ્રેષ આદિ વેગ નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. <sup>૯૮-૯૯</sup> ચિદાત્મા કે જ ઉત્કંઠાઓથી રહિત છે, ભયથી રહિત છે, ગેષ્ટગ્રોથી રહિત છે, સર્વરૂપ છે, અશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સર્વની અંદર રહેલો છે, સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ અપાર એકરૂપવાળો જ છે અને અપાર જીવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. <sup>૧૦૦, ૧૦૧</sup> ચિદાત્મા કે જ ત્રૈલોક્યમાં રહેલાં શરીરોરૂપી મોટીઓમાં ગૂંથાઈને ફેલાયેલ તંતુરૂપ છે અને બગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિને કરનાર છે, તેને હું પામ્યો છું. <sup>૧૦૨</sup> ચિદાત્મા કે જ પોતે જ ઘેરેલાં જગતોરૂપ પક્ષીઓને પોતાની અંદર લઈને વિચિત્રતાવાળી મોટી બળની પેઠે છુપાઈને રહેલ છે, તેને હું પામ્યો છું. <sup>૧૦૩</sup> ચિદાત્મા કે જમાં આ સધળું જગત છે, જમાં આ સધળું જગત જરા પણ નથી, જ પોતે સૃષ્ટિમાં સર્વને સત્તા આપનાર હોવાથી સદ્રૂપ છે અને પ્રલયમાં સર્વનું અસતપણું કરનાર હોવાથી અસદ્રૂપ પણ એક જ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જ એક

ચૈતન્ય રસરૂપ છે, પૂર્ણ છે, સધળા આનંદોનું સ્થાન છે અને સધળા આકાશોમાં તથા ત્રિહારોમાં રહેલ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચૈતન્યરૂપી આ દીવા છે, જે સ્નેહના-પ્રેમના આધારે ઝગમગે છે, જેને જડ પદાર્થના પવનો ડોલાવ્યા કરે છે તો પણ હોલવાતો નથી, અને જે સર્વ ઠેકાણે અંદર તથા બહાર તેમજ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રકાશે છે, તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે દૃઢ્યરૂપી સરોવરમાં કમલિનીના કંદની જેમ છૂપાયેલો છે, સધળા હાથ, પગ આદિ અંગોને દોરકાની જેમ બાંધી રાખે છે અને સધળા લોહિના જીવનના ઉપાયરૂપ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે ગરુડ આદિથી ન હરી શકાય એવા, ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલા અને કવળ ચંદ્ર આદિની પાસે જ નહિ રહેલા સાચા અમૃતરૂપ છે, તેનું અમે અનુસંધાન કરીએ છીએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ ઇત્યાદિરૂપે પ્રગટ થયેલા અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેઓના સંબંધથી પણ રહિત રહેનારા શાંત ચિદાત્માનું હું અનુસંધાન કરું છું. ચિદાત્મા કે જે આકાશના દોશની જેમ નિર્દોષ હોવા છતાં આકાશ નથી અને સર્વ લોહિને આનંદ આપનાર છતાં રંગ નથી, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે મોટા મહિમાવાળો હોવા છતાં સધળી વિભૂતિઓથી રહિત છે અને આરોપની દૃષ્ટિથી કર્તા હોવા છતાં પણ અપવાદની દૃષ્ટિથી અકર્તા છે, તેનું હું અનુસંધાન કરું છું. ‘આ સધળું જગત હું છું, આ સધળું જગત મારું જ છે, અપવાદની દૃષ્ટિથી હું અહંકાર પણ નથી અને અન્યરૂપ તો હું નથી જ.’ એવી રીતે હું પાંકું સમજ્યો છું; માટે જગત માયામય હોય તો પણ ભલે અને આત્મારૂપે સત્ય હોય તો પણ ભલે; હું તો સધળા સંતાપોથી મુક્ત જ છું. ૧૦૪-૧૧૨

અશ્વિલમિદમહં મમૈવ સર્વં ત્વદમપિનાદમ-  
થેતરષનાદમ્ । इति विदितवतो जगत्कृतं मे

स्थिरमथवास्तु गतज्वरो भवामि ॥ ११२ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો ‘જીવન્મુક્ત-  
નિશ્ચયયોગોપદેશ’ એ નામનો  
સર્ગ ૧૧ માં સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૨ મો ॐ

જીવન્મુક્તોના વ્યવહારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति निश्चयवतस्ते महातो विगतैनसः ।  
सत्याः सत्ये पदे शान्तिं समे सुखमवस्थिताः ॥ १ ॥  
વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ—આવી રીતના નિશ્ચયવાળા અને તેને લીધે સત્યતાને પામેલા એ નિષ્પાપ જનકરાજ આદિ મહાત્મા લોકો, શાંત અને સમતાવાળા સત્યપદમાં સુખથી રહેલા છે. આવી રીતના નિશ્ચયથી, પૂર્ણ બુદ્ધિવાળા અને રાગથી રહિત તથા સમચિત્તવાળા એ જીવન્મુક્ત લોકો જીવનને કે મરણને નિંદતા પણ નથી અને તેની પ્રશંસા પણ કરતા નથી. આવી રીતના નિશ્ચયને લીધે અતિ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને પણ વેધવાના અમહારવાળા હોવાથી, નારાયણના જીવનની જેમ રહેલા સરળ તથા તન્ન સ્વભાવવાળા અને બધે બીજા મેરુ પર્વતો હોય તેવા દૃઢ એ મહાત્મા લોકો, વનોના ખડોમાં, દ્વીપોમાં, નગરોમાં, દેવતાઓનાં અનેક ઉપવનોમાં ને સ્વર્ગોમાં દેવતાઓની જેમ રમતા હતા. એ મહાત્મા લોકો પુષ્પોથી ભરપૂર અને ઝલતા હીડોળાઓવાળાં વિચિત્ર વનોમાં અને મૈત્રુપર્વતનાં શિખરોની ટોચોમાં ફરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો શનુઓને જીતીને જન્યામરોવાળાં, વિચિત્ર સમૃદ્ધિઓવાળાં અને વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજ્યો કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો ઘણા પ્રકારના ચિદાત્માના આચારો ઉપર ધ્યાન

× આ બારમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠના કહેવા પ્રમાણે જનક વગેરે જીવન્મુક્ત પુરોહિતો રિયતિ-  
નું મહત્ત્વ કહ્યું છે કહેવામાં આવશે.

રાખીને, પોતે પણ વર્ણાશ્રમધર્મોને અતુસરતા હતા અને શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો વગેરે કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો આ તમારી સંપત્તિઓ જ્ઞવી સંપત્તિઓથી રમણીય, સ્ત્રીઓનાં હાસ્યોથી મનોહર લાગતા અને વિહારોથી તથા આહારોથી મનને દોરનારા વિશાળ મહેલોમાં શયણાર ધરીને મોજ કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો સુંદર આખાવાળી, મંદાર નામતાં કલ્પવૃક્ષોથી ઘેરા ચેલી અને અપ્સરાઓનાં ગાયનોથી છવાઈ રહેલી, નંદનવનના ખગીયાઓની ભૂમિકાઓમાં આનંદ કરતા હતા.<sup>૧૦૦</sup> એ મહાત્માઓ સ્વાવર-જંગમ પ્રાણીઓથી ભરેલાં સર્વ જીવનોમાં ફરતા હતા અને જોતાથી સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાય છે, એવા યજ્ઞોની ક્રિયાઓ કરતા હતા તથા ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સુખોમાં યોગ્ય રીતે વિનોદ કરતા હતા. વળી મોટા મોટા હાથીઓનાં શમોથી ઘેરાયેલી, ભેરી નામતાં વાજાંઓના ભેંકાર શબ્દોથી ભયંકર લાગતી અને જમાં ઘણી ઘણી ફાહોડીઓ માંસાદિ ખાવાને માટે ભમતી હતી એવી સંગ્રામરૂપી સાગરોની ભૂમિકાઓમાંથી, મોટાં મોટાં પરાક્રમો કરીને એ મહાત્માઓ તરી ગયા હતા. એ મહાત્માઓ ચિત્તને કંઈ પણ રાખવાની જરૂરવાળી, ધનનું હરણ કરી જનારા ચતુરોએ વધારેલી અને ક્રોધ તથા શોભને લીધે ભયંકર લાગનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓમાં પણ પડ્યા હતા; પરંતુ એ મહાત્માઓનું મન રાગ વગરનું ઉપાધિઓ વગરનું, શ્રમ વગરનું, આસક્તિથી રહિત, સર્વથી છુટું, અત્યંત શાંત અને પરમ સત્ત્વપણાને પામેલું હતું. મોટાં મોટાં સંકટો અને મોટાં મોટાં એકથી આવી પડતાં પણ તેઓ જમ તળાવોમાં મોટા પર્વતો ડૂબી જતા નથી, તેમ તે સંકટોમાં ડૂબી જતા ન હતા. દે રામચંદ્રજી! જમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની શોભાથી સમુદ્ર છલકી જાય છે, તેમ એ લોકો મોટા મોટા

વિલાસોવાળી અતિ સુંદર લક્ષ્મીથી છલકી જતા ન હતા. જમ ગ્રીષ્મઋતુથી વનો ક્રમશઃ જાય છે, તેમ એ લોકો દુઃખથી દે શોકથી ક્રમશઃ જતા ન હતા અને જમ ચંદ્રનાં આકાશખંડોમાં પડવાથી ઓપધિઓ ખીલે છે, તેમ એ લોકો ભોગોના સમૂહોથી આનંદ પામતા ન હતા. દે રામ! એ લોકો કર્તાપણાને આગ્રહ ન રાખતાં ભોગોને ભોગવતા હતા, પણ સારાં કૃષ્ણો મળવાની કે નરસાં કૃષ્ણો ટળવાની ઇચ્છા કરતા ન હતા. એ લોકો ધારેલાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં ફૂલી જતા નહોતા, ચતુરો વગેરેનાં દબાણો આવી પડતાં ખિન્ન થતા નહોતા, સુખોની પ્રાપ્તિ થતાં રાજ થતા નહોતા અને સંકટોની પ્રાપ્તિ થતાં ઝ્ઞાનિ પામતા નહોતા.<sup>૧૦૦-૧૦૦</sup> એ લોકો કષ્ટોમાં મૂકાઈ જતા નહોતા, વિપત્તિઓનાં દબાણોથી શોકમાં ડૂબી જતા નહોતા, શુભ કૃષ્ણોની પ્રાપ્તિઓથી રાજ થતાં નહોતા અને તમારી જમ શોકમાં રોતા પણ ન હતા. પોતાના વ્યવહારને ચકાવવા જ કંઈ કામ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, તે કામને આગ્રહ વિના કરતા હતા અને જાણે ખીજ મેરુપર્વતો હોય, તેમ કોઈ જાતના વેગમાં નહિ આવતાં સ્થિર રહેતા હતા.<sup>૧૦૦-૨૦</sup> દે રામચંદ્રજી! તમે પણ સધળા દોષોને નષ્ટ કરનારી એ દૃષ્ટિને આધાર લઈને અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જ આત્મશુદ્ધિ ધારણ કરીને યોગ્ય ક્રમથી વિહાર કરો.<sup>૨૧</sup> આ સૃષ્ટિની પરંપરાને મારા કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞવી છે તેવી જ જોયા કરતાં શ્રાંતિઓને તજી દઈને મેરુની જમ સ્થિર અને સમુદ્રની જમ ગંભીર રહેો અને સર્વત્ર ચિત્તની સમતા ધારણ કરીને વનો. આ સધળું જગત ધ્રુવ જ છે; દે મેરુ ધ્રુવ જ જગતરૂપે પ્રતીત થયેલું છે. જગતમાં ક્યાંય કંઈ પણ સાચું કે ખોટું નથી, પણ સધળું અનિર્વચનીય જ છે. દે રામચંદ્રજી!

\* જમન સાચું છે એમ કહી ચકાવ નહિ, કારણ કે તે નામને વચ સાચ છે; વળી તે ખોટું છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનાથી અને વચરૂપે

તમે સારી પેઠે બ્રહ્મપણાનો આશ્રય કરીને અના-  
દરથી સંસારનો ત્યાગ કરીને તથા 'કાઈ પદાર્થ'-  
માં બુદ્ધિને આસક્ત નહિ કરીને જીવન્મુક્ત થાઓ.  
તમે ભારે ઉદ્વેગ રાખીને શા માટે રડો છો ?  
મૂઠ્ઠની પેઠે શોક શું કરો છો ? અને જેમ જળની  
ચકરીમાં તરણુ ભમ્યા કરે તેમ અસ્થિર ચિત્ત-  
વાળા યદને કેમ ભમો છો ?

રામ યોદ્યા:-હે શુરુ મહારાજ ! મારું  
સંપૂર્ણ અજ્ઞાન દૂર થયું છે. જેમ સૂર્યના સંગ-  
થી કમળ ખીલે છે, તેમ તમારી કૃપાથી મને  
જ્ઞાન થયું છે. જેમ શરદઋતુમાં વરસાદનું ઝાકળ  
ખસી જાય છે, તેમ મારી ભ્રાંતિ દૂર થઈ છે.  
જેના સધળા સંદેહો સારી પેઠે શાંત થઈ ગયા  
છે એવો હું, હવે જેમ આપ કહો છો તેમ કરીશ.  
મદ્ધથી, મોહથી, મોનથી અને મત્સરથી રહિત  
થયેલો, ઘણે કાળે શોકથી રહિત થયેલો અને  
બહુ જ લાગે કાળે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો  
હું, હવે ફરી વાર બધાનના બ્રમને નહિ પામતાં  
નિશ્ચયવાળી સ્વરૂપ બુદ્ધિથી, જેમ આપ કહો છો  
તેમ નિઃશંક રીતે કરીશ. ૨૨-૨૮

વ્યવગતમદમોહો માનમાત્સર્યમુક્તધિરતરમુ-  
દિતાત્મા શાંતશોકધિરેણ । પુનરસુરમગચ્છન્સ્વ-  
ચ્છયેકાન્તવુદ્ધયા યદિહ વદસિ સાધો તત્કરિષ્યે  
વિશક્લમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-  
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુ-  
ક્તવ્યવહારવર્ણન' એ નામ-  
નો સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત



સર્ગ ૧૩ મો\*

વાસનાનો લય થવા પ્રાણનિરોધ  
કરવાનો ઉપદેશ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનવિલાસેન વાસનાવિલયોદયે ।

જીવન્મુક્તપદે બ્રહ્મન્નૂનં વિશ્રાંતવાનહમ્ ॥ ૧ ॥

રામ યોદ્યા:-હે શુરુ મહારાજ ! ઉત્તમ  
જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અને વાસનાઓ દૂર થવા-  
થી હું જીવન્મુક્ત બની ચૂક્યો છું; પણ બીજા-  
ઓને માટે પૂછું છું કે, પ્રાણને રોકી વાસનાઓ દૂર  
કરીને કેવી રીતે જીવન્મુક્ત બનાવ ? તે કહો. ૧\*

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-સંસારમાંથી નીકળવાની  
જે યુક્તિ છે, તે 'યોગ' એ શબ્દથી ઓળખાય  
છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ રોકાવી એ જ યોગ છે  
અને તે યોગના બે પ્રકાર છે. ૨ એનો આત્મજ્ઞાન-  
રૂપ એક પ્રકાર તો મેં સધળા લોકોને સંખ્યા-  
વીને પ્રકટ કર્યો; હવે પ્રાણના નિરોધરૂપ જે બીજો  
પ્રકાર છે, તે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. ૪

રામ યોદ્યા:-એ બે પ્રકારોમાં સુલભ અને  
જેમાં દુઃખ ન પડે એવો કયો પ્રકાર છે, કે જ  
જાણનામાં આવવાથી વિશેષ ફરી કાઈ પણ  
સમયે અડચણ ન કરે ? ૫

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-એ કે એ બન્ને પ્રકારો  
'યોગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે, તો પણ એ યોગ  
શબ્દ પ્રાણના નિરોધરૂપ પ્રકારમાં અત્યંત વપ-  
રાયેલો છે. ૬ આત્મજ્ઞાન અને પ્રાણને રોકવો,  
એ બન્ને ઉપાયો, સંસારમુક્તિના કામમાં સમાન  
છે; અને બન્ને એક જ રૂપ આપનારા કહેવાય  
છે. ૭ કાઈને પ્રાણનો નિરોધ કરવો અશક્ય લાગે  
છે તો કાઈને આત્મજ્ઞાન કરવું અશક્ય લાગે

\* તત્ત્વબોધથી વાસનાનો લય થવાનો કામ કહીને,  
હવે આ તેરમા સર્ગમાં પ્રાણના નિરોધથી વાસનાઓ-  
નો લય કરવાનો કામ કહેવા માટે પીઠિકા ગોઠવ-  
વામાં આવશે.

ચાય છે. તે જ સત્યપ્રાપ્તિમા પથ સહાયક છે, માટે  
વેને વાણીથી ન બોલાય તેવું ( અનિર્વચનીય ) કહે છે.

છે. હે રામચંદ્રજી ! મને તો આત્મજ્ઞાન અત્યંત શક્ય લાગે છે. જે પુરુષ વિચાર કરવામાં કુશળ ન હોય, તેને જ આત્મજ્ઞાન અશક્ય લાગે છે. જ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનતા સ્વરૂપતું વિવેચન કરવામાં શક્તિ ન હોય, તો જ યોગ્ય વિચારો ધ્યાનમાં આવતા નથી; પણ પ્રમાણમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષોને એ વિચારોમાં અકુશળપણું સ્વભાવમાં પણ થવું સંભવતું નથી. અજ્ઞાન સર્વદા સાક્ષીથી જ પ્રસિદ્ધ થનારું હોવાને લીધે બીજાના આધારે પ્રકાશે છે અને જ્ઞાન તો સ્વયં પ્રકાશ છે; માટે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ઘણું અંતર હોવાથી વિવેક થવાનો સંભવ છે; તેથી જેવું જ્ઞાન કરવું સહેલું છે, તેવો યોગ કરવો સહેલો નથી. યોગ કરવામાં ચંદ્ર તથા હૃદય વગેરે ધારણાના પ્રદેશોમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાની અને આસનને યોગ્ય સ્થળ વગેરેની જરૂર હોવાથી યોગ સારી રીતે સધાતો નથી; અથવા જ્ઞાન સારી રીતે સધાય છે અને યોગ સારી રીતે સધાતો નથી, એવી ચિંતા કરવી જ યોગ્ય નથી; કેમકે ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેનારા ધીર પુરુષને, જ્ઞાન કે યોગ એમાં કયું અશક્ય લાગતું નથી. હે રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન અને યોગ, એ બન્ને પ્રકાર કહેલા છે. તેઓમાંથી મેં તમારી પાસે જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું કે જે જ્ઞાન વિચારમાત્રથી સાધ્ય હોવાને લીધે અંદર જ રહેલું છે અને ખરી સમજણરૂપ હોવાને લીધે નિર્મળ છે. હવે યોગ કે જે પ્રાણની અને અપાનની સમતારૂપે પ્રસિદ્ધ છે, જેહરૂપી શુદ્ધ દૃઢ હોય તો જ ખની શકે એવો છે, સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓ આપનાર છે અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાઓને સાક્ષાત્કારના કારણરૂપ છે, તે વિષે જણાવું છું, તમે તે સાંભળો. હે રાજકુમાર ! તમે ઉદ્યોગી ચિત્ત વડે પ્રાણના સંચારના નિરોધથી સિદ્ધ થવાની સ્થિતિને પામી અક્ષય આત્મપદમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના અભ્યાસની યુક્તિ-

થી સમાધિ લઈ જેવું વર્ણન થઈ શકતું નથી એવા નિરોધિય આનંદરૂપ થઈને રહેશે. ૯-૧૩

મુસાનિલસ્કુરણનિરોધસંભવસ્થિતિ મતો-  
નૃપસુત ચેતસાક્ષયે । સમાહિતસ્થિતિરિહ યોગ-  
યુક્તિત્ત્વઃ પરે પદે પ્રગલિતર્વાર્નિવત્સવિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-

ણુ-પ્રકરણના પૂર્વાધીને 'વિચાર-  
યોગોપદેશ' એ નામનો

સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

મેરુપર્વતના એક શિખરનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્તિ તાવદનંતસ્ય તસ્ય ક્વચિદયં કિલ ।

જગદ્રૂપઃ પરિસ્પન્દો મૃગતૃષ્ણા મરાવિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! જેમ મરુ-  
ભૂમિમાં ઝાંઝનાનું જળ દેખાય છે, તેમ યોગીઓ  
જ્યાં આરામ સેવે છે, તેવું જ અનંત પદ છે,  
તેના સ્કુરણરૂપે આ જગત દેખાય છે. આ શ્રદ્ધાંક-  
રૂપ વિવર્તમાં કમળથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા,  
મનુ વગેરેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થયેલા છે;  
તેથી અને બીજાં પણ અનેક પ્રાણીઓના સમૂહ-  
રૂપ શ્રમને પેદા કરનારા હોવાથી પિતામહ થઈ-  
ને રહેલા છે. હું કે જે વસિષ્ઠ કહેનારું છું અને  
સારાં આચરણોવાળો કહેવાઈ છું, તે એ બ્રહ્મા-  
નો માનસપુત્ર છું; અને આ ચાલતા વૈવસ્વત  
મન્વંતરમાં ધ્રુવે ધારણ કરેલા સપ્તર્ષિઓના  
લોકમાં રહું છું. હું એક સમયે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની  
સલામાં બેઠો હતો, ત્યારે નારદ આદિ મુનિઓ-  
ના સુખથી મેં લાંબા કાળ સુધી જનનારાઓ-  
ની ( ચિરંજીવીઓની ) કથાઓ સાંભળી હતી-  
કાઈ કથાના પ્રસંગમાં મોટી બ્રહ્મવાળા અને



ચોડું બોલનારા પૂજ્ય શાતાતપ નામના મુનિએ કહ્યું કે, 'મેરુપર્વતના ઈશાન ખૂણામાં માણિક્યમય જ શિખર છે, તે ઉપર એક સુંદર કલ્પવૃક્ષ છે અને તે 'આમ્રવૃક્ષ' એવા નામથી પ્રખ્યાત છે.<sup>૧-૬</sup> એ કલ્પવૃક્ષની ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી લતાઓથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ તરફની શાખાની યુક્તમાં પક્ષીઓના એક માળો છે.<sup>૭</sup> જને સંસારમાં ક્યાંય પણ રાગ નથી એવો ભુશુંડ નામનો એક મહાત્મા કાગડો, જમ બ્રહ્મા પોતાના વિશળ ખીલેલા કમળમાં રહે છે, તેમ એ મોટા માળામાં રહે છે. હે દેવ! આ બ્રહ્માંડની અંદર એ કાગડો જની રીતે દીર્ઘજીવન ભોગવે છે, તેવી રીતે દીર્ઘજીવન ભોગવનારો આ સ્વર્ગમાં પણ ખીજે દોઢ યથો નથી અને યથે પણ નહિ. એ જ ખરો ચિરંજીવી છે, વીતરાગી છે, મહાત્મા છે, મહાબુદ્ધિમાન છે, વિશ્રાંત બુદ્ધિવાળો છે, શાંત છે, સાચો રમણીય છે અને એ જ સધળા કાળને બાળનારા છે.<sup>૮-૧૦</sup> એ કાગડો જ રીતે જીવે છે, તે રીતે જે અહીં જીવનામાં આવે તો જીવન પવિત્ર અને પરમ પુરુષાર્થને પ્રગટ કરે.<sup>૧૧</sup> એ પ્રમાણે શાતાતપ મુનિએ દેવાની સભામાં વાત કરતાં, મેં તેમને બીજી વાર પૂછ્યું; તો તેમણે ફરી પણ એ કાગડા વિષે તે પ્રમાણે જ જ્ઞાત કરી અને તે સાચી જ હતી. કથા પૂરી થઈ રહેતાં સધળા દેવો પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી હું દીતુકને લીધે એ ભુશુંડ નામના કાગડાને જોવાને માટે ત્યાંથી નીકળ્યો. મેરુપર્વતનું માણિક્યમય તે ઉત્તમ મોટું શિખર, કે જ્યાં એ ભુશુંડ રહ્યો હતો, ત્યાં હું ક્ષણમાત્રમાં જઈ પહોંચ્યો. એ શિખર રત્નોથી અને ધાતુઓથી શોભી રહેલા પોતાના અગ્નિ જેવા તેજને લીધે, બાણે મહિરાના મદ્યથી દિવાઓના સમૂહને રંગી દેતું હોય એવું લાગતું હતું. બાણે પ્રસયના અગ્નિમાંથી નીકળેલી જ્વાળાઓ એકઠી થઈને પિંડરૂપ બનેલી હોય એવું તે લાગતું હતું. જો એ દેશાયેલી ઇન્દ્રનીલમની પ્રતાઓથી બાણે ધુમાડાવાળું હોય

એવું તે જાણતું અને પ્રકાશથી સધળા આકાશને તે લાલ કરી દેતું હતું.<sup>૧૨-૧૬</sup> બાણે જગતમાંની સધળી રતારોનો સમૂહ એ પર્વતમાં એકઠો થયો હોય એવું શોભતું હતું. બાણે સંધ્યાકાળનાં સધળાં વાદળાંઓની એક ઘાટી બાણે હોય એવું તે લાગતું હતું. બાણે યોગથી બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને સુષુપ્ત્યાથી નીકળવા ધારતો, મેરુપર્વતના પેટમાંથી નીકળીને ઉપરના પ્રદેશમાં આવેલો મેરુપર્વતનો જઠરાગ્નિ હોય, એવું તે જાણતું હતું. બાણે મેરુપર્વતના વનની દેવીએ રમવાના કીટકથી ચંદ્રને લઈ લેવા માટે આકાશમાં પસારેલો, અજ્ઞાતાના રસથી રંગાયેલો તેના હાથની આંગળીઓનો સમૂહ હોય, એવું તે દેખાતું હતું. બાણે માળાઓની પેઠે ગૂંથાયેલી રાત્રી જ્વાળાઓથી આકાશમાં જવા માટે જોયે ચડીને પર્વત ઉપર રહેલો યજ્ઞનો અગ્નિ હોય, એવું તે જાણતું હતું. બાણે ચક્રચકિત કિરણોરૂપી નખોની અણીઓવાળી ત્રણ ટોચોરૂપી આંગળીઓથી તારાઓને અહીને ગણવા માટે આકાશમાં પહોંચ્યું હોય, એવું તે જોયું હતું. બાણે પૃથ્વીએ પોષેલી વનલક્ષ્મીઓના ગાજતા મેઘોરૂપી મૃદગોવાળો નૃત્યમંડપ હોય, એવું તે શોભતું હતું. ખીલતાં પુષ્પોના શુન્દ્રોથી તે ભરપૂર હતું, ભ્રમરોના શુંભરવથી ભરપૂર હતું, દંતપંક્તિ પેઠે શોભતી તાડપત્રોની પંક્તિથી બાણે દોઢને હસતું હોય એમ તે સ્ફુરતું હતું, હિંડોળાઓમાં ઝૂલતા અપ્સરાઓના સમૂહથી યુક્ત હતું અને સધળાં પામર પ્રાણીઓના મદમાં અને કામમાં વધારો કરતું હતું. વળી તે શુદ્ધિઓની શિક્ષાઓ પર યાદ લેતાં દેવતાઓનાં બેડાંઓથી દીપી રહ્યું હતું, આકાશની શોભાથી તથા ગંગાજળના શ્વેત પ્રવાહની શોભાથી અને જિભા વાંસની શોભાથી બાણે તે ઉત્તમ મૃગચર્મને ઓઢીને તથા જનોઈ પહેરીને અને હાથમાં દંડ લઈને, દોઈ બુદ્ધો બ્રહ્મચારીઓનો હોય, એવું લાગતું હતું; ગંગાજળના ઝરા-

આથી ગાજ રહેલા લતામંડપોમાં બેઠેલા દેવ-  
તાઓથી શોભી રહ્યું હતું; ગંધર્વોનાં ગાયનોથી  
મનનું આકર્ષણ કરતું હતું; સુગંધોથી ભરેલા  
મધુર પત્રવાણું હતું; ખીલેલાં સોનેરી કમળોરૂપી  
માથાના શણગારોવાણું હતું અને તાગઓરૂપી  
રત્નોથી શણગારેલું હતું. આમ પીળા રંગનું તે  
મેરુનું શિખર આકાશના પારને પહોંચેલું હોય,  
એવું જણાતું હતું, ધોળાં, લીલાં; પીળાં તથા  
રાતાં બગીચાઓનાં પુષ્પોના સમૂહોરૂપી નવા  
નવા રંગોથી બાંધે આકાશમાં નિર્ભજ ચિત્રોને  
બનાવતું હોય, એવું લાગતું હતું અને દેવતા-  
ઓની સ્ત્રીઓનું વિહારસ્થાન હતું. ૧૭-૨૮

સિતહરિતપીતપાટલધવલૈર્નનકુસુમરાશિનવ-  
રંગઃ । દિવિ વિહિતામલચિત્રં લીલાચલમમર  
યુવતિવર્ગસ્ય ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુપ્ર-  
કરણના પૂર્વાર્ધના ‘મેરુશિખરવર્ણન’  
એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૫ મો

મેરુપર્વતના શિખર પરના કદપવૃક્ષનું ને  
ત્યાં રહેતા ભુશુંડ વગેરેનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કુસુમાર્પૂર્ણકલ્પાન્નકુંતલે તસ્ય મૂર્દ્ધનિ ।  
કલ્પાગમહમદ્રાક્ષં શાલાચક્રમિવ સ્થિતમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્ર ! પુષ્પોથી  
ભરપૂર મોટાં મોટાં વાદળાંઓરૂપી ઢેશોવાળા એ  
શિખરના મસ્તક ઉપર, તે કદપવૃક્ષ મારા બેઠામાં  
આબ્ય, કે જે કદપવૃક્ષ ચારે બાજુ સરખી રીતે  
ફેલાયેલી શાખાઓને લીધે બાંધે શાખાઓનો જ  
સમૂહ હોય એવું લાગતું હતું. તે પરાગોરૂપી

\* આ પદ્યમાં સર્ગમાં શિખર ઉપરના કદપવૃક્ષ-  
નું, પુષ્પો તથા પક્ષીઓ વગેરેની સંપત્તિઓનું, શાખા  
માના કાચકાઓના સમૂહનું અને તે સમૂહમાના ભુશું-  
ડનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું, રત્નમય ગુચ્છોથી  
જાંચી શોભાને પામેલું હતું, જાંચાઈથી આકાશને  
જીતી લેતું હતું, એક શિખર ઉપર બાંધે બીજું  
શિખર ચડાવવામાં આવ્યું હોય એવું તે લાગતું  
હતું, વચમાં આવેલા વારાઓને લીધે બાંધે  
બમણાં પુષ્પોવાણું હોય એવું જણાતું હતું,  
વચમાં આવેલાં વાદળાંઓને લીધે બાંધે બમણાં  
પત્રવાણું હોય એવું જણાતું હતું, વચમાં  
આવતી વીજળીઓને લીધે બાંધે બમણી મંજરી-  
ઓવાણું હોય એવું જણાતું હતું; શાખા-  
ઓમાં કિતરોની સ્ત્રીઓનાં ગાયનોને લીધે બાંધે  
બમરોના બમણા શુંબરવવાણું હોય એવું  
જણાતું હતું અને હિડોળાઓમાં હીંચતી  
અપ્સરાઓનાં હોઠ આદિ અંગોના દેખાવને લીધે  
બાંધે બમણી કૃષ્ણોવાણું હોય એવું લાગતું  
હતું. વળી મનમતો વિહાર કરવા પક્ષીઓનો  
વેપધાણુ કરીને, શાખાઓમાં ફરતા સિદ્ધલોકોના  
તથા ગંધર્વલોકોના સમૂહોને લીધે બાંધે બમણાં  
પક્ષીઓથી ઘેરાયું હોય એવું તે જણાતું હતું, સ્વચ્છ  
ઝાકળથી બમણી થયેલી રત્નોની કાન્તિરૂપ છાલ-  
થી બાંધે વસ્ત્રો પહેરીને જીજી હોય એવું દેખાતું  
હતું, બાંધે ચંદ્રના બિંબનું આસિંગન મળવાથી  
અમૃતના રસથી ભરપૂર થઈને બમણાં પોષાયેલાં  
હોય એવાં મોટાં ફળોથી દીપી રહ્યું હતું અને  
શાખાઓનાં મૂળોમાં ભરાયેલાં પ્રલયકાળનાં વાદ-  
ળાંઓને લીધે બાંધે બમણા પ્રદેશોવાણું હોય એવું  
તે જણાતું હતું. ૧-૧૬ એ કદપવૃક્ષની શાખાઓમાં  
દેવતાઓ, પાંદડાંઓમાં કિતરો, ઘટાઓમાં મેઘો  
અને જળવાળા પ્રદેશોમાં બીજા દેવ આદિ લોકો  
વિશ્રામ લેતા હતા. ૧૭ અપ્સરાઓરૂપી બમરીઓ  
પોતાનાં કંઠોના શબ્દોથી બમરોને દૂર કરીને  
એ મોટા આકારવાળાં વૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી રસ  
ચૂસતી હતી. દેવતાઓ, કિતરો, ગંધર્વો અને  
વિદ્યાધરો એની ચારે દિશાઓમાં ફરતા હતા.  
છેડા વિનાની હશે દિશાઓને ભરપૂર કરીને જોતું

હોવાથી એ કલ્પવૃક્ષ જાણે દાઈ બીજું બ્રહ્માંડ હોય એવું જણાતું હતું. ધાટી કળીઓથી, ધાટાં કામળપાંદડાંઓથી, ધાટાં ખીલેલાં પુષ્પોથી, ધાટી વનરાજીઓથી, ધાટી મંજરીઓથી, ધાટાં મણિ-મય ગુચ્છોથી, ધાટાં દિવ્ય વસ્ત્રોથી, ધાટાં રત્નોથી અને લતાઓના સમૂહથી તે ભરાયેલું હતું. સર્વ પ્રદેશોમાં પુષ્પોના સમૂહોથી, ફળોથી, પાંદડાંઓ અને સુગંધી પરાગોથી અત્યંત વિચિત્ર લાગતું હતું; એ કલ્પવૃક્ષની ડાળીઓમાં, લતાઓથી વીંટાયેલા ભાગોમાં, લતાઓમાં, પાંદડાંઓમાં, ઉપરના ભાગોમાં અને પુષ્પોમાં માળાઓની અંદર રહેલાં ઘણાં ઘણાં પક્ષીઓ મારા જોવામાં આવ્યાં.<sup>૮-૧૩</sup> ચંદ્રની કળાઓના ટુકડાઓ જેવા કમળની નાળોના ટુકડાઓનાં અને કમલિનીઓના ધોળા કંદોના ભક્ષણથી પોષાતા બ્રહ્માના વાહનરૂપ ટેટલાઓક હંસો જોવામાં આવ્યા. બ્રહ્માના હંસોનાં બચ્ચાં કે જેઓ સામંવેદનું ગાન કરતાં હતાં, ઔંકારનું તથા વેદોનું રટન કરતાં હતાં અને શુરુમુખથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં તે પણ જોવામાં આવ્યાં. અગ્નિના વાહનરૂપ પોષ્ટો કે જે મંત્રોના સમૂહોનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા, સ્વાહાકારના જેવા શબ્દો કરતા હતા, મનોહર હોવાને લીધે દેવતાઓની દૃષ્ટિઓનું આકર્ષણ કરતા હતા, ટેટલાઓક યજ્ઞોની વેદીઓમાં પાથરેલા દર્ભોનાં પીંછાં જેવા રંગવાળા હતા, ટેટલાઓક કાળા હતા, ટેટલાઓક હાડકાંઓના જેવા ધોળા હતા, ટેટલાઓક વીજળીઓના જેવા હતા અને ટેટલાઓક કાળાં વાદળાંઓ જેવા હતા, તેઓ પણ જોવામાં આવ્યા. કાર્તિકેયના વાહનરૂપ મોર, કે જે ઉત્તમ પીંછાંવાળા હતા, કાર્તિકેયે ઉપદેશ કરેલા સઘળા શિવશાસ્ત્ર સંબંધી વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હતા અને જોવાનાં પીંછાંના સમૂહનું પાર્વતી રક્ષણ કરતાં હતાં તેઓ તથા તેઓનાં અગ્નિની જ્વાળાઓની પેઠે દીપતી ક્લગીઓવાળાં પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં.<sup>૧૪-૧૮</sup>

આકાશમાં જ જન્મેલાં અને ધરતી ઉપર નહિ ઊતરતાં મરુણપૃથ્વત આકાશમાં જ રહેનારાં ટેટલાંઓક ‘આકાશપક્ષી’ નામનાં પક્ષીઓનાં કુટુંબો, કે જોએ માળાઓ ખાંધીને રહ્યાં હતાં અને શરદઋતુનાં વાદળાંઓના જેવા આકાશવાળાં હતાં, તેઓ પણ મારા જોવામાં આવ્યાં. ટેટલાંઓક બ્રહ્માના હંસોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, ટેટલાંઓક અગ્નિના પોષ્ટોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, ટેટલાંઓક કાર્તિકેયના મથૂરોથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને ટેટલાંઓક આકાશપક્ષીઓથી ઉત્પન્ન થયેલાં બુદ્ધી બુદ્ધી જતનાં પક્ષીઓ પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં. બચ્ચે મોઢાંવાળાં અને સોનેરી રંગની કલગીવાળાં ભરદ્વાજ નામનાં પક્ષીઓ, ચક્રાંઓ, ખલ નામનાં પક્ષીઓ, ગીધો, કાયલો, ક્રીંચો, દૂકડાંઓ, ગરજો, નીલકંઠો, બગલીઓ અને બીજી પણ ઘણી જાતોનાં પક્ષીઓ, કે જે જ્યાંબંધ હોવાને લીધે જાણે બ્રહ્માંડનાં સઘળાં પક્ષીઓ ઓકાં થયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તેઓ પણ એ વૃક્ષ પર મારા જોવામાં આવ્યાં.<sup>૧૯-૨૨</sup> પછી અત્યંત દૂર પ્રદેશમાં રહેલી એ વૃક્ષની ઓક દક્ષિણ તરફની મોટાં મોટાં પાંદડાંઓવાળી શાખા ઉપર, મેં આકાશમાં ઊભાં ઊભાં દૃષ્ટિ કરી, ત્યારે જાણે લોકલોક નામના પર્વતના અરણ્યમાં રહેલો પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓનો સમૂહ હોય તેમ, તે શાખામાં રહેલું અને મંજરીઓની જાળથી ઢંકાયેલું, સઘળા શરીરે કાળાં એવા કાગડાંઓનું મંડળ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું. એ મંડળને હું જોતો હતો, ત્યાં તે રંગમેરંગી ફૂલનાં બિછાનાં પાથર્યાં હતાં, જ્યાં અનેક પ્રકારની સુગંધી ફૂલાઈ હતી અને જ્યાં આસરાઓના મનને પણ રુચે તેવા તે શિખરના ઢાતરમાં કાગડાંઓની સભા મારા જોવામાં આવી.<sup>૨૩-૨૬</sup> એ સભામાં સુંદર ગુચ્છોથી સુગંધીવાળા, અત્યંત શાંત આકાશવાળા અને જાણે વાયુએ સમભાગે છેદીને શુદ્ધમાં ઘાલી દીધેલાં વાદળાંઓ હોય એવા કાગડાંઓ

બેઠેલા હતા. એ કાગડાઓના મધ્યમાં બધે કાળા કાનના ટુકડાઓમાં મોટા ઇન્દ્રનીલમણિ ઢાંચ તેવો શોભતો, એવા શરીરવાળો, શાંતિથી ભર-પૂર મનવાળો, માન આપવા યોગ્ય, સમતાવાળો, સઘળાં અંગોમાં સુંદરતાવાળો, પ્રાણના ચક્ષનના નિરંદ્રથી સર્વદા અંતરુંખ રહેનારો, સુખી, ચિરંજીવી, સઘળા જગતે બહુલા લાંબા આયુષ્ય-વાળો અને કલ્પોના અનેક ઉત્પત્તિ-નાશોને બેવાથી અનુભવ પામેલા મનવાળો 'ભુશુડે' એ નામથી ખ્યાતિ પામેલો કાગડો ત્યાં મારા બેવામાં આવ્યો. એ કાગડો પ્રત્યેક કલ્પોમાં રૂઢ તથા અગ્નિ આદિ લોકપાલોના જન્મોની પરંપરાને ગણીગણીને થાકી ગયો હતો, થઈ ગયેલા દેવતા-ઓનાં, દૈત્યોનાં તથા રાજાઓનાં નામ બહુતો હતો, પ્રસન્ન તથા ગંભીર મનવાળો હતો, ચતુર હતો, સ્નેહથી ભરેલી તથા મનોહર વાણીવાળો હતો, ઝીણા વિષયોને પણ સરળતાથી સમજાવનારો હતો, સઘળા શાસ્ત્રીય વિષયોને બહુનાર હતો, મમતાથી તથા અહંતાથી રહિત હતો, મૃત્યુને પણ પુત્રની જેમ પ્યારો હતો, બ્રહ્મરૂપ હોવાને લીધે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓને સઘળી રીતે વર્ણ-નના પ્રસંગમાં માન્ય હોવાથી સર્વને સુદૃઢ બંધુ તથા મિત્રસમાન હતો, બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિ-નો પણ ગુરુ થાય એવો હતો, અસંગપણાથી વ્યવહાર કરનાર હોવાને લીધે જીવ-મુક્ત હતો; અને સૌમ્ય, પ્રસન્ન મધુર રસવાળો, પ્યારો લાગે એવો, અંદર અખંડ શીતળતાવાળો, કમળને (મનને તથા પદ્મને) પોતામાં જ રાખનારો, સ્વચ્છ, ગંભીરતાને નહિ તજનારો, સ્પષ્ટ જણાતા આશયની શોભાવાળો અને વિશાળ આશયવાળો હોવાને લીધે સરોવરની પેઠે તે શોભતો હતો. <sup>૨૭-૩૪</sup>

સૌમ્ય: પ્રસન્નમધુરો રસવાન મહાત્મા હ્રદય: સરોવર દ્વાંતરચંદ્રસૌન્દર્ય: । હૃત્પુંડરીક કુહરં વ્ય-  
વહારવેત્તાર્ગાં મીર્યમન્મજહત્પ્રકટાશયશ્રી: ॥૩૫॥  
સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૬ મો

ભુશુડે વસિષ્ઠમુનિનો કહેલો સત્કાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ તસ્માદમપતં દીપ્યમાનવપુ: પુર: ।

કિંચિદ્વિશ્વોમિતસમઃસ્વાન્નક્ષત્રમિવાચલે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી ! પછી જન્મ ચળકતો તારો આકાશમાંથી પર્વત ઉપર પડે, તેમ શોભતા શરીરવાળો હું કાંઈક એ સભા શુદ્ધ થાય એવી રીતે, આકાશમાંથી તે ભુશુડે-ની સમીપમાં જીતયો. જન્મ પૃથ્વીના કંપથી સમુદ્ર શુદ્ધ થાય છે, તેમ મારા જીતરવાના મંદ પતનથી નીલકમળોવાળા તળાવ જેવી એ કાગડા-ઓની સભા શુદ્ધ થઈ. હું ત્યાં અચાનક રીતે ગયો, તો પણ મને દેખતાં જ એ ભુશુડે બહી ગયો કે, 'આ વસિષ્ઠમુનિ આવ્યા છે.' પછી જન્મ પર્વતમાંથી વાદળાંનું ખર્યું જોડે તેમ પાંદડાં-ઓના ઢગલામાંથી જીડીને તે ભુશુડે 'હે મુનિ! ભલે પદાર્થ' એમ મધુર શબ્દોથી કહ્યું. <sup>૧-૪</sup> જન્મ મેધ ઠંડી બરફની કણીઓનો સમૂહ આપે, તેમ એ ભુશુડે તરત જ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે મને પુષ્પાંજલિ આપી. <sup>૫-૮</sup> ઠાઈ નોકરને આજ્ઞા નહિ કરતાં, કાગડાઓનો અધ્યક્ષ એ ભુશુડે પોતે જ 'આ આસન' એમ બોલી, બેઠે જીડીને મારે માટે કલ્પવૃક્ષનાં નવાં પાંદડાંને લાવ્યો અને સમાના કાગડાઓની પાંખો પણ તેના જીંઘાને લીધે, તેઓની કાન્તિઓની પેઠે દેલોતાં તથા મારું બેસતું થયા પછી જ બેસવું એવી ઇચ્છાથી, એ સઘળા કાગડાઓ પોતપોતા-નાં આસનો ઉપર દટિ કરવા લાગતાં હું કલ્પ-વૃક્ષની લતાઓના પુંજમાં ભુશુડેની સાથે જ તે આસન પર બેઠો અને તે પછી એ બીજા કાગડા-

\* આ સોળમા સર્ગમાં ભુશુડે પોતાની પાસે આવેલા વસિષ્ઠમુનિનો આસનાદિકથી સત્કાર કર્યો અને વસિષ્ઠે તેને તેનાં જન્મકર્મ વગેરે પૂછ્યાં, એ કથા કહેવામાં આવશે.

એ પણ અમારી ચારેબાજુ પોતપોતાનાં આસ-  
નો પર બેઠા.<sup>૧૮</sup> પ્રસન્ન થયેલા મનવાળા એ  
મહાતેજસ્વી હુશુંડે મારું પૂજન કર્યા પછી, પ્રેમ-  
ને લીધે નીચે પ્રમાણે મંથુર વચન કહ્યું.<sup>૧૯</sup>

હુશુંડ ઓલ્યો:-અહો! આપે લાંબે કાળે  
અમારા ઉપર કૃપા કરી છે અને જન્મ અમૃ-  
તથી વૃક્ષો ખીલે તેમ આપનાં દર્શનથી અમે  
પાવન થયા છીએ.<sup>૨૦</sup> હે મુનિ! આપ કે જ  
સધળા પૂજ્યોમાં મુખ્ય પૂજ્ય છે, આપ મારાં  
લાંબા કાળનાં પુણ્યોના સમૂહથી પ્રેરાઈને, હમણાં  
ક્યાંથી પધારો છો? આ મહામોહરૂપી જગતમાં  
લાંબા કાળથી વિહાર કરતા હોવા છતાં આપના  
પવિત્ર ચિત્તમાં સમતા તો અખંડિત રહી છે ને?  
આપ શરીરને કદ આપીને અહીં શા માટે પધાર્યા  
છો? અમે આપનાં વચનો સાંભળવા આતુર છીએ,  
માટે અમને આપે આજ્ઞા કરવી જોઈએ. હે  
મહામુનિ! હું આપના ચરણનાં દર્શનતા પ્રભા-  
વથી આપના અહીં પધારવાનું સધળું કારણ  
જાણી ચૂક્યો છું. આપે અહીં પધારીને અમેને  
પુણ્યવાન કર્યા છે. ચિરંજીવીઓની ચર્ચાઓ  
ચાલતાં અમે આપના સ્મરણમાં આનંદ છીએ  
અને તેથી જ આપે આપના ચરણકમળથી આ  
અમારા નિવાસને પવિત્ર કર્યો છે. હે મુનિ!  
આપના પધારવાનું કારણ મારા જણનામાં આવી  
ચૂક્યું છે, તો પણ હું પૂછુ છું તેનું કારણ એ છે  
કે, મને આપનાં વચનામૃતનો સ્વાદ લેવાની  
આતુરતા બહુ વધી છે.<sup>૨૧-૨૨</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યો:-ત્રણ કાળના નિર્ભંજ જ્ઞાન-  
વાળા એ ચિરંજીવી હુશુંડે એ પ્રમાણે ભાવણ કયું  
એટલે મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે પશ્ચિમોના  
મહારાજ! તમે જે કહ્યું તે સાચું છે. હું લાંબા  
કાળ સુધી જીવનારા તમને જોવાને માટે જ આજ  
અહીં આવેલો છું. તમે અત્યંત શીતળ અંતઃ-  
કરણવાળા છો, કુશળ છો અને આત્મજ્ઞાની હોવા-  
ને લીધે આ ભયંકર સંસારરૂપી જળમાં પડ્યા

નથી, એ બહુ સારું છે. હે મહારાજ! હવે ખરે-  
ખર મારા આ સંશયને કાપો. હું પૂછું છું કે,  
આપ કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો? શી રીતે  
સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થયા છો? આપનું  
આયુષ્ય કેટલું છે? બની ગયેલા કયા કયા વૃત્તાંતો-  
નું આપને સ્મરણ છે? અને લાંબી દૃષ્ટિવાળા આપે  
કાના કહેવાથી અહીં નિવાસ કર્યો છે?'<sup>૨૭-૨૯</sup>

હુશુંડ ઓલ્યો:-હે મુનિ! આપ જે કંઈ  
પૂછો છો, તે સર્વના હું ઉત્તરો આપું છું. આપ  
ઉતાવળને છોડી દઈને સાવધાનપણાથી મારી  
વાત સાંભળો. વૈદોક્યના પ્રભુઓ પણ જ્યોતું  
પૂજન કરે છે એવા આપ જેવા ઉદાર બુદ્ધિવાળા  
મહાત્મા પુરુષો, જે વાતને સાંભળે તે વાત કહે-  
વાથી, જન્મ મેઘની છાયા ફેલાવાથી સૂર્યનો તાપ  
નાશ પામે, તેમ સવળું અશુભ નષ્ટ થાય છે.<sup>૨૨, ૨૩</sup>

યુગ્મદ્વિષાસ્ત્રિમુવનપ્રમુખ્યરૂપા આકર્ણ-  
યંતિ યમુદારથિયો મહાન્તઃ। તેનાશ્રમં પ્રકથિતેન  
વિનાશમેતિ મેવાસ્પદેન વિભવેન યથાર્કતાપઃ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વસિષ્ઠહુશુંડ-  
સમાયોગ' એ નામનો સર્ગ

૧૬ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૭ મો

હુશુંડના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રામ હુશુંડોસૌ ન પ્રહૃષ્ટો ન વક્રઘ્નીઃ।

સર્વાંગહુંદરઃ ક્વપામઃ પ્રાટ્યવીવ પયોઘરઃ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યો:-હે રામચંદ્રજી! પછી એ  
હુશુંડ કે જે હર્ષથી તથા શોકથી રહિત હતો,  
પર્વાક્રાંતના મેઘના જેવો રચામ અને સધળાં  
અંગોમાં સુંદર હતો;<sup>૧</sup> પ્રેમાળ તથા ગંભીર વચન-

× આ સત્તરમા સર્ગમાં હુશુંડના જન્મ-મુક્તપણના  
લક્ષણોનું વર્ણન કરીને પછી તે હુશુંડ પૂજી વાનોના  
ઉત્તર દેવા લાગ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

વાળો હતો, પ્રથમ મંદ હાસ્ય કરીને પછી બોલ-  
વાની ટેવવાળો હતો, ત્રણે લોકની સ્થિતિને હાથ-  
માં રહેલા બીલાની જમ પૂરી રીતે બધી ચૂક્યો  
હતો, સઘળા ભોગોના સમૂહને તરણાસમાન  
લેખતો હતો, લેહ્યાની વિષયો ઉપરની દોડાદોડ-  
માં ફવળ જન્મ-મરણરૂપ માઠાં ફળ જ થાય છે  
એવા નિશ્ચયવાળો હતો, બ્રહ્મવિદ્યાના આગલા-  
પાછલા સઘળા વિષયોને બાણનાર હતો, ધીર,  
સ્થિર તથા મોટા શરીરવાળો હતો, શાંત હોવા-  
ને લીધે મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના  
જેવો લાગતો હતો, પૂર્ણકામ હતો, શુદ્ધ હતો,  
ઠરેલી બુદ્ધિવાળો હતો, શાંત હતો, પરમાનંદમાં  
મસ્ત હતો, સંસારની સઘળી વસ્તુઓ પ્રગટ થઈ  
લોપ પામે છે એ માયાથી તથા આત્મતત્ત્વથી જ  
થાય છે એવી પાછી સમજણવાળો હતો, નીણાના  
ગાયનના જવાં પ્યારાં, મીઠાં તથા યોગ્ય વચનો  
બોલનારો હતો, બધું સઘળા સયોને હરનાર  
પરમાત્મા, જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે નવા સ્વ-  
રૂપને ધારણ કરીને એકલા હોય એવો લાગતો હતો,  
પરમ આનંદથી યુક્ત હતો; અને મારા પ્રશ્નોના  
ઉત્તરો આપવામાં ઉઘોગી થયેલા મુખથી બહુ જ  
પ્યારો લાગતો હતો, તેણે વિનય વગેરે રીતિને  
અતુસરીને કમપૂર્વક પોતાના શુદ્ધ તથા અજ-  
રામર સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે,  
સુંદર મેઘ જમ ગર્જનાથી બ્રમરને કહે, તેમ  
નિર્મળ વાણીથી મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૨-૭</sup>

इदममलगिरा समाह शुद्धममृतमनुज्झित  
संभ्रमक्रमेण। कथयितुमखिलं निजं स्वरूपं मधु-  
पमिव स्तनितेन मुग्धमेघः ॥ ७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડસ્વરૂપવર્ણ-  
ન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૮ મો

માતૃકાઓના ઉન્માદનું વર્ણન

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

अस्त्यस्मिन्नगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिताम् ।  
देवदेवो हरो नाम देवदेवामिवंदितः ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો:—હે વસિષ્ઠમુનિ! આ જગ-  
તની અંદર સઘળા દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને જને  
બ્રહ્માદિક પણ પ્રણામ કરે છે, એવા સદાશિવ નામે  
એક મોટા દેવ છે.<sup>૧</sup> જમ આંખાના અર્ધાં શરીર-  
માં બ્રમરોની હાર જવી નેત્રોવાળી અને જાંઘ  
શુચ્છોરૂપ સ્તનોવાળી લતા રહેલી હોય છે, તેમ  
એ સદાશિવના અર્ધાં શરીરમાં બ્રમરોની પંક્તિ  
જવાં નેત્રોવાળાં અને જાંઘા શુચ્છો જવાં સ્તનો-  
વાળાં પાર્વતી નામનાં પત્ની રહેલાં છે. એ સદા-  
શિવનો જટાબૂટ, હિમતા જવી તથા મોતીના  
હાર જવી ધોળી અને લહરીઓથી ગૂંથાયેલી  
ગંગાજરૂપ પુષ્પમય માળાથી વ્યાપ્ત છે. ક્ષીર-  
સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો, જમાંથી અમૃતના  
ઝરાઓ નીકળ્યા કરે છે એવો અને પ્રતિબિંબોને  
લેનારો ચંદ્રમા, સદાશિવનો ચૂડામણિ છે. ચૂડા-  
મણિરૂપ ચંદ્રના બિંબમાંથી નિરંતર પડતા  
અમૃતના ઝરાએ અમૃતરૂપ કરી નાખેલું કાલ-  
દૂત નામનું ઝેર, સદાશિવના કંઠમાં ઘન્દ્રનીલ-  
મણિની પેઠે આમૂષણ્યનું કામ કરે છે. જગતનો  
પ્રલય કરનારા સ્વચ્છ નેત્રના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન  
થયેલી, બહુ જ ઝીણી અને જમાંથી જાડતા કણો-  
ની રેખાઓ મોટી ચકરીઓ જવી દેખાય એવી,  
પ્રલયકાળની ધોળી ભસ્મને, એ સદાશિવ યોગ-  
શક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલા જળ વડે પલાળીને પોતા-  
નાં અંગો પર લગાવે છે. ચંદ્રની પ્રભાને પણ

\* આ અંદારમાં સર્ગમાં ભુશુંડે પોતાનો જન્મ  
કહેવાને વારને મહાદેવડું, મહાદેવના ગણોનું માતૃકા-  
ઓનું અને મલયાનથી માતૃકાઓને યથેવા,  
વર્ણન કર્યોની કથા કહેવામાં આવશે.



ઝાંખી પાડે એવાં ઘોળાં હાડકાંએને સદાશિવ માળા વગેરેના આકારોથી ગોઠવીને પોતાનાં અંગોમાં રત્નોનાં આભૂષણોની જમ ધારણ કરે છે. ચંદ્રના અમૃતથી ધોવાયેલું, વાદળોંઓરૂપી કાળા છેડાઓવાળું અને તારાઓરૂપી છાંટણુંઓથી વિચિત્ર લાગતું આકાશરૂપી વસ્ત્ર જ, એ સદાશિવે પોતાનાં અંગો પર ધારણ કરેલું છે. જીડતી ભસ્મો-ને લીધે હિમ જેવું ઘોળું લાગતું, નગરો આદિ પ્રદેશોથી દૂર ભાગમાં રહેલું અને ભમતી ક્ષાઉ-કીઓથી મોટા મોટા પરિપક્વ માંસોના ઢગલા-ઓથી તથા ભાત વગેરેનાં બહિદોનોથી ભર-પૂર રહેનારું સ્મશાન જ એ સદાશિવનું ધ્યાનું ઘર છે. ૯ ખોપરીઓની માળાઓરૂપી આભરણોવાળી, લોહી, ચરખી તથા મધનું પાન કરનારી અને આંતરડાંઓરૂપી માળાઓથી સઘળાં અંગોમાં શોભી રહેલી માતૃકાએ એ સદાશિવને કીડામાં સહાય કરે છે. ચારે તરફ ગતિ કર્યા કરતા, ચળ-કતા સુવર્ણનાં જેવી કાન્તિઓવાળા, ઢામળે અંગોવાળા અને જેઓનાં માથાઓમાં મણિઓ ઝળજળા કરે છે એવા સર્પોં એમનાં કંકણો છે. એમનું ભયંકર ચરિત્ર રમતમાત્રમાં દૈત્યોને વ્યાકુળ કરી નાખે છે, દદિમાત્રથી મોટા મોટા પર્વતોને ખાળી નાખે છે અને જગતનો ઢાળિયો કરી બંધ છે. કલ્યાણના જ વિચાર કરવાથી જગતને શાંત કરનારા અને તેથી જ જમનું ચિત્ત સમાધિમાં લાગ્યું રહે છે, એવા એ સદાશિવ જે કોઈ વખત આપોઆપ જ હાથ હલાવે, તો તેટલાથી જ દૈત્યોનાં નગરોનો નાશ થઈ જાય છે. સ્નેહ, રાગ તથા દ્રેષ વગેરેથી રહિત રહેનારા, જળ આદિ પદાર્થોથી યુક્ત છતાં પણ અક્રંડ રહેનારા અને સારાં ભોજનોથી તૃપ્ત થયેલાં માણસોની જમ દુધા-તૃપા વગરના હિમાલય આદિ પર્વતો, એ સદાશિવની ધ્યાનમૂર્તિઓરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. માથાં-ઓથી ખરીઓનાં કામ કરનારા, ખરીઓથી ખારીગરી વગેરે હાથોનાં કામ કરનારા તથા

વિચિત્ર શક્તિવાળા હાથ, દાંત, મુખ અને પેટ વાળા તથા ચીંછ, જાંટે, બકરાં અને સર્પોના જેવ મોઢાંવાળા પ્રમથગણો એમના સેવકો છે. જંબં મુખ તણ નેત્રોથી શોભી રહ્યું છે એવા એ સદા શિવની પાસે નિર્જળ કાન્તિઓવાળી અને પ્રમથ ગણોના જેવી જ શક્તિઓવાળી માતૃકાએ પણ કુટુંબમાં ગણાય છે. અનેક પ્રાણીઓથી પ્રણામ કરાતી અને ચોટે બ્રહ્માંડોના અનંત પ્રાણીઓને એક ઢાળિયામાં જ ખાઈ જવાની શક્તિ ધરાવ-નારી માતૃકાએ, એ સદાશિવની પાસે નાચ્યા કરે છે. ગધેડાના જેવાં તથા જાંટેના જેવાં મોઢાં-ઓવાળી, રુધિર, મેદ અને વસાતું પાન કરીને મત્ત રહેનારી, સઘળી દિશાઓમાં વિહાર કરનારી અને શ્વેતનાં હાથપગ વગેરે અવયવોને માળા-ઓની પેઠે ધારણ કરનારી એ માતૃકાએ (જેગ-લીઓ), પર્વતોનાં શિખરોમાં, આકાશમાં, અનેક લોકોમાં, ખાડાઓમાં, બસાણોમાં અને પ્રાણી-ઓનાં શરીરોમાં વસે છે. સઘળી માતૃકાઓમાં જયા, વિજયા, જયંતિ, અપરાજિતા, સિદ્ધા, રક્તા, અલંબુષા અને ઉત્પલા, એ આઠ માતૃ-કાઓ મુખ્ય છે. ખીજી માતૃકાઓ તેઓની દાસી-ઓ છે અને ખીજી કુટલીએક તો દાસીઓની પણ દાસીઓ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ મોટી શક્તિવાળી આઠ માતૃકાઓમાં, અલંબુષા નામની જ સાતમી માતૃકા છે, તેનું વાહન વજ્રના ખીલા જેવી ચાંચવાળો અને ઇન્દ્રનીલમણિના પહાડ જેવો-જેવો 'ચંડ' નામનો કાગડો છે. જમ વૈશ્ણવી શક્તિનું વાહન ગરુડ છે, તેમ અલંબુષા-નું વાહન એ કાગડો છે. ૨૦-૨૩ આઠે સિદ્ધિઓ-વાળી અને ભયંકર ચેષ્ટાઓવાળી એ સઘળી દેવીઓ, કોઈ એક સમયે વિહાર કરવાના હેતુથી આકાશમાં ભેગી થઈ હતી. ૨૪ ત્યાં તેઓએ વામ-માર્ગને અત્યુસરી ડુંબુર નામના રુદ્રનું આરાધન કરીને, ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા સમાધિમાં વાસ્ત-વિક આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય, એવો મહિરા

પીવાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો. જ્યોતું સઘળું જગત પૂજન કરે છે, એવા તુલુર નામના રુદ્રતું અને ભેરવતું પૂજન કર્યા પછી, મહિરાના મઠથી સંતોષ પામેલી એ જોગણીઓ પરસ્પરની સાથે વિચિત્ર વિધૈવાળી વાતો કરવા લાગી. ૨૫ તેઓમાં એવી વાત તીકળી કે, ‘પાર્વતીના પતિ સદાશિવ આપણી સામે આનાદરભરેલી દૃષ્ટિથી જુએ છે; માટે સદાશિવને આપણે એવો પ્રભાવ ખાડવો કે જ્યોતિ આપણને પ્રબળ શક્તિઓવાળી ણીને ફરી વાર કદી પણ આપણું અપમાન ને નહિ.’ એ પ્રભાણે નિશ્ચય કરી, એ દેવીઓએ પોતાની માયાશક્તિના બળથી સદાશિવના અંગમાંથી પાર્વતીતું હરણ કર્યું અને પોતાના મંડગમાં લઈ કબજે કરીને ‘એ પાર્વતીને સદાશિવ ન જોળખી શકે’ એટલા માટે તેમના મુખને તથા અંગોના વળું બગાડી નાખીને, પૂરી કાળજીથી જમ યજ્ઞમાં મારવાને માટે પશુતું પ્રોક્ષણ (મંત્રેલા જળથી સિંચન) કરવામાં આવે છે, તેમ. તે દેવીઓએ પાર્વતીતું પ્રોક્ષણ કર્યું. પ્રોક્ષણ કર્યા પછી એ દેવીઓએ અપળ દેશવાળાં પાર્વતીને ભક્ષ્ય બનાવી દીધાં. પાર્વતીતું પ્રોક્ષણ કરવાને દિવસે, એ સઘળી માતૃકાઓએ તે સ્થળમાં નૃત્યોથી તથા ગાયનોથી મનતું આકર્ષણ કરે એવો મોટો ઉત્સવ કર્યો. તેમા એ ઉત્સવને લીધે આકાશમાં મોટો આનંદ વ્યાપી રહ્યો અને ભારે ભારે શબ્દો થવા લાગ્યા. લાંબા લાંબા અવધેયોને ઊંચા-નીચા કરવાથી જમનાં પેદ તથા પેટ ખુલ્લાં દેખાતાં હતાં એવી કેટલીકેક માતૃકાઓ, અંગોનાં ચાલન વગેરે અદ્ભુત વિકારો કરી, તાળીઓ પાડી તથા ઘાટા સિંહનાદો કરીને હસવા લાગી અને તેને લીધે પર્વતોસહિત વનો ગાજી ઊડ્યાં. મહિરા પીવાથી પ્રસન્ન થયેલી કેટલીકેક માતૃકાઓ, જગતના મંડળના એક કોતરે જવા એ સ્થળમાં પર્વતોની શુદ્ધિઓમાંથી પડયા પડે એવી રીતે ગાવા લાગી, કેટલીકેક માતૃ-

કાઓ ચંદ્રના ઉદયના રંગથી રંગાયેલા સમુદ્રના જળની જમ પ્રબળ ગર્જનાઓ કરવા લાગી, કેટલીકેક માતૃકાઓ કીડાઓની ધરધરાટીથી ગાજી રહેલા આકાશના કોતરમાં, પોતાનાં મસ્તકથી તે તે ખરીપર્થે સઘળાં અંગોને ચંદનાદિકથી ખરડીને મઘપાન કરવા લાગી, કેટલીકેક માતૃકાઓ સધિર વગેરેને પીવા લાગી, કેટલીકેક અલંત જોછળવા લાગી, કેટલીકેક ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલવા લાગી, કેટલીકેક મનગમતી રીતે બોલવા લાગી, કેટલીકેક ઊંચા સ્વરથી હસવા લાગી, કેટલીકેક મહિરાના મઠથી પડી જતાં જતાં ખીજી માતૃકાઓતું રક્ષણ કરવા લાગી, કેટલીકેક એકબીજાનાં મુખોમાં માંસ વગેરે નાખવા લાગી, કેટલીકેક પડી જવા લાગી, કેટલીકેક એકબીજા સાથે મસ્તી કરવા લાગી, કેટલીકેક નાચવા લાગી, કેટલીકેક નિરંતર મીઠાં મીઠાં માંસ ખાવા લાગી અને ગાંડાનાં જવાં આચરણેવાળી કેટલીકેક માતૃકાઓ તો ત્રેલોક્યને આચારબ્રજ કરવા લાગી.

પપુરુદગુરથોચૈઃ સત્ત્વરા જગત્સુર્જહસુરપુર-  
હૌપુઃપેતુરુચૈર્વલ્લુઃ । નનુતુરનિશમાદુઃ સ્વાદુ-  
માંસં ચ દિવ્યલ્લિશુવનપમવૃત્તં ચકુરુન્મન્તવૃત્તાઃ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ પ્ર-  
કરણુના પૂર્વાધીનો ‘માતૃવ્યવહારવર્ણન’  
એ નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૯ મો

ભુશુંડના જન્મ અને સ્થાનની કથા

॥ મુશુંડ ઉવાચ ॥

ઇત્યુત્સવે વર્તમાને તાસાં વાહાસ્ત ઉત્તમાઃ ।

તયૈવ મત્તા જહસુર્નનૃતુઃ પપુરપ્પસુકુ ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ યોદ્યોઃ-દે વસિષ્ઠમુનિ। એ પ્રભાણે

૪ આ જોગણીસમા સર્ગમાં બ્રાહ્મીની દરશીમાં ચંડ નામના કાગડના સંબંધી ભાઇઓની સાથે પોતાનો જન્મ થયાની, બ્રાહ્મીના અનુમદથી માનની પ્રાપ્તિ થયાની અને પિતાના સ્થાનકની પ્રાપ્તિની કથા ભુશુંડ કહી સંભળાવશે.



જ્યારે માતૃકાએ આનંદ કરતી હતી, ત્યારે તેમનાં વાહનો પણ મત્ત થઈ હસવા લાગ્યાં, નાયવા લાગ્યાં અને લોહી વગેરેનું પાન કરવા લાગ્યાં. એ ઉત્સવ-માં મધપાનથી ઉન્મત્ત થયેલી બ્રહ્માણીના વાહનની કેટલીએક હંસીઓ અને અલંબુપાના રથનો કાગડો, આકાશમાં એકઠાં થઈને નાયવા લાગ્યાં. નાયતી અને મંદિરાપાન કરતી હંસીઓને સમુદ્રના કિનારાની સપાટ ભૂમિકામાં અત્યંત કામ થયો. પ્રમત્ત થવાને લીધે અતુરાગથી ઘેરાયેલી તે સધળી હંસીઓએ અતુક્રમે ચંડ નામના એ કાગડાની સાથે રમણુ પણ ક્યું. એ સાતે ઉત્તમ હંસીઓને ખ્યારે થઈ પડેલો તે કાગડો પણ, અન્યોન્યની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવી રીતે અતુક્રમે તેમનો સંગ કરીને રાજી થયો અને તેથી એ સધળી હંસીઓ ઘણી પ્રસન્ન થઈ તથા ગર્ભિણી પણ થઈ ગઈ. પછી નાય કરી રહેલી એ મોટી માયાવાળી માતૃકાએ શાંત દેખાવથી સદાશિવની પાસે આવી ને તેમના ભોજનના પાત્રમાં તેમનાં પ્રિય પત્ની પાર્વતીનું માંસ પીરસી દીધું. ‘મને પાર્વતીનું માંસ ભોજનમાં આપ્યું’ એમ જાણવામાં આવી જવાથી જ્યારે સદાશિવને માતૃકાએની ઉપર ક્રોધ અઢ્યો; એટલે એ માતૃકાએએ પોતપોતાનાં અંગે આપીને ફરી વાર પાર્વતીને ઉત્પન્ન કરી અને તે પાર્વતીની સાથે સદાશિવનો વિવાહ કરી દીધો. પછી માતૃકાએ, સદાશિવ તથા તેઓના સધળા ગણેા મનમાં પ્રસન્ન થઈને સર્વે પોત-પોતાનાં સ્થાનમાં ગયાં. હે વસિષ્ઠમુનિ ! કાગડાના નીચેથી ગર્ભિણી થયેલી એ હંસીઓએ બ્રાહ્મી નામનાં દેવી પાસે જઈને, તેમને સધળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સંભળીને બ્રાહ્મીએ તે હંસીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧-૧૧</sup>

બ્રાહ્મી બોલી:-હે પુત્રીઓ ! તમે હમણું ગર્ભિણી હોવાને લીધે મારા વાહનપણનું કામ કરી શકશો નહિ; એટલા માટે પ્રસન્ન થતાં સુધી મારી સેવા કરવાની કશી કાળજી નહિ રાખતાં

તમે ઇચ્છા પ્રમાણે ફરો.<sup>૧૨</sup>

ભુશુંડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! ગર્ભવંતી યવાથી સેવા કરવામાં અશક્ત થયેલી હંસીઓને દયાથી એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીદેવીએ છૂટી આપી અને પોતે તેટલા દિવસ સુધી ફરવું-હરવું બંધ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યાં.<sup>૧૩</sup> હવે ગર્ભવંતી યવાથી બ્રાહ્મીની સેવામાં અશક્ત થયેલી તે રાજહંસીઓ, વિષ્ણુના નાલિકમળના મૂળમાં બ્રહ્માના તળાવની અંદર વિચરવા લાગી.<sup>૧૪</sup> જમ લતાઓ અંકુરોને જન્મ આપે છે, તેમ પ્રસવનો સમય પ્રાપ્ત થતાં એ સાતે રાજહંસીઓએ નાલિકમળના પલ્લવમાં ત્રણ ત્રણ કામળ ઈંડાંઓને જન્મ આપ્યો.<sup>૧૫</sup> જમ સુદિના સમયમાં બ્રહ્માંડો વિરાટના દબાણથી બળ્યે કપાલોડપે ભેદાય છે, તેમ એ અંદર ગર્ભવાળાં એકવીસ ઈંડાંઓ, સમય પ્રાપ્ત થતાં ગર્ભના દબાણથી બળ્યે કપાલોડપે ભેદાયો.<sup>૧૬</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ રીતે એ ઈંડાંઓમાંથી ચંડના પુત્રો અને પરસ્પરના ભાઈઓ એવા અને એકવીસ કાગડાઓ ઉત્પન્ન થયા. કમળના પત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અમોને મોટા થતાં પાંખો જગી અને તે પછી અને આકાશમાં જીડવાને સમર્થ થયા. પછી સમાધિમાંથી વિરામ પામેલાં બ્રાહ્મીદેવીની અને તથા અમારી જનની હંસીઓએ લાંબો સમય સુધી સારી રીતે આરાધના કરી.<sup>૧૭-૧૮</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! સમય પ્રાપ્ત થતાં એ ભગવતી બ્રાહ્મીદેવીએ પ્રસન્ન થઈને અમને એવો આત્મબોધ આપ્યો કે, જ્યોત્તિ અમે સધળા જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યા.<sup>૨૦</sup> ‘આપણે શાંત મનવાળા છીએ, તો હવે આપણે એકાંતમાં ધ્યાનનિષ્ઠાથી શાંતિમાં જ રહેવું જોઈએ’ એવો નિશ્ચય કરીને, અમે અમારા પિતાની (ચંડ નામના કાગડાની) પાસે ગયા. ત્યાં પિતાએ અમારું આલિંગન ક્યું અને અમે અલંબુપાની પૂજા કરી; અલંબુપાએ પણ અમારી ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી અને તેથી અમે ત્યાં જ

||વધાનપણાથી રહ્યા. (આ પ્રમાણે અમે રહ્યા  
તા ત્યારે એક દિવસે અમારા પિતાએ અમાને  
||ચિ પ્રમાણે કહ્યું.)<sup>૧૧-૨૭</sup>

ચંડ બોલ્યો:-હે પુત્રો! અપાર વાસનાઓ-  
પી તંતુઓથી ગૂંથાયેલી આ સંસારરૂપી જળ-  
ાથી તમે નીકળ્યા છો કે નહિ? જો ન નીકળ્યા હો  
|| આ ભક્તવત્સલ ભગવતી અલંબુષાની પ્રાર્થ-  
|| કરે! એથી તમે જ્ઞાનના પારને પ્રાપ્ત થશો.<sup>૨૪</sup>

અમે બોલ્યા:-હે પિતાજી! બ્રાહ્મદેવીની  
પાથી અમે પરમતત્ત્વને સારી પેઠે જાણ્યું છે,  
|| હવે એકાંત સ્થિતિમાં રહેવાને માટે દ્વાદશ  
||ત્તમ સ્થળની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ.<sup>૨૫</sup>

ચંડ બોલ્યો:-સઘળાં રત્નોના સમૂહના  
માધારરૂપ અને સઘળા દેવતાઓના આશ્રયરૂપ  
રુ નામનો મોટી જાચારવાળો એક પર્વત છે.<sup>૨૬</sup>  
મે પર્વત કે જમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે દીવા-  
ઓ શોભે છે અને અનેક પ્રાણીઓના સમૂહો રહે  
કે; એવા આ બ્રહ્માંડરૂપી મહાપત્ની અંદર બહુ  
વેધાતાએ સુવર્ણથી ખનાવેલા થાંભલા ગોઠવ્યા  
કાય એવા તે લાગે છે. પૃથ્વીએ બહુ પોતાનો  
પુવર્ણમય ચંદ્રાકાર, ખંડરૂપી હથેળીવાળો,  
ત્તોરૂપ નીંટીઓથી ભરપૂર, શિખરોરૂપી  
ખાંગળીઓવાળો અને દ્વીપો તથા સમુદ્રોરૂપી  
મ્મકતાં કંકણોવાળો હાથ જોડે કરેલા હાથ  
એવા તે શોભે છે. તે મેરુ પર્વત રાજધિરાજ  
એવા લાગે છે. હિમાલય આદિ મુખ્ય પર્વતો  
તેના ખંડિયા રાજ છે, જંબુદ્વીપનું આસન  
ખનાવીને, તે પર્વતોની સભામાં બેસીને સૂર્ય-  
ચંદ્રરૂપી નેત્રો વડે જુએ છે, તારાઓરૂપી માલ-  
તીનાં પુષ્પોની માળા પહેરી છે, દશ દિશાઓ-  
વાળા આકાશરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, સર્પ અને  
હાથીઓને આશ્રય આપે છે, ઇન્દ્ર આદિ દેવતા-  
ઓરૂપી ઉત્તમ ભૂષણોવાળો છે, તેને નગરોરૂપી  
ધરણી પહેરનારી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ, ચારે બાજુ  
અર્તાં બિંદુઓને ધારણ કરતા મેઘોરૂપી ચામર-

થી પવન ઢોળે છે; નાગો, અસુરો અને મહા-  
સર્પો ધરતીની નીચે સોળ હજાર યોજન સુધી  
રહેલા એવા (એ મેરુ પર્વતના) પાદોને (પાયા-  
ના વિભાગોને અને ચરણોને), સારી રીતે  
પૂજે છે. એથી હજાર યોજન સુધી જાંચા અને  
સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપી નેત્રોવાળા એ પર્વતના, દેહને  
સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓ, ગંધર્વો અને કિન્નરો પણ  
પૂજે છે. બ્રહ્માંડમાં રહેવા છતાં એકબીજાનાં નગ-  
રોને નહિ એનારાં તે ચૌદે બ્રહ્માંડનાં પ્રાણીઓ,  
જમ બાંધેલા ગૃહસ્થના આશ્રયથી જીવે છે, તેમ  
એ પર્વતના આશ્રયથી જીવે છે. એ મેરુ પર્વતના  
ઈશાનખૂણા તરફના ભાગમાં માણિક્યમય, મોટું  
અને બહુ બીજે સૂર્ય જગ્યા હોય એવું પ્રકાશતું  
એક શિખર છે. એ શિખરની ઉપર ઘણાં ઘણાં  
પ્રાણીઓ રહેતાં હોવાથી બહુ શિખરરૂપી અરી-  
સામાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય એવું  
જણાતું એક મોટું કલ્પવૃક્ષ છે. એ કલ્પવૃક્ષની  
દક્ષિણ દિશા તરફની શાખામાં, સોનેરી પાંદડાંઓ-  
વાળી, રત્નો જવા ગુચ્છોથી ભરપૂર અને ચંદ્રનાં  
બિંબોની જમ શોભતાં ક્ષેત્રોવાળી એક શાખા છે.  
હે પુત્રો! એ શાખામાં મેં પૂર્વે ચક્રચક્રિત મણિ-  
જોવાળો માળો કર્યો છે. ન્યારે અલંબુષા દેવી  
સમાધિમાં રહ્યાં હોય, ત્યારે હું એ માળામાં  
વિનાદ કરું છું. એ માળો રત્નો જવાં પુષ્પોથી  
તથા પત્રોથી ઢંકાયેલા છે, ઘડપણ તથા રાગોને  
હરનારાં ક્ષેત્રોવાળો છે, ચિંતામણિની સળીઓથી  
ખનાવેલા બહારના ગોખવાળો છે, વિચાર કરીને  
વ્યવહાર કરનારાં કાગડાઓનાં બચ્ચાંઓથી ભર-  
પૂર છે, અંદર શીતળતાવાળો છે, પુષ્પોના સમૂ-  
હોથી સંપૂર્ણ છે અને દેવો પણ ત્યાં ન પહોંચી  
શકે એવા છે. હે પુત્રો! આ પ્રમાણે છે, એટલા  
માટે તમે એ માળામાં જઈને રહો. ત્યાં રહેવાથી  
તમને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ વિના જ ભોગ  
તથા મોક્ષ એમ બંને પ્રાપ્ત થશે.<sup>૨૭-૪૧</sup>

ભુશુન્ડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ! અમારા

પિતાએ એ પ્રમાણે કહીને અમને સુખન ક્યું,  
આલિંગન ક્યું અને અલંબુષા દેવીએ આણેલું  
માંસ પણ અમને આપ્યું. એ માંસને ખાઈને  
અમે દેવીના તથા પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો  
અને પછી અમે અલંબુષાના સ્થાનકરૂપ તે  
વિંધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશમાં જઈયા. ૪૨, ૪૩

ક્રમપૂર્વક આકાશ ઝાળંગીને, વાદળાંઓનાં  
ઠાતરોમાંથી નીકળીને, પવનોના મધ્ય ભાગમાં  
આવીને દેવતાઓને પ્રણામ કરીને તથા સૂર્યને  
છોડીને અમે સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને પછી  
સ્વર્ગને વટાવી જઈને બ્રહ્મલોકમાં ગયા. હે  
વસિષ્ઠમુનિ ! ત્યાં જઈને અમારી જનનીને  
તથા ભગવતી બ્રહ્માણી દેવીને અમે પ્રણામ  
કર્યો અને પછી અમે પિતાએ જણાવેલી  
વિગત કહી સંભળાવી. તેઓએ સ્નેહપૂર્વક  
આલિંગન આપ્યું અને આશીર્વાદ આપી  
'લલે જાઓ' એમ આજ્ઞા આપી. પછી અમે  
તેઓને પ્રણામ કરીને બ્રહ્મલોકમાંથી નીકળ્યા.  
પછી સૂર્યના જવા પ્રકાશવાળી લોકપાલોની  
નગરીઓનું ઉદ્દગ્ધન ક્યું, ઘણી ઉતાવળથી  
આકાશમાં ગતિ કરી, પવનના સ્કંધોમાં ફર્યો  
અને પછી આ કલ્પવૃક્ષની પાસે આવીને અમારા  
માળામાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં અમે ટાઈ પણ ભત-  
ની અડચણ વિના રહ્યા છીએ અને સમાધિમાં  
તત્પર રહીએ છીએ. હે મહાભાગ્યશાળી વસિષ્ઠ-  
મુનિ ! અમે જે રીતે ઉત્પન્ન થયા, જે રીતે આ  
સ્થાનમાં રહ્યા અને જે રીતે યથાર્થ બોધને પ્રાપ્ત  
થઈને ઉપરાંત બુદ્ધિઓવાળા થયા, એ સઘણું  
વૃત્તાંત મેં સંપૂર્ણ રીતે અનુક્રમથી આપને કહી  
સંભળાવ્યું. હવે બીજું જે કાંઈ કહેવાનું રહ્યું  
હોય, તે કહેવાની આપ આજ્ઞા આપો. ૪૪-૫૦

જાતા યથા વયમિમે સ્થિતિમાગતાથ સંપ્રા-  
પ્ત્ય વોધમુપશંતઘિયો યથાવત્ । एतच्चतुक्तमवि-  
સંદमलं मया ते शेषेण यां समनुशायि महानुभावः  
सर्ग १६ मे अभास

~~~~~ સર્ગ ૨૦ મો ~~~~~

ભુશુંડનું ચિત્ત સુખ-દુઃખમાં સમાન  
રહે છે તેનું વર્ણન

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

आसीत्किंचित्पुराकल्पेजमद्यच्चिरमास्थितम् ।

सन्निवेशेन चैतद्वदद्यापि च न दूरगम् ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! જે કલ્પ-  
અમારો જન્મ થયો, તે કલ્પમાં જગત સંખર્ષ  
જે કાંઈ પદાર્થો લાંબા કાળ સુધી રહ્યા હતા  
તેઓ આ કલ્પના પદાર્થોના જેવી જ રચના  
વાળા હતા; તેથી તે પદાર્થો અद्याપિ સુધી માર  
દષ્ટિથી દૂર ગયા નથી, અને તેને લીધે આ કલ્પન  
આ કલ્પવૃક્ષ આદિ પદાર્થોને હું એના એ ક-  
હું. આમ હોવાને લીધે ભ્રાંતિના અભ્યાસથી, મે  
પૂર્વના જગતને પણ વર્તમાનકાળના જગતન  
સાથે એક ગણીને વર્ણવ્યું છે. હે મહામુનિ  
લાંબા સમયથી સંપાદન કરેલાં મારાં પુણ્યોએ  
મને આજ નિર્વિદ્ર ફળ આપ્યું છે અને તેને લીધે  
મને આપનાં દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. ૧-૩ આ માળો,  
આ શાખા, આ હું અને આ ઝાડ, એ સર્વે  
આજ આપનાં દર્શનથી પવિત્ર થયાં છે. ૪ હું કે  
જે પક્ષી છું, તેણે આપેલા આ અર્થનું અને  
આ પાઠનું, આપ ગ્રહણ કરો અને મને આપ-  
નાં પ્રશ્નોના ખાટી રહેલા ઉત્તરો આપવાની  
તુરત આજ્ઞા આપો. ૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ  
અર્થ અને આ પાઠ એમ બોલીને એ કાક-  
ભુશુંડે મને ફરી વાર અર્થ તથા પાઠ આપ્યાં.  
પછી મેં તેને પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજા !  
ખોટી બુદ્ધિવાળા અને તેવા પૂર્ણ બોધવાળા  
તમારા ભાઈઓ અહીં દેખાતા નથી અને તમે

\* આ વીસમા સર્ગમાં ભુશુંડ પ્રત્યેક કલ્પમાં  
જગતના કલ્પપણની તથા ભાઈઓના મરણ અને  
પ્રલયમાં પણ ગોનાનું ચિત્ત સ્થિર રહેવાની વાત કહેશે.

એકલા જ દેખાઓ છે, તેનું શું કારણ છે? ૧૭

ભુશુંડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! અમોને અહીં રહેતાં ઘણા સમય વીતી ગયા છે અને અનેક યુગોની પકિતઓ તો દિવસોની પકિતઓની પેઠે વહી ગઈ છે. ૮ એટલા કાળથી મારા સઘળા નાના ભાઈઓ, પોતાનાં શરીરોને તરણાંની જેમ તજી દઈને વિદેહસુક્ત થઈ ગયા છે. ૯ લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, મોટા હોય, બળવાન હોય અને સજ્જનો હોય, તો પણ તે સર્વને જનું રૂપ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, તેવો કાળ ગળી બય છે. ૧૦

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે કાકભુશુંડ ! પોતાના પ્રવાહોમાં સૂર્યોનો તથા ચંદ્રોને પણ તાણી જતારા અને પ્રવાહ આદિ વાયુઓને પણ ટપી જતારા પ્રલય સંબંધી વાયુઓ મારે વેગથી નિરંતર આહવા કરતા હોય, ત્યારે તમે મૂંઝાતા નથી. ૧૧ પ્રલયકાળમાં ઉદ્યાયળતાં તથા અસ્તાયળતાં પણ અનેક વનોને બાળી નાખનારાં સૂર્યનાં કિરણો, તમારી અત્યંત સમીપમાં આવતાં હશે, ત્યારે તમે તેમનાથી મૂંઝાતા નથી. ૧૨ જળને પણ પૃથ્વર બનાવતાં ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો પડવાથી અને સમીપમાંથી જ કરાઓની વૃદ્ધિઓ પડવાથી તમે મૂંઝાતા નથી ! જની ઝાકળ કુહાડાઓથી પણ માંડ કપાય એવી દૃઢ થતી હશે, એવાં પ્રલયકાળનાં મેઘમંડળો નિરંતર આ શિખર ઉપર વિશ્રાંત થતાં તેનાથી તમે મૂંઝાતા નથી ! અત્યંત ઊંચા સ્થળ પર રહેલું આ ઊંચું કલ્પવૃક્ષ પ્રલયકાળમાં જગતના વિષમ પ્રકારના અનેક ક્ષોભોથી પણ ક્ષોભ પામતું નથી. ૧૩-૧૪

ભુશુંડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમાં સર્વદા અધ્ધર જ રહેવું પડે અને જે સર્વ લોકોના અપમાનનું પાત્ર છે, એવું આ પક્ષીઓનું જીવન સર્વ પ્રાણીઓમાં અત્યંત તુરંદ છે. અમારી સ્થિતિ આવાં અધમ પ્રાણીઓના સમુદાયમાં, નિર્જન વનોમાં અને આકાશના ઉજ્જડ ભાગમાં

વિદાતાએ ગોઠવેલી છે. આવી અતિમાં જન્મેલો અને વળી લાંબા કાળ સુધી જીવનારો પક્ષી, જે આશાઓથી પાશોથી બંધાયેલો હોય, તો શોક વગરનો કેમ જ રહે. ૧૫-૧૬ પણ અમે તો સર્વદા આત્મજ્ઞાનરૂપ સંતોષમાં જ રહેલા છીએ, તેથી કદી પણ આ મિથ્યાબૂત સંસારના વિશ્રમોમાં મૂંઝાતા નથી. ૧૭ અમે પોતાના સ્વરૂપના બોધથી સંતુષ્ટ રહીએ છીએ, કોઈ પ્રકારે પરપીડન વગેરે દુષ્ટ કૃત્યો કરતા નથી અને દેવળ આ પોતાના માળામાં જ કાળ વ્યતીત કરીએ છીએ. અમે જીવવાથી કોઈ પ્રકારની આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી ક્રિયા કરવાને પણ ઇચ્છતા નથી અને મરવાથી દેહના નાશને પણ ઇચ્છતા નથી; પરંતુ નિત્યસિદ્ધ નિરતિશય આત્મસ્વભાવથી જ રહીએ છીએ અને હવે પછી પણ પૂર્ણકામપણાથી જ રહીશું. ૨૦, ૨૧ લોકોની જન્મ-મરણ આદિ સઘળી અનર્થરૂપ દશાઓ જોવામાં આવેલી છે અને બીજા પણ ઘણાઘણા દાખલાઓ જોવામાં આવેલા છે; તેથી અમારું આ વિનાશી શરીર બધું મનથી રહિત હોય એવું થઈ ગયું છે. નિરંતર સ્વાભાવિક પ્રકાશવાળા અને કદી પણ જેમાં ક્ષોભ થતો નથી, એવા આ કલ્પવૃક્ષની ઉપર રહેલો હું, સર્વદા કાળના યુગ આદિ વિભાગોની ગતિને બહુ ધુ. ૨૨૦૨૪ નેત્રમય ગુરંજોના મારે પ્રકાશવાળા આ કલ્પવૃક્ષના ક્ષતામય ધરમાં જે કે રાત્રિદિવસના વિભાગો જણાય એમ નથી; તો પણ ઉચ્છ્વાસના (બહાર નીકળતા શાસના) અને નિચ્છ્વાસના (અંદર પેસતા શાસના) પ્રવાહ ઉપરથી કલ્પની સ્થિતિને પણ ખરાખર બહુ ધુ. ૨૨-૨૪ જેમાં દિવસની કે રાત્રિની ખબર પડતી નથી, એવા આ ઊંચા પર્વતમાં રહેતાં છતાં, હું પોતાની ભુદ્ધિથી કાળની ગતિને બહુ ધુ. ૨૫ હે વસિષ્ઠમુનિ ! મારું મન સારના તથા અસારના વિવેકવાણું છે, બોધને ક્ષીણે શાંતિ પામેલું છે, અપળતાથી રહિત છે,

શાંત છે અને અત્યંત સ્થિર છે. જમ પૃથ્વીનો કાગડો ઝાડકારના શબ્દોથી વિહ્વળ થતો નથી, તેમ હું સંસારના વ્યવહારથી ઊઠતા ખોટા આશાના પાશોથી વિહ્વળ થતો નથી. જાંચા ઉપશમથી ભરેલી અને આત્મસ્વરૂપના બોધથી શીતળ થયેલી બુદ્ધિ વડે, અમે જગતરૂપી માયાના તત્ત્વને જાણીને ધીરજ પામ્યા છીએ. હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ ! કાળના અનુક્રમથી ભયંકર દશાઓ આવી પડે તો પણ અમે નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળા અને સ્કૃટિક જવા ચોખ્ખા રહીએ છીએ.<sup>૨૬-૨૭</sup> આરંભના સમયમાં જ સારી લાગે એવી આ જગતની અંચળ સ્થિતિ બે વારંવાર વિચારવામાં આવે, તો તે કાંઈ પણ અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ ફરી શકતી નથી. હે મહારાજ ! પ્રાણીઓના સંધળા સમૂહો બધા છે અને આવે છે અથવા વાસ્તવિક રીતે જોતાં જતાં નથી અને આવતાં પણ નથી; માટે એ વિષયથી અમને શો ત્રાસ હોય ?<sup>૨૭,૩૧</sup> અમે પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી તરંગોવાળી અને કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતી, આ સંસારરૂપી નદીના કિનારા ઉપર રહ્યા છીએ; તો પણ તેનાથી કશો ત્રાસ પામતા નથી. અમે કશું તજતા નથી, અને કશું લેતા પણ નથી. અહીં રહ્યા છીએ અને અહીં રહ્યા પણ નથી. સંસારરૂપી કાંટાવાળી પૃથ્વીમાં વ્યવહાર નભાવવા માટે જ પોચા પોચા પગ મૂકીએ છીએ, પણ વાસ્તવિક રીતે આ ઝાડમાં નિવાસ કરીને સંસારનું ઉચ્છેદન કરનારા છીએ.<sup>૩૩</sup> હે ભગવન્ ! આપના જવા શોક, ભય અને દુઃખથી મુક્ત થયેલા પુરુષોએ, પ્રસન્ન થઈને અમારા પર અનુગ્રહ કરેલો હોવાથી અમે પણ નિરાશય થઈને રહ્યા છીએ.<sup>૩૪</sup> હે મહારાજ ! અમારું મન તે તે વિષયોમાં જવા છતાં પણ રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓમાં લોટતું નથી અને અરા તત્ત્વનો વિચાર કર્યા વિના રહેતું નથી.<sup>૩૫</sup> અમારું ચિત્ત નિર્વિકાર, હોભરદિત અને આત્મામાં ઉપશમ પામેલું

હોવાથી, અમે જમ પૂનમને દિવસે, ચંદ્રના ઉદયથી સમુદ્રના તરંગોની ભરતી આવે છે, તેમ શ્રદ્ધાકારવૃત્તિના ઉદયથી જગત બોધવાળા થયા છીએ.<sup>૩૬</sup> હે મહામુનિ ! જમ મંદરાચળ પર્વત વડે ક્ષીરસાગરનું મથન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત મેળવાતાં દેવો રાજ થયા હતા, તેમ અમે હમણાં આપનો સમાગમ મળવાથી પ્રસન્ન થયા છીએ.<sup>૩૭</sup> સંધળી વૃષ્ટિઓને તજ દેનારા સત્પુરુષોની સેવા મળે, એ ઉપરાંત ખીજ કાંઈ પણ શુભની પ્રાપ્તિને હું અધિક માનતો નથી. જમના શોક, ભય તથા પરિશ્રમ ટળી ગયા હોય છે, એવા આપ જવા સંતુષ્ટ મહાપુરુષોની અમારા ઉપર દયા થઈ છે; તેથી અમે તાપમુક્ત થઈને રહ્યા છીએ. ભોગો કે જ્યોત્સ્ના દેવળ પ્રાપ્ત થવાના સમયમાં જ રમણીય લાગે એવા છે, તે મેળવવાથી અથવા તેઓ મળવાથી શો લાભ થાય છે ? કશો થતો નથી.<sup>૩૮,૩૯</sup> સત્સંગરૂપ ચિંતામણિ મળવાથી સર્વોત્તમ સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સિન્ધ, ગંધી, દામળ, મધુર, ઉદાર અને ધીર વચનો બોલનારા આપ એક જ, આ પ્રેલોધરૂપી કમળના દોશમાં અમરસમાન છે.<sup>૪૦</sup> હે મહામુનિ ! હું જો કે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું; તો પણ ધારું છું કે, આપનાં દર્શનથી સંધળાં પાપો શાંત થતાં આજે જ મારો જન્મ સંજ થયો છે; કેમકે સાધુપુરુષોના સંગ સંધળા ભયોનો ટાળનાર છે.<sup>૪૧</sup>

અધિગતપરમાત્મનોડપિમન્યે મવદવલોક-  
નશાંતદુષ્કૃતસ્ય । મમ સફલમિહાદ્ય જન્મ સાધો  
સકલમયાપહરો હિ સાધુસંગઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુડેન્વ-  
રૂપનિરૂપણ' એ નામનો  
સર્ગ ૨૦ માં સમાપ્ત

## ઠસર્ગ ૨૧ મો

કલ્પવૃક્ષનો મહિમા અને બીજાં અનેક  
વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ

॥ મુગુંડ ઉવાચ ॥

યુગશોભેષુ ઘોરેષુ વાત્યાસુ વિપમાસુ ચ ।  
સુસ્થિરઃ કલ્પવૃક્ષોઽયં ન કદાચન કંપતે ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ યોદ્ધાઓ—હે વસિષ્ઠમુનિ ! યુગોના  
ભયંકર ક્ષોભો થાય છે અને અતિ વિપન્ન વંટા-  
ળિયાઓ વાય છે, ત્યારે પણ આ કલ્પવૃક્ષ  
અત્યંત સ્થિર રહે છે એને કદી પણ કંપતું નથી.<sup>૧</sup>  
સઘળા લોકોમાં ફરવાની શક્તિ ધરાવનારાં પ્રાણી-  
ઓથી પણ આ કલ્પવૃક્ષમાં આવી શકાય એમ  
નથી; તેથી અમે અહીં સુખર્ષક રહીએ છીએ.<sup>૨</sup>  
જ્યારે હિરણ્યાક્ષ નામના દૈત્યે પોતાના બળથી  
સાત દ્વીપોવાળા આ પૃથ્વીના મંડળનું હરણ  
કયું હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપ્યું ન હતું.<sup>૩</sup>  
જેને સ્થિર રાખવાને માટે ઘણા ઘણા બીજા પર્વ-  
તોના ટેકા આપવામાં આવ્યા છે, એવો આ મેરુ  
પર્વત પણ જ્યારે ચલાયમાન થયો હતો, ત્યારે  
પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.<sup>૪</sup> જ્યારે ચાર  
જુગઓવાળા વિષ્ણુએ, બે જુગઓથી મેરુ પર્વત-  
ની ઉપર સાર મૂકીને બીજી બે જુગઓથી મંદરા-  
ચળને ઉપાડ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત  
થયું ન હતું.<sup>૫</sup> જ્યારે દેવતાઓના અને દૈત્યોના  
સંગ્રામથી, સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં મંડળો પણ પડવા-  
લાગ્યાં હતાં અને જગત અત્યંત ક્ષોભ પામ્યું  
હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.  
જ્યારે મોટા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પણ  
ઉખેડી નાખનારા અને મેરુ પર્વતનાં વૃક્ષોને પણ  
કંપાવી નાખનારા પ્રલયકાળના પવનો વાયા

× આ એકવીસમા સર્ગમાં કલ્પવૃક્ષનો મહિમા,  
પ્રલયમાં ધારણથી પોતાની સ્થિતિ, નિયમો અને  
ઘણા ઘણા વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ, એ વિષયો ભુશુંડ  
કદી સંભળાવશે.

હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.<sup>૭</sup>  
જ્યારે અમૃતમંથનને માટે દેવતાઓ તથા દૈત્યો  
વડે ક્ષીરસાગરમાં ફેરવાતા મંદરાચળની ગુફા-  
ઓના પવનોથી કંપીને પ્રલયકાળનાં વાદળોઓ-  
ની પંક્તિઓ પણ અલિત થઈ હતી, ત્યારે પણ  
આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.<sup>૮</sup> જ્યારે કાલનેમિ  
નામના દૈત્યે, મેરુ પર્વતને ચારે બાજુથી થોડો  
થોડો ઉખેડીને પોતાની ખાયમાં લઈ હયમયા-  
વ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન  
હતું.<sup>૯</sup> જ્યારે અમૃતહરણ માટેના સંગ્રામમાં  
સિદ્ધ લોકોને પણ નીચે પાડી નાખનારા ગરુડની  
પાંખોના પવનો વાયા હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ  
કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે સંકર્ષણ રુદ્રે જતું  
હજી સુધી પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખનાર પૃથ્વીકામ  
પણ સમાપ્ત થયું નથી એવા શેષનાગનું રૂપ ધારણ  
ધરું હતું અને જ્યારે ગરુડ છાછીને બ્રહ્માંડની  
ઉપર ગયો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું  
ન હતું. જ્યારે શેષનાગ પર્વતોથી, સમુદ્રોથી  
તથા બીજા સઘળાઓથી પણ સહન થઈ શકે  
નહિ એવી પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓને  
પોતાની ફણામાંથી કાઢવા લાગ્યા હતા, ત્યારે  
પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. હે મહામુનિ  
વસિષ્ઠ ! અમે એવા ઉત્તમ ગ્રાહમાં રહીએ છીએ  
ઐતલે અમેને સંકટો શાથી પ્રાપ્ત થાય ? જે  
કુદ્ર સ્થાનમાં નિવાસ હોય તો જ સંકટો પ્રાપ્ત  
થાય છે.<sup>૧૦-૧૩</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ—હે કાકભુશુંડ ! પ્રલયના  
સમયોમાં ઉત્પાત સંબંધી પવનો વાય છે અને  
ચંદ્ર, નક્ષત્રો તથા સૂર્ય પણ પડવા લાગે છે,  
ત્યારે તમે કેમ સ્વસ્થ રહી શકો છો ?<sup>૧૪</sup>

ભુશુંડ યોદ્ધાઓ—જ્યારે કલ્પને અતે જગ-  
તની સ્થિતિનો સઘળો વ્યવહાર નાશ પામે છે,  
ત્યારે હું જમ કૃત્તન માણસ સારા મિત્રને છોડી  
હે તેમ આ માળાને તજી દઈને વાસનાઓથી  
રહિત થયેલા મનની જમ સઘળી કલ્પનાઓથી

રહિત અને સઘળાં અંગોની ચેષ્ટાઓ તણ દઈને  
આકાશમાં જ રહું છું.<sup>૧૫-૧૬</sup> જ્યારે પર્વતોને  
પણ તાપથી ફાડી નાખીને હુકડેહુકડા કરી નાખ-  
નારા બારે સૂર્યો તપે છે, ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળો  
હું, વરુણ સંબંધી ધારણા (જે જળનો દેવ વરુણ  
છે તે જ હું છું, એમ ચિત્તમાં જે ધારણ કરવું તે  
વરુણ સંબંધી ધારણા કહેવાય છે) ને બાંધીને  
રહું છું.<sup>૧૭</sup> જ્યારે પર્વતોને હુકડેહુકડા કરી  
નાખનારા પ્રલય સંબંધી પવનો વાય છે, ત્યારે  
હું 'હું જ પર્વત છું' એવી ચિત્તમાં ધારણા  
બાંધીને આકાશમાં નિશ્ચળ થઈને રહું છું. જ્યારે  
મેરુ વગેરે પણ ગળી જતાં સઘળું જગત એક  
સમુદ્રમય થઈ જાય છે, ત્યારે હું ચિત્તમાં વાયુની  
ધારણા બાંધીને, નિશ્ચળ બુદ્ધિથી વાયુની જેમ  
આકાશમાં તર્યા કરું છું. હું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ  
સમષ્ટિના પરમ અવધિરૂપ, કોઈ પણ સમયે વિકાર  
થાય નહિ તે પદને પ્રાપ્ત થઈને ચોવીસે તરફો-  
ના અંતરૂપ નિર્મળ પદમાં, સુષુપ્તિની જેમ એક-  
રસપણવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી રહું છું.<sup>૨૦</sup>  
જ્યારે બ્રહ્મા પાછા ઉત્પન્ન થઈને સૃષ્ટિ કરવા  
લાગે છે, ત્યારે વળી બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને હું  
આ માળામાં રહું છું.<sup>૨૧-૨૨</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે પદ્મીઓના રાજા ! તમે  
ધારણાઓ કરીને જે રીતે કલ્પાંતોમાં અખંડિત  
રહો છો, તે રીતે બીજા યોગીઓ કેમ રહેતા નથી ?

**ભુશુંડ બોલ્યા:**—હે મહાસુનિ ! મારે આ  
પ્રમાણે જ રહેવું અને બીજાઓએ બીજા પ્રકારો-  
થી જ રહેવું, એવો જે પ્રબળ પ્રારબ્ધને અનુસર-  
નારો ઈશ્વરનો નિયમ છે, તેવું કોઈથી પણ ઉલ્લં-  
ઘન કરી શકાય એમ નથી.<sup>૨૩</sup> જે અવરથ થવાતું  
હોય, તેવું માપ કોઈ રીતે બુદ્ધિથી કરી શકાતું જ  
નથી. પ્રારબ્ધની ગતિથી જે જેમ થવાતું હોય  
તે તેમજ થાય છે; એવો ઈશ્વરના નિયમનો  
નિશ્ચય છે. પ્રારબ્ધના મૂળરૂપ મારો જે સંકલ્પ  
છે, તેને લીધેજ પ્રત્યેક કલ્પમાં વારંવાર આ

પર્વતના જ શિખરમાં આ ઝાડ આ રીતે જ  
પ્રકટ થાય છે.<sup>૨૪-૨૫</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—તમે વિદેહમુક્તિપર્યંત  
લાંબા આયુષ્યવાળા છો, જૂના વૃત્તાંતોને કહી  
સંભળાવવામાં સર્વોત્તમ છો, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન-  
વાળા છો, ધીર છો અને યોગને લગતી મનની  
ગતિવાળા છો.<sup>૨૬</sup> તમે અનેક પ્રકારોની ધણી  
ધણી સૃષ્ટિઓની જીયલ-પાયલો જોઈ છે; માટે હું  
પૂછું છું કે, આ જગતની રચનામાં તમને કયાં  
કયાં આશ્ચર્યોનું સ્મરણ છે?<sup>૨૭</sup>

**ભુશુંડ બોલ્યા:**—હે મહાસુનિ ! નીચેની  
આ પૃથ્વી શિક્ષાઓ, વૃક્ષો, પર્વતો અને વનોના  
સમૂહોથી પણ રહિત હતી અને તેમાં ખડક  
હતાઓ પણ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં, તેવું મને  
સ્મરણ છે. નીચેની આ પૃથ્વી અગિયાર હજાર  
વર્ષ સુધી ઝીણી ભસ્મના સમૂહથી ભરપૂર હતી,  
તેવું મને સ્મરણ છે.<sup>૨૮-૨૯</sup> નીચેની આ પૃથ્વી જમાં  
(જે ઉપર) સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો ન હતો, ચંદ્રનું  
મંડળ ઉત્પન્ન થયું ન હતું અને દિવસના પ્રકા-  
શનો વિભાગ પણ થયો ન હતો, એવી તે હતી,  
તેવું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી મેરુપર્વ-  
તના રત્નમય ભાગોના પ્રકાશોથી અર્ધભાગમાં  
પ્રકાશવાળી હતી અને તેથી લોકલોક પર્વત જેવી  
લાગતી હતી અને કોઈ કોઈ સ્થળમાં પ્રકાશતા  
પર્વતોવાળી પણ હતી; તેવું પણ મને સ્મરણ  
છે. દેવોનો સંગ્રામ વૃદ્ધિ પામ્યો તે સમયમાં  
આ પૃથ્વી મધ્યમાં ફીણ થતી હતી અને  
નાસી જવા લાગેલા લોકોથી ચારે બાજુ બચાવ  
થઈ હતી, તેવું પણ મને સ્મરણ છે. મહાભત  
દેવોએ ચાર યુગ સુધી દબાવીને આ પૃથ્વીને  
પોતાના અંતઃપુર જેવી કરી મૂકી હતી, તેવું  
પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૩૦-૩૩</sup> આ જગતરૂપી અંપડી  
મેરુપર્વત સિવાય અતુલ સમુદ્રનાં જળોથી  
સઘળા પ્રદેશોમાં ઢંકાઈ ગઈ હતી; અને તેમાં બ્રહ્મા,  
વિષ્ણુ તથા રુદ્ર, એ ત્રણ દેવતાઓ જ અવશેષ

રહ્યા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. બીજા બે યુગ સુધી, આ પૃથ્વી જગલનાં વૃક્ષોથી ચારે બાજુ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમાં બીજાં કોઈ પણ પદાર્થની રચના થયેલી જોવામાં આવતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. એ રીતે જ આ પૃથ્વી સવા ચાર યુગ સુધી ઘાટા પર્વતોથી ઘેરાયેલી હતી અને તેમાં લોકોની હરફર થતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી દશ હજાર વર્ષ સુધી, મરણ પામેલા દૈત્યોનાં હાડકાંના પહાડોથી ચારે તરફ અત્યંત વ્યાપ્ત હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પૃથ્વી અંધકારમય હતી તથા વૃક્ષોથી પણ રહિત હતી અને આકાશમાંથી પણ વિમાનોમાં બેસીને ફરનારા સઘળા દેવતાઓ બીકથી છૂપાઈ ગયા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. ૩૪-૩૮ જ્યારે વિદ્ય નામનો મોટા પર્વત, મેરુની સ્પર્ધાથી મસ્ત થયો હતો ત્યારે દક્ષિણ દિશા અગસ્યમુનિથી રહિત હતી અને આ જગતરૂપી ઝૂંપડી વિંધ્યાચળથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે એક પર્વતવાળી જ જણાતી હતી તેનું પણ મને સ્મરણ છે. ઉપર કહેલાં વૃત્તાંતોનું તથા એ ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં વૃત્તાંતોનું મને સ્મરણ છે. હવે વધુ કહેવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી; માટે સંક્ષેપમાં સાર કહું છું તે સાંભળો. હે વસિષ્ઠમુનિ ! ભારે ભારે પ્રભાવાળા અસંખ્ય મનુષ્યો પણ સેંકડોવાર જતા રહ્યા અને યુગોની ચોકડીઓ પણ સેંકડોવાર વીતી ગઈ, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિ એક જ હતી, શુદ્ધ હતી અને પુરુષો તથા દેવો વગેરેથી પણ રહિત હતી અને સઘળા સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થોનો સમૂહ પણ સમષ્ટિસ્વરૂપ હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં સઘળા બ્રાહ્મણો મદિરાપાન કરતા હતા, શૂદ્રો દેવોની નિંદા કરતા હતા અને જ સ્ત્રીઓ ધણા પતિઓ કરે તે જ સ્ત્રીઓ સતી કહેવાતી હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક

સૃષ્ટિમાં સઘણું પૃથ્વીનું પીઠ વૃક્ષોથી જ વ્યાપ્ત હતું, મહાસાગરો સુદૃઢ હતા જ નહિ અને માણસો પણ સ્ત્રીપુરુષોના સંગ વિના પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થતાં હતાં, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં પર્વતો પણ ન હતા, પૃથ્વી પણ ન હતી, દેવતાઓ તથા મનુષ્યો આકાશમાં જ રહેતા હતા અને ચંદ્રનો કે સૂર્યનો પ્રકાશ જ ન હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં ઇન્દ્ર પણ ન હતો, રાજ્યો પણ ન હતા, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠના વિભાગો પણ ન હતા અને સઘળી દિશાઓ ચારે બાજુ અંધકારથી જ ભરપૂર હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભને માટે પ્રજાપતિનો જ સંકલ્પ થયો, ત્રેલોક્યમાં દ્વીપ આદિ જુદા જુદા પ્રદેશોના વિભાગોનું થવું, કુલપર્વતોના યથોચોગ્ય પ્રદેશોની કલ્પના, જંબુદ્વીપ કે જ નોખો હતો, તેમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની, તેઓના ધર્મોની તથા તે તે વર્ણોને યોગ્ય વિદ્યાઓની ગોઠવણ કરવામાં આવી તે, ચંદ્ર તથા સૂર્ય આદિનો જન્મ થયો તે, ઇન્દ્ર તથા ઉષેન્દ્ર (વામન) વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ તે, હિરણ્યાક્ષે પૃથ્વીનું હરણ કયું હતું તે, વરાહ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી બહાર લાવ્યા તે, દેવો, દાનવો તથા મનુષ્યો વગેરે જાતિઓમાં રાજ્યોની કલ્પના થઈ તે, વિષ્ણુ મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને વેદોને પાછા લાવ્યા તે, મંદરાચલ ઉપેક્ષામાં આવ્યો તે, અમૃતને માટે દ્વીરસાગરનું મંથન થયું તે, ગરુડને પાંખો ન આવી હતી તે અને સમુદ્રો ઉત્પન્ન થયા હતાદિ વૃત્તાંતો તો હમણાં થોડા કાળમાં જ થયા છે, તેથી તમારા જવા બાળકોને પણ તેનું સ્મરણ હશે; માટે તે વિષે હું વધારે ભાર દઈને શું કહું ? ૩૯-૪૧ કોઈ એક કલ્પમાં વિષ્ણુ બ્રહ્માનો અધિકાર ચલાવતા હતા, બ્રહ્મા રૂદ્રનો અધિકાર ચલાવતા હતા, અને રૂદ્ર વિષ્ણુનો અધિકાર ચલાવતા હતા તે પણ લાંબા જીવનને લીધે



મારા જોવામાં આવ્યું છે.<sup>૧૧</sup>

ગન્ઢવાહનં વિહગવાહનં વિહગવાહનં શૂપ-  
મવાહનમ્ । શૂપમવાહનં ગરુડવાહનં કલિતવા-  
નહં કલિતજીવિતઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિરંજીવિ-  
તતૃતાંતકથન' એ નામનો  
અર્ગ ૨૧ એ સમાપ્ત

~~~~~ ઉર્ગ ૨૨ મો'૦ ~~~~~

એક પછી એક એમ અનેક સૃષ્ટિઓ  
થયા કરે છે તેનું વર્ણન

॥ ૧૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ॥

લીત્યો છે તથા કેટલાએકની ઉત્પત્તિને કાંઈક  
વધારે કાળ થયો છે, તેઓના સ્મરણનું અને  
દાસનાં તાત્ત્વ વૃત્તાંતોના સ્મરણનું તો શું જ  
કહેવું? હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે કે જ પ્રજાના  
પુત્ર છો, તેમના આડ જન્મોનું અને પરાપર  
સ્મરણ છે. આ આડમા જન્મમાં તમે મારી  
સાથે મળ્યા છો.<sup>૧૨</sup> તમે કાંઈ સમયે આકાશ-  
માંથી જન્મ્યા હતા, કાંઈ સમયે જળમાંથી  
જન્મ્યા હતા, કાંઈ સમયે વાયુમાંથી જન્મ્યા  
હતા, કાંઈ સમયે પર્વતમાંથી જન્મ્યા હતા અને  
કાંઈ સમયે અગ્નિમાંથી પણ જન્મ્યા હતા.<sup>૧૩</sup> આ  
સૃષ્ટિ જતી, આ સૃષ્ટિના જન્મ જ આગારવાળી  
અને આ સૃષ્ટિના જતી જ દિશાઓની ગોડમણ-

શોક (શીકટ) નામના દેશનો અંદર શુદ્ધોદન નામના રાજને ઘેર વિષ્ણુએ સો વાર બુદ્ધાવતાર ધર્મા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૧૬</sup> સદાશિવે ત્રીસ વાર ત્રિપુરનો દાહ કર્યો, બે વાર દક્ષના યજ્ઞનો લંગ કર્યો અને દશવાર ઇન્દ્રને પદબ્રથ કરીને શુદ્ધામાં પૂરી મૂક્યો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૧૭</sup> બાણાસુરને માટે વિષ્ણુને તથા સદાશિવને આઠ વાર સંગ્રામ થયા અને તે સંગ્રામમાં જ્વરનો, પ્રમથોનો, તથા મંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને દેવોનાં સૈન્યોમાં મોટો ક્ષોભ થયો હતો, તેનું મને સ્મરણ છે. પ્રત્યેક યુગમાં પુરુષોની બુદ્ધિના આછાવણાપણાને લીધે વેદ સંબંધી બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્રિયાઓનો, વેદોનાં છ અંગોનો અને વેદોના પાઠોનો જ વિચિત્ર ફેરફાર થયો હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૧૮</sup> પ્રત્યેક યુગમાં એક અર્થવાણાં સઘળાં પુરાણો બુદ્ધા બુદ્ધા પાઠકેરોથી ફેલાય છે, તે પણ મારા સ્મરણમાં છે.<sup>૨૦</sup> વેદ વગેરેને જાણનારા મહાત્માઓ પ્રત્યેક યુગોમાં પાછા તેના તે ઇતિહાસોને અને કેટલાએક બીજા ઇતિહાસોને પણ રજો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. મોટા આશ્ચર્યવાળો મહારામાયણ નામનો ઇતિહાસ કે જ જ્ઞાનશાસ્ત્ર છે અને લાખ શ્લોકના પ્રમાણનો છે, તેની રચનાનું પણ મને સ્મરણ છે. ‘રામની પેઠે નીતિથી જ વર્તવું’, પણ રાવણની પેઠે અનીતિથી વર્તવું નહિ’ એવી રીતની યોગ્ય ભતિને આપનાર ઉપદેશ સદેશાર્થથી જમાં આપવામાં આવ્યો છે એ રામાયણ નામનો અંથ વાલ્મીકિ સુનિએ રચેલો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૨૧-૨૩</sup> વાલ્મીકિ હવે પછી પણ બત્રીસ હજાર શ્લોકના એક યોગવાસિષ્ઠ નામના અંથને બનાવશે, કે જેને હું ત્રિકાળ દર્શી પણને લીધે જાણું છું અને તમે પણ કેટલાક કાળ પછી એ અંથને પ્રકટ થતો જાણશો.<sup>૨૪</sup> વાલ્મીકિ નામના એના એ જીવે અથવા કોઈ એ જ નામના બીજા જીવે, પ્રત્યેક કલ્પમાં કરવામાં

આવતો એ યોગવાસિષ્ઠ નામનો અંથ પરંપરાના નાશને લીધે હાલ જૂલી જવાયો છે, તે હવે બારમી વાર રચવામાં આવશે. એની જ કક્ષાનો બીજો પૂર્વના વ્યાસ કરેલો ભારત નામનો અંથ કે જ હાલ લોકોથી જુલાઈ ગયો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૨૪</sup> એ બુદ્ધાર્થ ગયેલા ભારત નામના અંથને વ્યાસ નામનો એનો એ જીવ અથવા એ જ નામનો બીજો કોઈ જીવ, હવે સાતમી વાર કરશે, એ પણ હું જાણું છું.<sup>૨૭</sup> હે મહાસુનિ! પ્રત્યેક યુગમાં વિચિત્ર ગોઠવણોવાળાં જ જ આપ્પાનો અને જ જ શાસ્ત્રો થઈ ગયાં છે, તે બધાનું મને સ્મરણ છે.<sup>૨૮</sup> પ્રત્યેક યુગમાં વારંવાર તેના તે થતા અને બીજા પણ થતા અનેક પદાર્થો મારા જોવામાં આવ્યા છે અને જ જ જોવામાં આવ્યા છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.<sup>૨૯</sup> વિષ્ણુ હવે રાક્ષસોનો વિનાશ કરવાને માટે ‘રામ’ એ નામથી અગિયારમી વાર અવતરશે, એ મારા જાણવામાં છે. વિષ્ણુએ તૃતિહંતું ૩૫ ધારણ કરીને, જમ સિંહ હાથીને મારે તેમ ત્રણ વાર હિરણ્યકશિપુ નામના દૈત્યને માર્યો છે. હે મહાસુનિ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને માટે હવે વસુદેવ નામના યાદવને ઘેર વિષ્ણુનો સોળમી વારનો અવતાર થવાનો છે.<sup>૩૦-૩૨</sup> આ જગતરૂપ બ્રાંતિ મુદ્દ છે જ નહિ અને જો કદાચ છે, તો જળમાં પરપોટાની જેમ પરમાત્મામાં રહેલ છે.<sup>૩૩</sup> જમ ચપળ તરંગ જળની અંદર જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થાય છે, તેમ આ અનિત્ય જગતરૂપ બ્રાંતિ, અનુભવરૂપ આત્મામાં જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થઈ જાય છે.<sup>૩૪</sup> ઘણાં ઘણાં એકસરખી રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો, ઘણાં ઘણાં પરસ્પરથી વિષમ રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો અને ઘણાં ઘણાં પરસ્પરની સાથે અર્થમાં મળતાં આવે એવી રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો પણ મને સંભરે છે.<sup>૩૫</sup> કેટલાંએક પ્રાણીઓ તેનાં તે અને તેનાં જ આચરણો કરનારાં મને

અને ઠેટલાંએક પ્રાણીઓ પૂર્વથી જુદાં અને તેવાં જ આચરણ કરનારાં મને સાંભરે છે.<sup>૩૧</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! પ્રત્યેક મન્વંતરમાં જગતનો ક્રમ બદલાઈ જતાં, ગોઠવણ પણ બીજી રીતની થાય છે અને તેથી પૂર્વના સઘળા પરિચિત લોકો જતા રહેતાં મારા મિત્રો પણ બીજા જ થાય છે, બંધુઓ પણ બીજા જ થાય છે, નોકરો પણ બીજા જ થાય છે અને રહેવાનાં સ્થાનો પણ બીજાં જ થાય છે.<sup>૩૭, ૩૮</sup> ઠાઈ સમયે હું એકાંતમાં વિધ્યાયજના જળવાળા પ્રદેશની અંદર માળો કરીને રહું છું, ઠાઈ સમયે સહ્યાદ્રિમાં રહું છું, ઠાઈ સમયે દુર્ડરાચલમાં રહું છું;<sup>૩૯</sup> ઠાઈ સમયે હિમાલયમાં રહું છું, ઠાઈ સમયે મલયાચળમાં રહું છું અને ઠાઈ સમયે એની એ રચનાવાળો આ પર્વત થતાં આ કટપવૃક્ષની શાખામાં માળો ખનાવીને રહું છું. હે મહામુનિ ! ગણતાં જોને અંત જ આવતો નથી, એવા ઠેટલાંએક યુગો વીતી ગયા પછી, આ વૃક્ષ પોતાના શરીરને તજીને પાછું પૂર્વનાં જવો જ શાખાઓની ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે, માટે જૂનું થઈ ગયું નથી.<sup>૪૦-૪૨</sup> આ વૃક્ષ એવી ને એવી ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે અને મારા પિતા જીવતા હતા તે સમયમાં આ વૃક્ષની જવો શોભા હતી તેવી જ શોભા આ કટપમાં પણ થઈ છે.<sup>૪૩</sup> તેથી હું પણ પૂર્વના જવો જ ગોઠવણ કરીને અહીં રહ્યો છું. પૂર્વે અહીં ઉત્તરદિશા પણ ન હતી અને આ પર્વત પણ હતો નહિ.<sup>૪૪</sup> આ ઉત્તરદિશા બીજી થઈ છે અને આ પર્વત બીજો જ થયો છે. મેં એકલાં જ આ એકના એક દેહથી બ્રહ્માની અનેક રાત્રિઓ વિદ્યાવી છે.<sup>૪૫</sup> હું ધારણાઓ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયા પછી જગતાં ફરીવાર થયેલી આ સૃષ્ટિને જોઈને 'આ એનો જ મેરુ છે અને આ એતું જ વૃક્ષ છે' એ પ્રમાણે ઝાળખાતાં પરમતત્ત્વમાં જ આ સૃષ્ટિ રહી છે, એમ અણું છું. સૂર્યોદયની ગતિઓ ઉપરથી અને

નક્ષત્રોના ઉદય અને અસ્ત થવામાં તથા ફરવામાં નિયમિતપણાથી મેરુપર્વત વગેરેની દિશાઓ ઝાળખી શકાય છે. ઠાઈ સૃષ્ટિમાં મેરુ બીજી રીતે ઉત્પન્ન થતાં તેને લીધે દિશાઓ પણ બદલાઈ જાય છે. આમ થવાને લીધે હું માતું છું કે 'આ જગત સત્ય પણ નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, પરંતુ દેવળ ભુક્ષિતાં બ્રમરૂપજ છે અને આત્માના સ્ફુરણનાં ચમત્કારનો વૈભવ જ આ જગતરૂપે દેખાય છે.' સેંકડો પિતાપુત્રો, શત્રુમિત્રો અને સ્ત્રીપુરુષો થઈ ગયેલાં પણ મને સાંભરે છે. હે મુનીશ્વર ! કળિયુગમાં સત્યયુગના આચારો, સત્યયુગમાં કળિયુગના આચારો તેમજ નેતા અને દ્વાપરયુગમાં પણ બીજા યુગના આચારો થયેલાં મને સાંભરે છે. ઠાઈ સમયમાં ઠેટલીએક સૃષ્ટિઓ વેદોને કે વેદોના અર્થોને જોતી જ ન હતી, પોતાના મન ક્ષેત્રે તેવા નિયમોથી વર્તતી હતી અને પ્રતિબંધ વિનાનાં આચરણો પણ કરતી હતી તે પણ મને સાંભરે છે. બ્રહ્મા હજાર ચોકડીને અંતે સૂઈને યોગનિદ્રાના બહાનાથી પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગે છે ત્યારે દેવતાઓ, દેવો તથા મનુષ્યોસહિત આ જગત શૂન્ય જવું થઈ જાય છે, તે પણ મને સાંભરે છે. દશ સૃષ્ટિઓ તો માનસિક રચનાઓત્રાણી જ હતી, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીમય શરીરોથી રહિત હતી અને વાયુમય ભૂતોથી જ વ્યાપ્ત હતી, તેઓતું પણ મને સ્મરણ છે. દેશોની વિચિત્ર પ્રકારની ગોઠવણોવાળી, વિચિત્ર કાર્યોમાં વ્યાકુળ થયેલાં અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલી અને જંગલોમાં રચનાઓ, વિલાસો તથા વેષો વિચિત્ર હોય છે, એવી બ્રહ્માના દિવસોમાં થયેલી સઘળી સૃષ્ટિઓ મને સાંભરે છે.<sup>૪૬-૪૭</sup>

વિચિત્રસંસ્થાનવિશેષદેશાન્વિચિત્રકાર્યાકુલ-  
ભૂતકોશાન્ । નિચિત્રવિન્યાસવિલાસવેપાન્સ-  
રામ્યહં વ્રહ્માદિનેષ્વયોપાન્ ॥ ૫૩ ॥

સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૩ મો

મૃત્યુ કોને બાધ નથી કરતું ?

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાસૌ વાયસશ્રેષ્ઠો જિજ્ઞાસાર્થમિદં મયા ।

મૃયઃ પ્રયો મહાવાહો કલ્પવૃક્ષલતાગ્રકે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર! પછી મેં વધારે બળવાને માટે કલ્પવૃક્ષની લતાના છેડા પર રહેલા એ કાગડાઓમાં ઉત્તમ ભુશુંડને ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજધિરાજ! જગતના કાશમાં ફર્યા કરતા અને વ્યવહાર કરનારા લોકોને પણ મૃત્યુ નડે નહિ એવો કાઈ ઉપાય છે કે ?' ૧

ભુશુંડ બોલ્યા:-હે મહારાજ! તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી સધળું બලો છો; છતાં બલે તમને બળવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમ મને પૂછો છો. મહાત્મા પુરુષો પ્રશ્નદારા પોતાના દાસની આતુરીને પ્રખ્યાત કરવાને માટે જ દાસને મોઢેથી વાત કરાવે છે; તો પણ આપે મને જ પૂછ્યું તેનો હું ઉત્તર આપું છું; કેમકે મહાત્માઓની આજ્ઞાને માથે ચઢાવવી, એ જ મહાત્માઓની મુખ્ય સેવા છે. દોષોરૂપી મોતીઓથી મરોત્તરથી નાસનારૂપ દોરી, જેના દંધમાં ગૂંથાયેલી હોય નહિ તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. ચિંતાઓ કે જાણી સધળી દેહરૂપી લતાને ધણ નામના જીવડાની પેઠે કાતરી નાખે છે અને દેહરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારાં નિઃશાસોરૂપી કરવતોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વ જાણે મેં નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ બાધ કરતું નથી. ૨-૧ શરીરરૂપી આડના કાતરમાં રહેનારી અને માથે ચિંતાઓરૂપી ફણાને ધરનારી, આશાઓરૂપી નાગણીઓ જેના અંતઃકરણમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે

નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. ૩ રાગદ્વેષરૂપી ઝરૂંથી ભરપૂર અને મનરૂપી રાફડામાં રહેનારી લોભરૂપી સર્પ જાને કરડે નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. શરીરરૂપી સમુદ્રમાં રહેનારી અને વિવેકરૂપી સધળા જળને પીનારી ક્રોધરૂપી વડવાશિ જાને બાળે નહિ, તેને મૃત્યુ નડતું નથી. ૪-૧ જિમ ધાણી તલના મોટા ઢગલાને પણ કચરીને પીલી નાખે છે, તેમ કામદેવ જાને વ્યાકુળ કરીને પીલે નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. ૫ પરમ પવિત્ર અને નિર્મળ એક પરમ પદમાં જ જેના ચિત્તને શાંતિ મળી હોય, તે પુરુષને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. ૬ શરીરરૂપી વનખંડમાં રહેનારી અને વારંવાર ફંધા કરતો મનરૂપી વાંદરો ચંચળતાને તણ દે, તે માણસને મૃત્યુ બાધ કરી શકતું નથી. ૭ હે મહારાજ ચિત્ત એ સમાધિવાળુ થયું હોય, તો સંસારરૂપી વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા એ સધળા મોટા-દોષો તે ચિત્તને જરા પણ ગભરાવી શકતા નથી. ૮ ચિંતાઓથી તથા વ્યાધિઓથી ભરેલાં અને મોટા મોટા બ્રમોને ઉત્પન્ન કરનારા હાંખો સમાધિવાળા ચિત્તને-

× આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જે દોષોનો ત્યાગ કરવાથી માણસને મૃત્યુ નડતું નથી અને મન સર્વજ્ઞ જેમાં સ્થિર કરી રાખવું જોઈએ તે સધળું કહેવાશે.

ધિવાણ થયું હોય તે માણસને પ્રકાશવાળાં અને  
 શુભોવાળાં સંધનાં મોટાં મોટાં સુખો પોતાની  
 મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૮-૧૯</sup> જે લાલ પરિણામ-  
 માં હિતકારી છે, સત્ય છે, અવિચળ રહેતાર  
 છે, બ્રાંતિથી રહિત છે અને ભોગોની વૃદ્ધિને  
 ઉત્પન્ન થવા દેતો જ નથી તે આત્મલાભમાં જ  
 મનને તત્પર રાખવું જોઈએ. ચિત્તને અતિ  
 વિહ્વળ કરી દેનારા મહામલિન દ્વેતરૂપી પિયા-  
 ચની દષ્ટિ જેના ઉપર પડતી જ નથી, તે સુખમાં  
 જ મનને તત્પર કરવું જોઈએ. જે વસ્તુ આદિ-  
 માં સુખકારી આરંભવાળી છે, મધ્યમાં પણ  
 મધુર છે, અંતમાં પણ સંધનાં દુઃખોતું નિવારણ  
 કરનાર છે અને લાંબા કાળ સુધી અતિ શાંતિ  
 આપનાર છે, તે વસ્તુમાં જ મનને તત્પર કરવું  
 જોઈએ.<sup>૨૦-૨૨</sup> જે સુખ અંત વિનાતું છે, મનને  
 હિતકર છે, સત્ય છે, આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંત-  
 માં પણ એકસરખું છે; અને સંધના સાધુઓએ  
 સેવેલું છે, તે સુખમાં જ (આત્મસુખમાં જ) મનને  
 તત્પર કરવું જોઈએ. જે સૌભાગ્ય યુક્તિને મોટું  
 અગવાણું આપનાર છે, પ્રથમ છે, પરમે અમૃત-  
 રૂપ છે અને સર્વોત્તમ છે, તે સૌભાગ્યમાં જ  
 (નિત્ય નિરતિશય આનંદમાં જ) મનને તત્પર  
 કરવું જોઈએ. સ્વર્ગ કે જેમાં દેવતાઓ, રાહુ  
 આદિ અસુરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, કિતરો અને  
 અપ્સરાઓ વસે છે, તેમાં પણ કોઈ સુખ અતિ  
 સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી.<sup>૨૩-૨૫</sup> વૃક્ષો, રાજ-  
 ઝા, પર્વતો, નગરો તે સમુદ્રોવાળા જૂનળમાં પણ  
 કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી.<sup>૨૬</sup>  
 જેમાં નાગો, અસુરોના સમૂહો અને અસુરોની  
 સ્ત્રીઓના સમૂહો વસે છે, એવા સંધના પાતાળ-  
 માં પણ કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે  
 સારું નથી.<sup>૨૭</sup> સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પાતાળો અને  
 દિશાઓવાળા આ સંધના જગતમાં પણ કોઈ  
 સુખ સારી પેઠે સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી.  
 ચિંતાઓથી તથા રોગોથી અપળતા ધરાવ-

નારી અને દુઃખોના સમૂહોથી જ ઘેરાયેલી  
 નિત્ય તુરં છાયાઓથી પણ કોઈ સ્થિર કે સારું  
 સુખ મળે એમ નથી.<sup>૨૮, ૨૯</sup> યુક્તિના વિકારોરૂપ,  
 ચિત્તને અપળ કરનારી અને સમય પર ચિત્તને  
 આનંદ પણ આપનારી ચિંતાઓથી પણ સ્થિર  
 કે સારું સુખ મળે એમ નથી.<sup>૩૦</sup> પોતાના સંક-  
 લપવિકલ્પો કે જેઓ અંચળ છે અને મનરૂપી  
 ક્ષીરસાગરને ક્ષોભ આપવામાં મંદરાચળ જેવા  
 છે, તેઓથી પણ કોઈ સ્થિર કે સારું સુખ મળે  
 એમ નથી.<sup>૩૧</sup> ઇન્દ્રિયો વગેરેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ  
 કે, જેઓ નિરંતર જવા-આવવાના સ્વભાવવાળી  
 છે એ તે સંવારની તીલ્લુ ધાર જેવી છે, તેઓથી  
 પણ કશું સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી.<sup>૩૨</sup>  
 પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ સારું નથી, ખૂંદ-  
 સ્પતિપણું કે ઇન્દ્રપણું ઇત્યાદિ પણ સારું નથી.  
 અને પાતાળનું મોટું રાજ્ય પણ સારું નથી;  
 ઢંઢકે વિવેકી પુરુષોત્તમ મન એમાં ક્યાંય પણ  
 વિશ્રાંતિ પામતું નથી. મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને  
 વિચાર કરવામાં કુશળ પાંડિત્ય પણ સારું નથી,  
 પરાયો કોયોતું વિવેચન કરવાનું સામર્થ્ય પણ  
 સારું નથી અને ઉત્તમ ઉત્તમ કથાઓનું વર્ણન  
 કરવાનું સામર્થ્ય પણ સારું નથી; ઢંઢકે વિવેકી  
 પુરુષોત્તમ મન એમાં ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું  
 નથી. લાંબા કાળ સુધીનું જીવન, કે જે ઘણી  
 ચિંતાઓથી ભરપૂર હોય છે, તે પણ સારું નથી,  
 મરણ કે જે એક જાતનું મોટું મૂંઢપણું છે તે  
 પણ સારું નથી અને નરકવાસ કે સ્વર્ગવાસ પણ  
 સારાં નથી, ઢંઢકે વિવેકી પુરુષોત્તમ મન એમાં  
 ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું નથી. આ પ્રમાણે  
 વિચાર કરતાં વિવેકી પુરુષને જગતના વિવિધ  
 પ્રકારના ક્રમોમાંથી કોઈ પણ ક્રમ રમણીય લાગતો  
 નથી; ઢંઢકે સંધના ક્રમો મતિને મૂકે કરનારા છે.  
 મૂઢ મતિવાળા માણસને જ જગતના ક્રમો રમ-  
 ણીય લાગે છે. જે પદાર્થ અત્યંત અનિત્ય સમ-  
 બંધો હોય, તેમાં મહાત્મા પુરુષોને સદાની

વિશ્રાંતિ કેમ જ પ્રાપ્ત થાય ?<sup>૩૩-૩૬</sup>

इति विविधजगत्कमाः समस्ताः सल्ल मति-  
मूढतया नरस्य रम्याः । चलतरकलनादिते  
पदार्थे कथमुपयांति चिरस्थितिं महांतः ॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'સમાધાનસંક-  
લપનિરાકરણુ' એ નામનો  
સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

## ॐ સર્ગ ૨૪ મો ॐ

દેહમાંની નાડીઓ અને ચક્ર  
વગેરેનું વર્ણન

एकैव केवला दृष्टिर्निरापाया गतभ्रमा ।

विद्यते सर्वविशेषेण सर्वश्रेष्ठा समुन्नता ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ ઓલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! સઘળાં  
જાનોમાં એક બ્રહ્મવિદા જ અવિનાશી કૃણને  
આપનારી, બ્રાંતિ વગરની અને જીયાઈવાળી  
હોવાથી સઘળા અંશોમાં શ્રેષ્ઠ છે.<sup>૧</sup> સાક્ષાત્કાર-  
પર્યંત આત્મવિચાર જ સઘળાં હુ ખોનો અંત  
કરનાર છે અને લાંબા કાળથી પ્રાપ્ત થયેલા  
સંસારરૂપી પરાય સ્વપ્નના બ્રમને હરનાર છે.<sup>૨</sup>  
એક આત્મચિંતા જ નિષ્કલંક છે; જ્યાં મન પણ  
પહોંચતું નથી, એવા મોટા માર્ગમાં (નિરતિશય  
આનંદમાં) વિચરનારી છે. સઘળાં હુ ખોનો તથા  
ચિંતા આદિ અનર્થોનો વિનાશ કરનારી છે.<sup>૩</sup>  
જમ આંદનીથી અંધકારનો સારી રીતે નાશ થાય  
છે, તેમ આત્મચિંતાથી સઘળા અનર્થોનો અંત  
સારી રીતે થાય છે.<sup>૪</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! જ્યાં કાંઈ  
પણ સંકલ્પ હોતો નથી એવી અને શ્રેષ્ઠ ઠાટિમાં  
રહેલી એ આત્મચિંતા, આપના જેવાઓથી સહે-  
જ પામી શકાય એવી છે અને અમારા જેવાઓ-  
થી તે કાંઈ રીતે પામી શકાય એવી નથી.<sup>૫</sup> અમારા

જેવા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ તો છેલ્લામાં  
છેલ્લી ઠાટિમાં રહેલા અને સઘળી કલ્પનાઓથી  
પર એ આત્મચિંતાનરૂપ પદને શી રીતે પામી  
શકે ? હે મહામુનિ ! એ આત્મચિંતારૂપી મહા-  
રાણીની ઠેટલીક સખીઓ છે,<sup>૧</sup> કે જ્યો વિજ્ઞા-  
નરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશથી શીતળ છે અને થોડાક  
અંશમાં આત્મચિંતા જેવી જ છે. આત્મચિંતાનું  
સમાનપણું ધરાવનારી આત્મચિંતાની ઠેટલી-  
એક સખીઓમાંની એક પ્રાણચિંતા નામની  
સખી કે જ સઘળાં હુ ખોનો નાશ કરનારી છે,  
સઘળાં સોમાગ્યોને વધારનારી છે અને જીવનના  
કારણરૂપ છે તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે.<sup>૭-૮</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે  
તે કાકજીશુંકું ગોલવું સાંભળીને મેં પછી પ્રાણ-  
ચિંતાનો વિષય મારા બહુવામાં છતાં પણ કૌતુ-  
કને લીધે ધીરજથી એ કાકજીશુંકું પૂછ્યું કે, 'હે  
સઘળા સંશયોતું' છેલ્લ કરનારા અને અત્યંત  
લાંબા કાળ સુધી જીવનારા મહાત્મા મુનિ ! તમે  
જ પ્રાણચિંતા કહી તે કેવા પ્રકારની હોય છે ?  
એ મને સારી રીતે જણાવો.<sup>૧૯-૨૧</sup>

ભુશુંડ ઓલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમે સઘ-  
ળાં વેદાંતોને બહુ છે તથા સઘળા સંશયોને દૂર  
કરનાર છે, તે છતાં મને કાગડાને પૂછો છો; માટે  
હું ધારું છું કે, મારી મરકરી કરવા માટે જ પૂછો  
છો અથવા તમારી પાસેથી પ્રાણચિંતાનો વિષય  
વિશેષ રીતે જણવા માટે હું તમારા પ્રશ્નોના  
ઉત્તર આપું છું; એમાં મને શી હાનિ છે<sup>૨૧</sup>  
જથી મને લાંબા કાળ સુધીનું જીવન મળ્યું છે  
અને આત્મલાભ થયો છે એવી પ્રાણચિંતા વિષે  
તમને જણાવું છું તે સાંભળો.<sup>૨૩</sup> હે મહામુનિ !  
આ દેહરૂપી સર્વાંગસુંદર ધરને જીઓ, કે જ  
ધર વાત, પિત્ત તથા કફરૂપી મોટા થાંભલાઓ-  
વાળું છે, સુખ આદિ ત્રવ દ્રાગેવાળું છે,<sup>૨૪</sup>  
લિંગચરીરરૂપી સ્ત્રીવાળા તથા લિંગચરીરરૂપી  
કુટુંબવાળા અહંકારરૂપી શૃંગરથી ચારે આબુ.

૪ આ ચોવીસમા મર્ગમાં દેહની નાડીઓના ક્રમ-  
સહિત અને જ મકોના રહસ્યસહિત પ્રાણચિંતાનું  
વર્ણન કરવામાં આવશે.

પાળેલું છે;<sup>૧૫</sup> કાનની ખૂટાડપ અગાશીઓવાળું છે, ઢેશોડપી છાજવાળું છે, નેત્રોડપી મોટાં ગોખોવાળું છે, ઢે જનો તમે સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરો છો. તે મોઢાડપી પ્રધાન દ્વારવાળું છે, હાથ તથા પડખાંઓડપી ખંડોવાળું છે, દાંતોની પંક્તિઓડપ ગોરસલ્લીની માળાઓથી શણગારેલી દ્વારની દોતરવાળું છે;<sup>૧૬, ૧૭</sup> સર્વદા આંખ, જીભ તેમજ આમડી આદિ દ્વારપાળોવાળું છે, લિંગશરીરદ્વારા, સર્વત્ર ફેલાયેલા આત્મપ્રકાશથી વ્યાપ્ત છે, વિશેષે કરીને આંખોની કીછીઓડપ આગલા ગોખોમાં બેસનારા જીવડપી સ્વામીવાળું છે;<sup>૧૮</sup> રુધિર, માંસ તથા વસાના લેપવાળું છે, નાડીઓડપી દોરડાંઓના સમૂહવાળું છે, બડાં હાડકાંરૂપે કાષ્ઠોથી બંધાયેલું છે અને તેથી જ મજબૂત તથા સારી રીતે ગોઠવાયેલું રહેનાર છે. હે મહાસુનિ! આ દેહની અંદર કાળા પડખામાં ઈડા નામની ઢામળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે અને જસણા પડખામાં પિંગલા નામની ઢામળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે. એ બે નાડીઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી આખા દેહમાં પ્રગટ નથી (પણ તાકના પુટોમાં પ્રાણના સંચારરૂપ ચિહ્નથી જણાય છે). દૈવ્યમાં ઢામળ, એકબીજાની સાથે મળતાં રૂમળાં પત્રોવાળાં, હાડકાંથી તથા માંસથી ગોઠવાયેલાં અને જાંચી નાળોવાળાં કમળોની ત્રણ બેડીઓડપ ત્રણ યંત્રો છે. એ કમળોની પાંખડીઓ સઘળા દેહના આકાશમાં ફરતા નિઃશ્વાસરૂપ (ખહારથી અંદર જતા શ્વાસ) વાયુના અમૃતના સિંચનથી જરાક જીવડે છે અને ઉચ્છ્વાસ (અંદરથી ખહાર જતા શ્વાસ)રૂપ વાયુથી જરાક બિડાઈ જાય છે—અર્થાત્ પ્રાણવાયુથી (ઉચ્છ્વાસથી) ઘેરાઈને જરાક સંકોચાઈ જાય છે અને અપાનવાયુથી (નિઃશ્વાસથી) ઘેરાઈને જરાક જીવડે છે. પ્રત્યેક ઉચ્છ્વાસમાં તેઓનું જરાક બિડાવું થાય છે અને પ્રત્યેક નિઃશ્વાસમાં તેઓનું જરાક જીવડવું થાય છે. જેમ અરણ્યમાં લતાનાં પાંદડાં

હાલતાં, વાયુ ચારેબાજુ વધે છે, તેમ દૈવ્યકમળોની પાંખડીઓ હાલતાં અંદરનો વાયુ વધે છે. વૃદ્ધિ પામેલા એ વાયુ નીચે તથા જાંચે રહેલી નાડીઓમાં અનેક પ્રકારનાં પોતાનાં સ્થાન કરીને આ દેહમાં પસરે છે.<sup>૧૯-૨૪</sup> એ દૈવ્યનો વાયુ એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણે સ્થાન કરીને જુદા જુદા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, ઢે જ ચેષ્ટાઓ ઉપરથી વિદ્વાન લોકોએ તેને પ્રાણ, અપાન તથા સ્પ્રાતા આદિ જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે.<sup>૨૫</sup> જેમ ચંદ્રના બિંબમાંથી કિરણો જાંચે તથા નીચે ફેલાય છે, તેમ દૈવ્યકમળનાં એ ત્રણ યંત્રોમાંથી સઘળી પ્રાણશક્તિઓ દેહમાં જાંચે તથા નીચે ફેલાયેલી છે. એ પ્રાણશક્તિઓ અન્નરસને દેહમાં ફેલાવવા માટે જાય છે, આવે છે, ખેંચે છે, હરે છે, વિહાર કરે છે, જાંચી ચઢે છે અને નીચે પણ જતરે છે.<sup>૨૬, ૨૭</sup> દૈવ્યકમળોમાં રહેલા એ વાયુને પંક્તિતો 'પ્રાણ' કહે છે. એ પ્રાણની કોઈ શક્તિ નેત્રોને ઉપાડ—મીંચ કરાવે છે, કોઈ શક્તિ સ્પર્શનું ચઢણ કરે છે, કોઈ શક્તિ ગંધનું ચઢણ કરે છે, કોઈ શક્તિ અન્નને પચાવે છે અને કોઈ શક્તિ વચનોને બોલે છે. આર્યુ શું કહું? ટૂંકામાં એટલું જ સમજવાનું છે કે, જેમ યંત્રોના સૂત્રધાર યંત્રમાં રહેલી દરેક ક્રિયા ચલાવે છે, તેમ એ મહાસમૃધ્ પ્રાણવાયુ શરીરમાં સઘળી ક્રિયાઓ કરે છે.<sup>૨૮-૩૦</sup> તેમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ એ નામના બે પવનો ઢે જોએ 'પ્રાણ તથા અપાન' એ નામોથી પ્રખ્યાત છે અને પ્રકટ છે, તેઓમાં ઉચ્છ્વાસ અંદરથી ઉપર આવે છે અને નિઃશ્વાસ ઉપરથી અંદર જાય છે. હે મહાસુનિ! એ બે પવનો ઢે જ અનુક્રમે ઉજી તથા શીતળ છે, સર્વદા દેહરૂપી આકાશમાં ખેંપો કર્યો કરે છે, દેહરૂપી મોટા યંત્રને ચલાવ્યા કરે છે, એમ કરતાં છતાં પણ શ્રમથી રહિત જ રહે છે, દૈવ્યરૂપી આકાશમાં અનુક્રમે સૂર્યનું તથા ચંદ્રનું કામ કરે છે, અનુક્રમે અશિસ્તરૂપ તથા ચંદ્ર-

સ્વરૂપ છે, શરીરરૂપી નગરનું પાલન કરનારા મનના રથનાં પૈડાંઆરૂપ છે અને અહંકારરૂપી રાજને વખાણના યોગ્ય પ્યારા ઘોડાઆરૂપ છે, તેઓની ગતિને હું સર્વદા અનુસરી રહ્યો છું. (જમ ઉઘ્ઘાસ તથા નિઃશ્વાસ એ પાપથી અને વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત છે, તેમ પાપથી અને વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત રહેવું અને 'સમષ્ટિપ્રાણરૂપ હું છું' એવી ધારણા કરવી, એ તેમની ગતિને અનુસરીને રહેવા બરાબર સમજવું.) હે વસિષ્ઠમુનિ! એ ઉઘ્ઘાસ અને નિશ્વાસ નામના શરીર સંબંધી બે પવનો કે જ્યાં શરીર ટકતાં સુધી એકધારી રીતે રહે છે; અને બચતમાં, સ્વપ્નમાં તથા સુષુપ્તિમાં સર્વદા સમરૂપે જ રહે છે, તેઓની ગતિને હું અનુસર્યો કરું છું; તેથી જમ સુષુપ્તિમાં રહેલાના દિવસો પસાર થાય તેમ મારા દિવસો પસાર થાય છે. ૩૧-૩૧ એમની નાડીઓમાં ગતિ હોય છે, તો પણ કમલનાળના તંતુના એક નાના ટુકડાના હંજરમાં ટુકડાથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે, માંડ જણાય એવી છે. હે મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ! નિરંતર આલ્યા કરતા એ હૃદયના પવનોની ગતિ, જે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલી છે, તેને અનુસરવામાં આવે તો પુરુષ મનમાં સર્વદા આનંદ અનુભવે છે, મૃત્યુના પાપથી મુક્ત થાય છે અને કદી પણ આ સંસારમાં ફરીવાર જન્મતો નથી. ૩૭૩૮

અવિરતગતયોર્મતિં વિદિત્વા હૃદિ મરુતોર-  
નુસૃત્ય ચોદિતાં તામ્ । ન પુનરિદ્ધિં હિ જાયતે  
મહાત્મન્ મુદિતમનાઃ પુરુષઃ પ્રણટપાશઃ ॥૩૮॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ અહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાધિને 'પ્રાણવિચારણ' એ  
નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૨૫ મો

પ્રાણ-અપાનની ગતિ અને પ્રાણ-  
યામ ઉપાસનવિધિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्थं स कथयन् पक्षी पृष्टस्तत्र पुनर्मया ।  
कीदृशी प्राणवातस्य गतिरित्येव राघव ॥ १ ॥  
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે  
બાપણ કરતા તે છુટુંડ પક્ષીને, મેં ફરીવાર તે  
તે વિષયમાં પૂછ્યું કે, 'પ્રાણવાયુની ગતિ કેવી  
હોય છે?' ૧

છુટુંડ બોલ્યાઃ-હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે સમજું  
જણો છો, છતાં પણ લીલાથી મને શા માટે  
પૂછો છો? આપ મને લીલાથી પૂછો છો તો  
પણ આપના પૂછવાથી હું ઉત્તર આપું છું.<sup>૨</sup>  
પ્રાણની ગતિના વિષયમાં મારું વચન સાંભળો.  
એ પવન સર્વદા ચલનશક્તિવાળો અને સર્વદા  
ગતિ કરનારો છે. બહારના તથા અંદરના અનેક  
વિભાગોવાળા આ દેહમાંથી ઉપર ગતિ કર-  
નારો જે પવન (ઉઘ્ઘાસ) છે, તે પ્રાણ કહે-  
વાય છે.<sup>૩</sup> બહારના તથા અંદરના અનેક વિભા-  
ગોવાળા આ દેહમાં બહારથી પાછો મોઢામાં  
પેસીને જે અંદર ગતિ કરનારો પવન (નિશ્વાસ)  
છે, તે અપાન કહેવાય છે. એ અપાન પણ સર્વદા  
ચલનશક્તિવાળો અને સર્વદા ગતિવાળો છે. જાગ-  
તમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં પણ એ ઉઘ્ઘાસ  
તથા નિશ્વાસોની ગતિથી ચલન વગર જ ન  
રીતે ઉત્તમ પ્રાણાયામો થયા કરે છે, તે રીતને હું  
લોકોના કલ્યાણને માટે જણાવું છું, તે સાંભળો.  
કશે ચલન કર્યા વગર પોતાની મેળે જ હૃદયકમ-  
ળોની શુદ્ધિઓમાંથી પવન ઉઘ્ઘાસરૂપે બહાર

x આ પચીસમા સર્ગમાં ઉઘ્ઘાસની તથા નિશ્વાસની ગતિઓના રસક આદિ પ્રાણાયામોની કલ્પના કરવામાં આનશે, અને એ બંને પવનનો જેમાંથી જન્મ થાય છે તથા જેમાં લય થાય છે, તે જાણવું પણ વર્ણન કરવામાં આવશે



નીકળવા તૈયાર થાય છે અને તેથી અંદરનું આકાશ ખાલી થાય છે, તેને ધીર પુરુષો રેચક પ્રાણાયામ કહે છે. ઉચ્છ્વાસ મુખ વગેરેમાંથી બહાર નીકળી નીચે બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશને દબાવે છે અને તેથી બહારના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. એવી રીતે જ બહારથી યત્ન વગર જ નિઃશ્વાસ અંદર પેસે છે તેથી અંદરના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને પણ ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. બહારથી અંદર આવેલા નિઃશ્વાસ પૂરે થયા પછી જ્યાં સુધીમાં ઉચ્છ્વાસ દૃઢ્યમાં ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધીની અવસ્થા કુંભક કહેવાય છે, કે જે યોગીઓના અનુભવમાં આવે છે. ૪-૯ બહાર પણ રેચક, કુંભક અને પૂરક, એ રીતે પ્રયત્ન વિના જ પ્રાણાયામની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે. નાકની ટોચથી બહારનો બાર આંગળ સુધીનો નીચેના પ્રદેશ, કે જે નિઃશ્વાસને આવવાનું સ્થાન છે, તેમાં પણ સર્વદા યત્ન વગર જ પૂરક, કુંભક તથા રેચક નામના ત્રણ સ્વભાવો થવાનું વિદ્વાન લોકોએ જ કહ્યું છે; તે જણાવું છું, તેને તમે સાંભળો. બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાંથી જે નિઃશ્વાસ નામનો પવન ઉદય પામે છે, તે પવનની બહારના પ્રદેશમાં થતી પૂરક આદિ અવસ્થાઓનું નીચે પ્રમાણે ચિંતન કરવું. નાસિકાના અગ્રથી બહાર બાર આંગળ સુધીના નીચેના આકાશમાં જે બારમા આંગળનો છેડો નાસિકાની ટોચની સામે હોય છે, તેમાં માટીની અંદર રહેલા પણ નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ધડાની પેઠે, નિઃશ્વાસની જે સ્થિતિ હોય છે, તેને વિદ્વાનો કુંભક કહે છે. દૃઢ્યમાંથી બહાર નીકળતા ઉચ્છ્વાસની નાસિકાની ટોચ સુધી જે ગતિ થાય છે, તેને યોગી લોકો પહેલો બાહ્યપૂરક કહે છે અને નાસિકાની ટોચમાંથી નીકળેલા ઉચ્છ્વાસની બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશમાં જે ગતિ થાય છે, તેને યોગી-લોકો બીજો બાહ્યપૂરક કહે છે. ઉચ્છ્વાસ નાસિકાની

કાની ટોચમાંથી બહાર નીકળી બાર આંગળને છેડે અસ્ત પામ્યા પછી, જ્યાં સુધીમાં નિઃશ્વાસ ઉદય પામ્યો ન હોય ત્યાં સુધીમાં પૂર્ણ સ્થિતિવાળો કુંભક થાય છે, એમ યોગી લોકો કહે છે. નિઃશ્વાસની નીચે બારમા આંગળના છેડામાં અલ્પથી પહેલો ક્ષણમાં જે ગતિ માટે તૈયારી થાય છે, તેને યોગી લોકો બાહ્ય-રેચક કહે છે. નિઃશ્વાસનું બારમા આંગળના છેડામાંથી ઊઠીને જે પુષ્ટપપણું થાય છે, તેને યોગી લોકો અપાનનો બીજા પ્રકારનો પૂરક કહે છે. ૧૦-૧૯ આ ઉચ્છ્વાસના તથા નિઃશ્વાસના બહાર તથા અંદર જે નિરંતર કુંભક આદિ સ્વભાવો થયા કરે છે, તેઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ફરી વાર જન્મ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ ! મેં પ્રાણ-અપાનના જે આ દશ સ્વભાવો કહ્યા, તેઓનું રાત્રિદિવસ અનુસંધાન કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯, ૨૦ સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત ચંચળતાવાળા આ દશ સ્વભાવોના સ્મરણનો આલતાં, બેસતાં, જગતાં અને સૂતાં પણ અશ્વાસ રાખવામાં આવે તો, સમય પ્રાપ્ત થતાં પવનની ગતિ બંધ પણ કરી શકાય છે. આ કુંભક આદિ સ્વભાવોનું બુદ્ધિથી સારી પેઠે સ્મરણ રાખવામાં આવે તો, જે કાંઈ કરવામાં આવે, કે જે કાંઈ ભોગવવામાં આવે, તેમાં પોતાને ક્યું કર્તા-ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રાણચિંતનના કામમાં વળગી રહેનારું મન, બહારના વિષયોને પોતાની મેળે જ છોડતું જાય છે. તેથી કેટલેક દિવસે પોતાની મેળે જ દેવજપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જન બ્રાહ્મણ કૂતરાના ચામડાના વાસણમાં ભરેલા દૂધ વગેરેમાં રચિ કરતો નથી, તેમ આ પ્રાણચિંતનનો અશ્વાસ કરનારા પુરુષનું મન બહારના વિષયોમાં રચિ કરતું નથી. જે વિદ્વાનો આ પ્રાણચિંતનનો અશ્વાસ રાખીને રહે છે, તેઓ શેઠાથી રહિત જ યથાચર્યા છે; અને જે કાંઈ પામવાનું છે તેને સંપૂર્ણ રીતે

પામી ચૂક્યા છે, એમ સમજવું. ગેસતાં, ચાલતાં, ઊઠતાં, સૂતાં ને જગતાં પ્રાણચિંતનનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાણચિંતનના અભ્યાસથી જ્યોતે બોધ પ્રાપ્ત થો હોય છે, એવા પુરુષોનું ચિત્ત મોહથી અને વેલથી રહિત અને સ્વસ્થ થઇને પ્રત્યક્ષ આત્મામાં જ રહે છે. યોગી પ્રાણચિંતન કરવાના પ્રસાદથી સારી રીતે સ્વસ્થ થઇને સુખી રહે છે. હે ત્રિષિધસુનિ ! દૃઢ્યમાં રહેલા કમળપત્રમાંથી પ્રાણના ઉદ્દીપ્તો ઉદય થાય છે અને એ પ્રાણ બહાર નીકળીને બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાં અસ્ત પામે છે. અપાનનો (નિઃશ્વાસનો) ઉદય બહારના બારમા આંગળના છેડામાંથી થાય છે અને દૃઢ્યમાં રહેલા કમળમાં તેનો અસ્ત થાય છે. બારમા આંગળના છેડા સુધીના આકાશમાં જ્યાં પ્રાણ અસ્ત પામે છે, ત્યાંથી તરત જ અપાન ઉદય પામે છે.<sup>૨૧-૩૧</sup> પ્રાણ અગ્નિની શિખાની જમ બહારના આકાશ તરફ ચાલ્યા કરે છે અને અપાન દૃઢ્યના આકાશ તરફ નીચા પ્રદેશમાં જળની પેઠે ચાલ્યા કરે છે.<sup>૩૨</sup> અપાનરૂપ ચંદ્રમા બહારથી આવીને દેહને સંતોષ અને શાન્તિ આપે છે અને પ્રાણરૂપ સૂર્ય અથવા અગ્નિ શરીરના અંદરના ભાગને તપાવે છે. પ્રાણરૂપ ઉત્તમ સૂર્ય, પ્રત્યેક શણમાં દૃઢ્યના આકાશને તપાવીને પછી મોઢાના આંગળના આકાશને તપાવે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રમા મોઢાના આંગળના ભાગને લીંજવી દઇને, પછી તરત જ દૃઢ્યના આકાશને લીંજવી દે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રના છેલ્લા ભાગને પ્રાણરૂપી સૂર્ય જે ઠેકાણે (હાર્દબ્રહ્મમાં) ગળી જાય છે, તે પદને પામવથી કૃત્રીવાર શોક કરવો પડતો નથી.<sup>૩૩-૩૬</sup> પ્રાણરૂપ સૂર્યના છેલ્લા ભાગને અપાનરૂપી ચંદ્રમા જે ઠેકાણે (બારમા આંગળના છેડાના આકાશરૂપ બ્રહ્મમાં) ગળી જાય છે, તે પદને પામીને મનુષ્યને પાછો જન્મ મળતો નથી. પ્રાણ જ અંદરના તથા બહારના આકાશમાં સૂર્યપણને

પામીને, પાછો પોતે જ આનંદ અપાનારા ચંદ્રપણને પ્રાપ્ત થાય છે;<sup>૩૭,૩૮</sup> અને એ પ્રાણ જ શરીરને ઉત્સાહ અપનારા ચંદ્રપણને તજી દઇને શણમાત્રમાં શોષણ કરનારા સૂર્યપણને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણપણું અને અપાનપણું એ એક પવનના જ ધર્મો છે.<sup>૩૯</sup> પ્રાણ ઉષ્ણપણને તજીને જ્યાં સુધી શીતપણને પામ્યો હોય નહિ ત્યાં સુધી વચલી અવસ્થામાં દેહથી બહાર પ્રાણનો લય થવાને લીધે આત્માના નિર્દેહપણું, નિષ્ક્રિયપણું અને મનરહિતપણું ઇત્યાદિ વાસ્તવિક સ્વભાવો વિચારી શકાય છે; અને એ વિચારને લીધે, દેશ-કાળની મર્યાદા વિનાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને શોક કરવો પડતો નથી. દૃઢ્યની અંદર જ્યાં પ્રાણના તથા અપાનના નિત્ય ઉદય-અસ્તો થયા કરે છે, એવું જ મનનું અધિધાન (બ્રહ્મ) છે, તે જ બળવામાં આવે તો મન કૃત્રીવાર ઉત્પન્ન થતું નથી. દૃઢ્યમાં પ્રાણના, અપાનના, તેમના ઉદય તથા અસ્તોના અને તેમના જવાના અધિધાનશૂત જે સ્વયંપ્રકાશ દેવ (આત્મા) છે, તેને જોનારા પુરુષને દેખતો સમજવો, બીજા પુરુષોને તો આંધળા જ છે એમ સમજવું. બહારનો અંધકાર જોઇ શકાય અથવા ન થાય, તો પણ તેથી કશું થતું નથી; માટે દૃઢ્યના અંધકારનો જ નાશ કરવો જોઇએ, કે જથી સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. બહારનો અંધકાર જોઇ શકાય તો કેવળ જગતનો જ પ્રકાશ થાય છે, પણ જો દૃઢ્યનો અંધકાર નાશ પામે તો આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે; જથી દૃઢ્યના અંધકારનો નાશ થાય તે વસ્તુને બળવાથી સુક્તિ મળે છે. પ્રથમ ચત્તનપૂર્વક પ્રાણરૂપી સૂર્યના ઉદયનું અને અસ્તનું અવલોકન કરવું જોઇએ. દૃઢ્યકમળની શુદ્ધમાં જ્યાં અપાનરૂપી ચંદ્ર અસ્ત પામે છે, તે જ સ્થાનમાંથી બહાર આવતો પ્રાણરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે. જમ છાયા અસ્ત પામતાં તે જ સ્થળમાં તુરત તડકા ઉદય પામે છે, તેમ અપાન

અસ્ત પામતાં, તે જ સ્થળમાંથી ( હૃદયકમળમાંથી ) પ્રાણ ઉદય પામે છે. જન્મ તડેલા ચારે બાજુ નાશ પામતાં તરત જ છાયા ઉદય પામે છે, તેમ પ્રાણ બહારના પ્રદેશમાં અસ્ત પામતાં, ક્ષણભાગમાં અપાન ઉદય પામે છે. હે મહામુનિ! પ્રાણની જન્મભૂમિમાં અપાન નાશ પામે છે અને અપાનની જન્મભૂમિમાં પ્રાણ નાશ પામે છે એમ સમજવું. ૪૦-૪૫ પ્રાણ અસ્ત પામતાં અને અપાનનો ઉદય થતાં બહારના પ્રદેશમાં જે કુલંક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે અર્થાત્ અપાનનો ઉદય રોકવામાં આવે તો ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. અપાન અસ્ત પામતાં અને પ્રાણ ઉદય પામતાં અંદરના પ્રદેશમાં જે કુલંક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે; અર્થાત્ પ્રાણને ઉદય પામતો રોકવામાં આવે તો ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. અપાનના ઉદયના સ્થાનથી દૂર ભાગમાં પ્રાણનો જે રચક થાય છે તેનો આધાર લઈ પ્રાણને સંપૂર્ણ ખાલી કરી નાખતાં સ્વચ્છ કુલંકનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૨-૧૦ અપાન બહારના પ્રદેશને ખાલી કરીને અંદર પેસતાં પ્રાણની ગતિથી પહેલાં દેહની અંદર જે પૂરક થાય છે તેની ઉપાસના કરવામાં આવે તો પણ ફરીવાર જન્મ લેવો પડતો નથી. પ્રાણ અને અપાન એ બન્ને જની અંદર લય પામે છે, તે શાંત આત્મરૂપ પદ્ધતું અવલંબન કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. અપાન પ્રાણનું ભક્ષણ કરી જતાં અથવા પ્રાણ અપાનનું ભક્ષણ કરી જતાં-અર્થાત્ બહાર અથવા અંદર તેઓની વચલી અવસ્થામાં દેશકાળ આદિ સઘણું ચૈતન્યસ્વરૂપ જ યઈ જાય છે, તેનું અનુસંધાન કરવામાં આવે તો ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી અને મન ફરીવાર ઉત્પન્ન જ થતું નથી. જે અંદરના સ્થળમાં પ્રાણ અપાનને ગળી જાય છે અથવા જે

બહારના સ્થળમાં અપાન પ્રાણને ગળી જાય છે, તે બન્ને સ્થળમાં દેશ તથા કાળ નાશ પામે છે તેનો વિચાર કરી જુઓ. પ્રાણનો અસ્ત થયા પછી અપાનના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, તે પ્રયત્ન વિના જ મળેલ બહારનો ઉત્તમ કુલંક છે અને અપાનનો અસ્ત થયા પછી પ્રાણના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, તે પ્રયત્ન વિના જ મળેલ અંદરનો ઉત્તમ કુલંક છે એમ યોગીઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. એ કુલંક જ આત્માનું રૂપ છે, એ કુલંક જ શુદ્ધ પરમ ચૈતન્ય છે, એ કુલંક જ સર્વન અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને એ કુલંકને પામીને જ ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. ૪૩-૧૦ જન્મ પુષ્પન અંદર સુગંધ રહે છે તેમ પ્રાણની અંદર રહેલ (પ્રાણના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પદ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની ઉપાસના કરીએ છીએ. ૪૪, જળની અંદર રસ રહે છે તેમ અપાનની અંદર રહેલા (અપાનના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પણ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની ઉપાસના કરીએ છીએ. ૪૫ ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના તથા અપાનના નાશ થયા પછી પણ રહે છે અને પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યરૂપ પણ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૪૬ ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ છે, જીવના પણ પરમ જીવનરૂપ છે અને દેહાદિકને પોતામાં રાખનાર છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે વાસ્તવિક સત્ય છે, મનના પણ મનરૂપ છે, બુદ્ધિના પણ બુદ્ધિરૂપ છે અને અહંકારના પણ અહંકારરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૪૭, ૪૮ જન્મો સઘણું રહ્યું છે, જથી સઘણું થયું છે, જે સઘળારૂપ છે, જે સર્વ સ્થળમાં રહેલ છે અને જે સર્વભય છે તથા નિત્ય છે, તે ચૈતન્યતત્ત્વનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે પ્રકાશના પણ પ્રકાશરૂપ છે, પવિત્ર છે, સઘળી પવિત્ર વસ્તુઓને પણ પવિત્ર

કરનાર છે અને મન તથા બુદ્ધિ આદિ વિકારો થતાં પણ પોતાના સ્વભાવમાથી બ્રહ્મ થતું જ નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૬૧૭ ને ચૈતન્યતત્ત્વ અપાન અસ્ત પામતાં પ્રાણ ઉદય ન પામ્યો હોય તે કાણમાં દેશકાલાદિકની કલ્પના-ઓરૂપી કલંકથી રહિત પ્રતીત થાય છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૬ ને ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ અસ્ત પામતાં અપાન ઉદય ન પામ્યો હોય તે કાણમાં-અર્થાત્ સંધિકાળમાં ઉપાધિરહિત જણાઈ રહે છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને ચૈતન્યતત્ત્વ કે જ્યાં પ્રાણનો પણ અસ્ત થાય છે, અપાનનો પણ અસ્ત થાય છે અને જ્યાં પ્રાણ કે અપાન મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થયા નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૬ અંદર રહેલું પ્રાણનું ઠેકાણું તથા બહાર રહેલું અપાનનું ઠેકાણું કે જ્યાં યોગીઓને વિચારના સ્થાનરૂપ છે, તેઓના અધિષ્ઠાનભૂત ચૈતન્યતત્ત્વનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ નામની તથા અપાન નામની ઉપાધિઓરૂપ રથમાં ચડેલું છતાં સર્વદા મર્યાદા વિનાનું છે, સર્વદા પ્રાણની શોષણ કરવાની તથા અપાનની આહવાહ કરવાની શક્તિરૂપ છે અને એવી જ રીતે સઘળાં કારણોની શક્તિરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને ચૈતન્યતત્ત્વરૂપ દેવ દૈત્યમાં તથા બહાર પ્રાણના અને અપાનના કુંભકરૂપ છે અને રચકરૂપે તથા પૂરકરૂપે વિવર્ત પામે છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણના તથા અપાનના ચક્ષનમાં નિમિત્તરૂપ છે, તેઓની સત્તા-રૂપ તથા સ્ફુરણરૂપ છે, સઘળાં રૂપોથી રહિત છે અને પ્રાણના ચિંતનથી મેળવી શકાય છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ-વાયુના ચક્ષનરૂપ છે, ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં ગતિ-ના તથા વિષયોના ઉપભોગના કારણરૂપ છે અને સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ને સર્વોત્તમ સુખ્ય પદ સઘળી

કલ્પનાઓરૂપી કલંકોથી રહિત છે, આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વદા સઘળી કલ્પનાઓથી વ્યાપ્ત છે, યથાર્થ અનુભવરૂપ નિરતિથય ઐશ્વર્યવાળું છે અને જને સઘળા દેવતાઓ પણ પ્રણામ કરે છે, તેનું હું સર્વદા ઉપાસન કરું છું ૭૦-૭૫

યદાલિલકલનાકલઙ્કહીનં પરિવલિતં ચ સદા કલાગ્નેન । સ્વનુમવવિમવં પદં તદગ્નં સકલસુરપ્રણતં પરં પ્રપથે ॥ ૭૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સમાધિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૬ મો

ભુશુંડ ચિરંજીવી હોવાનાં કારણો

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

एषा हि चित्तविश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना ।

क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले ॥ ૧ ॥

'ભુશુંડ ઓહ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ । મેં ને કહ્યો એ ક્રમથી પ્રાણચિંતન કરીને તેના પ્રભાવથી આપોઆપ નિર્મળ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિ મેળવી છે. એ વિશ્રાંતિને આશ્રય લઈને હું રહ્યો છું, તેથી મેરૂપવર્તનું ચક્ષન થતાં પણ કાણમાત્ર પણ હું ચક્ષિત થતો નથી. જતાં, ઊડતાં, જગતાં અને સૂતાં પણ મારી એ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિરૂપ સમાધિ કદી પણ ચક્ષિત થતી નથી. ચંચળ અને છલ-અનિષ્ટરૂપ જગતની સ્થિતિએ ગમે તેવી પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ હું વિશેષરહિત જ રહું છું, અંતર્યમ્ જ રહું છું અને સ્વચ્છંદ-પણે પોતાથી પોતામાં જ રહું છું.' ૧-૪ ટાઈ સમયે સઘળા જગતનો વાયુ રોકાઈ જતાં પણ અને ગંગા આદિ મહાનદીઓના પ્રવાહો અટકી જતાં પણ આ સમાધિનો ભંગ થયો હોય, તેનું મને સ્મરણ નથી. ૫ હે મહાતપસ્વી । ઉચ્છ્વાસ તથા

\* આ જીવસમા સર્ગમાં ભુશુંડ પોતાના ચિર-જીવીણનાં કારણો કદી સંભળાવશે.

નિઃશ્વાસની ગતિને અતુસરવાથી અને પરમાત્માના અવલોકનથી હું શોક વગરના આઘ-પરને પામેલો છું. મહાપ્રલયથી માંડીને પ્રાણીઓની જ જીવલ-પાથલ થયાં કરે છે, તેઓને ધીરજથી જોયા કરતો હું આજ દિવસ સુધી જીવું છું.<sup>૧૭</sup> હું કદી પણ ભૂતંતું કે ભવિષ્યંતું ચિંતન કરતો નથી; પણ મનથી દેવળ વર્તમાન સ્વભાવવાળું અખંડિત સાક્ષીપણું રાખીને રહ્યા કરું છું; આવી પડેલાં જરૂરી કાર્યોમાં પણ ઠાઈ જાતની ક્રૂણની ઇચ્છા નહિ રાખતાં નિરભિમાનપણાને લીધે દેવળ સુપુત્ર જેવી બુદ્ધિથી વર્તું છું; ઉદય-અસ્તોથી ભરેલી તથા અનેક કર્તવ્ય-અકર્તવ્યોવાળી આ સંસારની ચિંતાને ત્યાજ્ય ગણીને હું આત્મામાં જ રહું છું અને નિર્વિઘ્ન-પણે લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. ઉચ્છ્વાસની તથા નિઃશ્વાસની સંધિમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશતા બ્રહ્મંતું જ અતુસધાન કર્યા કરતો હું પોતાની મેળે પોતામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું અને વિઘ્નરહિત થઈને લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. 'આજ મને આ મઝ્યું અને હવે પછી અચુક ઉત્તમ વસ્તુ મેળવીશ' એવી રીતની ચિંતા મને કદી પણ થતી નથી, તેથી હું લાંબો કાળ થયાં વિઘ્નરહિત થઈને જીવ્યા કરું છું. હું પોતાના અથવા પરાયા ઠાઈ પદાર્થને ક્યાંય કદી પણ વખાણતો નથી કે નિંદતો પણ નથી, તેથી લાંબા જીવનને પામ્યો છું.<sup>૧૮-૧૯</sup> સર્વદા મારું મન સમતામાં જ રહેનારું હોવાને લીધે સુખની પ્રાપ્તિમાં રાજી થતું નથી અને દુઃખની પ્રાપ્તિમાં ખેદ પણ પામતું નથી, તેથી હું લાંબા જીવનને પામ્યો છું.<sup>૨૦</sup> સર્વદા સધળી રીતે પરમ ત્યાગતું અવલંબન કરીને મેં જીવનના આગ્રહ વગેરેને પણ છોડી દીધેલ છે, તેથી હું ચિરજીવી થયો છું.<sup>૨૧</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ! મારું મન ચપળતાથી રહિત છે, શોક વગરતું જ રહે છે, સ્વસ્થ છે, સમાધિવાળું છે અને શાંત છે, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું સર્વ સ્થળમાં

કાષ્ટને, સ્ત્રીને, પર્વતને, ખડને, અગ્નિને, હિમને અને આકાશને બ્રહ્મરૂપ જ દેખું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. 'આજ મને શું મઝ્યું અને પાછું સવારે મને શું મળશે' એવી રીતનો ચિંતારૂપી જ્વર મને નથી, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. વૃદ્ધવસ્થા, મરણથી અને દુઃખથી હું ખીતો નથી અને રાજ્યની પ્રાપ્તિ જેવાં સુખોથી રાજી પણ થતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૨૨-૨૩</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ! 'આ ખંધુ છે, આ શત્રુ છે, આ મારો છે અને આ પારેકો છે' એવું કંઈ હું બાણતો નથી તેથી લાંબો કાળ થયાં જીવું છું અને મને કંઈ રાગ આદિ જન્મ નથી.<sup>૨૪</sup> ચૈતન્ય કે જ સર્વરૂપ છે, સંવર્ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને જ્યાં દુઃખતું નામ નથી, તે હું છું, એમ બાણું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૨૫</sup> હું આહાર કરતાં, વિહાર કરતાં, બેસતાં, જીકતાં, ઉચ્છ્વાસ લેતાં કે સૂતાં પણ 'હું-દેહ છું' એમ બાણતો નથી, તેથી ચિરજીવી છું.<sup>૨૬</sup> સુપુત્રની પેઠે રહેલો હું, આ સંસાર સંબંધી કાર્યને 'બાણે ન જ હોય' એવું બાણું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. પોતપોતાના સમય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ અને અનર્થને શરીરમાં રહેલા બે હાથની જેમ સમાન જ ગણું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૨૭, ૨૮</sup> ચલિત થાય નહિ એવી મનની સ્થિર શક્તિથી અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાસમાન બેવારૂપ સર્વોત્તમ સ્નેહદદિથી, સર્વ સ્થળમાં સરળ રીતે જ જોયા કરું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૨૯</sup> અહંકારરૂપી કાઢવને તજી દેવાને લીધે, પગથી તે માથા સુધીના આ દેહમાં મને મમતા નથી, તેથી મોજમજ કરું છું. હું જો કે શરીરથી કર્તા-ભોક્તા છું, તો પણ જ કરું છું તથા જ ભોગતું છું; તેમાં અહંતા-મમતાને તજી, દેવાથી મારું મન અકર્તાપણાને અને

અભોક્તાપણાને સ્વીકારે છે, તેથી હું નિશ્ચિત-  
પણે જીવું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ ! હું બ્યારે બ્યારે  
કાંઈક બળું છું, ત્યારે ત્યારે પણ મારી બુદ્ધિ  
ઉદ્ભવપણાને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી હું વિઘ્ન-  
રહિત થઈને જીવું છું. હું સમર્થ છતાં પણ  
કાંઈને દબાવતો નથી, કાંઈએ પરિતાપ કર્યા  
છતાં પણ સહનશીલપણાને લીધે શોક કરતો  
નથી અને દરિદ્ર છતાં પણ કશું ઇર્ષ્યો નથી,  
તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૨૬, ૨૭</sup> આ શરીર,  
દે ન ચેતન જવું જણાય છે, તેમાં પણ ચિદાત્મા  
ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખું છું અને તે ચિદાત્મા સર્વ  
પ્રાણીઓમાં સમાન હોવાને લીધે, હું સર્વ પ્રાણી-  
ઓના આત્મારૂપ થઈને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના  
શરીર જવાં બોલું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને  
જીવું છું.<sup>૩૦</sup> હું સમાધિ લઈને, આશાઓરૂપી  
પાશોથી પ્રેરાયેલી ચિત્તની વૃત્તિને અંદર પ્રવેશ  
કરવા જ દેતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું  
છું.<sup>૩૧</sup> હું બહારના વિષયોમાં યુગ્મ જવો  
રહીને, જગતને મિથ્યાભૂત ધાર્યા કરું છું અને  
હૃદયમાં બંધત રહીને આત્માની સત્તાને હસ્તા-  
મલકની જેમ જોયા કરું છું, તેથી ચિરંજીવી  
શું.<sup>૩૨</sup> જીર્ણ થયેલા, ટૂટેલા, શિયલ, ક્ષીણ,  
ક્ષોભ પામેલા અને ક્ષય પામેલાને પણ, હું નિર્વિ-  
કાર આત્મતત્ત્વ માત્ર જ દેખું છું, તેથી વિઘ્ન-  
રહિત થઈને જીવું છું. લોકોને મુખિયા દેખીને  
સુખી થાઉં છું, દુખિયા દેખીને<sup>૩૩</sup> દુઃખી થાઉં  
છું અને સર્વના પ્રિય મિત્ર જવો થઈને રહું છું,  
તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું વિપત્તિને  
સમયે અચળ ધૈર્યવાળો રહું છું, સંપત્તિના  
સમયમાં સંધળા જગતનો મિત્ર રહું છું અને ગમે  
તેવા ઉદય તથા અસ્તો થાય તો પણ આગ્રહથી  
રહિત જ રહું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને  
જીવ્યા કરું છું.<sup>૩૪, ૩૫</sup> હું દેહ નથી, બીજો કાંઈ  
મારો નથી અને હું બીજા કાંઈનો નથી, એવા  
પ્રકારની ભાવના અને નિરંતર રહ્યા કરે છે, તેથી

હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.<sup>૩૬</sup> ‘જગત, આકાશ  
દેવ, કાલ અને ક્રિયા પણ હું છું’ એવા પ્રકાર-  
ની મને સર્વ પદાર્થમાં પણ આત્મપણાની  
બુદ્ધિ રહે છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું  
છું. ‘ધડો, વસ્ત્ર, આકાશ, વન, ગાડું અને જ  
કાંઈ છે તે સઘળું ચૈતન્ય છે’ એવા પ્રકારનો મારો  
ભાવ છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.  
હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ ઋષિ ! ત્રૈલોક્યરૂપી  
કમળમાં શ્રમરની જેમ રહેલો હું ભુશુંડ નામનો  
કાગડો, ઉપર કહેલાં કારણોથી ચિરંજીવી રહ્યો  
છું.<sup>૩૭, ૩૮</sup> આ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ત્રણ જગતો  
તરંગરૂપ છે, જે પ્રગટ થાય છે, રહે છે અને લીન  
થાય છે, તેનાં તેનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો છે. આ  
તરંગો વારંવાર મોટા થઈને લય પામે છે  
અને ફરી પાછા પ્રગટ થાય છે, એ જગતનું  
ઉત્થાન અને લય, હું સમાધિ ધારણ કરીને જોયા  
કરું છું.<sup>૪૦</sup>

ब्रह्मार्णवे विबुलितं त्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्य-  
भिभवेन विभिन्नरूपम् । आलीनमुन्नमितमाकुल-  
दृश्यदृश्यमालोकयन् प्रकलयंश्च चिरं स्थितोऽस्मि  
श्रीयोगवासिष्ठ भट्टाराभायणुभां निवांणु  
प्रकरणुना पूर्वार्धेनो ‘चिरं’चित्तहेतुर्क-  
थन’ એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૭ મો

ભુશુંડના આખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ મુશુંડ ઉવાચ ॥

एतत्ते कथितं ब्रह्मन् ययास्मि यदिहास्मि च ।  
त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं धाष्टव्येन ज्ञानपारगः ॥

ભુશુંડ ઓલયોઃ—જ્ઞાનના પારને પહોંચેલા  
હે વસિષ્ઠમુનિ ! હું જે પ્રકારથી જીવું છું અને  
વાસ્તવિક રીતે જે છું, એ સઘળું કેવળ તમારી

\* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં ભુશુંડની પ્રથમ, બીજી, ત્રીજી, ચતુર્થી, પાંચમી અને વસિષ્ઠનું આકાશ-  
માર્ગથી પોતાના લોકમાં જવું એ વર્ણન આવશે.

આજ્ઞાને પાળવા માટે મેં ધીરપણાથી તમને કહી સંભળાવ્યું છે.<sup>૧</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે મહારાજ ! તમે પોતાના વૃત્તાંત જે પ્રકટ કર્યો તે અતિ વિચિત્ર છે, અમારા જ્ઞાને કાનના આભૂષણરૂપ છે અને અસંત વિસ્મય આપનારો છે.<sup>૨</sup> આપ કે જે મહાત્મા છો, અત્યંત ચિરંજીવી છો અને તેથી જાણી જાણી શકાય એવા જણાવ છો; તેમનાં જન્મને દર્શન થાય તેઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય<sup>૩</sup> અને તેમની દૃષ્ટિઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય. બુદ્ધિને પવિત્ર કરે એવો આપનો યથાર્થ વૃત્તાંત, આપે સંપૂર્ણ રીતે મને કહી સંભળાવ્યો.<sup>૪</sup> હું સઘળી દિશાઓમાં ધ્યેયો છું અને મેં દેવતાઓની પણ વિભૂતિઓ જોયેલી છે; પરંતુ આ જગતમાં આપના જેવો કોઈ પણ મહાત્મા મેં જોયો નથી.<sup>૫</sup> આ જગતમાં ફરતાં ફરતાં જવલ્લે જ કોઈ મહાત્મા મળી આવે છે; પરંતુ આપના જેવો પ્રાદ મહાત્મા તો ક્યાંય મળે એમ નથી. જેમ કોઈક જ વાસના વનમાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જગતના કોઈક જ સ્થળમાં આપ જેવા મહાત્મા જોવામાં આવે છે. મેં શરીરવાળા છતાં શરીરના અભિનિવેશ વગરના આપનાં દર્શન કર્યો છે; તેથી હું ધારું છું કે, આજ મેં મોટામાં મોટું શુભ કાર્ય કર્યું છે.<sup>૬-૮</sup> આપનું કલ્યાણ યાઓ. હવે આપ સુખેથી આપનાં સુંદર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરો. મધ્યાહ્નનો સમય થયો છે, તેથી હું મધ્યાહ્ન સંબંધી કર્મો કરવાને માટે, મારા સ્થાનમાં (સપ્તર્ષિઓના લોકમાં) જઈ છું.<sup>૯</sup>

હે સમયદ્રજ ! એ પ્રમાણે મારાં વચનો સાંભળીને એ ભુશુંડે બીડીને સંકલ્પમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે કલ્પવૃક્ષમાંથી સુવર્ણમય પાત્ર લીધું. પછી પૂર્ણબુદ્ધિવાળા એ ભુશુંડે તે પાત્રને જળથી ભરીને તેમાં કલ્પવૃક્ષની લતાઓનાં પુષ્પો, કેસરાઓ ને હિમ જેવાં ધોળાં મોતીઓ નાખ્યાં. જેમ ચંકરતું પૂજન કરવામાં આવતું હતું, તે રીતે

તે ચિરંજીવી સુનિએ, તે અર્ધ્ય, પાદ અને પુષ્પોથી ભક્તિપૂર્વક પગથી તે માથા સુધી માર પૂજન કર્યું. પછી ‘આપે મને વળાવવા આવવાનો પરિશ્રમ લેવો નહિ’ એમ બોલતો બોલતો હું આસન ઉપરથી બેઠ્યો અને પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ચાલ્યો; તો પણ આકાશમાં ચોજા સુધી મારી પાછળ આવેલા એ ભુશુંડને મે મારા હાથ વડે તેમના હાથ પકડીને બળાકારથી અટકાવ્યા. હું કાણમાનમાં જ આકાશના માર્ગમ અદશ્ય થઈ જતાં એ કાકભુશુંડ ત્યાંથી પાછા વળી ગયા. સન્નનોનો સમાગમ છોડવાના સમયમાં બહુ ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. જેમ તરંગો સમુદ્રના બુદા બુદા પ્રદેશોમાં અદશ્ય થાય છે, તેમ અમે આકાશના બુદાબુદા પ્રદેશોમાં પરસ્પરથી અદશ્ય થયા. પછી હું કે જના મનમાં ભુશુંડનું સ્મરણ સતત લાગી રહ્યું હતું, તે આકાશમાર્ગે સપ્તર્ષિઓના લોકમાં જઈ સપ્તર્ષિઓને મળ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી મારી સ્ત્રી અરુંધતીએ મારી પૂજા કરી. હે સમયદ્રજ ! સત્યયુગનાં પહેલાં બસો વર્ષ વ્યતીત થયા પછી, હું મેરુપર્વતના શિખર ઉપરના તે કલ્પવૃક્ષમાં ભુશુંડને, મળ્યો હતો. હમણાં તો સત્યયુગ પૂરો થઈને ત્રેતાયુગ ચાલે છે, કે જે ત્રેતાયુગના મધ્યમાં તમે જન્મ્યા છો. એ પછી આજથી આઠમે વર્ષે એ જ પર્વતની ઉપર હું ભુશુંડને મળ્યો હતો, તે સમયે પણ ભુશુંડનું રૂપ વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું જ હતું. મેં આ પ્રમાણે તમને ભુશુંડનો વિચિત્ર તથા ઉત્તમ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. હવે આ ઉપરથી મનમાં વિચાર કરીને, જે માર્ગ યોગ્ય જણાય તે માર્ગે (યોગને માર્ગે અથવા જ્ઞાનને માર્ગે) તમે ચાલો.<sup>૧૦-૨૦</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—નિર્મળ બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ આ મહાત્મા કાકભુશુંડની ઉત્તમ કથાને જગતમાં ફેલાવશે, તે પુરુષ જન્મ આદિના બધેથી વ્યાપ્ત થયેલા વ્યાકુળ જીવોથી ભરેલી આ માયા-

૩૫ નદીને, પ્રયત્નથી આ શરીર વડે જ તરી જશે.<sup>૨૧</sup>

इति सुमति शुशुंडसत्कथां यो विमलमतिः  
प्रविचारयिष्यतीह । भवभयबहुलाकुलास्थितां स  
प्रसभमसत्सरितां तरिष्यतीति ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-  
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડો-  
પાખ્યાનની સમાપ્તિ' એ ના-  
મનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

~~~~~  
ॐ સર્ગ ૨૮ મો ॐ  
~~~~~

દેહાદિની અનિયમિતતા અને તેમ-  
ના પર થયેલી ખાતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं शुशुंडवृत्तांतः कथितस्ते मया नव ।

अनया प्रज्ञया तीर्णो शुशुंडो मोहसंकटात् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ પ્ર-  
માણે ભુશુંડનો વૃત્તાંત મેં તમને કહી સંભળાવ્યો.  
ભુશુંડ આ બુદ્ધિ વડે જ મોહરૂપી સંકટમાંથી  
નીકળેલ છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે પણ પ્રાણચિંત-  
નના અભ્યાસથી આ દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈ ભુશું-  
ડની જેમ સંસારરૂપી મહાસાગરને તરી જાઓ.  
ભુશુંડ નિરંતરના અભ્યાસથી, ઉત્પન્ન થયેલા  
જ્ઞાનથી અને યોગથી જ રીતે પરમ પદને પામ્યા  
છે, તે રીતે તમે પણ તે પદને પામેા. પ્રાણતું  
અને અપાનતું અવલોકન કરનારા અને બુદ્ધિને  
વિષયોમાં આસક્ત નહિ રાખનારા સર્વે પુરુષો,  
ભુશુંડની પેઠે પરમતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાય  
છે.<sup>૨૨</sup> વિજ્ઞાનના આ વિચિત્ર પ્રકારો તમે  
સાંભળ્યા, તો હવે બુદ્ધિને સ્થિર કરીને જેમ યોગ્ય  
લાગે તેમ કરો.<sup>૨૩</sup>

રામ યોદ્યા:-હે મહારાજ ! આપ ઠે જ  
પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ છો, તેમણે જ્ઞાનરૂપી કિરણોથી

x આ અઢાવીસમા સર્ગમાં આખ્યાયિકાનો  
સંબંધ, દેહતું અનિયમિતપણું અને દેહાદિકંતું ખાતિ-  
આત્મપણું કહેવામાં આવેલું.

મારા હૃદયમાં ઘણા જ દુષ્ટ અજ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ  
અધિકારને નષ્ટ કરી નાખ્યા છે. હે મહારાજ !  
અમે જાગૃત છીએ, પ્રસન્ન થયા છીએ, પોતાના  
સ્થાનમાં પેસી ચૂક્યા છીએ અને તમારી જેમ  
જાણવા યોગ્ય વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઈને  
સ્થિર થયા છીએ.<sup>૨૪</sup> અહો ગુરુ મહારાજ !  
અત્યંત વિસ્મય આપનારું અને ઉત્તમ અર્થનો  
ગોધ આપનારું ભુશુંડતું ચરિત્ર આપે કહી  
સંભળાવ્યું.<sup>૨૫</sup> હે મહારાજ ! આપે આ ભુશુંડના  
ચરિત્રમાં માંસ, આમડી તથા અસ્થિઓથી રચા-  
યેલું શરીરરૂપી ઘર કહ્યું, તે ઘર ઢાણે રચેલું છે,  
ક્યાંથી જોડેલું છે, કેવા પ્રકારની સ્થિતિ પામેલું  
છે અને તેમાં ઢાણ રહે છે !<sup>૨૬</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! પરમાર્થ  
સમજાવવાને માટે અને સવળા દોષોને ટાળવાને  
માટે હું યથાર્થ રીતે જ કહ્યું છું, તે સાંભળો.<sup>૨૭</sup>  
હાડકાંરૂપી ચાંબલાવાળું, નવ દારાવાળું અને  
રુધિરના તથા માંસના લેપવાળું આ શરીરરૂપી  
ઘર દોઈએ પણ કરેલું નથી.<sup>૨૮</sup> આ શરીરરૂપી ઘર  
મિથ્યા આભાસ માત્ર જ છે' એવી આપણને  
ખાતરી થયા કરે છે, નેત્રના દોષને લીધે દેખાતા  
બીજા ચંદ્રના વિભ્રમ જેવું છે અને અનિર્વચનીય  
છે. જ્યાંસુધી બે ચંદ્ર દેખાય છે, ત્યાંસુધી ચંદ્રમાં  
બેપણું છે જ; પણ વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક જ છે;  
તે જ પ્રમાણે જટલીવાર દેહ દેખાય છે, તેટલીવાર  
દેહ છે, પણ વાસ્તવિક બેતાં દેહ મિથ્યા જ છે.  
મિથ્યા છતાં યે તે પ્રતીત થતો દોષાથી અનિર્વ-  
ચનીય કહેવાય છે. જેમ સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્ન  
છે પણ બીજા સમયમાં તે મિથ્યા જ છે; અને  
જેમ પરપોટાના આકારમાં પરપોટો છે પણ  
બીજા સમયમાં મિથ્યા જ છે, તેમ દેહની પ્રતી-  
તિના સમયમાં દેહ છે પણ આત્મદર્શનના સમ-  
યમાં મિથ્યા જ છે.<sup>૨૯-૩૦</sup> જેમ ઝાંઝવાતું પાણી  
પોતાની પ્રતીતિના સમયમાં છે પણ બીજા સમ-  
યમાં મિથ્યા જ છે, તેમ દેહની પ્રતીતિના સમ-



યમાં દેહ છે પણ આત્મદર્શનના સમયમાં મિથ્યા  
જ છે.<sup>૧૭</sup> દેહ ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે આભાસ-  
માત્ર હોવા છતાં પણ હમણાં આ રીતે પ્રતીત  
થાય છે. 'આ દેહ હું છું' એવી રીતે જણે  
દેહરૂપ આકારનું ગ્રહણ કર્યું છે, એવું મનન જ  
સંસ્કારની દૃઢતાને લીધે વારંવાર દેહરૂપે ખડું  
થાય છે.<sup>૧૮</sup> હે રામચંદ્રજી ! 'માંસથી અને  
હાડકાંથી ગોઠવાયેલો દેહ હું છું' એવા ભ્રમને  
તજી દો; ઠમકે માત્ર સંકલ્પોથી ગોઠવાતા આવા  
આવા દેહો તો હજારો પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચં-  
દ્રજી ! તમે સુખદાયી શયનમાં સૂતા હોવા છતાં  
સ્વપ્નમાં જ દેહથી અનેક દિશાઓમાં ભ્રમો છો, તે  
તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે ?<sup>૧૯-૨૦</sup> જગતમાં મનો-  
રાજ્યના સમયમાં, તમે જ દેહથી સ્વર્ગની અંદર  
અથવા મેરુપર્વતની અંદર ભ્રમો છો, તે તમારો  
દેહ ક્યાં રહ્યો ?<sup>૨૧</sup> એક સ્વપ્નમાં વળી બીજું  
સ્વપ્ન થાય છે, ત્યારે તમે જ દેહથી પૃથ્વીના  
અનેક પ્રદેશોમાં ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં  
રહ્યો છે ?<sup>૨૨</sup> એક મનોરાજ્યમાં કલ્પાયેલા બીજા  
મનોરાજ્યમાં તમે જ દેહથી મોટી મોટી વૈભવો-  
વાળી ભૂમિઓમાં ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં  
રહ્યો છે ? હે રામચંદ્રજી ! મનોરાજ્યમાં પ્રાપ્ત  
યયા કરતા, જ દેહોથી તમે જગતની વિચિત્ર  
ઠિયાઓ કરો છો તે તમારો દેહો ક્યાં રહ્યો  
છે ?<sup>૨૩, ૨૪</sup> સ્વપ્નમાં સંકલ્પમાત્રથી રૂપાળી લાગતી  
અને અનુરાગનાળી તરુણીની સાથે તમે જ  
દેહથી સુખ લો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો  
છે ? હે રામચંદ્રજી ! જે સધળા મનથી કલ્પા-  
યેલા દેહો જમ પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ  
બીજા સમયમાં નથી, તે પ્રમાણે તમારો મનથી જ  
કલ્પાયેલો આ દેહ પણ પ્રતીતિના સમયમાં છે,  
પણ બીજા સમયમાં નથી. તમને જવા એ દેહો  
પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા જ પ્રકારનો આ દેહ પ્રાપ્ત  
યો છે. 'આ ધન છે, આ દેહ છે અને આ  
દેવ છે' એવા પ્રકારનો આ સધળો વિષમ ચિત્ત-

ના બળરૂપ સંકલ્પનો જ મહિમા છે.<sup>૨૫, ૨૬</sup> હે  
રામચંદ્રજી ! આ સંસારને લાંબું સ્વપ્ન સમજો  
અથવા ચિત્તનો લાંબો વિષ્રમ સમજો.<sup>૨૭</sup> અથવા  
લાંબું મનોરાજ્ય સમજો. જમ સૂર્યનો ઉદય થત  
સધળું સારી રીતે જોવામાં આવે છે, તેમ તમે ?  
જ પરમાત્મા જ છો, તેમને જ્યારે આપોઆપ જ  
યોગ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે આ સધળો વિચાર  
સારી રીતે સમજવામાં આવશે જમ સ્વપ્નના  
સંકલ્પોની બળને લીધે જગતની સ્થિતિ પણ ડોહી  
પ્રકારની જોવામાં આવે છે, તેમ સંકલ્પોની બળને  
લીધે આ જગત અવસ્થાના જગતની સ્થિતિ  
પણ ડોહી પ્રકારની જોવામાં આવે છે. જમ મેં પૂર્વે  
મતલી અંદર જ સંકલ્પની રચનાથી થયેલી  
બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તેવી જ આ જગતની  
ઉત્પત્તિ છે. વિચિત્ર સંકલ્પોવાળું મન જ જગ-  
તની રચનાના વિષ્રમને ગ્રહણ કરે છે.<sup>૨૮-૩૨</sup>  
જમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ સંકલ્પની રચનામાત્ર જ  
છે, તેમ આ જગતરૂપી પ્રતીતિ પણ સંકલ્પની  
રચના માત્ર જ છે.<sup>૩૩</sup> જમ મનનો કલ્પિત આભા-  
સ જ બ્રહ્માપણને પામ્યો છે, તેમ પૂર્વે મરણના  
સમયમાં મને કલ્પી લીધેલો દેહ જ આ દેહરૂપે  
પ્રતીત થાય છે. પૂર્વે વાસનાના અતિશયપણથી  
લાંબા કાળ સુધી પ્રવાહરૂપે, જ દેહને જવી રીતે  
ચિંતવવામાં આવ્યો છે, તે દેહ તેવી આકૃતિના  
ઉદયથી હમણાં જોવામાં આવે છે. પુરુષપ્રય-  
ત્નથી મનને અંતર્બુદ્ધ કરીને, આત્મદર્શન કર-  
વામાં આવે, ત્યારે આ દેહરૂપ તથા જગતરૂપ  
સંકલ્પ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ રહે છે. હે રામચંદ્રજી !  
જે વિપરીત સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો વિપરી-  
ત જ થઈ જવાય છે.<sup>૩૪</sup> 'આ દેહ હું છું અને આ  
સંસાર મારો છે' એવી ભાવના કરવામાં આવે  
તો તેવી જ અનુભવ થાય છે. મિથ્યા પદાર્થ  
પણ ભાવનાની મજબૂતીને લીધે સાચી પ્રતીત  
થાય છે.<sup>૩૫-૩૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! જમ અત્યંત પ્રિય  
શ્રીની તીવ્ર વેગથી ભાવના કરવામાં આવે, તો

તે સ્ત્રી તુરતજ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ જ  
જ વસ્તુની ત્રીજ વેગથી ભાવના કરવામાં આવે  
છે, તે તે વસ્તુ તુરત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.<sup>૩૭</sup> જમ  
અભ્યાસ કરવામાં આવેલો દિવસનો વ્યા-  
પાર સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે, તેમ ભાવનાથી  
અભ્યાસ કરવામાં આવેલો આ સંસાર હમણાં  
જોવામાં આવે છે.<sup>૩૮</sup> જમ સ્વપ્નની ભૂમિકામાં  
એક ક્ષણ પણ દિવસ જવડી લાંબી લાગે છે, તેમ  
અલ્પકાળ સુધી રહેનાર આ જગત પણ અજ્ઞાન-  
ના કાળમાં સ્થિર લાગે છે.<sup>૩૯</sup> જમ નિર્જળભૂમિનું  
આકાશ સૂર્યના તાપથી તપી જવાથી, નદી નહિ  
હોવા છતાં પણ તે જોવામાં આવે છે, તેમ આ ત્રણે  
લોક વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં પણ સંકલ્પથી  
જોવામાં આવે છે. જમ દષ્ટિના વિકારને લીધે  
આકાશમાં પીછાનો શુચ્છ જોવામાં આવે છે, તેમ  
અજ્ઞાનને લીધે આ જગતની રચના જોવામાં આવે  
છે. જમ નિર્વિકાર દષ્ટિથી જોતાં તે પીછાનો  
ભારે આકાશમાં જોવામાં આવતો નથી, તેમ  
યોગ્ય વિચારથી જોતાં આ જગતની રચના પણ  
જોવામાં આવતી નથી.<sup>૪૦-૪૨</sup> જમ બીજા મનુ-  
ષ્ય પણ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા મનોરાજ્ય-  
ના સિંહો ઇત્યાદિથી ખીતો નથી, તેમ જ્ઞાની  
પુરુષ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા આ સંસારથી  
ખીતો નથી.<sup>૪૩</sup> જ પોતાનો આત્મા છે, તે જ  
હમણાં બહિર્મુખદશામાં જગતરૂપે પ્રતીત થાય  
છે; માટે આવી રીતની સંસારની સ્થિતિમાં  
શા માટે ખીતુ ?<sup>૪૪</sup> જ લય થાય છે, તે પણ  
આત્માથી બુદ્ધો નથી, માટે જ હરે છે તેનું જ  
કાર્તિક વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. જ કરનાર છે  
તે જ વિવેચનથી શુદ્ધ થાય તો, તેમાં આ જગ-  
તનો મોહ બિલકુલ જોવામાં આવતો નથી. જમ  
સોનામાં ત્રાંબાની ખોટી પ્રતીતિ થતાં, સોનું  
ત્રાંબારૂપે દેખાય છે, પણ અગ્નિથી તપાવતાં તે  
દોષ દૂર થઈને સોનું જ દેખાય છે; તેમ કેવળ  
યથાર્થ વિચારથી શુદ્ધિ પામેલો આત્મા, ફરી-

થી મેલને ગ્રહણ કરતો નથી. 'આ બ્રહ્માંડ સત્ય  
પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; પરંતુ કેવળ  
આભાસમાત્ર જ છે' એવી રીતે અન્ય કલ્પનાનો  
ત્યાગ કરવો એ જ યથાર્થ અવલોકન છે.<sup>૪૫-૪૭</sup>  
'મરણ, જીવન, સર્ગ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, ઇત્યા-  
દિ સઘણ ચતન્ધરૂપ પ્રકાશથી બુદ્ધ છે જ નહિ',  
એવી રીતે એકતા બેની, એ જ યોગ્ય વિચાર છે.  
'તુષણ તથા હુપણ આદિરૂપે દેખાતો આ  
સંસાર અને દશે દિશાઓ, આત્માથી બુદ્ધ નથી,  
પણ જ કાર્ત છે તે આત્મા જ છે' એવી રીતનો  
વિચાર એ જ યથાર્થ વિચાર છે.<sup>૪૮-૪૯</sup> આ અનિ-  
ર્વચનીય સંસારમાં યથાર્થ અધિષ્ઠાનરૂપણાનું  
અવલોકન કરવામાં આવે, તો મન પ્રગટ પણ  
થતું નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી.<sup>૫૦</sup>  
સઘળા પદાર્થોના આધિત્યપણાનું અને અધિષ્ઠાન-  
રૂપે સત્યપણાનું સારી પેઠે અવલોકન કરવામાં  
આવે, તો મન નિષ્કામ થઈને શાંત થઈ જાય છે.  
મન યથાર્થ વિચાર કરે, તો તે કોઈની નિંદા પણ  
કરતું નથી, કોઈની સ્તુતિ પણ કરતું નથી,  
રાજ્ય પણ થતું નથી અને શોક પણ કરતું નથી;  
પરંતુ કેવળ શીતળ સત્યપણાને (બ્રહ્માકારપણા-  
ને) પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૫૨</sup> સૌ સૌનો કાળ પ્રાપ્ત  
થતાં સઘળા બંધુઓ અવશ્ય મરવાના છે, માટે  
બંધુઓના વિયોગથી શા માટે વૃથા પરિતાપ  
પામે છો ?<sup>૫૩</sup> પોતાને પણ અવશ્ય મરવું જ  
પડશે એવો નિશ્ચય છે, તે છતાં પોતાના મરણ-  
નો શા માટે વૃથા લય રાખો છો ?<sup>૫૪, ૫૫</sup> જ  
જન્મે હોય, તેને અવશ્ય કાર્તિક ઉત્તમ વૈભવ  
વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હર્ષનો પણ શો અવ-  
સર છે ?<sup>૫૬</sup> સંસારમાં વ્યવહાર કરનારા સર્વ  
લોકોને આપદાઓ આવે જ છે, માટે શોકનો  
પણ શો અવસર છે ?<sup>૫૭</sup> આ જગતની બધી  
બ્રહ્માં સમુદ્રના પરપોટાની જેમ વધે છે, ઉદય  
પામે છે અને સ્ફુરે છે, માટે તેમાં કાર્તિક નષ્ટ  
થઈ જાય તો શા માટે વિલાપ કરવો ?<sup>૫૮</sup> આ

જગત એવું તો સર્વદા મિથ્યા છે, કે કદી પણ સત્યતાને પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે માયાના વિકારોની વિચિત્રતારૂપ, આ જગતમાં એવું બીજું શું છે, કે જેને માટે વિકાસ કરવો પડે. આપણે હમણાં પણ દેહરૂપ નથી, આગળ પણ દેહરૂપ ન હતા તથા હવે પછી પણ દેહરૂપ થઈયું નહિ; અને આ દેહ તો કેવળ વિચિત્ર ભ્રાંતિથી જ ખડો થયેલો છે, માટે દેહને માટે વૃથા પરિતાપ શા માટે કરવો? <sup>૧૦૮-૧૦૯</sup> 'જે હું દેહથી અન્ય છું, તો ચૈતન્યાત્મક પ્રકારજ છું; માટે મને વળી જન્મ-મરણાદિ કેવાં હોય કે જેને માટે હું પરિતાપ પામું?' એવી રીતેનાં યથાર્થ જ્ઞાનવાણાના મનને પોકા નિશ્ચય હોય છે; માટે તેનું મન અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી અને પરિતાપને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ શાંત જ રહે છે. <sup>૧૦૯-૧૧૦</sup> જેમ તેતર પક્ષિલી માળો ખનાવવાને માટે તરણાંઓનાં મૂળમાંથી કઠણ લાગોને તણ દઈને અલીઓને જ મઠણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં બાધિત માળોને તણ દઈને પદાર્થોનાં બ્રહ્મપણુને જ સ્વીકારે છે. <sup>૧૧૦</sup> એટલા માટે બાધિત માળોને તણ દેવાને માટે આ મિથ્યાભૂત સંસારમાં જરા પણ રુચિ રાખવી નહિ. જે રુચિ રાખવામાં આવે, તો જેમ મજાખૂત દોરીથી બળદ બંધાય છે, તેમ રુચિથી જીવ બંધાય જાય છે. <sup>૧૧૧</sup> એટલા માટે તમારે બુદ્ધિથી 'આ સધળો સંસાર મિથ્યા છે' એવો નિર્ણય કરીને, રુચિ વગરની બુદ્ધિથી જ સંસારમાં વિહાર કરવો. તમે કે જે મહાબુદ્ધિમાન છો, તેમણે લીલાથી જ રુચિને તથા અરુચિને પણ તણ દઈને નિષિદ્ધની ઉપેક્ષા રાખીને, જે શાસ્ત્રીરિત પ્રમાણ કતવ્ય છે, તે જ કરવું. જેમ સૂર્યનો તાપ મટી જતાં, સધળું જીવન શીતળ થઈ જાય છે, તેમ આ સધળું જગત આશાસમાન જણાતાં પુરુષનું મન શીતળ થઈ જાય છે. સધળા પદાર્થોમાં

૧૧૨. આકારોને તણ દઈને સત્તાસામાન્યરૂપનું

જ અવલોકન કરો. જે મહાત્મા રામચંદ્રજી! આ જગત આશાસમાન છતાં, કેવળ ચિત્તે કરેલી વિશેષોની કલ્પનાઓથી કલંકિત થયું છે; માંત્ર ચિત્તને પણ તણ દો, કે જથી જગતની પ્રતીતિ જ થાય નહિ. તમને જગતની જગતરૂપે પ્રતીતિ પણ છૂટી જશે, ત્યારે તમે સર્વદા સર્વવ્યાપક, સર્વથી રહિત, અત્યંત નિર્મળ અને ચિદાકાશમય થશો. <sup>૧૧૨-૧૧૩</sup> 'હું દેહ નથી અને મારા આ ભોગો સાચા નથી' એવી ભાવેના દૃઢ યાચ, તો આ જગતરૂપી સધળો વ્યર્થ આકંઠર અનર્થ આપનારો થતો નથી; અથવા 'જે કંઈ છે, તે સધળું ચૈતન્ય છે અને જે ચૈતન્ય છે, તે હું છું' એવી ભાવના દૃઢ થાય, તો પણ આ જગતરૂપી સધળો ખોટો ભપકો કંઈ નુકસાન કરતો નથી. ચૈતન્યમાં સર્વના બાધનું ચિંતન અથવા સર્વમાં ચિદ્રૂપ પણાનું ચિંતન, એ બન્ને વિચારો સત્ય છે અને અત્યંત સિદ્ધિ આપનારા છે. જે રામચંદ્રજી! આ બન્ને વિચારોમાંથી જે વિચાર તમને રમણીય જણાય, તે વિચારનો આશ્રય કરો. <sup>૧૧૩-૧૧૪</sup> આ બે વિચારોમાંથી ગમે તે વિચારને ગ્રહણ કરીને અથવા બન્ને વિચારોનું ક્ષણ એકસરખું જ છે, તેથી બન્ને વિચારોને ગ્રહણ કરીને સંસારમાં વિહાર કરો અને તેમ છતાં, રાગદ્વેષનો કાય કરો. જે રામચંદ્રજી! પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે કંઈ સુખાદિક છે, તે સધળું રાગદ્વેષ દૂર થવાથી મળે છે. રાગદ્વેષથી ખરાબ થયેલી બુદ્ધિ વડે જે કંઈ કાર્ય કરવામાં આવે, તે તે કામ મૂઠ લોકોને વિપરીત ક્ષણ જ આપનારું છે. જેમ મૃગો દાવાનળથી બળી ગયેલી જગ્યાઓમાં રહેતાં નથી, તેમ દ્વેષરૂપી દોષનાં મોજાઓથી રોકાયેલી ચિત્તની વૃત્તિઓમાં સદ્-ગુણો, રહેતા નથી. બ્રહ્મવેત્તારૂપી કલ્પવૃક્ષ, જે જની મનરૂપી શુદ્ધિમાં રાગ તથા દ્વેષરૂપી બે સર્વો દોતા જ નથી, તેની પાસેથી મળે નહિ એવું ક્યું શબ્દ ક્ષણ છે! જેઓ સમજી, નિયમેવાળા,

ચતુર અને શાસ્ત્રાના અભ્યાસીઓ છતાં, રાગ-  
દ્વેષથી ભરેલા હોય છે, તેઓને શિયાળ જવા જ  
મળવા. એવા લોકોને વિકાર છે. 'મારા ધનને  
બીજે ખાઈ ગયો અને અમુકની પાસેથી અવશ્ય  
લેવાનું ધન મેં ગફલતથી છોડા દીધું' એવા  
એવા પ્રકારની વ્યવહારની ખટપટો તથા રાગ-  
દ્વેષના ક્રમો અત્યંત તુરંજ ન છે. ધન, બધું-  
ઓ તથા મિત્રો વગેરે વારંવાર આવે છે અને  
જાય છે, માટે વિવેચી પુરુષ એમાં શા માટે રુચિ  
રાખે અને શા માટે અરુચિ પણ રાખે? પ્રિય  
વસ્તુઓની ઉપર રુચિઓથી અને અપ્રિય વસ્તુ-  
ઓની ઉપર અરુચિઓથી ફેલાયેલી આ પરમે-  
શ્વરની માયારૂપ સઘળી સંસારની રચના, આસ-  
ક્તિવાળાને અત્યંત નીચે પાડી નાખે છે. હે  
રામચંદ્રજી! ધન, સ્વજન અને દેહ વાસ્તવિક  
રીતે સત્ય નથી, પણ મિથ્યા જ છે; અને 'મારાં  
છે' એવી રીતે મિથ્યા જ માની લેવામાં આવ્યાં  
છે, એ સિદ્ધાંત છે. સઘળું જગત આદિમાં પણ  
નથી, અંતમાં પણ નથી અને મધ્યમાં પણ  
અસ્થિર છે તથા ચિંતાઓને ઉત્પન્ન કરનાર  
છે, માટે વિવેચી પુરુષ આદિ, મધ્ય અને અંત  
એ ત્રણમાંથી કયા સ્થળમાં આસક્તિ બાધે?  
બીજાએ કલ્પેલા આકાશના ઝાડમાં વિવેચીને  
આસક્તિ થાય જ નહિ. જેમ એક પુરુષ આકા-  
શમાં કલ્પેલી સ્ત્રીને દૂર રહેલો બીજે પુરુષ ભોગ-  
વતો હોય, તેમ સંકલ્પે કલ્પેલી આ સંસારની  
રચનાને, આત્મા દૂર રહેલો હોવા છતાં ભોગવે છે;  
માટે સંસારની રચનામાં ભ્રમો નહિ. પ્રાણીઓ-  
ની આ સઘળી ચેતરફની અને ગડબડ ભરેલી  
દોડાદોડ, ગંધર્વપુરની રચનાના વિલાસ પરાખર  
છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કરેલો છે. આ જગત  
સંકલ્પના પુરતી જેમ મિથ્યા જ ઊડેલું છે અને  
અધિષ્ઠાન સર્વજ્ઞ હોવાને લીધે તથા કલ્પનાનો  
સર્વજ્ઞ સંભવ હોવાને લીધે, સર્વજ્ઞ રહેલું છતાં  
પણ, સુષુપ્તિના જનું શૂન્ય છે. આ નિરંતર લાચુ

પડેલો જોવામાં આવતો સંસાર લાંબા સ્વપ્નના  
નગરના ઝાડ જેવો છે અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં  
લોટવાથી જ પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો. તમે  
અહીં સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં ભ્રમ્યા કરો છો; માટે  
હવે એ ભ્રમણને મટાડવાને માટે જ લાંબી અને  
ઘાટી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાને, જેમ સારો માણસ  
સારી પેઢે ધન મળ્યા પછી કંગાલપણને તણ  
દે છે, તેમ તણ દો. (જેમ પ્રાતઃકાળમાં કમળ  
સૂર્યને દેખીને ખીલે છે, તેમ તમે નિર્વિકલ્પ  
તથા સર્વદા પ્રકાશિત ચૈતન્યરૂપ આત્માને જોઈને  
જાગૃત થાઓ)<sup>૧૩-૧૦</sup> હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી!  
જાગૃત થાઓ! જાગૃત થાઓ! હું તમને વારં-  
વાર સમજાવું છું. ઉપાધિરહિત આત્મારૂપ  
સૂર્યનું અવલોકન કરો. હે રામચંદ્રજી! મેં વર-  
સાવેલા આ ઉત્તમ શબ્દોવાળા શીતળ જ્ઞાનરૂપ  
જળથી જાગૃત થઈને પરમ બોધને પ્રાપ્ત થાઓ.  
હમણાં જ તમને પ્રયોધ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આ  
જગતરૂપી ઓટા ભ્રમને તણ દઈને, સત્યનું  
અવલોકન કરો.<sup>૧૧-૧૩</sup> તમને જન્મ, દુઃખ, દોષો  
અને ભ્રમ એમાંનું કાંઈ પણ નથી. સઘળા સંક-  
લ્પોને તણ દઈને, તમે આત્મામાં જ સ્થિર  
રહો.<sup>૧૪</sup> હે મહાત્મા રામચંદ્રજી! તમે કલ્પના-  
મય દોષોના જળથી સુક્ત થયા છો અને સુષુ-  
પ્તિની પેઢે નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટિવાળા થયા છો; માટે  
સર્વદા વ્યાપક અને અપરાધ બ્રહ્મરૂપ જ છો;  
તો હવે અત્યંત શુદ્ધિને માટે એ ઉપશમરૂપ  
પોતાના સ્વરૂપમાં જ સમાધિ લઈને રહો.<sup>૧૫</sup>

પરિમલિતવિકલ્પદોષજાલસ્ત્વમસિ સુસાર-  
સુષુપ્તસૌમ્યદષ્ટિઃ। અતિવિવત્તમિદં સુશુદ્ધયે ત્વં  
સમુપશમાત્મનિ તિષ્ઠ હે મહાત્મન ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાર્થ-  
યોગોપદેશ' એ નામનો

## ~ ૭મર્ગ ૨૧ મો ~

જગત પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે

॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

इत्याकर्णयति स्वस्वसमचेतसि राघवे ।

विश्रति स्वात्मनि स्वैर परमानंदमागते ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-સ્વસ્થ તથા સમચિત્-વાળા રામ, એ પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી પરમાનંદને પામીને સારી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થયા અને ત્યાં બેઠેલા બીજા સધળા સભાસદો પણ ઉપશમથી ભરપૂર થયા. તે શાંત સ્થિતિને રહેના દેવા માટે, જમ મેઘ ધાન્યોની ઉપર પડતી વૃષ્ટિને જરાવાર બંધ રાખે, તેમ વસિષ્ઠમુનિએ પોતાનાં અમૃતતુલ્ય વચનોની ધારા થોડી વારને માટે બંધ રાખી. એક ઘડી પછી રામચંદ્રજી સમાધિમાંથી જાગ્યા, ત્યારે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિએ, ફરીવાર તેના તે વિષય નીચે પ્રમાણે કહ્યો. ૧-૩

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે બહુ સારું સમજ્યા છો અને આત્માને પામી ચૂક્યા છો; તો હવે એ જ વિષયનું અવલંબન કરીને એમ જ રહેજો, સંસારમાં પડશો નહિ. હે રામચંદ્રજી ! સંકલ્પ કે જો આ સંસારરૂપી પેડાની કુંડલી છે, તેને રોકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી પેડું ચાલતું નથી. જો મનરૂપી કુંડલીને જરાક ગતિ આપવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી પેડું પ્રયત્નપૂર્વક રોકવામાં આવેલું હોય તો પણ વેગથી ફર્યા કરે છે. ૪-૭ યુક્તિથી પ્રયત્ન પુરુષાર્થ, બળ અને બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને, સંસારરૂપી પેડાની કુંડળીરૂપ ચિત્તને જ રોકવું જોઈએ. બુદ્ધિથી અને મુજનતાથી યુક્ત કરેલા રાક્ષસના

સંસ્કારવાળા પુરુષાર્થથી જ વસ્તુ મળે નહિ તે વસ્તુ ક્યાંય પણ મળતી નથી. મૂર્ખ લોકોએ કલ્પેલી દેવળ નરીબ ઉપરની ભાવના તજી દઈ, પોતાના પ્રયત્નનું અવલંબન કરીને પ્રથમ ચિત્તને રોકવું જોઈએ. હે રામચંદ્રજી ! બ્રહ્માથી માંડીને પ્રવર્તેલા અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમથી આ જગત મિથ્ય છતાં સાચા જેવું દેખાય છે. સંકલ્પથી બેઠેલ અને અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમના વિસ્તારમય આકૃતિ ઓવાળા આ સધળા દેહો ભમ્યા કરે છે. કોઈ સમયે દેહને માટે સંકલ્પ થાય તો ભલે થાય પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષે મુખ-દુઃખોના વિચારમ તો પડવું જ નહિ. ૮-૧૩ દુઃખથી કરમાયેલા મુખ વાળો અને પસીનાથી ભીંજઈ જતા પુરુષ તો સર્વદા પ્રહૃલિત જ રહેનારા અને પસીનાથી રહિત રહેતા ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ ગણાય છે. આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી કરમાઈ જતા, પસીનાથી ભીંજઈ જતા અને પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જનારા પુરુષના દેહમાં તો, ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના દેહના જેટલી પણ સ્થિરતા જોવામાં આવતી નથી. ચિત્રમાં દોરેલા દેહનો નાશ તો કાઈ કરે તો જ થાય છે, પણ પોતાની મેળે નષ્ટ થતો નથી અને આ ક્ષણભંગુર પુરુષદેહ તો આપોઆપ જ નાશ પામે છે. ચિત્રનો દેહ તો જો રક્ષણ કરવામાં આવે તો લાંબા કાળ સુધી શોભાને ધારણ કરે છે અને આ દેહ તો સંભાળવા છતાં પણ નષ્ટ જ થતો જાય છે, પણ વધતો નથી. તેથી ચિત્રમાં આલેખેલાં દેહ શ્રેષ્ઠ છે પણ આ સંકલ્પથી થયેલાં દેહ શ્રેષ્ઠ નથી. ચિત્રના દેહમાં જ શુણે છે, તે શુણે આ સંકલ્પે કરેલા દેહમાં નથી જ. હે રામચંદ્રજી ! આ માંસમય દેહ, કે જો ચિત્રના જેટલું કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ છે, તેમાં આસ્થા રાખવી, એ તમને યોગ્ય જ નથી. આ દેહ લાંબા સંકલ્પે જ કરેલો છે, માટે તેમાં આસ્થા રાખો નહિ. સ્વપ્ન સંબંધી સંકલ્પથી થયેલા દેહ કરતાં પણ

\* આ ઓગણત્રીસમા મર્ગમાં બોધથી ગમતે મળેલી વિશ્રાંતિનું, ફરીવાર એના એ ઉપદેશનું અને પૂર્વ દેહાસમાં સદાચિત્તે વસિષ્ઠને આપેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

આ દેહ અત્યંત તુચ્છ છે; કેમકે અલ્પ સંકલ્પથી થયેલા એ સ્વપ્ન સંબંધી દેહને લાંબીવાર દુઃખો રહેતાં નથી અને લાંબા સંકલ્પથી થયેલા આ દેહ તો લાંબાં દુઃખોથી દુઃખી થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સંકલ્પવાળો દેહ આપણને પણ નથી અને કોઈને પણ નથી; તે છતાં મૂઠ માણસ આ દેહને માટે શા માટે વિનાશારણ ક્લેશો ભોગવે છે. ૧૪-૨૧ જમ ચિત્તનો દેહ ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં આત્માની હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં પણ આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જમ મનોરાજ્યનો દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં, આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં, આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જમ નેત્રના દોષથી કલ્પાયેલા બીજે ચંદ્ર ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ લાંબા સંકલ્પથી થયેલા આ દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. ૨૨-૨૪ જમ ઝંઝવાનાં પાણીની નદી ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ સંકલ્પમાત્રથી રચાયેલું અને નષ્ટ થવાના જ સ્વભાવવાળું આ શરીર રૂપી યંત્ર ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. ૨૫ લાંબા સ્વપ્ન જવો અને ચિત્તના સંકલ્પથી કલ્પાયેલા આ દેહ, દોષવાળો થાય કે શોભાવાળો થાય તો પણ તેમાં ચૈતન્યને કંઈ હાનિ કે લાભ થતાં નથી. ૨૬ કે રામચંદ્રજી! ચૈતન્યનો અંત થતો નથી, આત્મા અલિપ્ત થતો નથી અને બ્રહ્મ વિદ્યુત થતું નથી, માટે દેહનો નાશ થતાં શી હાનિ થાય છે? જમ ચક્રર લેતા ચગડોળ ઉપર બેઠેલા પુરુષ અત્યંત મોહને લીધે દિશા-જ્ઞાને પોતાથી ઊલટી રીતે ભમતી બુદ્ધિ છે,

તેમ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થયેલા આ મિથ્યા અજ્ઞાનરૂપી ચક્રની ઉપર ચઢેલો જીવ દેહોના સમૂહને ઊત્પલ-પાયલ પામતો બુદ્ધિ છે. આ દેહરૂપી ચક્ર ભમેલું, ભમતું, પડતું, પાડેલું, હણાયેલું અને હણાતું જોવામાં આવે છે, એ સધળો અજ્ઞાનનો જ વિલાસ છે. એટલા માટે યોગ્ય ધીરજ ધારણ કરીને આ સંસારરૂપ ગાઢ બ્રમને તજ દેવો. ૨૭-૩૧ સંકલ્પે અથવા અજ્ઞાને કરેલા આ દેહ કેવળ દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ. જ વસ્તુ અજ્ઞાન આદિ મિથ્યા પદાર્થો કરેલી હોય, તે વસ્તુ કદી પણ સત્ય હોતી નથી. જમ રજનુમાં સર્પ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ દેહ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે દેહ ખોટી જ જગતની ક્રિયાને કરે છે, કે જ ક્રિયા બ્રમને લીધે સાચી જવી લાગે છે. ૩૨, ૩૩ કે રામચંદ્રજી! જ કામ જડ પદાર્થો કયું હોય તે કરેલું જ કહેવાતું નથી; કેમકે ચેતનની પેઠે જડમાં અપરાધનો આરોપ થતો નથી. ૩૪ આ પ્રમાણે દેહ પણ જડ છે, માટે જગત સંબંધી ક્રિયાઓને કરતો હોય, તો પણ તે કયું કરતો નથી, એમ સમજવું. દેહ જડ હોવાથી ક્રિયા-જ્ઞાથી રહિત છે અને આત્મા કષ્ટા વગરનો છે, તેથી તેને પણ ક્રિયાઓ કરવી સંભવતી નથી, માટે ક્રિયાઓનો કર્તા કોઈ પણ નથી, આત્મા તો કેવળ ક્રિયાઓનો દ્રશ છે. જમ વાયુ વિનાના સ્થળમાં રહેલો દીવો, પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ જગતની સ્થિતિમાં સર્વ પદાર્થોની અંદર સાક્ષીની પેઠે જ રહેલું બ્રહ્મ. જમ સૂર્ય આકાશમાં રહીને જ દિવસનાં કામો કરે છે, તેમ તમે સાક્ષીપણામાં રહીને જ આંશન્ય સંબંધી કાર્યો કરો. ૩૫-૩૭ આ દેહરૂપી ઘર, કે જ મિથ્યા છતાં જ ખડું થયેલું છે, મિથ્યા પદાર્થોથી જ ગોઠવાયેલું છે અને ખાળકે કલ્પેલા ખોટા પિતા-ચની પેઠે સત્તા પામેલું છે, તેમાં સાચી બુદ્ધિ થાય છે, અને તેથી અહંકારરૂપી નીચ વેતાલ

ક્યાંકથી આવીને ધૂસી ગયો છે. તમે એ નીચ અહંકારના તામેદાર થશો નહિ; કેમકે એના તામેદાર થવાથી નરકરૂપ ક્ષણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અહંકાર નામનો દુષ્ટ વેતાલ દેહરૂપી ધરમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચ્યા કરે છે.<sup>૪૧</sup> ચિત્તરૂપી યક્ષ, દેહરૂપી ઉન્નત ધરમાં ધૂસીને એવું કરી દીધું છે, કે જથી ભય પામીને મહાત્માઓ પણ સમાધિ કર્યા કરે છે.<sup>૪૨</sup> પોતાના શરીરરૂપી ધરમાંથી ચિત્તરૂપી વેતાલને કાઢી મૂકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી શન્ય નગરમાં કદી પણ બીજું પડતું નથી.<sup>૪૩</sup> ચિત્તરૂપી ભૂતે દૂષિત કરેલા નર-શરીરરૂપી ધરમાં જ્યાં આસક્તિ રાખે છે; તેઓ અનંત કાલિ શરીરો નષ્ટ થવા છતાં પણ, દેહના અધ્યાસને કાઢી રીતે છાદી શક્તા નથી, એ મોહ આશ્રય છે.<sup>૪૪</sup> ચિત્તરૂપી પિશાચે ઘેરેલા દેહરૂપી ધરમાં જ્યાં મરી બળ છે, તેઓની બુદ્ધિ પિશાચોનાં જવી જ રહે છે; પણ શુદ્ધ બુદ્ધિ થતી નથી.<sup>૪૫</sup> અહંકારરૂપી મોટા યક્ષના ધરરૂપ આ મિથ્યા શરીરમાં રહિ રાખીને નિહાર કર્યા કરતો પુરુષ, એક બતનો પિશાચ જ છે; કેમકે શરીર કદી પણ સ્થિર રહેવાનું નથી. હે રામચંદ્ર! તમે વિશાળ બુદ્ધિથી અહંકારની પરાધીનતા તણવઈને અહંકારને પણ ભૂલી જાઓ અને પછી પોતાના આત્માનું જ અવલંબન કરો.<sup>૪૬, ૪૭</sup> નરકને ઇચ્છનારા જે લોકો અહંકારરૂપી પિશાચને વશ થઈને મોહથી તથા મદ્યથી અંધ થયેલા હોય છે, તેઓના ઉપર મિત્રો કે બાંધવો પણ સ્નેહ રાખતા નથી. અહંકારથી દૂષિત થયેલી બુદ્ધિ વડે, જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયાનું ઝેરી લતાના જવું જ મરણાત્મક (કલેશ તથા ઘેર આદિરૂપ) ક્ષણ જ થાય છે. વિવેક તથા ધર્મથી રહિત રહેનારા જે ખૂબ પુરુષો, પોતાના અહંકારના મદોત્સવનું જ અવલંબન કર્યું હોય, તે પુરુષને તુરત દુઃખી થયેલો જ સમજો. હે રામચંદ્ર! જે બિચારાઓ અહંકારરૂપી પિશા-

ચને વશ થયેલા હોય છે, તેઓ નરકારૂપી અગ્નિ ઝોમાં કાઢોરૂપ થાય છે. જેમના દેહરૂપી વૃક્ષ ની ઠાતરમાં (દૃઢ્યમાં) અહંકારરૂપી સપ ફેંકાડા મારતો હોય, તેમનું તે વૃક્ષ તુરત પડે બળ્ય છે. હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્ર! આ દેહમાં અહંકારરૂપી પિશાચ રહે, તો પા ભલે અને બળ્ય તો પણ ભલે; પરંતુ તમે પિશાચને અત્યંત અનાદર જ કરજો. ચિત્તથી જ દૂર કરેલો, અપમાન કરેલો અને તિરસ્કૃત કરેલો એ અહંકારરૂપી પિશાચ, તમને કશી હાનિ કરી શકશે નહિ. હે રામચંદ્ર! આ દેહરૂપી ધરમાં અહંકારરૂપી પિશાચ દેખાવ દીધા કરતો હોય, તો પણ અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માને તેથી શું થઈ બળ્ય છે? કશું થતું નથી. ચિત્તરૂપી યક્ષના વળગાડનાળા પુરુષોને, જે જે ભારે ભારે વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વિપત્તિઓની ગણતરી સેંકડો વર્ષોથી પણ કરી શકતી નથી. હે રામચંદ્ર! 'હાય હાય! હું માર્યો ગયો છું' અને બળી ગયો છું' ઇત્યાદિ પ્રકારની જે જે દુઃખની વૃત્તિઓ થાય છે, તે તે સર્વે અહંકારરૂપી પિશાચની શક્તિઓ છે, બીજા કાંઈ નથી. જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ, અસંગ છે તેમ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છતાં પણ અહંકારથી અસંગ છે. પ્રાણરૂપી દોરીથી સંયુક્ત થયેલું આ દેહરૂપી ચંચળ યંત્ર, જે કાંઈ કરે છે અને જે કાંઈ ભોગવે છે, તે સઘળી અહંકારની જ લીલા છે. જેમ આકાશ કાંઈ કરતું નથી, તો પણ વૃક્ષની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેનારો હોવા છતાં ચિત્તની ચેષ્ટાઓમાં કારણભૂત થાય છે. જેમ ભીંતનું રૂપ, દીવો પાસે હોવાથી જ સ્ફુરે છે, તેમ અતનુ રૂપ આત્માની સંનિધિથી જ સ્ફુરે છે.<sup>૪૮-૫૧</sup> હે રામચંદ્ર! ચૈતન્યરૂપ આત્મા અને જડ સ્વભાવવાળું ચિત્ત, કે જ્યાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની જેમ સર્વદા પરસ્પરના સંબંધ વગરનાં જ

એ, તેમને શો સંબંધ હોય ? અર્થાત્ કરી નથી. યપણ ગતિ કરાવનારી પ્રાણની શક્તિઓએ વશ કરેલા ચિત્તને, મૂર્ખતાને લીધે 'આત્મા છે' એમ માની લેવામાં આવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ચિત્ત આત્માસ્વરૂપ છે જ નહિ. આત્મા પ્રકાશરૂપ, નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને સર્વશક્તિમાન છે; અને ચિત્ત તો હૃદયના મોટા અંધકારરૂપ, અનિત્ય, પરિગિત પ્રદેશમાં રહેનાર અને શંક છે. તમે વાસ્તવિક રીતે સર્વજ્ઞ આત્મા જ છો, પણ મનરૂપ કદી નથી. મનમાંથી અધ્યાસને દૂર કરી નાખો. મનની સાથે શું મળી ગયા છે ? હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! દેહરૂપી શૂન્ય ઘરમાં રહેલો આ મનરૂપી દુષ્ટ પિશાચ, આત્માને કદી અડકી શકતો નથી, તે છતાં પણ ચૂપાચૂપ રીતે આત્માને પોતાના સ્પર્શવાળો માની લે છે. ૧૨-૧૬ મનરૂપ પિશાચ, કે જે સંસારમાં નાખનારો, અકદ્યાણુરૂપ અને ધૈર્યરૂપી સર્વસ્વને હરી જનારો છે, તેને ઠોડી દઈને તમે જ રૂપ છો, તે રૂપે સ્થિર થાઓ. ચિત્તરૂપી યક્ષે મજબૂત રીતે પકડેલા માણસને શાસ્ત્રો, ખાંધેલો કે ગુરુઓ કોઈ પણ બચાવી શકતાં નથી. ૧૮ જેમ કાદવ થોડો હોય, તો લોકો તેમાંથી મૃગને બહાર કાઢી શકે છે, તેમ ચિત્તરૂપી વેતાલ શાંત ચર્તા, થોડીક મૂર્ખતા રહી હોય તો તે પુરુષને ગુરુઓ, શાસ્ત્રો તથા ખાંધેલો તે મૂર્ખતામાંથી બહાર કાઢી શકે છે. આ જગતરૂપી શૂન્ય નગરમાં નાચ્યા કરતા ચિત્તરૂપી મરત વેતાલે, સઘળા દેહરૂપી ઘરને દૂષિત કરી નાખ્યું છે. દેહરૂપી પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું આ સઘળા જગતરૂપી મોઢું શૂન્ય જંગલ, ચિત્તરૂપી વેતાલે ઘેરેલું હોવાને લીધે કોને ત્રાસ આપતું નથી ? ૧૯ આ જગતરૂપી નગરીમાં ચિત્તરૂપી પિશાચ શાંત થઈ ગયો હોય એવું દેહરૂપી ઘર તો થોડાધણ સત્યરૂપીનું જ હોય છે. ૨૦ હે રામચંદ્રજી ! આ જગતમાં જે જે દિશા સાંભળવામાં આવે છે, તે તે દિશા મોહરૂપી વેતાલોની મસ્તીઓવાળાં

દેહોરૂપી મસાણોથી જ ભરપૂર હોય છે. ૨૧ ધૈર્યનું દૃઢ અવલંબન કરીને, આ જગતરૂપી મોટા જંગલમાં નાના બાળકની જેમ મૂંઝાયા કરતા તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. ૨૩, ૨૪ હે રામચંદ્રજી ! જેમાં પ્રાણીઓરૂપી મૃગોના સમૂહો અર્થા કરે છે, એવા આ જગતરૂપી જૂના અરણ્યમાં, તમે મૃગના બચ્ચાની જેમ વિપયોરૂપી તરણાંના રસો મળવાથી સદૃશ થયા છો એમ માને નહિ. ૨૫ આ પૃથ્વીરૂપી જંગલમાં મૂંઝેલો દેહરૂપી મૃગો, વિપયોરૂપી તરણાંઓને ચરે છે તે બલે ચરે, પણ તમે તો અજ્ઞાનરૂપી હાથીને ખાઈ જઈને સિંહની વૃત્તિનો જ સ્વીકાર કરો. ૨૬ બીજાં મનુષ્યોરૂપી અજ્ઞાન મૃગો, પોતાના જંગલરૂપ આ જમ્બૂદીપમાં, જે રીતે વિહાર કરે છે તે રીતે તમે વિહાર કરો નહિ. ૨૭ બધુંજોની મમતારૂપ કાદવની ખાડ, કે જે બહુ જ થોડા સમય સુધી જ ઠંડી લાગે એવી છે અને કાદવથી ખરડી દેનારી છે, તેમાં પાડાની પેઢે તમારે પડવું ચોગ્ય નથી. ૨૮ ભોગોના વેમવેને દૂર કરી નાખવા બેઠા, મહાત્માઓની પદ્ધતિને અનુસરવું બેઠા અને પોતાના અમૂલ્ય પ્રયોજનનો વિચાર કરીને, દેવળ પોતાના આત્માનો જ આશ્રય કરવો બેઠા. આ દેહ, કે જે અપવિત્ર, તુચ્છ, અભાગિયો અને દુષ્ટ આકારવાળો છે, તેને માટે આસક્તિરૂપ કાદવમાં તમારે ડૂબવું ચોગ્ય નથી; કેમકે એ કાદવમાં ડૂબેલા લોકોને ચિંતારૂપી દારણ રાક્ષસી ખાઈ જાય છે. ૩૦ આ દેહને બીજાએ (કર્મે) રચ્યો છે, તેમ બીજે યક્ષ (અંધકાર) ધસી ગયો છે, તેનું દુઃખ બીજાને (મનને) થાય છે અને તે દુઃખને બીજે (જીવ) ભોળે છે. અહો ! આ મૂર્ખતારૂપી ચકરી ભારે આશ્ચર્યરૂપ છે. ૩૧ આત્મા દેવળ સત્તાસામાન્યરૂપ છે અને સત્તાસામાન્યથી જે જુદું હોય, તે અસત્પણાને લીધે સંભવતું જ નથી; એટલા માટે બીપરેની પેઢે આત્માનું ઘાટાપણું એકરૂપ હોવાથી તેમાં



દુઃખોના લોકતાપણનો કે શરીર ઈત્યાદિનો અવ-  
કાશ જ નથી. જમ પથરાતું કઠણપણું પથરાથી  
જુદું નથી, તેમ વ્યક્તિ તેમજ સામુદાયિક મન  
વગેરે પદાર્થો આત્માથી જુદા નથી; કેમકે સર્વ  
પદાર્થો સત્તામાત્ર સ્વભાવથી અભિન્ન છે અને  
તમની જુદી સ્થિતિ ઘોઈ રીતે સંભવતી નથી. જમ  
શિલાનું શિલાપણું અને ઘડાનું ઘડાપણું જુદું  
નથી, તેમ મન-આદિ-સર્વ, સત્તામાત્ર આત્માથી  
ભિન્ન છે જ નહિ. <sup>૮૭-૮૮</sup> હે રામચંદ્રજી ! હવે હું  
મોહનો નાશ કરનારો એક બીજો વિચાર કહું  
હું, તે સાંભળો, એ વિચાર મને સંસારનાં દુઃખો-  
ની શાંતિને માટે, કૈલાસ પર્વતની ગુફામાં પૂર્વે  
સદાશિવે કહેલ છે. ચંદ્રનાં કિરણોના સમૂહની  
જમ પ્રકાશતો, સ્વર્ગની સીમા સુધી પહોંચેલો  
અને સદાશિવના નિવાસરૂપ કૈલાસ નામનો એક  
પર્વત છે. એમાં ચંદ્રની કળાને ધારણ કરનારા  
સાક્ષાત્ સદાશિવ રહે છે. <sup>૮૫-૮૭</sup> પૂર્વે ઘોઈ સમયે  
હું એ જ પર્વતની અંદર ગંગાજીને કિનારે આશ્રમ  
ખાંધીને રહ્યો હતો અને એ સદાશિવનું પૂજન કરતો  
હતો. <sup>૮૮</sup> મેં તપને માટે તપસ્વીઓના આચરણ-  
માં લાંબા કાળ સુધી સ્થિતિ કરી હતી; સઘળા  
શિવપૂજનના શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કર્યો હતો,  
અનેક પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હતાં, પૂજનનાં પ્રુષ્પો  
ભરવાને માટે ઘટલાએક પડિયાઓ કરી રાખ્યા  
હતા અને સિદ્ધલેહિ પણ એ પૂજન-સામગ્રીને  
જેવાને માટે મારી પાસે આવીને બેસતા હતા.  
હે રામચંદ્રજી ! એવી રીતની વ્યવસ્થા કરીને  
કૈલાસ વનના નિકુંજમાં તપ કરતાં કરતાં મને  
ઘટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયો. એક દિવસે  
શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની આઠમને દિવસે પ્રદો-  
ષકાળે, હું પૂજ કરીને ધ્યાનમાં બેઠો હતો. પ્રાણી-  
ઓનો અવર-જવર બંધ પડવાથી દિશાઓ શાંતિ  
ધારણ કરીને બેજો મૌનમત સેવતી હતી. લતાઓ  
અને વનમાં તલવારથી કપાય તેવો ગાઢ અંધકાર  
પથરાયો હતો. આ પ્રમાણે બેજો અકધો પહોર

વીતી ગયો, ત્યારે હું સમાધિમાંથી જાગ્યો અને  
બહારના પદાર્થોને જેવા લાગ્યો; ત્યારે તે વનમાં  
તુરત જ બેઠો, સંકટો ઘાળાં વાદળાંઓના જેવું  
જણાતું અને અનેક ચંદ્રખિંબો જેવું શોભતું ઘોઈ  
તેજ મારા જેવામાં આવ્યું. દિશાઓરૂપી મંડપો-  
ને પ્રકાશિત કરનારા એ તેજને જોઈને હું વિસ્મય  
પામ્યો અને મનમાં વિચાર કરીને તે જોવાળા  
શિખરને જેવા લાગ્યો. એટલામાં તો ચંદ્રની કળા-  
ને ધારણ કરનારા અને જમણે પાર્વતીના હાથમાં  
પોતાનો હાથ આપ્યો હતો તથા જની આગળ  
ચાલતા પાર્ષદોને નંદિકથર દૂર કરતા હતા,  
એવા સદાશિવ, ત્યાં પધાર્યો. આથી મેં બહુ જ  
પ્રસન્ન થઈને મારી પાસેના શિષ્યોને સમજાવી,  
અર્ધ લઈ, તેમની દૃષ્ટિથી પવિત્ર થયેલા તેમના  
સમીપના પ્રદેશમાં જઈ, દૂરથી જ પવિત્રતાપૂર્વક  
પ્રુષ્પાંજલિ આપી, અર્ધ આપ્યો અને પ્રણામ  
કરીને સ્તુતિ પણ કરી. પછી તેમણે સઘળી પીડા-  
ઓને દૂર કરનારી અને ચંદ્રની કાન્તિના જની  
શીતળતાવાળી સરળ દૃષ્ટિથી, બહુ વાર સુધી મારી  
સામે જોયા કર્યું. પછી ઘણાં પ્રુષ્પોવાળા શિખરની  
ઉપર ખિરાજલા તે ત્રેલોક્યના સાક્ષીરૂપ સદા-  
શિવની સામે જઈને, મેં અર્ધ, પાદ તથા પ્રુષ્પો  
અર્પણ કર્યાં. તેમની આગળ ઘણી ઘણી મંદારનાં  
પ્રુષ્પોની અંજલિઓ નાખી અને અનેક પ્રકા-  
રના નમસ્કારોથી તથા સ્તોત્રોથી તેમનું પૂજન  
કર્યું. સદાશિવનું પૂજન કર્યા પછી મેં, તેવી જ  
ભાવનાથી ભગવતી પાર્વતીનું, તેમની સખી-  
ઓનું અને પ્રથમ ગણેની મંડળીનું પણ  
પૂજન કર્યું. પૂજન કરીને હું ત્યાં બેસી ગયો,  
એટલે અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા તે સદાશિવે,  
પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોના જની શીતળતાવાળી વાણી-  
થી મને કહ્યું કે, 'હે વસિષ્ઠમુનિ ! ઉપશમવાળી,  
વિશ્રાંતિવાળી અને કલ્યાણ કરનારી તમારા  
ચિત્તની વૃત્તિઓ પરમાત્મામાં એકાગ્ર રહે છે !  
તમારું શુભ તપ નિર્વિઘ્ન રીતે ચાલ્યા કરે છે !

પરમપદ કે જે સર્વોત્તમ છે, તેને તમે પામ્યા છો! તમારા સધળા બચેા શાંત થઈ ગયા છે ને ?' હે રામચંદ્રજી! સર્વ લોકોના મુખ્ય કર્તા સદાશિવે જ્યારે મને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે હું બોલ્યો કે, 'હે મહાદેવ ! જે આપના કલ્યાણમય સ્વરૂપને યાદ કરે છે, તેમને કોઈ પણ પુરુષાર્થ કુલંભ રહેતો નથી અને કોઈ પણ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. તમારા સ્મરણના આનંદથી જેમનાં ચિત્ત મગ્ન હોય, તેમને ન નમે તેવાં પ્રાણીઓ બ્રહ્માંડમાં જ હોતાં નથી. તમારા સ્મરણમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળા લોકો જ્યાં રહેતા હોય, તે દિશાઓ, દેશો, પ્રાંતો અને પર્વતો જ સર્વોત્તમ ગણાય છે. હે પ્રભુ ! તમારું સ્મરણ જૂતકાળના પુણ્યનું ફળ આપે છે, વર્તમાનકાળના પુણ્યને વધારે છે અને ભવિષ્યકાળના પુણ્યનું બીજ વાવે છે. હે મહારાજ ! આપનું સ્મરણ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મુખ્ય ફળસ્વરૂપ, ધીરજરૂપી ચાદનીના ચંદ્રસ્વરૂપ અને મોક્ષરૂપી પુરના દ્વારસ્વરૂપ છે. હે જૂતનાથ ! મેં આપના સ્મરણરૂપ ઉદાર ચિંતામણિના પ્રભાવથી સધળી આપદાઓને માથે પગ મૂક્યા છે.' હે રામચંદ્રજી ! મેં એ પ્રમાણે જણાવ્યું અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન જણાતા, તે મહાત્મા સદાશિવને બહુ જ નમ્રભાવથી મેં જે કહ્યું, તે હવે તમને કહું છું, સાંભળો. મેં સદાશિવને પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ ! આપના પ્રસાદને લીધે મને સધળી દિશાઓ ઈષ્ટ પદાર્થોથી પૂર્ણ જ ગણાય છે; પરંતુ હું આપને એક સંશય પૂછું છું, તો તો તે વિષયમાં આપ કશી ઉતાવળ નહિ કરતાં અને કશો પડદો નહિ રાખતાં, પ્રસન્ન બુદ્ધિથી ઉત્તર આપો. મારો સંશય એ છે કે, કયા પ્રકારથી દેવાચર (દેવપૂજન) કરવામાં આવે, તો પાપોનો નાશ થાય અને સધળાં કલ્યાણોની વૃદ્ધિ થાય ?' ૧૮૦, ૧૧૯

સદાશિવ બોલ્યા:—હે વસિષ્ઠમુનિ ! હું તમને સર્વોત્તમ દેવાચરનો પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો; કે જે પ્રકારથી એકવાર દેવાચરન કર-

વામાં આવે તો પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૭ હે મહાબ્રાહ્મ વસિષ્ઠમુનિ ! ખરા દેવ કોણ છે એ તમે જાણો છો ? હું, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ કે ચંદ્ર પણ ખરા દેવ નથી; તેમજ બ્રાહ્મણ, રાજા, રૂદ્ર કે તમે પણ ખરા દેવ નથી. જે દેહ કે ચિત્તરૂપ હોય તે દેવ સંભવે જ નહિ. શોભા કે બુદ્ધિરૂપ પણ દેવ હોય જ નહિ. આદિથી તથા અંતથી રહિત જે અકૃત્રિમ ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, તે જ ખરા દેવ છે. દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી જની મર્યાદા થતી હોય તેમાં દેવપણું ક્યાંથી જ હોય ? આદિથી તથા અંતથી રહિત અને અકૃત્રિમ જે ચૈતન્ય પ્રકાશ છે, તે જ 'દેવ' એ શબ્દથી કહેવાય છે; ૧૧૮-૧૨૨ માટે તેનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. આ સધળું જગત પોતાથી નહિ પણ જેની સત્તાથી સત્તા પામેલું છે, તે જ સાચો દેવ છે. ૧૨૩ જેમ ચાર ગાઉ ચાલવા જટલી જની શક્તિ હોય નહિ તે માણસને તેના ગળ પ્રમાણે એક ગાઉ ચાલવાનું કહેવામાં આવે છે, તેમ જ્યોને ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ સાચા દેવનું જ્ઞાન નથી, તેજોને શાસ્ત્રકારોએ તેમના જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે સાકાર વગરેનું પૂજન કહેલું છે. ૧૨૪ રૂદ્ર આદિ સાકારોનું પૂજન કરવાથી અમુક જ ફળ મળે છે; અને ચૈતન્ય-પ્રકાશરૂપ આત્માનું પૂજન કરવાથી તો આદિ તથા અંતથી રહિત અકૃત્રિમ સ્વરૂપાનંદરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૫ જે પુરુષ અકૃત્રિમ ફળને તજી દમને કૃત્રિમ ફળને લેવા માટે દોડે છે, તે પુરુષ કલ્પવૃક્ષના વનને તજીને કાંટાવાળા કરંજના વનમાં જાય છે, એમ સમજવું. અકૃત્રિમ પૂજનમાં બોધ, સમતા અને ઉપશમ એ મુખ્ય પુષ્પો છે; અને નિર્મળ, નિરતિશય આનંદરૂપ જે ચૈતન્યમાત્ર આત્મા છે તે પૂજ્ય છે, એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાંત કરેલો છે. ૧૨૬, ૧૨૭ ઉપશમ, બોધ તથા સમતા આદિ પુષ્પોથી આત્મરૂપ દેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાચરન છે, એમ સમજો. આકારનું પૂજન કરવું

એ સાચું દેવાર્ચન નથી.<sup>૧૮</sup> જે લોકો આત્મ-જ્ઞાનરૂપ દેવાર્ચનને તજીને કૃત્રિમ પૂજનોમાં લાગ્યા રહે છે, તેઓ લાંબા કાળ સુધી ક્લેશને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.<sup>૧૯</sup> જમને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, એવા મહાત્માઓ કદાચિત્ આત્મધ્યાન તજી દઈને સાકાર દેવતું પૂજન કરતા જોનામાં આવતા હોય, તો તેઓ યાજ્ઞકાની જમ લીલા જ કરે છે, એમ સમજો. જે સર્વના પરમ કારણ-ભૂત અને પરમ શિવ આત્મરૂપ દેવ છે, તેનું જ સર્વદા અપાંડિત રીતે, બોધરૂપ પૂજન કરવું જોઈએ. તમે જીવને જ અકૃત્રિમ, અવિતારી તથા ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ સમજો અને તેને જ પૂજ્ય સમજો. આત્મા જ પૂજ્ય છે, આત્મા પૂજ્ય નથી; કેમકે બોધરૂપ જે આત્મપૂજન છે, તે જ મુખ્ય પૂજન છે.<sup>૨૦-૨૩</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે મહારાજ ‘આ સકળ જગત આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે’ એમ આપે જણાવ્યું, તે કેવી રીતે અને? ચૈતન્ય-રૂપ આત્માને જીવભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો?<sup>૨૩</sup>

**સદાશિવ બોલ્યા:**—પાર તથા આકાશથી રહિત જે ચિદાકાશ છે, તે જ સર્વત્ર છે. જેમ પ્રલયકાળમાં તે ચિદાકાશની અંદર કાંઈ પણ દરય રહેતું નથી; તેમ હમણાં પણ વાસ્તવિક જોતાં, તેની અંદર કાંઈ પણ દરય નથી.<sup>૨૪</sup> જે કાંઈ દરયરૂપ સ્ફુરે છે, તે સધળું એ સ્વયંપ્રકાશ ચિદાત્માનું જ સ્ફુરણ છે. એ ચિદાત્માનું જે પોતાની મેળે સ્ફુરણ થયો કરે છે, તે જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એટલું સમજવું બસ છે.<sup>૨૫</sup> જેમ સ્વપ્નનું નગર ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ જગતરૂપ ચિત્ત બીંતવાળું નથી પણ કેવળ સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૨૬</sup> દરયની બુદ્ધિ સત્તા કોઈ પણ રીતે સંભવતી નથી; માટે દરય કેવળ ચિદા-શરૂપ જ છે, એમ સમજો. ચૈતન્યપણ હોવાને

લીધું, આત્માનું સૃષ્ટિ ઇત્યાદિના સમયમાં જે સ્ફુરણ થાય છે, તે જ જગત એ નામથી કહેવાય છે.<sup>૨૭</sup> માટે સ્વપ્નના નગર જેવું જે કાંઈ આ જગત પ્રતીત થાય છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે; અને જે ચિદાકાશરૂપ છે, તેમાં વળી અન્યપણું પણ શું હોય? અને શાથી હોય?<sup>૨૮</sup> પર્વતો, આકાશ, જીવાત્મા, અને પ્રાણીઓના સમુદાય પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. સૃષ્ટિ ઇત્યાદિના સમય કે, જેમાં સધળું જગત પ્રતીત થાય છે, તેમાં, પૃથ્વી, સ્વર્ગ કે પાતાળમાં પણ કેવળ ચિદાકાશ સિવાય બીજું શું સંભવે છે? તે કહેા. કશું સંભવતું નથી.<sup>૨૯,૩૦</sup> જેમ પાદ્ય અને વૃક્ષ એ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો જ છે, તેમ ચિદાકાશ, પરમાકાશ, બ્રહ્માકાશ, જગત અને ચૈતન્ય એ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો જ છે. સ્વપ્ન, સંકલ્પ કે માયાથી જ્યારે જ્યારે જગતનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ત્યારે એ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો.<sup>૩૧,૩૨</sup> જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અચૃતમાં પણ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ આપણને સ્વપ્નમાં જગત પ્રતીત થાય છે, તેમ અચૃતમાં પ્રતીત થાય છે. જેમ સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશ બિંતા બીજું કાંઈ નથી, તેમ અચૃતમાં પણ ચિદાકાશ બિંતા બીજું કાંઈ પણ નથી. સધળાં દરયોમાં કોઈ પણ દરય ચિદાકાશથી બુદ્ધિ સંભવતું નથી; માટે સધળાં દરયોથી બેકારિલું આ દરય ચિત્ત અર્થાત્ સધળું જગત ચિદાકાશમાત્ર જ છે. પરમાત્માનું સ્ફુરણ જ અથવા પરમાત્માનો પહેલો સંકલ્પ જ ત્રણે લોકરૂપ થઈને, પોતાની મેળે જોડેલો છે. માટે પરમાત્મામાં આ ત્રણે લોક, સ્વપ્નની જેમ જ રહેલો છે; પણ દ્વૈતવાદીઓના માનવા પ્રમાણે રહેલો નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સધળું ઘટ-પટાદિક ચિદાકાશમાત્ર જ છે, તેમ સૃષ્ટિ વગેરેમાં-પણ સધળું જગત ચિદાકાશમાત્ર જ છે.<sup>૩૩-૪૭</sup> જેમ સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશથી બુદ્ધિ બીજું કાંઈ

પણ હોતું નથી, તેમ આ ત્રૈલોક્યમાં પણ ચિદા-  
કાશથી જુદું બીજું કંઈ પણ નથી. ત્રણ કાળમાં  
દેવ, કાળ તથા ચિત્ત સહિત જે જે કંઈ દેખાવો  
યાય છે તથા જે જે કંઈ ભાવ દે અભાવ યાય  
છે, તે સધળું ચિદાકાશ માત્ર જ છે. દે વસિષ્ઠ  
મુનિ! જે સાચો દેવ છે, તેનું નિરૂપણ મેં તમને  
કહી સંભળાવ્યું અને તે દેવથી તમે જુદા નથી,  
હું જુદા નથી અને સધળું જગત પણ જુદું  
નથી. તમે પણ એ દેવ છો, હું પણ એ દેવ  
છું અને સધળું જગત પણ એ દેવ છે. સુધુળા  
પદાર્થોનું, જગતનું; તમારું, મારું અને બીજાનું  
પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ પરમાત્મા જ છે, બીજું  
કંઈ પણ નથી. જેમ સંકલ્પના નગરમાં અને  
સ્વપ્નાના નગરમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું કંઈ  
રૂપ નથી, તેમ હિરણ્યગર્ભની ઉપત્તિથી માંડીને  
આ સઘળી સૃષ્ટિમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું  
કંઈ પણ રૂપ રૂપ નથી. ૧૪૮-૧૫૨

આ સધળું જગત દેવળ પરમાત્મા જ છે અને  
જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે, તે જ સર્વોત્તમ દેવ છે.  
એ દેવનું પૂજન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ દેવથી જ  
સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત યાય છે, એ દેવ જ સર્વના  
આરાપનું અધિષ્ઠાન છે અને એ દેવમાં જ આ  
સઘળું જગત રહેલું છે. જે સુખ અકૃત્રિમ  
આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, અદ્વિતીય  
અને અખંડિત તથા બહારનાં સાધનોથી સાધ્ય  
નથી, તે સુખ એ દેવથી જ મળે છે. ૧-૩ દે મહા-  
મુનિ! તમે મોટા વિવેકી છો, તેથી તમને કહું  
છું કે, પુષ્પો તથા ધૂપોનો મોટો સમૂહ પરમા-  
ત્માના પૂજનમાં કરી ઉપયોગી નથી. ૪ જેઓ  
અજ્ઞાની અને બાળકોની જેમ મુગ્ધ ચિત્તવાળા  
હોય છે, તેઓને મોટે જ શાસ્ત્રકારોએ કૃત્રિમ  
મૂર્તિમાં દેવાર્ચન કરવાનું કહ્યું છે. ૫ જેમ ભાત  
ન મળે તો કાદરા ખાવામાં આવે છે, તેમ શમ

સંકલ્પને સ્વમપુરે શરીરં ચિદ્યોમતોઽન્યન્ન  
યથાસ્તિ કિંચિત્ । તથેહ સર્ગે પ્રથમૈકસર્ગાન્ધુ-  
ને પ્રમૃત્યસ્તિ ન રૂપમન્યત્ ॥ ૧૫૨ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગતનું પરમા-  
ત્મભયત્વ-વર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૦ મો

ચૈતન્યની સત્તા અને જીવ-  
દશાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥  
एवं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलम् ।  
ब्रह्मैव परमाकाशमेव देवः परःस्मृतः ॥ ૧ ॥  
સદાશિવ ઓઠ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ રીતે

x આ ત્રીસમા સર્ગમાં ચૈતન્યનું સર્વોત્કર્ષણ  
અને સર્વજોક્તાપણું કહેવામાં આવશે અને ચૈતન્યને જે  
રીતે જીવદશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પણ કહેવામાં આવશે.  
ચો. રા. ૬

નથી એવા, સધળા વિષયભોગોના સંકલ્પોથી રહિત, સર્વરૂપ હોવા છતાં સર્વથી અલગ, દેશ-કાળ વગેરેની મર્યાદાથી રહિત, સધળા પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારો, નિર્મળ અને દેવળ ચૈતન્યરૂપ જે આત્મા છે, તે જ દેવ કહેવાય છે.<sup>૯-૧૨</sup> સધળાં તત્ત્વોથી ન્યારી, સધળાં તત્ત્વોની અંદર રહેલી, સર્વને સત્તા આપનારી અને પોતાની સત્તાથી સર્વની સત્તાનું અપહરણ કરનારી જે સંવિત છે, તે જ દેવ છે.<sup>૧૩</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! વ્યવહારિક\* તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોના અધિ-ધાનરૂપ અથવા સાક્ષીરૂપ જે ચૈતન્ય છે, તે જ દેવ કહેવાય છે. સૂર્યોદયને પણ પ્રકાશ આપનારા તે ચૈતન્યને જ ચૂંતિએ સત્ત્વ તથા ઓમ ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહે છે.<sup>૧૪</sup> સામાન્ય સત્તારૂપ સ્વભાવથી સર્વમાં સમાનરૂપ રહેલું એ બ્રહ્મ જ મહાચિત્ત અને પરમાર્થ કહેવાય છે.<sup>૧૫</sup> જેમ લતાઓની અંદર રસ રહે છે, તેમ એ સર્વોત્ક્રમ ચૈતન્ય સર્વમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલ છે અને સર્વને આધિ યાય ત્યારે મહાસત્તારૂપે રહે છે. હું, તમે, અરુંધતી, પાર્વતી, ગણ અને ત્રણે લોક આદિ સધળા પદાર્થો પણ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેને જ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેદા પુરુષો દેવ સમજે છે. હાથપગ ઇત્યાદિ અવયવોવાળો જે ઠાઈ બીજે દેવ કદપવામાં આવે છે, તેમાં પણ દેવળ ચૈતન્યમાત્ર વિના બીજે શો સાર છે, તે કહો. જે દેવળ ચૈતન્ય છે, તે જ સંસારના સારરૂપ છે, સર્વના સારપણાને પામેલો એ જ દેવ છે, એથી જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત યાય છે અને એ જ પૂર્ણ દેવ છે તે જ હું છું.<sup>૧૬-૨૦</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ દેવ કામથી પણ દૂર નથી, કાઈને પણ કુર્લભ નથી, સર્વદા દેહમાં રહે છે, આકાશમાં રહે છે અને સર્વમાં રહે છે.<sup>૨૧</sup> એ દેવ જ સંપૂર્ણ કરે છે,

સંપૂર્ણ ભોગવે છે, સંપૂર્ણ ધારણ કરે છે, બધું છે, નિઃશ્વાસ લે છે, પ્રત્યેક અંગોને બાળે છે અને સર્વનું છે.<sup>૨૨</sup> હે મુનિવર ! આ શરીરરૂપી નગરી જે નિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે, તે એ દેવથી સ્ફુરે છે; અને એ દેવના સ્વરૂપમાં જ ગોઠવાયેલી છે, તેમાં એ દેવ રહે છે. આ બુદ્ધિરૂપી ગુફા જે ન શરીરરૂપી પહાડમાં રહેલી છે, તે એ દેવના અનુ-ગ્રહથી જ અલિપ્ત થયા કરે છે અને અન્નમય આદિ ગહન ઠારોવાળી છે, તેમાં પણ તેનો સ્વામી આત્મા એ જ દેવ રહેલ છે. મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોની ગતિથી અલગ રહેનારા એ નિર્મળ આત્માનું જ ઉપદેશના વ્યવહારને માટે 'ચિત્' એ સીલિંગ નામ કદપેલું છે. ચિન્મય, સૂક્ષ્મ, સર્વવ્યાપી અને નિર્લેપ, એ દેવ જ આ જોવામાં આવતા જગદ્રૂપ આભાસને અધ્યારોપની દશામાં કરે છે અને અપવાદની દશામાં નથી કરતા. હે વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ વસંત ઋતુ રસથી લતાને શોભાવે છે, તેમ એ અત્યંત નિર્મળ 'ચિત્' જગતને માટે જગત સંબંધી ક્રિયાને શોભાવે છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારૂપ અમલકારી પૂર્વ પૂર્વની વાસનાઓના અનુસારથી, ચૈતન્યમાં જ અનેક અમલકારોને પ્રકટ કરે છે, તેથી દૃઢ-લાઝેક અમલકારો આકાશરૂપે, જલરૂપે, ચિત્તરૂપે, કલારૂપે, દેશરૂપે, ક્રિયારૂપે, દ્રવ્યરૂપે, જાયવે આદિ વિકારરૂપે, ગુણોના ભેદોરૂપે, ભૂતિઓ-રૂપે, યોગ્યતાઓરૂપે, પ્રકાશરૂપે, પર્વતોરૂપે, અધકારરૂપે, સૂર્ય તથા ઇન્દ્ર આદિરૂપે, અને યક્ષોરૂપે દેખાય છે. જેમ વસંત ઇચ્છા વિનાનો છતાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચિદાત્મા ઇચ્છા વિના પણ આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રેલોક્યરૂપ સમુદ્રોની તાત્ત્વિક સ્થિતિઓનો વિચાર કરતાં, એ સધળી સ્થિતિઓમાં સર્વદા એક ચૈતન્ય જ જળના સમૂહના ઠેકાણે છે; પણ બાહ્ય કાંઈ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પોતામાં આરોપિત ચયેલા સધળા જગતનો પ્રકાશ કરવામાં ચક્રિત ધરાવનાર

\* દેવળ પરમાર્થદશામાં જે મિથ્યા હોય તે ધર્મ-પદાદિ વ્યવહારદશામાં સત્ય છે, પણ વ્યવહારદશામાં જે મિથ્યા છે તે સર્વબળ પ્રાતિભાસિક ગણાય છે.

એ ચૈતન્ય, શરીરરૂપી કમળમાં લમતા, મનરૂપી  
 બ્રમરે ધરેલી, સંકલ્પરૂપ મકરે દની સત્તાનો રૂપાદ  
 લે છે. જેમ જળ ચકરીમાં રહીને જાગણ કર્યા કરે  
 છે, તેમ દેવ, દેવ્ય, ગર્ભવ, પર્વતો તથા સમુદ્રો  
 અને આ સમણ જગત, ચૈતન્યમાં રહીને જ બ્રમણ  
 કર્યા કરે છે.<sup>૩૫</sup> કર્તા અને ભોક્તાના અભિમાન-  
 વાળું, બંધન આપનાર ચિત્તમય આચારથી શો-  
 લતા ચપળ જીવોરૂપ ચકરીઓવાળું અને બ્રમ-  
 ãના પાતરૂપ, આ સ સારરૂપી ચક્ર, ચૈતન્યરૂપી  
 ચક્રમાં લમ્યા કરે છે.<sup>૩૬</sup> જેમ વર્ષાકાળ ઇન્દ્રધનુષ્ય-  
 વાળા મેઘનો વેષ ધારણ કરીને તડકાને દૂર કરે છે,  
 તેમ ચૈતન્યે શંખ-ચક્રાદિક આયુધોત્તારાળા વિજ્ઞ-  
 નો વેષ ધારણ કરીને, દેવોના મંડળને સાધું હંતુ.  
 હે વસિષ્ઠમુનિ ! નંદિ તથા ચંદ્ર વગેરે ચિહ્નોવાળા  
 મહાદેવનો વેષ ધારણ કરીને, એ ચૈતન્ય જ પાર્વતી-  
 રૂપ કમલિનીના સુખરૂપ કમળમાં બ્રમરપણાને  
 પામેલ છે. એ ચૈતન્ય જ વિજ્ઞાના નાલિકમળમાં  
 બળે બ્રમરપણાને પામેલ હોય તેમ તથી (તણ  
 વેલ) રૂપ કમલિનીના મહાસરોવરરૂપ બ્રહ્માના  
 શરીરને ધરે છે. જેમ ઝાડમાં પાંદડાં થાય છે અને  
 સુવર્ણમાં આભૂષણોની રચના થાય છે, તેમ એ  
 ચૈતન્યમાં આ ઘણાં ઘણાં વિચિત્ર શરીરા થયેલાં છે.  
 એ ચૈતન્ય જ, જેનાં ચરણોને સધળા દેવતાઓ  
 નમે છે, એવા ઇન્દ્રનો વેષ ધરણ કરીને ત્રૈલોક્યનું  
 આશ્વિપત્ય કરે છે. જેમ સમુદ્રનું જળ તરંગપણાને  
 પ્રાપ્ત થઈને પોતામાં જ અસ્ત પામે છે, હૃદય  
 પામે છે અને ગતિ કરે છે, તેમ એ ચૈતન્ય ત્રૈલો-  
 ક્યના આડંબર ભરેલા હૃદયને પ્રકાશ આપનારા  
 સ્વર્ણલિપણાને પ્રાપ્ત થઈને, પોતામાં જ અસ્ત  
 પામે છે, હૃદય પામે છે અને ગતિ કરે છે.<sup>૩૭-૪૨</sup>  
 ચારે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતી એ ચૈતન્યરૂપી  
 આંદની જ, સધળા પદાર્થોની સત્તારૂપ કુસુમિનીને  
 ખીલવે છે. જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રી પોતાના ગર્ભને  
 પોષ્યા કરે છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી દર્પણની  
 પ્રકાશિત સ્વચ્છ શોભા, પોતાની અંદર રહેલા

પ્રતિબિંબ જેવા ત્રૈલોક્યને પોષ્યા કરે છે. જેમ  
 જળના સમૂહરૂપ રસશક્તિ સમુદ્રસ્વરૂપ બને છે,  
 તેમ એ ચૈતન્ય ચૌદે લોકોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનાં  
 મોટાં મંડળોની સત્તાનું સંપાદન કરે છે. સૃષ્ટિ-  
 માં આ ચૈતન્યરૂપી લતા ખીલી છે, જેને વિચિત્ર  
 પદાર્થો પુષ્પોરૂપે, ગહન વિચારોરૂપે પાંદડાં,  
 સત્તાઓના સમૂહરૂપે. કળ આપનારી, જીવરૂપી  
 પરાગોના વાસનારૂપી રસોથી ભરપૂર, સવિકલ્પ  
 જ્ઞાનરૂપે છાંદોથી વીંટાયેલી, ચિત્તની વૃત્તિઓ-  
 રૂપે અસખ્ય કળીઓવાળી, જેનું રૂપ તથે લોકો-  
 રૂપી કેસરીથી દીપે છે, એવી નિરંતર થતી ચિત્ર-  
 વિચિત્ર ગતિવાળી, સધળી ઋતુઓમાં સ્થિર રહે-  
 નારી, પર્વત આદિ જડ પદાર્થોના ભૂજાળી,  
 શરીરરૂપી ગાંડોવાળી, તેમજ ભૂજાળી ટોચ સુધી  
 પ્રવૃત્તિઓરૂપ ગુચળાઓથી ઘેરાયેલી છે. આ  
 લતા માયાના આકાશરૂપ કચારામાં ઊગી છે.  
 સર્વત્ર સત્ તથા અસતરૂપી વિવક્ષણ અતિર્કય-  
 નાંતિની જેમ  
 નૃપ થનારાં  
 રૂપોને બળે  
 તે જ ઉત્પન્ન કરતી હોય, તેઓમાં અભિમાન ધરતી  
 હોય, તેઓનો વિસ્તાર કરતી હોય; તેઓરૂપે  
 ગતિાતી હોય અને બળે તેઓરૂપે વિકાર પામતી  
 હોય, તેમ રહેલી છે. એ મહાચૈતન્યના પ્રકાશથી  
 જ સદા સુખ આદિ પ્રકાશે છે. સ્ત્રી-પુરુષોતા દેહો  
 અતિ નિંધ છતાં પણ એ ચૈતન્યના અજ્ઞાનથી  
 થયેલા ભોગ્યપણાના તથા ભોક્તાપણાના ત્રિભ-  
 મેને લીધે ધરસ્પર્શને પ્યારા-સારો છે.<sup>૪૩-૪૨</sup> આ  
 જગતની બળરૂપી ધૂળની કમરી એ મહાચૈતન્ય-  
 રૂપ વટોળિયાથી ઊડે છે અને એ મહાચૈતન્યની  
 સત્તાથી આકાર પામેલી હોવા છતાં પણ બળે  
 ચૈતન્યથી જુદી હોય એવી થઈને નામ્યા કરે  
 છે.<sup>૪૫</sup> જેમ દીવો રૂપવાળા પદાર્થને પ્રકટ કરે છે,  
 તેમ ત્રૈલોક્યના દીવારૂપ ચૈતન્ય આ સધળા જગ-  
 તરૂપ પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે.<sup>૪૪</sup> જગતમાં રહેલી

પદાર્થોની પંક્તિ ચૈતન્યરૂપ નિર્ભળ ચંદ્રબિંબ-  
માં રહેલા કલકની જેમ સાથ મેળવીને રહે છે.  
જેમ સારી લતા વરસાદના સિંચનથી રૂપ અને  
ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શરીર આદિ પદાર્થોની  
પંક્તિ ચૈતન્યરૂપી અમૃત મળવાથી રૂપ અને  
ચૈતનને પામે છે. જેમ ઘર પચ્ચૂતમય હોવાથી,  
પ્રકાશમય હોવા છતાં પણ બહારથી સૂર્યનો  
પ્રકાશ નહિ આવવાથી અંદર છાયાથી યુક્ત  
થાય છે, તેમ ઘટાદિકના અધિકાનરૂપ ચૈતન્ય  
પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં પણ, બહાર મન્દિચોની  
વૃત્તિઓથી અભિવ્યક્ત થયેલું ચૈતન્ય વ્યાપ્ત થતાં,  
અંદર જડતાથી યુક્ત જેવું થઈ બળ્ય છે. જે  
દેહમાં આત્મચૈતન્યનો અમત્કારો ન હોય તો  
ત્રૈલોક્યમાં રહેલા આ પદાર્થો તેના અમત્કારોથી  
રહિત હોવાને લીધે, આકારને પણ પ્રાપ્ત થઈ  
શકે નહિ. એ ચૈતન્યનો પ્રકાશ વ્યાપ્ત હોવાને  
લીધે, સંકલ્પરૂપી બાળકને ધરનારી પ્રવૃત્તિરૂપી  
ચંચળ કુલીન સ્ત્રી, દેહરૂપી ઘરમાં રહ્યાં કરે છે.  
જે ચૈતન્યનો પ્રકાશ હોય નહિ, તો રસ જીભની  
અણી ઉપર વ્યાપ્ત થવા છતાં પણ કેાને, શી રીતે,  
ક્યારે અને ક્યાં પ્રકટ થાય ? આ દેહરૂપી વૃક્ષ  
અવયવોરૂપી શાખાઓવાળો હોવા છતાં પણ અને  
કેશોરૂપી લતાઓવાળો હોવા છતાં પણ ચૈતન્યની  
વ્યાપ્તિ વિના કેમ જ પ્રકાશે ? ન જ પ્રકાશે. ચરાચર  
જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય જ તે તે પદાર્થો-  
રૂપે વધે છે, લોટ છે અને ખાય છે. જ કાંઈ છે,  
તે ચૈતન્ય જ છે; ચૈતન્ય-સિત્તાય બીજું કાંઈ  
છે જ નહિ. આ જગત કે જે નવું ઉત્પન્ન થયેલું  
જેનામાં આવે છે, તે ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૫૫-૬૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મહાદેવ-  
જીએ ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી મને એ પ્રમાણે  
કહ્યું. ત્યારે મેં તેમને ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી  
ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ ! જે સર્વ-  
વ્યાપક એક જ ચૈતન્ય હોય, તો તે ચૈતન્યરૂપ  
આ દેહ, મરણ, આદિ દશાઓમાં ઘણા પાર્થિવ

ભાગવાળી અને નેત્રાદિક વગરની ભીંતની જેમ  
અચેતન કેમ થઈ બળ્ય છે ? આ દેહ, જીવનની  
દશા વગેરેમાં ચૈતતાવાળો થઈને, પાછો મરણ  
આદિની દશામાં ચૈતતા વગરનો થઈ બળ્ય છે.  
એવી રીતની જગતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આ-  
વતી સ્થિતિ શી રીતે સંભવે ? કેમકે 'ચૈતન્ય  
અવિનાશી સ્વભાવવાળું અને અપરિણામી  
હોવાથી તે ચૈતન્યને કાઠી રીતે પણ જડપણાનો  
સંબંધ ઘટતો નથી.' એ રીતે મારું પૂછ્યું સાંભ-  
ળીને મહાદેવજીએ મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૬૩-૬૫

સદાશિવ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મવેતાઓમાં ઉત્તમ  
વસિષ્ઠમુનિ ! સાંભળો. તમે જે પૂછ્યું, તે સઘળા-  
નો હું તમને ઉત્તર આપું છું. તમે આ મોટો  
પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. આ દેહમાં સર્વભૂતરૂપ જે  
એક જ ચૈતન્ય છે, તેનો એક કલ્પિત ભાગ બુદ્ધિ-  
માં લાગેલો છે તેથી કર્તા અને લોકતાપણાને  
અભિમાનવાળો છે; અને બીજો ભાગ, કે જે કલ્પ-  
સ્થ છે, તે નિર્વિકલ્પ છે. જેમ સારી આચારણ-  
વાળી સ્ત્રી સ્વપ્નમાં બરનો સંકલ્પ કરવાથી ચારિ-  
ત્રમાં ભ્રષ્ટ થઈ બીજી હોય તેમ લાગે છે, તેમ  
કલ્પસ્થ ચૈતન્ય કલ્પિત સંકલ્પથી, પોતાના એક  
પ્રદેશમાં પોતાને જીવરૂપ સમજી લઈને, બાણે  
કર્તૃત્વ-લોકત્વવાળું હોય અર્થાત્ બીજું હોય  
એવું યાદને રહ્યું છે; એટલે ચૈતન્યમાં જે ભેદ છે  
તે પણ ઉપાધિએ જ કરેલો છે, પણ વાસ્તવિક  
નથી. જેમ એના એ પુરુષ દોષને લીધે ક્ષણ  
માત્રમાં રાક્ષસ જેવો દૂર થઈ બળ્ય છે, તેમ કલ્પસ્થ  
ચૈતન્ય બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને, વિક-  
લ્પરૂપ કલ્પવાળું થઈ બળ્ય છે. ૬૬-૬૮ વિકલ્પનો  
કલ્પના થવાથી એ ચૈતન્ય, સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈને  
અનુક્રમે જડની સાથે એકતાની ભાવના કરતાં  
કરતાં સવિકલ્પબુદ્ધિના વિવિધપણાને પ્રાપ્ત થાય  
છે. એ ચૈતન્ય સૂક્ષ્મભૂતરૂપ અને ભાગ્યોના  
બીજરૂપ માયાથી મલિનપણાને પામે છે; અને તે  
પછી સમષ્ટિપ્રાણરૂપ થાય છે. પછી અનુક્રમે

સૂક્ષ્મ ભૂતોના પંચીકરણથી વ્યાપ્ત થઈને, ચૌદ બ્રહ્મોદરૂપ તથા કાળરૂપ થાય છે. પછી તેમાં પ્રાણના ધારણથી, જીવરૂપ થઈને બુદ્ધિરૂપ, અહં-કારરૂપ તથા ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ચંડાલનો વિચાર કરવાથી પોતે જ ચંડાળ ખની જાય છે, તેમ ચૈતન્ય ચિત્તપણાને પામીને, સંસારનું અવલંબન કરે છે. દૃષ્ટ્ય ચૈતન્ય જ અજ્ઞાનથી મહિતપણાને પામી, દેહરૂપ તથા જીવ-રૂપે કલ્પાય છે અને તેને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી જડ-તાથી સર્વજ્ઞપણું છોડી દઈને નિરંતર જન્મ-મરણ આદિને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમ જળ કરાપ-ણાને પામે છે, તેમ અનંત સંકલ્પમય ચૈતન્ય જડતાના સંકલ્પોથી ભરપૂર થઈ, જડતાથી જીવપણાની ક્ષાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પછી ચિત્ત, મન, મોહ તથા માયા ઇત્યાદિ નામેવાજું થઈને અત્યંત જડતાનો આશ્રય કરીને, સંસાર-માં જન્મે છે. મોહરૂપી મંદપણાને પ્રાપ્ત થયેલું, એ જીવચૈતન્ય તૃષ્ણારૂપી બેડીથી પિડાય છે; કામ, ક્રોધ તથા ભયથી યુક્ત થાય છે; વૈભવ તથા હારિદ્ર્યને અનુસરે છે; પોતાના અનંત વ્યાપક-પણાને છોડી દે છે; સ્ત્રી, પુત્ર ઇત્યાદિના વિચો-ગોમાં, શોક આદિ વિકારોથી યુક્ત થાય છે; દુઃખ-રૂપી હાવાનજથી અત્યંત તપે છે; રોકા તથા અશુભોથી કંગાલ થઈ જાય છે; ૭૦-૭૦ 'હું દુઃખ વગેરે સ્વભાવોનાજો જ છું' એવા મિથ્યા ભ્રમવાળો થઈ જાય છે; પોતાને દેહરૂપ જ માન્યા કરે છે અને અત્યંત દીનપણાને પામે છે. જેમ બુદ્ધો અને જંગલી હાથી મોટા કાદવમાં ખૂંચી જાય છે, તેમ તે મોહમાં ખૂંચી જાય છે, જન્મમરણોરૂપી લતાઓના હીડોળામાં હીંચ્યા કરે છે, સંસારના અસાર તથા અપાર વિકારોથી વ્યવહાર કરે છે, દહ્યમાં તાપોથી તપ્યા કરે છે, રાગથી અને ક્રોધથી વ્યાપ્ત રહે છે, પોતાના ટોળામાંથી વિખૂટી પડેલી હરિલીની જેમ વિહવળ રહે છે, વૈભવોનો ઉદય થતાં પ્રસન્ન થાય છે અને વૈભ-

વોનો નાશ થતાં ખેદ પામે છે. જેમ ભૂત વળ-ગતાં છોકરી ભય પામીને નાસી જાય, તેમ પોતાના સંકલ્પથી અથવા ખીજ દોઈ રીતે, ભ્રમમાં પડી ભય પામીને નાસી જાય છે. જેમ જાટડી ખાડોટકરાવાળા જાયા પ્રદેશમાં જોગલા ઝાડની ટોચમાં બંધાયેલા મધપૂડાના મધના ટીપાને ચાટવાની ઇચ્છાથી, ઝાડ ઉપર ચઢવા જતાં, પોતાના ભારથી વચમાં જ લથડીને નીચા નીચા વિપમ પ્રદેશોમાં પડે છે, તેમ પોતાની વાસતાથી સેવેલા ફલજ વિપયોની આકાંક્ષાથી, મોટાં કર્મો કરવા જતાં વચમાં જ ભટ થઈને નીચી નીચી દુષ્ટ સ્થિતિઓમાં આવી પડે છે, ભારે વિપમતામાં આવી પડે છે; એક સંકટમાંથી ખીજ સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી ખીજ દુઃખમાં અને એક વિપત્તિમાંથી ખીજ વિપત્તિમાં જઈ પડે છે; અનેક પ્રકારના અનુયોના સમૂહોથી યુક્ત થાય છે, ચિંતાઓથી પરવશ ચિત્તજાળો રહે છે, નરદોમાં ક્રમે કરીને અધિક કષ્ટોને પામે છે, તાપથી તથા પથાત્તાપથી ઘેરાયેલો રહે છે, અનુક્રમે મનુષ્યોના પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ વ્યવ-હારની વિદ્યા મેળવીને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પડી, ધન તથા ઘર આદિ પોતાના બંધનેતે વચાર-વામાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે; વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચારે બાજુથી મરવાનો ભય રાખ્યા કરે છે, હિમ પાણી ખૂટી જતાં માછલી તરફડ્યા કરે, તેમ ધન વગેરે ખૂટી જતાં તરફડ્યા કરે છે. ખાદ્યાવસ્થામાં પરા ધીન રહે છે, યોવનમાં ચિંતાથી ઘેરાયેલું રહે છે, વૃદ્ધપણમાં અત્યંત દુઃખથી પીડાય છે, મરી ગયા પછી કબોને વશ થાય છે, સ્વર્ગમાં દેવરૂપ, પાતાળમાં નાગરૂપ, દેવોના લોકમાં દેત્યરૂપ, પૃથ્વીમાં મનુષ્યરૂપ, ૭૧-૭૦ રાક્ષસોના સ્થાનમાં રાક્ષસરૂપ, વનના પ્રદેશમાં વાનરરૂપ, મોટા પહાડના શિખરમાં સિંહરૂપ, મેરુ આદિ પર્વતોમાં કિનરરૂપ, દેવગિરિમાં વિચાધરરૂપ, વનના ખાડા-માં સર્પરૂપ, ઝાડમાં લતારૂપ, માળામાં પક્ષીરૂપ,



શિખરમાં લતારૂપ, અને વનમાં યૃગરૂપ થાય છે; તેમ જ સમુદ્રમાં નારાયણરૂપે સુવે છે, બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મારૂપે ધ્યાન કરે છે, કેલાસમાં શિવરૂપે પાર્વતીનું આલિંગન કરે છે, સ્વર્ગમાં ધન્વંતરૂપે દેવ તામ્યાનું રોજ્ય કરે છે, સૂર્યરૂપે દિવસને ઉત્પન્ન કરે છે, પર્જન્યરૂપે જળને વરસાવે છે, વાયુરૂપે ચલન કરે છે, પર્વતના અધિષ્ઠાતારૂપે પર્વતમાં અભિમાન ધારણ કરે છે, સમુદ્રના અધિષ્ઠાતારૂપે સમુદ્રમાં અભિમાન ધરે છે, કાળના મંડળરૂપે ઋતુઓના ચક્રને વેગથી ચલાવ્યા કરે છે; દિવસરૂપે તેજને પ્રાપ્ત થાય છે, રાત્રિરૂપે અંધકારને પ્રાપ્ત થાય છે, વૃક્ષાદિકમાં બીજરૂપે તથા રસરૂપે જણાય છે, ઠાઈ સ્થળે પથરારૂપે ગતિ વિના રહે છે, ઠાઈ ઠેકાણે નદીરૂપે વહ્યા કરે છે, ઠાઈ સ્થળે કુમુદરૂપે ખીલે છે, ઠાઈ સ્થળે ક્ષણરૂપે પાકે છે, ઠાઈ સ્થળે કાષ્ઠરૂપે તથા અગ્નિ આદિરૂપે દેખાય છે; ઠાઈ સ્થળે હિમ જેવા ટાઢા જળરૂપે દેખાય છે, ઠાઈ સ્થળે આકાશ આદિ શૂન્યરૂપે દેખાય છે, ઠાઈ સ્થળે ચક્રચકિત આકાર ધરે છે, ઠાઈ ઠેકાણે કાંટાઓ વાળા જંગલી પ્રદેશરૂપે રહે છે, ઠાઈ ઠેકાણે શિલારૂપે રહે છે, ઠાઈ ઠેકાણે કાળા રંગે રહે છે, ઠાઈ ઠેકાણે લીલા રંગે રહે છે, ઠાઈ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે રહે છે અને ઠાઈ ઠેકાણે પૃથ્વી રૂપે રહે છે, ચૈતન્ય સર્વાત્મકપણાથી સર્વમાં વ્યાપીને રહે છે અને પોતે સર્વશક્તિ ધારણ કરે છે, મોટે જ એ રીતે સર્વરૂપે દેખાય છે; તે પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે આકાશથી પણ વધારે નિર્લેપ છે. જેમ ગતિને લીધે જળ તરંગપણાનો અનુભવ કરે છે, તેમ ચૈતન્ય તે તે સ્થળમાં તે તે રીતના પોતાના વિવર્તને લીધે, તે તે પદાર્થોપણાનો અનુભવ કરે છે. એ ચૈતન્ય હંસ, કૌંસ, ખગુલા, કાગડા, સારસ, ઘોડા, નહાર, ખગલી, હરિણ, વાનર, કિતર, કૂતરા, વટીક નામનાં પક્ષી, પિંગલ નામના પેક્ષી, મેના, ગાખી, બ્રગ, પોપટ અને એવા જ પ્રકારની બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં

ભગ્યા કરે છે. બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, પ્રીતિ, રુચિ, તે તે માયા અને રાત્રિરૂપ પણ એ જ થાય છે. જેમ પાણીની ચકરીમાં ખડક ડૂબે છે, તેમ સંસારમાં ડૂબે છે; અને જેમ ગંધડી પોતાના શબ્દથી જ લય પામે તેમ પોતાના સંકલ્પથી લય પામે છે. એ જીવ ચૈતન્યના જેવું બીજું કોઈ પણ મુખ્ય, અવિવેકી, અચળકે નિર્લેપ નથી. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! તમારી પાસે મેં આ જીવશક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, કે જે જીવશક્તિ પ્રાકૃત કર્મોને પરવશ રાંકે પણના જેવા ધર્મવાળી, 'કર્માત્મા' એ નામને પામેલી, વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં અદ્વૈતોસ કરવાનું જ પાત્ર; અને પોતાની મેળે જ ઘણાં દુઃખો-વાળા અને ત વિશ્રમને પામેલી છે. <sup>૧૦૪</sup> અવિદ્યા કે જની સત્તા તથા સ્ફુરણ પોતાથી ન્યારાં નથી તેને લીધે જ એ જીવશક્તિએ, જેમ ચોખ્ખાનો હાથો ફાતરારો-આશ્રય કરે છે, તેમ વિનાશી અને મિથ્યાભૂત અનિર્વાચ્ય મેલનો આશ્રય કર્યો છે, કે જેથી જીવપણાને પામીને વ્યાપકપણાથી બ્રહ્મ થઈ છે, દુર્ભોગ્યપણાના પરિતાપોને પામ્યા કરે છે અને અનાથ સ્ત્રીની જેમ શોક કર્યો કરે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! એ જડ અવિદ્યાનું સામુદ્ર્ય જુઓ, કે જેથી જીવશક્તિ પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ નહિ પામતાં રેટના ઘડાના આકાશની પેઠે નીચે નીચે ઊતરવાને મોટે જ કષ્ટ વેઠ્યા કરે છે. <sup>૧૦૫</sup>

જહગતેરવલોકય શક્તતાં નિજપદસ્મરણેન વિનેહ ચિત્ । વ્રજતિ કષ્ટમઘઃપતનાય વા  
યદરવદ્વચટીયનવીઠવત્ ॥ ૧૦૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'એત્યેન્સુઅચિદ્વિચાર' એ નામનો સર્ગ ૩૦ એ સમાપ્ત



## સર્ગ ૩૧ મો

### શુદ્ધ ચૈતન્યનિદર્શન

॥ શ્રીઈશ્વર ડવાચ ॥

ચિનોત્પલીકમેવૈવં સદુઃખાસ્મીતિ માવનાત ।

ચિત્ત્વમધીવતા મોહપતિતા સંઝમે યયા ॥ ૧ ॥

સદાશિવ યોદ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમ સ્વપ્નમાં પીધેલી મદિરાના ઘેનમાં પડેલી સ્ત્રી 'હું કુઞ્ચવાળી છું' એવી ભાવનાથી ખોટા કુઞ્ચ-નેજ મેળવી લે છે, તેમ અજ્ઞાનમાં પડેલી ચૈતન્યશક્તિ 'હું વિકલ્પવાળી છું' એવી ભાવનાથી મિથ્યાભૂત જીવપણાને તથા જગતપણાને મેળવી લે છે. જેમ મદિરાના મહ વગેરેથી ફરી ગયેલી બુદ્ધિવાળી સુગંધા સ્ત્રી, પોતે જીવતી છતાં પણ, 'હું મરી ગઈ છું' એમ માનીને રડે છે, તેમ અજ્ઞાનથી સ્વરૂપને ભૂલેલી જીવશક્તિ નષ્ટ ન થયા છતાં પણ 'હું નષ્ટ છું' એમ માનીને રડે છે. જેમ કારણ વિના અકસ્માત્ વિપરીત થયેલી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી, ભમતા પદાર્થને પણ સ્થિર દેખે છે, તેમ અહંતાના બ્રમમાં પડેલી જીવશક્તિ અસ્થિર જગતને પણ સ્થિર દેખે છે. ચૈતન્યરૂપ જીવશક્તિને સંસારના અતુલ્ય થવામાં ચિત્ત જ કારણ છે, પણ વાસ્તવિક જોતો ચિત્ત એ કંઈ જ નથી; દેમકે ચિત્તને 'સત' કે અસત' પણ કહી શકાતું નથી, તેથી કેવળ તુચ્છ જ છે. આ રીતે સુદૃઢ ચિત્ત જ નહિ હોવાને લીધે અને તેને લીધે દશરૂપ જગત પણ નહિ હોવાથી, યત્નપૂર્વક ચિત્તને ચૈતાવનારી ચૈતન્યશક્તિ પોતે ચિત્તરૂપ પણ નથી અને ચિત્તાધીન જગતરૂપ પણ નથી, પરંતુ શુદ્ધ જ છે. જેમ પથરામાં તેલ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં દશરૂપ દર્શન કે દ્રશ્યપણું નથી. જેમ ચંદ્રમાં કાળાપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં કંતા, કર્મ કે કરણપણું નથી. જેમ આકાશમાં

નવો અંકુર નથી તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પ્રમાતા, પ્રમાણ કે પ્રમેયપણું નથી. જેમ નદનવનમાં ખેર-તું ઝાડ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં બુદ્ધિ, બોધ આપનાર કે બોધવ્યપણું નથી. જેમ આકાશમાં પર્વતપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં હું, તું, કે તેપણું વગેરે નથી. જેમ કાગળમાં શંખપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પોતાનું કે અન્યનું દેહપણું નથી. જેમ પરમાણુમાં મેરુપર્વતો નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં દ્વૈત કે અદ્વૈત નથી. જેમ અત્યંત ખારી ધરતીમાં લતા થતી નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં નામ કે રૂપ નથી, જેમ સૂર્યમંડળમાં રાત્રિ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં કરવા લાયક કે નહિ કરવા લાયક કંઈ નથી. જેમ હિમમાં ઉષ્ણતા નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં વસ્તુનો ધર્મ કે વસ્તુ ન હોવાનો ધર્મ પણ નથી. જેમ શિક્ષાના ગર્ભમાં વૃક્ષ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં શૂન્યતા કે અશૂન્યતા નથી. જેમ આકાશમાં શૂન્યતા અને અશૂન્યતા એ બન્નેનો વિચાર કરતાં કેવળપણારૂપ સ્વરૂપની સ્વચ્છતા જ બાકી રહે છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પણ શૂન્યતા અને અશૂન્યતા એ બન્નેનો વિચાર કરતાં કેવળપણારૂપ સ્વચ્છતા જ બાકી રહે છે. જીવનશક્તિ ચૈતન્ય હિરણ્યગર્ભના ચિત્તથી પ્રગટ થઈ છે; એટલે તેને સંસારરૂપ કુઞ્ચ પ્રાપ્ત થયું છે એમ નથી; પણ કેવળ સંસારની ભાવનામાનથી સંસારરૂપ કુઞ્ચ પ્રાપ્ત થયું છે. જ્ઞાની પુરુષ સંસારની ભાવના તણ દે છે કે

\* આ એકવીસમા સર્ગમાં જીવપણા અહિંતા નિષેધ કરીને શુદ્ધ ચૈતન્ય દેખાડવામાં આવશે.

તેને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ તો તે ત્યાગ ક્રમ જ થાય? જ વસ્તુ અતિ સુલભ હોય, તેને માટે પણ જો કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ તો તે વસ્તુ ક્યાં અને કેવી રીતે મળે? જ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છે, તે અદ્વિતીય, નિર્વિકલ્પ, પરમ, એક જ, સર્વથી પર, અતિ સ્વચ્છ અને સૂર્ય આદિ તેજોને પણ પ્રકાશ આપનારી છે. એ પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્ય સર્વમાં રહે છે, નિત્ય નિર્મળ નિત્ય પ્રકાશિત, મનથી રહિત, નિર્વિકાર અને નિર્લેપ છે. ધડા, વસ્ત્ર, વડ, ભીંત, ગાડાં, વાનર, ગધેડા, અસુર, સમુદ્ર, ભૂત, નર અને નાગ એ સર્વમાં પણ એ જ ચૈતન્ય રહેલું છે.<sup>૧૮</sup> જમ દીવા પ્રકાશ જ કરે છે પણ દશી ક્રિયા કરતો નથી, તેમ ચૈતન્ય સાક્ષીની જમ જ રહે છે, પણ ક્યાંય દશી ક્રિયા કરતું નથી.<sup>૧૯</sup> એ ચૈતન્ય નિર્મળ હોવા છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી મહિન જેવું થઈ ગયેલ છે, નિર્વિકલ્પ છતાં પણ દેહાદિની ભાવનાની સવિકલ્પ જેવું થઈ ગયેલ છે, ચૈતન હોવા છતાં પણ દેહાદિની ભાવનાથી જડ જેવું થઈ ગયેલ છે અને વ્યાપક છતાં પણ દેહાદિની ભાવનાથી સંકોચનાળું થઈ ગયેલ છે.<sup>૨૦</sup> જમ લાંબો અને ઝીણો રેશમ વગેરેનો તાંતણું તકલી ઉપર વીંટાતાં, પોતાના અત્યંત લાંબા સ્વરૂપને પણ તેટલામાં જ સમેટીને બોરના જવા કોકડાના આકારમાં ફેરવાય છે, તેમ નિર્વિકલ્પ, સૂક્ષ્મ અને સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય, લિંગદેહમાં પ્રતિબિંબ ભાવથી આવીને, સઘળાં હાથપગ વગેરે અંગોમાં તથા મોં વગેરેમાં વ્યાપીને, સર્વમાં વ્યાપેલી પોતાની સંવિતને (જ્ઞાનશક્તિને) તેટલામાં જ સમેટાયેલી જવી કરીને સંકોચને (કોકડાને) પ્રાપ્ત કરે છે.<sup>૨૧</sup> એ ચૈતન્યશક્તિ બચ્ચત્તમાં વિષયોનાં દર્શનોથી તથા સદૃષ્ટોથી વ્યાપ્ત રહે છે, સ્વપ્નમાં વાસનામય વિષયોનાં દર્શનોથી તથા સદૃષ્ટોથી વ્યાપ્ત રહે છે અને સુષુપ્તિ કે જ

સાક્ષીપણારૂપ બોધસ્વરૂપે રહે છે.<sup>૨૨</sup> જમ સજ્જન ચિત્તમાં દુર્જનની સંગતિનો લાંબો સંસ્કાર લાગતાં, દુર્જનની પદ્ધતિઓને પામીને દુર્જન થઈ બંધ છે, તેમ એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મચૈતન્ય જ દેહાદિકની ભાવનાના લાંબા સંસ્કારને લીધે, દેહાદિકની અલ્પતા-મમતાઓને પામીને અનુકૂળ પદાર્થોને મેળવવાની અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોને ટાળવાની ચિંતાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૩</sup> જમ સોનું મેલથી તાંબા જેવું લાગે છે અને મેલ ધોવાઈ જતાં પાછું સોનું જ રહે છે, તેમ બ્રહ્મચૈતન્ય દેહાદિકની ભાવનાથી જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ભાવના દૂર થતાં પાછું બ્રહ્મચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૪</sup> જમ અરીસા ઉપરનો મેલ ટળી જતાં પ્રતિબિંબ દેખાય એવી સ્વચ્છતાને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી થયેલો જીવભાવ ટળી જતાં, ચૈતન્ય કેવલપદને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૫</sup> ચૈતન્યના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જવું, એ અજ્ઞાનથી ખોટો સંસાર લાગુ પડે છે અને સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, એ ખોટો સંસાર શાંત થઈ બંધ છે. જ્યારે એ ચૈતન્ય ચૈતન્ય પણાને લીધે પોતાની અંદર મિથ્યાભેદની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતે અવિનાશી હોવા છતાં પણ અહંતાને પામેલા જેવું થઈને બેણે બગડી ગયું હોય એવું થઈ બંધ છે.<sup>૨૬</sup> જમ પર્વતની જાડી ટાય ઉપર રહેલા ઝાડનું ફળ, જરાક ગતિ થતાંની સાથે ક્યાંય નીચે જઈ પડે છે, તેમ ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને સહેજ પણ ભૂલી જતાં ક્યાંય નીચે જઈને પડે છે. (જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.) રૂપ આદિ પદાર્થોની જ સત્તા છે, તે ચૈતન્યની જ સત્તા છે અને જ ચૈતન્ય છે તે સર્વદા નિર્મળ જ છે. બેપણું કે એકપણું એ અજ્ઞાનથી થયું છે, એટલે તે જ્ઞાનથી લય પામે છે. જમ પ્રકાશની સત્તામાનથી ક્રિયાઓમાં વ્યવહાર થાય છે, તેમ ચિત્તની સાક્ષીના સત્તામાનથી ચિત્તમાં તથા

પાસે રહે છે, ત્યારે વાયુ પ્રેરાય છે, તે વાયુથી ઘ્રીઘ્રીઆતું ચલન થાય છે અને તે ઘ્રીઘ્રીઆમાં રહેલી ઘ્રીમિ (તેજસઘન્દ્રય) ચક્ષુ કહેવાય છે. એ ચક્ષુદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી ઘટાદિક વ્યાપ્ત થતાં ત્રિપુટીનો\* જે એકંદર સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે.<sup>૩૧</sup> આમડી અને પવન, કે જ્યો જડ અને તુચ્છ છે, તેઓ પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાઇને સમાગમ પામે છે; અને તે આમડીમાં જે ઘન્દ્રય રહેલ છે, તે ત્વચા કહેવાય છે. એ ત્વચાદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં પદાર્થના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે સ્પર્શજ્ઞાન કહેવાય છે, તેના જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે.<sup>૩૨</sup> પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાયેલા પવનનો અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, ઘ્રાણદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી ગંધવાળાં દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં, ગંધના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે ગંધજ્ઞાન કહેવાય છે, તેના જ નહિ, પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્યની પાસે રહેલા પ્રેરાયેલા પવનનો અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, શ્રોત્રદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી, શબ્દનો વિષય પ્રાપ્ત થતાં શબ્દના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે શબ્દજ્ઞાન કહેવાય છે; તેના જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે. સંકલ્પથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, સંકલ્પ એ મનનનો ક્રમ છે અને મનનનો ક્રમથી ચિત્તની મલિનતા થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ, સંકલ્પ તથા ચિત્તની મલિનતાને-સાક્ષીરૂપે બળુનાર, જે આત્મ ચૈતન્ય છે, તે નિર્મળ છે.<sup>૩૩-૩૪</sup> અંદર તથા બહાર જે અનેક પ્રકારના બેદો

બળાય છે તેનું અધિષ્ઠાન જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે તે પ્રકાશસ્વરૂપ, નિલ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું અને જન સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબોના આકારાને પોતાની અંદર ધારણ કરે છે, તેમ તે ચૈતન્ય પોતાની અંદર આ સધળા જગતને ધારણ કરે છે નિર્વિકારપણે આ સધળા જગતને ધરી રહેલું એ અદ્વિતીય ચૈતન્ય અસ્ત પામતું નથી, ગતિ પામતું નથી અને વધતું પણ નથી.<sup>૩૫,૩૬</sup> આ જીવપણું સંકલ્પથી મળેલું છે; એટલે જો દેહાદિ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્માવાની જ ભાવના થાય, તો તે બ્રહ્માવામાં જ રહે છે.<sup>૩૭</sup> બ્રહ્મચૈતન્યનો રથ જીવ, જીવનો રથ અહંકાર, અહંકારનો રથ બુદ્ધિ, બુદ્ધિનો રથ મન, મનનો રથ પ્રાણ પ્રાણનો રથ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સમૂહનો રથ દેહ અને દેહનો રથ કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ છે.<sup>૩૮,૪૦</sup> એ સધળા રથો સંસારમાં બ્રમણ જ કરાવે છે. જરા-મરણવાળા દેહોડાપી પાંજરાં-આમાં પૂરાયેલું જીવોડાપી પક્ષીઓનું ચક્ર, કે જે મૂળ કારણના માયાડપી એશ્વર્યથી થયેલું છે, તે એવી રીતે ભમ્યા કરે છે.<sup>૪૧</sup> આત્મામાં આ જગત ફેલાયેલા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાભૂત પ્રતીત થાય છે. ઝાંઝનાનાં પાણીની જેમ રહેલું આ જગત જરા પણ સાચું નથી.<sup>૪૨</sup> 'મનનો રથ પ્રાણ છે' એમ જે કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે, ન્યાં પ્રાણ-વાયુ હોય ત્યાં જ કલ્પના રહે છે.<sup>૪૩</sup> જેમ ન્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં જ રૂપ દેખાય છે, તેમ ન્યાં બળવાન પ્રાણ હોય ત્યાં જ સંકલ્પ રહે છે.<sup>૪૪</sup> જે વનપ્રદેશમાં વટોળિયો હોય તે વનપ્રદેશમાં જ કપ થાય છે, તેમ ન્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ ચલન થાય છે. મન દૃઢ્યાકાશમાં લીન થઈ જતાં પ્રાણ કંઈ ચેષ્ટા કરતો નથી.<sup>૪૫</sup> જેમ તેજ લીન થઈ જતાં રૂપ દેખાતું નથી, તેમ મન દૃઢ્યાકાશમાં લીન થતાં પ્રાણ ચાલતો નથી. જેમ વટોળિયો શાંત થતાં ધૂળ રહેતી નથી, તેમ પ્રાણવાયુ શાંત થતાં મન અંદર જરા પણ

\* અંતઃકરણ, ઘન્દ્રિયો અને વિષયો એ ત્રિપુટી છે અને તે ત્રિપુટી બીજું કંઈ નથી પણ પરમ ચૈતન્ય જ છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

ચલિત થતું નથી. જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ મન હોય છે. જ્યાં રથ જાય ત્યાં જ સારથિ રહે છે, તેમ જ્યાં પ્રાણનાયુ જાય ત્યાં જ મન રહે છે. પ્રાણપ્રેરિત ચિત્ત ક્ષણમાં દૂર જતું રહે છે. જેમ ગોઠણથી ફેરવેલા પથરા ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે, તેમ પ્રાણથી પ્રેરાયેલું મન ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે. પ્રાણનો નિરોધ થાય તો મનનો ક્ષય થાય છે. જ્યાં પુષ્પ જાય ત્યાં ગંધ જાય છે, જ્યાં અગ્નિ જાય ત્યાં ગરમી જાય છે અને જ્યાં ચંદ્ર જાય ત્યાં ચાંદની જાય છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં પ્રાણનાયુ જાય ત્યાં મન જાય છે. પ્રાણનાયુના ચલનથી જ, પ્રત્યેક જ્ઞાન થાય છે અને પ્રાણનાયુ જ સધળાં અંગોમાં અત્તના રસનો પ્રવેશ કરાવવાને માટે, સધળી નાડીઓમાં ગતિ કરે છે. જે દે આકાશના જેવી સ્વચ્છ ચૈતન્યશક્તિ જડમાં તથા ચૈતનમાં સર્વત્ર સમાન છે, તો પણ મન આદિ પદાર્થોથી ગોઠવાયેલા લિંગશરીરરૂપ પ્રાણની ગુહામાં બિંબ-પ્રતિબિંબ-ભાવથી ચૈતન્યશક્તિનું બમણાપણું થવાથી અધિકપણું દેખાય છે. <sup>૫૨-૫૫</sup> જેમકે પ્રાણના ચલનથી લિંગશરીરમાં ચૈતન્યશક્તિ જાણે સ્પષ્ટ થઈને ચલિત થતી હોય એમ અનુભવાય છે. સધળા જડ પદાર્થોમાં સત્તામાનરૂપે રહેલી ચૈતન્યશક્તિ દેહ નામના જડ પદાર્થમાં પ્રાણના ચલનથી જાગૃત જેવી થઈને, અધ્યાસવાળા જીવપણાના બળને લીધે વિપ્રાદિષ્ટને જાણે છે. જે દેહ જીવન-દશામાં અનેક પ્રકારના નાનામોટા વેલવો સાથે વ્યવહાર કરતો હોય, તે જ દેહ પ્રાણનાયુ જતો રહેતો, મનનથી રહિત થવાથી તુરંત ચલન વગરનો થઈ જાય છે. <sup>૫૬</sup> દેવસિદ્ધમુનિ! જેમ ઘર આદિનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પડે છે, પણ પથરા વગેરેમાં પડતું નથી, તેમ ચૈતન્યનું જીવરૂપ પ્રતિબિંબ લિંગશરીરમાં જ પડે છે, બીજા કોઈમાં પડતું નથી. સધળાં કાર્યોના મુખ્ય કારણરૂપ જે મન છે, તેને જ લિંગશરીર સમજો.

બીજા આચાર્યોએ એ મનને જ, શિષ્યોને સરળતાથી સમજાવવા માટે, આ નગરી આદિ બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામોથી તથા પ્રકારોથી કહ્યું છે. કલ્પનાઓથી ભરપૂર આ સધળું દશ્યજગત ચૈતન્યમાં જ ઉદય પામે છે, રહે છે અને ક્ષય પામે છે, એમ પાટી રીતે આપણા અનુભવમાં આવે છે અને મન જ દેહરૂપ થઈને લગ્ન કરે છે, એ પણ નિશ્ચય છે; એટલા માટે જે કંઈ આ જગત છે, તે સધળું પરમ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તેથી બુદ્ધ નથી એમ સમજો. <sup>૫૨-૫૬</sup>

યસ્માદુદેતિ કલનાકુલદયજાલં યત્ત્ર ચ સ્થિતવદિત્યનુભૂતમૃચૈઃ । યસ્માન્મનો વિપરિવર્તતિ દેહદૃષ્ટ્યા સર્વં તુ તત્પરમવસ્તિતિવિદ્ધિ વિશ્વમ્ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મનઃપ્રાણૈક્યપ્રતિષ્ઠાદન' એ નામનો સર્ગ ૩૧ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૨ મોં

ચૈતન્યની દેહાદિકમાં સ્થિતિ

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

મુને શૃણુ કયં કાર્યકારિણી સ્પંદશાલિની ।  
ચરંતી ચ તનું પુંસાદ્યુપૈતિ પરમામિવામ્ ॥ ૧ ॥  
સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! પ્રાણીઓના લિંગશરીરમાં પેડેલી એ ચૈતન્યશક્તિ શી રીતે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી કાર્યોને કરે છે? તથા શી રીતે બ્રાહ્મણ આદિ નામોને પ્રાપ્ત થાય છે? અને શી રીતે દેહાદિકની ગતિ કરે છે? એ વિષે કહું છું તે સાંભળો. બ્રહ્મની અનાદિ માયારૂપ શક્તિ, પોતાના આશ્રયભૂત બ્રહ્મને આનંદરણથી નહિ જડું કરી નાખીને

- આ બગીસમાં સર્ગમાં લિંગશરીરમાં આવેલું ચૈતન્ય, જે રીતે દેહાદિકને ચલાવે છે અને જે રીતે દેહાંતરમાં જાય છે, તે સધળું કહેવામાં આવશે.

પુરુષ, મદ જીતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહ થાય છે.) તેમ અજ્ઞાનથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જન્મ જનત ક્રાદિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંજીને ગતિ આપતો નથી, તેમ અ્યારે લિંગશરીરોના ઉપસંહાર થતાં પ્રાણ હાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું દૃવ્યકમળ ક્રાદિથી થડકા નહિ લાગવાને લીધે લાકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચલિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું દૃવ્યકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ જીડેલી વૃણ પૃથ્વી પર ગેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને જાડના જળથી સિંચાતા ખીજની જેમ ખીજ દેહનો આલિભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે-આબુથી સંધળાં કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિર્લેખ થઈને પડી જાય છે. લિંગશરીરનું ચલન દૃવ્યકમળના ચલનથી થાય છે, દૃવ્યકમળનું ચલન તે પહેલાંની લોકતા-પણા આદિના સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલા દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. દૃવ્યકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન શકાયથી લિંગશરીરનું ચલન શકાઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જ્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો રહેલાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલા કહેવાય છે. જેમ પાંખો શકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાતુ, પિત્ત, તથા કફ દેહજો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલા જીવ દૃવ્યકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હંમેશા દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જમના દૃવ્યમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબું-આયુષ્ય ભોગવે છે. દૃવ્યકમળરૂપ યંત્ર શકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરત જ લાકડું તથા દેડાના જેવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જ રીતે દૃવ્યા-કારણના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાને જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, જ્યાં ત્યાં ભટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને ભુજે છે. જન્મ ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર શબપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે જ દરયાકાર સ્ફુરણને લીધે મન-રૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૮-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અધ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, બ્રહ્મચૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વભાવ પ્રમ જવા સ્થૂલ આકારને ભુજે છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, ક્ષણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે બૂલી જાય છે.

અનાદિ કાળથી માંડીને સંચયને લીધે અત્યંત  
પુષ્ટ થયેલાં, વિચિત્ર વાસનાવાળાં કાયિક, વાયિક  
તથા માનસિક જીવાં અનેક કમોંથી, લિંગશરીરરૂપે  
પરિણામ પામીને બ્રહ્મની સત્તાથી તથા પોતાના  
સ્વભાવથી ચૈતન્યપણારૂપ તથા જડપણારૂપ એમ  
બંને સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયેને, વ્યવહારને લાયક થઈ-  
ને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય આદિની પરંપરા-  
થી સંસારરૂપે નાચે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! માયારૂપ  
કલંકવાળું, એ બ્રહ્મચૈતન્ય ગંધર્વનગરના જેવા  
આ જગતને, માયાનો વિચાર નહિ કરવાથી કરે  
છે અને વિચારથી નથી કરતું. એ ચિત્તાદિ ન  
હોય તો દેહ ભીંતની જેમ મૂંગો રહે છે. ચિત્તા-  
દિ હોવાને લીધે જ દેહ આકાશમાં ફેંકાયેલા પથ-  
રાની પેઠે ચેષ્ટાઓ કરે છે. જેમ યુગ્મક નિકટ  
હોવાને લીધે અત્યંત જડ લોહુ ચેષ્ટા કરે છે, તેમ  
જીવ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મના સામીપ્યથી વ્યાપારો  
કરે છે. જેમ અરીસો કવળ દ્રવ્યનું જ નહિ પણ  
રૂપાદિકના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ  
લિંગશરીરે ગ્રહણ કરેલું બ્રહ્મ, પોતે દ્રવ્ય ન હોવા  
છતાં પણ તેના પ્રતિબિંબથી જ આ જીવ અત્યંત  
સ્ફુરે છે. જેમ બ્રાહ્મણ મોહથી પોતાનો સ્વભાવ  
ભૂલી જવાને લીધે શૂદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ  
આ જીવ પોતાનો બ્રહ્મસ્વભાવ ભૂલી જવાને  
લીધે જડપણાને પ્રાપ્ત થયો છે. જેમ હરિશ્ચંદ્ર  
આદિ મહાત્માઓ પણ મોહથી ચિત્તનો વિભ્રમ  
થવાને લીધે દીનપણાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમ જીવ  
પોતાના બ્રહ્મસ્વભાવને ભૂલી જવાથી મહિનપણા  
આદિને પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેમ તરંગોની પકિત  
જળને ગતિ આપે છે, તેમ પ્રાણના એકપણાને  
પામીને જડ તથા પરવશ થયેલો જીવ, દેહાદિકને  
ગતિ આપે છે. તેમ જીવ આપે  
વાયુ થયેલો  
છે, તેમ જીવ આપે  
અને તેથી જ દીન તથા ક્ષિયા કરનાર બનેલો  
મનનશક્તિવાળો જીવ, દેહારૂપી યંત્રોને ગતિ

આપે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! પરમાત્માએ શરીરો-  
રૂપી ગાડાંઓને ઝેંચવાને માટે મન તથા પ્રાણ-  
રૂપી બે મજબૂત બળદ બનાવેલા છે. ચૈતન્ય જડ  
જીવ બની, મનરૂપી રથમાં બેઠેલું છે, જેને પ્રાણ-  
રૂપી ઘોડાઓ ખેંચે છે. તે જીવ બેઠેલો અને  
સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થોને પકડે છે અને ગાદ-  
નિદ્રામાં પદાર્થો દૂર થવાને લીધે અવિદ્યારૂપ અંધ-  
કારમાં પડ્યું રહે છે. અને તેમ છતાં પણ જેમ  
તરંગ જળપણાને છોડતો નથી, તેમ પોતાના  
વાસ્તવિક સ્વરૂપને છોડતું નથી. એ જીવચૈત-  
ન્ય જ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોરૂપે  
ચારેબાજુ ઉદય પામે છે. જેમ દરથોમાં રહેલું  
રૂપ, પ્રકાશને લીધે જ સ્ફુરે છે, તેમ જીવ પોતાના  
સ્વરૂપભૂત પરમ ચૈતન્યના હોવાથી જ વૃત્તિ-  
ઓમાં સ્ફુરે છે. જેમ દીવો હોવાથી ઘર પ્રકાશ-  
વાળું રહે છે, તેમ પરમાત્મારૂપ નિર્દોષ ચૈતન્ય  
તત્ત્વના હોવાને લીધે જ જીવ જીવનવાળો રહે  
છે. જેમ જળમાં તરંગપણું થાય છે અને તરંગમાં  
ફીણપણું થાય છે, તેમ જીવને શરીરમાં મોટી  
વ્યાધિઓ અને મનમાં મોટી ચિંતાઓ થાય  
છે. આધિ તથા વ્યાધિઓથી વ્યાપ્ત થયેલા શરીર-  
રૂપી કમળમાં શ્રમરની પેઠે રહેનારો જીવ, જેમ  
જળ તરંગપણું પ્રાપ્ત થતાં વિષમપણાને પ્રાપ્ત  
થાય છે, તેમ શરીરનો દૃઢ અધ્યાસ પ્રાપ્ત થતાં  
દીનતા આદિ વિષમપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ  
સૂર્ય પોતે જ પ્રકાશિત કરેલા વાદળાંઓથી ઢંકાઈ  
નય છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિ સર્વ શક્તિવાળી હોવા-  
ને લીધે, પોતે જ પ્રકાશિત કરેલા દેહના યોગથી  
હું ચૈતન્ય નથી' એવી ભાવનાથી પરવશ થઈ નય  
છે. જેમ મદિરાના પ્રેમળ મેદથી પરવશ થયેલા  
પુરુષના અંગ પર તલવારના ધા થાય, તો પણ તે  
ભણી શકતો નથી, તેમ પરવશપણાથી તે તે  
યોનિઓમાં અવતરતી ચૈતન્યશક્તિ મૂઢપણાને  
લીધે પોતાના ચૈતન્યપણાનું જ્ઞાન મેળવી શકતી  
નથી. જેમ મદિરાના પ્રેમળ મેદથી ઘેરાયેલો

પુરુષ, મદ હાતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી બંધ ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જેમ ગંગાત કાઢિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંઓને ગતિ આપતો નથી, તેમ જ્યારે લિંગશરીરને ઉપસંહાર થતાં પ્રાણ હાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું હૃદયકમળ કાર્ણથી થડકા નહિ લાગવાને લીધે લોકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચલિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ બંધ છે, તેમ અંદરનું હૃદયકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ બંધ છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ ઊડેલી ધૂળ પૃથ્વી પર બેસી બંધ છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અતુલ્ય રહીને ગ્રાહના બળથી સિ આતા-બીજની જેમ બીજ દેહને આવિર્ભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે બાજુથી સંધર્ષાં કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિર્લેપ થઈને પડી બંધ છે. લિંગશરીરનું ચલન હૃદયકમળના ચલનથી થાય છે, હૃદયકમળનું ચલન તે પહેલાંની ભોક્તા-પણા આદિનાં સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલા દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. હૃદયકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને હૃદયકમળરૂપી યંત્રનું ચલન રોકાયાથી લિંગશરીરનું ચલન રોકાઈ બંધ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જ્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો રહેવાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પાંખો રોકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ બંધ છે, તેમ વાતુ, પિતૃ તથા કફ કે જ્યોત્સના પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી હેન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર હૃદયકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી બંધ છે. શરીરમાં રહેલો જીવ હૃદયકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હંબરો દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમના હૃદયમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવનમુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબુ-આયુષ્ય ભોગવે છે. હૃદયકમળરૂપ યંત્ર રોકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરંત જ લોકડું તથા દેહના જીવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જે રીતે હૃદયાકારના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાને જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, જ્યાં ત્યાં બટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને જુએ છે. જેમ ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર શમપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે જ દરયાકાર સ્ફુરણને લીધે મનરૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૮-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અભ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, બ્રહ્મચૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વમના બ્રમ જવા સ્થૂલ આકારને જુએ છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, લાણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે બૂલી બંધ છે.



આ સૂચકદેહ કે મિથ્યાભૂત જ છે, તેમાં બધું કૃત્રિમ ભાવના કરી હોય છે, એવું એ ચૈતન્ય ખોટા જગતને સત્ય માની લે છે અને પોતાના સાચા બ્રહ્મપણાને ખોટું માની લે છે. સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય, બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અંશથી જીવરૂપ થઈને મતરૂપ થાય છે; મત વિંગશરીરરૂપી રચના ગોઠવાય છે અને તે ગોઠવાયાથી જગત થાય છે. જેમ વેતાલ રાખની અંદર પેસીને રાખને હાડે છે, તેમ જ્યારે વાયુની પ્રધાનતાવાળું વિંગશરીર, દેહની અંદર પેસીને દેહને હાડે છે, ત્યારે લોકો 'દેહ જીવે છે' એમ કહે છે. વિંગશરીર શીણ થતાં, જ્યારે ચિત્ત બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, ત્યારે આ દેહ ચેષ્ટા વિનાનો જણાય છે અને 'મૃત' એમ પણ કહેવાય છે. જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે, અજર તથા અમર બ્રહ્મપણાને ભૂલીને પરવશ થાય છે અને જેમ પાંદડું કાળને લીધે સુકાઈ જાય છે તેમ અસકત બની જાય છે. વાસનાચક્રિતો સ્પર્શ ન થવાથી દૈવ્યકમળરૂપી યંત્ર અટકી જતાં અને પ્રાણ શકાઈ જતાં માણસ મરી જાય છે. દે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ ઝાડનાં જીર્ણ જીર્ણ નવાં થતાં પાંદડાં કાળની ગતિથી ખરી પડે છે, તેમ જીવોનાં નવાં થતાં જીર્ણ જીર્ણ શરીરો કાળની ગતિથી નષ્ટ થયા કરે છે. જીવોનાં શરીરો અને ઝાડનાં પાંદડાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ પણ થયા કરે છે; માટે તેઓને માટે શી હિંતા કરવી કે શો વિજ્ઞાપ કરવો ? ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં આ શરીરોરૂપી પરપોટાઓની જીલ્ડી જીલ્ડી પંક્તિઓ સ્ફુટી કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં મરેસિ રાખ્યો જ નહિ. જેમ કાચ આદિ પારદર્શક પદાર્થ વિના બીજા કોઈ પદાર્થ, અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબનું અદલ કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ ચિત્ત વિના બીજું કોઈ પણ ચૈતન્ય પ્રતિબિંબનું અદલ કરવાને યોગ્ય નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે પણ વિન્યા જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ

આકાશમાં, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામોરૂપ, અનિર્વચનીય, ઉપરઉપરથી જ સારી લાગે એવી અને અનેક પ્રકારના પોકારોવાળી જીવ તથા જગતરૂપ કલ્પનાઓ, જન્મ-મરણ ઇત્યાદિની ક્રાંતિઓથી આત્માને મુઠ પનાવી દેવાને માટે અને તપાવવાને માટે જ પ્રતીત થાય છે. ૧૧-૫૩

ચિદમલનમસિ પ્રયત્નરૂપાઃ પરિવિત્તે તદ-  
તન્મયાઃ સ્ફુરંતિ । કલકલમુરારાઃ સ્ફુટાભિરામા  
વિવિધશરીરવિમોહતાપનાય ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેહપાતવિચાર'  
એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૩ મો

દૈતનિવારણની યુક્તિઓ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચંદ્રાર્ધચેતરધર ચિત્તચસ્વ મહાત્મનઃ ।  
અનંતસ્યૈકરૂપસ્ય દિત્વં કથમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-સુકૃટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા દે સદાચિત્ ! ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે સંપન્ન આકારોથી રહિત છે, ભરપૂર છે અને સૂક્ષ્મતીય, વિજ્ઞતીય તથા સ્વગત, એ ત્રણ ભેદોથી રહિત છે, તેને જીવરૂપ સૂક્ષ્મતીય અને જડ જગતરૂપ વિજ્ઞતીય ભેદ દેવી રીતે થયો ! બે એમ કહેશે કે, 'આ બેપણુ' થવામાં કોઈ કારણ નથી,' તો એક ચંકા થશે કે, આ ભેદ અનંત કોટિ બંધનોથી દૃઢ થયેલો છે અને લાંબા કાળના સદ્વાસથી તે પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો છે; એટલે

x આ તેનોત્તમા સૂત્રના છત્ર તથા જન્મરૂપ ભેદો બેદથી કલ્પાયેલા દેહોને લીધે, અરેમ વિન્યા કરતાં દેહી થકા જ નથી. એ વિનીતી યુક્તિઓ કહેવામાં આવેલો.

• એક માત્ર બીજી પ્રાપ્તિ જીલ્ડી પડે તે સમગ્રીય ભેદ; એક માત્ર બેદથી જીલ્ડી પડે તે વિજ્ઞતીય ભેદ અને તે માત્ર પોતાના અનંત અવરોધી જીલ્ડી પડે તે સમગ્ર નેદ કહેવાય છે. અર્થ આ જુએ ભેદો નિર્મળ છે.

પુરુષ, મદ જિતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહ થાય છે, તેમ અજ્ઞાતથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જન્મ ગળતે ઠાઠિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંબાને ગતિ આપતો નથી, તેમ જ્યારે લિંગશરીરનો ઉપસંહાર થતાં પ્રાણહાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું દૃવ્યકમળ દાર્દ્રથી ચડકા નહિ લાગવાને લીધે લાકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચલિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું દૃવ્યકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ જોડેલી ધૂળ પૃથ્વી પર બેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર નિનાતું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને ઝાડના જળથી સિંચાતા ખીજની જેમ ખીજ દેહનો આનિર્ભવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે બાજુથી સંઘર્ષો કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિશ્વળ થઇને પડી જાય છે. લિંગશરીરનું ચલન દૃવ્યકમળના ચલનથી થાય છે, દૃવ્યકમળનું ચલન તે પહેલાંની ભોક્તા-પણા આદિના સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલાં દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. દૃવ્યકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન રોકાયાથી લિંગશરીરનું ચલન રોકાઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જ્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો કહેવાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પાંખો રોકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાત, પિત્ત, તૃપ્ત કફ કે જ્યોત્સના પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલો જીવ દૃવ્યકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હજારો દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમના દૃવ્યમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરળી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. દૃવ્યકમળરૂપ યંત્ર રોકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરંત જ લાકડું તથા દેહના જેવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જે રીતે દૃવ્યાકાશના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાને જ અવ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, જ્યાં ત્યાં ભટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને ભુજે છે. જેમ ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર રામપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વવ્યાપક પ્રજ્ઞચૈતન્ય છે, તે જ દરયાકાર સ્ફુરણને લીધે મનરૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૦-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતાના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અધ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, પ્રજ્ઞચૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વપ્નના ભ્રમ જેવા સ્થૂલ આકારને ભુજે છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, લાણમાનમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે બૂલી જાય છે.

આ સ્થૂલદેહ કે જે મિથ્યાબૂત જ છે, તેમાં જણે કૃત્રિમ ભાવના કરી હોય છે, એવું એ ચૈતન્ય ખોટા જગતને સત્ય માની લે છે અને પોતાના સામા પ્રજ્ઞપણને ખોટું માની લે છે. સર્વવ્યાપક પ્રજ્ઞચૈતન્ય, બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અંશથી જીવરૂપ થઈને મનરૂપ થાય છે; મન લિંગ-શરીરરૂપી રચનાં ગોઠવાય છે અને તે ગોઠવાયાથી જગત થાય છે. જેમ વેતાલ શખની અંદર પેસીને શખને હાડે છે, તેમ જ્યારે વાયુની પ્રધાનતાવાળું લિંગશરીર, દેહની અંદર પેસીને દેહને હાડે છે, ત્યારે લોકો 'દેહ જીવે છે' એમ કહે છે. લિંગશરીર શીણ થતાં, જ્યારે ચિત્ત પ્રજ્ઞમાં લીન થાય છે, ત્યારે આ દેહ ચેષ્ટા વિનાનો જણાય છે અને 'મૃત' એમ પણ કહેવાય છે. જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે, અજર તથા અમર બ્રહ્મ-પણને ભૂલીને પરવશ થાય છે અને જેમ પાંદડું કાળને લીધે સુકાઈ જાય છે તેમ અચક્ત બની જાય છે. વાસનાશક્તિનો સ્પર્શ ન થવાથી હૃદયકમળ-રૂપી યંત્ર અટકી જતાં અને પ્રાણ રોકાઈ જતાં માણસ મરી જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ ઝાડનાં જીર્ણ જીર્ણ નવાં થતાં પાંદડાં કાળની ગતિથી ખરી પડે છે, તેમ જીવોનાં નવાં થતાં જીર્ણ જીર્ણ શરીરો કાળની ગતિથી નષ્ટ થયા કરે છે. જીવોનાં શરીરો અને ઝાડનાં પાંદડાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ પણ થયા કરે છે; માટે તેઓને માટે શી ચિંતા કરવી કે શી વિકાસ કરવો ? ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં આ શરીરોરૂપી પરપોટાઓની જીદી જીદી પંક્તિઓ સ્ફુર્કાં કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં ભરોસો રાખવો જ નહિ. જેમ કાચ આદિ પારદર્શક પદાર્થો વિના બીજા કોઈ પદાર્થો, અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબનું ચંદણ કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ ચિત્ત વિના બીજું કોઈ પણ ચૈતન્ય પ્રતિબિંબનું ચંદણ કરવાને યોગ્ય નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે પણ ચિત્તમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ

આકાશમાં, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામો-રૂપ, અનિર્વચનીય, ઉપરઉપરથી જ સારી લાગે એવી અને અનેક પ્રકારના પોકારોવાળી જીવ તથા જગતરૂપ કલ્પનાઓ, જન્મ-મરણ ઇત્યાદિની બ્રાંતિઓથી આત્માને મૂઠ બનાવી દેવાને માટે અને તપાવવાને માટે જ પ્રતીત થાય છે. ૧૧-૫૩

ચિદમલનમસિ પ્રયત્નરૂપાઃ પરિવિત્તે તદ-તન્મયાઃ સ્ફુરંતિ । કલકલમુસરાઃ સ્ફુટાભિરામા વિવિધશરીરવિમોહતાપનાય ॥ ૫૩ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેહપાતવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૩ મો ૭

દૈતનિવારણની યુક્તિઓ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચંદ્રાર્ધચેસરઘર ચિત્તચરસ્ય મહાત્મનઃ ।  
અનંતસ્યૈકરૂપસ્ય દ્વિત્વં કથમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥  
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-સુકૃતમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા હે સદાશિવ ! ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે સમગ્ર આકારોથી રહિત છે, ભરપૂર છે અને સૂક્ષ્મતીય,\* વિજ્ઞતીય તથા સ્વગત, એ ત્રણ ભેદોથી રહિત છે, તેને જીવરૂપ સૂક્ષ્મતીય અને જડ જગતરૂપ વિજ્ઞતીય ભેદ કેવી રીતે થયો ? બે એમ કહેશે કે, 'આ બેપણું થવામાં કોઈ કારણ નથી,' તો એક ચંકા યશે કે, આ ભેદ અનંત કાલિ બંધ-નોથી દૂર થયેલો છે અને લાંબા કાળના સહ-વાસથી તે પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો છે; એટલે

\* આ તેરીસમા સર્ગમાં જીવ તથા જનનરૂપ ભેદો ગોઠવી કલ્પાયેલા હોવાને લીધે, ચંદ્રમ વિચાર કરતાં ટકી યાત્રા જ નથી. એ વિરોધી યુક્તિઓ કહેવામાં આવે.

\* એક ગાય બીજી ગાયથી જુદી પડે તે સૂક્ષ્મતીય ભેદ; એક ગાય બેસથી જુદી પડે તે વિજ્ઞતીય ભેદ અને તે ગાય પોતાના અંગનાં અવયવોથી જુદી પડે તે સ્વમત ભેદ કહેવાય છે. યદ્યપિ આ ત્રણ ભેદો ગદિન છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મળવા છતાં પણ દુઃખનો સર્વનાશ થશે નહિ; કારણકે તત્ત્વજ્ઞાન બહારથી નવું જ આવે છે.<sup>૨</sup>

સદાશિવ બોલ્યા:—‘બ્રહ્મ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સર્વ શક્તિઓવાળું છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી એક સત્તારૂપ જ છે’ એ વ્યવસ્થાથી બે દૃષ્ટિઓનો સ્વીકાર કરીએ, તો પછી દિવ તથા એકત્વરૂપ કલા, કે જે સર્વ શક્તિના એકદેશરૂપ છે, તેમાંથી જોડેલી તમારી શંકા નિર્મૂળ જ છે.<sup>૩</sup> સંસારના બેપણાનો આરોપ વ્યવહારદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે અને ભેદનો નિષેધ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. જે બેપણું હોય, તો તેથી બુદ્ધિ પાડવાને માટે એકત્વ કલ્પનામાં આવે અને જે એકત્વ હોય તો તે તેથી બુદ્ધિ પાડવાને માટે દિવ કલ્પવામાં આવે; માટે દિવ અને એકત્વ—એ બંને પરસ્પરની અપેક્ષાવાળાં હોવાથી સરખાં જ છે. જેમ દિવ મિથ્યા છે, તેમ એકત્વરૂપ ધર્મ પણ જે ચૈતન્યતત્ત્વથી બુદ્ધા માનવામાં આવે, તો ચૈતન્યના એકરસપણાનો વિરોધ થાય છે, માટે એકત્વ પણ મિથ્યા જ છે.<sup>૪</sup> એકનો જ મુદ્દલ અભાવ છે, માટે એકત્વનો તથા દિવનો ખંનેનો અભાવ છે. એકત્વ વિના દિવ ઘટતું નથી અને દિવ વિના એકત્વ ઘટતું નથી.<sup>૫</sup> ઉપદેશ આદિ વ્યવહારને માટે ‘વ્યવહારદૃષ્ટિ’ તથા પરમાર્થદૃષ્ટિ મિથ્યા કરવામાં આવે છે, તો પણ બે પ્રકારની સત્તા માનવામાં આવવાથી, પારમાર્થિક સત્તાવાળા બ્રહ્મમાં, વ્યાવહારિક સત્તાવાળા જીવ તથા જગતરૂપ દ્વૈતનો કશો વિરોધ નથી. જેમ બીજીથી આરંભીને ફળ સુધીના પદાર્થો, પોતામાં સરખી રીતે રહેલા એક દ્રવ્યમય જ છે, તેથી તે એક દ્રવ્યમાં જ બીજાદિ રૂપ બુદ્ધાપણની કલ્પના થયેલી છે; તેમ સપ્તર્ષીકારણ પોતામાં સરખી રીતે રહેલા બ્રહ્મમય જ છે; તેથી તે બ્રહ્મમાં જ કાર્ય—કારણ આદિરૂપ બુદ્ધાપણની કલ્પના થયેલી છે, માટે કશો ભેદ છે જ

પોતે જ દરેક વિકારોરૂપે સ્ફુરે છે એમ સિદ્ધાંત પક્ષમાં માનવામાં આવે છે, માટે કલ્પિત વિકારો અધિષ્ઠાનરૂપ સારવાળા હોવાને લીધે અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધા પડતા નથી.<sup>૬</sup> આ સપ્તર્ષી વિકાર આદિ વિકલ્પ, સંઘવસ્તુ (બ્રહ્મ)માંથી જ જોડીને બુદ્ધાં બુદ્ધાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગી થવાથી, ભોગમાં મળી જાય છે અને ભોગતું ચૈતન્યમાં મિલન થાય છે, માટે સપ્તર્ષી વિકલ્પોનો સાર ચૈતન્યમાત્ર જ છે.<sup>૭</sup> જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સસલામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જવ વગેરેનો અંકુર પણ અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય જણાય છે, તેને પ્રસિદ્ધ જળના તરંગો પર્વતની રાચ ઉપર ઢલપાયેલા સમુદ્રના તરંગો બરાબર છે અને તે પર્વત પણ સસલાના શિંગડા બરાબર છે; કારણ કે એ ત્રણેમાં\* પોતાથી અસત્પણું અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્પણું સમાન છે. જળતરંગોદિક વ્યાવહારિક પદાર્થો છે, અંકુરનાં પાણીના તરંગો પ્રાતિભાસિક પદાર્થો છે અને સસલાનાં શિંગડાં વગેરે બિલકુલ ન સંભવે તેના પદાર્થો છે. એની રીતના પેટાવિભાગોના ભેદો પણ મૂર્ખને જ થાય છે; કેમકે સપ્તર્ષી પદાર્થો પોતાની સત્તાથી મિથ્યા હોવામાં અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્ હોવામાં સરખા જ છે.<sup>૮</sup> પરસ્પરથી વિલક્ષણ જણાતા જગત સંબંધી સપ્તર્ષી પદાર્થોને, તત્ત્વબોધ એક પ્રકારના કરી નાખે છે; માટે આવા વિષયમાં વધારે યુક્તિઓ કહેવાનું કશું પ્રયોજન નથી. પદાર્થોના ભેદો તો શ્રમ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાય છે, તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે; તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભેદભાવો યુક્તિઓથી દૂર થતા નથી.<sup>૯, ૧૦</sup> જે વસિષ્ઠમુનિ! તત્ત્વદૃષ્ટિથી બ્રહ્મ એ તો બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ અને જગતરૂપી આકારવાળું માયિકરૂપ, જેમ જળથી તરંગોના કણ તથા કહેલોલો

આદિ જુદાં પડતાં નથી, તેમ પ્રલયથી જુદાં પડતાં નથી. જન્મ પુષ્પો, ફળો અને પાંદડાં વગેરે પદાર્થો લતાથી ભિન્ન નથી, તેમ દિવ, એકલ, જગતપણ, તુલણ તથા હુલણ ઇત્યાદિક કાંઈ પણ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી.<sup>૧૨</sup> દેશ, કાલ તથા વિકાર આદિ જ કાંઈ ભેદ ચૈતન્યમાં પ્રતીત થાય છે, તે પોતાથી અસત છે અને ચૈતન્યની સત્તાથી સત છે; માટે 'ચૈતન્યમાં દિવ કેમ આવ્યું?' એવી રીતનું તમારું પૂછવું જ ઘટતું નથી. ચૈતન્યમાં દિવ મુદલ આવ્યું જ નથી. દેશ, કાળ, ક્રિયા, અને નિયમ ઇત્યાદિ શક્તિઓ ચૈતન્યથી જ સત્તા પામેલી છે, મારે ચૈતન્યરૂપ જ છે.<sup>૧૩-૧૪</sup> જન્મ લહરિ તથા કલ્લોલ આદિ જ કાંઈ છે તે સપણું જળ જ છે, તેમ ચિત્ત, વિષયો, ચિત્તની ચેષ્ટાઓ અને પ્રજાથી માંડીને ઝાડના ફુંકા સુધીના સળગા પદાર્થો તથા નામો ચૈતન્ય જ છે.<sup>૧૫</sup> જમાં તરંગો મુદલ સંભવતા જ નથી, એવા પરમ ચૈતન્યરૂપ મહાસાગરમાં તરંગની જન્મ જ વિવર્ત થાય છે, તેજ દર્યનો સંબંધ છે.<sup>૧૬</sup> એજ પરબ્રહ્મ સત્ય, ઈશ્વર, શિવ, શૂન્ય, એક અને પરમાત્મા ઇત્યાદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે.<sup>૧૭</sup> એ પ્રમાણે રૂપો તથા નામોથી પર જ પરમાત્માનું નિર્મળ રૂપ છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે મારું તત્ત્વ છે. આ જ આકાર જોવામાં આવે છે, તે હું નથી, મારા તત્ત્વને મન કે વાણી પહોંચી શકે એમ નથી.<sup>૧૮</sup> જ કાંઈ આ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાચૈતન્યરૂપી લતાનાં ફળ, પુષ્પ તથા પલ્લવ વગેરે રૂપ છે. એ લતાથી કાંઈ પણ ભિન્ન નથી; કેમકે તેમાં કલ્પાયેલા હોવાને લીધે તેનાં જ છે. જગતપણ તથા જગતપણું કે જગ્યા ખોટાં જ છે, તેઓ વિષે વિવેકને માટે પૂછતા હો, તો સાંભળો કે, એ ચૈતન્ય જ્યારે અવિદ્યારૂપ વિચિત્ર રંગનાળા ચરમાને ધારણ કરે છે, ત્યારે 'જીવ' એ નામવાળું થઈને, જેમ ચ દ્રવા એ પણાને દેખે તેમ જીવપણાને તથા

જગતપણાને દેખે છે; અને પોતાના સંકલ્પથી જ 'હું જડ છું' એવી ભાવના કરીને, પોતાથી જ પોતાના જ વિકલ્પોથી ભરેલા દેહાદિકપણાને પ્રાપ્ત થયેલા જેવું થાય છે.<sup>૨૧</sup> પોતે જ કે નિઃકલકરૂપી જ રહેલ છે, તો પણ પોતાના કલ્પિત લિંગશરીર નામના રૂપથી સંસારરૂપ નદીને પામીને ઉપાધિવાળા ચૈતન્યથી જ (જીવથી જ) ચૈતન્યવાળું થાય છે.<sup>૨૨</sup> પોતે ચૈતન્યરૂપ છતાં, દેહ ભાવનાથી લિંગશરીરમાં એકપણાના અધ્યાસને પામેલ જીવપણાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યમ ય જીવ ચૈતન્યતત્ત્વના પ્રકાશથી શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ ક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે,<sup>૨૩</sup> જીવપણાને પામેલ લિંગશરીર પાંચ મહાભૂતનાળા સ્થૂલ દેહના સંસ્કારથી યુક્ત થઈને, તે સ્થૂલ દેહની પ્રાપ્તિને માટે 'અન્ન તથા ખીન્નદિકરૂપ દ્રવ્ય હું છું' એવી સારી પેઠે ભાવના કરે છે.<sup>૨૪</sup> એ દ્રવ્ય પ્રાણીના ખાવામાં આવતાં, તુરત વીચપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ગર્ભધાનના ક્રમથી 'હું પ્રાણવાળો સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થયો છું' એમ સમજી બેસે છે.<sup>૨૫</sup> અનુભવવાળું બ્રહ્મ જ ઉપર કહેલા અહંતા વગેરે ક્રમથી સ્થૂલદેહના અનુભવની ભ્રાંતિમાં પડીને ઇન્દ્રિયો આદિથી સ્થાવર જંગમોને જાણે છે અને તેઓની ભાવનાથી પોતે પણ સ્થાવરજંગમરૂપ થાય છે.<sup>૨૬</sup> કાકતાલીય\* ન્યાયથી જ કર્મના યોગરૂપ નિમિત્તથી પૂર્વચોનિતો દેહ અભ્યાસ જતો રહેતાં અને નવી ચોનિતી વાસનાનો સંબંધ થતાં, એક આકારને મૂળીને ખીન્ન આકારને પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મ માણસને વેતાલનો વિકાર કરવાથી જુલ્હો વેતાલ મોઢા આગળ ખડો થાય છે, તેમ એકને જ દિવની વાસનાથી દિવ (દ્વૈત) ખડું થાય છે. જન્મ પુરૂષને 'હું કયું કરતો નથી' એવા સંકલ્પથી કાકતાપણુ ટળી જાય છે, તેમ આત્માને

\* કાકતાલ્યુ-એસલુ-અને-કાળનું-પડવું-તે-એટલે અચાનક બતાવ જનવો.

પણ 'દ્વૈત નથી જ' એમ સમજવાથી દ્વૈત મટી જાય છે. આત્મા એક છતાં તેને દ્વિત્વના સંકલ્પથી દ્વિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત કે જે અનેક છે, તેને પણ જે અદ્વિતીયની ભાવના થાય તો દ્વિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરમાત્માપણાને લીધે, વિકારાદિકથી રહિતપણાને લીધે અને સર્વદા વ્યાપકપણાને લીધે આત્મામાં દ્વિત્વ છે જ નહિ. હે વસિષ્ઠમુનિ ! મનોરાજ્ય તથા ગંધર્વનગરની જેમ જે પોતાના જ સંકલ્પથી મિથ્યા રચાયેલ હોય છે, તે સંકલ્પ ન કરવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. સંકલ્પની રચના કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ સંકલ્પનો નાશ કરવામાં પરિશ્રમ પડતો નથી; કેમકે ઉદાસીનપણામાત્રથી સંકલ્પનો ક્ષય પોતાની મેળે જ થાય છે. મનોરથથી રચાતી નગરીની સ્થિતિમાં સંકલ્પરૂપ કારીગરની જરૂર પડે છે, પણ તે નગરીનો ક્ષય કરવામાં તે કારીગરનો ખર્ચ પડતો નથી. <sup>૨૭-૩૩</sup> પ્રુથ થયેલા સંકલ્પથી જે કોઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તે સંકલ્પ ટળી જવાથી દૂર થાય છે, તેનો ક્ષય કરવામાં બીજી કશી મહેનત કરવી પડતી નથી. માણસ જે કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ કરે તો દુઃખમાં ડુબે છે; અને કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ ન કરે તો અક્ષય સુખને પામે છે. જે તમારું મન સંકલ્પરૂપી સર્પથી રહિત નહિ થાય, તો સર્વ સદ્ગુણોવાળા નંદનવનમાં રહેવા છતાં પણ, તમને શાંતિ મળશે નહિ. પોતાના વિવેકરૂપી પવનોથી સંકલ્પરૂપી વાદળોનો ક્ષય કરી શરદ્ઋતુના આકાશની જેમ પરમ નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાઓ. સંકલ્પોરૂપી ભરપૂર નદીને સંકલ્પરહિત ચિંતામણિ-મંત્રથી સુકાવી નાખો અને તેમાં તણાતા જતા આત્માને આશ્વાસન આપી મન વગરના થાઓ. ચિદાત્મા કે જે દૈત્યરૂપી આકાશમાં સંકલ્પરૂપી પવનથી ચલિત થઈને પાંદડાંના તથા ખડના હુકાની પેઠે ભમ્યા કરે છે, તેને પકડી લઇને તેના ખરા સ્વરૂપનું અવલોકન કરો. પોતામાં

પોતાના જ સંકલ્પોથી થયેલા મલિનપણાને પોતાથી જ ટાળી નાખી, પરમ સ્વચ્છપણાને પ્રાપ્ત થઈને, પરમ આનંદવાળા થાઓ. <sup>૩૪-૪૦</sup> આત્મા પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાને લીધે, પોતાના સંકલ્પથી જે વસ્તુની, બ્યારે જેવી રીતની ભાવના કરે, તે વસ્તુને પોતાના સંકલ્પના બળથી ત્યારે, તેવી રીતની દેખે છે. બ્રહ્માકારથી ભાવના કરે તો બ્રહ્માકાર દેખે છે અને ભોગવનાના આકારની ભાવના કરે તો ભોગ્યાકાર દેખે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ જગતરૂપી ભ્રમ સંકલ્પમાત્રથી જ ઊઠ્યો છે, માટે સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી તદન નિર્મૂળ થઈ જાય છે. સંકલ્પરૂપી પૂર્વવાયુએ એકદં કરેલું જન્મોરૂપી વાદળાંઆનું બૃહ્દ અસંકલ્પરૂપી પશ્ચિમવાયુના સ્પર્શથી બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં ક્ષય પામે છે. આ તૃણોરૂપી કાંટાવાળી લતા કે જે અત્યંત જમેલી છે, તેને સંકલ્પરૂપી મૂળ ઉખેડીને સુકાવી નાખો. જેમ ગંધર્વનગર પ્રતિભાસથી ઊડે છે અને પ્રતિભાસથી ક્ષય પામે છે, તેમ સંસારરૂપી વિશ્રમ પ્રતિભાસથી ઊડે છે અને પ્રતિભાસથી જ ક્ષય પામે છે. આમ હોવાથી 'દદિષ્ઠિ' (જેવી નજર તેલું જગત) પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જ જગતનો પ્રતિભાસ દુઃખદાયી થાય છે, પણ અજ્ઞાન ટળી ગયા પછી દુઃખદાયી થતો નથી. પોતાના રાજપણાને ભૂલી ગયેલો રાજા ત્યાંસુધી જ શોક કરે છે કે જ્યાંસુધી દૈવ્યમાં 'હું' રાજા છું' એવી તેને, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેવી જ રીતે પોતાના બ્રહ્મપણાને ભૂલી ગયેલો પુરુષ ત્યાં સુધી જ શોક કરે છે, કે જ્યાંસુધી દૈવ્યમાં 'હું' બ્રહ્મ છું' એવી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત નથી. જેમ શરદ્ઋતુ આવતાં, વર્ષાઋતુનાં વાદળો આકાશને ઢાંચી શકતાં નથી, તેમ 'હું' બ્રહ્મ છું' એના સ્મરણથી સંસાર દૂર થયા પછી, તે સંસાર દુઃખરૂપ થતો નથી; કેમકે જેમ વીણાના સ્વરોમાં જે ઉચ્ચ સ્વર હોય તે જ

સાંભળવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તની જે વેદ્ય પ્રબળ પ્રવાહવાળી થાય તે જ વધે છે. ૪૧-૪૮ 'હું એક જ આત્મા છું' એવી ભાવનાને દબ કરો. એ ભાવનાથી યુક્ત થશો, તો તમે બ્રહ્મ જ થઈ રહેશો. ૪૯ આ ભાવનારૂપ પૂજથી જ પૂજ્ય દેવરૂપ થવાય છે, પણ બીજી પૂજથી થવાતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી આ બાહ્ય પૂજન તમારા જીવ્યાને સંભવતું જ નથી. જીવ્યાને તુચ્છ ઇળોમાં અનુરાગ હોય તેજાએ જ બાહ્ય-પૂજન કરવું જોઈએ. એક પરમાર્થ સત્ય પરમ-બ્રહ્મદેવ જ તમારે માટે ઉત્તમ પદરૂપ છે. બાહ્ય-પૂજાઓમાં પૂજન કરનાર પોડરોપચારથી જે પ્રતિમા તથા લિંગ આદિની પૂજા કરે છે, તે સઘણું તુચ્છ જ હોય છે; કેમકે એ સઘણી સામગ્રી મનના સંકલ્પોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાથી કલ્પનામાત્ર જ છે. ૫૦

एवं ह्यसंभवदिदं त्वविरागमास्वत्तत्त्वमु-  
त्तम पदं परमेकदेवः । पूजासुपूजक सुपूजनपूज्य-  
रूपं किंचिन्नकिंचिदिव चिचपदैकमूर्तिः ॥५०॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દ્વૈતૈક્યપ્રતિપાદન'  
એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૪ મો

પર્યંતી ઇત્યાદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

इत्थं स्थितमिदं विश्वं सदसदेवरूपि च ।

द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तं युक्तं द्वैतैक्यमन्यतः ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ રીતે આ જગત બાધની દૃષ્ટિથી અસત છે અને અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિથી સત તથા બ્રહ્મરૂપ છે; તેમજ પરમાર્થમાં દ્વિત્વથી તથા એકત્વથી રહિત છે

x આ યોગીસમા સર્ગમાં જીવન-યુક્તની પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ભૂમિકાને ઉપદેશ કરીને સદાશિવની ત્રીજી ભૂમિકાની વિશ્રાંતિની કથા કહેવામાં આવશે.

ચો. રા. ૭

અને વ્યવહારમાં દ્વિત્વ તથા એકત્વની સાથે પણ છે, આમ વ્યવસ્થા માનવાથી શક્યોનો અવ-કાશ જ રહેતો નથી. ચૈતન્યને મોહથી જે જડ-ભાવ થયો છે, એ જ સંસાર છે. ચૈતન્યને સંસાર જ નથી એમ વિચારવામાં આવે તો તે ચૈતન્ય મોહરહિત જ છે અને અભિન્ન તથા અદ્વિત છે. 'હું દશ્ય દેહાદિકરૂપ છું' એવા અભિમાનરૂપ કલક પ્રાપ્ત થવાથી ચૈતન્ય પાંધાર્ધ બળ્ય છે અને 'હું દશ્ય દેહાદિકરૂપ નથી પણ તેઓના અધિ-ષ્ઠાનરૂપ છું એટલે મારામાં દશ્ય દેહાદિક સઘણ કલિપત જ છે' એમ સમજવામાં આવે તો તે ચૈતન્ય યુક્ત થાય છે. ૧-૩ જડ પદાર્થોના રૂપની ભાવના કરવાને લીધે ચૈતન્ય દ્વિત્વને પામીને પોતાના અખંડપણને ભૂલી બળ્ય છે; અને દેહ-ના સુખ-દુઃખાદિકથી મિશ્રિત થયેલી મિથ્યા સ્થિતિને ક્ષણમાત્રમાં ધરી લે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એ ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, અખંડ છે, સત્ય છે કે અસત્ય છે, ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપ સઘળા શબ્દોથી રહિત છે. જો કે એ ચૈતન્ય વ્યવહારમાં સર્વ પદાર્થોના નામ રૂપે છે, તો પણ વાસ્તવિક જોતાં સઘળાં નામો તથા રૂપોથી રહિત જ છે. જે કંઈ છે, તે સઘણું અન્ય કંઈ નથી પણ શાંત બ્રહ્મ જ છે. આકાશની જેમ પ્રથમ ખલેલી માયા-શક્તિને લીધે બચ્ચત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર અથવા અસ્થાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રણ મોર્ગોથી પ્રવર્તેલું આ જગત, મનથી જ ગોઠવાયેલું છે. એથી જે અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિચારના બળથી ઇન્દ્રિયો તથા અવ-યવોવાળું મન કપાઈ જતાં અને સત્યપદના સાક્ષાત્કારથી જગતરૂપી બળ-લય પામી જતાં, કલ્પનારૂપ હોવાને લીધે, મૂળથી જ વીંચાયેલા આ સંસાર છેડાય છે અને જીવન-યુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પર્યંતી, તુર્યા અને તુર્યાતીતા એ નામની ત્રણ ભૂમિકાઓમાં (દરજાઓમાં)

અનુક્રમે જીવન્મુક્તની સ્થિતિ થાય છે. તેમાં 'પશ્યંતી' નામની પ્રથમ ભૂમિકા છે તેને પ્રાપ્ત કરી, જીવન્મુક્ત પુરુષ શેકેલા બીજની જેમ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. જેમ શરદઋતુમાં વાદળો દૂર થવાથી આકાશ નિર્મળ થાય, તેમ વિષયોની સ્મૃતિ દૂર થતાં મન નિર્મળ બને છે અને વિષયો હોવા છતાં જીવન્મુક્ત ચૈતન્યસ્વભાવમાં રહે છે. તે સર્વની સામાન્ય સત્તાસ્વરૂપને મેળવે છે. તે જીવતાં જ સંસારરૂપી મહાસાગર તરી બળે છે. કરીથી બળાં ન પડે તેવી સ્વય-પ્રકાશવાળી સુપુષ્પિ અવસ્થાને તે પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જીવન્મુક્ત સર્વવ્યાપક પોતાના સ્વરૂપ પદને મેળવી આરામ સેવે છે. સધળાં દૃશ્યોના બાધ થતાં અપરોક્ષ દૃશ્યમાત્ર બાકી રહેવાથી આ પહેલી ભૂમિકા પશ્યંતિ કહેવાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! મન ક્ષીણ થતાં જીવન્મુક્તની જે પહેલી પદની થાય છે, તે મેં તમારી પાસે કહી. હવે દૃઢતાને લીધે અત્યંત પવિત્રતાવાળી જીવન્મુક્તની બીજી પદની વિષે કહું છું, તે સાંભળો. આરે એ પશ્યંતી ભૂમિકા જ અવ્યાસને લીધે મનથી રહિત થઈ બળ, ચૈતન્યશક્તિની શાંતિવાળી થાય, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાણી અને ઇન્દ્રિયોરૂપ જ્યોતિષ્માથી રહિત થઈ બળ, અંધકાર, અજ્ઞાન તથા તેનાં કાર્યોથી પણ રહિત થઈ બળ, વિસ્તીર્ણ આકાશની જેમ સુંદર થાય, ઘાટી સુપુષ્પિની જેમ, પિલાના ગર્ભની ગોઠવણની જેમ, સિંધવની અંદર રહેલા રસની જેમ, વાયુની અંદર રહેલી ચેલનશક્તિની જેમ, તથા પરમ પરિણામ પામીને આકાશમાં રહેલી શન્યશક્તિની જેમ પરમાકાશને ( શુદ્ધ આકાશને તથા બ્રહ્મને ) પામેલી જેવી થઈ, જેમ જળ ચપળતાને છોડી દે, વાયુની લેખા ચલનને છોડી દે તથા પુષ્પની લેખા સુગંધને છોડી દે, તેમ દૃશ્ય અંશમાં રહેલી આતુરતા છોડી દે, ( પોતાથી બ્યુત્પાન કરાવી ન થાય ) કાળ તથા વસ્તુની મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે

છોડી દઈ, દોઈ પણ દૃશ્યની કલ્પના ન કરે, જડ-તોત્રાળી ન રહે, કાંઈ પણ સંબંધવાળી ન રહે, વિસ્તીર્ણ થાય અને દોઈ પણ શબ્દથી ન કહેવાઈ શકાય એવી દેશ, કાળ આદિના માપથી રહિત મહાસત્તાના પદને પામેલી; બળત, સ્વપ્ન તથા સુપુષ્પિ અને વિરાટથી, હિરણ્યગર્ભ તથા અવ્યાકૃતથી ચોથા અંશરૂપે સ્પષ્ટ થતી, નિર્દોષ, નિષ્કલંક અને સર્વ નિમિત્તો, સર્વ કાળો તથા સર્વ દેશોમાં થતા પ્રકાશો તથા આનંદોથી અધિક ઉત્કર્ષવાળી સાક્ષીની પેઠે રહેલી દોઈ સત્તાને ધરે, ત્યારે એ તુર્યા નામની જીવન્મુક્તની બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. હે સારા નિયમોવાળા અને બ્રહ્મેતાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! આ તમને બીજી ભૂમિકા કહી. હવે ત્રીજી ભૂમિકા કહું છું, તે સાંભળો. બ્રહ્માકાર, અખંડવૃત્તિ અને વૃત્તિથી વ્યાપ્ત બ્રહ્મ, એના એકીલાવને લીધે, જે ગ્રહણ કરે તે ( ગ્રહક ) ભાગ અને જેનું ગ્રહણ થાય તે ( ગ્રહે ) ભાગ તે બનેથી રહિત, બ્રહ્મ તથા આત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી તથા તેઓના અર્થોથી અતીત ( અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની પ્રતિષ્ઠાથી જ ગમ્ય ) છ પ્રકારના ' અસ્તિ, ' ' બળતે ' આદિ ભાવવિકારોથી રહિતપણાને લીધે કાળથી સ્થિર, અજ્ઞાનથી પણ પર, પોતાના સ્વરૂપથી જ નિષ્કલંક તુર્યાતીતા ( તુર્યા નામની અવસ્થાથી પણ પર ) ઇત્યાદિ નામોવાળી હોવાથી પરમ પુરુષાર્થરૂપ, પરથી પણ પર, પરમ અવધિરૂપ, સધળાં મંગળોમાં પ્રધાન મંગળરૂપ, મુખ્ય અને નામ, રૂપ આદિ ( વિચ્છેદ ) થી રહિત જે ચૈતન્યમાં પવિત્ર સ્થિતિ થાય છે, તે તુર્યાતીતા નામની જીવન્મુક્તની ત્રીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા અખંડ ઉપાસનાના સધળા માર્ગો-

+ ત્રણે એટલે ચોથી અવસ્થા. બળત, સ્વપ્ન, અને સુપુષ્પિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ બ્યવહારની દૃષ્ટિએ છે તેથી પર જે સમાધિદશા પ્રાપ્ત થાય છે તે ચોથી અવસ્થા ગણાય છે.



થી તથા તે તે માર્ગોથી જાંચી પદવીઓને પામેલાઓથી પણ દૂર છે; અને મેં પોતે અનુભવેલી છતાં પણ મારાથી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકાતું નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ ! જગત આદિ માર્ગોથી તથા તુચ્છોથી પણ અતીત, આ જ પદ મેં તમારી પાસે કહ્યું, તેમાં જ તમે સર્વદા રહો. એ પદ જ અવિનાશી દેવ છે, બીજો કાંઈ દેવ અવિનાશી નથી. હે મુનીશ્વર ! આ સઘળા જગતનું ઉપાદાન કારણ એ પદ જ છે; માટે સઘળું જગત તન્મય જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે પદને ઉપાદાનકારણપણું પણ સંભવતું નથી, એમ વિચારવાથી આ જગત બ્રહ્મમય નથી પણ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જ મિથ્યા પદાર્થ હોય તે અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોય એમ તો સંભવે જ નહિ. જગત દેવળ કલિપત હોવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ જ છે; માટે અધિષ્ઠાનરૂપે જઈએ તો જગતથી કાંઈ સુષ્ટિ પણ થતી નથી અને કાંઈ લય પણ થતો નથી; પરંતુ સઘળું જગત શાંત છે; સઘળા સમપદાર્થો દરતાં પણ વધારે સમ છે અને સ્વરૂપના ખૂબના જુવું જ દેખાય છે. દ્વિત્વ તથા એકત્વથી રહિતે-પણાને લીધે, સ્વરૂપમાં ફેણાને સંભવન હોવાને લીધે, અખંડ ચૈતન્યરૂપપણાને લીધે, વિકારો વગેરેથી રહિતપણાને લીધે અને લાંબા કાળ સુધી રહેનારા આકાશ આદિ નિત્ય પદાર્થો પણ તેની પાસે અનિત્ય હોવાને લીધે, તે સ્વરૂપ સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ. બાળકોએ મનોરાજ્યથી કલ્પેલાં શિક્ષાઓની અંદરનાં ધરો, કે જ્યોને આપણે અસત્ માનીએ છીએ અને આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગત સંબંધી પદાર્થો, કે જ્યોને આપણે સત્ માનીએ છીએ, તેઓ પણ સર્વે વાસ્તવિક રીતે ચિદ્રૂપ હોવાને લીધે તેમાં જરા પણ ભેદ નથી. જ કાંઈ છે તે સઘળું મહાભંગજરૂપ, શાંત વાલુની વિકાસથી અગમ્ય, ઝંકારની અર્ધમાત્રાની નાદબિંદુચ્ચિત તથા શાંતા નામની માત્રાઓમાં ચોથી માત્રારૂપ છે અને એ જ પરમ

ગતિ છે. ૧૩-૨૯

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-સદાશિવ આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપતાં ચન્દ્રથી પર, સંસારના પારરૂપ, એકરસ, પરિણામના વિકાર વિનાના પરમપદ ચૈતન્યમાં લીન થયા એટલે વસિષ્ઠ અને પાપદે-ગણે પણ તે તે પદમાં શાંત થયા અને આ પ્રમાણે ચેષ્ટારહિત થઈ તે બધા વસિષ્ઠના આશ્રમમાં બે ઘડી રહ્યા. ૩૦, ૩૧

इत्युक्तवानमलङ्क परिणामतोऽस्मिन्पारे-  
पदे समुपशांतरवामिधाने । तूष्णीमतिष्ठदमुना  
मुनिना च सार्धं विश्रांतवृत्तिरथतत्र मुहूर्तमीशः  
श्रीयोगवासिष्ठ महाशभायणुर्भा निवाणु-  
प्रकरणा ना पूर्वार्धेना 'पश्य'ती धृत्यादि  
भूमिकानुं वर्णन' એ નામનો  
સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૫ મો

સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તત્તો મુદૂર્ત્વેન હરો ગૌરીકમલિનીસરઃ ।  
મદ્વિકાસોનુલ્લઃ સ્વૈર વિકાસં વહિરાદદે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! બે ઘડી-વાર પછી આ રીતે મને બોધ આપીને જમ સરોવર કમળના વનને આનંદ આપે, તેમ પાવ-તીને આનંદ આપનાર મહાદેવ પોતે સમાધિ-માંથી જગતા હતા. જમ વાદળોંઓના અથવા પૃથ્વી તથા આકાશના પડમાં ઉદય પામેલો કિરણોના સમુદરરૂપ સૂર્ય દિવસને જણાવે છે, તેમ ત્રિપુટધારી સુંદર મુખવાળા મહાદેવનાં નેત્ર ખૂલવાથી તે સમાધિમાંથી જગ્યા હોય તેમ લાગતું હતું; પછી સદાશિવે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

x આ પાંચીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ દેવતાઓના પરમ પિતારૂપ જે મોટા દેવ પરમાત્મા છે, તે જ પુણ્યોમાં પરાક્રમી છે એમ કહેવામાં આવ્યો.

સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમે પ્રથમ વિચાર કરીને પ્રયાણુથી પ્રત્યગાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જ તુરત નિર્ણય કરો; અને એ પ્રત્યગાત્મામાં, જમ પવન રજ આદિથી આકાશમાં મલિનતા કરી નાખે છે, તેમ બહિર્મુખ વૃત્તિ પ્રત્યગાત્માને મલિન કરી, અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે જડ ભાગને સ્વીકાર કરશે નહિ.<sup>૩</sup> જડ ભાગોની આખતમાં જે કંઈ બળુનું જોઈએ, તે સધળું તમે બાણી ચૂષ્યા છો; તો હવે આંતરિય જડ ભાગોને વિચાર કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. તત્ત્વેત્તા પુરુષને આંતરિય જડ પદાર્થોમાં લેવા જવું કે છોડી દેવા જવું કંઈ નથી.<sup>૪</sup> જડ પદાર્થોરૂપ વિકલ્પો, કે જ્યો ક્ષણિક સુખ-દુઃખોની ખટપટોથી ભરેલા છે, તેઓને કાપી નાખવામાં એ તમે તલવારરૂપ થશો તો જ ધીર કહેવાશે, નહિતર ધીર કહેવાશે નહિ. માટે આસ્થા રાખીને ધીર તથા આત્મદ્રષ્ટા થાઓ.<sup>૫</sup> દર્શ્યોતા સ્પર્શ વગરના પોતાના ચૈતન્ય આત્મામાં રહેવું એ જ મુખ્ય સંકલ્પ છે. એ સ્થિતિથી રહેવામાં, એ તમે અસમર્થ હો તો આત્માના બોધને માટે શ્રવણાદિકમાં અનુકૂળ આવે તેટલી બાહ્યદષ્ટિ રાખીને આત્માની પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર યત્ન કરો. આત્માની પ્રાપ્તિને માટે મુદ્દલ યત્ન નહિ કરતાં બેસી રહેવાથી શો પુરુષાર્થ છે? કરો નથી.<sup>૬</sup> સદાશિવે એટલું કહીને 'તમે દેહાદિક બાહ્ય પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિવાળા થાઓ નહિ' એવા આશયથી મને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.<sup>૭</sup>

સદાશિવ બોલ્યા:-આ દેહરૂપી ધર પ્રાણને લીધે યંત્રની પેઠે ક્રિયા કર્યા કરે છે ને એ પ્રાણથી રહિત થાય તો ગતિને ત્યાગ કરીને મૃંગાની જમ રહે છે. ગતિને અનુકૂળ જે ક્રિયાશક્તિ છે, તે પવનની છે અને જે જ્ઞાનશક્તિ છે, તે આત્મ-ચૈતન્ય જ છે.<sup>૮</sup> એ જ્ઞાનશક્તિ અથવા ચિદાત્મા નિરાકાર, આકાશથી પણ સ્વચ્છ અને સર્વ જગતના કારણરૂપ છે. ક્રિયાશક્તિનાં મૂળરૂપ પ્રાણ

અને આશ્રયરૂપ દેહ પરસ્પરથી જુદાં પુહીને નષ્ટ થઈ જતાં, ક્રિયાશક્તિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ ચિદાત્મા કે જે આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે, તે તો કદી પણ નષ્ટ થતો નથી. એટલા માટે આત્મા વિના બીજને સત્ય સમજવારૂપ આંતિ-ને તજી દો.<sup>૯-૧૦</sup> જમ નિર્મળ અરીસામાં પ્રતિ-બિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ લિંગદેહથી યુક્ત થયેલા સૂક્ષ્મદેહમાં ચૈતન્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ ! જમ મેલવાળા અરીસામાં પાસે પડેલી વસ્તુ પણ દેખાતી નથી. તેમ લિંગદેહ વિનાના સૂક્ષ્મદેહમાં ચૈતન્ય દેખાતું નથી. એ કે ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે, તો પણ બહારના આકારરૂપે ખીલેલી બુદ્ધિની વૃત્તિના કારણથી જ દેહાદિકનું ચલન કરવામાં તે સમર્થ થાય છે. એ આત્મચૈતન્ય અથવા જીવચૈતન્ય બ્રહ્માકાર બોધથી માયારૂપ કલકતે છોડી નિર્મળ થાય તો પોતે જ પરમ કલ્યાણ દેવત્યરૂપ થઈને રહે છે. સર્વને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપનાર ચૈતન્યનું જે બહાર પ્રકાશનું રૂપ છે એ જ પરમ દેવ કહેવાય છે. એ ચૈતન્યની વધારે શક્તિ ખીલવાથી જ વિષ્ણુ, શિવ, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્ય આદિ પુરુષો, દેવતાઓ ગણાય છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સઘળાં વ્યપ્તિચૈતન્યોની ખાણ રૂપ, દેવતાઓને પણ સત્તા વગેરે આપનાર, સર્વ દેવતાઓના ધ્યેય અને પરમ ધામના અધ્યક્ષ છે. એ મહાચૈતન્યના સર્વસામાન્ય પ્રકાશને પામવાથી જ્યો મિથ્યા મોહને વશ થતા નથી, તેઓ જગતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ ઇત્યાદિ નામો-થી પ્રસિદ્ધ છે.<sup>૧૧-૧૭</sup> જમ તપાવેલા લોહમાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને જમ સમુદ્રમાંથી બિંદુઓ નીકળે છે, તેમ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ દેવતાઓ એ મહાચૈતન્યમાંથી નીકળેલા છે.<sup>૧૮</sup> આ પણ એક વ્યવહારની દૃષ્ટિથી કહેવામાં છે; પણ વાસ્તવિક એ છે કે જમ રજજીમાં આંતરિય સર્પાદિક થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં

બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ થયા છે. બ્રહ્માના બીજો-  
રૂપ અને અવિદ્યા સંબંધી જળને કરનારા બ્રહ્મા-  
દિક દેવતાઓના હોવાથી જ વેદોના અર્થો અને  
ઉપાસનાઓના ભેદો વગેરે, તે તે ઉપાયોના  
અધિકારી જીવો, જીવોની વાસનાઓ અને વાસ-  
નાઓથી થતા અનર્થો વગેરે સેકડો તથા હજારો  
શાખાઓથી પોપાતી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામી છે.  
પછી તો એ અંતર વગરની અવિદ્યા, વારંવાર  
એવી ફેલાયેલી છે અને તેને દશકલોની  
ગોઠવણો પણ એવી પ્રાપ્ત થયેલી છે, કે તે  
વિષયનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને કાઠ પણ  
સમર્થ નથી. એટલા માટે જમ પાંદડાંઓનો  
પરમ પિતા વૃક્ષ જ છે, તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ  
તથા શિવ આદિ દેવતાઓનો પરમ પિતા એ  
મોટો દેવ પરમાત્મા જ છે. <sup>૧૬-૨૨</sup> સર્વ પ્રાણીઓ-  
નાં નામ ધરાવનાર, સર્વરૂપ, સર્વને સ્ફુરણ આપ-  
નાર અને સર્વને સત્તા આપનાર એ સ્વયં-  
પ્રકાશ દેવ જ પ્રણામ કરવા અને પૂજવા યોગ્ય  
છે. જે પુરુષ એ દેવને બાણ છે, એ દેવ સર્વ  
કાળમાં તથા સર્વ દેશમાં તે પુરુષને પ્રકાશે છે;  
અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેનું સ્ફુરણ થવાથી એ જ  
વિષયરૂપ થાય છે. સર્વવ્યાપક અને સર્વદા  
સ્ફુર્તિરૂપ હોવાને લીધે, એ દેવનું આવાહન  
વગેરે કરવાની કે તેને માટે મંત્રો બાણવા વગેરેની  
કશી જરૂર નથી. એ સ્વયંપ્રકાશ દેવ સર્વ વસ્તુ-  
ઓમાં અને સર્વ કાળમાં પાસે જ છે, માટે સર્વજ  
મણે એમ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જે જે વસ્તુનું  
અવલોકન કરવામાં આવે, તે તે વસ્તુમાંથી એ  
દેવ મળી આવે છે. વિષયો તેમજ વિષયોનાં  
દર્શનો, મનનો અને સાક્ષીનાં સ્વરૂપોને એ દેવ જ  
ધરે છે. એ મોટો દેવ જ આઘ, પૂજ્ય, નમસ્કાર  
કરવા યોગ્ય, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, અર્થ આપણ  
યોગ્ય અને જે જે કાંઈ મોટા મોટા અજ્ઞાન  
પદાર્થો છે તેઓની પણ પરાકાષ્ટારૂપ છે, એ  
સમજો. વૃદ્ધાવસ્થા, શોક તથા નુકસાન ૨૨.૬-૨૬

એ દેવનું અવલોકન કરવામાં આવે તો, અવલો-  
કન કરનારા પ્રાણીને, શેકલા પીજની જમ ફરી-  
વાર જન્મ ધરવો પડતો નથી. <sup>૨૩-૨૭</sup> બાણવામાં  
આવવાથી સર્વ પ્રાણીઓને અભય દેનાર, આઘ,  
યત્ન વગર સેવી શકાય એવું, જન્મરહિત અને  
પોતામાં જ રહેલ એ પરમાત્મારૂપ જે પરમ પદ  
છે, તે તમે જ છો; માટે બહારની દૃષ્ટિઓમાં શા  
માટે મોહ પામે છે ૨૮

સકલજંતુષુ યત્ત્વમયપ્રદં વિદિતમાઘમુપા-  
સ્મયત્તતઃ સ્વમજમાત્મમગતં પરમં પદં ભવસિ  
ક્ષિં પરિમુહ્યસિ દૃષ્ટિષુ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-  
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'સર્વોત્કૃષ્ઠ  
પરમાત્માનું વર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૩૬ મો ~\*~

ધૈર્યસ્વરૂપનિરૂપણ  
॥ શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ ॥

ની સત્તાથી સઘળા પદાર્થોને સત્તા આપનાર, મન આદિથી અગમ્ય, સંસારના સ્પર્શથી રહિત, સર્વની બુદ્ધિઓની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનાર, જીવના પણ અંદરના સારરૂપ, પોતારૂપ સઘળાં દરયોને પ્રગટ કરનાર, દરયોના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ અને માયાથી પોતાની જ અનેક પ્રકારે ભાવના કરનાર છે. એ ચૈતન્યધન પરમાત્મા નિર્મળ, ચક્ષુ આદિ તથા સૂર્ય આદિ પ્રકાશકોને પણ પ્રકાશ આપનાર, સૂર્ય આદિથી પણ જોને પ્રકાશ મળતો નથી એવા અલૌકિક પ્રકાશરૂપ, પોતે એક જ સર્વના બીજરૂપ અને સર્વ બીજોમાં સમૂહરૂપે રહેલ છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે.<sup>૧૫</sup> જગતની સત્તાનો તથા અવ્યાકૃતની સત્તાનો બાધ થતાં જ સાક્ષીભૂત ચૈતન્યમાત્ર રહે છે તે એ જ છે, બીજું કંઈ નથી. એ ચૈતન્ય પૃથ્વી, જળ તથા તેજથી રહિત છે, સદ્રૂપ છે, શાંત છે અને વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક અવસ્થાઓથી રહિત છે.<sup>૧૬</sup> વિષયોમાં રાગરૂપ, ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર, વિષયોનો સંબંધ થતાં ચિત્તને તદ્રૂપ કરનાર, વિષયોનો વિયોગ થતાં ચિત્તને મલિન કરનાર અને પોતે નિરાકાર હોવા છતાં પણ તુરત ચિત્રાદિકથી રંગાયેલી ભીંત સમાન થાય છે.<sup>૧૭</sup> એ મહાયૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક તેજમાં બ્રહ્માંડોરૂપી કરોડો ઝાંઝવાનાં જળો રકુરેલાં છે, રકુરે છે અને રકુરેશે.<sup>૧૮</sup> એ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યમાં, પોતાની સત્તામાનથી જગતરૂપી પદ થયેલું છે, તે છતાં પણ કંઈ થયેલું નથી (જેમ અગ્નિમાં પ્રભા, જ્વાળા તથા તણખા વગેરે થયેલું હોવા છતાં પણ તે અગ્નિથી બુદ્ધ નથી, તેમ મહાયૈતન્યમાં જગત થયેલું હોવા છતાં પણ તે મહાયૈતન્યથી બુદ્ધ નથી.) એ મહાયૈતન્ય પોતાના ગર્ભમાં મેરુને રાખે છે અને મેરુને ઢાંધી દેનાર છે; છતાં પણ પરમાણુ સમાન છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે.<sup>૧૯</sup> એ મહાયૈતન્ય પોતાની અંદર મહાકંપને રાખે છે, છતાં પણ નિમેષરૂપ કંઠવાય છે. એ મહાયૈતન્ય બે પરાધ

સુધીના કાળમાં રહે છે છતાં પણ નિમેષપણુને છોડતું નથી.<sup>૨૦</sup> એ મહાયૈતન્ય વાળના અગ્રભાગથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તે છતાં પણ સઘળી પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત છે. સાતે સમુદ્રોથી વીંટાયેલી પૃથ્વી પણ એના અંતને પામતી નથી. એ પરમાત્મા સંસારની રચનાને કરતા નથી છતાં પણ કર્તાપણુને પામેલ છે અને મોટાં મોટાં કર્મોને કરે છે, છતાં પણ કર્તૃ કરતા નથી. એ પરમાત્મા દ્રવ્ય છતાં પણ અદ્રવ્ય છે, અદ્રવ્ય છતાં પણ દ્રવ્ય છે, નિરાકાર છતાં પણ બ્રહ્માંડરૂપ છે અને બ્રહ્માંડરૂપ છતાં પણ નિરાકાર છે. આખા દિવસરૂપ છતાં પણ પ્રાતઃકાળરૂપ છે, પ્રાતઃકાળરૂપ છતાં પણ આખા દિવસરૂપ છે અને વાસ્તવિક રીતે જેતાં તે પ્રાતઃકાળરૂપ પણ નથી, આખા દિવસરૂપ પણ નથી અને મુહૂર્તરૂપ પણ નથી. મુહૂર્ત, પ્રાતઃકાળ તથા આખો દિવસ ઇત્યાદિક ચબ્દોતું જ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે, તે જ એ છે.\* ૧૨-૧૫

મિંદિં મિંદિં સિલે મન્ત્રા પુરુષિષ્ઠિલિસાલધમ્ ।  
વિવિચ્છિલિત્સદા લોકા લાસો ગુલગુલઃ ॥ અને  
શિલી ઇત્યાદિ અનર્થક વાક્યો અને વેદશાસ્ત્રાદિક સાર્થક વાક્યો પણ એ જ છે. જગતમાં બ્રહ્મરૂપ નહિ એવું પણ કંઈ નથી અને મિથ્યારૂપ નહિ એવું પણ કંઈ નથી. જમાં સર્વ રહ્યું છે, જથી સર્વ થયું છે, જ સર્વરૂપ છે, જ સર્વ સ્થળમાં છે અને જ સર્વદા સર્વભય છે, તે સર્વાત્મક તત્ત્વને હું પ્રણામ કરું છું.<sup>૨૧-૨૨</sup> યત્રાંતરાલ ગહનેન । એ શ્લોકના બે અર્થ થાય છે, એક અર્થથી વૃક્તિ વર્ણન છે અને બીજાથી વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ક્રમમાં પાંદડાંની શોભાવાળી માલતીલતાઓ આ વૃક્તિને ચારે બાજુ આલિંગન આપીને રહેલી છે, તેથી તે વૃક્તિના મૂળથી લધને ડાળી સુધીના બધા ભાગો ઢંકાઈ ગયા છે, એટલે તેની ઉપર ચઢવું સુરેકલ

\* કોઈ પણ વ્યતના અર્થ વિનાનો નિર્અર્થક ચબ્દ સમૂહ હોય છે તેનો દાખલો અહીં ટાપી બતાવ્યો છે.

છે; તે વૃક્ષ પોતાનાં ફળ, ફૂલ અને તવા અંકુ-  
રોથી ખૂબ જ શોભે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં  
વીજળીથી ચમકતા મેઘની શોભા પણ તેની  
આગળ ઓછી લાગે છે. આ રીતે વનમાં રહેલી  
સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી આ વૃક્ષ પર આવીને જ  
વાસ કરે છે, બીજા અર્થમાં ભગવાન વિષ્ણુનું  
વર્ણન છે: 'વનની સુંદર માળાઓથી શોભતા  
અનેક પુરુષોમાં વિષ્ણુની શોભા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.  
તે વિષ્ણુના વાસ યૌદ્ધ્ય લોકમાં હોવાથી, તેમનાં  
દર્શન ફલ'જ છે. લક્ષ્મી તેમને આલિંગન આપી-  
ને જ રહેલાં છે, જે લક્ષ્મી પોતાની દિવ્ય કાંતિ-  
થી વીજળીથી ચમકતા મેઘની કાંતિને પણ  
ઓળંગી બચે છે.'<sup>૧૮</sup>

यत्रांतरालगहनेन विलासवत्या हेलविलो-  
लघनसंजितयामलेन । मल्लेन पल्लवदलामलमा-  
लितानां लक्ष्मीलताविरलितवलिचेव मुष्टिः ॥  
श्रीयोगवासिष्ठ महाशभायशुभां निर्वाणु-  
प्रकरणात् पूर्वार्धेना 'परमेश्वरवर्णन'  
એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

## — ૭ સર્ગ ૩૭ મો — ૭ —

સત્તા યોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા  
તથા અનંત શક્તિઓ

॥ श्रीईश्वर उवाच ॥

इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणी ।

तस्मिन् सर्वेश्वरे सर्वसत्तामणिसमुद्रके ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યા:—હે વસિષ્ઠમુનિ ! ઉપર  
કહેલા શ્લોક વગેરેનું નિરર્થકપણું પણ જમાં  
રહેલી સત્તાથી સાચા જેવું થઈ બચે છે, તે માયા-  
શબ્દ અને સઘળી સત્તાઓપી મણિઓના  
ડાખલારૂપ સર્વેશ્વર પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં

નિર્મળ પ્રકાશવાળી કઈ કઈ બીજાશક્તિઓ  
રકુરતી નથી, કે જ્યોત્ષી તે ચૈતન્યમાં વિચિત્ર  
જગતોના આરોપ થાય છે.<sup>૧૯</sup> બીજરૂપી કણની  
અંદર રહેલી એ જ ચૈતન્યની સત્તા, ખેતરમાં  
માટી, કાળ તથા જળ વગેરે સહકારી કારણોને  
પામીને, પોતાને પ્રથમ અંકુરોના આકાર આપે  
છે, પછી દાણારૂપ કરે છે અને પછી માણસોથી  
જમાય એવાં રંધિલાં અન્નાદિકરૂપ કરે છે.<sup>૨૦</sup> શીણો,  
ચકરીઓમાં તથા બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપોમાં પરાવાઈને  
રહેલી, એ જ ચૈતન્યની રસરૂપ સત્તા, પથ્થર વગેરે  
કઠણ પદાર્થો સાથે સંબંધ થતાં, જળરૂપે નીચા  
પ્રદેશમાં જઈને, અને જીભના સંયોગ થતાં, ઉદર-  
માં જઈને, ગતિ પ્રગટ કરે છે.<sup>૨૧</sup> પુષ્પોના ગુચ્છોમાં  
રસ સાથે ગંધરૂપે રહેલી, એ જ ચૈતન્યની સત્તા  
નાસિકાનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરીને, તેઓને આનંદ  
આપે છે.<sup>૨૨</sup> શિક્ષાઓમાં રહેલી એ જ સત્તા શિક્ષા-  
થી બુદ્ધી નહિ છતાં પણ, બ્યવહારદિષ્ટિથી બુદ્ધી  
લાગતી પ્રતિમાની દશાને ધારણ કરે છે. જેમ  
પર્વત પોતાનો વિકાર ક્યાં વિના જ ખડ તથા  
વૃક્ષ આદિ કાર્યો ઉપજાવે છે, તેમ શિક્ષાઓમાં  
રહેલી એ સત્તા વિકાર વિનાની રહીને જ પ્રતિમા  
આદિ કાર્યો ધારણ કરે છે.<sup>૨૩</sup> પવન કે જે સઘળી  
ક્રિયાઓના કારણરૂપ છે, તે રૂપે રહેલી એની એ જ  
સત્તા, જેમ પિતા પોતાના પુત્રને પોતાના કાર્ય-  
માં પ્રેરે તેમ ચામડીને સ્પર્શ કરાવે છે.<sup>૨૪</sup> એ જ  
ચૈતન્યની સત્તા જેમ પ્રવૃત્તિશક્તિથી પોતામાં  
દ્વૈતને બનાવે છે, તેમજ નિવૃત્તિશક્તિથી જગતની  
સઘળી સત્તાઓના એકાં પિંડરૂપ પોતાના સ્વરૂ-  
પની, મોક્ષને માટે શ્રવણાદિક ઉપાયોથી લાવના  
કરીને, સર્વનો પ્રાધ કરી નાખીને, દ્વૈતને તે અત્યંત  
સર્વશૂન્ય જેવું કરી નાખે છે.<sup>૨૫</sup> એ જ ચૈતન્યની  
સત્તા આકાશરૂપી અરીસાના ઉદરમાં પોતાના  
પ્રતિબિંબ જેવા કાળ નામના નિર્મળ શરીરને  
ધારણ કરે છે, કે જે શરીરમાં કદપ તથા નિમેષ  
આદિ વિભાગો કદપવામાં આવે છે. શ્રભા, વિષ્ણુ,

x આ સાડચોસમા સર્ગમાં સત્તા યોગથી અસત્  
પદાર્થોની સત્તા, પરમાત્માની અનંત શક્તિઓ અને  
પ્રધાનશક્તિરૂપ નિયમશક્તિના નૃત્યનું વર્ણન કર-  
વામાં આવેશે,

રૂદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ સત્તાથી જ સત્તા-  
વાળા છે. આ કાર્ય આ પ્રમાણે જ થાય અને આ  
કાર્ય આ પ્રમાણે ન જ થાય, ઇત્યાદિક નિયમોરૂપે  
પણ એ જ ચૈતન્યની સત્તા ગોઠવાયેલી છે.<sup>૧૦</sup>  
જમ દીવા દેવાથી ધરની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકાશે  
છે, તેમ મહાપ્રકાશરૂપ એ ચૈતન્યમય સાક્ષીના  
દેવાથી જ જગતોની વિચિત્ર પરંપરાઓ પ્રકાશે  
છે. એણે ગંધર્વપુરની નાટકશાળાઓ હોય એવી  
જગત આદિ ભૂમિકાઓમાં રહીને, એ જ ચૈત-  
ન્યની શક્તિ પોતાથી બનેલા સંસારને, સાક્ષીની  
પેઠે જોયા કરે છે.<sup>૧૧-૧૨</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે જગતપતિ! એ પરમા-  
ત્માની શક્તિઓ કઈ કઈ છે? શી રીતે રહેલી છે?  
સાક્ષીપણું શી રીતનું છે? એ શક્તિઓ 'દ્રુ-  
આચરણ કરે છે? અને તે આચરણ કેટલું છે?<sup>૧૩</sup>

સદાશિવ યોદ્યા:-હે શુભ આચરણવાળા  
વસિષ્ઠશુનિ! એ પરમાત્મા અપ્રમેય, શાંત, મહા-  
મંગલરૂપ, સૌમ્ય, ચૈતન્યમાનરૂપ અને નિરાકાર  
દેવા છતાં પણ સર્વરૂપ છે. ઇચ્છાસત્તા, આકા-  
શસત્તા, કાલસત્તા, નિયમસત્તા, સર્વમાં વ્યાપી  
રહેલી મહાસત્તા, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ, કર્તૃત્વ-  
શક્તિ અને અકર્તૃત્વશક્તિ ઇત્યાદિ તેમની શક્તિ-  
ઓનો અંત જ નથી.<sup>૧૪-૧૬</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે સદાશિવ! એ શક્તિઓ  
શાથી થઈ છે? તેઓમાં બહુપણું કેમ છે?  
તેનો ઉદય કેમ થયો છે અને શક્તિઓનો તથા  
શક્તિઓવાળો ભેદ તથા અભેદ શી યુક્તિથી  
સંભવે છે?<sup>૧૭</sup>

સદાશિવ યોદ્યા:-એ મહામંગલ તથા  
અનંતરૂપ ચૈતન્યમાં જે કલ્પિત ભેદો છે, તે જ  
શક્તિઓ કહેવાય છે. જે શક્તિ છે તે ચૈતન્યનું  
સ્વરૂપ જ છે, માટે ચૈતન્યથી જરા પણ જુદી  
નથી.<sup>૧૮</sup> જમ જળમાં જ તરંગો આદિ ભેદોની  
કલ્પના થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જ જ્ઞાતાપણું,  
કર્તાપણું, ભોક્તાપણું તથા સાક્ષીપણું ઇત્યાદિ

શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે, કે જે  
કલ્પનારૂપ શક્તિઓ અનેક રૂપોને ધારણ કરે  
છે.<sup>૧૯</sup> જમ નયાવનારાએ અનુક્રમથી ઠેળવેલા નટો  
નૃત્યમંડપમાં નાચ્યા કરે, તેમ કાળ, ઋતુ, માસ  
આદિના ક્રમથી ઠેળવેલાં જગતો પ્રજ્ઞાંડમાં નાચ્યા  
કરે છે, તે પણ દેવળ કલ્પનામાત્ર જ છે.<sup>૨૦</sup> બે પરા-  
ર્થરૂપ અને બે પરાર્થોના કલ્પાદિક અનેક અવ-  
યવોરૂપ જે કાળશક્તિ છે, તેને જ અમે નિયમ-  
શક્તિ કહીએ છીએ, કે જેને ખીજ મતવાદીઓ  
ઈશ્વરની ઇચ્છા, ક્રિયા તથા પ્રયત્ન ઇત્યાદિ નામે  
આપે છે.<sup>૨૧</sup> એ કાળશક્તિથી જ, ખડથી માંડીને  
મહારૂદ્ર સુધી તથા પ્રજ્ઞાના ચલનપર્યંત 'અમુ-  
કનો આકાર આવો જ થાય અને અમુકનો વિકાર  
આવો જ થાય' એવી રીતના નિયમો ગોઠવાયા  
છે; તેથી જે કાળશક્તિ છે, તે જ નિયમશક્તિ કહે-  
વાય છે.<sup>૨૨</sup> કશા ઉદ્વેગ વગર નિરંતર ચાલી જતી,  
એ નિયમશક્તિ જ્યાં સુધી તત્ત્વબોધથી બાધિત  
ન થાય ત્યાં સુધી નાચ્યા કરે છે અને જગતના  
જળરૂપી નાટકોને ખેલ કર્યા કરે છે.<sup>૨૩</sup> જે ખેલ  
અનેક પ્રકારની તુષ્ટાઓરૂપી વિલાસોથી ભરપૂર  
છે, વિવર્તોરૂપી વહાણોથી સંયુક્ત છે, પ્રલય-  
રૂપી વિરામના સમયમાં પુષ્કરાવાવતંક નામના  
મેઘોરૂપી અનેક વાજંતોની ગર્જનાવાળો થાય  
છે, સઘળી ઋતુઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર છે,  
પ્રવાહરૂપે નિરંતર રહેનારી પ્રજ્ઞાંડરૂપી શાળામાં  
થાય છે, વારંવાર પડતા વરસાદરૂપી ધણા પત્તી-  
નાના સમૂહવાળો છે, અનેક રંગોવાળાં વાદળાં-  
ઓરૂપી છેડાઓથી ચક્રચકિત લાગતા, આકાશ-  
રૂપી નીલ પડદાઓથી રાત્રિ તથા દિવસ વગેરેની  
બ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પૂર્ણ તથા શુદ્ધ  
સાત સસુદ્રોરૂપી રત્નમય કંકણોથી વ્યાપ્ત છે,  
દિવસો, પ્રહરો તથા પખવાડિયાંરૂપી કંઠાઓની  
છંદાઓથી પ્રકાશિત છે, સસુદ્રોરૂપી કંકણોથી  
ઢંકાઈ જાય સારે નહિ દેખાતા અને ઢંકાયા ન  
હોય ત્યારે દેખાતા કુલપર્વતોરૂપી સુક્રોવાળો

છે, ભગતા ચંદ્રરૂપી મણિમાં પરાવાયેલી આકાશ-  
ગંગાની ત્રણ ધારાઓરૂપી મોતીની ત્રણ હારો-  
વાળો છે, જોવામાં આવતાં અને જોવામાં નહિ  
આવતાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાઓરૂપી ચપળ  
તથા કોમળ હસ્તોની લીલાઓવાળો છે, નિરંતર  
શબ્દ કરતા લોકરૂપી ચપળ અલંકારોથી મનોહર  
લાગે છે; પાતાળ, પૃથ્વી તથા આકાશરૂપી નાચ-  
વાનાં ઘણાં સ્થળોવાળો છે, અસ્ત પામતાં અને ઉદય  
પામતાં અનેક મોટા મોટા તારાઓરૂપી પસીના-  
નાં ટીપાંઓવાળો છે, ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી કુંડળો-  
નાં ચલનોથી તથા મંદહાસ્યોથી શોભતા આકા-  
શરૂપી નદીના મુખવાળો છે, કલ્પાયેલાં અનેક બ્રહ્માં-  
ડોરૂપી મોટા મોટા ઉલ્લેખોવાળો છે, ચંચળ થતા  
જુદા જુદા અનેક લોકોરૂપી મોતીની ગૂંથણી-  
વાળા છેડાઓના શબ્દોથી જોડાયેલો છે અને  
સુખ-દુઃખોના દેખાવોરૂપી તથા તેઓથી થતા  
દોષોરૂપી સ્થાથી ભાવોથી તથા સંચારી આદિ  
ભાવોથી સ્પષ્ટ જણાતા કામ, ક્રોધ આદિરૂપ રસો-  
વાળો છે. એવા અનેક વિકારોથી ભરેલા અને  
નિયમશક્તિરૂપ નદીના વિલાસોવાળા આ સંસાર  
નામના અનાદિ મહાનાટકમાં, સર્વદા પ્રકાશ-  
માન આપ્રત્યગાત્મારૂપ એક રાજ જોનાર છે.  
વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ રાજ નદીથી કે નાટકથી  
ભિન્ન જ નથી. ૨૪-૩૨

અસ્મિન્વિકારવલિતે નિયતેર્વિલાસે સંસાર-  
નામ્નિ ચિરનાટકનાટ્યસારે । સાક્ષી સદોદિત-  
ચ્ચુપુઃ પરમેશ્વરોયમેકઃ સ્થિતો ન ચ તથા ન ચ  
તેન મિત્તઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ-  
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો 'નિયતિનૃત્ય'  
એ નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૩૮ મો

પરમાત્માનું ધ્યાન તથા પૂજનો પ્રકાર

॥ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રી ઉવાચ ॥

एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ।

चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! ચૈત-  
ન્યમાત્ર, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક અને સર્વ-  
ના અધિષ્ઠાનરૂપ એ સાક્ષીદેવ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે  
અને સત્પુરુષોને સર્વદા પૂજના યોગ્ય છે.<sup>૧</sup> ધરો,  
વસ્ત્ર, વડ, ભીંત, ગાડું અને વાનરમાં પણ એ  
દેવ રહેલ છે. શિવ, રૂદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, કુબેર  
અને યમ વગેરે પણ એ દેવમાં જ આરોપાય છે.  
વિદ્વાન લોકો બહાર તથા અંદર સર્વના આત્મ-  
રૂપ સર્વાત્મક એ પોતાના આત્મારૂપ ભગવાન-  
નું જ સર્વદા વિવિધ ક્રમથી પૂજન કરે છે.<sup>૨,૩</sup> હે  
મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ! જે ક્રમથી એ પરમા-  
ત્માનું બાહ્યપૂજન કરવામાં આવે છે, તે ક્રમ  
પ્રથમ કહું છું, તે સાંભળો; પછી તમને અંદરના  
પૂજનનો ક્રમ કહીશ.<sup>૪</sup> સઘળા પૂજના ક્રમોમાં  
દેહરૂપી પર શાસ્ત્રમાં કહેલા સંસ્કારોથી તથા  
સ્નાન આદિ શુદ્ધિથી ગમે તેણું પવિત્ર હોય તો  
પણ યત્નપૂર્વક તેને તણ દેવું (દેહના અભિ-  
માનનો ત્યાગ કરવો) અને દેહના સાક્ષીભૂત જે  
પરમ પવિત્ર ચૈતન્ય છે, તેનું ગ્રહણ કરવું.<sup>૫</sup>  
અંદર ધ્યાન કરવું એ જ એનું પૂજન છે, બીજું  
કંઈ પૂજન નથી; એટલા માટે પ્રેરોક્તના અધિ-  
ષ્ઠાનભૂત એ આત્માનું સર્વદા ધ્યાનથી પૂજન  
કરવું.<sup>૬</sup> લાખો સૂર્યસમાન, ચૈતન્યરૂપ, સૂર્ય  
આદિ સઘળાં તેજોને તથા બુદ્ધિની વૃત્તિઓને  
પણ પ્રકાશ આપનાર અને અહંતામાંથી રોધેલા  
પોતાની અંદર રહેલા પ્રકાશનો આશ્રય કરવો.

\* આ આડગીસમાં સર્ગમાં અનંત ચૈતન્યરૂપ  
પરમાત્માનું ધ્યાનથી બાહ્યપૂજન અને શુક્તિ આપ-  
નાર જ્ઞાનથી થતું મહાપુરુષ કહેવામાં આવ્યો.

અપાર આકાશરૂપી વિશાળ કંઠવાળા, નીચેના અનંત આકાશના ડાશરૂપી ચરણકમળવાળા, અનંત દિશાઓના કિનારારૂપ, વિસ્તીર્ણ ભુજમંડળથી શોભી રહેલા, સત્યલોક આદિ અનેક લોકોરૂપી ઉત્તમ આયુધોને દિશાઓરૂપી ભુજેથી પકડીને રહેલા, જેના દંઢ્યરૂપી ડાશના ખૂણામાં અનેક બ્રહ્માંડોના સમૂહો સમાયેલા છે એવા, સર્વોત્તમ, અજ્ઞાનથી પર રહેલા પ્રકાશરૂપ શરીરવાળા, નીચે, ઉપર ચારે દિશાઓમાં તથા ચારે ખૂણાઓમાં અખંડ વ્યાપી રહેલા અને બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા શિવ આદિ સઘળા દેવતાઓ, જેની ઉપાસના કરે છે એવા, એ આત્માનું ચિંતન કરવું. આ જે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓની શોભા છે, તે આત્માની રંગાદીરૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. ત્રેલોક્યમાં રહેલા સઘળા પદાર્થોની ગતિ માટે જાણે યંત્રમય રચનાઓ ગોઠવાયેલી હોય, તેમ રહેલી જે ઇચ્છા આદિ શક્તિઓ છે, તે આત્માની નાડીઓ છે, એમ ચિંતન કરવું.<sup>૭-૧૩</sup> ચૈતન્યમાત્ર, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક, સર્વના આધારભૂત અને ધડો, વજ્ર, વડ, ગાડું તથા વાનર વગેરેમાં પણ અખંડરૂપે રહેલો, એ આત્મારૂપ દેવજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સન્નમોને સર્વદા પૂજવા યોગ્ય છે.<sup>૧૪</sup> શિવ, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, કુમેર તથા યમ વગેરે એ દેવતાં જ કલ્પિત સ્વરૂપો છે.<sup>૧૫</sup> સળા ચમ્પોના અર્થરૂપ અને સત્તામાન સ્વરૂપવાળા એ દેવનો દ્વારપાલ કળ છે; કે જે કળ સઘળા જગતનો દેરફાર કર્યા કરે છે. પર્વતો સહિત અનેક ભુવનોના નિસ્તારવાણું, આ સરળું બ્રહ્માંડનું મંડળ, એ દેવના શરીરના દર્ધ ખૂણામાં એક દેવ જવુ છે. હનરો કાન નેનો અને હનરો મસ્તકવાળા, ચાંત, હનરો ભુજઓથી શોભી રહેલા, સર્વ સ્થળમાં દર્શનશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, સ્પર્શનશક્તિ અને રસનાશક્તિવાળા, સર્વ સ્થળમાં અચલથી વ્યાપ્ત, સર્વ સ્થળમાં મનનથી વ્યાપ્ત, સર્વદા

સર્વના કર્તા, સર્વ લોકોના સંકલ્પિત પદાર્થોને આપનારા, સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા, સર્વરૂપ, સર્વ સુખના સુખ્ય સાધનરૂપ અને તેમ છતાં પણ જને મનની શક્તિ પહોંચતી નથી, એવા સર્વવ્યાપક મહામંગલરૂપ દેવનું ચિંતન કરવું. એ પ્રમાણે ચિંતન કરીને પછી વિધિપૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું.<sup>૧૬-૨૧</sup> દેવબ્રહ્મેતાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! હવે પૂજનનો નિધિ તથા ઉપહાર કહું છું તે સાંભળો, કે જે વિધિથી તથા જે ઉપહારથી એ પોતાના સ્વરૂપભૂત દેવનું મહાત્માઓ પૂજન કરે છે. એ દેવ દીવો, પુષ્પો, ધૂપ, છત્ર, ચામર આદિ વસ્તુઓના અર્પણ, અન્નદાન વગેરે દાન, ચંદનનાં લેપન, કેસર તથા કપૂર આદિ વૈભવોથી કે તેના પ્રકારનાં શ્રીમં સાધનોથી પૂજીતો નથી, પણ સર્વદા પરિશ્રમ વિનાજ મેળવી શકાય એવા, શીતળ અને અવિનાશી, એક પોતાના બોધરૂપ અમૃતથી જ પૂજાય છે. પોતામાં રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું અનુસધાન કરવું, એ તો ઉપર કહેલી બાહ્યપૂજાથી પણ સુખ્ય છે. બાહ્યપૂજ તો એના અંગરૂપ છે. પોતાની અંદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રનું અનુસધાન કરવું એ જ સર્વોત્તમ ધ્યાન છે અને એ જ સર્વોત્તમ પૂજ છે. જેતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સંધતાં, જમતાં, સૂતાં, શામ લેતાં, બોસતાં, છોડતાં અને ચડણ કરતાં શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમ જ થવું જોઈએ. અનુસધાનરૂપી અમૃત કે જમાં પુષ્પો લેવા વગેરેની કડાહટ કરવી પડતી નથી અને પરમ આનંદ મળે છે, તેથી પરમેશ્વરરૂપ પોતાના આત્માનું જ પૂજન કરવું, એ સર્વોત્તમ છે. પુષ્પાદિક પદાર્થોનું અર્પણ કરવું, એ દેવને સાક્ષાત્ નિરંતર સુખના અર્પણરૂપ નથી; પરંતુ તેના સ્વરૂપ સુખના જ જગત પ્રગટ સ્વરૂપે છે; માટે તે જૂખ્યા માણસને મુઠ્ઠી ચોખ્યા આપવાની જેમ દેવને બરાબર પ્રીતિ ઉપજવી ચકતાં નથી. પોતાની મેળેજ પ્રત્યક્ષ આત્માની શોધ



કરીને, તે દેવના નિરતિશય આનંદરૂપનું પ્રગટ થવું, તે ધ્યાન (અનુસંધાન) તો દેવને સર્વોત્તમ સ્વાદરૂપ છે; માટે પુષ્પાદિક તહિ પણ ધ્યાનરૂપ ઉપહાર જ એ દેવને માટે અતિ યોગ્ય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું યોગ્ય જ્ઞાન થવારૂપ ધ્યાન જ, એ દેવને માટે મુખ્ય અર્થ, પાઘ પુષ્પ વગેરે છે. અર્થ આદિ સઘળા ઉપચારો ધ્યાનથી હલકા છે. ધ્યાન વિના બીજા ઉપહારથી આત્મા મળતો જ નથી. ધ્યાનરૂપ ઉપહારથી દેવ સ્વરૂપના ધ્યાનને પામે છે કે જેમાં બ્રહ્મલોક પર્થ તના સઘળા ભોગોની લક્ષ્મીનો સમાવેશ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ આત્મા જેમ ઘરમાં દેહના અભિમાનવાળો થઇને વિષય સંબંધી સુખને ભોગવે છે, તેમ જીવનમુક્ત સ્થિતિમાં દેહાભિમાનથી રહિત થઈને, નિરતિશય સ્વરૂપાનંદને ભોગવે છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ! મૂઠ પુરુષ પણ આવી રીતના ધ્યાનથી, માત્ર આખના તેર પલકારાથી આત્મારૂપ દેવનું પૂજન કરે, તો ગાયનું દાન કરવાના ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય એક સો નિમેષ સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તો અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળને પામે છે. અર્ધી ધડી સુધી આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય આત્મારૂપ પ્રભુનું પૂજન કરે, તો હજાર અશ્વમેધના ફળને પામે છે. પોતે પોતાની મેળે ધ્યાનરૂપ બળિના અર્પણથી, જે માણસ એક ધડી સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તે માણસ રાજસૂયયજ્ઞના સ્વરાશ્વરૂપ ફળને પામે છે. આવા ધ્યાનથી મધ્યાહ્ન સુધી પૂજન કરવામાં આવે તો લાખ રાજસૂય કર્યાનું ફળ મળે છે. આખા દિવસ સુધી આવા ધ્યાનથી આત્માનું પૂજન કરવામાં આવે તો માણસને પરમધામમાં નિવાસ મળે છે. મેં જે આત્માનું બાહ્યપૂજન કહ્યું એ પણ ઉત્તમ છે, પરમ યોગ છે અને પરમ ક્રિયા છે. હે પ્યારા વસિષ્ઠમુનિ! જે માણસ ક્ષણમાત્ર પણ વિશેષથી રહિત થઈને, આ સઘળાં પાપોને નષ્ટ કરનાર આત્માનું પવિત્ર પૂજન કરશે, તે માણસ અનુ-

કમે સર્વ બંધનોથી છૂટીને જીવનમુક્ત થશે અને જેમ દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં બુદ્ધો જગતમાં મને નમે છે, તેમ તે જીવનમુક્ત માણસને પણ નમશે. ૨૨-૩૮

एतत्पवित्रमखिलावधिघातहेतुं यस्तत्राचरिष्यति नरः क्षणमप्यखिन्नः। तं वेदयिष्यति सुरासुरलोकपूगःप्राप्तास्पदं जगति मामिव मुक्तमात्मन् ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘બાહ્યપૂજન’ એ નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૩૯ મો ॐ

અંતઃપૂજનવિધિ તથા ચિદાત્મસ્વરૂપ  
॥ શ્રીકૃષ્ણર ઉવાચ ॥

પાવનં પાવનાનાં યદ્યત્સર્વત્તમસાં ક્ષયઃ।  
તદિદાનીં પ્રવક્ષ્યેહમંતઃ પૂજનમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥  
સદાશિવ યોદ્યાઃ—હવે આત્માનું અંતઃપૂજન, કે જે સઘળા પવિત્ર પદાર્થોથી અધિક પવિત્ર અને સઘળાં અજ્ઞાનોનો નાશ કરનાર છે, તે હું કહું છું.<sup>૧</sup> આત્માનું સર્વદા અનુસંધાન કરવારૂપ આ અંતઃપૂજન ચાલતાં, ભિત્તાં, જગતાં, સૂતાં અને સર્વ પ્રકારના વ્યવહારોમાં પણ થાય છે.<sup>૨</sup> શરીરમાં રહેલ મહામંગળરૂપ આત્મા, કે જે સમીપ રહેવાથી સઘળા દેખાવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું પોતાથી જ ચિંતન કરવું.<sup>૩</sup> જે આત્મા સૂતો, જાગતો, ચાલતો, બેસતો, સઘળા વિષયોને ભોગવતો અને કોઈ સમયે મોટા વિષયોને તજી દેતો પણ જણાય છે અને તે છતાં સઘળા બચ્ચત આદિના વિષયોને પોતામાં અધ્યાસીથી બનાવનાર છે; સઘળાં કાર્યોને સત્તા આપનાર છે, દેહરૂપ ભૂતિઓમાં ચાંતરૂપે જ રહેનાર

\* આ યોગણુઆલીસમા સર્ગમાં અગેને તથા ઉપાગોને બજાનારા પ્રત્યગાત્માનું પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દાદિક નિર્ણયોથી અંતઃપૂજન કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

છે, વાસ્તવિક રીતે બીજા આકારો વગેરેથી રહિત છે અને કેવળ બોધમય સ્વરૂપવાળો છે, તેનું જ પદાર્થો પ્રારબ્ધગતિથી પ્રાપ્ત થાય, તે તે પદાર્થોમાં આત્માથી અભેદપણાનું ચિંતન કરીને, તેથી જ પૂજન કરવું.<sup>૧૮</sup> પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં અને સ્વરૂપના બોધરૂપ સ્થાનથી જ શુદ્ધ રહેતાં, એ બોધસ્વરૂપ આત્માનું અખંડ બોધરૂપ ઉપહારથી જ પૂજન કરવું.<sup>૧૯</sup> આત્મા કે જે સૂર્યની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી, આકાશનો પ્રકાશ કરનારા સૂર્યરૂપે ઉદય પામે છે, ચંદ્રની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી આકાશનો પ્રકાશ કરનારા ચંદ્રરૂપે ઉદય પામે છે, બહારના તથા અંદરના બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આભાસોમાં તથા વૃત્તિઓથી જણાતા પદાર્થોમાં સર્વદા અનુભવરૂપે રહેલ છે, શરીરનાં દ્વારોથી, પોતાના આભાસોને વિપયના પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત કરે છે, મોઢામાં પ્રાણરૂપે રહેલ છે, શબ્દદાહિક વિષયોને, પોતાના જ આનંદથી મધુર કરીને બંધે તેઓનો સ્વાદ લેતો હોય એવો છે, મન તથા પ્રાણરૂપી બે ઉત્તમ ઘોડાઓવાળો છે, પ્રાણ તથા અપાનરૂપી રથમાં બેઠેલો છે, ગૂઢ રીતે અંદરની શુદ્ધિમાં (બુદ્ધિમાં) રહેલ છે, જ્ઞેય પદાર્થોને બંધનાર છે, સઘળાં કર્મોનો કરનાર છે, સઘળા વિષયોને ભોગવનાર છે, સઘળા અનુભવોનું સ્મરણ કરનાર છે, સઘળાં અંગોના સમૂહને સારી રીતે બળનાર છે, વિષયોની ભાવનાઓ ઉપરથી તથા અભાવનાઓ ઉપરથી જણાય છે, સઘળા પ્રકાશોથી પણ અત્યંત પ્રકાશરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે, તેનું ચિંતન કરવું. આત્મા કે જે અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં મોઢાથી રહિત છે, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં મોઢાવાળો છે, દેહમાં રહેલ છે, હૃદયાકાંશમાં કર્યો કરે છે, અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ નથી, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ છે, સર્વદા દરેક અંગમાં વ્યાપેલા બોધરૂપ છે, મનની મનન-

શક્તિમાં રહેલ છે, પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યમાં ઉદય પામે છે, હૃદયમાં, કંઠમાં તથા તાળવાના મધ્યમાં રહેલ છે, બ્રહ્મદીના તથા નાસિકાના પીઠમાં રહેલ છે, શેનુશાસ્ત્રમાં કહેલાં છત્રીસ તરંગોના છેલ્લા સ્થાનમાં રહેલ છે, કાલિ, રોદ્રી તથા કલવિકરણી આદિ શક્તિઓના વિભાગમાં મનોનમનીના અંતની દશાનો પણ અતિક્રમ કરીને રહેલ છે, અંદર શબ્દ વગેરેને કર્યો કરે છે, મનરૂપી પક્ષીને પ્રેરે છે, વ્યવહારમાં વિકલ્પોવાળા અને (વાસનાની) બીજ વિનાની સમાધિમાં તથા મોક્ષમાં વિકલ્પો વગરના (નિર્વિકલ્પ) શબ્દોનો વિપય છે, તલમાં તેલની જેમ સઘળાં અંગોમાં રહેલ છે, શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓરૂપ કલંકથી રહિત છે, સ્થૂલદેહરૂપે પરિણામ પામેલી, તે તન્માત્રાઓથી સાકાર પણ છે, હૃદય-કમળરૂપ એક પ્રદેશમાં તથા સઘળા દેહમાં પણ રહેલ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે, નિર્મળ પ્રકાશવાળો છે, સઘળા અર્થસ્ત પદાર્થોના અધિધાનરૂપ છે, સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પોતાના અનુભવરૂપ જ છે, પોતાનો પ્રત્યક્ષ આત્મા છે, સ્વરૂપનું જ્ઞાન મૂલી જવાથી ભોગોની લાલચ રાખે છે અને પોતાથી જુદા જેવા જણાતા, પદાર્થોના વેષને પોતે જ પામીને, તુરત બંધે પોતાના સંકેતથી જ દ્વેતને પામેલ હોય એવો છે, તેનું ચિંતન કરવું. હાય તથા પગ આદિ અવયવો સહિત અને કેશો, નખો તથા દાંતો સહિત આ દેહ પણ અનુભવથી જુદો નહિ પડવાને લીધે દેવરૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું.<sup>૨૦</sup> બળી ચિંતન કરવું કે, 'જેમ સ્ત્રીઓ સર્વદા ઉત્તમ પતિનું સેવન કરે છે, તેમ મનની તથા ઇન્દ્રિયોની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓવાળી ધણી ધણી વૃત્તિઓ સર્વદા મારું સેવન કરે છે.<sup>૨૧</sup> જે મન છે, તે મારો દ્વારોવાળ છે; કેમકે મારી પાસે ત્રણે લોકની હકીકત રહી કરે છે. કેવળ સત્ય વસ્તુમાં જ લાગેલી હોવાથી શુદ્ધરૂપવાળી આ ચિંતા, દ્વારમાં રહેનારી

મારી દારી છે.<sup>૨૨</sup> જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ  
મારી ઉત્તમ રાણીઓ છે. જે જે વિચિત્ર પ્રકારનાં  
જ્ઞાનો છે તેઓ મારાં અંગોમાં પહેરેલાં ભૂષણો  
છે.<sup>૨૩</sup> જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો મારાં દ્વારો છે.  
અંત વગરના સ્વરૂપવાળો, ત્રણ પ્રકારની મર્યાદા-  
ઓથી રહિત, ભરપૂર સ્વરૂપવાળો, પૂર્ણ અને  
સર્વને ભરપૂર કરનારો આ હું રહ્યો છું.<sup>૨૪</sup> આ  
પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ આત્માના અલૌકિક અને સ્વચ્છ  
ચમત્કારનો આશ્વસ્ય કરીને પુરુષ અંદર દીનતા  
વગરનો અને દેવપણાથી ભરપૂર રહે છે. આવો  
પુરુષ અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી,  
રાજ્ય થતો નથી કે કોપ કરતો નથી. વળી તે તૃપ્તિ  
પામતો નથી, ભૂખ્યા થતો નથી, કશું ઇચ્છતો  
નથી, કશું છોડતો નથી, અંદર સમ રહે છે,  
બહાર પણ અત્યંત સમ આચારવાળો રહે  
છે, સુમદદિવાળો રહે છે, સમ આકારવાળો રહે  
છે, અત્યંત સૌમ્યતાને પામે છે અને સઘળી  
રીતે સુંદર અભિપ્રાયવાળો રહે છે. આ પુરુષ  
મરતાં સુધી આવા પ્રકારનો જ તથા અખંડ  
આત્મમતિવાળો જ રહીને દિનરાત લાંબું લાંબું  
દેવપૂજન કર્યા કરે છે. જે પ્રત્યગ્ આત્માથી  
દેહ ચાલે છે, તે પ્રત્યગ્ આત્મા દેવ કહેવાય છે;  
અને પ્રત્યગ્ આત્માથી જ સત્તા પામેલો હોવા-  
ને લીધે દેહ પણ દેવ કહેવાય છે. બુદ્ધિને સમ  
અને સર્વ વસ્તુઓમાં આત્માકાર રાખી, ઇન્દ્રિ-  
યોની વૃત્તિઓમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોના બિંબ-  
ભૂત, એ પ્રત્યગ્ આત્માનું પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી,  
જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પૂજન કરવું.  
પ્રારબ્ધના ક્રમથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા  
સર્વ ભોગોથી, તેનું પૂજન કરવું. આ પૂજન-  
નમાં પુષ્પ, ધૂપ આદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો  
કોઈ પણ ચત્ત કરવો નહિ. વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિથી,  
શાસ્ત્રને અનુસરતા વ્યવહારથી અને જ્ઞેયોથી  
માત્ર દેહનું મારણ થાય એવાં ભોજન આદિથી,  
એ સૌમ્ય દેવનું પૂજન કરવું.<sup>૨૪-૩૨</sup> સહજ

પ્રાપ્ત થયેલા અનેક વૈભવો, સારાં ભક્ત્યો, ભોજ્યો,  
અન્નપાનો, શયનો, આસનો અને વાહનોથી,  
એ દેવનું પૂજન કરવું.<sup>૨૩</sup> આત્માને સંપૂર્ણ  
યથાર્થ રીતે બાળ્યા પછી સ્ત્રીઓ, અન્નપાનો,  
સંભોગો અને સામગ્રીઓ વગેરેના વિલાસવાળા,  
સર્વ પ્રકારના સુખથી તે આત્માનું અર્ચન  
કરવું.<sup>૨૪</sup> ચિંતાઓથી તથા રોગોથી વ્યાપ્ત અને  
મૃંચવણીથી તથા ક્રોધ આદિના વેગથી ભરેલું,  
સઘળા ઉપદ્રવોવાળું દુષ્કર્મ આવી પડે, તો તેથી  
પણ આત્માનું પૂજન કરવું.<sup>૨૫</sup> જગતની સ્થિતિ  
સખથી સઘળી ચેષ્ટાઓનાં કૃણરૂપ મરણ, જીવન  
અને સ્વપ્ન આદિ જે થાય છે, તેનાથી પણ  
આત્માનું પૂજન થાય છે.<sup>૨૬</sup> પ્રારબ્ધના પ્રવાહને  
લીધે, આવી પડેલાં રાજ્યથી, પ્રારબ્ધના પ્રવા-  
હને લીધે આવી પડેલા દારિદ્ર્યથી અને તે-તે  
સમયની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓરૂપ પુષ્પોથી પણ શુદ્ધ  
આત્માનું પૂજન કરવું.<sup>૨૭</sup> રાગદ્વેષનો વિલાસ કે  
જે અનેક પ્રકારના ક્લેશો આપે છે તથા સ્ત્રીઓના  
આનંદો આપે છે, તેનાથી પણ પૂજનની ભાવના  
કરવી.<sup>૨૮</sup> સન્નજનોનાં દૃઢ્યોને પ્રિય લાગનારી,  
ચંદ્ર જેવી શીતળ અને મીઠાશવાળી દૃઢ મૈત્રીથી  
પણ દૃઢ્યમાં રહેલા આત્માનું પૂજન કરવું.<sup>૨૯</sup>  
સર્વદા દૃઢ્યમાં દુષ્ટ લોકોની ઉપર ઉપેક્ષાથી,  
દીન લોકોની ઉપર કરુણાથી, સદાચરણવાળા  
લોકોની ઉપર કરુણાથી અને ક્રોધ આદિ વેગને  
રોગીને શુદ્ધ સામર્થ્યથી પણ જ્ઞાન સાથે આત્મા-  
નું અર્ચન કરવું.<sup>૩૦</sup> ભોગોના સમૂહોમાંના કોઈ  
એકાદ ભોગ સમયે અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય અથવા  
પ્રાપ્ત થઈને જતો રહે, તેથી પણ આત્માના  
પૂજનની ભાવના કરવી.<sup>૩૧</sup> જે ભોગોને ભોગવવા-  
નો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે અને જે ભોગોને  
ભોગવવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો નથી, તેના  
પણ સર્વદા ત્યાગથી, અથવા કોઈ સમયે  
ચોગ્ય ભોગના રાગથી પણ શુદ્ધ આત્માનું પૂજન  
કરવું.<sup>૩૨</sup> જેમાં અચુક ક્રિયાઓ કરવાની અને

અમુક ક્રિયાઓ તહિ કરવાની અનેક ખટપટો છે, એવા અયોગ્ય ધનોના ત્યાગથી અને યોગ્ય ધનોના ગ્રહણથી પણ આત્માના પૂજનની જ ભાવના રાખવી. જ જ તંતુ રહે, તેની વિકાર વિના જ ઉપેક્ષા કરવી અને જ જ પ્રાપ્ત થાય તેતું લાવ વિના જ ગ્રહણ કરવું, એ જ આત્માનું પરમ પૂજન છે. સર્વદા સધળી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિઓમાં અંતઃકરણની અત્યંત સમતા રાખવી, એ જ આત્માનું નિત્ય પૂજન છે, માટે તે કરવું જોઈએ. ૪૩-૪૫ 'જ કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભ જ માની લેવું. 'જ કંઈ છે તે બ્રહ્મમયપણાની સાથે માયા-મય પણ છે' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભપણાના તથા અશુભપણાના મિશ્રણવાળું માની લેવું. ગમે તે રીતે પણ અયોગ્ય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને, સધળું આત્મા જ છે અથવા આત્માવાળું છે- એવી ભાવના રાખીને, આત્માનું નિત્ય પૂજન કરવાનું વ્રત પાળવું. ૪૬ 'જ કંઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ સારો લાગે, એવો હોય અને જ કંઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ અસહ્ય લાગે એવો હોય, તે સર્વ પદાર્થને સમાન ગણીને, આત્માના નિત્ય-પૂજનનું વ્રત પાળવું. ૪૭ 'આ હું છું અને આ હું નથી' એ વિભાગને છોડી દઈ, જ કંઈ છે તે સધળું બ્રહ્મ જ છે, એવો નિશ્ચય રાખીને, આત્માના નિત્ય પૂજનનું વ્રત કરવું. સર્વદા પ્રાપ્ત થતાં અને સર્વ પ્રકારના વિકારોથી ભરેલાં, સર્વ નામોથી તથા સર્વ રૂપોથી સર્વાત્મક આત્માનું પૂજન કરવું. ૪૮-૪૯ ઉવોગ તથા દેવો કે ઉવોગ કરવો તે પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિથી તથા દર્શને અથવા આત્મબુદ્ધિથી ખત્રેનો સ્વીકાર કરીને, પણ નિત્ય આત્માનું પૂજન કરવું. ૫૦ જમ સમુદ્ર કશો રાગ-દ્વેષ નહિ રાખતાં, દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી નદીઓને સ્વાભાવિક રીતે ભોગવે છે, તેમ બ્રહ્મવેતા પુરુષેકશો રાગદ્વેષ નહિ રાખતાં દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી, ભોગોની રચનાઓને

સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવી. ૫૧ જમ ટાઢ તડકો આદિ વિચિત્ર પદાર્થો આવી પડતાં, આકાશ કશો ઉદ્વેગ ધરતું નથી, તેમ બ્રહ્મવેતા પુરુષે અપ-માન, વધ, બંધન અને સર્વસ્વ નાશ આદિ દેખાવો આવી પડતાં, કશો ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. ૫૨ દેશના, કાળના અને ક્રિયાના યોગથી જ કંઈ શુભાશુભ પ્રાપ્ત થાય, તેને વિકાર વિના જ ગ્રહણ કરીને, તેના વડે જ આત્માનું પૂજન કરવું. ૫૩ આ આત્માના પૂજનના વિધિમાં કહેલાં દ્રવ્યો જો કે ઠટલાંચિક શુદ્ધ છે, ઠટલાંચિક અશુદ્ધ છે, ઠટલાંચિક રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, ઠટલાંચિક દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, ઠટલાંચિક કડવાં છે, ઠટલાંચિક તીખાં છે, ઠટલાંચિક ખાટાં છે, ઠટલાંચિક તૂરાં છે અને ઠટલાંચિક આ બધાથી વિલક્ષણ પણ છે, તો પણ આત્મમય સમજીને વિષમતા દૂર કરવાથી સમતા-રૂપ એકરસથી જ ભોંજવી દેવામાં આવે, છે, માટે સધળાં અમૃતરૂપ જ લાગે છે; પણ શુદ્ધ, અશુદ્ધ, રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં, દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં, કડવાં, તીખાં, ખાટાં કે તૂરાં વગેરે લાગ-તાં જ નથી; વિચિત્ર રસોવાળાં છતાં પણ આત્મ-મયપણાની ભાવનાને લીધે મીઠાં જ લાગે છે. સમતારૂપ રસશક્તિ, કે જે મધુર, રમ્ય અને અલૌકિક છે, તેની જ જે દશ્યને ભાવના દેવામાં આવે, તે તે, દશ્ય ક્ષણમાત્રમાં અમૃત સમાન થઈ જાય છે. જ જે દશ્યને સમતારૂપ અમૃતની ભાવના દેવામાં આવે, તે તે દશ્ય ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતની જેમ અત્યંત મધુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪-૫૭ સર્વને બ્રહ્મમય બેવારૂપ સમતાથી, પોતે આકાશ સમાન નિર્લેપ રહીને, મનને લય કરીને, વિકારરહિત તથા ચત્તરહિત થઈને રહેવું, એ જ સુખ્ય પૂજન કહેવાય છે. ૫૮ બ્રહ્મવેતા પુરુષે પૂનમના ચંદ્રની જેમ પૂર્ણ, અત્યંત સરખી હાલતથી સ્વચ્છ અને ઘાટા ચૈતન્યરૂપે રહેવું અને સપળા વિષયો જાણવામાં આવતાં છતાં પણ રાગ-દ્વેષાદિક વિકારોને વશ થયા વિના

સ્ફટિકમણિની ચિહ્નાની જમ નિર્મળ તથા દઢ રહેલું. આવી રીતે આત્માની ઉપાસના કરનારો જ્ઞાની પુરુષ અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે, બહાર વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોને કર્યા કરે છે, વિષયોથી રંગાઈ જવારૂંપ ઝાકળથી રહિત જ છે અને પૂર્ણ જ રહે છે. અજ્ઞાનોરૂપી વાદ-ળાંઓનો નાશ થતાં જમાં સ્વપ્નમાં પણ રાગ-દ્વેષાદિકરૂપ વીજળીઓ જોવામાં આવતી નથી અને અહંકાર આદિરૂપ ઝાકળ સાંત થયેલું હોય છે, એવું બ્રહ્મેતારૂપ શરદઋતુનું આકાશ અત્યંત શોભે છે.<sup>૧૯-૨૧</sup> પોતાના આત્મારૂપ સદા-શિવને સાંત બુદ્ધિથી આનંદરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ હોવાને લીધે અંદરસમાન; પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે સૂર્યસમાન; પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય આદિ ત્રિપુટીઓથી રહિત, તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે વિકલ્પોના વિસ્તારોથી રહિત અને ચિદાભાસના તથા ચિત્તના મૂળરૂપ જોયા કરતા તમે જીવનુક્તપણારૂપ સર્વોત્તમ પદમાં જ રહો. બ્રહ્મપણાથી રહેલું એ જ આત્માની પરમ પૂજા છે. તમે શરીરના નાંચક આત્માનું તે તે દેશનો, કાળના અને ક્રિયાઓના ક્રમેથી ઉદય પામતા સુખ-દુઃખોના વિશ્રમેથી સર્વદા પૂજન કરો અને સધળા સંકલ્પોથી રહિત થયેલી બુદ્ધિથી આત્મસ્વરૂપમાં જ રહો. આવી રીતે રહેલું એ જ સુખ્ય, શિવપૂજન છે.<sup>૨૨-૨૩</sup>

દેશકાલકરણક્રમોદિતૈઃ સર્વવસ્તુસુષુપ્તઃ સ-  
વિશ્રમેઃ । નિત્યમર્ચય શરીરનાયકં તિષ્ઠ શાન્ત  
સકલેહયા ધિયા ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
અકરણના પૂવાર્ધનો 'દેવાર્ધનવિધિ' એ  
નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૪૦ મો

### દેવતત્ત્વનિરૂપણ

॥ ઓર્ફશ્વર ડગલ ॥

યથાકાલં યથારંભં ન કરોપિ કરોપિ યત્ ।

ચિન્માત્રસ્ય શિવસ્યાંતસ્તદેવાર્ચનમાત્મનઃ ॥૧॥

સદાશિવ ઓલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! તે તે કાળમાં તમે પોતાની શક્તિને અનુસરીને, જે કંઈ નથી કરતા અને જે કંઈ કરો છો, તે સધળું ચેતન્યમાત્ર અને અંદર રહેલા પરમ શિવરૂપ આત્માનું પૂજન જ થાય છે.<sup>૧</sup> આત્મા પોતે એવી રીતના પૂજનથી જ વાસ્તવિક રીતે નિર-તિશય આનંદને પ્રગટ કરે છે તથા આવરણ-ને દૂર કરે છે.<sup>૨</sup> જેમ અગ્નિમાં અગ્નિના કણો બુદ્ધારૂપવાળા સંભવતા નથી, તેમ નિર્મળ આત્મામાં રાગ તથા દ્વેષ આદિ શબ્દો અને તેઓના અર્થો આત્માથી અન્ય સંભવતા નથી.<sup>૩</sup> પોતાનું અથ-વા પરાયું જે જે કંઈ રાય, રંક કે સુખદુઃખા-દિકો આરોપ છે, તે સધળું આત્માનું પૂજ-ન જ છે.<sup>૪</sup> આકાશ આદિરૂપ તથા જાગત જગતનો જે આરોપ છે, તે જ નિત્ય આત્માનું પૂજન છે. પરબ્રહ્મરૂપ પોતે આત્મા જ આકાશ આદિરૂપથી તથા જાગત આદિરૂપથી શણગાર-વામાં આવે છે. આ રીતે દ્વૈતથી રહિત, સાંત અને મહામંગલ એક આત્મરૂપ હોવા છતાં જગત-ની પ્રતીતિની જમ પ્રાપ્ત થયેલું, આ સધળું દરથ આત્માના પ્રકાશથી જ પ્રકારે છે અને આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે.<sup>૫-૬</sup> અહો આ દેવું આશ્ચર્ય છે ! બુદ્ધો કે પ્રત્યગ્ આત્મા જ પોતાને ભૂલીને, જીવ આદિ સ્વભાવવાળો તથા વડા વજોરે જગતરૂપ થઈ રહેલ છે !<sup>૭</sup> આવી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી આત્માનું અવલોકન કરતાં પૂજ્ય,

x આ આલોસમા સર્ગમાં પૂર્વ, પૂરક તથા પૂર્ણ આદિ વિકલ્પોથી રહિત જે ચિદાત્મા છે, તે જ દેવતત્ત્વ છે એમ કહેવામા આવેલો.

પૂજક તથા પૂજા આદિ સધળી ત્રિપુટી બાધિ-  
તજ થઈ જાય છે. આત્મા કે જે સર્વાત્મક છે,  
અંતથી રહિત છે અને પરમ શિવ છે, તેની અંદર  
પૂજ્ય, પૂજક તથા પૂજા, એ નામનો ત્રિપુટીનો  
વ્યવહાર સંભવે કેવી રીતે? જે નામરૂપની મર્યા-  
દાવાળી મૂર્તિ હોવાથી પૂજ્ય તથા પૂજા આદિ-  
નો કમ કલ્પવામાં આવે છે, તે મૂર્તિજ પરમ  
શાંત આત્મામાં સંભવતી નથી. ઈશ્વરપણું કે  
જે નિત્ય છે, નિર્મળ છે, સધળી શક્તિઓવાળું  
છે અને માપતોલથી રહિત છે, તે પૂજ્ય તથા  
પૂજા આદિના આ મર્યાદાવાળા દેવમાં હોવું જ  
જોઈએ નહિ. ૯, ૧૦ કે વસિષ્ઠમુનિ ! જેનું અત્યંત  
સ્વચ્છ અનુભવ સ્વરૂપ જ ત્રેલોક્યરૂપે પ્રતીત  
થાય છે, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેશ્વર 'સાકાર  
છે' એમ વચનથી પણ બોલવું ઘટતું નથી. ૧૧ કે  
વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ ! જેઓ પરમેશ્વરને દેશ, કાળ  
વગેરેના માપવાળા માની બેઠા છે, તેમને  
આપણા જવા સમજીએએ ઉપદેશથી ખરે રસ્તે  
ચઢાવવા જોઈએ. ૧૨ તમે ઈશ્વરમાં ઓછાપણા-  
ની દૃષ્ટિને તજ દઈને, સર્વઆકાષણાની દૃષ્ટિ  
રાખીને સમ, સ્વચ્છ મનવાળા, શાંત, રોગથી  
રહિત તથા ઉપદ્રવોથી રહિત રહીને, પ્રારબ્ધની  
ગતિને લીધે ચારે બાજુથી પોતાની મજે આવી  
પડેલાં સુખ, દુઃખ, શુભ તથા અશુભરૂપ સાધન-  
સામગ્રીથી સર્વદા આત્માનું પૂજન કરતા રહો.  
કલંકોથી રહિત અને નિર્માનપણા વગેરે સદ-  
ગુણોવાળા તમે શોધનદ્વારા જીવને દેહથી બુદ્ધિ  
પાડીને પૂજ્ય, પૂજક આદિ વ્યવહારોથી રહિત  
સુખ્ય આત્મતત્ત્વને બાજુથી; એટલે જેમ ચારે  
બાજુ સ્ફટિકમણિઓથી બનાવેલા અને જની  
સમીપમાં બીજા કોઈ પણ વસ્તુ હોય નહિ એવા  
નવા ઘરમાં, લેપ આદિ જાતનું કલંક ન લાગે,  
તેમ તમારામાં પણ જન્મ તથા દુઃખ આદિ કોઈ  
જાતનું કોઈ પણ કલંક લાગશે નહિ. ૧૫

અધિગતવતિ સાધૌ ચૈકમેવાનુરૂપં ત્વયિ

તરલિતજીવે જન્મ દુઃખાદિ કિંચિત્ । ન લગતિ  
પરિશ્ચન્ને સર્વતઃ સ્ફાટિકાંગે નવસદન ઇવાકે  
નિષ્કલંકે કલંકઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેવતત્ત્વવિચાર'  
એ નામનો સર્ગ ૪૦ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪૧ મો ~~~~~

શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિની સાર્થકતા

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

શિવઃ કિમુચ્યતે દેવ પરં વ્રજ્ઞ કિમુચ્યતે ।

આત્મા કિમુચ્યતે નાથ પરમાત્મા કિમુચ્યતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાદેવ ! હે ત્રેલો-  
ક્યના નાથ ! શિવ, પરબ્રહ્મ, આત્મા તથા પર-  
માત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી આપ કોને કહો છો? ૧  
એ એમાં કોઈ પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિ નથી તે પછી  
તત્, સત્, કિંચિત્, ન કિંચિત્, શૂન્ય અને વિજ્ઞાન  
ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોથી શું કહેવાય છે? ૨

સદાશિવ બોલ્યાઃ—આદિ તથા અંતથી  
રહિત અને દ્વૈત વગરનું જે એક તત્ત્વ છે, તેનાથી  
સત્, શિવ, પરબ્રહ્મ તથા પરમાત્મા ઇત્યાદિક કલ્પિ-  
ત નામોથી તેને બતાવીએ છીએ. એ તત્ત્વ  
ઇન્દ્રિયોથી સમજાય એવું નથી, એટલે તે કોઈ ન  
હોય એવી રીતે રહેલું છે, તેથી તે ન કિંચિત્  
પણ કહેવાય છે. ૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાદેવ ! બુદ્ધિ આદિ  
સહિત ઇન્દ્રિયોથી જે તત્ત્વ સમજાતું નથી તે,  
તત્ત્વ હોવા છતાં પણ તેને બજાવાનો કે બજા-  
વવાનો ઉપાય નહિ હોવાથી, મોક્ષની ઇચ્છા-  
વાળો (સુસુક્ષ્મ) પુરુષ, નિઃશંક રહીને, તેને  
બજાવાનો પ્રયત્ન શી રીતે કરી શકે અને શુરુ  
તેને બજાવવાનો પ્રયત્ન પણ શી રીતે કરી શકે? ૪

\* આ એકતાલીસમા સર્ગમાં શાસ્ત્ર તથા આચાર્ય  
વગેરેનું સફળપણું, નામોના બેદોની કલ્પના, અધ્યધારો-  
પનો કમ અને છેરે અપવાદ કહેવામાં આવશે.

સદાશિવ બોલ્યા:-જે પુરુષ મુમુક્ષુ હોય છે, તે અવિદ્યાના સાત્ત્વિક અંશરૂપ પોતાના મનને જ સારાં શાસ્ત્ર તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિદ્યાના જ સાત્ત્વિક ભાગોથી સાફ કરે છે, એટલે પરમતત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે.<sup>૧</sup> જેમ યુક્તિને બળનારા ઘોળી મેલથી મેલને ધૂએ છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ સારાં શાસ્ત્રો તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગોથી, મનરૂપ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગને ઘોળી કરતો જ રહે છે.<sup>૨</sup> એમ કરતાં કરતાં કાકત્તાલીય ન્યાયની રીતિ પ્રમાણે, અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે; એટલે પછી આવરણથી રહિત થયેલા આત્મા પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થઈ ને રહે છે, આત્માના સ્વભાવનો એ જ નિશ્ચય છે. જેમ જે અંગારાને લઈ સામસામા એકબીજાની સાથે ધર્ષા કરતો બાળક, એ બન્ને અંગારાનો તથા તેની કાળાચળો નાશ થતાં, પોતાની મેળે જ હાથના નિર્મળપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ સારાં શાસ્ત્ર આદિથી અવિદ્યાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ પોતાના મનને ધર્ષા કરતાં, પોતાની મેળે જ પરમ તત્ત્વના પ્રકાશને મેળવે છે.<sup>૩</sup> અવિદ્યાના જ સાત્ત્વિક ભાગરૂપ શાસ્ત્ર આદિથી હરકાઈ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં, અવિદ્યાના સાત્ત્વિક અને તામસ બન્ને ભાગોનો નાશ થઈ, નિર્મળ આત્માનો ઉદય થાય છે.<sup>૪</sup> આત્મા બુદ્ધિ આદિ ઉપાયો વડે પોતાથી પોતાને વિચારીને, પોતે જ પોતાનું અવલોકન કરે છે. 'દેવળ આત્મા જ છે, અવિદ્યા મુદ્દલ છે જ નહિ,' એવો જ બોધ તે જ અવિદ્યાનો ક્ષય કહેવાય છે. જે કાંઈ આ જગત સંબંધી વસ્તુ છે, તે આત્માથી ભિન્ન નથી પણ આત્મા જ છે, એમ સમજે. આત્મસ્વરૂપ અને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન સાધનોની ગરજ વગરનાં છે. માટે ગુરુ તથા શાસ્ત્રાદિક આત્મજ્ઞાનનાં કારણો નથી.<sup>૫,૬</sup> ગુરુ લિંગ શરીરવાળો હોય છે અને

આત્મા એ લિંગશરીરથી રહિત છે, માટે ગુરુ આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ નથી.<sup>૭</sup> જે વસ્તુ, જેનો ક્ષય થાય ત્યારે પમાય એમ હોય, તે વસ્તુ તે હોય ત્યાં સુધી પમાતી જ નથી. સઘળી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય ત્યારે આત્મા પમાય એમ છે; માટે શાસ્ત્ર કે ગુરુ આદિ કાંઈ પણ અવિદ્યાના ભાગનો જ્યાં સુધી બાધ ન થાય ત્યાં સુધી આત્મા બળાતો નથી.<sup>૮</sup> કે વસિષ્ઠમુનિ ! જે કે આ રીતે ગુરુના ઉપદેશ આદિ ક્રમે આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ નથી, તો પણ તેઓ કંઠમાં પહેરેલા છતાં, જે હાર છલારી ગયો હોય, તેના લાભની જેમ આત્માનો લાભ આપનારા છે.<sup>૯</sup> ગુરુના ઉપદેશોનાં ક્રમ પ્રવૃત્ત થતાં, શિષ્ય સમજી જાય છે; તેથી આત્મા જે કે બતાવી ચકાવે એવો નથી અને સમજાય તેવો નથી તો પણ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે.<sup>૧૦</sup> શાસ્ત્રોના અર્થોથી કે ગુરુનાં વચનોથી આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પણ પોતાના બોધને લીધે પોતાથી જ પ્રકાશે છે; તેમ જ ગુરુના ઉપદેશો વિના અને શાસ્ત્રોના અર્થો વિના પણ આત્મા બળાતો નથી, કેમકે ગુરુના ઉપદેશના તથા શાસ્ત્રોના અર્થના સંયોગની સત્તા જ, આત્મજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરનારી છે. જેમ દિવસના સંયોગની સત્તાથી લોકોની હિલચાલ થાય છે, તેમ ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્રોના અર્થને ચિંતના લાંબા કાળ સુધીના સંયોગની સત્તાથી આત્મજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, આદિ, અંત તથા સુખદુઃખાદિકનો બાધ થાય ત્યારે પ્રગટ થનારા આત્માને શિવ, વત્, સત્ ઇત્યાદિક કહિયે તામો આપવામાં આવ્યાં છે.<sup>૧૧-૧૨</sup> જેમ સઘળું જગત બુદ્ધી બુદ્ધી સત્તાઓરૂપે નથી પણ એક જ સત્તારૂપે છે, તે સર્વનું આધારતત્ત્વ આકાશથી પણ અધિક સ્વચ્છ છે, અંત વગરનું છે અને વ્યાવહારિક સત્તાથી વિવક્ષણું છે.<sup>૧૩</sup> બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ શાંતિ નહિ મળવાને લીધે (કાંઈકે વિક્ષેપ રહેવાને લીધે) પાતળી વિદ્યાવાળા કહેવાતાં અધિકારી શિષ્યોને

યુક્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા, જગતના અને શુદ્ધ તત્ત્વના વિચારરૂપ કલંકથી યુક્ત મનવાળા, પરમાર્થની પાસેના જીવન-યુક્તના માર્ગમાં રહેનારા અને આત્માનું ચિંતન કરનારા બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ લોકપાલોએ અને મહાત્મા પદિતોએ પોતાના સેવક લોકોને માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા અર્થોની રચનાને માટે અને વેદોના તથા વેદ સંબંધી સિદ્ધાંતરચનાના સાર્યકપણને માટે, નામો વગરના આત્મામાં ચિત્ત, વ્રજ, શિવ, આત્મા, ईश, પરમાત્મા અને ईश्वर આદિ જુદાં જુદાં નામો કલ્પેલાં છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ રીતે જ બ્રહ્મતત્ત્વ આકાશાદિ પદાર્થોના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે જગતરૂપ છે, ત્રણે અવસ્થાઓના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે આત્મતત્ત્વરૂપ છે અને સર્વદા સધળા પ્રકારોથી, સધળી વસ્તુઓના, સધળા ભાવોનો નિર્વાહ કરનાર છે, તે 'તમે પોતે જ છો.' એમ નિશ્ચય કરીને સુખી રહો. <sup>૨૦-૨૪</sup> પ્રાચીન બ્રહ્મવેત્તાઓએ શિવ, આત્મા અને પરબ્રહ્મ ઇલાદિ શબ્દોથી જ ઠેવળ ભિન્નતા રચેલી છે, પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. <sup>૨૫</sup> હે મુનિશ્વર! જે પુરુષ નિરંતર આવા પ્રકારનું દેવાર્ચન કરે, તે વિદ્વાન પુરુષ જે પરમપદમાં આપણે વગેરે પણ સેવક જેવા છીએ, તે પરમપદને પામે છે. <sup>૨૬</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહારાજ! આ જીવ-પણું તથા જગતપણું બ્રહ્મમાં વિદ્યમાન નહિ છતાં પણ વિદ્યમાન જેવું થઇને રહ્યું છે, તે શી રીતે રહ્યું છે? એ વિષય મને સંક્ષેપથી આપે કહેવો બ્રહ્મજ્ઞ. <sup>૨૭</sup>

સદાશિવ બોલ્યા:—જે આ બ્રહ્માદિ શબ્દોનો અર્થ છે, તે ઠેવળ નિર્વિષય શુદ્ધ અનુભવ જ છે, એમ સમજો. જેમ પરમાણુની પાસે જેમ સ્થૂળ છે, તેમ એ અનુભવની પાસે આકાશ પણ સ્થૂળ છે. <sup>૨૮</sup> એ અનુભવ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રસિદ્ધ થિદ અને આનંદના એકરસ સ્વભાવમાં રહેલો

છતાં પણ અને દર્યોથી રહિત છતાં પણ દર્યોનાં સંસ્કારના જ્ઞાનને લીધે, જ્યારે દર્યોની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'ચિત્' એ નામને યોગ્ય થાય છે. જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પુરુષ-પણામાંથી વનના હાથીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દર્યોની કલ્પનાને લીધે, એ ચિત્ ક્ષણમાત્રમાં અહંતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચિત્તને અહંકાર પ્રાપ્ત થાય એટલે તેને દેશ અને કાળની કલ્પનાઓ થાય છે. <sup>૨૯-૩૧</sup> આ કલ્પનાઓ મેળવી એ જ ચિત્સત્તા સંસ્કારના જગવાથી પવનની લહેર જેવા પ્રાણરૂપ ચલનની કલ્પના કરવાથી, તેવા ચલનનું ધારણ કરીને 'જીવ' એ નામવાળી થાય છે. <sup>૩૨</sup> આવી રીતે મૂર્ખની સ્થિતિમાં આવેલી એ જીવશક્તિ નિશ્ચયરૂપ સંસ્કાર જગતાં બુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી શરીર, વાણી અને મનનાં સંસ્કારો જગતાં, એ અહંતાને આત્માના સ્વરૂપને એકદમ ઠાંડી દેનારી શબ્દ-શક્તિ, ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિની કલ્પના બહે છે અને તેથી તે અહંતાની અંદર તે પ્રત્યેક શક્તિઓરૂપે સ્ફુરે છે. <sup>૩૩-૩૪</sup> એ સધળા વર્ગ મળી તુરત સ્મૃતિને અનુકૂળ થતાં બૃત્તવાણું મન થાય છે કે જે મન સંકલ્પરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે. <sup>૩૫</sup> વિદ્વાનો એ મનને આતિવાહિક (નિર્વાહને યોગ્ય) દેહ કહે છે. અંદર રહેલી સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મશક્તિથી વ્યાપ્ત થયેલું એ મન જ આત્માના સ્વય પ્રકાશ-પણાના બળને લીધે પ્રમાતારૂપ થાય છે. <sup>૩૬</sup> આ રીતે અંદરની કલ્પના જ બહારનાં દર્યોની સત્તાની કલ્પનામાં કારણરૂપ થાય છે. એ ચિત્તમાં જ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતી નીચેની શક્તિઓ (સત્તાઓ) બહાર ઉદય પામેલી નહિ છતાં પણ પાછળથી જાણે બહાર સ્વરૂપે રહેલી હોય એવી પ્રતીત થાય છે. <sup>૩૭</sup> વાયુસત્તા, ચત્ત-સત્તા સ્પર્શસત્તા, ત્વચાસત્તા, તેજના પ્રકાશ-વાળી ચક્ષુસત્તા, રૂપસત્તા, જળસત્તા, રસનાસત્તા, રસસત્તા, ગંધસત્તા, પૃથ્વીસત્તા, બ્રહ્માંડના બે



પદની સત્તા, અત્યંત મોટાપણાવાળી પ્રજાડ-  
સત્તા, દેશસત્તા અને સર્વથી જોડાયેલી છતાં  
આકાર વગરની કાળસત્તા, એ સઘળી સત્તાઓના  
સમૂહનો સમાવેશ આતિવાહિક દેહના સ્વરૂપ-  
માં જ થાય છે. ૪૦-૪૦ જમ બીજ કમે કરીને  
વધવાથી, અંકુર, કાંડ, શાખા તથા પાંદડાં  
વગેરે રૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આતિવાહિક કે જનુ  
'પુર્યષ્ઠક' ( ઇન્દ્રિયોદ્ધી આઠ દ્વારવાળી નગ-  
રીવાળો ) એ બીજું નામ છે, તે એ સઘળી  
સત્તાઓ રૂપે સ્ફુરે છે. ૪૧ જે કાંઈ આ સઘળું છે તે  
આતિવાહિક દેહનું જ બહાર સ્ફુરણ છે, એમ  
સમજો. હે વસિષ્ઠમુનિ ! વિશેષતરહિત કેવળ  
બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મજ, આતિવાહિક દેહના ઉપર  
કહેલા વિભાગોવાળું થઈને સ્ફુરે છે. બ્રહ્મ  
સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. ૪૨ હે વસિષ્ઠમુનિ !  
આ રીતે જે આ સઘળું જગત થયું છે તે  
અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી કાંઈ પણ થયું નથી. અજ્ઞાન  
પણ નથી, આતિવાહિક દેહ પણ નથી, વિદા-  
ભાસ પણ નથી અને વિદાભાસથી ચેતના પામેલું  
બીજું પણ કાંઈ નથી. ૪૩ જમ એક જળરૂપ  
સમુદ્રના મધ્યમાં જે કાંઈ તરંગાદિક થાય  
છે તે જળના જ વિલાસરૂપ હોય છે, તેમ  
પરમાત્મામાં સ્ફુરેલું આ જગત કેવળ પરમા-  
ત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને કેવળ પરમાત્માની  
સત્તાથી સત્તાવાળું છે; કેમકે જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે  
સઘળું અનુભવ જ છે, એમ સમજવાથી અનુ-  
ભવરૂપ થઈ જાય છે તે અનુભવથી જુદું પાડતાં  
સુદૃઢ રહેતું જ નથી. જે વિચાર કરીએ તો,  
દૃશ્યોની પરમાત્માથી જુદી મનાતી સત્તા, સંક-  
લ્પના નગર જેવી થઈ જાય છે. જે જગતનું  
સ્વરૂપ વિચારથી બજવામાં આવે તો, તે બ્રહ્મરૂપ  
જ થઈ જાય છે. 'જગત સંબંધી વિચાર કરવામાં  
ન આવે ત્યાં સુધી જગતનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક છે  
કે નહિ' એમ તો પુછાય જ નહિ; કારણ કે જે  
વિચારથી બજવામાં ન આવે તે વાસ્તવિક કેમ

થઈ શકે ? ૪૪-૪૪ ચેતન્ય પોતાની અંદર પોતા-  
થી જ સંકલ્પને લીધે દૃશ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે;  
કેમકે એ સૂક્ષ્મ ચેતન્યનો એવો જ સ્વભાવ છે.  
પ્રથમ સંકલ્પથી કલ્પાયેલા સૂક્ષ્મદેહમાં જ લાંબા  
કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ દેહપણું જોવામાં આવે  
છે. ૪૭ આવી રીતના સ્થૂલદેહના સંબંધને લીધે  
બ્રહ્મજ પોતાની અંદરની સઘળી વસ્તુઓને બહાર  
સ્થૂલપણાને પ્રાપ્ત થયેલી દેખે છે; અને બહારની  
રૂપ આદિ વસ્તુઓનું દર્શન થતાં, 'સ્થૂલદેહમાં  
ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં ગોલકમાં  
રહેલી દેખે છે. પછી હાથ, પગ વગેરે અવયવો-  
વાળા તે સ્થૂલશરીરમાં પુરુષના આકારની અત્યંત  
ભાવનાથી તે શરીરને પુરુષાકાર દેખે છે અને  
પછી કાકતાલીયંન્યાયની રીતિ પ્રમાણે વ્યવહાર-  
ને સંપૂર્ણ યોગ્ય થયેલ તે સ્થૂલશરીર સંતોષ  
અને પોષણ મેળવે છે. ૪૮-૪૮ જીવતાં પણ જની  
એ જ સ્થિતિ છે એવો દેહ, મિથ્યા છતાં પણ  
ગંધર્વપુરની પેઠે અને સ્વપ્નના નગરની પેઠે, ખડો  
થયેલો જોવામાં આવે છે. ૫૦

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ જગત ગંધર્વનગર  
જેવું તથા સ્વપ્નના નર જેવું મિથ્યા છતાં દુઃખ-  
દાયી થઈ પડે છે, તો એ દુઃખનો કેવી રીતે  
નાશ કરવો ? ૫૧

સદાશિવ બોલ્યા:-જગત મિથ્યા છે એમ  
કેવળ બજવું, એ દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય નથી,  
પણ વાસનાના ક્ષયપ્રયત્ન તથા મિથ્યાપણાનો અત્યંત  
દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ જ દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય  
છે. દુઃખ વાસનાને લીધે થાય છે, પણ જે વસ્તુ  
વિદ્યમાન હોય તેમાં વાસના રાખવી સંભવે.  
જગત તો મૃગજળના તરંગની પેઠે સદાને માટે  
છે જ નહિ, માટે તેમાં વાસના રાખવી નહિ. ૫૨  
જગત સુદૃઢ છે જ નહિ, માટે કોને કોણ વાસના  
કરે એમ છે ? કોને વાસના થાય એમ છે ? અને  
શાથી વાસના થાય એમ છે ? સ્વપ્નનો નર  
ઝાંઝવાના પાણીને પીએ એ વાત સંભવે જ

ક્રમ ?<sup>૧૩</sup> જે જગત દૃષ્ટા, અભિમાન, મન અને વિચાર આદિ કલ્પનાલાળુ છે, તે જગત જ સુદૃઢ છે નહિ, માટે જે અનુભવમાત્ર સત્ય વસ્તુ છે, તે જ કેવળ શેષ રહે છે, જે જે વસ્તુમાં વાસના પણ નથી, વાસનાને ઉપજવનાર પણ કોઈ નથી. અને વાસનાને યોગ્ય પણ નથી; પરંતુ જેમાં સઘળી કલ્પનાઓ દૂર થાય છે, તેવો એક કેવળ ભાવ જ છે. વ્યવહારની કે પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ ખાળકને જે વેતાલ દેખાય છે, તે અનુભવી માણસને નહિ દેખાતાં, તેને પોતાના સિવાય ખીનું શું અવશેષ રહે છે? આ 'જગત' એ નામની ચિત્તની વાસના વેતાલની પેઠે શૂન્ય છતાં જ ઉદય પામેલી છે, માટે તે વાસનાની શાંતિ થાય એટલે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ જ છે. જે માણસ અહ-તામાં, જગતમાં અને ઝંઝવાના પાણીમાં સાચા-પણાને ભરોસો રાખે છે, તે અભાગિયા માણસને ધિક્કાર છે. એવો માણસ ઉપદેશને યોગ્ય જ નથી. બ્રહ્મેવતાઓ વિવેચી પુરુષને ઉપદેશ આપે છે, પણ જેને સારા માણસો આદર આપતા નથી, જે અનેક ખોટી ચંકાઓ કરનાર છે અને જમને દેહનું અભિમાન દૂર થયું જ નથી, તેને ઉપદેશ આપતા નથી. જે પુરુષ મૂર્ખ માણસને ઉપદેશ આપે, તે પુરુષ સ્વપ્નના માણસને સોના સરખા અંગનાળી પોતાની દીકરી આપે એના જેવો છે, જેમ સમજવું.<sup>૧૪-૧૬</sup>

जीवं विवेकिनमिहोपदिशन्ति तज्ज्ञा नो बाल-  
सुद्धममसन्मयमार्गमुक्तम् । अवं प्रद्यास्ति किल  
यः कनकावदातां स स्वप्नदृष्टपुरुषाय सुतां  
ददाति ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-  
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગન્મિ-  
થ્યાત્વપ્રતિપાદન' એ નામ-  
નો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪૨ મો ~~~~~

સૃષ્ટિ માયાકલ્પિત છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ततः स जीवो भगवन् दृष्टवान् देहसंभ्रमम् ।  
आदि सर्गे नमःसंख्यःकामवस्थासुपैति हि ॥ १ ॥  
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે મહારાજ ! સૃષ્ટિના  
આરંભમાં ચિદાકાશમાં રહેલો અને જણે દેહ-  
રૂપી ભ્રમ દીકો હોય છે એવા તે જીવની પછી  
શી સ્થિતિ થાય છે ?<sup>૧</sup>

सदाशिव ओल्या:-जम् स्वप्ननो नर  
પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે, તેમ ઉપર  
કહેલા ક્રમ પ્રમાણે સર્વથી પર ચિદાકાશમાં રહેલો  
જીવ, પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે  
છે.<sup>૨</sup> ચૈતન્ય સર્વજ્ઞ વ્યાપક હોવાને લીધે, જેમ  
સ્વપ્નનો નર પણ સઘળું કાર્ય કરે છે, તેમ સૃષ્ટિ-  
ના આરંભમાં થયેલો, એ હિરણ્યગર્ભ નામનો  
સમષ્ટિ જીવ પણ આજ સુધી કાર્ય કર્યું બધું  
છે.<sup>૩</sup> પછી એ પ્રથમ થયેલો પ્રખ્યાત પુરુષ 'હું  
સનાતન છું, હું અગ્યકત છું અને હું સમષ્ટિ  
પુરુષ છું' એવી રીતનાં નામોની કલ્પના પોતા-  
માં કરી લે છે અને બહારની વસ્તુઓમાં પણ  
અનેક પ્રકારનાં નામો કલ્પી લે છે.<sup>૪</sup> એ પહેલો  
જીવ જ કોઈ સૃષ્ટિમાં સદાશિવ, કોઈ સૃષ્ટિમાં  
વિષ્ણુ, કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાલિથી-ઉત્પન્ન  
થયેલો બ્રહ્મા, કોઈ સૃષ્ટિમાં કેવળ બ્રહ્મા અને કોઈ  
સૃષ્ટિમાં દુર્ગા આદિ ખીન નામો કલ્પી લે છે.  
કારણ કે એ સંકલ્પમય પુરુષ છે અને સંકલ્પથી  
જ અનેક શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૫</sup> એ પહેલો  
સંકલ્પ પુદ્ થઈ મનરૂપી મૂર્તિને પ્રાપ્ત થઈને, જે  
પદાર્થને જેવી રીતનો કલ્પે છે, તે પદાર્થને તેવી  
રીતનો જ સારી પેઠે અનુભવે છે, એની જ કલ્પ-

X આ જોતાજીસમા સર્ગમાં સમષ્ટિરૂપ તથા  
વ્યષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિની કલ્પના માયા જ છે, એવો ઉપદેશ  
કરીને સદાશિવ સ્વધામમાં ગયા, એ કહેવામાં આવતો.

નાથી થયેલું આ સઘણું જગત દશ્ય વેતાલની પેઠે  
અસત્ છે તથા શૂન્ય જ છે, પણ બ્રાંતિની દદિ-  
થી સત્ છે. અહંતાની અને જગતની સ્થિતિ  
આ પ્રમાણે છે. એ આદિપુરુષ, કે જ પોતે સરજ-  
લાનો પોતે જ દ્રષ્ટા થાય છે, તે પોતાના સ્વરૂપનો  
વિચાર કરવાથી, નિમેષમાત્રમાં પરમાત્મારૂપ થઈ  
જાય છે અને સ્વરૂપને ભૂડી જતાં, નિમેષમાત્રમાં  
અપાર સંસારમાં આવી પડે છે. નિમેષમાત્રમાં  
કલ્પનાથી સઘણું કરવાને સમર્થ, એ આદિપુરુષ  
બહારના વિષયોમાં આસક્ત થવાથી. જ મહા-  
કલ્પોની પરંપરાનો અનુભવ કરે છે. ૭-૧૦ પ્રત્યેક  
પરમાણુમાં, સોયના છિદ્ર વગેરે પ્રત્યેક આકાશ-  
માં અને પ્રત્યેક ક્ષણમાં પણ સૃષ્ટિઓના, કલ્પોના  
તથા મહાકલ્પોના ઉદય-અસ્તો થયા કરે છે. એ  
બુદ્ધી બુદ્ધી અનેક સૃષ્ટિઓમાંની ટેટલીએકમાં  
એ વાસનાની તુલ્યતા હોય તો, જીવોને પરસ્પર  
જોવામાં આવે છે, ટેટલીએક સૃષ્ટિઓમાં એ વાસ-  
નાની તુલ્યતા ન હોય તો, પરસ્પરના જોવામાં  
આવતી નથી, પણ તે સૃષ્ટિઓનું અધિકાન તો  
સઘળા જીવોને પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. ૧૧-૧૨ જીવોની  
ભાવનાઓ ઉપરથી સર્વત્ર સૃષ્ટિઓ થાય છે અને  
સૌ સૌની દદિથી સત્ય જણાય છે; પરંતુ તે  
સઘળી સૃષ્ટિઓ પરમાત્મારૂપ આકાશમાં આકાશ-  
રૂપ જ છે. (શૂન્ય જ છે.) ૧૩ પોતે સત્ પણ  
નહિ કહી શકાતી અને અસત્ પણ નહિ કહી  
શકાતી, એ સૃષ્ટિઓ સ્વપ્નના પર્વતની પેઠે  
અદશ્ય પણ થઈ જાય છે. દેશની તથા કાળની  
કલ્પના પણ સૃષ્ટિની કલ્પનાની સાથે જ થાય  
છે, માટે અમુક દેશમાં કે અમુક કાળમાં  
સૃષ્ટિ થાય છે એમ પણ નથી. ૧૪ સૃષ્ટિના કર-  
નારની કલ્પના પણ સૃષ્ટિની સાથે જ છે;  
માટે સૃષ્ટિનો કર્તા પણ કોઈ નથી, એ સૃષ્ટિઓ  
છે એમ પણ નથી, કલ્પના કરવાનું પણ કોઈ  
નથી અને કલ્પના કરવાનો કાળ પણ નથી. માટે  
જેમ સ્વપ્નના નગરની રચનાનું થયું તથા બંધ

પડી જવું, જરા પણ દેશને કે કાળને રોકતું નથી,  
તેમ આ જગતમાં કોઈ ઉત્પન્ન પણ થતું અને  
કોઈ નષ્ટ પણ થતું નથી; પરંતુ ચૈતન્યમાં જ  
સંકલ્પનું રૂપ ધરીને સઘળો અમત્કાર કરે છે, એ  
સિદ્ધાંત છે. જેમ સંકલ્પનો પર્વત ઘણા દેશને તથા  
ઘણા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતાં છતાં ક્યાને  
રોકતો નથી, તેમ આ મિથ્યાભૂત જગત ઘણા  
દેશને તથા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતાં  
છતાં પણ ક્યાને રોકતું નથી. જેમ સંકલ્પના  
મેરુએ દેશ, કાળ વગેરે, ક્યાને રોકેલું નહિ છતાં  
પણ બધે તેણે ઘણા દેશને તથા ઘણા કાળ વગે-  
રેને રોકેલ. હોય એમ જણાય છે, તેમ આ મિથ્યા-  
ભૂત જગતે દેશકાળ વગેરે ક્યાને રોકેલું નહિ  
છતાં પણ બધે તેણે ઘણા દેશને તથા ઘણા  
કાળ વગેરેને રોકેલ હોય એમ જણાય છે. ૧૫-૧૮  
જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં ક્ષણમાત્રમાં પોતાની મેળે  
પોતાનાથી બુદ્ધો થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષ ક્ષણ  
માત્રમાં ક્રીડા વગેરે યોનિઓમાં જન્મ લઈ અન્ય  
થઈ જાય છે. સ્થાવરોની જાતિઓ તથા જંગમો-  
ની જાતિઓ કે જોયો અંડજ આદિ ચાર સેદથી  
ગણાય છે, તેઓ તથા રૂદ્રથી માંડીને તુલ્યપર્થત  
જાતિઓ પણ સંકલ્પથી ક્ષણમાત્રમાં પ્રગટ થાય  
છે. હમણાં પણ વાસનાની સૂક્ષ્મતાથી ટેટલીએક  
સૃષ્ટિઓ પરમાણુ જેવી છે અને વાસનાની સૂક્ષ્-  
તાથી ટેટલીએક સૃષ્ટિઓ અધિક સૂક્ષ્મતાવાળી  
પણ છે. ૧૯-૨૧ ભૂતકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ ક્રમ  
હતો અને ભવિષ્યકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ ક્રમ  
થશે, એમ સમજો. 'આ સંસારરૂપ માયા એ પ્રમા-  
ણે મિથ્યા જ છે' એવી ભાવનાને અસ્થાસથી દંડ  
કરવામાં આવે તો સેદ ટળી જઈ, પરમાત્માનો  
સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૨ આત્મચૈતન્ય જે આપના  
પલકારાના સોમા ભાગની ક્ષણમાં પોતાના સ્વ-  
રૂપને ભૂડી બહાર નજર કરે તો, આ સંસારરૂપ  
હૃદય ઉદય પામે છે. આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાં  
જનિતિ છે તે જ બ્રહ્મપણું છે. સિદ્ધાંત આકાશ-

નીચે જન્મ અનુભવરૂપ આત્મચૈતન્યની પોતાના સ્વરૂપમાં જ જે સ્થિતિ થયી, તે જ અનાદિ પ્રકાશ આપનાર 'બ્રહ્મ' એ શુદ્ધથી કહેવાય છે. <sup>૨૩,૨૪</sup> અભિમાનની વૃદ્ધિથી જન્મ જન્મ સંસાર વધતો જાય છે, તેમ તેમ મિથ્યાભૂત દિશા, દેશ અને કાળે કરેલી મર્યાદાઓ આવી પડતાં, આત્માનો પ્રકાશ ઓછો થાય છે; અને તેથી આત્મા કુદ્ર બનતો જાય છે. <sup>૨૫</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! સિંગ્ગરીરૂપ કલ્પિત ઉપાધિને લીધે, બ્રહ્મચૈતન્ય જીવપણાને પામી, દેહુતા ત્રણ ધન્દ્રિય આદિના સમાગમના કમથી યુગરૂપ, લતારૂપ, ધીકારૂપ, દેવરૂપ અને અસુરાદિકરૂપ પણ થઈ જાય છે. <sup>૨૬</sup> જન્મ મૃત્યુત દોરામાં માળા ગૂંથાઈને રહે છે, તેમ નિત્ય, વ્યાપક, અનંત, જગતમાં રહેલ અને જગતને બતાવનાર, જે તત્ત્વમાં આ અનિર્વચનીય જગત ગૂંથાઈને રહેલું છે, તે તત્ત્વ દૂર પણ નથી, પાસે પણ નથી, જીએ પણ નથી, નીચે પણ નથી, તમારું પણ નથી, મારું પણ નથી, પહેલાં પણ નથી, આજ પણ નથી, સવારે પણ નથી, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ નથી, પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ પણ નથી અને વચમાં પણ નથી; પરંતુ દેશ, કાળ વગેરેની સંપૂર્ણ મર્યાદાઓથી રહિત છે. <sup>૨૭,૨૮</sup>

અંતઃકરણ આદિ સંપૂર્ણ નિકલ્પે મિથ્યા જ છે, તેથી સ્વપ્રકાશચૈતન્ય વિતા પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર, બીજો કોઈ પણ નથી. ઘણા ઘણા વ્યવહારોથી અનુભવમાં આવેલાં લોકિક પ્રમાણો તો જળમાં અગ્નિની પેઠે તે સ્વરૂપમાં રહી ચક્રતાં જ નથી. <sup>૨૯</sup> હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમારા પૂછેલા પ્રશ્નોના મેં ઉત્તરો આપ્યા. તમારું કલ્યાણ થાઓ, હવે અમે જ્યાં જવું છે ત્યાં જઈએ છીએ. હે પાર્વતિ ! આલો જોડો. <sup>૩૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મહાદેવ એટલાં વચન બોલી, મારી આપેલી પ્રુષ્પાંશલિનો સ્વીકાર કરી પોતાના પરિવારની સાથે આકાશરૂપ શુદ્ધામાં

આદ્યા ગયા. <sup>૩૧</sup> એ ત્રૈલોક્યના નાથ, પાર્વતીના પતિ, નીલકંઠ પધારી જતાં, મેં જરાવાર રહી, દૃઢ્યમાં તેમનું સ્મરણ કયું અને પછી પરમ શાંત થઈને મેં આત્મારૂપ દેવતા પૂજનનો જ સ્વીકાર કર્યો અને બહુ જલદ દેવનું પૂજન છોડી દીધું. <sup>૩૨</sup>

તસ્મિન્નગતે ત્રિશ્રુવનાધિપતાવુમેશે સ્થિત્વા ક્ષણં તદનુસંસ્મૃતિપૂર્વમેવ । અંગીકૃતં નવપવિત્રધિયા મયાત્મ દેવાર્ચનં શમવતૈવ જિહાસિતં તત્ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાત્માસિદ્ધાન્ત' એ નામનો

સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૪૩ મો ૐ

રામની કૃતાર્થતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतदुक्तं परं तेन स्वयमेव च वेदम्यहम् ।

राम त्वमपि जानीषे यथेदं समवस्थितम् ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મહાદેવજીએ એ રીતે મને તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે પ્રમાણે હું સમજ્યો. આ જગત જે રીતે રહ્યું છે, તે રીતે તમે પણ સમજ ચૂક્યા છો. <sup>૧</sup> આ સંસારરૂપ માયા છે કે જ્યાં જે કંઈ દેખાય છે, જેને આધારે દેખાય છે અને તેને બેનાર જે જીવ છે, તે સંપૂર્ણ મિથ્યા છે, તેમાં કોને સાચું કહેવું અને કોને ખોટું કહેવું ? સંપૂર્ણ ખોટું જ છે. <sup>૨</sup> કોઈ પ્રજ્ઞજ કલ્પનાચક્રિતવાળો કવિ, કોઈ રાજાને કલ્પવૃક્ષ કરાવે તો તે રાજા વર્ણુનતા ચમત્કારથી, તે વખતે પોતામાં કલ્પવૃક્ષનો પણ અનુભવ કરે છે; તો એ દર્શાવતી સંસારના અનુભવનું બીજ કલ્પના જ છે, એમ સિદ્ધ થાય

\* આ વેનાલીસમા સર્ગમાં વિરામસંહિત આત્મારૂપ શિવપૂજન વિષે સાંબળીતે, રામચંદ્રજીએ પોતાના કૃતાર્થપણ અને તેની જ સ્થિતિ કહી સંબળાવ્યાં, એ કહેવામાં આવે.

છે.<sup>૩</sup> જેમ જળમાં પ્રવાહ છે, પવનમાં ગતિ છે અને આકાશમાં શૂન્ય છે; તેમજ આત્મામાં જગતપણું છે.<sup>૪</sup> મહાદેવજીએ ઉપદેશ આપ્યો તે દિવસથી માંડીને આજ દિવસ સુધી, હું એકાગ્ર-પણે તે જ ક્રમથી આત્માનું પૂજન કર્યા કરું છું.<sup>૫</sup> હે રામચંદ્રજી! હું બ્યવહાર કરતો હોવા છતાં પણ કરો ખેદ નહિ ધરતાં, પૂજનની એ જ પદ્ધતિને આજ સુધી અનુસર્યો છું.<sup>૬</sup> બ્યવહારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જે જે ક્રિયાઓ તથા જે જે આચરણો આવી પડે છે, તે સર્વને પુષ્પો માની આત્માનું પૂજન સતત કર્યા કરું છું. જે કે સુપુત્રિમાં એવું પૂજન દૂર થાય છે, તો પણ સુપુત્રિમાં રહેતી અવિધાની વૃત્તિરૂપ પુષ્પથી પૂજન થાય છે; તેથી મારું પૂજન કદી પણ તૂટતું નથી, રાતદિન ચાલ્યો જ કરે છે.<sup>૭</sup> જે કે આવી રીતનું પૂજન સઘળાં પ્રાણીઓ સતત કર્યા કરે છે, તો પણ તેઓને ક્ષણ મળતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે, તેઓને તેવી સમજણ નથી. યોગીઓ તેવા પ્રકારની સમજણથી પૂજન કરે છે, માટે તેઓને તે પૂજનનું ક્ષણ મળે છે.<sup>૮</sup> હે રામચંદ્રજી! તમે આવી દૃષ્ટિ રાખી, આસક્તિ વગરના ચિત્તથી, આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં વિહાર કરો, એટલે તમને કાંઈ જાતની મુંઝવણ નહિ આવે.<sup>૯</sup> હે ભક્ષા નિયમોળા રામ! ધનના કે બંધુના વિચોગથી, મોટાં દુઃખ આવી પડે ત્યારે પણ આ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને વિચાર કરજો.<sup>૧૦</sup> ધનનો કે બંધુઓનો ઉદય કે સ્થાય થાય, તેમાં સુખ કે દુઃખ ધરવાં નહિ; કેમકે સર્વદા સંસારના સઘળા દેખાવો નાશ પામનારા જ છે. વિષયોની ગતિ મનને વ્યાકુળ કરનારી છે, એ તમે જાણો જ છો. વિષયો પ્રથમ આવે છે, પછી જાય છે અને ગયા પછી પોતાની વાસનાથી પુરુષને દુઃખી કરે છે.<sup>૧૧</sup> પ્રેમ અને ધન વિષયોની જેમ અકસ્માત યથેચ્છાં નિમિત્તોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અચાનક યથેચ્છાં નિમિત્તોથી જ જતાં રહે છે.<sup>૧૨</sup> હે નિર્ભંજ

મનવાળા રામચંદ્રજી! જગતની તે ક્રિયાઓ તમારી નથી અને તમે તેઓના પણ નથી. આ પ્રકારનું જે કાંઈ આ જગત છે તે તુરંજ જ છે, માટે વૃથા શોક શા માટે ધરો છો?<sup>૧૩</sup> હે ચૈતન્યમાન વ્યાપક સ્વરૂપવાળા! જે કાંઈ જગત છે તે તમારો જ વિવર્ત છે, માટે પોતાના સ્વરૂપતા વિવર્તમાં હર્ષ કે શોક કરવો ઘટતો નથી.<sup>૧૪</sup> હે રામચંદ્રજી! તમે ચૈતન્યમાન સ્વરૂપવાળા છો અને જગત તમારાથી ભિન્ન નથી, માટે તમને કાંઈ પણ પદાર્થમાં 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી કલ્પના કેમ થવી ઘટે?<sup>૧૫</sup> આ રીતે જગતરૂપી ચક્રની ચંચળતા ચૈતન્યરૂપ છે અને જગત પણ ચૈતન્યરૂપ છે; તો પછી સંસુદ્રતા તરંગોને માટે હર્ષ કે શોક ન હોય.<sup>૧૬</sup> તમે આ જગત સંબંધી પદાર્થોને માટે શા સારું હર્ષ કે શોક કરવો? તમે આજથી ચૈતન્યમાં સ્થિર થઈ, સુપુત્રિ જેવી સ્થિતિને ધારીને તુર્યાવસ્થારૂપ (જીવન્મુક્ત) થાઓ. સઘળી વિષમતાઓથી રહિત, જગતના સંધળા દેખાવોને બ્રહ્મરૂપ સમજનારા, સ્વયંપ્રકાશરૂપ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને સર્વદા આત્મપૂજનમાં જ નિષ્ઠાવાળા થઈને સરપૂર સંસુદ્રની પેઠે રહેા. હે રામચંદ્રજી! આ સઘળું તમે સાંભળ્યું અને તેથી તમે પૂર્ણબુદ્ધિવાળા થયા છો. હવે જે કાંઈ બીજું પૂછવાની ઇચ્છા હોય તે પૂછો, વિચારના આરંભમાં (વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં) જે જે પ્રશ્નો તમે કર્યા હતા, તે પ્રશ્નોમાંથી હવે કાંઈ પૂછવું રહ્યું હોય તો પૂછો.<sup>૧૮-૨૦</sup>

રામ બોલ્યા:-હે ગુરુમહારાજ! હમણાં સંપૂર્ણ રીતે મારો સંશય ટળી ગયો છે. જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સઘળું જણાઈ ચક્યું અને સ્વાભાવિક અખંડ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ.<sup>૨૧</sup> હે મહા-સુનિ! અજ્ઞાન, દ્વિત્વ, દરય કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ. તે સમયે મને જે અજ્ઞાન હતું તે હમણાં શાંત થઈ ગયું.<sup>૨૨</sup> આત્માના અજ્ઞાનને લીધે

‘આત્મામાં માયારૂપ કલંક છે’ એવી જ બ્રાંતિ તે સમયે હતી, તે હવે તમારી કૃપાથી ટળી ગઈ છે.<sup>૨૩</sup> આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી અને માયારૂપ કલંકવાળો પણ નથી. આ સધણું જગત પ્રકૃતિનો વિવર્ત છે અથવા પ્રકૃતિ જ છે એમ સમજવાથી મારા સધળા પ્રશ્નો, સધળા સંશયો અને સધળો ઈચ્છાઓ અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે.<sup>૨૪</sup> જમ વિશ્વકર્માના યંત્રમાં ફરવાથી સૂર્યનું બિંબ શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું હતું, તેમ મારું ચિત્ત શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું છે.<sup>૨૫</sup> પ્રાપ્ત થયેલા શિષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા સાધુઓએ કહેલાં સધળાં સાધનોના ઉપદેશોમાં મારે કરી ઇચ્છા રહી નથી.<sup>૨૬</sup> જમ-ગેરૂપવંત સુવર્ણની આકાંક્ષા વગરનો છે, તેમ હું સાધનોની આકાંક્ષા વગરનો થયો છું. જે વસ્તુમાં મને આશા કે તૃષ્ણા રહે તેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. સધળા જગતમાં મારે ગ્રહણ કરવા, તજવા કે ઉપેક્ષા કરવા લાયક કંઈ છે જ નહિ. હે મહામુનિ! ‘આ તજવા લાયક કે લેવા લાયક છે, આ સત્ છે અને આ અસત્ છે’ એવી રીતની ચિંતા હોવી એ એક ભ્રમ છે અને તે મારા ભ્રમ સારી પેઠે શાંત થઈ ગયો છે.<sup>૨૭</sup> હું સ્વર્ગને ઇચ્છતો નથી, તેમ રોરવ નામના નરકનો દ્રેષ પણ કરતો નથી; પરંતુ શ્રમણ વગરના મંદરાચળની પેઠે સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહ્યો છું.<sup>૨૮</sup> ત્રણલોકરૂપ હીરસાગરની ભરતીનો કણેકણ વીંળી નાળી, આ કામરૂપી મંદરાચળ શાંત થયો છે કે જે લાંબા કાળ સુધી ભર્યો હતો.<sup>૨૯</sup> હે મહામુનિ! ‘આ જગત પ્રસરૂપ નથી પણ જવું દેખાય છે તેવું ને તેવું જ છે’ એવી સમજણવાળા મુદ્દતો મનમાં ‘આ સાચું છે અને આ ખોટું છે’ એવી કલ્પના સદા રહ્યા જ કરે છે.<sup>૩૦</sup> જ હું સંદેહોની બળથી અધિક સંતાપ આપે છે. હે શુભ મહારાજ! જગત સંબંધી ધન આદિ જે વસ્તુને માટે મુંઝવે પુરુષ કંગાળ બને છે, તેવી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તેમ તત્ત્વ-

દૃષ્ટિ જેતાં આપણને લાગતું નથી.<sup>૩૧</sup> વિચિત્ર તથા વ્યાકુળ તરંગોવાળા, બડ અને વિનાશી, આ ભવસાગરમાંથી અમે આપની કૃપાથી જ ત્યાં છીએ, સંપત્તિઓનો અવધિ બળ્યો છે અને આપદાઓનો છેડો પણ જેવામાં આવ્યો છે. હે શુભ મહારાજ! સર્વોત્તમ સારને માટે પણ હવે અમારે રોકપણું રહ્યું નથી અને પૂર્ણ થયા છીએ.<sup>૩૨,૩૪</sup> મરિ મૃત આશારૂપી હાથીને તારી નાળીને, આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં બીજાઓથી ભેદી શકાય નહિ, એવી પ્રબળ વીરતાને પ્રાપ્ત થયું છે.<sup>૩૫</sup> મારું મન સધળા વિકલ્પોથી રહિત થયું છે, આશાથી નિવૃત્ત થયું છે, કૃપણતા વગરની દૃઢ સ્થિરતાવાળું થયું છે, ત્રેલોક્યમાંની સધળી સ્વચ્છ વસ્તુઓ કરતાં પણ અધિક સ્વચ્છ થયું છે, અંદર આનંદ પામ્યું છે અને અત્યંત ઉત્તમ થયું છે.<sup>૩૬</sup>

પરિગલિતવિકલ્પતામુપેતં પ્રગલિતવાંછમ-  
દીન સારસત્ત્વમ્ । ત્રિજગતિ યદતિપ્રસન્નરૂપં પ્રમુ-  
દિતમંતરુત્તમં મનો મે ॥ ૨૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘વિશ્રાંતિવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૪૩ એ સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૪૪ મો — ૭

જ્ઞાનની દૃઢતાના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કેવલેન્દ્રિયઃ સાર્દ્ધં વર્તમાનાર્થવર્તિના ।  
અસંગમેન મનસા યત્કરોપિ ન તત્ કૃત્વમ્ ॥ ૧ ॥  
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! રાગાદિ-  
કથી રહિત ઇન્દ્રિયોની સાથે ચાહુ વિષયોમાં જ રહેનારા પણ જૂત-ભવિષ્યતું ચિંતન નહિ કરનારા અને કર્તાપણાના અભિમાન વગરના મનથી

\* આ ચૈવાલીસમા સર્ગમાં ઇચ્છાના ત્યાગથી માંડીને મનના ક્ષયપર્યંત, આસક્તિના ક્ષયના જે જે ઉપાયો છે તે ચાનની દૃઢતાને માટે કહેવામાં આવેલો.

જ કરે છે, તે ક્યું જ ન કહેવાય.<sup>૧</sup> પ્રત્યેક વસ્તુ મળતાંની સાથે જોવા સંતોષ આપે છે તેવા સંતોષ તે પછી આપતી નથી. એવો અનુભવ કોને નથી થયો? પ્રત્યેક વસ્તુ લાલના સમયમાં જોવા સંતોષ આપે છે, તેવા સંતોષ બીજા સમયમાં આપતી નથી; એટલા માટે ક્ષણિક સુખ આપનારી વસ્તુમાં મૂખ જ રાગ બાધે, બીજો ન બાધે.<sup>૩</sup> લાલના સમયમાં સંતોષ થાય છે તેવું કારણ પણ ઇચ્છાની સમાપ્તિ થઈ એ જ છે. સંતોષ પછી અસંતોષ તો છે જ, એટલા માટે વાંછતાને જ છોડી દા.<sup>૪</sup> કાઈ સમયે કાળના ફેરફારને લીધે તમને કાઈ વસ્તુની ઇચ્છા થાય, તો પણ તમારે અહંભાવરૂપી કાંઈમાં ફેરવાર ઇચ્છું નહિ.<sup>૫</sup> હે રામચંદ્ર ! આત્મજ્ઞાનરૂપી પર્વતનાં શિખર ઉપર તમને શાંતિ મળી છે, તો હવે અહંભાવરૂપી મોટા ખાડામાં પાછું પડવું નહિ જોઈએ.<sup>૬</sup> જોને પોતાનાં અખંડ સ્વરૂપનું સ્મરણ થયું હોય અને બ્રહ્મેત્વાપણાદ્ય મેરુપર્વતના શિખરમાં જોની સ્થિતિ થઈ હોય, તેને માતાના ગર્ભાશય જોવા અહંભાવરૂપી પાતાળમાં પડવું સહવે જ નહિ.<sup>૭</sup> તમારો સ્વભાવ સમતામય અને સત્યતામય જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી ધાર છું કે, તમારા વિકલ્પો ક્ષણ થઈ ગયા છે અને અવિદ્યા હણાઈ ગઈ છે.<sup>૮</sup> સૌમ્ય તથા પૂર્ણસમુદ્ર જેવી તમારી નિર્મળ સમતા 'રામ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામ્યા છે' એમ મને જણાવે છે.<sup>૯</sup> તમે આસક્તિરહિત થઈને જોવા, નિરંતરિય આનંદના લાભને લીધે તમારી આશા નિરાશ બનેા અને વિષયોની ભાવના અભાવને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૧૦</sup> તમારું મન સ્થિર થાઓ. તમે જ વસ્તુઓને દેખો તે વસ્તુઓમાં પરિપૂર્ણ ચૈતન્યવત્ત પરબ્રહ્મ સત્તાસામાન્યરૂપથી રહેલું છે, એમ સમજો.<sup>૧૧</sup> જો તમને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય તો બંધાયા છો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો બંધાયા નથી; એટલા માટે મનનાદિની દૃઢ-

તાથી તમે પોતે જ પોતાના આત્માને બાંધો.<sup>૧૨</sup> ભોગનું સુખ પ્રિય ન લાગે અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ પણ પ્રિય લાગે, એવી આકાશના જેવી કામળ જ સમતા, તે જ વાસનારહિતપણું છે, એમ સમજો. જો અંદર વાસના નહિ હોય અને ઇન્દ્રિયોથી ક્રિયાઓ કર્યા કરશે, તો સેકડો આધાતો થયા છતાં, આકાશની જેમ વિકારવશ થશે નહિ.<sup>૧૩</sup> જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ઇત્યાદિ ત્રિપૃષ્ઠી એને તથા દુઃખને પણ, આત્માની સાથે એક કરી દઈને, શાંતપણાથી અનુભવશે તો તમને ફરી વાર સંસારનો ફેરો થશે નહિ.<sup>૧૪</sup> સંસારનો ઉદય ચિત્તની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે વાસના તથા પ્રાણને રોકી મનને ગતિ નગરનું કરી તાપો.<sup>૧૫</sup> સંસારનો ઉદય પ્રાણની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે પ્રાણને અવ્યાસથી અને પ્રયોગથી ગતિરહિત કરો.<sup>૧૬</sup> અજ્ઞાન આવવાથી કર્મોના આરંભ થાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી કર્મો મટી જાય છે; એટલા માટે ખ્યાતકાર કરી શુરથી, શાસ્ત્રાર્થથી તથા સંયમથી અજ્ઞાનને દૂર કરો.<sup>૧૭</sup> જેમ આકાશમાં વાયુના અને રજના ચલનથી મલિનતા બેઠે છે, તેમ ચૈતન્યમાં ચિત્તના ચલનથી આ અનર્થરૂપ જગત બેઠેલું છે.<sup>૧૮</sup> જેમ અનેક છિદ્રોમાં પેટેલા સૂર્યના પ્રકાશના અને લીંતના સંબંધથી વિચિત્ર રંગો દેખાય છે, તેમ દરેકના અને મનના સંબંધથી આ જગત દેખાય છે.<sup>૧૯</sup> વિષયોના અને મનનો સંબંધ ન થાય તો જેમ ચિત્રમાંના પુરુષોને જગત ભાસતું નથી, તેમ જીવતા પુરુષોને જગત ભાસે નહિ.<sup>૨૦</sup> જેમ જળના ચલનથી બેઠેલી લકરિ, જળ શાંત થતાં આપોઆપ સખી બન્ય છે, તેમ ચિત્તના ચલનથી બેઠેલી માયા ચિત્ત શાંત થતાં આપોઆપ સખી બન્ય છે.<sup>૨૧</sup> વાસનાના ત્યાગથી, બોધથી અથવા પ્રાણના શયનથી ચિત્ત ગતિ

વગરનું થઈ જાય, તો પછી સંસારનો સંભવ  
કેમ જ રહે? વાસનાના નિરોધથી અથવા પ્રાણના  
નિરોધથી, ચિત્ત પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય છે.  
અને ચિત્તનો જે પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય તે  
જ પરમપદ છે.<sup>૨૩, ૨૪</sup> વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોનો  
સંબંધ થતાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાસ્તવિક  
રીતે જોતાં પ્રક્લસુખ જ છે, એવી પ્રક્લદષ્ટિથી જે  
સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો મનનો નાશ થયા વિના  
રહેજ નહિ.<sup>૨૫</sup> જેમાં ચિત્તનો ઉદય થતો નથી  
એવું અકૃત્રિમ પ્રક્લસુખ જેમ નિર્જળ દેશમાં  
સરોવર મળતું સંભવતું નથી, તેમ સ્વર્ગાદિકમાં  
પણ મળતું સંભવતું નથી. હાનિ તથા લાભથી  
રહિત જે પ્રજ્ઞાનંદરૂપી અપાર સુખ ચિત્તના શાંત  
થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વાણીથી વર્ણન કરી  
શકાય એમ નથી.<sup>૨૬</sup> એ સુખ ઉદય પણ પામતું  
નથી અને અરત પણ પામતું નથી. બોધથી  
ચિત્તનો નાશ થાય છે અને પ્રાંતિથી ચિત્તની  
પ્રતીતિ થાય છે. જેમ બાળકની આગળ કલ્પના  
માત્રથી વેતાલ ખડો થાય છે, તેમ બોધી સમજ-  
ણથી આપણી આગળ આ સંસારરૂપ મોહ  
ખડો થયો છે.<sup>૨૭, ૨૮</sup> જેમ તાંબા પર સોનાનો  
પટ દેવામાં આવે તો તે તાંબુ દેખાતું નથી, તેમ  
જ્ઞાનીઓનું ચિત્ત વિદ્યમાન છતાં પણ બોધરૂપ  
પટ દેતાની સાથે જ નહિ જવું થઈ જાય છે.<sup>૨૯</sup>  
જ્ઞાનીનું જે ચિત્ત તે ચિત્ત કહેવાતું નથી, પણ  
સત્ત્વ કહેવાય છે. જેમ ત્રાંબુ સોનાના પટને  
લીધે બીજા નામવાળું તથા બીજા રૂપવાળું થઈ  
જાય છે, તેમ ચિત્ત બોધને લીધે બીજા નામવાળું  
તથા બીજા સ્થિતિવાળું થઈ જાય છે.<sup>૩૦</sup> ચિત્તનું  
જે પ્રાંતિનું બીજપણ છે, તે ન રહે એટલે  
ચિત્તનો લય થયો સમજવો. જે પદાર્થ હોય  
તેનો પૂરેપૂરો નાશ થયો સંભવતો જ નથી,  
એટલા માટે બોધથી ચિત્તનું પ્રાંતિઓથી રહિત-  
પણ થાય એ જ ચિત્તનો નાશ છે.<sup>૩૧</sup> વિકલ્પ-  
વાળા ચિત્ત આદિ પદાર્થો સંસારના શિંગડાની

પેટે છે જ છે. ચિત્ત આદિ સવળા પદાર્થો  
આત્માનો જ વિવર્ત છે, માટે આત્માના બોધથી  
લીન થઈ જાય છે.<sup>૩૨</sup> સત્ત્વપણાને પામેલું ચિત્ત  
જગતની સ્થિતિમાં ઘેટલાક કાળ સુધી ચોથી  
અવસ્થા (સમાધિ)માં વિહાર કરીને પછી તુરી-  
યાતીત થઈ જાય છે.<sup>૩૩</sup> હે રામચંદ્રજી! જે  
અખંડ અને ભરપૂર પ્રક્લ છે, તે જ અનેક ભુવનો  
રૂપી પ્રાંતિઓના સમૂહરૂપે દેખાય છે. પ્રક્લ એ  
છતાં પણ સર્વાત્મપણાથી અનેકરૂપે દેખાય છે,  
માટે પ્રક્લ વિના બીજું કંઈ હોવું સંભવતું જ  
નથી. જેમ હૃદયમાં મનોરથથી કલ્પાયેલાં નગરો  
વગેરે પદાર્થો હૃદયમાં રહી શકતા નથી, તેમ આ  
જગતનો વાસ છિદ્ર વિનાના ચૈતન્યપ્રક્લમ  
અસંભવ હોવાને લીધે સુદૃઢ છે જ નહિ.<sup>૩૪</sup>

બ્રહ્મૈવ ભૂરિયુવનભ્રમવિભ્રમૌષૈરિત્યં સ્થિતં  
સમમનેકતયૈકમેવ । સર્વાત્મ સંભવતિ નેતરદર્શ  
કિંચિચિત્તાદિકં ચ ન હૃદી વ હિસન્નિવેશઃ ॥૨૪॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તસત્તાસૂચન'

એ નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

પરબ્રહ્મનું બીલારૂપે વર્ણન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અગ્રેમામવબોધાય વિસ્મયોહ્યાસકારિણીમ્ ।

અર્વાઃ ચૈવ સંલેપાદ્રામ રમ્યાં કર્યાં ઘૃણુ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! આ  
વિષયમાં બોધને માટે વિસ્મયનો ઉદ્દેશ સ કરનારી  
અને રમણીય એક અપૂર્વ કથા કહું છું, તે સાંભ-  
ળો.<sup>૧</sup> હજારો યોગનોના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ,  
સ્પષ્ટ અને હજારો યુગો વીતવા છતાં પણ જે  
કદાપિ પાકી જતું નથી એવું એક મોટું બીજું છે.<sup>૨</sup>

× આ પિરતાલીસમા સર્ગમાં નિરતિશય આનંદ  
રૂપ સ્થિતિ ભરપૂર અને ત્રેલોક્યની કલ્પનાના અધિષ્ઠાન-  
રૂપ પરબ્રહ્મનું બીલારૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.



એ બીલુ અવિનાશી રસથી ભરેલું છે, અમૃત કરતાં પણ અધિક મધુર સારવાળું છે અને જૂનું છતાં પણ ખાલચંદ્રની કળાના જેવી કામળતાથી સુંદર છે.<sup>૩</sup> જેમાં મેરુ પર્વતનો પણ સમાવેશ થાય એવું છે, મંદરાચળ જેવું દઢ છે અને મહા કલ્પાંતના વંટોળિયાના વેગથી પણ ચલિત થતું નથી;<sup>૪</sup> લાખો, કરોડો અને પરાધો યોજનોથી પણ જેના વિસ્તારનું માપ થઈ શકે નહિ એવું છે અને જગતની સ્થિતિના આદિ મૂળરૂપ છે.<sup>૫</sup> જમ પર્વતની આગળ રાઈના કણો અત્યંત ઝીણા લાગે, તેમ એ બીલાની આગળ મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડો અત્યંત ઝીણાં લાગે છે.<sup>૬</sup> હે રામ-ચંદ્રજી ! ઝરતા રસથી ભરપૂર અને ભારે સ્વાદ-વાળા, એ બીલાના રસના ચમત્કારથી બ્રહ્માંડની અંદરના ઠોઠ-પણ-રસનો ચમત્કાર અધિક થઈ શકે એમ નથી. એ બીલું એવા રસવાળું છતાં પણ પાકીને કઠી પડતું નથી અને સર્વદા પાકેલું છતાં પણ જૂનું થતું નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ ઠોઠ વૃદ્ધ લોકો પણ એ બીલાની ઉત્પત્તિને, મૂળને કે હીંટાને બાજુતા નથી. આ મોટા આકારવાળા-ફળના અંકુર, વૃક્ષ, પ્રુષ્પો, યક, મૂળિયાં કે શાખાઓ એમાંનું કશું એવામાં આવતું નથી. એ પિંડાત્મક ઘાટા આકારવાળા અને લાંબા વિસ્તારની બઝારવાળા ફળનું ઉત્પત્તિ કે વિકાર આદિ પરિણામ પણ એવામાં આવતું નથી. સઘળાં ફળોના સારરૂપ આ મોટા બીલામાં ઠળિયા તો છે જ નહિ. આ બીલાનો ગર્ભ વિશાળ છે, નિરંજન છે, નિર્વિકાર છે, પથ્થરની જેમ છિદ્રોથી રહિત છે, પૂતમના ચદ્રગિંબની પેઠે તેમાંથી અમૃતને ઝ્રાંઈ દરે છે, પોતાના અનુભવથી જ જણાય એવા રસને ઝ્રાંઈ કરે છે, સઘળાં સુખોના ભંડારરૂપ છે, શીતળ પ્રકાશ આપનાર છે, પહાડ જેવા સ્થિર છે અને અમૃતના પિંડ જેવા છે.<sup>૭-૧૪</sup> એ બીલામાં રહેતો ઉત્તમ ગર્ભ બીલાના જ ચમત્કારરૂપ છે, બીલાથી અન્ય નથી, બીજા

પદાર્થોથી રહિત છે અને ત્રણે પ્રકારની મર્યાદા વિનાનો છે.<sup>૧૫</sup> સઘળા પ્રકારના ભેદો જેનો વિવર્ત છે એવી પોતાની સ્થિતિની વિશ્લેષણતાને નહિ છોડતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મતાવાળા, સ્પૂળથી પણ સ્પૂળતાવાળા અને પુરાતન છતાં પણ વિકારો વગરના એ ગર્ભે 'આ હું છું' એવી કલ્પનાથી મિથ્યાબૂત અવિદ્યારૂપ મૂળને જગત-રૂપે ઉત્પન્ન કરીને આ અજ્ઞાનમૂલક ભેદાદિકની ભાવના કરી છે.<sup>૧૬-૧૭</sup> એ ગર્ભે 'હું છું' એવા અહંકારનો ઉદય થતાં તુરત જ આકાશાદિક જૂનોથી તથા ચન્દ્રાદિ તન્માનાઓથી ગોઠવાયેલાં બ્રહ્માંડરૂપ પરમાણુઓથી વ્યાપ્ત થયો છે. પોતાના જૂના રહેઠાણને નહિ છોડતાં છતાં પણ તે ગર્ભ આવા અનુક્રમથી વ્યવહારમાં સમર્થ થયેલ છે. ચપળ રૂપવાળી તે ગર્ભની વ્યવહારશક્તિએ નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ આવા પ્રકારનો જગતરૂપ દેખાવ ફેલાવ્યો છે, કે જે દેખાવ 'આ અપાર આકાશ છે, આ કાળ છે, આ નિયમ છે, આ ચલનરૂપ ક્રિયા છે, આ સંકલ્પનો વિસ્તાર છે, આ જુદી જુદી દિશાઓ છે, આ રાગ-દ્વેષ છે, આ ત્યાગ્ય છે, આ ગ્રાહ્ય છે, આ તુંપણું છે, આ હુંપણું છે, આ તેપણું છે, આ ઊંચે રહેલા સ્વર્ગાદિક લોકોનો સમૂહ છે, આ નીચે રહેલા પાતાલાદિક લોકોનો સમૂહ છે.<sup>૧૮-૨૩</sup> આ આગળ છે, આ પડખામાં છે, આ પાછળ છે, આ સમીપ છે, આ અતિ દૂર છે, આ જૂત છે, આ વર્તમાન છે, આ ભવિષ્ય છે;<sup>૨૪</sup> આ અંદર રહેલી ઘણી ઘણી કલ્પનાઓરૂપી કમળોના સરોવરરૂપ અને મોટા મોટા દેવતાઓના ક્રીડા-મંડપરૂપ બ્રહ્માંડમંડળ છે, આ અતંત કલ્પનાઓરૂપી રચનાના રહસ્યથી ચારે બાજુ વિસ્તાર પામેલી અને વિષ્ણુના હૃદયકમળની ડાંડીરૂપ લોકોની હાર છે, આ સર્વ સ્થળમાં રહેલા મહારુદ્રના ગણોથી પુરાયેલાં કાતરોવાળી અને જેમાં તાર એ ખરવાના સમયમાં ભારે પ્રકાશ મળે

એવી લાંબી આકાશની સ્થિતિ છે; આ ઉત્તર-  
દિશામાં જગતરૂપી કમળની ડાંડીરૂપ અને ચંદ્ર-  
રૂપી ચળકતા અમૃતમય રસમાં લંપટતા ધરાવ-  
નારા દેવરૂપી બ્રમરોવાળો મેરુ પર્વત છે, આ  
રજેગુણથી થતાં નરકોથી તથા દુઃખોથી બનેલા  
મૂળવાળા, જગતરૂપી જૂના વૃક્ષની ઊંચા સુગંધ-  
વાળી પુષ્પોની મંજરી જેવો સ્વર્ગલોક છે અને  
આ તારારૂપી ઠેસરોવાળું, બ્રહ્મરૂપી મહાસાગર-  
ના કિનારામાં રહેલું તથા જોના ધ્યાંય છેડો જ  
દેખાતો નથી એવું આકાશરૂપી સરોવર છે.<sup>૨૪-૩૧</sup>  
આ કર્મોરૂપી ઝૂંડોવાળું, માસ તથા ઋતુ આદિરૂપ  
અપળ તરંગોવાળું, જન્મ-મરણરૂપ ચક્રરીઓમાં  
રહેલાં ધણાં ધણાં પ્રાણીઓવાળું, સધળી વસ્તુ-  
ઓના આયુષ્યના માપને આપનારું કાણ તથા  
કલ્પ આદિરૂપ પાંદડાંવાળું, સૂર્ય તથા ચંદ્ર  
આદિરૂપ ઠેસરાઓવાળું અને આકાશરૂપી કમળ-  
વાળું કાળરૂપી સરોવર છે.<sup>૩૨</sup> 'આ જન્મ તથા  
વૃદ્ધિ આદિ વિકારોથી ભરેલી જરામરણરૂપ વિપૂ-  
ચિકા (કોલેરા) છે અને આ વિદ્યા તથા અવિદ્યા-  
ના નિલાસોથી ભરેલા શાસ્ત્રોયો છે.' આ રીતે, તે  
બીલાના પોતાના ગર્ભનો ચમત્કાર જ, સંકલ્પોની  
તે તે સ્થિતિની અંદર આવા આવા પ્રકારોના  
દેખાવવાળો થયો છે. અપવાદની દૃષ્ટિથી એતાં  
બ્રહ્મચૈતન્ય શાંત છે, સ્વસ્થ છે, સધળા પ્રકારના  
આધોથી રહિત છે, સૌમ્ય છે અને ભાવના વગર-  
નું છે. તે બ્રહ્મચૈતન્ય સંકલ્પથી કર્તાપણું અને  
સંકલ્પના અભાવથી અકર્તાપણું ધરાવે છે. એ  
ચૈતન્યશક્તિ એક જ છતાં અનેક જેવી જણાય  
છે, અનેક રૂપવાળી જણાતા છતાં એક જ છે,  
જ્યાં એઈએ ત્યાં એની એ છે, સસ છે, અખંડ  
છે, સંપૂર્ણ શાંતિથી ભરપૂર રૂપવાળી છે, સર્વો-  
ત્તમ છે અને અત્યંત મોટી છે.<sup>૩૩-૩૬</sup>

एकैकैव विविधैव विभाव्यमाना नैका-  
त्मिका न विविधा ननु सैव सैव । सत्यास्थिता  
सकलशान्ति समैकरूपा सर्वात्मिकातिमहती-

तिरूपशक्तिः ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બિલ્વોપાખ્યાન'  
એ નામનો સર્ગ ૪૫ એ સમાપ્ત

~~~~~  
ॐ સર્ગ ૪૬ મો ॐ  
~~~~~

બ્રહ્મનું શિલારૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્સર્વસારજ્ઞ ત્વયૈવા વિશ્વરૂપિણી ।

મહાચિદ્ધનંસત્તેહ કથિતેતિ મતિર્મમ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે સધળા-સારને બ્રહ્માનાર !  
હે ગુરુમહારાજ ! જે અપાર ચૈતન્યધન બ્રહ્મની  
સત્તા છે, તેને જ આપે આ બીલારૂપે કહી એમ  
હું ધારું છું.<sup>૧</sup> આ સધળું અહંતા આદિ જે  
દેલાયું છે તે બ્રહ્મના ગર્ભરૂપ જ છે. દ્વિત્વ કે  
એકત્વની કલ્પનારૂપ ભેદ જરા પણ નથી.<sup>૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેની રીતે બ્રહ્માંડરૂપી  
ઢાળાનો મેરુ ઇત્યાદિ ગર્ભ છે, તેમ આ બ્રહ્માંડ  
આદિ સધળું બ્રહ્મરૂપ બીલાનો ગર્ભ છે. જેમ  
બીલાનું ખોણું ગર્ભના આધારરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ  
જગતના આધારરૂપ છે એમ સમજવું નહિ.<sup>૩</sup>  
જેમ ગર્ભ બીલાનું પરિણામ છે, તેમ જગત  
બ્રહ્મનું પરિણામ નથી. એ જગત બ્રહ્મનું પરિ-  
ણામ હોય તો પરિણામ પામનારા બ્રહ્મનો વિનાશ  
માનવો પડે; પણ એ વિનાશ કદી સંભવતો નથી.<sup>૪</sup>  
જેમ મરીમાં તીખાશરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે, તેમ  
ચૈતન્યમાં આ જગતરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે. પથ્થર-  
ની અંદર કમળવનની જેમ બ્રહ્મની અંદર આ  
જગત રહેલ છે; માટે જગતની સ્થિતિ સુપુષ્પિ  
જેવી શાંત જ છે.<sup>૫</sup> હે ચંદ્રસરખા મુખવાળા રામ-  
ચંદ્રજી ! આ વિષયમાં વિચિત્ર વિસ્મય આપ-

\* આ છેતાળીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મ કે જે પ્રપંચ-  
ના આભાસવાળું હોવાથી કારીગરે કલ્પેલા કમળના  
સમુદોથી શેબી રહેલા ઘિલાના ઉદર જેવું છે, તેવું  
વર્ણન કરવામાં આવશે.

નારી અને રમણીય એક બીજી કથા કહું છું; તે સાંભળો.<sup>૧</sup> ઠાઈ સ્થળમાં સ્તિબ્ધ, સ્પષ્ટ, કોમળ સ્પર્શવાળી, મોટા વિસ્તારવાળી, ઘાટી અને કઢી પણ ફોલ નહિ પામેલી મોટી શિલા છે.<sup>૨</sup> જમ સરાવરમાં ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં સુંદર કમળો હોય છે, તેમ તે શિલાની અંદર રમણીય તથા ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં કમળો છે, કે જ્યોત્સ્ના સંખ્યા પણ થઈ શકતી નથી.<sup>૩</sup> એ સઘળાં કમળો એકબીજામાં પરાવાયેલાં પાંદડાવાળાં છે, પરસ્પરથી જુદાં છે, પરસ્પરની સાથે લાગેલાં છે, છાનાં પણ છે અને પ્રકટ પણ છે.<sup>૪</sup> એ કમળોમાં કેટલાંએક કમળો નીચાં મુખોવાળાં છે, કેટલાંએક જાયાં મુખોવાળાં છે અને કેટલાંએક આડાં મુખોવાળાં છે. એ કમળો પરસ્પરને મળેલાં મૂળવાળાં પણ છે, પરસ્પરમાં પરાવાયેલાં મુખોવાળાં પણ છે, ડાંડી-જ્યોત્સ્ના જળોની અંદર મૂળવાળાં પણ છે, મૂળની અંદર ડાંડીવાળાં પણ છે, જાયાં મોઢાંવાળાં છે, નીચાં મોઢાંવાળાં છે અને કેટલાંએક મૂળ વગરનાં છે એ કમળોની સમીપમાં કમળોની કળીના જવી રચનાવાળા સેકડો તથા હજારો શખો છે અને કમળ જવી રચનાવાળા તથા મોટા આકારવાળા ચક્રોના સમૂહ છે.<sup>૧૦-૧૨</sup>

**રામ બોલ્યા:**—સાચી વાત છે. એવી શિલા થાય છે ખરી. વિષ્ણુના ધામરૂપ શાલિગ્રામ નામના ક્ષેત્રમાં કમળવનના લક્ષણવાળી એવી મોટી શિલા મેં જોયેલી છે.<sup>૧૩</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—તમે એવી શિલા જોયેલી છે તેનું તમને ખરાખર સ્મરણ છે. મેં જ મોટી શિલા કહી તે એ જ હશે, એમ તમે જણો છો; પરંતુ મેં તો આ અપૂર્વ શિલા જ તમારી પાસે કહી છે, કે જ શિલાના મોટા ગર્જની અંદર સઘળું જગત છે પણ ખરું અને નથી-પણ ખરું. અખડ, પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ, સર્વ સ્થળમાં

સમાન અને અંતરાય રહિત જ ચૈતન્યરૂપ શિલા છે તે મેં તમને કહી છે, કે જ શિલાની અંદર સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. ઘાટાપણું, એકાન્તપણું, કૂટસ્થપણું તથા અન્નેષપણું ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે એ ચૈતન્ય શિલાસમાન જ છે.<sup>૧૪-૧૬</sup> એ કે એ શિલા અત્યંત ઘાટા અગોવાળી છે ને છિદ્રોથી અત્યંત રહિત આકૃતિવાળી છે, તો પણ જમ આકાશની અંદર મોટો પવન રહ્યો છે, તેમ તે શિલાની અંદર જગતનો સમૂહ રહ્યો છે.<sup>૧૭</sup> સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશા-ઓ તે શિલાની અંદર છે, તે છતાં તેમાં છિદ્ર જરા પણ નથી. એ શિલામાં ઘાટા અગોવાળું આ જગત રૂપી કમળ પ્રકાશે છે, એ જગત અન્ય જેવું જણાતાં છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અન્ય નથી અને શુદ્ધ ચિદાત્મક પણ નથી, પરંતુ માયા જ છે. જમ શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી શખ તથા કમળ આદિ ચિત્ર આવેખાય છે, તેમ જીવના મનની કલ્પનાથી, એ શિલામાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગત આવેખાયેલું છે. જમ કોતરાયો વગરની શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી પૂતળી ખડી થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ શિલામાં જીવના મનની કલ્પનાથી સઘળું જગત ખડું થયું છે, કે જે સાચા જેવું દેખાય છે.<sup>૧૮-૨૧</sup> જમ શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો કમળવન વગેરે આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં જીવતા મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો આ જગતરૂપ આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે. જમ કમળવન શિલાથી જુદું ન હોવા છતાં પણ જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યથી જુદું નથી છતાં જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે.<sup>૨૨, ૨૩</sup> જમ શિલાની અંદર ચક્રો તથા કમળો સુષુપ્તિ જવી અવસ્થાથી રહે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર આ બ્રહ્માંડો સુષુપ્તિ જવી અવસ્થાથી રહેલ છે. જમ શિલાની

અંદર કમળોની પંક્તિ અને મરીની અંદર તીખાથ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં આ સ્થિતિ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી. જોમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં તેનો પતિ રહે છે અને બીલામાં ગર્ભ રહે છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનંત વિકારોથી ભરેલી પ્રજાંડોની મંડળી રહી છે. પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહ્યું, તો પછી પ્રજાંડોની અંદરનાં શરીરો વગેરે ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.<sup>૨૪-૨૬</sup> જોમ જળમાં જળતું પિંડુ જળમાત્ર જ થઈ બચ છે, તેમ પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જણાતાં જ પ્રજાંડોના અવયવો ચૈતન્યમાત્ર થઈ જ બચ છે.<sup>૨૭</sup> ચૈતન્ય અંત વગરતું હોવાને લીધે તેમાં સધળા વિકારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જગત નામમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે નામેના લયથી લય પામે છે. જે કંઈ આ વિકારો વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રજા જ છે.<sup>૨૮</sup> વિકારો દિક્તો ત્યાગ પણ પ્રજા જ છે. પદાર્થોનો ત્યાગ અને પદાર્થોનો અત્યાગ એ પણ પ્રજા જ છે. વિકારોદિક પ્રજામાં જ રહ્યું છે, પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થયું છે અને તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ પ્રજા છે.<sup>૨૯</sup> પ્રજામાં બીજો પદાર્થ તો અંત્રવાના પાણી જેવો જ છે, એમ સમજો. જોમ પુષ્પો તથા ફળો વગેરે સધળું અન્યરૂપ નથી પણ બીજરૂપ જ છે અને બીજની અંદર જ છે, તેમ આ જગત અન્યરૂપ નથી પણ પ્રજારૂપ છે અને પ્રજાની અંદર જ છે. જોમ અંકુરાદિ પૂર્વ પૂર્વ વિકારોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ કાળોંઓમાં તથા પાંદડાંઓમાં રહે છે, તેમ પૂર્વ પૂર્વ કારણોમાં રહેલી પ્રજાની સત્તા ઉત્તરોત્તર પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ત્રેલોક્યનો ક્રમ પ્રજારૂપ જ છે.<sup>૩૦-૩૧</sup> પ્રજાનું અને જગતનું જે દ્વિત્વ દેખાય છે તે એકત્વ જ છે; કેમકે એકત્વ ન હોય તો બન્નેને હાનિ પહેચે છે. જગતની ઉત્પત્તિ પ્રજામાં જડપણની કલ્પનાને

આધીન છે, પણ પ્રજા તો કદી પણ જડ સ્વભાવવાળું હોવું સંભવતું નથી.<sup>૩૨</sup> ચૈતન્યરૂપ પ્રજા અને જડરૂપ જગત કદી પણ એ પદાર્થ નથી; કેમકે જે જડ છે, તે ચૈતન્યમાં કલ્પિત છે. જોમ મોટી શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી કમળવન વગેરે અનેક ભેદો થાય છે અને ફળમાં ગર્ભ આદિ ભેદ થાય છે, તેમ ઘાટો ચૈતન્યરૂપ પ્રજામાં ત્રેલોક્યરૂપ ભેદ થયેા છે. આથી જગત પ્રજાથી અન્ય જવું દેખાતા છતાં પણ અન્ય નથી. જોમ રેખાઓથી તથા ઉપરેખાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી શિલા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તેમ ત્રેલોક્યથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું પ્રજા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે.<sup>૩૩-૩૬</sup> જોમ શિલાની અંદર કમળવન વગેરે અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુત્ર જ છે, તેમ પ્રજાની અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુત્ર જ છે.<sup>૩૭</sup> જોમ શિલાની અંદર કમળ વગેરે રેખાઓ શિલાથી બુદ્ધિ પડતી નથી, પણ શિલારૂપ જ છે, તેમ પ્રજાની અંદર જીવપણું, ઈશ્વર-પણું, કર્તાપણું અને જગત એ સધળું પ્રજાથી બુદ્ધિ પડતું નથી, પણ પ્રજારૂપ છે.<sup>૩૮</sup> જોમ શિલાનાં અંદર કમળોનાં ચલન, અચલન, પ્રગટ થવું અને નાશ થવો વગેરે શિલાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં, કદી પણ દેખાતાં નથી, તેમ પ્રજાની અંદર જીવ તથા ઈશ્વર વગેરે જગતના કર્તાઓ પ્રજાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતા નથી. જે કે આ જગત ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ વિલાસોવાળું જોવામાં આવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે પર્વતની પેઠે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કદી નષ્ટ પણ થતું નથી. જોમ એક એક જ શિલામાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કારીગરોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ માનસિક કલ્પનાઓ થતાં પણ શિલા એકરૂપ જ રહે

છે, તેમ બ્રહ્મમાં જુદા જુદા જીવોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ થતાં પણ બ્રહ્મ એક જ રૂપ રહે છે.<sup>૪૬</sup> બ્રહ્મમાં જ્યાં જેવો આકાર કલ્પનામાં આવે ત્યાં તેવો આકાર પ્રતીત થાય છે, એટલા માટે જ કાંઈ છે તે સધળું બ્રહ્મની સત્તારૂપ જ છે અને સુષુપ્તિની પેઠે જ રહેલ છે. અનેક પદાર્થોના વિકારથી ભરેલો જ આ જગતરૂપી મોટો આડંબર જોવામાં છે, તે શિલાની અંદરના કમળવન વગેરેની જેમ કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, એમ સમજો.<sup>૪૭</sup> આ જગતનો વિલાસ સર્વદા વાસનામાત્ર જ છે; કેમકે વાસ્તવિક જોતાં શાંત, ભરપૂર તથા ચૈતન્યધન પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ શિલાની અંદર કલ્પાયેલાં મિથ્યાભૂત કમળો કદી પણ સાચી સ્થિતિ મેળવતાં નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ આદિ મિથ્યાભૂત દશાઓ કદી પણ પોતાની અલગ હાલતને પ્રાપ્ત થતી નથી.<sup>૪૮</sup>

.નિત્યં સુષુપ્તપદમેવ જગદ્વિલાસઃ સમ્યક્ પ્રજ્ઞાવસમચિદ્ધનસ્વાત્મકત્વાત્ । પશ્ચાઃ શિલાં તરિવ સર્ગદશાસ્ત્વસારા દૃષ્ટા ન દેહસુખ્યાંતિ કદાચિદેવ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ અકરંણુના પૂર્વાર્ધને 'શિલાકોશોયદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૪૭ મો

બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદનું નિરૂપણ

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

ચિત્તત્ત્વસ્ય ફલસ્યેવ ચિત્તઃ સ્વાપાપરક્રમાત્ ।  
સ સત્તાસન્નિવેશેન યઃ સ સર્ગં ઇતિ સ્થિતઃ ॥ ૧  
વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-ચૈતન્યતત્ત્વ જ્યાં સુધી

x આ સુક્તાળીસમા સર્ગમાં 'જેમ મોરના ઇંડાના રસમાં પિચ્છ આદિ ભેદ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદ રહ્યા છે' એવા પ્રકારનું બીલાના તથા શિલાના આખ્યાનનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવેશે.

પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં સૃષ્ટિ હોય છે, એમ જણાવવાને માટે બીલાનું દાંદણ આપ્યું છે. ચૈતન્યનું જણે બીજ પ્રકારનું સ્વમ હોય એવા કમળી કલ્પાયેલી પોતાની સંતાની ગોઠવણથી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાં રહેલી છે; માટે ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે અને સૃષ્ટિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, તેથી ચૈતન્યમાં કાંઈ જાતનો સ્વગત ભેદ નથી. દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓ વગેરે પણ ચૈતન્યમય જ છે, માટે ચૈતન્યમાં આ અન્ય છે અને આ અન્ય નથી' એમ કહેવું ઘટવું નથી.<sup>૪૯</sup> સવળા શખ્દો, સવળા શખ્દોના અર્થો, તેઓની વાસનાઓ, અને તેઓથી થતી સકલ્પ-નિકલ્પરૂપ કલ્પનાઓ, તેઓનો જાણનાર ત્રણે અવસ્થામાં એક રૂપ હોવાથી સત્ય છે, માટે તેના જોવામાં આવતું આ જગત અત્યંત અસત્ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ?<sup>૫૦</sup> જેમ બીલાની અંદર રહેલો ગર્ભ આદિ આકાર નામ માત્રથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી; તેમ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તાથી રહેલું આ જગત, નામમાત્રથી જુદું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદું નથી.<sup>૫૧</sup> જેમ ક્ષણની અંદર રહેલી ક્ષણની જ ગર્ભાદિરૂપ સત્તા એક છતાં પણ અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં પણ વિકૃત જેવી ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર રહેલી ચૈતન્યની જ જગતરૂપ સત્તા એક છતાં અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં વિકૃત જેવી ભાસે છે.<sup>૫૨</sup> જેમ અરીસામાં દેખાતું નગર, સાચા નગરથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં રહેલું જગત, બ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં પણ, જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળવનનું દર્શાવ આપ્યું છે.<sup>૫૩</sup> જેમ ચિંતામણિમાં જુદા જુદા વિચારવાળા લેહિના મનોરથરૂપી કરોડો ક્ષણોનો સારી રીતે સમાવેશ છે, તેમ

અંદર કમળોત્પત્તિ પંક્તિ અને મરીની અંદર તીખાશ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં આ સૃષ્ટિ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં તેનો પતિ રહે છે અને બીલામાં ગર્ભ રહે છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનંત વિકારોથી ભંદેલી પ્રજાંડોની મંડળી રહી છે. પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહ્યું, તો પછી પ્રજાંડોની અંદરનાં શરીરો વગેરે ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.<sup>૨૪-૨૬</sup> જેમ જળમાં જળતું બિંદુ જળમાત્ર જ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જણાતાં જ પ્રજાંડોના અવયવો ચૈતન્યમાત્ર થઈ જાય છે.<sup>૨૭</sup> ચૈતન્ય અંત વારતું હોવાને લીધે તેમાં સધળા વિકારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જગત નામમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે નામના લયથી લય પામે છે. જે કંઈ આ વિકારો વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રજાંડો છે.<sup>૨૮</sup> સિદ્ધરાદિકો ત્યાગ પણ પ્રજાંડો જ છે. પદાર્થોનો ત્યાગ અને પદાર્થોનો અંત્યાગ એ પણ પ્રજાંડો છે. વિકારોદિક પ્રજાંડો જ રહ્યું છે, પ્રજાંડો ઉત્પન્ન થયું છે અને તેની ઉત્પત્તિનો કમ પણ પ્રજાંડો છે.<sup>૨૯</sup> પ્રજાંડો બીજો પદાર્થ તો અંજનાનાં પાણી જેવો જ છે, એમ સમજો. જેમ પુષ્પો તથા ફળો વગેરે સંપૂર્ણ અન્યરૂપ નથી પણ બીજરૂપ જ છે અને બીજની અંદર જ છે, તેમ આ જગત અન્યરૂપ નથી પણ પ્રજાંડરૂપ છે અને પ્રજાંડો અંદર જ છે. જેમ અંકુરાદિ પૂર્વ પૂર્વ વિકારોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ ડાળીઓમાં તથા પાંદડાંઓમાં રહે છે, તેમ પૂર્વ પૂર્વ કારણોમાં રહેલી પ્રજાંડો સત્તા ઉત્તરોત્તર પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ત્રેલોક્યનો કમ પ્રજાંડરૂપ જ છે.<sup>૩૦,૩૧</sup> પ્રજાંડો અને જગતનું જે દ્વિત્વ દેખાય છે તે એકત્વ જ છે; કેમકે એકત્વ ન હોય તો બનેને હાનિ પહોંચે છે. જગતની ઉત્પત્તિ પ્રજાંડો જડપણની કલ્પનાને

આધીન છે, પણ પ્રજાંડો તો કદી પણ જડ સ્વભાવવાળું હોવું સંભવતું નથી.<sup>૩૨</sup> ચૈતન્યરૂપ પ્રજાંડો અને જડરૂપ જગત કદી પણ બે પદાર્થો નથી; કેમકે જ જડ છે, તે ચૈતન્યમાં કલ્પિત છે. જેમ મોટી શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી કમળવન વગેરે અનેક ભેદો થાય છે અને ફળમાં ગર્ભ આદિ ભેદ થાય છે, તેમ ઘાટો ચૈતન્યરૂપ પ્રજાંડો ત્રેલોક્યરૂપ ભેદ થયે છે. આથી જગત પ્રજાંડો અન્ય જેવું દેખાતા છતાં પણ અન્ય નથી. જેમ રેખાઓથી તથા ઉપરેખાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી શિલા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તેમ ત્રેલોક્યથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું પ્રજાંડો વાસ્તવિક રીતે એક જ છે.<sup>૩૩-૩૬</sup> જેમ શિલાની અંદર કમળવન વગેરે અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુષ્પ જ છે, તેમ પ્રજાંડો અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુષ્પ જ છે.<sup>૩૭</sup> જેમ શિલાની અંદર કમળ વગેરે રેખાઓ શિલાથી જુદી પડતી નથી, પણ શિલારૂપ જ છે, તેમ પ્રજાંડો અંદર જીવપણું, ઈશ્વરપણું, કર્તાપણું અને જગત એ સધળું પ્રજાંડો જુદું પડતું નથી, પણ પ્રજાંડરૂપ છે.<sup>૩૮</sup> જેમ શિલાની અંદર કમળોનાં ચલન, અચલન, પ્રગટ થવું અને નાશ થવો વગેરે શિલાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં, કદી પણ દેખાતાં નથી, તેમ પ્રજાંડો અંદર જીવ તથા ઈશ્વર વગેરે જગતના કર્તાઓ પ્રજાંડો તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતાં નથી. જો કે આ જગત ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ વિલાસોવાળું જોવામાં આવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે પર્વતની પેઠે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કદી નષ્ટ પણ થતું નથી. જેમ એક એક જ શિલામાં જુદા જુદા કારીગરોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ માનસિક કલ્પનાઓ થતાં પણ શિલા એકરૂપ જ રહે

છે, તેમ બ્રહ્મમાં જુદા જુદા જીવોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ થતાં પણ બ્રહ્મ એક જ રૂપ રહે છે.<sup>૩૯</sup> બ્રહ્મમાં જ્યાં જેવા આકાર કલ્પવામાં આવે ત્યાં તેવો આકાર પ્રતીત થાય છે; એટલા માટે જ કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મની સત્તારૂપ જ છે અને સુષુપ્તિની પેઠે જ રહેલ છે. અનેક પદાર્થોના નિકાશથી ભરેલો જ આ જગતરૂપી મોટો આકાશ જ એવામાં છે, તે શિલાની અંદરના કમળવન વગેરેની જેમ ઠેવળ વાસનામાત્ર જ છે, એમ સમજો.<sup>૪૦</sup> આ જગતનો વિલાસ સર્વદા વાસનામાત્ર જ છે, કેમકે વાસ્તવિક જોતાં શાંત, ભરપૂર તથા ચૈતન્યધન પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ શિલાની અંદર કલ્પાયેલાં મિથ્યાભૂત કમળો કદી પણ સાચી સ્થિતિ, મેળવતાં નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ આદિ મિથ્યાભૂત દશાઓ કદી પણ પોતાની અલગ હાલતને પ્રાપ્ત થતી નથી.<sup>૪૧</sup>

નિત્યં સુષુપ્તપદમેવ જગદ્વિલાસઃ સમ્યક્ પ્રશાંતસમચિદ્ધનલાત્મકત્વાત્ । પશ્ચાઃ શિલાં તરિવ સર્ગદશાસ્ત્વસારા દટ્ટા ન દેહસુપવાંતિ કદાચિદેવ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિલાકોશોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

## ~ સર્ગ ૪૭ મો ~

બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદનું નિરૂપણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિષ્ણુસ્વ ફલસ્યેવ ચિત્તઃ સ્વાપાપરક્રમાત્ ।

સ સત્તાસન્નિવેશેન યઃ સ સર્ગં હિતિ સ્થિતઃ ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચૈતન્યતત્ત્વ જ્યાં સુધી

× આ મુક્તાળીસમા સર્ગમાં 'જેમ ગોરના ઇડાના રસમાં પિચ્છ આદિ ભેદ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદ રહ્યા છે' એવા પ્રકારનું બીલાના તથા શિલાના આખ્યાનનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવશે.

પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં સૃષ્ટિ હોય છે, એમ જણાવવાને માટે બીલાનું દાંદણ આપ્યું છે. ચૈતન્યનું જાણે બીજા પ્રકારનું સ્વપ્ન હોય એવા કમથી કલ્પાયેલી પોતાની સંતાની ગોઠવણથી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાં રહેલી છે, માટે ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે અને સૃષ્ટિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, તેથી ચૈતન્યમાં કોઈ જાતનો સ્વગત ભેદ નથી. દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓ વગેરે પણ ચૈતન્યમય જ છે, માટે ચૈતન્યમાં 'આ અન્ય છે અને આ અન્ય નથી' એમ કહેવું યત્ન નથી.<sup>૪૨</sup> સંપૂર્ણ શબ્દો, સંપૂર્ણ શબ્દોના અર્થો, તેઓની વાસનાઓ, અને તેઓથી થતી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ કલ્પનાઓ, તેઓનો જાણનાર ત્રણે અવસ્થામાં એક રૂપ હોવાથી સત્ય છે, માટે તેના જેવામાં આવતું આ જગત અત્યંત અસત્ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ?<sup>૪૩</sup> જેમ બીલાની અંદર રહેલો ગર્મ આદિ આકાશ નામ માત્રથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી, તેમ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તાથી રહેલું આ જગત, નામમાત્રથી જુદું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદું નથી.<sup>૪૪</sup> જેમ ક્ષણી અંદર રહેલી ક્ષણની જ ગર્ભાદિરૂપ સત્તા એક છતાં પણ અનેક જવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં પણ વિકૃત જવી ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર રહેલી ચૈતન્યની જ જગતરૂપ સત્તા એક છતાં અનેક જવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં વિકૃત જવી ભાસે છે.<sup>૪૫</sup> જેમ અરીસામાં દેખાતું નગર, સાચા નગરથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં રહેલું જગત, બ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળવનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.<sup>૪૬</sup> જેમ ચિતામણિમાં જુદા જુદા વિચારવાળા લોકોના મનોરથરૂપી ક્રોડો ક્ષોભો સારી રીતે સમાવેશ છે, તેમ

પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં, જીવની કલ્પનાથી કલ્પાયેલાં કરોડો જગત રહેલાં છે.<sup>૭</sup> ચૈતન્યના ગર્ભમાં જ ઠાતરાયેલાં જીવંત આ વિસ્તીર્ણ જગત-રૂપી મોતી ચૈતન્યરૂપી દાખડામાં જ જણે તેથી જીવ હોય તેવું પ્રકાશે છે.<sup>૮</sup> જમ સૂર્ય પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને, દિવસને દેખાડે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંધી દબને રાત્રિને દેખાડે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય, પોતાના સ્વરૂપના ઢાંધા-થી જગતનાં ભાવને દેખાડે છે અને પોતાના સ્વરૂપના પ્રગટ થવાથી જગતનાં અભાવને દેખાડે છે.<sup>૯</sup> જમ સમુદ્રના ગર્ભમાં ચકરી તથા તરંગો આદિ ગતિના ભેદો સમુદ્રમાત્ર છતાં જીવ જવા જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યના ગર્ભમાં જગતના ભેદો ચૈતન્યમાત્ર છતાં જીવ જવા જ દેખાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા આકારનું દર્શાવ આપ્યું છે.<sup>૧૦</sup> જો ચૈતન્યમાં જગત છે એમ કહો તો જમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી છે તેમ છે, અને જો ચૈતન્યમાં જગત નથી એમ કહો તો જમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી નથી તેમ છે.<sup>૧૧</sup> ચૈતન્યરૂપ ગર્ભ, કે જ જગત હોય ત્યારે પણ હોય છે અને જગત ન હોય ત્યારે પણ હોય છે, તે જ સત્ય છે અને જગતનું મુળ-તત્ત્વ પણ એ જ છે, માટે જગત પ્રક્રમય છે એમ પણ કહેવાય અને તે પ્રક્રમ જ એમ પણ કહેવાય. જમ શિલાના ઉદરથી જીવો પાડીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યથી જીવ પાડીએ તો, જગત મુદ્દલ છે જ નહિ. જમ શિલાના ઉદર ઉપર દર્શિ ન કરીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ અનેક અવયવોવાળો છે, તેમ ચૈતન્ય ઉપર દર્શિ ન કરીએ તો જગત શબ્દનો અર્થ અનેક અવયવોવાળો છે.<sup>૧૨, ૧૩</sup> એટલા માટે જગત ચૈતન્યમય છે અને અદ્વિતીય છે. જમ કમળવન અનેક વિભાગોવાળું છતાં પણ શિલાના ઉદરરૂપે વિભાગો વગરનું છે, તેમ આ

જગત અનેક વિભાગોવાળું દેખાતાં છતાં પણ ચૈતન્યના ગર્ભરૂપે વિભાગો વગરનું જ છે.<sup>૧૪</sup> જમ ઝાંઝવાનું જળ મૃગોની દર્શિથી નિર્મળ જળના સમૂહરૂપ છે અને વિદ્વાનોની દર્શિથી તો સૂર્યના તડકારૂપ જ છે; તેમ આ જગત અજ્ઞાનીઓની દર્શિથી દ્વૈતરૂપ છે અને જ્ઞાનીઓની દર્શિથી તો પ્રકરૂપ જ છે. જમ ઝાંઝવાના પાણીમાં પડેલાં તડકાં સોયો હોવા છતાં મિથ્યા જળ જોવા દેખાય છે, તેમ સત્ય પ્રકરૂપ તમે મિથ્યા દેહરૂપે ભાસો છો, વાસ્તવિક રીતે તમે દેહાદિકરૂપ નથી જ.<sup>૧૫</sup> જમ સમુદ્રનું ભરપૂર ઉદર અલનથી રહિત છતાં પણ તેનું જળ પ્રવાહી હોવાથી તે ગતિ કરતો હોય તેમ લાગે છે, તેમ ચૈતન્યનો ગર્ભ કલ્પનાથી રહિત છતાં પણ કલ્પનાવાળો જોવા જણાય છે.<sup>૧૬</sup> જમ શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા શબ્દોના તથા કમળોનો સમૂહ, શિલામય છતાં પણ જ્યાં સુધી શિલા ન જાળખાય ત્યાં સુધી શિલામય નથી, તેમ ચૈતન્યની અંદર જીવના મનથી કલ્પાયેલું આ સઘળું જગત ચૈતન્યમય છતાં પણ, જ્યાં સુધી ચૈતન્યનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ચૈતન્યસ્વરૂપ નથી. જમ શિલાના ગર્ભની અંદર કમળવન રહે છે, તેમ પ્રકરૂપ શિલાની અંદર રહેલું, આ ધારું જગત પણ પ્રકરૂપ દર્શિથી જોતાં અખંડ છે, અદ્વૈત છે, સ્વચ્છ છે, જનમથી રહિત છે અને કમળવનની જમ થાંત જ છે.<sup>૧૭, ૧૮</sup> જમ શરદ્ધતુનો તડકો જગતને પ્રકાશ આપે છે, તેમ નિર્મળ પ્રક્રમ આ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જમ અમૃતના પ્રનાહથી ભરેલો સૌમ્ય ચંદ્ર સ્ફુરે છે, તેમ પ્રક્રમ જગતરૂપે સ્ફુરે છે.<sup>૧૯</sup> પ્રક્રમમાં સુપુત્રની પેઠે રહેલું આ જગત, શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળની જમ, અખાધિતપણાથી રહેતું નથી. અખંડ દર્શિથી જોયે તો, જમ પ્રક્રમમાં પ્રક્રમપણું છે, તેમ જ પ્રક્રમમાં આ જગત પણ છે.<sup>૨૦</sup> જમ તર ને વૃક્ષ એ બે શબ્દોના અર્થમાં



લેહ નથી, તેમ જગત અને પ્રજા એ બે શબ્દો-  
ના અર્થમાં લેહ નથી. જ આ સઘળાં પ્રજાડો  
છે તેઓ ચૈતન્યથી ભુદાં નથી.<sup>૨૧</sup> જેમ ચૈતન્યનાં  
જન્મ-મરણ વગેરે કદી પણ નથી, તેમ જગતનાં  
જન્મ-મરણ વગેરે કદી પણ નથી. જેમ મરુભૂમિ  
માં પડતો તાપ જ જળરૂપે દેખાય છે, તેમ પ્રજા જ  
જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે.<sup>૨૨</sup> જેમ વિચારદષ્ટિ-  
થી જોતાં, ઝાંઝવાનું પાણી તડકારૂપ થઈ જાય  
છે, તેમ વિચારદષ્ટિથી જોતાં, જગત શુદ્ધ પ્રજારૂપ  
થઈ જાય છે.<sup>૨૩</sup> જેમ કરા વગેરે પદાર્થના વિભાગો  
કરતાં જળરૂપ થઈ જાય છે, તેમ મેરુ આદિ, ખડ  
આદિ, છોડ આદિ, ચિત્ત આદિ અને સઘળું  
જગત પણ, ઉત્તરોત્તર વિભાગદષ્ટિથી જોતાં પ્રજા-  
રૂપ જ થઈ જાય છે. મેરુ તથા તુણ આદિ જે  
પૃથ્વીકૃત-પદાર્થો છે તે અપૃથ્વીકૃત ભૂતોના સમૂહ  
છે. જે અપૃથ્વીકૃત ભૂતો છે, તે જ ચિત્ત છે અને જે  
ચિત્ત છે, તે પ્રજા જ છે. એવા ક્રમથી સ્થૂલ પદાર્થ-  
નો ક્રમે ક્રમે વિચાર કરતાં, અંતે જે રૂપ બાકી  
રહે છે, તે પ્રજા છે. સૂક્ષ્મપણામાં પદાર્થનું જે  
મૂળ તત્ત્વ હોય છે, તે મૂળ તત્ત્વ, તે પદાર્થના  
સ્થૂલપણામાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે  
જગતના ચિત્તરૂપ સૂક્ષ્મપણામાં જે પ્રજારૂપ મૂળ  
તત્ત્વ છે, તે મૂળ તત્ત્વ વિદ્વાનોને જગતના સ્થૂલ-  
પણામાં અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેમ પરમાણુ-  
રૂપે રહેલી રસશક્તિ સ્થૂલ જળમાં સ્પષ્ટ જણાય  
છે, તેમ અતિસૂક્ષ્મ પ્રજાશક્તિ સ્થૂલ જગતમાં  
અતિ સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમ રસશક્તિ એક જ  
છતાં ખડ, છોડ, લતાઓ તથા સ્થૂલ જળ વગેરે  
અનેક પ્રકારથી ઉદય પામે છે, તેમ પ્રજાપણું  
એક જ છતાં, જગત સંબંધી પદાર્થોરૂપે અનેક  
પ્રકારથી ઉદય પામે છે. જેમ નીલ, પીત આદિ  
રૂપોની વિચિત્રતાઓમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળું

રૂપ સામાન્ય એક જ છે, તેમજ શબ્દ આદિ  
ગુણોમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળી પ્રજાસત્તા એક જ  
છે. જેમ મોરના મૂળતત્ત્વરૂપ ઈંડાના રસમાં  
પીંછાંઓનો સમૂહ, પાંખો તથા કંકણપણું હોય  
છે, તેમ મેરુ આદિ પદાર્થો પોતાના મૂળતત્ત્વરૂપ  
ચિત્તમાં છે અને ચિત્ત પોતાના મૂળતત્ત્વરૂપ પ્રજા-  
માં છે. જેમ મોરના ઈંડાના રસમાં વિચિત્ર  
પીંછાંઓનો સમૂહ છે, તેમ મૂળતત્ત્વરૂપ પ્રજામાં  
આ સઘળું જગત છે. જેમ ઈંડાનો રસ અને મોર  
લેહદષ્ટિથી જોતાં ભુદું ભુદું છે, તેમ પ્રજા અને  
જગત લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ  
ઈંડાનો રસ અને મોર લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન  
ભિન્ન છે, પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં એક જ છે,  
તેમ પ્રજા અને જગત લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન  
ભિન્ન છે પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં એક જ છે.  
પ્રજાની અદ્વૈત સત્તા પારમાર્થિક છે અને જગત-  
રૂપ જમની દ્વૈતસત્તા પ્રાતિભાસિક છે. જે જગ-  
તની તથા પ્રજાની સત્તા સરખી હોય, તો વિરોધ  
આવે છે; પણ પ્રજાની પારમાર્થિક સત્તા અને  
જગતની પ્રાતિભાસિક સત્તા માનવાથી કરો  
વિરોધ આવતો નથી.<sup>૨૪-૩૨</sup> કાર્યોનું તથા કાર-  
ણોનું જે મૂળ તત્ત્વ છે, તે ભાવરૂપ છે અને જે  
ભાવ છે તે પ્રજા છે, એમ સમજો. પ્રજાની  
સત્તા અને જગતની સત્તાને ઠેલઘેલ સંરખી  
માને છે, પણ તે સંભવિત નથી.<sup>૩૩</sup> જોવા ઈંડાના  
રસને અને મોરને સંબંધ છે, તેજો ચૈતન્ય અને  
જગતને સંબંધ છે. જેમ મોરમાં ઈંડાનો રસ  
સરખી રીતે રહ્યો છે, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય  
સરખી રીતે વ્યાપીને રહેલું છે. જેમ ઈંડાના રસમાં  
મોર લીન છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત લીન છે  
એમ વિચારો. અનેક પ્રકારના પદાર્થોના જમ-  
રૂપી પીંછાંઓથી પૂર્ણ આદિ ચૈતન્યરૂપી  
ઈંડાનો રસ જગતરૂપી મયૂરને ઉત્પન્ન કરે છે,  
માટે જગતરૂપી મયૂરનું જે રૂપ છે તે કંઈ જ નથી,  
પણ તે ચૈતન્યરૂપી ઈંડાના રસનું રૂપ છે. જેમ

- પૃથ્વીકૃત એટલે પાંચ મહાભૂતોના અનેકો પદાર્થ.  
જગતમાં દેખાતા સર્વ પદાર્થો આકાશ, વાયુ, તેજ,  
જળ અને પૃથ્વીના બનેલા છે.

મેર વાસ્તવિક રીતે ઈંડાના રસની સત્તાથી  
ભિન્ન સત્તાવાળો નથી; તેમ જગત વાસ્તવિક રીતે  
બ્રહ્મની સત્તાથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી. માટે  
બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ સંભવે જ કેમ? <sup>૨૪/૩૫</sup>

નાના પદાર્થભ્રમપિચ્છપૂર્ણા જગન્મયૂરાંદર-  
સચ્ચિદાદ્યા । મયૂરૂર્ણત્વમયૂરમંતઃ સત્તાપદં વિદ્ધિ  
કુતોજસ્તિ ભેદઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'ચિદ્દેવનો પદ્દેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૪૭, એ સમાપ્ત

## ઠ સર્ગ ૪૮ મો\* ૭

દશ્યથી ભિન્ન બ્રહ્મનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યત્રાનુદિતરૂપાત્મસર્વમસ્તીદમોતતત્મ ।

મયૂર ઇવ વીજેતસ્તદ્દંતાદિગાદિ ચ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! પરમ  
તત્ત્વ કે જમાં ઈંડાની અંદર રહેલા મેરની જમ  
આ અંદંતા વગેરે તથા દિશાઓ વગેરે સધણું  
ફેલાયેલું જગત, ત્રણે કાળમાં કદી ઉત્પન્ન થયું જ  
નથી, તે જ શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપરના દંધાંતના તાત્પ-  
ર્યનો વિષય છે. જમાં વાસ્તવિક રીતે કંઈ પણ  
ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમાં જ સધણું જગત અંવિ-  
દ્યાથી છે; અને તે જ તત્ત્વ આ દેહમાં પણ  
પ્રાણરૂપ થઈને વિષય સંબંધી સુખોરૂપે તથા  
વિચિત્ર ભોગોરૂપે સ્ફુરે છે. વિષયસુખોના અનુ-  
ભવના બળથી અનુમાન કરી લેવું કે તે સધળાં  
સુખોનો આધાર એક કેવળ પૂર્ણ આનંદ છે.  
સુનિઓ, દેવતાઓ, ગણો, સિદ્ધો તથા મંહપિ-  
ઓ પોતાના તે સ્વરૂપથી નિરતિશય આનંદ-  
નો સ્વાદ લેતાં સર્વંદા તુરીયપદ (સમાધિ)માં

\* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં જેની સત્તા, જેની  
સ્ફૂર્તિ અને જેનું સુખ કલ્પિત પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત  
થાય છે, તે બ્રહ્મનું સર્વ દશ્યથી અલગ પાડીને વર્ણન  
કરવામાં આવશે.

રહે છે. <sup>૧-૩</sup> એ સુખ સર્વ લોકોના અનુભવમાં  
નથી આવતું; તેનું કારણ દશ્યોનો તથા દર્શનોના  
આસક્તિ અને પ્રાણના ચલનથી થયેલો વિક્ષેપ  
છે. એ આસક્તિ અને વિક્ષેપને ટાળવાને માટે  
યોગીઓ નાસિકાની ટોચ પર દંધિને શાસ્ત્રી રાખે  
છે અને પ્રાણના નિરોધમાં તત્પર રહે છે. જ્યોને  
વ્યવહારોમાં રહેતાં છતાં પણ બાહ્ય વિષયોના  
સત્યપણાની ભાવના જરા પણ રહેતી નથી; જ્યો  
દશ્યોના તથા દર્શનોના સંબંધના ત્યાગરૂપ  
સમાધિમાં રહે છે અને જમ ચિત્તમાં આવેખેલાં  
માણસોનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેમ  
જમનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેઓ  
જમાં મનના તથા દશ્યના સંબંધોનો ત્યાગ છે  
એવા અતિશય મોટા આનંદ (ભૂમાનંદ)રૂપ  
પદમાં તુલ્યપણાથી રહે છે. જમ ઈશ્વર અંદર  
સર્વંદા સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિર રહે છે અને બહાર  
માયાથી જગતની વ્યવસ્થાનું પાલન કરે છે, તેમ  
બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો અંદર બ્રહ્માકાર અખંડ વૃત્તિ  
રાખે છે અને બહાર ચિત્તા તથા દશ્યોના  
ચલનથી વ્યવહારની સ્થિતિને પણ રાખે છે. <sup>૪-૭</sup>  
જમ ચંદ્રનાં સ્વરૂપ કિરણો પાંદડાંને આનંદ  
આપે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને વ્યવહારમાં  
દશ્યોના તથા દર્શનોના સંગમરૂપ ત્રિપુટીમાં  
પણ પ્રગટ થતો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા  
આહ્વાદ આપે છે; માટે તેઓને સર્વેળાં વ્યવહાર  
સુખરૂપ જ લાગે છે. એ લોકોને અંદર સ્વરૂપનું  
સુખ તો સદાને માટે કાયમ જ હોય છે. બિંબથી  
દૂર ગયેલા અને ભીંત ઉપર નહિ પડેલા ચંદ્રના  
તેજનું જવું નિર્વિક્ષેપરૂપ છે, તેવું શુદ્ધ તત્ત્વનું  
નિર્વિક્ષેપરૂપ છે. એ આત્મતત્ત્વ દશ્ય પણ નથી,  
ઉપદેશને લાયક પણ નથી, અત્યંત સમીપ પણ  
નથી, દૂર પણ નથી; પરંતુ કેવળ અનુભવથી  
પ્રાપ્ત થાય એવું શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે. હે રામચં-  
ચંદ્રજી! દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, ચિત્ત, વાસના, જીવ  
ચલન, દશ્ય, જગત, કાર્ય, કારણ, મધ્ય, શન્ય,

અસૂચ્ય, દેશ, કાળ અને વસ્તુ વગેરે કંઈ કહેતાં કંઈ પણ નથી. જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, બીજું કંઈ નથી. આત્મપદ દેહાદિ સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત છે અને હૃદયના સેંકડો ઠાસોથી પણ રહિત છે. ૮-૧૩ હૃદયમાં જેના હોવાથી જ આ સઘળું દૃશ્ય સ્ફુરે છે, તે જ આત્મપદ છે. એ આત્મતત્ત્વ માયાથી રાખલ પણ નથી, પ્રલયરૂપ પણ નથી, વસ્તુ આદિ રૂપ પણ નથી અને આલોકમાં કે પરલોકમાં વાયુ વગેરેથી થતા શોષણ વગેરે વિકારોથી કદી પણ પોતાના સદ્ગુણોથી બ્રહ્મ થતું નથી. જેમ હજારો ઘડા ફૂટી જતાં પણ આકાશ ખંડિત થતું નથી, તેમ હજારો દેહો જન્મતાં તથા મરતાં પણ સર્વજ્ઞ અધિષ્ઠાનરૂપ એ આત્મતત્ત્વ ખંડિત થતું નથી. હે આત્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! જે કે સઘળું દેહાદિક દૃશ્ય પણ આત્મા જ છે, તો પણ કેવળ સમજણના ફેરફારને લીધે બળે જરા બુદ્ધ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જે શ્રવણાદિથી વિકાસ પામેલી બુદ્ધિથી બળવામાં આવે, તો સઘળું જગત આત્મભય જ છે. તમે રાજને યોગ્ય વ્યવહારો કરતાં છતાં પણ શાંત રહેો અને મમતાથી રહિત રહેો. જે કંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત બોવામાં આવે છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે કે જે બ્રહ્મ ધર્મેથી રહિત છે, ગુણોથી રહિત છે, નિર્મળ છે, નિર્વિકાર છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, નિત્ય છે, શાંત છે અને સમ છે. ૧૪-૧૯ હે રામચંદ્રજી! કાળ, ક્રિયા, કરણ, કર્તા, નિદાન, કાર્ય, જન્મ, સ્થિતિ, પ્રલય અને સ્મરણ ઇત્યાદિ જે કંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે, એમ આત્મદષ્ટિથી જોયા કરશે તો, તમને ફરીવાર પણ સંસારમાં શ્રમણ પ્રાપ્ત થશે કે? નહિ જ થાય. તમે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ જ છો. ૨૦

કાલક્રિયાકરણકર્તૃનિદાનકાર્ય જન્મ સ્થિતિ પ્રલયસંસ્મરણાદિ સર્વમ્ । વ્રજોતિ દૃષ્ટવત એવ ત્વાત્મદૃષ્ટ્યા ભૂયોપિ કિં અમળમંગ સમંગ એવ ॥

સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

સંસારવિચાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

યદિ નાસ્તિ વિકારાદિ વ્રહ્મ વ્રહ્મણિ વૃંદિતે । તદિદં કથમાભાવિ ભાવાભાવમપં જગત્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! વિશાળ બ્રહ્મમાં જે વિકારાદિક ન હોય, તો આ જન્માદિક વિકારોવાળું જગત કેમ પ્રતીત થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! જે થયા પછી પાછી પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ એવો સ્વરૂપનો જે ફેરફાર, તે વિકારાદિક કહેવાય છે, કે જે દૂધ વગેરે પદાર્થોમાં બેવામાં આવે છે. દૂધ હીં થયા પછી પાણું દૂધપણને પ્રાપ્ત થતું નથી માટે વિકારવાળું કહેવાય છે. મોઢાસ્વરૂપ બ્રહ્મ તો આદિમાં, અંતમાં તથા મધ્યમાં નિર્મળ બ્રહ્મરૂપ જ રહે છે; માટે જેમ દૂધ આદિ પદાર્થમાં વિકારીપણું છે, તેમ બ્રહ્મમાં વિકારીપણું નથી. જે વસ્તુ આદિથી, અંતથી તથા નિર્માણથી રહિત હોય, તેમાં વિકારનો સંભવ હોય જ નહિ. આદિમાં તથા અંતમાં સમતાથી જ રહેનારા બ્રહ્મની ક્ષણભ્રમમાં જે આ જગતરૂપ વિકૃતિ બેવામાં આવે છે, તે વિકૃતિ નથી પણ વિવર્ત\* જ છે; કેમકે નિર્વિકારમાં વિકૃતિ સંભવે જ નહિ. ૨-૫ બ્રહ્મમાં દૃશ્ય પણ નથી અને દર્શન પણ નથી; માટે જગત બ્રહ્મનો સ્પર્શ કરતું જ નથી. જે તત્ત્વ સુબધથી રહિત અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે, તે જ 'બ્રહ્મ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં મૂળ સ્થિતિથી જ રહેતી

\* આ ઓગળપયાસમાં સર્ગમાં વિવર્તોનું વિકારોથી વિવક્તવ્યપણું, અબોધથી જ અવિદ્યોનું હોવું અને મોષ યાચ ત્યારે ન હોવું, એ કહેવામાં આવશે.

\* વિવર્ત એટલે પ્રતિભાસ હોય તેથી જીવદું દેખાતું તે ત્યારે વિકૃતિ એટલે વિકાર વાસ્તવિક છે; જેમકે દૂધનું દહીં દેખાતું બરાબર છે, પણ દોરકાનો સપ દેખાવો તે બરાબર નથી.

હોય, તે વસ્તુ નિર્વિકાર જ કહેવાય છે. એવી વસ્તુની અંદર મધ્યમાં જે અન્યપણુ દેખાય છે, તે કેવળ અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે.<sup>૧૦</sup> આત્મા તો સર્વ દેશમાં તથા સર્વ કાળમાં અને આદિ, અંત તથા મધ્યમાં સમાન જ છે. એ આત્મતત્ત્વ પોતે કદી પણ અન્યપણુને પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૧૧</sup> આ આત્મા રૂપથી રહિતપણુને લીધે, એકપણુને લીધે અને નિત્યપણુને લીધે જન્મ, વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ભાવવિકારોને કદી પણ વશ થતો નથી.<sup>૧૨</sup>

રામ બોલ્યા:-અત્યંત નિર્મળ પ્રજ્ઞ સર્વદા એકરૂપે જ રહેલું હોય, તો તેમાં તેથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી અવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે, કે જથી જગતરૂપ વિવર્ત થાય ?<sup>૧૩</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ સર્વ જગત પ્રજ્ઞ જ હતું, પ્રજ્ઞ જ છે અને પ્રજ્ઞ જ હશે, કે જે પ્રજ્ઞ નિર્વિકાર છે અને આદિથી તથા અંતથી રહિત છે. અવિદ્યા સુદૃઢ છે જ નહિ, એવો સિદ્ધાંત છે.<sup>૧૪</sup> 'પ્રજ્ઞ' ઇત્યાદિ નામો આપીને વાચ્યનો તથા વાચકનો જે ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો છે, તે પણ ઉપદેશને માટે કલ્પિત જ છે, માટે તેથી કોઈ જાતનું દ્વેત થાય છે, એમ સમજવું નહિ.<sup>૧૫</sup> તમે, હું, જગત, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અંશિ વગેરે જે કંઈ છે, તે સઘળું આદિથી તથા અંતથી રહિત પ્રજ્ઞ જ છે, અવિદ્યા જરા પણ નથી.<sup>૧૬</sup> હે રામચંદ્ર ! અવિદ્યા એ કેવળ નામ માત્ર જ છે, ભ્રમ માત્ર જ છે અને સુદૃઢ છે જ નહિ એવો સિદ્ધાંત છે. અવિદ્યા કે જે સુદૃઢ છે જ નહિ તે સાચી કેમ થાય ?<sup>૧૭</sup>

રામ બોલ્યા:-આપે ગઈ કાલે કહેલા ઉપશમ પ્રકરણમાં તો 'અવિદ્યા છે' એમ સ્વીકાર કરીને તેનો વિચાર ચલાવ્યો છે અને આજ 'અવિદ્યા છે જ નહિ' એમ કેમ કહો છો ?<sup>૧૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાની હતા, તેથી આ અર્થ વિનાની યુક્તિઓથી તમને સમજાવ્યા છે. 'આ

અવિદ્યા છે' અને 'આ જીવ છે' ઇત્યાદિ કલ્પનાનો ક્રમ પ્રજ્ઞવેતાઓએ અજ્ઞાની લોકોને સમજાવવા માટે જ કલ્પેલો છે. જ્યાં સુધી મન પ્રમેદ પામ્યું ન હોય ત્યાં સુધી અવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રીય વ્યવહારની કલ્પના વિના, સેંકડો બરાડા પાડવાથી પણ તે પ્રયોધને પામે નહિ.<sup>૧૯</sup> જીવને યુક્તિથી જ સમજાવીને આત્મામાં એકવામાં આવે છે. બારેલુ કાર્ય જવું યુક્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે, તેવું સેંકડો ચત્નોથી પણ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. જે પુરુષ બોધ વિના દુર્ભૂતિ પુરુષની પાસે 'સઘળું પ્રજ્ઞ છે' એમ બોલે તે પુરુષ ઠુંકાને મિત્ર સમજીને તેની પાસે પોતાના દુ ખતું નિવેદન કરે છે, એમ સમજવું.<sup>૨૦</sup> મૂઠને યુક્તિથી સમજાવાય છે અને સમજીને તત્ત્વથી સમજાવાય છે. યુક્તિથી સમજાવ્યા વિના મૂઠને સમજાવ્યું આવે નહિ.<sup>૨૧</sup> આટલા કાળ સુધી તમે અણુક હતા, તેથી તમને યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છે. હવે તમે પ્રણુક થયા છો, માટે તત્ત્વથી સમજાવું છું. હું પ્રજ્ઞ છું, જૈભોક્ષ્ય પ્રજ્ઞ છે, તમે પ્રજ્ઞ છો અને દરેકો પણ પ્રજ્ઞ છે, બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી; માટે જેમ ઇચ્છા હોય તેમ વ્યવહાર કરો.<sup>૨૨, ૨૩</sup> વ્યવહારથી વાસ્તવિક પ્રજ્ઞપણુની હાનિ થતી નથી. આ સઘળું જગત પ્રજ્ઞમાત્ર જ છે, કે જે પ્રજ્ઞ સઘળી બ્રાંતિઓના બાધના અવધિરૂપ છે, ઇન્દ્રિયો આદિથી અગમ્ય છે અને મહાયૈતન્યરૂપ છે. જે કંઈ છે તે પ્રજ્ઞ જ છે, એવી હૃદયમાં દૃઢ ભાવના રાખીને વ્યવહાર કરશો તો પણ તેથી લેપારો નહિ. હે રામચંદ્રજી ! તમે જોમા રહેતાં, ચાલતાં, થોસ લેતાં અને સૂતાં પણ હૃદયમાં 'હું' સ્વયં પ્રકાશ, ચેતન અને વ્યાપક પરમાત્મા જ છું' એવો અનુભવ કર્યો કરો. તમે મમતા વિના, અહંકાર વિના અને સારી પેઢે બુદ્ધિમાન હો, તો શાંત, સર્વ પદાર્થોમાં રહેલ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજ્ઞરૂપ થાઓ. આદિથી તથા અંતથી રહિત અને સ્વયં પ્રકાશ જે પરમપદ છે, તે તમે જ છો.

તમે સર્વવ્યાપક છો, એકરૂપ છો અને સુદૃઢ બોધ-  
મય છો. પ્રજ્ઞા, આત્મા, તુરીય, અવિદ્યા તથા  
પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ શબ્દોથી જે કંઈ કહેવાય છે, તે  
સધણું અભિન્ન સદૃશ જ છે. જેમ સેકંડો ઘડા-  
માં માટી એક છે, તેમ સેકંડો પદાર્થોમાં પ્રજ્ઞ  
એક જ છે. <sup>૨૪-૨૮</sup> જેમ ઘડો માટીથી બુદ્ધો નથી,  
તેમ જગત આત્માથી બુદ્ધ નથી. ઘડો જેમ  
માટીમય જ છે, તેમ સધણું જગત આત્મસ્વ-  
રૂપ જ છે. <sup>૨૯</sup> જેમ પાણીની ચકરી થાય છે, તેમ  
આત્માનો જે વિવર્ત થયો છે, તે જ જગત એ  
શબ્દથી કહેવાય છે; એટલા માટે જે કંઈ છે, તે  
આત્મા જ છે. જેમ ચલન અને પવન એ બન્ને  
નામથી બુદ્ધ છે પણ સત્તાથી બુદ્ધ નથી, તેમ  
આત્મા અને અવિદ્યા એ બેઉ નામથી ભિન્ન છે  
પણ સત્તાથી ભિન્ન નથી. <sup>૩૦, ૩૧</sup> આત્માનો અને  
જગતનો ભેદ અજ્ઞાનથી જ થયો છે; માટે તે  
બોધથી મટી જાય છે જેમ રજુમાં થયેલો સર્પ  
અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળો દેખાય છે, તેમ આત્મા-  
માં થયેલું જગત અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળું દેખાય  
છે. <sup>૩૨</sup> ચૈતન્યરૂપ જ્ઞેયમાં કલ્પનારૂપ જે બીજા  
પડયું છે; તેથી ચિત્તરૂપી અંકુર થાય છે અને તે  
અંકુરમાંથી સંસારરૂપ વનખંડ ઉત્પન્ન થાય છે.  
જે કલ્પનારૂપી બીજા આત્મજ્ઞાનથી બળી જાય  
તો પછી તે વાસનારૂપી જળથી સારી રીતે ચૂલ્-  
પૂર્વક સિંચાતા છતાં પણ, ચિત્તરૂપી અંકુરને  
ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતું નથી. <sup>૩૩, ૩૪</sup> જો  
ચૈતન્યરૂપ જ્ઞેયમાં કલ્પનારૂપ બીજા ન પડે, તો  
ચિત્તરૂપી અંકુરે ઉત્પન્ન થતા નથી, કે જે  
અંકુરોમાંથી સુખ-દુઃખોરૂપી ક્ષણવાળાં શરીરો-  
રૂપી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. <sup>૩૫</sup> દ્વૈત અસત છે,  
પ્રાંતિથી જ અહણ કરવામાં આવ્યું છે, અજ્ઞાન-  
થી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને બોધથી નષ્ટ થાય છે,  
માટે દ્વૈતને તજી દો; કેમકે તમે બોધને પ્રાપ્ત  
થયા છો. તમે આત્મભાવના વૈશવથી નિર્ભય-  
સ્વરૂપ થઈ જાઓ. દુઃખ તો ત્રણ કાળમાં નથી,

એ મારો છેલ્લો ઉપદેશ છે. <sup>૩૬</sup>  
દ્વિત્વ જગત્યસદુપાત્તમ્યોદયજાતં વોધક્ષયં  
જહિહિ વોષમુપાગતોસિ । આત્મૈકમાવવિભવેન  
ભવામયાત્મા નાસ્ત્યેવ દુઃખમિતિ નઃ પરમાર્થસારઃ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
અકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સંસૃતિ-  
વિચારયોગ' એ નામનો  
સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫૦ મો

ઈન્દ્રિયસંવેદનવિચાર  
॥ રામ ઉવાચ ॥  
જ્ઞાતં જ્ઞાતવ્યમશિલં દૃષ્ટં દ્રષ્ટવ્યમશ્વતમ્ ।  
પરેણ પરિપૂર્ણાઃ સ્મો મ્મજ્ઞાનામૃતેન તે ॥૧॥  
રામ બોલ્યા:-હે પ્રભો! જે કંઈ જાણનારું  
હતું તે સધણું જાણી ચૂક્યું અને જે કંઈ જોનારું  
હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જોવાઈ ચૂક્યું. આપના  
જ્ઞાનનારૂપી પરમ અમૃતથી અમે પરિપૂર્ણ  
થયા છીએ. <sup>૧</sup> પૂર્ણજ્ઞાનમાંથી ઉપાધિમાં પ્રવેશ  
કરીને, નખની અણી સુધી ભરપૂર થયેલું આ  
જીવનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન જ છે. પૂર્ણ-  
જ્ઞાનમાંથી અનુક્રમે જે આકાશાદિક ઉત્પન્ન થાય  
છે તે પણ પૂર્ણરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવિક  
રીતે પૂર્ણજ્ઞાનથી પૂર્ણતાવાળું જીવતત્ત્વ જે  
અખંડ એકચથી ભરપૂર થાય તો કલ્પિત અપૂર્ણ-  
તારૂપી ભ્રમ ટળી જાય છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણ પણ  
જ રહે છે. <sup>૨</sup> હે મહારાજ! ઘણા લોકોના બોધને  
વધારવાને માટે, હવે એક વાત હું આપને સહ-  
જ પૂછું છું; માટે પિતા જેમ બાળકના ઉપર  
ઢાપ ન કરે, તેમ આપ મારા ઉપર ઢાપ ન કરશો.  
જ્ઞાન, આંખ, આમડી જીભ અને નાક એ ચરણ  
પામેલા પ્રાણીના શરીરમાં હોવા છતાં પણ  
x આ પચાસમા સર્ગમાં સિંમચરીરની ઉત્પત્તિ  
અને ઇન્દ્રિયોદ્ધારના બહારના વિષયો અહીં  
કેમ કહેવામાં આવશે.

અને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતાં હોવા છતાં પણ પોતા-  
પોતાના વિષયોને કેમ જાણતાં નથી? અને જીવ-  
તાં માણસોના શરીરમાં એ પોતાપોતાના વિષયો-  
ને કેમ જાણે છે? જે કહેશે કે, 'ઇન્દ્રિયો ગોલ-  
કાથી જુદી છે, તેઓ જીવતા માણસના શરીર-  
માં જ રહે છે અને તે ઇન્દ્રિયો પોતે બહાર નીકળી  
ઘટાદિકના બાહ્યપણાનો અનુભવ કરીને પાછી  
અંદર પેસીને તે અનુભવને કહે છે' તો એ વાત  
ઘટતી નથી, કેમકે તેઓમાં ચેતનપણું પણ નથી  
અને કહેવાતું સામર્થ્ય પણ નથી. જે કહેશે  
કે, 'ઇન્દ્રિયો બહારના ઘટાદિક પદાર્થને દૃશ્યમાં  
લઈ જઈને સ્થાપે છે' તો એ વાત પણ ઘટતી નથી  
કેમકે દૃશ્યમાં પદાર્થોનું સ્થાપન થયું હોય, તો  
દૃશ્યમાં વારંવાર તે પદાર્થોનો અનુભવ થતો  
જોઈએ. ઘટાદિક પદાર્થો દૃશ્યમાંથી પાછા બહાર  
નીકળતા પણ જોવામાં આવતા નથી. જે કહે-  
શે કે, 'ઘટાદિક વિષયો પ્રથમ ચક્ષુ આદિ  
ઇન્દ્રિયોને પોતાના પ્રદેશમાં ખેંચે છે અને પછી  
તે ખેંચાયેલી ઇન્દ્રિયો, વિષયોને વી ટીને દૃશ્યમાં  
રહેલા લોકતાની પાસે કોઈ અંશથી અંદર લાવે  
છે' તો એ વાત પણ ઘટતી નથી. ઘટાદિક વિષયો  
ગોલકાના પ્રદેશો સુધી આવતા નથી; માટે  
તેઓ ઇન્દ્રિયોને શી રીતે ખેંચી શકે? ઇન્દ્રિયો  
રજ્જુની પેઠે ઘટાદિક વિષયોને વી ટાય છે, એ  
વાત પણ મનાય નહિ એવી છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદે-  
શમાં ઘટેલી લોકોની જે સળીઓની જેમ ઘટા-  
દિક વિષયો અને ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં  
રહે છે, માટે તેઓ એકબીજાને ખેંચતાં નથી.  
તેમજ એકબીજાનો સંયોગ પણ થતો નથી. નેત્ર  
વગેરે અલ્પ છિદ્રોમાં ઘટાદિક સ્થૂલપદાર્થોનો  
પ્રવેશ થાય, એ પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. હે  
મહારાજ! હું જાણતો હોવા છતાં પણ મૂર્ખ  
લોકોને સમજાવું પડે એટલા માટે આવા વિષયો  
વારંવાર પૂછું છું, માટે આપ દયા કરીને  
સંપૂર્ણ રીતે તેના ઉત્તર આપશો. ૩-૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—'ઇન્દ્રિયો ગોલકાથી જુદી  
નથી' એ વાત તો બહુ જ સાધારણ છે. એમ  
જ કહો કે ઇન્દ્રિયાદિ, ચિત્તાદિ અને ઘટા-  
દિક કોઈ પણ નિર્મળ ચેતન્યથી જુદું સંભવતું  
જ નથી. એ કલ્પનાથી દ્રષ્ટાની અને દૃશ્યની  
વ્યવસ્થા માનતા હો, તો પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓ-  
ને અનુસારે ઇન્દ્રિયાદિકથી ગોઠવાયેલા લિંગ-  
શરીરની કલ્પના પણ ઘટે છે માટે કશો વિરોધ  
આવતો નથી. ચેતન્ય કે જે આકાશ કરતાં પણ  
અતિ સ્વચ્છ છે, તેણે ચેતન્યપણાને લીધે પોતા-  
ના જ સ્વરૂપને પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓના અનુ-  
સારે લિંગશરીરરૂપે કલ્પી લીધું છે, કે જે લિંગ-  
શરીર જગતની સ્થિતિના મૂળપણાને પ્રાપ્ત થયું  
છે અને જના અવધવોમાંથી ઇન્દ્રિયાદિક તથા  
ઘટાદિક થયેલ છે. ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળેલું  
લિંગશરીરમાંનું ચિત્ત ઘટાદિકમાં વ્યાપીને પોતા-  
ની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ઘટાદિકને બાહ્ય  
જના આકારથી દૃશ્યમાં લઈ જઈને દેખાડે છે;  
જેથી કાળાંતરમાં સ્મૃતિ થાય છે અને સ્વપ્નમાં  
અંદર રહેલાનો જ બાહ્યપણાથી અનુભવ થાય  
છે. મરેલા શરીરમાંથી તો લિંગશરીરરૂપી જીવ  
પોતાની કલ્પનાથી જ નીકળી જાય છે, માટે  
ઘટાદિક પદાર્થોને દેખાડવા વગેરેનું સામર્થ્ય  
રહેતું નથી. આ રીતે સઘળા દોષોનો પરિહાર  
થાય છે. ૯-૧૨

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! લિંગશરીર  
કે જે હજારો બ્રહ્માંડોને બનાવવાની શક્તિ-  
વાળું છે અને બ્રહ્માંડોનાં પ્રતિબિંબો લેવાને  
દર્પણરૂપ છે તેનું રૂપ કેવું છે, તે કહો. ૧૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—નહિ જાણવામાં આવેલું  
બ્રહ્મતત્ત્વ લિંગશરીરનું મૂળ છે, કે જે બ્રહ્મતત્ત્વ  
આદિથી તથા અતથી રહિત છે, નિર્દોષ છે, સુદૃઢ  
ચેતન્યમાત્ર છે અને કલ્પનાઓથી રહિત છે. ૧૪  
એ બ્રહ્મતત્ત્વ આકાશાદિ ભૂતસૂક્ષ્મોને ઉત્પન્ન કરી-  
ને અપૃચ્છીકૃત ભૂતસૂક્ષ્મોથી લિંગશરીરને અને

પચીકૃત ભૂતસક્ષ્મોથી બ્રહ્માંડને સજીને લિંગશરીરની અંદર પ્રતિબિંબરૂપ કદપના કરીને અભિમાનથી પ્રાણોનું ધારણ કરે છે અને જીવ કહેવાય છે. એ જીવ આ શરીરમાં વાસનાઓ વધવાથી ચેષ્ઠાય છે અને પુષ્ટ થઈને બહારના તથા અંદરના વ્યાપારો કરે છે. એ જ જીવ અહંભાવ ધરવાથી અહંકાર કહેવાય છે, મનન કરવાથી મન કહેવાય છે, બોધ કરવાથી તથા નિશ્ચય કરવાથી બુદ્ધિ કહેવાય છે, દંશ્યભૂત યવાથી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે, <sup>૧૭૧૬</sup> દેહની ભાવનાથી દેહ કહેવાય છે અને ઘટની ભાવનાથી ઘટ કહેવાય છે. સુષળા વ્યાપારોમાં સાધારણપણાં સ્વભાવ ઉપરથી વિદ્વાનો તેને જ લિંગશરીર કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયના વ્યાપારથી બળનારપણું, કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપારથી કર્તાપણું, તે તે વ્યાપારોના ક્ષણભૂત સુખ-દુઃખોના આશ્રયપણાથી ભોક્તાપણું અને સર્વનો ઉદાસીનપણાથી પ્રકાશ કરવાથી સાક્ષીપણું, ઇત્યાદિ ધર્મેણિ અધ્યાસથી પોતામાં લેનારો જ અનુભવ છે, તે અનુભવ ચેતન્યનું પ્રાધાન્ય લઈને જીવ કહેવાય છે અને જડભાગનું પ્રાધાન્ય લઈને લિંગશરીર કહેવાય છે. <sup>૧૭૧૮</sup> એ જીવ બુદ્ધિના આકારોના કાળના ભેદથી ભેદ થવાને લીધે કામ, ક્રોધ, હર્ષ તથા મેદ ઇત્યાદિથી રંગાઈને બધે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારનો હોય, એવો થઈ બળ્ય છે, અને કાળે કરીને લિંગશરીરરૂપ સ્વભાવને લીધે જમાં અનંત વાસનાઓરૂપ કણિકાઓનો ઉદય થાય છે, એવા આકારને પામે છે. જેમ પાણી-રેડકાંથી પાંદડાં આદિ બીજનો અંકુર તથા આકાર થાય છે, તેમ વાસનાઓ પ્રગટ થવાથી શરીરાદિક, સ્થાવરાદિક તથા જંગમાદિક આકાર થાય છે. <sup>૧૭૨૦</sup> આ પ્રમાણે થતાં જીવ 'હું' આદિ ચિદાત્મા નથી પણ શરીરાદિરૂપ જ છું' એવા મિથ્યાજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અનાદિ કાળની વાસનાઓથી ધરાયેલો જીવ, જેમ તરંગોથી અચકાવું લાકડું સમુદ્રમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ સંસાર-

રૂપી સમુદ્રમાં જીવીતીચી ચોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. <sup>૨૧૨૨</sup> એમાં કોઈ સાત્ત્વિક ભતિનો જીવ પૂર્વ-કદપનો ભવબંધ ભોગવી રહ્યા પછી આ કદપના આરંભમાં પહેલા જન્મમાં જ આત્માને બુદ્ધીને આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પદને પ્રાપ્ત થાય છે; <sup>૨૩</sup> અને કોઈ જીવ આ કદપમાં બુદ્ધી બુદ્ધી ચોનિઓના ભોગથી દુઃખી થઈને ઘણે કાળે આત્મજ્ઞાન પામે છે અને પછી પોતાના પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી! શરીરપણાને પામેલો એવા રૂપવાળો જીવ, જે રીતે ઘટાદિક પદાર્થોના ચક્ષુ આદિથી પોતાની અંદર અનુભવ કરે છે, તે રીતે હું કહું છું, તે સાંભળો. <sup>૨૪, ૨૫</sup> લિંગશરીરમાં પ્રતિબિંબની જેમ રહેલો એ ચેતન્યાત્માક જીવ, મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોવાળો આ દેહમાં રહે છે અને તેથી દેહની અંદર આવેલાં સુખ-દુઃખાદિકનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે બીજા ઘટાદિક બાહ્ય પદાર્થોને જોવાનું હોય, ત્યારે જેમ જળ તળાવમાંથી નીકળી નીકળે માર્ગે બહાર બળ્ય છે, તેમ તે જીવ દેહમાંથી નીકળી ચક્ષુ આદિ દ્વારથી બહારના ઘટાદિક સુધીના આકારમાં બળ્ય છે. તે સમયે એ ઘટાદિ બાહ્યપદાર્થ ચક્ષુ આદિ દ્વારથી નીકળીને આવેલા જ ચેતન્યથી, તેની વૃત્તિ દ્વારા વ્યાપ્ત થવાને લીધે, વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતનો ઇન્દ્રિયદ્વાર બાહ્ય પદાર્થનો સંબંધ જીવતાને જ થાય છે, પણ મૂલેલાને કે મુક્તને થતો નથી. અતઃ કરણની વૃત્તિરૂપ અથવા નેતના કિરણરૂપ અતિ સ્વચ્છ વસ્તુમાં બહાનના આકાશમાં રહેલા ઘટાદિક પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તે પ્રતિબિંબને વૃત્તિની અંદર રહેલા જીવની સાથે સંયોગ થાય છે. ને કે આ સમયમાં તે જીવ શરીરથી બહાર છે, તો પણ શરીરથી બહાર પ્રાણોને ધારણ કરતો નથી; તેથી 'હું' હમણાં બહાર રહીને ઘટાદિકનો અનુભવ કરું છું.' એમ તેના અનુભવમાં આવતું નથી; કેમકે જ્યાં પ્રાણની વ્યાપ્તિ હોય

ત્યાં જ અદંતનો વિચાર થાય છે, પણ ખદાર  
 યનો નથી. <sup>૧૯-૨૦</sup> ત્યારે નેત્રની શ્રીશ્રીઓ, પડળ  
 આદિ દોષો ન દોાય ત્યારે જ અત્યંત સ્વચ્છ  
 તથા નવીન રત્ન લેવી દોાય છે, ત્યારે તેઓમાં  
 ઘટાદિકના પ્રતિબિંબ સદિત ચિત્તની વૃત્તિ પાછી  
 પેસે છે. આવી રીતે નેત્રની શ્રીશ્રીઓ દ્વારા અંદર  
 પેડેલો પ્રતિબિંબરૂપ પદાર્થનો 'દુ'ં છુ'ં' એના  
 અભિમાનવાળા છવની સાથે સંયોગ થાય છે.  
 દે રામચંદ્રજી! આ રીતે ઘટાદિક ખાણ પદાર્થ  
 ખદાર દેખાય છે, તે છતાં દૃશ્યમાં અદંકાર  
 પરાવતારા છવના અણવામાં આવે છે. <sup>૨૦-૨૧</sup> જ  
 પદાર્થનો પોતાની સાથે સંયોગ થાય, તે પદાર્થ

પણ અત્યંત બડ છે અને તેનાં બિંબ પણ  
 અત્યંત બડ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવી જ રીતે કહી  
 શકાય? જે પ્રતિબિંબ છે, તે ચેતન્યની એક  
 જાતની પ્રાંતિ જ છે, એમ સમજો. <sup>૨૦</sup> પ્રતિબિંબ  
 જ પ્રાંતિમાત્ર છે, એમ નથી, પણ સઘળું જગત  
 પ્રાંતિમાત્ર છે; મારે તમે જગતમાં સત્યપણાનો  
 વિશ્વાસ રાખો નહિ. જેમ તરંગ જળથી બુંદો  
 નથી, પણ જળ જ છે, તેમ પ્રપંચ ચેતન્યથી બુંદો  
 નથી, પણ ચેતન્ય જ છે. <sup>૨૧</sup> પરમાત્મારૂપ સમુદ્ર-  
 માં દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ લગેરે તરંગો છે જ  
 નહિ. સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં તથા સર્વરૂપે  
 જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે એક આત્મા જ છે. <sup>૨૨</sup>



કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી, તેમ તમને પણ  
 યજ્ઞ, મન કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી. એવી  
 રીતનું મારા વચનનું સઘળું તાત્પર્ય તમારા  
 બાણવામાં આબું હશે.<sup>૧</sup> જેમ પ્રજ્ઞાના લિંગ-  
 શરીરને સૃષ્ટિના આરભમાં વ્યવહાર કરવાના  
 પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે; તેમજ બીજાનાં  
 લિંગશરીરોને પણ તે જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે.<sup>૨</sup>  
 ગર્ભમાં રહેતાં જ જને યજ્ઞ આદિ ઈંદ્રિયોનો  
 ઉદય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો લિંગશરીરરૂપ જીવ,  
 જે જે વસ્તુની જે રીતે ભાવના કરે છે, તે તે  
 વસ્તુને પોતાની વાસનાને લીધે તે રીતની જ  
 દેખે છે.<sup>૩</sup> જેમ પ્રજ્ઞાના મનના વ્યાપારમાં પોતા-  
 નો અનુભવ જે ઈંદ્રિયોરૂપે તથા ઇન્દ્રિયોના  
 વિષયોરૂપે થયેલ છે, તેમ તમારા મનના વ્યાપા-  
 રમાં પણ તમારો અનુભવ જ ઈંદ્રિયોરૂપે તથા  
 ઇન્દ્રિયોના અનુભવરૂપે થયેલ છે, એમ મારું  
 કહેવું છે. અનિર્દિત શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક અનુભવ  
 કે જે એક જ છે, તે પાછળથી જો કે અહંભાવરૂપ  
 જીવપણાથી તથા લિંગશરીરપણાથી જોડાય છે;  
 તો પણ તેનું શુદ્ધપણું નાશ પામતું નથી.<sup>૪</sup>  
 કેમકે નિર્દોષ ચૈતન્ય એક છે, અંતથી રહિત છે  
 અને ઇન્દ્રિયાદિકથી અગમ્ય છે; માટે તેમાં દેશ-  
 કાળ આદિ પરિમાણવાળા તથા સ્વરૂપણાવાળા  
 દેતેપદાર્થોનું હોવું ઘટતું જ નથી. ચૈતન્યને  
 દરેકોના અધ્યાસપમાત્રથી મનપણું, જીવપણું  
 તથા લિંગશરીરપણું પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વાસ્ત-  
 વિક રીતે તે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું ન કહેવાય.  
 અવિદ્યાનો વિલાસ કે જે મનપણા વગેરેની પ્રાપ્તિ  
 નું મૂળ છે તે સુદૃઢ છે જ નહિ; એટલે પછી  
 મનપણા વગેરેની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય?  
 જે કાંઈ તે છે સર્વદા પરમાત્મા જ છે, જે પર-  
 માત્મા મૂઠા લોકોને શૂન્ય સમાન લાગે છે અને  
 મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે. 'સંકલ્પા-  
 ત્મક ચૈતન્યરૂપ જીવ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય  
 છે' ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો ઉપદે-

શને માટે કલ્પનાથી જ કહેવામાં આવે છે; કેમકે  
 પરમાત્મામાં જીવપણું વગેરે કેવળ શ્રમ જ છે.  
 જેનું કારણ શોધના યોગ્ય નથી પણ ચિકિત્સા જ  
 શોધના યોગ્ય છે; અને મૂળની કલ્પના વગેરે તો  
 જની ચિકિત્સાનો ઉપાય છે, એવો અવધાઈપી  
 રોગ ગુરુશાસ્ત્રાદિકના ઉપદેશથી અને વિચારથી  
 નાશ પામે છે, ત્યારે નિરાકારસ્વરૂપજ્ઞાન જ બાકી  
 રહે છે, કે જની પાસે આકાશ પણ પરમાણુની  
 જેમ મોટા પહાડની પેઠે સ્થલ છે. કે રામચં-  
 દ્રજી! તમે જગત સંગથી વિપ્રયોગે છોડી દઈ  
 જીવન્યુક્ત થઈને તે સત્યસ્વરૂપમાં જ રહો. કે  
 જે સ્વરૂપમાં આ અનેક ક્રિયાઓનાણું અને વ્યા-  
 વહારિક સત્તાવાણું જગત પણ શૂન્ય જેવું થઈ  
 રહ્યું છે. અવિદ્યાનું સ્વરૂપ મિથ્યા જ છે, તે  
 એટલા માટે કે અવિદ્યાનું અવલોકન કરવાથી તે  
 એવી તો નાશ પામે છે કે પાછી દેખાતી જ નથી.  
 મિથ્યા વસ્તુનું અવલોકન કરવામાં આવે એટલે  
 પછી તેનો પત્તો કેમ જ મૂળે? અત્યંત પ્રયત્ન  
 કરવા છતાં પણ મૂળજળ કોઈના હાથમાં આબું  
 છે? આ જગત અસત્ છતાં જ સત્ લાગે છે;  
 કેમકે મિથ્યાભૂત અજ્ઞાનથી જ જગતની સત્યતા  
 છે. જો જ્ઞાન થાય તો જે વસ્તુ સાચી હોય તે જ  
 જોવામાં આવે છે અને શ્રમ નહીં થઈ જાય છે.  
 અવિદ્યા જો કે અત્યંત અસત્ છે, તો પણ સત્ય  
 આત્માની પાસે હોવાથી જ તેની જીવ તથા  
 લિંગશરીર આદિ કલ્પના કરવામાં આવી છે.  
 અવિદ્યાનો વિચાર આટલો જ છે.<sup>૧૬</sup> અવિદ્યાને  
 લઈને જીવ તથા લિંગશરીર આદિની કલ્પના  
 શાસ્ત્રાએ જીવને ઉપદેશ દેવાને માટે જ કરેલી છે.  
 હું તમને સમજાવવા માટે એ કલ્પના કહું છું, તે  
 એકચિત્તથી સાંભળો.<sup>૧૭</sup> સાક્ષાત્ ચૈતન્ય પોતે  
 જીવપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ પુર્યંદક નામના દેહ-  
 માં પ્રવેશ કરી, અનેક કલ્પતાઓ કરે છે.<sup>૧૮</sup> તે  
 ત્યારે પાછપદાર્થોના દર્શનમાં ઉત્સુક થાય છે,  
 ત્યારે જે વસ્તુની જેવી રીતની ભાવના કરે તે

વસ્તુને તુરત તેવી રીતની જ અનુભવે છે. રાત્રે બાળક કહેવેલા યક્ષ તેની દૃષ્ટિ સાચો છે પણ સમજી માણસની દૃષ્ટિ ખોટા છે; તેમ આ જગત મૂખની દૃષ્ટિ સાચું છે અને વિદ્વાનની દૃષ્ટિ ખોટું છે.<sup>૧૯</sup> જીવચૈતન્ય, જ્યારે પાંચ તન્માત્રથી બનેલા દેહની કલ્પનાને સાચી માને છે, ત્યારે તે દેહમાં રહેલા ધન્દ્રિયોનાં દ્વારોને દેખે છે.<sup>૨૦</sup> જમ એક છાંડમાંથી જ સેંકડો શાખા-ઓ થાય છે, તેમ એક ચૈતન્યમાંથી કલ્પનાને લીધે, આ સઘળું બ્રહ્માંડ યતું છે અને તે જાણે કે ચૈતન્યથી બુંદું જ હોય તેમ દેખાય છે.<sup>૨૧</sup> પછી 'આ ધન્દ્રિય, મન તથા પ્રાણાદિક અંદરના પદાર્થ છે અને ઘટાદિક બહારના પદાર્થ છે' એવા નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ, જે વાસનાને જ પ્રકારથી લે છે, તે વાસનાને તે પ્રકારથી દબ કરી મૂકે છે.<sup>૨૨</sup> વિષયોનાં તથા ધન્દ્રિયોના સંયોગથી દેખાતું સુખ, જો કે આત્માના સ્વરૂપાનંદને લીધે જ છે, તો પણ તેને તે જીવ તુરત બહારના પદાર્થોથી યતું માની લે છે. ચંદ્રનાં કિરણોની જળ જમ ચંદ્રને લીધે જ છે, તેમ સઘળું સુખ આત્માને લીધે જ છે.<sup>૨૩</sup> (જમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે અને આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે,) તેમ આત્મામાં આનંદપણું રહ્યું છે; અને તે જ આત્માનો આનંદ મૂખ લોકોને વિષયાદિકથી થતો લાગે છે. સંસારના વિચલ્લોભોગો માટે જ મનુષ્ય માત્ર પ્રયત્ન કરે છે; તેમજ લૌકિક અને વૈદિક કર્મો પણ એ નાશવંત સુખ મેળવવા માટે જ હોય છે, એવો દરેકને નિશ્ચય થયેલો છે.<sup>૨૪, ૨૫</sup> રાગકૃત પ્રવૃત્તિ\* તે શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ. એ રીતે બને પ્રકારની પ્રવૃત્તિના નિયમ, જો કે સંકલ્પમય જ

\* મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની હોય છે, એક રાગકૃત અને બીજી શાસ્ત્રકૃત; કોઈના કલા નિના બાળકની જેમ આયોઆપ ખાવાપીવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે રાગકૃત કહેવાય છે, જ્યારે શાસ્ત્ર જાણે કે આગ કરવું અને આમ ન કરવું અને તે હિતાહિતનો ધિયાર કરી જે પ્રવૃત્તિ થાય તે શાસ્ત્રકૃત કહેવાય છે.

છે, તો પણ સ્વભાવને લીધે, ઢાઈ સમયે રાગકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ઢાઈ સમયે શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે. જમ શેરડીના રસથી ખાંડ બને છે અને માટીથી ઘડો બને છે, તેમ આ સઘળું દ્વૈત આત્માથી જ બનેલું છે, માટે અદ્વૈત જ છે.<sup>૨૬, ૨૭</sup> શેરડીના રસમાં તથા માટીમાં તો, દેશ તથા કાળ વગેરેના આધારથી આકારની ગોઠવણ તથા વિકાર આદિ સંભવે છે, પણ બ્રહ્માં તો દેશ, કાળ આદિ માપ ઢાઈ શંક નહિ; એટલે આકારની ગોઠવણ તથા વિકારાદિક કંઈ સંભવતું જ નથી. (જમ વૃક્ષમાં પેઢેલું જળ પાંદડાં, ફળ, ફૂલ વગેરે રૂપે બહાર આવે છે અને તે જળ એક જ હોવા છતાં અનેક રૂપે દેખાય છે) તેમ આપણા સ્વરૂપનો સત્તારૂપી રસ, ઘટ, પટ તથા ભીંત આદિ અનેક રૂપે પ્રગટ થઈ એક છતાં પણ દ્વિત્વને ધારણ કરે છે. જે બ્રહ્મ છે તેણે પોતામાં પોતાની કલ્પનાથી જ દ્વિત્વત્વ સંપાદન કર્યું છે. એમ સમજવું.<sup>૨૮-૩૦</sup> જમ વાદળું ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય-પ્રકાશરૂપે રહે છે, વરસાદનો આરંભમાં મેઘરૂપે રહે છે અને તે પછી જળરૂપે પૃથ્વીમાં પેરીને ફણગા, છોડ આદિરૂપે રહે છે, તેમ આત્મા પણ કાળના ભેદને લીધે તે તે પદાર્થરૂપ થઈને રહે છે. જો કે આ જગતરૂપી વિવર્તના નિયમનો ક્રમ કદિપત જ છે, તો પણ તેમાં ઢાઈથી કરો પણ ફેરફાર કરી શકાય એમ નથી.<sup>૩૧, ૩૨</sup> અરીસા જેવા સ્વચ્છ આકાશમાં, આકાશનો ભાગ અથવા આકાશનું કાર્ય આકાશથી બુંદું નથી, એટલે તે તે ભાગો અને કાર્યો આકાશનાં જ સ્વરૂપો છે એટલે કેવળ આકાશ જ પ્રકાશે છે; પરંતુ માયોપાધિક બ્રહ્માં તો એથી જલદી રીતે છે. બ્રહ્માં બ્રહ્મ પોતે જ નિરાકાર છતાં પણ સઘળી વસ્તુઓરૂપે દીપે છે, જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે અને ભેદની કલ્પનાથી દ્વૈતરૂપ થાય છે. ચૈતન્યમાં એમ બને એ ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ છે.<sup>૩૩, ૩૪</sup> સૃષ્ટિના આરંભમાં, જે સ્વભાવે

આત્માનું સ્ફુરણ થયું છે, તે સ્વભાવ બે કે ત્રિથ્યા છે, તો પણ આત્માની સત્યતાને લીધે સત્ય જણાય છે; માટે સંસાર સંબંધી સ્વાભાવિક નિયમો કદી પણ ફેરફાર પામતા નથી.<sup>૩૫</sup> જન્મ સર્વાર્થના ગઠામાં સર્વાર્થ પણ સત્ય છે અને કડા પણ અસત્ય છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણું સત્ છે અને જડ જગતપણું અસત્ છે.<sup>૩૬</sup> ચૈતન્ય સર્વવ્યોપક હોવાને લીધે, ચૈતન્યના પહેલા કાર્યરૂપ મનમાં ચૈતન્યપણું અને જડપણું એ બન્ને દેખાય છે. તેમાં કડાના સોનાપણાની પેઠે, ચૈતન્યપણું નિત્ય છે, તેથી સર્વદા દેખાય છે અને જડપણું તો કાંઈ સમયે જ દેખાય છે.<sup>૩૭</sup> આમ ચૈતન્યપણાના તથા જડપણાના મિશ્રણરૂપ ચિત્ત દહ સંકટપથી બ્યારે જ પ્રકારથી દેવપણાની, નરપણાની કે સ્થાવરપણા વગેરેની ભાવના કરે છે, ત્યારે તે પ્રકારથી જ દેવપણાને, નરપણાને તથા સ્થાવરપણાને અનુભવે છે.<sup>૩૮</sup> ચૈતન્યપણાને લીધે અંદર વાસનારૂપ કળીઓના ઉદયથી જેણે વિચિત્ર આકારોની ભાવના કરી હોય છે, એવો જીવ કાળના ભેદથી જુદા જુદા આકારોવાળો થઈ જાય છે.<sup>૩૯</sup> જન્મ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલું ગામ, તરત જ સ્વપ્ન બદલાતાં તે જ ગામ વનાદિકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જીવ પણ એક દેહપણાથી બીજા દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે દેહોની પ્રાપ્તિ પ્રતિભાસરૂપ જ છે.<sup>૪૦</sup> જન્મ સ્વપ્નમાં દેખાતો માણસ, ભીંત યદને લગાડું થઈ જાય છે, તેમ આ મિથ્યા દેહ પણ પોતાની મેળે દેહોતર થઈ જાય છે.<sup>૪૧</sup> જીવ મરે છે એ પણ ખોટું છે અને જન્મે છે એ પણ ખોટું છે; કેમકે જન્મ-મરણ સ્વપ્નની પેઠે તથા બીજા દેહની પેઠે પ્રતિભાસિક જ છે.<sup>૪૨</sup> જીવાનીની પેઠે અને વૃદ્ધપણાની પેઠે, બીજો દેહ આ દેહનું પરિણામ છે એમ સમજવું નહિ; કેમકે આ દેહ બાહ્યાદિક અવસ્થાઓના ભેદમાં પણ 'એના એ છે' એમ ઓળખવામાં આવે છે

અને ભૂત તથા ભવિષ્ય દેહો 'એના એ છે' એમ ઓળખવામાં આવતા નથી; એટલા માટે તે પ્રાંતિરૂપ જ છે અને વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. દેહ પ્રત્યક્ષ રીતે મરતો અને બળતો જોવામાં આવે છે, માટે તે જ દેહ, બીજો દેહ થાય એ કેમ સંભવે ! એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે બીજા માણસોને, મરનારનો જ દેહ મરેલો તથા બળતો જોવામાં આવે છે, તે દેહ તો બીજા માણસોની અવિદ્યાથી કટપાયેલો હોય છે. મરનારની વાસનાથી કટપાયેલો જ દેહ હોય છે, તે બીજા દેહપણા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. હે પ્રહરણતાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી ! દીકેલી અને નહિ દીકેલી વસ્તુઓ પણ, સ્વપ્નમાં અનુભવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ જગત પણ જીવનું એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે; તેને તેમાં પૂર્વે નહિ દીકેલાં, દેવાદિક શરીરો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૪૩-૪૪</sup> જન્મ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થવી એ વાસનામય સ્વપ્ન જ છે, તેમ મહાનાડ્યથી થયેલા પ્રહસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતો પ્રહસાવ પણ વાસનામય સ્વપ્ન જ કેમ ન હોય ! એવી શંકા કરવી નહિ; કેમકે તુરિય દષ્ટિથી જોયેલો અને શિવમદ્વૈત ચતુર્થ મન્યન્તે\* । મત્યાદિ શ્રુતિનાડ્યોએ કહેલો, પરમાત્મા સઘળી વાસનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી, વાસનામય હોવાથી તે જ નહિ; એટલા માટે પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે.<sup>૪૫</sup> સ્વપ્નમાં જન્મ પૂર્વે દીકેલો પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ નહિ દીકેલો નવો પદાર્થ પણ જોવામાં આવે છે, તે રીતે આ સંસારરૂપ સ્વપ્નમાં પૂર્વે જોયેલાં શરીરો પણ જોવામાં આવે છે અને નહિ જોયેલાં શરીરો પણ જોવામાં આવે છે.<sup>૪૬</sup> જન્મ મર્યાદા કરેલું કુકર્મ, આજ યત્નપૂર્વક કરેલાં સુકર્મથી ટળી જાય છે, તેમ અનાદિ કાળની વાસના પણ, આજ કરવામાં આવતા

\* અદિતીય દિવ્યજ્ઞ અવસ્થા, શુણ, કાળ આદિ-થી પર એથી અવસ્થા (સમાધિ)માં રહે છે એમ મનાય છે.

પુરુષાર્થથી ટળી બચ છે; માટે વાસનાઓને ટળી નાખવાને માટે જ પાંડો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો, દેશ-કાળના યોગથી જન્મ-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં કેવળ જન્મ સમયે પ્રગટ થાય છે, અને મરણ સમયે હીન બને છે, પણ અત્યંત શાંત થતી નથી. તેઓની અત્યંત શાંતિ તો મોક્ષથી જ થાય છે.<sup>૪૭, ૪૮</sup> જમ બાળકે મનથી કલ્પેલો મોટો યક્ષ મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવીને ઊભો રહે છે, તેમ મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી વાસનાથી કલ્પાયેલો પચ્છન્નતથી બનેલો દેહ, મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવી ઊભો રહે છે. કાઈ રીતે સ્થૂલ દેહનો નાશ થઈ શકે એમ છે, પણ લિંગ-દેહનો નાશ તો મોક્ષ વિના થઈ શકતો નથી.<sup>૪૯</sup> મન, બુદ્ધિ, આહાર તથા પંચતમાનાઓ મળીને લિંગશરીર કહેવાય છે અને તે લિંગ-શરીર આકાર વિનાનું જ છે.<sup>૫૦</sup> લિંગશરીર આકાર વિનાનું હોવા છતાં પણ અત્યંત પુષ્ટ છે, વાયુરૂપ છતાં પણ મોટી ઝાડી જેવું ફરોંચ છે અને સૂક્ષ્મ છતાં પણ મેરુ પર્વત જેવું દઢ છે. એ લિંગશરીર, વૈરાગ્યાદિના અશ્વાસથી અને ચમાદિક સાધનોની સંપત્તિના ક્રમથી, શાંત થાય તો જ સુકૃતિ થાય છે. સુપુતિ અને સ્વપ્ન એ રીતે લિંગશરીરની બે અવસ્થાઓ છે. તેમાં સુપુતિ અવસ્થામાં વાસનારૂપે સઘળા જડપ્રપંચનો નાશ થાય છે અને સ્વમાવસ્થામાં જડપ્રપંચ દેખાય છે. એ લિંગશરીર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી, સ્થાવર-જંગમ વગેરે આકારો લઈ ભ્રમ્યા જ કરે છે. સર્વ જીવોનું આ લિંગશરીર કાંઈ સમયે સુપુતિ અવસ્થામાં રહે છે, અને કાંઈ સમયે સ્વમાવસ્થામાં રહે છે. લિંગશરીરની સર્વથા શાંતિ તો મોક્ષમાં જ છે.<sup>૫૧-૫૪</sup> સુપુતિમાં રહેલું લિંગશરીર, પાછળથી જ્યારે ખરાબ સ્વપ્નેથી પીડાય છે, ત્યારે પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું તપી બચ છે અને ભાન બૂલી બચ છે.<sup>૫૫</sup> સ્થાવરાદિક

શરીરોમાં અને સ્થાવરોમાં ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ વગેરેના શરીરોમાં રહેલું લિંગશરીર શિલાના જેવી મોહની અત્યંત ઘાટાદને લીધે, સુપુતિ અવસ્થામાં રહે છે એમ સમજવું, ચિત્તની જડતાનો જ વંદારો તે જ સુપુતિ છે, ચિત્તનું જ ભટકવું તે જ સંસાર છે, ચિત્તનો જ તત્તવગોષ્ઠ તે જ સુકૃતિ છે અને તુરીયપણું એ જ ખરી બગૃત અવસ્થા છે.<sup>૫૬, ૫૭</sup> જમ ત્રાંબાના ભેળવાણું સોનું, મેલ ધોવાઈ જવાથી સોનાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જીવ મોધથી પરમાત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૫૮</sup> મોધથી જીવને જ સુકૃતિ થાય છે, તે બે પ્રકારની છે. એક જીવન્મુકિત અને બીજી વિદેહમુકિત.<sup>૫૯</sup> સાક્ષીપણામાં જ સ્થિતિ તે જીવન્મુકિત કહેવાય છે અને તુરીયાતીત પદમાં જ સ્થિતિ તે વિદેહમુકિત કહેવાય છે. જીવ મોધથી પ્રસરૂપ થાય છે અને તે મોધ બુદ્ધિના પ્રયત્નથી ધાય છે.<sup>૬૦</sup> જે જીવ પ્રમાણથી પોતાનો સ્વરૂપને બંધે, તો સાક્ષીરૂપ થઈને રહે છે અને ન બંધે તો જીવ ખરી રીતે પ્રસરૂપ છે; તો પણ અજ્ઞાનને લીધે સ્વપ્નની જમ આ સંસારને દેખે છે અને તેથી તેનું દૃઢ્ય પથ્થર જેવું બને છે. જીવોની અંદર ચૈતન્યકળા સિત્રાય બીજી કાંઈ છે જ નહિ.<sup>૬૧, ૬૨</sup> પણ તે ચૈતન્ય-કળાને જ જીવ પોતાથી જુદું બંધે તે જીવ વૃથા શોક કર્યા કરે છે.<sup>૬૩</sup> અહો! માયાનો વિલાસ અપાર છે, કે જથી જીવરૂપ પરમાણુની અંદર પરમ ચૈતન્ય વિના બીજી કશું નહિ છતાં પણ, તેમાં જ્યાં ત્યાં જગત જેવામાં આવે છે. જમ તપેલીમાં બેકળતા જળની અંદર અનેક પ્રકારના પરપોટા થાય છે, તેમ જીવરૂપ પરમાણુઓની અંદર મિથ્યાભૂત, અનેક સંસારોનો ઉદય થાય છે.<sup>૬૪</sup> વાસનાનો ઉદય એ જ બંધ છે અને વાસનાનો લય એ જ મોક્ષ છે. સુપુતિમાં વાસનાઓ પ્રગટ થતી નથી, પરંતુ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થાય છે. પથ્થર જેવા જડ પદાર્થોમાં વાસના ખૂબ જ છુપાયેલી હોય છે, પશુપક્ષીઓમાં તે વાસના

સહજ દેખાયા કરે છે, અને મનુષ્યોમાં તો તે વાસના પાતળી બની સહ દેખાયા કરે છે. જ્યારે દેહમાં અહંભાવથી, 'હું દેહરૂપે છું' એવી મર્યાદા બંધાય ત્યારે બહાર ધટાદિક પદાર્થો પ્રગટ થાય છે. જ્યારે ચક્ષુ આદિ દ્વારથી અંતઃકરણ દ્વારા નીકળેલા અંતઃકરણની વૃત્તિવાળો જીવ, બહાર આવી ધટ આદિ આકારવાળો થાય, ત્યારે 'હું ધટાને બોલું છું' એવી રીતની ગ્રાહ્યતા તથા ગ્રાહકની વાસનારૂપ સત્તા પ્રગટ થાય છે. જ્યારે આત્માનો બહારના ધટાદિક અનાત્મ પદાર્થ સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે ચેતન્યપણાને લીધે ગ્રાહ્યપણાની તથા ગ્રાહકપણાની બુદ્ધિ ઝાંઝાનાં પાણીની પેઠે ઉદય પામે છે. આ સંસારમાં કાંઈ છોડાતું પણ નથી, અને કાંઈ લેવાતું પણ નથી; કેમકે એક ચિદાત્મા જ બહારના તથા અંદરના આકારોરૂપે પ્રકાશે છે. જ આ સધળું બ્રહ્માંડ છે, તે ચેતન્યનો જ ચમકાર છે; માટે ભેદોની કલ્પના આ છોડી જ દો. આપણે તત્ત્વબોધથી શોભી રહ્યા છીએ. બહારનું કે અંદરનું જગત કાળ-વયમાં પણ, ચેતન્યથી ભર્યું છે જ નહિ. ૧૫-૭૦

જમ તેના પોતાના રૂપમાં સમુદ્ર જોવામાં આવે, તો તે સધળાં તરંગોદિ ભેદોથી રહિત થઈ, આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ એક શુદ્ધ જળજ થઈ જાય છે; તેમ આ સધળું જગત જો તત્ત્વથી જોવામાં આવે તો, વાસનાઓના તથા અવસ્થાના ભેદોથી રહિત થઈ, તે કેવળ આદ્ય અને નિર્દોષ પરમપદરૂપ જ થઈ જાય છે. ૧૫-૭૧

અધિર્ધર્યા જલમપાસ્તસમસ્તભેદઃ શ્વાદ-  
ન્નમેવ સકલં દ્રવમેકશુદ્ધમ્ । સર્વં તથેદમપદ-  
સ્તિત્વભેદજાતમાર્થં પરં પદમનામયમેવ શુદ્ધમ્ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બોધથી બ્રહ્મરૂપતા'  
એ નામનો સર્ગ ૫૨ ગો સમાપ્ત



## સર્ગ ૫૨ મો

આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ક્ષય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યો જીવસ્યાદિતઃ સ્વમો નાનાકલનકોમલઃ ।  
તમિમ વિદ્ધિ સંસારં ન સત્યં નાપ્યસન્મયમ્ ॥૧॥  
વાદમીદિ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! પહેલાં સમજી જીવ થયો તેની અનેક કલ્પનાઓથી ભરેલું જ સ્વપ્ન છે, તે જ આ આપણો સંસાર છે એમ સમજો, કે જ સંસાર સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે.<sup>૧</sup> તેવું આપણને સ્વપ્ન થાય છે, તેવું સમજી જીવને સ્વપ્ન થયું જ નથી; પણ કાંઈ બીજા પ્રકારનું થયું છે, તથા આપણી જગત અવસ્થાના આ લોકાદિક પદાર્થો, સમજી જીવની જગત અવસ્થારૂપ પણ છે, અને સ્વપ્નાવસ્થારૂપ પણ છે.<sup>૨</sup> હે બ્રહ્મેવતાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી ! સમજી જીવનું સ્વપ્ન, આપણા સ્વપ્નની પેઠે તુરત નાશ પામતું જોવામાં આવતું નથી; એટલા માટે લાંબું છે અને નાશવાળું હોવાને લીધે અસત્ય પણ છે, એમ સમજો.<sup>૩</sup> સમજી જીવની અંદરના વ્યક્તિગત જીવો બધે એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતા હોય, તેમ તે જીવો આ અસત્ય સંસારને અત્યંત સત્ય માની લે છે.<sup>૪</sup> સમજી જીવની અંદર વ્યક્તિ જીવોને મોહરૂપ પ્રાપ્તિ થતાં, ચેતનબ્રહ્મમાં પંચભૂતોદિ જડતાનો ઉદય થયો છે, અહંકારાદિક જડ પદાર્થમાં આત્મ-પણાના અભિમાનને લીધે, ચેતનનો ઉદય થયો છે અને અસત્ય દેહોદિમાં સત્યનો ઉદય થયો છે.<sup>૫</sup> સૂર્યમંડળના જીવો સ્વપ્નથી મોહ પામ્યા હોય તેમ સૂર્યની અંદર પણ આ સધળા વેદો-

૫ આ જાતના સર્ગમાં જમન જીવના સ્વપ્નરૂપ છે અને આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ક્ષય થાય છે, એમ જણાવવાને વાસ્તે અર્જુનના આખ્યાનનું અવતરણ કરવામાં આવ્યો.

ક્યદ્ગપી ભ્રમને દેખે છે અને ભેદાની કલ્પનાઓથી તેઓ પોતે પણ ભ્રમ્યા કરે છે.<sup>૫૧</sup> વ્યક્તિગત જીવો વાસ્તવિક રીતે સર્વવ્યાપકપણાને લીધે અને મર્યાદા (માપ)થી રહિત સત્ય હોવાને લીધે, જે જે વસ્તુની જાવના કરે છે, તે તે વસ્તુને તુરત પોતાની સત્તાના આરોપથી સત્ય જેવી માની લે છે, એટલા માટે સંસાર સંબંધી વસ્તુઓમાં, આસક્તિના ત્યાગથી, સંસાર સાચો છે એ ભ્રમની નિવૃત્તિ થતાં તત્ત્વવેત્તાને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી ! જે અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપવાના છે અને તેને લીધે જે અર્જુન જીવન્મુક્ત બની, પોતાની જિંદગી સુખથી પસાર કરશે, તે અસંગ સ્થિતિને આધારે તમે પણ જીવનને સુખે નિભાવો.<sup>૭-૮</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! એ પાંડુનો પુત્ર અર્જુન જ્યારે યશે અને શ્રીકૃષ્ણ તેને કેવી અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ કરશે ?<sup>૧૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-‘આત્મા’ એ કદિપત નામથી કહેવાતું અને જેમ આકાશમાં મહાકાશ રહે છે, તેમ આદિથી તથા અંતથી રહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું સત્તામાત્ર તત્ત્વ છે.<sup>૧૧</sup> જેમ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે જોવામાં આવે છે અને જળમાં તરંગાદિક જોવામાં આવે છે, તેમ એ નિર્મળ તત્ત્વમાં સંસારરૂપી ભ્રમ જોવામાં આવે છે.<sup>૧૨</sup> જેમ જળની અંદર પદ્મીઓ સ્ફુરે, તેમ એ તત્ત્વમાં દેખાતા સંસારરૂપી જળની અંદર ચોદ પ્રકારની પ્રાણીઓની જાતિઓ સ્ફુરે છે.<sup>૧૩</sup> તે જાતિઓમાં આ યમ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ઇન્દ્રાદિક પ્રાણીઓ કે જેનાં ચરિત્રો વેદાદિકમાં કહેલાં છે, તેઓ પંચભૂતાત્મક સંસારમાં લોકપાલ થયા છે.<sup>૧૪</sup> એ લોકપાલોએ પોતપોતાના અધિકારને અતુસરતા સંકલ્પોથી ગોઠવેલી સમજણથી ‘આ શ્રુતિસ્મૃતિ આદિમાં કહેલું પુણ્ય લેવા યોગ્ય છે અને આ નિપેદ કરેલાં પાપ તજવા યોગ્ય છે’ એવી રીતની મર્યાદા સ્થાપી છે.<sup>૧૫</sup>

હે રામચંદ્રજી ! પોતાના અધિકારને અતુસરીને જે કાર્ય કરવું એટલે તે કાર્ય કરવા, એ લોકપાલોમાંના એક લોકપાલ યમરાજાનું ચિત્ત આજ સુધી પહોંચીને પેઠે સ્થિર રહેલું છે. એ મહાત્મા યમરાજા, યુગોની એક એક ચોકડી પસાર થતાં, દ્વાપરયુગના અંતમાં, પોતે પ્રાણીઓના નાશ કર્યો તે પાપ લાગવાની શંકાથી, કંઈક તપ કરે છે. કાંઈ સમયે આઠ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે દશ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે બાર વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે પાંચ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે સાત વર્ષ સુધી અને કાંઈ સમયે સોળ વર્ષ સુધી પણ તેઓ તપ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે યમરાજા તપ કરે છે, ત્યારે તે પોતે કંઈ કરતા નથી, એટલે યુક્ત જગતમાં કાંઈ પણ પ્રાણીઓને મારવું નથી.<sup>૧૬-૧૮</sup> આ પ્રમાણે કાંઈ પણ પ્રાણીઓનું મરણ નહિ થતાં જેમ વર્ષાઋતુમાં પસીનાવાળો હાથી મચ્છરોથી ઘેરાઈ જાય છે, તેમ પૃથ્વી અનેક પ્રાણીઓના સમૂહથી ઘેરાઈ જાય છે, કે જેથી હરવા-ફરવા વગેરેની પણ જગ્યા રહેતી નથી.<sup>૨૦</sup> હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે થતાં, દેવતાઓ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને માટે ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી, એ વિચિત્ર પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની ગોઠવણ કરે છે. આવી પદ્ધતિ ચાલતાં હજારો યુગો, હજારો વ્યવહારો અને અનંત વ્રહ્માંડો વીતી ગયાં છે.<sup>૨૧,૨૨</sup> આ સૃષ્ટિમાંના યમરાજા, કે જે સૂર્યના પુત્ર છે અને પિતૃઓના અધિપતિ કહેવાય છે, તે પોતે દેવો-એક કાળ ગયા પછી પોતાના પાપના નાશને માટે બાર વર્ષ સુધી તપ કરશે અને લોકોને મારવાનું કામ બંધ રાખશે.<sup>૨૩,૨૪</sup> આમ થવાથી મરણ નહિ પામતાં અને ગોઝરૂપ થઈ પડેલાં માણસોથી તથા પ્રાણીઓથી, આ પૃથ્વી વૃક્ષોની ઝાડી જેવી ભીડવાળી થઈ જશે અને તેથી રાંક જેવી બની જશે.<sup>૨૫</sup> જેમ ચાર લોકોએ કનડેલી અને તેથી રાંક થયેલી પ્યારી સ્ત્રી, પતિને શરણે જાય, તેમ મારથી દુઃખી થયેલી આ પૃથ્વી

વિષ્ણુને શરણે જશે.<sup>૨૫</sup> પૃથ્વી શરણે આવતાં નુર-  
નારાયણરૂપ વિષ્ણુ, જે દેહ ધરી, પૃથ્વીમાં અન-  
તરશે અને તેમની સહાયતા કરવાને માટે સધળા  
દેવતાઓ પોતાપોતાના અશોધી અવતરશે.<sup>૨૬, ૨૭</sup>  
વિષ્ણુના જે દેહમાં એક દેહ વસુદેવને ઘેર અવ-  
તરશે અને તે વાસુદેવ અથવા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાશે.  
બીજો દેહ પાંડુરાજને ઘેર અવતરશે અને તે  
અબ્હુત કહેવાશે. પાંડુરાજનો મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર  
નામનો થશે. એ ધર્મના અંશરૂપ અને ધર્મને  
બાળનાર યુધિષ્ઠિર સધળી પૃથ્વીનો અધર્ત્વી રાજ  
થશે.<sup>૨૮, ૨૯</sup> એ યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ-કાકાનો દીકરો  
દુર્યોધન, નામનો થશે. એ ભયંકર સ્વભાવવાળો  
દુર્યોધન ભ્રમ નોળિયો સર્પનો પાકા શત્રુ હોય છે,  
તેમ યુધિષ્ઠિરનો પાકા શત્રુ થશે.<sup>૩૦</sup> એ યુધિષ્ઠિર  
અને દુર્યોધન એકબીજાનું રાજ્ય લઈ લેવાની  
લાલચથી, લડાઈની તૈયારી કરતાં, કુરુક્ષેત્રમાં  
અતિ ભયંકર અઘાર અશોદિલ્લી સેના ભેગી  
થશે.<sup>૩૧</sup> હે રામચંદ્રજી! શ્રીકૃષ્ણ, મોટા ગાંડીવ  
નામના ધનુષ્યને ધરનારા અબ્હુત નામના  
પોતાના બીજ દેહના હાથથી, એ અશોદિલ્લી-  
ઓનો ક્ષય કરાવીને, પૃથ્વીને ભાર વગરની કરશે.  
એ મહાભારત નામના યુદ્ધના આરંભમાં દેહા-  
દિમાં આત્માના અધ્યાસને લીધે, હર્ષથી તથા  
શોકથી ઘેરાયેલો અબ્હુત, પામરની પેઠે અજ્ઞાન  
વાળો થશે. ખત્રે સેનામાં આવેલા પોતાના સ-  
જનોને મરવા તૈયાર થયેલા બેઈ, એ અબ્હુત  
ખેદ પામશે અને યુદ્ધ કરવાનું છોડી દેશે. ત્યારે  
ભગવાન સ્વયં જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણના દેહે કરી,  
પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અબ્હુત નામના દેહને  
નીચે પ્રમાણે આત્મબોધ આપશે.<sup>૩૨-૩૫</sup>

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-આ આત્મા કદી જન્મતો

નથી, જન્મ્યા પછી હોતો નથી, વધતો નથી,  
પરિણામ પામતો નથી, ઓછો થતો નથી અને  
મરતો પણ નથી. અજન્મા, નિત્ય-શાશ્વત અને  
અનાદિસિદ્ધ એ આત્મા શરીર હણાતાં હણાતો

નથી. જે પુરુષ આવા આત્માને હણનાર સમજ  
છે અને જે પુરુષ એવા આત્માને હણાયેલો  
સમજ છે, તે ખત્રે પુરુષ આત્માને ખરી રીતે  
બણતો જ નથી; કમંકે આત્મા હણતો પણ નથી  
અને હણાતો પણ નથી. હણનારપણાની અને  
હણનારપણાની શ્રાંતિનું નિમિત્ત અજ્ઞાન જ છે.  
આત્મા મર્યાદા (માપ)થી રહિત છે, સર્વદા  
એકરૂપ છે, આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને સર્વ-  
વ્યાપક છે; માટે તેનું શુ, શાથી, શી રીતે નાથ  
પામે? કશું, કશાથી, કશી રીતે નાથ પામે એમ  
નથી. હે અનુભવરૂપ અબ્હુત! આત્મા કે જે  
મર્યાદાઓ (માપ)થી રહિત છે, અવ્યક્ત છે  
અને આદિથી તથા મધ્યથી પણ રહિત છે તેનું  
અવલોકન કરો. મર્યાદાઓથી રહિત અને નિર્દોષ  
જે આત્મચૈતન્ય છે, તે જ તમે છો. તમે  
અજન્મા છો, નિત્ય છો અને દોષોરૂપી રાગોથી  
રહિત છો.<sup>૩૬-૩૮</sup>

અનંતમવ્યક્તમનાદિમધ્યમાત્માનમાલોક્ય  
સંવિદાત્મનું સંવિદ્રુપઃ સ્ફારમલબ્ધદોષમજોસિ  
નિત્યોસિ તિરામયોસિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'નરનારાયણાવતાર-  
કથન' એ નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૫૩ મો ~~~~~

અહંકાર અને સંગના ત્યાગ વિષે

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અર્જુન ત્વં ન હંતાત્વમમિમાનમલં ત્વજ ।

જરામરણનિર્મુક્તઃ સ્વયમાત્માસિ શાશ્વતઃ ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે અર્જુન! તમે જરા  
તથા મરણ આદિ છ વિકારોથી રહિત છો, નિત્ય

આ ત્રેપનમાં સર્ગમાં અહંકારના ત્યાગનું  
અને સંગના ત્યાગ વગેરેનું લક્ષણ કહેવામાં આવેલું  
તેન જ ઉપાસ્યનું તથા જેવું સ્વરૂપ પણ  
બેદની વ્યવસ્થાથી કહેવામાં આવેલું.

છો અને સઘળાં પ્રાણીઓના આત્મા છો, માટે 'હું હજીનાર છું' એવા અભિમાનરૂપી મેલને બિલકુલ છોડી દો.<sup>૧</sup> તમે કોઈને પણ હજીનાર નથી. જે પુરુષને ક્રોધ વગેરે થતાં 'હું અમુકને મારું છું' એવા અહંકાર થાય નહિ અને જની યુદ્ધિ ક્રોધ ક્યાં પછી પણ, હર્ષથી કે શોક વગેરેથી લેપાય નહિ, તે પુરુષ આ સઘળાં પ્રાણીઓને મારી નાખે તો પણ કોઈને તે મારતો નથી અને તેથી થતા પાપરૂપી ક્ષણથી પણ તે બંધાતો નથી; કેમકે આત્મા નિત્ય છે, તેથી તેનો વધ થવો સંભવિત નથી અને દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યાભૂત જ છે, તેથી તેઓનો પણ વધ થવો સંભવતો નથી.<sup>૨</sup> દેહાદિકના એક-પણાની બ્રાંતિને લીધે જ, દેહાદિકના ધર્મરૂપ હરનારપણા વગેરેનો આત્મામાં પ્રતિભાસ થાય છે, એટલા માટે 'આ દેહાદિક હું છું અને આ સંબંધીઓ વગેરે મારાં જ' છે એવા ભ્રમજનક વિચારને છોડી દો.<sup>૩</sup> હે અબ્જુન! 'હું મારું છું' અને તેથી થતાં પાપોથી દુઃખી થવાનો હું એવી રીતની બ્રાંતિને લીધે જ પરવશ થઈને, તમે સુખ-દુઃખોથી પરિતાપ પામો છો.<sup>૪</sup> અહંકારથી મૂઠ બનેલો પુરુષ, આત્માના અસંસમાન અને સત્ત્વાદિક શુભાના વિકારરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિયો આદિથી, પોતપોતાના વિભાગ પ્રમાણે કરાતાં કરોતિ, 'હું કરું છું' એમ માની લે છે. 'ચક્ષુ જોયા કરે, કાન સાંભળ્યા કરે, ચામડી સ્પર્શ કર્યા કરે અને રસના રસ બોળ્યા કરે, એ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતમાં હું કાણ છું, કે જથી તે તે વિષયોના અહણતું અભિમાન રાખું? અભિમાન રાખવું એ વળી શું?' વિદ્વાને એવી રીતનો નિશ્ચય રાખવો. મન આદિ ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત સંકલ્પ આદિ પોતપોતાનાં કાર્મમાં લાગે તો પણ 'એમાંના હું કોઈ નથી' એમ મહાત્માનો નિશ્ચય હોય છે. તમે પણ આવા નિશ્ચય રાખો એટલે પછી તમારે જેને માટે શોક કરવો પડે એવું કશું રહેશે જ નહિ. જે કામ

ધણા જણાએ મળીને ક્યું હોય તે કામમાં તેમાંનો એક જણ જે અભિમાનથી થયેલા દુઃખથી, શોક ધરે તો તેની મરકરી થાય, ત્યારે તેઓથી બહારનો કોઈ જણ તે કામનો શોક ધરે તો મરકરી થાય તેમાં શું કહેવું? <sup>૫-૮</sup> સુસુષુ પુરુષો ક્ષણની આસક્તિને છોડી દઈને દેવળ ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ કાયાથી, મનથી, યુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે છે, એટલે તેઓને તે કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવી પરમ પુરુષાર્થ અપાવે છે.<sup>૯</sup> એ પ્રમાણે તમે પણ જે ક્ષણની આસક્તિ નહિ રાખતાં યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મ કરો, તો તમને પણ તે કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રગટ થઈને પરમ પુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત થશે. જોના દેહને અહંતારૂપી ઝરતું ચૂણું મારી નાખવું નથી, (ભોગમાં લપટ કરતું નથી) તેઓ રાગાદિક રોગોથી રહિત હોવાને લીધે લૌકિક કે વૈદિક કર્મ કરતા હોય અને સહજ પ્રાપ્ત થયેલાં તેઓનાં ક્ષણેને ભોગવતા હોય તો પણ કશું કરતા નથી અને ભોગવતા પણ નથી.<sup>૧૦</sup> જમ વિચક્ષણ અને ધણાં શાસ્ત્રોને બહુનારો માણસ પણ જે દુઃસ્વભાવવાળો હોય તો ક્યાંય શોભતો નથી, તેમ કુલીન દેહ પણ જે મમતારૂપી અપવિત્ર પદાર્થથી અભડાયેલો હોય તો ક્યાંય શોભતો નથી. જે પુરુષ મમતા વગરનો, અહંકાર વગરનો, સુખ-દુઃખોને સમાન ગણનારો અને ક્ષમાવાળો હોય, તે પુરુષ લૌકિક કે શાસ્ત્રીય કર્મો કરતો હોય તો પણ તે કરોતાં ક્ષણથી લેપાતો નથી. હે પાંડુ-રાખના પુત્ર અબ્જુન! ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલું સંઘાતોમાંથી નહિ નાસનારૂપ આ તમારું કર્મ, જે કે બંધુઓના વધરૂપ હોવાને લીધે ફરે છે, તો પણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન આદિ સુખોને આપનાર થશે અને ધર્મ, યજ્ઞ, રાજ્ય તથા સ્વર્ગ આદિ પ્રગતિને આપનાર પણ થશે.<sup>૧૧-૧૩</sup> જે કે ભીષ્મ તથા દ્રોણ આદિ પૂજ્ય લોકોની ઉપર શસ્ત્રો ઉગામનાં તથા શસ્ત્રો નાખનાં આદિ ધણા



અધર્મો હોવાથી આ તમારું યુદ્ધરૂપી કર્મ ખરાબ જણાય છે, તો પણ તે કર્મ શાસ્ત્રોના જે પ્રમાણોથી ઉત્તમ કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે, તે પ્રમાણોથી તમે આ યુદ્ધમાં વિજય પામો. પોતાના ધર્મરૂપી કર્મથી મૂર્ખનું પણ કલ્યાણ થાય છે, ત્યારે વિદ્વાનનું કલ્યાણ કરે તેમાં તો શું કહેવું? જમાંથી અહંકાર ટળી ગયો હોય એવી બુદ્ધિ, કરોડો મહાપાપો કરે તો પણ તેઓનાં કૃણાથી લેપાતી નથી. હે અર્જુન! તમે કૃણની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં સમતા રાખવારૂપ યોગમાં રહી, કર્મો કરો. કૃણની આસક્તિને છોડી દઈ વર્ણાશ્રમના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને કરશો, તો તેઓથી તમે બંધારો નહિ. <sup>૧૪-૧૬</sup> જે રાજ્યલાલ આદિ લોભને લીધે, યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો કદાચ અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય; પણ કૃણની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સ્વધર્મબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેથી અધર્મ થાય નહિ. <sup>૧૭</sup> તમે શાંત બ્રહ્મભય યદને બ્રહ્મભય કર્મ કરો. સધળાં કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરી દેવાની પદ્ધતિ રાખશો, તો તમે તુરંત બ્રહ્મ જ થશો. સર્વમાં સામાન્ય રીતે રહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ નહિ બાણવાને લીધે, કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરવાની તમારી શક્તિ ન હોય તો તમે સચુણ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરો, એટલે તમને કર્મનું બંધન થશે નહિ. સધળાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી, ઈશ્વરમાં જ ચિત્ત રાખી, નિર્દોષ રહી અને સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થઈને, પૃથ્વીના શણગારરૂપ થાઓ અથવા સંન્યાસ ધારણ કરી સમ તથા શાંત મનવાળા અને આત્મેતત્ત્વનો વિચાર કરનારા થઈને કર્મ કરો અને જીવન્મુક્ત રહો. ઉપર કહેલા સંન્યાસયોગની યુક્તિથી કર્મ કરવામાં આવે, તો પણ કર્મ બંધન થતું નથી. <sup>૧૮, ૧૯</sup>

અર્જુન ઓહ્યો:-હે મહારાજ ! જ્ઞાન, યોગ, બ્રહ્માર્પણ, સંન્યાસ, સંગત્યાગ અને ઈશ્વરાર્પણ એ બધાનાં સ્વરૂપ અનુક્રમથી મને કહો  
મો. રા. ૧૦

કે જથી મારો મોટો મોહ મટી જાય. <sup>૨૦, ૨૧</sup>  
શ્રીકૃષ્ણ ઓહ્યો:-સધળા સંકલ્પો શાંત થતાં, સધળી વાસનાઓ વગરનું અને જેમાં કોઈ પણ ભાવનાવાળા આકાર રહે નહિ, એવું જે પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપ અવશેષ રહે તે જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. <sup>૨૨</sup> એવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે જે ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તેને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે અને યોગ પણ કહે છે. 'સધજ' જગત અને હું પણ બ્રહ્મ છીએ' એવી સમજણથી જગતનો અતે અહંકારનો નાશ થાય, જે જ મુખ્ય બ્રહ્માર્પણ છે. <sup>૨૩</sup> બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અદર પણ દશ્ય વગરનું છે, બહાર પણ દશ્ય વગરનું છે, પદ્ધતરના ઉદરના જેવું એકાકાર છે, શાંત છે, આકાશના કાશની પેઠે સ્વચ્છ છે, અદશ્ય છે અને પોતે જ દદા અને દર્શનરહિત કેવળ દશ્ય માન છે. આવા બ્રહ્મસ્વભાવમાંથી અન્યપણાનો જે ભાવ પ્રગટ થવો તે જ જગતનો પ્રતિભાસ છે, કે જે પ્રતિભાસ ગંધર્વનગરના આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે. <sup>૨૪, ૨૫</sup> જેમ બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યાસ થયો છે, તેમ બ્રહ્મના કરોડો અંશો જના જીવોમાં, પ્રત્યેક અહંભાવનો, આ કાઈ પ્રકારનો અધ્યાસ થયો છે, માટે અહંભાવ ઉપર આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી. <sup>૨૬</sup> અહંભાવ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મથી જુદા જેવો જણાતા છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી જ; કેમકે જુદાપણું એ મર્યાદા (માપ) છે અને તે મર્યાદા (માપ) બ્રહ્મમાં નથી. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષો અહંભાવ ધરતા જ નથી. <sup>૨૭</sup> જેમ અહંભાવ બ્રહ્મથી જુદો નથી, તેમ ઘટપટ આદિ મારાં છે એવો જે સારાપણાનો ભાવ તે પણ બ્રહ્મથી જુદો નથી. અહંતા તથા મમતા એ બંને સમુદ્રની પેઠે ભરપૂર પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જ છે, માટે તેમાં આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી. <sup>૨૮</sup> જેમ જેમ અહંતા તથા મમતા યવાથી, વિષથીની વિચિત્રતાઓ સકુંદે છે અને તેથી ભેદ દેખાય છે અને તે ભેદ દૂર થતા નથી, તેમ સત્તા

અને પ્રકાશ આપનાર, આ આત્મા એક જ રહે છે અને તેથી જ અભેદ દેખાય છે તે અભેદભાવ શા માટે દૂર કરેલા<sup>૨૨૯</sup> આવા વિચારથી સારા-સારના વિભાગને જાણનાર, પુરુષની બુદ્ધિમાં અહ-તા તથા મમતાના આગ્રહનો સર્વ યતાં, સધળાં કર્મોનાં ફળોની સ્પૃહાનો જ ત્યાગ થાય છે, તેને વિદ્વાનો સંન્યાસ કહે છે.<sup>૩૦</sup> આવો સંન્યાસ યતાં સધળાં સંકલ્પોનાં ગૂંચળાંનો જ ત્યાગ થાય છે, તે સંન્યાસ કહેવાય છે. જ કાંઈ આ કલ્પનારૂપ દ્વૈતજન છે, તે સધળું તેના ઉપાદાનરૂપ ઈશ્વર-માત્ર જ છે, એવી ભાવનાથી દ્વૈતતા પ્રતિભાસને દૂર કરેલા એ જ ઈશ્વરાર્પણ છે એમ સમજવું. ચિદા-ત્મામાં અજ્ઞાનને લીધે જ આ જગત સંબંધી પદાર્થોનો ભેદ દેખાય છે, માટે તે નામમાત્ર જ છે.<sup>૩૧, ૩૨</sup> સધળાં નામોનો અર્થ અનુભવરૂપ પરોક્ષ જ છે, માટે જગત અને પરોક્ષ એક જ છે તેમાં કરો સંદેહ નથી. દિશાઓ પણ હું છું, જગત પણ હું છું, કર્મોનો આશ્રય પણ હું છું, કર્મ પણ હું છું,<sup>૩૩</sup> કાળ પણ હું છું, નિરાકાર-રૂપ પણ હું છું, સાકારરૂપ પણ હું છું અને સાકારરૂપને આધીન રહેનાર જગત પણ હું જ છું. તમે મારામાં જ મન રાખો, મારું જ જાન કરો, મારું જ યજ્ઞ કરો અને મને જ પ્રણામ કરો. અધિકારને અનુસરી મારા સાકાર સ્વરૂપમાં અર્થવા નિરાકાર સ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખી મારામાં જ તત્પર રહેશો, તો હું કે જે તમારો આત્મા જ છું તેને પામશો.<sup>૩૪</sup>

અર્જુન ઓલ્યો:-હે દેવાધિદેવ! સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે તમારાં બે સ્વરૂપ છે. તેમાં હું ક્યારે કયા રૂપનો આશ્રય કરી રહું કે જ્યાં મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય?<sup>૩૫</sup>

શ્રીકૃષ્ણ ઓલ્યો:-સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે મારાં બે સ્વરૂપ છે. તેઓમાં હાથ-પગ આદિ અવયવોવાળું, સંખ, ચક્ર અને ગદાને ધરનારું જે રૂપ છે, તેને સાકારસ્વરૂપ સમજો.

આદિથી તથા અંતથી રહિત એક અને નિર્દોષ જે મારું સ્વરૂપ છે તેને નિરાકારસ્વરૂપ સમજો કે જે સ્વરૂપ બ્રહ્મ, આત્મા તથા પરમાત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તમે અજ્ઞાનને લીધે, આત્માને ન જાણો ત્યાં સુધી ચાર ભુ-વાળા સાકાર સ્વરૂપનું પૂજન કર્યા કરો.<sup>૩૬-૩૮</sup> પછી ચિત્તશુદ્ધિના ક્રમથી, જ્ઞાની યશો ત્યારે મારું આદિથી તથા અંતથી રહિત, જે નિરાકાર રૂપ છે તે તમારા જોવામાં આવશે, કે જે જાણનાથી દ્રુતિવાર જન્મ લેવો પડતો નથી.<sup>૩૯</sup> હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારો અર્જુન! જે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ છે એમ તમે માનતા હો, તો મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને અને તમારા આત્માને એકરૂપ કરી, અખંડ સ્વરૂપને જાણી, તુરંત તેમાં જ નિષ્ઠા રાખો. 'દિશાઓ હું છું' અને 'જગત હું છું' ઇત્યાદિક મેં તમને વિશ્વતિઓનો ઉપદેશ કર્યો, તેનું તોલ્યું તો તે વિશ્વતિઓના અધિષ્ઠાનરૂપ, પોતાનાં તત્ત્વને જાણવા માટે જ છે. હું ધારું છું કે તમે સારી રીતે પ્રયુક્ત થયા છો, સ્વરૂપમાં શાંત થયા છો અને સંકલ્પોથી રહિત થયા છો, તો હવે સત્ય તથા અખંડ આત્મભય જ રહેશે.<sup>૪૦-૪૨</sup> તમે નિસ્સંગપણાં રૂપ યોગથી નેકાઈને સર્વ સમ-દષ્ટિના યોગી, આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલો (અનુસ્યૂત) બુદ્ધિ અને સર્વ પદાર્થોને આત્મામાં અર્થસ્ત બુદ્ધિ.<sup>૪૩</sup> જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા આત્માને, એકપણાની દૃઢ ભાવના રાખીને, જાણે છે, તે પુરુષ સમાધિમાં વર્તીતો હોય અથવા વ્યવહારમાં હોય તો પણ દ્રુતિવાર જન્મતો નથી. જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાન પણાથી રહેલો આત્મા છે એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે સર્વ શબ્દોનો અર્થ અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધિ નહિ મળવાને લીધે એકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૪૪, ૪૫</sup> એક શબ્દનો અર્થ આત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આત્મા પંચભૂતોના જેવા સ્વભાવવાળો રહેતો નથી, પણ પરમાનંદ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે.

એ આત્મા જેના અનુભવમાં આવે તે પુરુષને અનુભવ થતી વખતે જ પરમાનંદ ચેતન્યરૂપ દેવળ, એકલાવ (કેવલ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૬</sup> ત્રેલોક્યના ચિત્તોને પ્રકાશ આપનારા, અંદરનો જે પ્રકાશ અનુભવમાં આવે છે તે આત્મા હું છું, એવો નિશ્ચય છે. ત્રેલોક્યની અંદરનાં જળ, ગાયનું દૂધ વગેરે પદાર્થો, સમુદ્રથી થતા મીઠું વગેરે પદાર્થો અને બીજા પણ શેરડી તથા મધ વગેરે પદાર્થો જીભની અણી પર આવતાં રસોનો જે સામાન્ય અનુભવ થાય છે, તે જ આત્મા છે. સધળાં શરીરાની અંદર વિષયોથી રહિત, જે સૂક્ષ્મ સામાન્ય અનુભવ રહ્યો છે, તે જ સર્વવ્યાપક આત્મા છે.<sup>૧૭</sup> જેમ સધળાં દૂધની અંદર ઘી રહ્યું છે, તેમ સર્વ પદાર્થોની અંદર તથા દેહોની અંદર આત્મા રહેલ છે.<sup>૧૮</sup> જેમ સમુદ્રનાં સધળાં રત્નોની બહાર તથા અંદર પણ તેજ રહેલ છે, તેમ સધળા દેહોની બહાર તથા અંદર પણ આત્મા રહેલ છે, કે જે આત્મા મૂઠં લોકોને રત્નોમાં કાઠી ઠંકાણે બણાતો નથી.<sup>૧૯</sup> જેમ હાથે ધડા-ઓની અંદર તથા બહાર પણ આકાશ રહેલ છે, તેમ ત્રેલોક્યનાં શરીરાની અંદર તથા બહાર પણ આત્મારૂપ હું રહેલો છું.<sup>૨૦</sup> જેમ સેકડો મોતી-ઓના સમૂહોમાં એક જ તોતણો પરાવાઈ રહે છે, તેમ લાખો દેહોમાં એક જ આત્મા પરાવાઈ રહેલો છે.<sup>૨૧</sup> જે મૂઠં લોકોનાં જેવાંમાં આવતો નથી.<sup>૨૨</sup> બ્રહ્માથી માંડીને તુલ્યપથ ત સધળા પદાર્થોના સમૂહોમાં જે સત્સામાન્ય રહ્યું છે, તે જ અમર આત્મા છે, એમ બ્રહ્મવેતાઓનો નિશ્ચય છે.<sup>૨૩</sup> સંકલ્પરૂપે જરાક સ્ફુરેલા આકારવાળું બ્રહ્મ, અહંકારોદિ તથા જગત આદિ બ્રમ આપ-નોરો કમથી દેખાય છે, માટે અહંકાર આદિ તથા જગત આદિ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે.<sup>૨૪</sup> જે અનુન! આ જે જગતનું રૂપ છે, તે આત્મા-જ છે, માટે તેમાં હું હણાય! કાણ હણાય! કાણ હણે! અને મુજોથી, અગ્રુજોથી તથા જગતસ-

બંધી દુઃખોથી એ આત્માનું શું લેપાય?<sup>૨૫</sup> પ્રતિ-બિંબોમાં ચરીસાની પેઠે સમતાથી તથા સાદી જેના પણાથી રહેલા અને પ્રતિબિંબો જેના જણા-તા સવળા પદાર્થો નાશ પામતાં પણ નાશ નહિ પામનારા આત્માને જે પુરુષ બણે, તે પુરુષને જ વિવેકી સમજવો.<sup>૨૬</sup> જે ચેતન્ય છે તે હું છું અને જે જડ છે તે હું નથી! એમ જે હું કહું છું તે તો જડના તથા ચેતન્યના વિવેકને માટે કહું છું. વાસ્તવિક રીતે તો જે કાંઈ છે તે આત્મા હું જ છું, એમ સમજો.<sup>૨૭</sup> અહંતાવૃત્તિવાળા ચિત્તમાં રહે-નારી આ સવળી સ્તિ તથા પ્રલપ્તરૂપ નિકારો જેમ સમુદ્રમાં જળની ગતિઓ થાય છે, તેમ આત્મામાં જ પ્રવર્તે છે.<sup>૨૮</sup> જેમ પર્વતોમાં પથ-રાપણું છે, વૃક્ષોમાં લાકડાપણું છે અને તરંગોમાં જળપણું છે, તેમ પદાર્થોમાં આત્માપણું છે.<sup>૨૯</sup> જે પુરુષ આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્ફુ-ત બુદ્ધિ, સર્વ પદાર્થોના આત્મામાં અર્થસ્ત બુદ્ધિ અને આત્માને અકર્તા બુદ્ધિ, તે પુરુષને જ દેખતો સમજવો.<sup>૩૦</sup> જે અનુન! જેમ અનેક આકારોવાળા તથા અનેક નિકારોવાળા તરંગોમાં જળ રહ્યું છે અને કડાં વગેરે પદાર્થોમાં સુવર્ણ રહ્યું છે, તેમ અનેક આકારો તથા અનેક નિકારોવાળાં સર્વ ભૂતોમાં આત્મા રહ્યો છે.<sup>૩૧</sup> જેમ અનેક પ્રકારના ચપળ તરંગો જળમાં રહ્યા છે અને કડાં વગેરે પદાર્થો સુવર્ણમાં રહ્યા છે, તેમ સધળાં ભૂતો પરમાત્મામાં રહ્યા છે.<sup>૩૨</sup> જે અનુન! સધળાં પદાર્થો, પ્રાણીઓ અને પર-બ્રહ્મ એ સર્વજીવો એક જ છે એમ સમજો, ભુલ-પણુ જરા પણ નથી.<sup>૩૩</sup> જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, માટે જન્મ-મરણાદિ ભાવવિકારો દોને થાય, ક્યાં થાય અને જગત પણ ક્યાં રહ્યું? માટે તેમે યાં માટે વૃથા મોહ ધરો છો!<sup>૩૪</sup> આ પ્રનારો નિર્ભય બ્રહ્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરી અને અંદર પૂરા નિશ્ચયથી તેનો અનુભવ કરી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા સમઘ્ની મહાત્મા જીવન્યુક્ત લોકો આ જગ-

તમાં વિચરે છે.<sup>૧૫</sup> માનથી તથા મોહથી રહિત રહેનારા, સંગતા દોષોને છૂટી દેનારા, વેદાંત-શાસ્ત્રમાં જ નિષ્ઠા રાખનારા, કામનાઓથી રહિત થઇને રહેનારા અને સુખ-દુઃખ આદિ નામનાં દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા વિદ્વાન લોકો અને વિદેહ-કેવલ્યરૂપ અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૬</sup>

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈર્ગ-ચ્છન્ત્યમૃદાઃ પદમન્યયં તત્ ॥ ૬૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'અર્જુનો પદ્દેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૩ એ સમાપ્ત

### સર્ગ ૫૪ મો

સુખ-દુઃખાદિનું કારણ અને આત્માપદેશ

॥ શ્રીમદ્વાણુવાચ ॥

ભૂય એવ મહાવાંહો ગૃણ મે પરમં વચઃ ।

યચ્ચેદ્દ્મં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ મોહ્યાઃ:-હે મહાબાહુ અર્જુન! ફરીવાર પણ હું તમને ઉત્તમ વચન કહું છું, તે સાંભળો. તમે પ્રીતિથી સાંભળવા ઇચ્છો છો અને સાંભળી-સમજીને સતોષ પામે છો, એટલા માટે તમારું હિત કરવાની ઇચ્છાથી હું તમને કહું છું.<sup>૧</sup> હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! 'વિષયો જ સુખ-દુઃખરૂપ છે' એવી ભ્રાંતિને છોડી દો; કેમકે ઉનાળામાં ઠંડો પદાર્થ સુખદાયી થાય છે, ગરમ પદાર્થ દુઃખદાયી થાય છે અને સિયાળામાં ગરમ પદાર્થ સુખદાયી થાય છે અને ઠંડો પદાર્થ દુઃખદાયી થાય છે; માટે વિષયો સુખ-દુઃખરૂપ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિષયો સુખ-દુઃખરૂપ નથી, પણ જનારા-આવનારા છે અને અનિત્ય

છે; માટે પ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્ય રાખો અને અપ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં સહનશીલ થાઓ.<sup>૨</sup> સુખ અને દુઃખ એ અદ્વૈત પૂર્ણાનંદ સ્વભાવનાળા આત્માથી ભિન્ન નથી; માટે દુઃખ પણ ક્યાં રહ્યું? અને સુખ પણ ક્યાં રહ્યું? પ્યારાં ધનપુત્ર આદિ મળી આવે તો 'હું પૂર્ણ છું' એવી ભ્રાંતિથી, અભિમાનને લીધે સુખ થાય છે અને પ્યારાં ધનપુત્રાદિનો વિયોગ થાય તો 'હું અધૂરો છું' એવી ભ્રાંતિથી અભિમાનને લીધે, દુઃખ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારી જુઓ તો આત્મા, જ આદિ તથા અંતથી રહિત છે અને અવયવોથી પણ રહિત છે, તેને પૂર્ણ થવું તથા અધૂરું થવું સંભવે જ કેમ? જોને વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સાચાપણાની ભ્રાંતિ ટળી જાય, તે જીવંધીર, તત્ત્વદર્શી અને સુખ-દુઃખોમાં સમાનદષ્ટિવાળો થઇને જીવન-મુક્ત થાય છે.<sup>૪</sup> 'આત્મા સર્વરૂપ છે' એમ સમજવામાં આવે તો, દુઃખ આદિ ભેદો પણ આત્મારૂપ હોવાને લીધે પ્રતિકૂળ લાગે જ નહિ. 'દુઃખ આદિ ભેદો મિથ્યા જ છે,' એમ સમજવામાં આવે તો પણ મોટો લાભ એ છે કે મિથ્યાભૂત પદાર્થો સફળ કરી શકાય એમ છે.<sup>૫</sup> આત્મા જ સર્વરૂપે દેખાય છે, માટે સુખ કે દુઃખ સુદૃઢ છે જ નહિ. અધિષ્ઠાનભૂત આત્મામાં કંદિપત અનાત્મપદાર્થોની વાસ્તવિક સત્તા કેમ હોય? દુઃખાદિ અસત્ પદાર્થો છે, માટે તેઓની સત્તા નથી અને આત્મા સત્ પદાર્થ છે, તેથી તેની અસત્તા ત્રથી. એટલા માટે સુખ-દુઃખાદિ છે જ નહિ અને જ કાંઈ છે, તે દેવળ પરમાત્મા જ છે. હે અર્જુન! તમે જગતના સત્પણાની બુદ્ધિને તથા આત્માના અસત્પણાની બુદ્ધિને છોડી દઈને, સત્તા તથા અસત્તાના સંબંધના નિમિત્તભૂત મનને પણ તુરંત જાણી છોડી દઈને, આત્મામાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો.<sup>૬</sup> હે અર્જુન! સાક્ષીભૂત આત્મા ચેતન છતાં પણ અને ચરીરની અંદર રહેલી

\* આ ચોપનમાં સર્ગમાં સુખ-દુઃખો વગેરેના અન્યથું કારણ, તેઓના ત્યાગનો ક્રમ અને જેના આશ્રયથી સુખ-દુઃખાદિકનો ત્યાગ થાય તે, એ સંબંધ કહેવામાં આવેશે

છતાં પણ સુખોથી રાજ થતો નથી અને દુષ્ટો-  
થી જ્ઞાનિ પામતો નથી. <sup>૧૮</sup> દેહપણને પામેલા  
ચિત્ત આદિ જડ પદાર્થો જ દુષ્ટને પાત્ર છે. તે  
ચિત્તાદિક પદાર્થો ખગડે કે નષ્ટ થઈ બચે તો પણ  
તેમાં આત્માનું કશું ખગડે કે નષ્ટ થાય એમ  
નથી. દેહ આદિ જડ પદાર્થોના સમુદાય કે જ  
દુષ્ટ વગેરેને ભોગવનાર માનવામાં આવે છે, તે  
સમુદાય પણ અભોધને લીધે જીહેલો માયારૂપ  
બ્રમ જ છે, એમ સમજો. દેહ આદિ કે દુષ્ટ  
આદિ કાંઈ પદાર્થ આત્માથી જુદો નથી, માટે  
કાણે કોનો અનુભવ કરે? જ આ દુષ્ટ છે તે  
અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાંતિ છે, માટે તે  
યથાર્થ બોધથી જ નષ્ટ થાય છે. આ વિષયમાં  
દર્શાત કહું છું, તે સાંભળો. <sup>૧૦-૧૩</sup> જમ રજ્જુમાં  
સર્પનો ભય અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે  
બોધથી નષ્ટ થઈ બચે છે, તેમ દેહ આદિ તથા  
દુષ્ટ આદિ અભોધથી થયું છે માટે બોધથી જ  
નષ્ટ થઈ બચે છે. <sup>૧૪</sup> 'સધર્મ' જગત પૂર્ણબ્રહ્મ જ  
છે, માટે તે નષ્ટ પણ થતું નથી અને ઉત્પન્ન  
પણ થતું નથી' એમ સમજવું એ જ સાચું છે  
અને એ જ પરમ બોધ છે. <sup>૧૫</sup> જમ સમુદ્રમાં  
કાંઈક તરંગપણું થઈને પાછું લીન થઈ બચે છે,  
તેમ બ્રહ્મમાં કાંઈક જગતપણું થઈને પાછું લીન  
થઈ બચે છે. દે અર્જુન! જમ ચક્રીમાં જળ  
સ્ફુરે તેમ તમારામાં બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે, માટે તમે  
નિર્હોષ બ્રહ્મ જ છો. જ કાંઈ કાળ જેવું, ક્રિયાઓ  
જેવું, દેશો જેવું, પુંપણા જેવું, હુ પણા જેવું  
અને સેનાવાળાઓ જેવું-કેમણે છે તે સધર્મ  
બ્રહ્મનો જ વિનત છે, માટે તેમાં ભાવપણાની કે  
અભાવપણાની કલ્પના જ કરવી ઘટતી નથી. <sup>૧૬-૧૭</sup>  
તમે માનને, મદને, શોકને, ભયને, વૃણાને,  
સુખને અને દુષ્ટને છોડી દો. આ સધર્મ દેવ  
મિથ્યા છે. તમે સધર્મના દેવતા અધિષ્ઠાનરૂપે એક  
અને સંતરૂપ થાઓ. <sup>૧૮</sup> આ સેનાઓમાં જે મા-  
ણસો તથા પશુઓ વગેરે છે, તેઓ પણ અનુભવ-

રૂપ બ્રહ્મ છે અને તેઓનો તમારા હાથથી જ  
ક્ષય થશે, તે પણ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ થશે, માટે  
શુદ્ધ બ્રહ્મને શુદ્ધરૂપ સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મમય જ કરો. <sup>૧૯</sup>  
દે અર્જુન! સુખમાં સુખબુદ્ધિ, દુષ્ટમાં દુષ્ટ-  
બુદ્ધિ, લાભમાં લાભબુદ્ધિ, હાનિમાં હાનિબુદ્ધિ,  
જયમાં જયબુદ્ધિ અને પરાજયમાં પરાજયબુદ્ધિ  
નહિ રાખતાં, સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખીને, શુદ્ધ  
બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ. તમે બ્રહ્મરૂપ મહાસાગર છો  
માટે તમારામાં બ્રહ્મરૂપ જ તરંગો જીડે છે. <sup>૨૦</sup>  
તમે લાભ-હાનિમાં સમાન બુદ્ધિવાળા થઈ,  
દેહાદિકમાં આત્મભાવના છોડી દઈ અને શુદ્ધમાં  
ભરાયેલા પવનની પેઠે, ચચળપણાથી રહિત થઈ  
આવી પડેલુ શુદ્ધરૂપ ક્ષય કરો. <sup>૨૧</sup> દે અર્જુન!  
તમે જે કરો છો, જે ભોગનો છો, જે હોમો છો,  
જે આપો છો અને જે હવે પછી કરશો તે સધર્મ  
આત્મા જ છે, એવી દૃઢ ભાવના રાખીને સ્થિર  
થાઓ. <sup>૨૨</sup> જે માણસ ચિત્તમાં જે વસ્તુનું ધ્યાન  
ધરે તે માણસ તે વસ્તુને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે,  
માટે તમે સત્યબ્રહ્મને પામના માટે ચિત્તમાં સત્ય-  
બ્રહ્મમય થાઓ. <sup>૨૩</sup> બ્રહ્મવેતા પુરુષ પોતે સર્વગી  
કામનાઓને શાંત કરનાર, પરમ પુરુષાર્થ મેળવી  
વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને બ્રહ્મની ભાનના-  
થી રાગરહિત બતાવીને કરે છે. <sup>૨૪</sup> જે પુરુષ  
કર્મમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખે અને બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિને જ  
અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધાટે, તે પુરુષ જ માણસોમાં  
બુદ્ધિમાન ગણાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો  
કહેવાય છે. <sup>૨૫</sup> દે અર્જુન! તમે લાસ વગેરેની  
લાયચથી કર્મ કરો નહિ, તેમ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો  
ન કરવામાં પણ આસક્તિ રાખો નહિ, પરંતુ  
ફળની સિદ્ધિમાં તથા ફળની હાનિમાં સરખી  
ભાવના રાખીને, પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો કરો. <sup>૨૬</sup> તમે  
કર્મોમાં આસક્તિ છોડી દેશો, એટલે કર્મરહિત  
થશો અને તેથી તત્ત્વદર્શન કરનામાં ઉત્સાહ  
ધરાવી સમાન સ્થિતિમાં વામ કરો. <sup>૨૭</sup> જે માણસ  
કર્મોનાં ફળોમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં, સર્વદા

તમ રહે છે અને અભિમાનથી રહિત થાય છે, તે માણસ કર્મોમા ખૂબ જ રચ્યોપચ્યો રહેતો હોય, તો પણ કશું કરતો નથી <sup>૨૯</sup> જે આસક્તિ છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે જે મનમાં મૂર્ખતા હોય તો, કર્મો તરફ કરતાં છતાં પણ કર્તાપણું થાય છે, માટે મૂર્ખતાનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. <sup>૩૦</sup> પરમતત્ત્વને જાણનારા યુરોને આશ્રય કરી, આસક્તિરહિત રહેનારો મહાત્મા પુરુષ, સધર્માં કર્મો કરે, તો પણ તેને કદી કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. <sup>૩૧</sup> કર્તાપણાનો ભાવ મદ્ય જવાથી ભોક્તાપણાનો ભાવ દૂર થાય છે, અને તેથી એકતા પ્રાપ્ત થાય છે, સપૂર્ણ એકતાથી જીવન્મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવન્મુક્તપણાથી વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. દે અર્બુના તમે ભેદબુદ્ધિને બિલકુલ છોડી દઈ, પરમાત્માની સાથે એકતા પામીને, પછી કરવાનું કે ન કરવાનું કામ કરશો તો પણ કર્તા થશો જ નહિ. જે પુરુષનાં સધર્માં કર્મો, કામનાઓના સંકલ્પોથી રહિત હોય, તે જ્ઞાનરૂપ અશિથી અળી ગયેલાં કર્મોવાળા પુરુષને, વિદ્વાન લોકો પડિત કહે છે, <sup>૩૨</sup> જે પુરુષ સમ, સૌમ્ય, સ્થિર, સ્વસ્થ, શાંત અને સધર્માં વિષયોમાં સ્પૃહા વગરનો રહે, તે પુરુષ ક્રિયાઓ કરતો હોય તો પણ તે કાંઈ જાતની ક્રિયાઓ કરતો નથી <sup>૩૩</sup> દે અર્બુના તમે સુખ-દુઃખાદિક દ્વંદ્વોથી રહિત થાઓ, ભરણપોષણની ચિંતાથી ગંધિત થાઓ, ધીર થાઓ, સર્વદા સ્વરૂપમા જ રહેા, વ્યવહારની પદ્ધતિથી આવી પડેલા કાર્યોને અનુમર્થા કરો અને એવી રીતે પૃથ્વીના ગણગારૂપ થાઓ. <sup>૩૪</sup> જે માણસ કર્મેન્દ્રિયોને કર્મો કરવાથી અટકાવીને, મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યો કરે, તે મૂઠ માણસ હોંગી કહેવાય છે <sup>૩૫</sup> જે માણસ મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મો કર્યો કરે, તે આસક્તિ વગરનો માણસ ગ્રેષ્ઠ ગણાય છે. <sup>૩૬</sup> જમ નદીઓ ભરપૂર રહેનારા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રપાણું પામીને સમુદ્રમાં જ લીન થાય

છે, તેમ મિથ્યાત્વબુદ્ધિથી દૂર થયેલા સધર્માં વિષયો, જે પુરુષનાં આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે અને આત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે, તે પુરુષ શાંતિને પામે છે. કામનાઓવાળો પુરુષ કદી શાંતિને પામતો નથી. <sup>૩૭</sup>

આપૂર્વમાળમચ્છલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ । તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે સ જ્ઞાંતિમામોતિ ન કામકામી ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'આત્મજ્ઞાનોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૪ માં સમાપ્ત

~\* સર્ગ ૫૪ મો \*~

જીવતત્ત્વનિરૂપણ

॥ શ્રીમદ્ગણુવાચ ॥

ન કુર્યાદ્ભોગસંત્યાગં ન કુર્યાદ્ભોગમાવનમ્ । સ્થાવર્યં તુ સમેનૈવ યથાપ્રોક્તાનુવર્તિના ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-દે અર્બુના ભોગોને ત્યાગ પણ ન કરવો અને સારા ભોગો મેળવવા પ્રયત્ન પણ કરવો નહિ, પરંતુ લાભમાં અને હાનિમાં એક સમાન ભાવથી રહેવું અને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરવું. <sup>૧</sup> દેહ કે જે અનાત્મા છે અને જન્મ આદિ વિકારોવાળો છે, તેમાં આત્માપણાની ભાવના નહિ કરતાં આત્મા, કે જે સત્ય છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે, તેમાં જ આત્માપણાની ભાવના રાખો. દે અર્બુના દેહનો નાશ થાય તો પણ કંઈ નાશ પામતું નથી. જે આત્માને નાશ થતો હોય તો તે જ ખરો નાશ કહેવાય, પણ આત્મા નિત્ય સ્થિર હોવાને લીધે નાશ પામે એવો જ નથી.

\* આ પચાવનમાં સર્ગમાં દેહાદિકને નાશ થતા મૂળને કે તત્ત્વવેત્તાને મેળવના પણ આત્મા નષ્ટ થતો નથી, પરંતુ ભ્રાંતિને લીધે, મૂળને જન્માદિક યાય છે અને તે ભ્રાંતિ નહિ હોવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાને જન્માદિક થતા નથી, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે

આત્માનો દેહાદિ સાથે સંબંધ થાય છે તેનું કારણ ચિત્ત છે, એટલે જો આત્માને ચિત્તથી જુદો પાડીને જોવામાં આવે, તો આત્મા જન્મોદિ વિકારોથી રહિત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આવા બોધવાળો પુરુષ યુદ્ધ આદિ કર્મો કરતો હોય તો પણ તે કશું કરતો નથી.<sup>૩૪</sup> જો આસક્તિ છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે. જો મનમાં મૂર્ખતા હોય તો અકર્તાને પણ એ કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મૂર્ખતાને જ છોડી દેવી. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ ગુરુના આશ્રયને લીધે આસક્તિથી રહિત થયેલા મહાત્મા પુરુષ સંપૂર્ણ કાર્મો કર્યા કરતો હોય તો પણ તેને કર્તાપણું કદી પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૩૫</sup> આત્મા નાશવંત નથી, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને કદી પણ જીર્ણ થતો નથી, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે. 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એવો દુષ્કાર્યો દુર્બોધ તમારે રાખવો નહિ.<sup>૩૬</sup> આત્માને જાણનાર ઉત્તમ પુરુષો 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એમ કદી પણ ધારતા નથી અને આત્માને જ આત્મા માનવાને લીધે કદી પણ તે પોતાના આત્માને દેહાદિકરૂપ ગણતા નથી.<sup>૩૭</sup>

અર્જુન બોલ્યો:-હે ત્રેલોક્યના નાય ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! જો એમ જ હોય તો દેહાદિને આત્મા માનનારા મૂઢ લોકોને પણ દેહાદિનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થતો નથી, તો તેથી કશી હાનિ થતી નથી !

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યો:-હે અર્જુન ! જન્મ તમે ધારો છો તેમજ છે. ક્યાંય કાંઈ નાશ પામતું જ નથી. જો કાંઈ છે તે અવિનાશી આત્મા જ છે, માટે તેનું શું હોય અને ક્યાં નષ્ટ થાય ?<sup>૩૮</sup> આ નષ્ટ થયું અને આ મર્યું એવી રીતની ભ્રાંતિ વિના, બીજું કાંઈ પણ નષ્ટ થતું કે મળતું મારા જોવામાં આવતું નથી. જન્મ વાંઝણીનો પુત્ર નષ્ટ પણ થતો નથી અને મળતો પણ નથી, તેમ દેહાદિમાં કાંઈ નાશ પણ પામતું નથી અને કાંઈ

મળતું પણ નથી. જો પદાર્થ અસત્ છે તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જો પદાર્થ સત્ છે તેનું ન હોવું સંભવતું નથી. એમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોએ સતતા અને અસતતા સ્વભાવનો નિશ્ચય કરેલો છે.<sup>૩૯</sup> આત્મતત્ત્વ કે જોયું આ સંબંધ બ્યાસ છે તે અવિનાશી છે, એમ સમજો. અવિનાશી આત્મતત્ત્વને વિનાશ કરવાને કાંઈ પણ સમર્થ નથી.<sup>૪૦</sup> હે અર્જુન આત્મા કે જો નિત્ય છે, અવિનાશી છે અને અપ્રમેય છે, તેના આ દેહો અંતવાળા જ કહેવાય છે, માટે બધુંબોનો દે-પોતાના દેહનો નાશ થતાં, કશો અનર્થ થાય એમ નથી, તેથી યુદ્ધ કરો.<sup>૪૧</sup> આત્મા એક જ છે અને દ્વિત્વ મુદ્દલ છે જ નહિ. જો નથી તેનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? આત્મા અવિનાશી છે, અંતથી રહિત છે અને સત્ છે; માટે તેનો નાશ થતો નથી.<sup>૪૨</sup> દ્વિત્વનો અને એકત્વનો પણ ત્યાગ કરતાં, જો શાંત અને કાર્યો તથા કારણોના અધિષ્ઠાનરૂપ પદ અવશેષ રહે છે, તે જ પરમપદ છે.<sup>૪૩</sup>

અર્જુન બોલ્યો:-હે મહારાજ ! ત્યારે માણસોને 'હું મરી જાઉં છું' એવી પ્રતીતિ થાય છે ? અને સ્વર્ગ તથા નરક પણ યાથી પ્રતીત થાય છે ?<sup>૪૪</sup>

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યો:-આ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તથા તેઓની તન્માનાઓથી રચાયેલો છે, તેમાં મન, બુદ્ધિ વગેરે ગોઠવાયા છે; તેના સ્થૂળ દેહને લીધે પરમાત્માને જાણવું છે અને તે જાણવું જ જન્મની, મરણની તથા સુખ-દુઃખ વગેરેની શ્રાંતિનું નિમિત્ત છે.<sup>૪૫</sup> જન્મ દારીથી વાછકડું ખેંચાય છે, તેમ તે જીવ વાસનાથી ખેંચાય છે; અને જન્મ પાંચરાની અંદર પક્ષી રહે છે તેમ તે જીવ ચરીરની અંદર રહે છે. એ જીવ જન્મ કાળને લીધે સુકાર્થ ગયેલાં પીપળાના પાંદડામાંથી જન્મ જતો રહે છે, તેમ કાળને લીધે જન્મરિત થયેલા ?

વાસનાને લીધે જતો રહે છે.<sup>૧૯,૨૦</sup> જેમ વાયુ પુષ્પાદિકમાંથી ગધાને સાથે લઈને જાય છે, તેમ જીવ શરીરમાંથી શ્રોત્રને, ચક્ષુને, ત્વચાને, રસનાને અને ઘ્રાણને સાથે લઈને જાય છે.<sup>૨૧</sup> જીવને જે વાસના થવી, તે જ દેહ છે. બીજી ક્ષી ગોઠવણથી દેહ થયો નથી. વાસનાઓ ટૂંકી બધી ત્યારે સૂક્ષ્મદેહ ક્ષીણ થાય છે અને સૂક્ષ્મદેહ ક્ષીણ થાય, ત્યારે પોતે જ પરમપદ-રૂપ થાય છે.<sup>૨૨</sup> બ્રાંતિઓના ભારને ધરનારો, વાસનાવાળો જીવ અન્નપાનાદિકથી પોષાઈ, જેમ ઇન્દ્રજનવાળો પુરુષ આકાશમાં જમે છે, તેમ અનેક યોનિઓમાં લખ્યા કરે છે.<sup>૨૩</sup> જેમ પવન પુષ્પમાંથી ગધને સાથે લઈને જાય છે, તેમ વાસનાઓને વશ થયેલા જીવ, શરીરમાંથી સઘળી શબ્દાદિકનાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ-ઓને સાથે લઈને જાય છે.<sup>૨૪</sup> હે અર્જુન! જેમ પવન શાંત થતાં, વૃક્ષ હાલતુંચાલતુ નથી, તેમ જીવ નીકળી જતાં દેહના સઘળા અવયવો ગતિ વિનાના થાય છે.<sup>૨૫</sup> ચેષ્ઠા વગરનો દેહ, છેઠાતાંભેદાતાં અદશ્ય થઈ બૈય છે, એટલા માટે તે દેહ જીવ વગરનો અને મરણ પામેલો કહેવાય છે.<sup>૨૬</sup> પ્રાણમય શરીરવાળો જીવ, જે જે દેહ, દેશ, કાળ તથા ભોજ્ય આદિ આકારમાં અદૃશ્યને લીધે દેહ વાસનાવાળો થાય છે, તે તે વિરતીણ આકારને, વાસનાના અભ્યાસને લીધે દેખે છે.<sup>૨૭</sup> જીવને આ દેહ મિથ્યા છતાં જ ભવામાં આવે છે, માટે આ દેહને નાશ થતાં, તમે યોગીને નાશ થયો એમ માનો નહિ. જેમ સુપુ-તિંગિણી પુરુષ, કથા ઉપર દંડિ કરતો નથી, તેમ તમે પણ દેહાદિકની ઉપર દંડિ કરો જ નહિ.<sup>૨૮</sup> જીવ જેમ વાસનાથી, જુદા જુદા આકારોને દેખે છે, તેમ જ વાસનાથી તેઓના વિનાશોને પણ દેખે છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આરંભથી માંડીને વાસનાઓથી જ ગાય તથા ઘોડા વગેરે આકારો કલ્પેલા છે, પણ કુંભારની પેઠે માટી વગેરેથી

કથુ રચ્યું નથી.<sup>૨૯</sup> ઉત્પત્તિના કાળમાં, પહેલા ક્ષણમાં જ, મોઢા આગળ જે જે દેહાદિકરૂપ જેવી રીતતું ભવામાં આવે છે, તે તે રૂપ વિનાશ થતાં સુધી, તેવી રીતિવાળું રહે છે, કેમકે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થયેલા રૂપને સાચવી રાખે છે.<sup>૩૦</sup> જેમ આજ પ્રાયશ્ચિત કરવાથી પહેલાંનાં સઘળાં પાપ નાશ પામે, તેમ હમણાં કરવામાં આવતા શુભ પુરુષાર્થથી પૂર્વનાં અશુભ વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે.<sup>૩૧</sup> જે પૂર્વના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુ-પાર્થ હોય, તો તે તે પ્રયત્ન પાછળના પ્રયત્નને કાવવા દેતો નથી, અને જે પાછળના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય, તો તે પ્રયત્ન પૂર્વના પ્રયત્નને કાવવા દેતો નથી.<sup>૩૨</sup> એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે વિધ્યાયળ કાટતો હોય, અથવા પ્રલયનો પવન વાતો હોય તો પણ શાસ્ત્રને અતુસરતા પ્રયત્નને છોડવો નહિ.<sup>૩૩</sup> અનાદિ કાળના મોહથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળો જીવ, લાંબા લાંબા કાળની વાસનાના અભ્યાસને લીધે જ ચોતરફ નરકને, સ્વર્ગને તથા સૃષ્ટિ વગેરેને દેખ્યા કરે છે.<sup>૩૪</sup>

‘અર્જુન યોહ્યાઃ-હે’ જગતના પતિ ! આ જીવ, કે જે જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે, તેને નરકના, સ્વર્ગના અને સૃષ્ટિ વગેરેના દેખાવો-રૂપી ભ્રમે થવામાં શું કારણ છે ?’<sup>૩૫</sup>

શ્રીકૃષ્ણ યોહ્યાઃ-નાસ્તવિક રીતે જોતાં, સ્વપ્ન જેવી અને લાંબા કાળના અભ્યાસને લીધે પ્રાદેયેલી વાસના જ સસારરૂપી બ્રાંતિ દેનારી છે, એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી વાસના ને નિર્મૂળ કરવી, એ જ પરમકલ્યાણનો ઉપાય છે.

અર્જુન યોહ્યાઃ-હે દેવાધિદેવ ! એ વાસ-ના શાથી જોડેલી છે ? અને શી રીતે ક્ષય પામે ?

શ્રીકૃષ્ણ યોહ્યાઃ-અજ્ઞાનથી થયેલી વાસના પોતે મિથ્યા હોવા છતાં, આત્માની ભાવના કરે છે, તે માટે આત્મજ્ઞાન થતાંતી સાથે જ તે દૂર થાય છે.<sup>૩૬,૩૭</sup> હે કુંતીના પુત્ર ! તમે આત્માનો



વિચાર કર્યો છે અને સત્ય વસ્તુને જાણી ચૂક્યા  
છે, માટે 'આ હું છું' અને 'આ ખીજ લોકો છે'  
અત્યાદિ પ્રકારની વાસનાને છોડી દો.<sup>૧૦</sup>

અર્જુન બોલ્યા:-લિંગશરીર વાસનામ-  
યજ છે અને તે શરીરમાં, જે પ્રતિબિંબ છે તેજ  
જીવ છે, માટે વાસનાનો ક્ષય થાય, તો જીવનો  
ક્ષયજ થઈ જાય; કેમકે જે પદાર્થ જની સત્તાથી  
યથો હોય તેનો નાશ થવાથી તે પદાર્થ નષ્ટજ  
થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે.<sup>૧૧</sup> આ પ્રમાણે  
વાસનાનો ક્ષય થતાં, જીવનો ક્ષય થઈ જાય તો  
મછી પરમ આનંદ ક્યાં પ્રગટ થાય અને મિથ્યા  
બ્રમ ટળી જઈ, મોક્ષ પણ કેને થાય ?<sup>૧૨</sup>

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-જે આત્મસ્વરૂપ છે, તે  
પોતેજ સંકલ્પોની રૂપરૂપ કરવાથી મલિન થાય  
છે અને પછી વાસનામય લિંગશરીરનો આકાર  
રહી, તે આત્મા જીવ થાય છે, એમ સમજો.<sup>૧૩</sup>  
જીવ જે કેવળ પ્રતિબિંબ માત્રજ હોય અને વળી  
તે બિંબથી અન્ય હોય તો તમારો કહેલો દોષ  
ખોલે. વાસ્તવિક રીતે ખીજને, આધીન નહિ  
હેતારૂં, સંકલ્પોથી રહિત અને અવિનાશી જે  
આત્મતત્ત્વ છે, તેજ પોતાની અવિચારી દંકાળને  
જીવપણાને પામેલા જેવું જણાય છે. એ આત્મ-  
તત્ત્વ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના બોધના પ્રમા-  
ણને લીધે વાસનાઓથી મુક્ત થાય એજ મોક્ષ  
છે, એમ સમજો.<sup>૧૪</sup> વાસનાઓનો, જે સમૂહ ક્ષય  
થાય છે, તેજ આ શરીર રહેતાં સુધી જીવન્મુક્તિ  
કહેવાય છે; અને તે જીવન્મુક્તિ તમારાથી અનુ-  
ભવી શકાય એમ છે, માટે તમારે 'કેને મુક્તિ  
થાય છે' એવા સંશય કરવા ઘટતો નથી. હે  
અર્જુન ! તમે જીવતાંજ સ્વરૂપમાં રહેલ આત્મ-  
તત્ત્વનું અવલોકન કરો. જે પુરુષ વાસનારૂપી  
બળથી છટેલો હોય તે મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૧૫</sup>  
જે પુરુષ વાસનાઓથી રહિત ન થયો હોય, તે  
પુરુષ સંપળા ધર્મો પાળતો હોય અને સર્વજ  
હોય, તો પણ પાંજરામાં રહેલા પક્ષીની પેઠે,

ચારેબાજુથી બંધાયેલો જ છે.<sup>૧૬</sup> અવિચારી  
દંકાળેલા અને જને વેદાંતનો પરિચય નથી થયો,  
એવા જે પુરુષને, ઇન્દ્રિયજનનાઓએ કરેલી આકા-  
શમાં મોરની પીછી જેવી, અનેક બ્રમ દેનારી  
સૂક્ષ્મ વાસના અંદર સ્ફુરે છે, તેજ પુરુષ આ  
શરીરમાંજ વેદાંતનો અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાન  
મેળવે, એટલે તે સમૂહ વાસનારૂપ બંધથી  
મુક્ત થાય છે; એટલા માટે વાસનાજ બંધ છે  
અને વાસનાનો જે ક્ષય તેજ મોક્ષ છે.<sup>૧૭</sup>

દુર્દર્શનસ્ય ગગને ચિલ્લિપિચ્છિક્ષેવ સૂક્ષ્મા  
પરિસ્ફુરતિ यस્ય તુ વાસનાંતઃ । મુક્તઃ સ એવ  
મચતીહ હિ વાસનૈવ વન્ધો ન યસ્ય ન તુ તત્ક્ષય  
એવ મોક્ષઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારોમાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો 'જીવન્મુક્તિનિર્ણય'  
એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫૬ મો

જીવન્મુક્તિ અને જગતરૂપ ચિત્ર

॥ શ્રીમદ્ગયાનુવાચ ॥

इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्ततयाऽर्जुन ।

अंतःशीतलतामेत्य वंशुदुःखमलं त्यज ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે  
જે તમે વાસનાનો ત્યાગ કરશો તો તમે જીવ-  
ન્મુક્ત બની અંતઃકરણને શાંત કરશો; એથી  
બંધુઓના વધ સંબંધી દુઃખને દૂર કરો.<sup>૧</sup> હે  
નિર્દોષ અર્જુન ! જરાથી તથા મરણથી રહિત  
અને આકાશ જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા રહી-  
ને, જે પોતાને ગમતા હોય અને જે પોતાને ન  
ગમતા હોય, તે સર્વ સંકલ્પો દૂર કરી રાગનો  
ત્યાગ કરો.<sup>૨</sup> ચિદ લોકોના વ્યવહારની પર-  
પરાથી પ્રાપ્ત થયેલા, આ યુદ્ધરૂપ આચર્યક

\* આ જાપનમાં સર્ગમાં જીવન્મુક્તિની પ્રતિજ્ઞાનો,  
નૈતન્યના તત્ત્વનો, જગતના રૂપનો અને મન સંબંધી  
નિવૃત્તો વિસ્તારથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો.

કાર્યને અને બીજાં પણ યાગદાનાદિક કાર્યો  
જે આવી પડે તો રાગનો ત્યાગ કરી તે કાર્યો  
કરો. કર્મો કરવાથી તમારા તત્ત્વભોધને કશી  
હાનિ થવાની નથી.<sup>૩</sup> દેહની ચેષ્ટાભાવનો ત્યાગ  
કરવો, જે જીવન્મુક્તપણું નથી, પણ શિષ્ટલોકના  
વ્યવહારની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વધર્મરૂપ  
કર્મ ક્યાં કરેલું જે જીવન્મુક્તપણું છે.<sup>૪</sup> 'આ  
કર્મનો ત્યાગ કરું અને આ કર્મનું ચહણું કરું'  
એવી રીતનો ભેદ, મૂઢના મનમાં રહ્યા કરે છે,  
જ્ઞાનીના મનની તો સમાન સ્થિતિ જ રહે છે.<sup>૫</sup>  
શિષ્ટલોકના વ્યવહારની પરપરાથી આવી પડેલાં  
કર્મોને ક્યાં કરતા અને શાંત ચિત્તવાળા જીવ-  
ન્મુક્ત લોકો, પોતાના સંકલ્પોથી રહિત થઈને,  
સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં વસતા હોય તેમ આત્મારૂપે જ  
સ્કુર્યાં કરે છે.<sup>૬</sup> વિષયોમાંથી પોતાની મેળે જ  
પાછી વળેલી, જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો કાચબાનાં  
અંગોની પેઠે અંદર (દેહમાં) પેસીને, એકરસ-  
પણાથી સ્થિર થાય, તે પુરુષને જીવન્મુક્ત સમજ-  
વો.<sup>૭</sup> ચિત્તરૂપી ચિતારો જગતના અધિષ્ઠાનભૂત  
આત્મામાં અનંત વિચિત્રતાવાળા અને સ્ત્રી ત  
વગરના સવળા ત્રૈલોક્યરૂપી ચિત્રને ત્રણે કાળમાં  
બનાવ્યા કરે છે.<sup>૮</sup> પ્રથમ ચિત્તરૂપી ચિતારાએ  
અજ્ઞાનરૂપ આકાશમાં અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી દેખા-  
વાને યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ વૃત્તિઓરૂપી પીંછી-  
ઓથી સ્પષ્ટ દોરીને આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર  
દેખાડેલું છે.<sup>૯</sup> આકાશ કે જે આ જગતરૂપ ચિત્ર-  
ની સ્ત્રીતરૂપ જણાય છે, તે તો ચિત્રના અસુક  
ભાગોને બનાવ્યા પછી બનાવેલું છે. અહો !  
આ રચના અપૂર્વ છે, બ્રાંતિ જ છે, મહામાયા જ  
છે અને ખંડની સ્ત્રી તની પેઠે નિસ્સાર હોવા છતાં  
પણ મૂઢલોકોને સારી લાગે એવી છે.<sup>૧૦</sup> જગતમાં  
આધારો અને આવેશો ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં  
આવે છે, પણ વાસ્તવિક જોતાં સધળા આધારો  
અને આધેશો ચિત્તરૂપ જ હોવાને લીધે, તેઓમાં  
જરા પણ ભેદ નથી.<sup>૧૧</sup> કે કમળસરમાં નેત્રોવાળા

અનુન ! આ જગતમાં જે જે સ્ત્રી તો જોવામાં  
આવે છે, તેઓ પણ ચિત્તે કરેલાં ચિત્રોરૂપ જ  
હોવાને લીધે, આકાશથી પણ વધારે શૂન્ય છે  
એમ સમજો. જેમ ચિત્તમાં સ્વપ્નરૂપ બ્રાંતિ થતાં,  
ક્ષણભાવમાં દેખાતા પદાર્થોના ઉદય અને લય  
શૂન્ય જ છે, તેમ મન અને મનના કાર્યરૂપ  
ખંડારનું તથા અંદરનું જગત શૂન્ય જ છે. આ  
જે જગત છે, તે એક જગતનું લાંબા કાળનું મનનું  
માનેલું રાજ્ય છે, તેથી તેમાં સત્યતા પ્રતીત થાય  
છે.<sup>૧૨, ૧૩</sup> જે સત્યપણું બ્રાંતિથી કલ્પાયેલા પદાર્થ-  
માં ત્રણે કાળમાં હોતું નથી, તે સત્યપણું તે  
પદાર્થનું તત્ત્વ બણ્યા પડેલાં પણ તે પદાર્થમાં  
હોય કે ? તે તે કામોમાં ઉપયોગી થવાને લીધે  
ઉપરટપકે જોતાં જે સત્યતા પ્રતીત થાય છે, તે  
સત્યતા શાસ્ત્રાદિકદ્વારા સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં લીન  
થઈ જાય છે. જેમ ચરફતુના સૂર્યના પ્રકાશથી  
દેખવામાં આવતું વાઘગાંબીનું મંડળ સૂર્યના  
પ્રકાશથી જ સુકાઈને લીન થઈ જાય છે, તેમ  
કાયા અવલોકનથી દેખવામાં આવતું, જગત  
શાસ્ત્રાદિકદ્વારા પાકા અવલોકનથી લીન થઈ જાય  
છે.<sup>૧૪, ૧૫</sup> ચિત્તરૂપી ચિતારોના ચિત્રમાં રહેલી આ  
ખંડારની ત્રૈલોક્યાદિક પૂતળીઓ, સ્ત્રી ત ન હોવાને  
લીધે, આકાશ વગરની જ (શૂન્ય જ) છે. એ  
પૂતળીઓ પણ નથી અને તમે પણ નથી, માટે  
કાણું કયા પદાર્થથી હણાય એમ છે.<sup>૧૬</sup>  
તમે બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં, મરનારપણાના અને  
મારનારપણાના મોહને છોડી દઈને, નિર્મળ  
થાઓ. બ્રહ્મરૂપ આકાશને વધ આદિમાં પ્રવૃત્તિ જ  
નથી અને જે પ્રાતિભાસિક પ્રવૃત્તિ દેખાય છે,  
તે પણ બ્રહ્મના આકાશરૂપે જ છે. એટલા માટે  
કાળ, ક્રિયાઓ, સ્ત્રી તો તથા કલાઓ વગેરે જે  
કંઈ વિચિત્રતા દેખાય છે, તે સધળું નિર્મળ  
બ્રહ્મ જ છે જેમ મનના માનેલા રાજ્યમાં સવળા  
પદાર્થો આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે, તેમ આ  
સધળું જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે.<sup>૧૭, ૧૮</sup>

ચૈતન્યરૂપી ( નહિ બળવામાં આવેલા ચૈત-  
ન્યરૂપી ) ચિતારાએ ચિતરૂપ ભીંતમાં જ કાંઈ  
આ જગતરૂપ ચિત્ર બનાવ્યું છે, તે સઘળું-શૂન્ય  
હોવાને લીધે આકાશથી જરા પણ બુદ્ધિ પડતું  
નથી. જન્મ-મનોરાજ્યમાં પદાર્થોના ધડીકમાં  
જન્મ થાય છે અને ધડીકમાં નાશ થાય છે, તેમ  
આ જગત પણ ધડીકમાં જન્મે છે અને ધડીકમાં  
નાશ પામે છે, એમ સમજો. ૨૯, ૨૦ અનેક પદાર્થોની  
સ્થિતિ એવા પછી, તમારા મન પર મર-  
નાર અને મારનાર એવા ભેદ દઢ થયા છે અને  
તેથી તમારી જ કલ્પનાઓ અધારે છે, તે હવે  
મારા ઉપદેશથી દૂર થઈ હશે. જન્મ મિથ્યા  
પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવામાં મન સમર્થ છે, તેમ  
ક્ષણને કલ્પ બનાવવામાં પણ મન સમર્થ છે.  
મન ક્ષણને કલ્પ બનાવી દે છે, એ વાત તો  
સહેજ છે, પણ એથી મોટી વાત એ છે તે  
મિથ્યા જગતને પણ ક્ષણમાત્રમાં સાચું બનાવી  
દે છે. આવા મનના સામર્થ્યથી જ આ જગતરૂપ  
બ્રાંતિ બેઠેલી છે. ક્ષણમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે જે  
વિચિત્ર સ્વભાવોવાળું મનનું કલ્પેલું રાજ્ય દેખાય  
છે, તે જ આ જગતરૂપી જગ છે. 'નિત્યમુક્ત  
આત્મામાં અધ્યાસ (બ્રહ્મ) થવાથી અને કેવળ  
પ્રતિભાસમાત્રથી થયેલ હોવાને લીધે આ જગત  
ક્ષણિક અને તુરંત જ છે' એમ નહિ બળનારા  
અજ્ઞાની લોકોએ જ જગતમાં વજના જેવું દૃઢ-  
પણું કલ્પી લીધું છે. ૨૧-૨૨ તત્ત્વને નહિ બળ-  
નારા આત્માને જ વિપરીત પ્રતિભાસ થાય  
છે, તે જ આ જગત છે; માટે આવા જગતને  
અધ્યાસેપ થવો અથવા તેનો બાધ થવો તેમાં  
કાંઈ મોટી વાત નથી. ચિતરૂપી ચિતારાએ  
ચૈતન્યમાં સંકલ્પમાત્રથી બનાવેલ આ જગત  
છે જ ક્યાં, કે જેની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કર-  
વાની જરૂર પડે ? આ જગતરૂપી ચિત્ર ભીંત  
વગરનું છતાં અને રંગ વગરનું છતાં પણ બધું  
ભારે આડબરવાળું હોય, તેમ મોઢા આગળ

ખડું થયું છે. ૨૭, ૨૮ આસક્તિ આપનાર, ઇન્દ્રિ-  
યોને લલચાવનાર, અનેક પ્રકારના અવિદ્યાના  
ભાગોરૂપી આજ્ઞોનાની રેખાઓવાળું, અનેક  
સૂર્યોદિક તેજનાં કિરણોથી ચક્રચકિત લાગતું,  
અનેક કલ્પો તથા યુગોરૂપી અવધોવાળું, વિવિધ  
રંગોરૂપી રંગોથી રંગાયેલું, અનેક પ્રકારના  
દેખાવોના વિલાસોવાળું; અનેક પ્રકારના અતુ-  
ભવોરૂપી અભોવાળું, ગુરુ આદિ અનેક પ્રદોષોથી  
અત્યંત દીપતું, સૂર્યોદયના તથા સૂર્યાસ્ત આદિના  
સમયોમાં પૂર્વપશ્ચિમના અતિ વિચિત્ર દેખાવો-  
વાળું, આકાશરૂપી સ્થામ સરોવરમાં તારા, ચંદ્ર  
તથા સૂર્યરૂપી પ્રકુલિત કમળોવાળું, ઉચે બેઠા-  
યેલી ને વિચિત્ર રચનાઓવાળી વાદળોઆની  
પંક્તિઓરૂપી પક્ષી તથા મંજરીઓથી શોભી  
રહેલું, તે તે લોકોરૂપી કાઠઓમાં આવેલાયેલી  
દેવ, દૈત્ય તથા મનુષ્યોરૂપી પૂતળીઓવાળું અને  
સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિના ઉત્તમ પ્રકારરૂપી કળી-  
ચૂનાથી ચક્રચકિત લાગતી આકાશરૂપી ભીંતના  
દેખાવવાળું આ જગતરૂપી ઉજ્જવળ અને સ્ફુટ  
ચિત્ર ભીંત વિના બેઠેલું છે, એ મોઢું આશ્ચર્ય  
છે. ૨૯-૩૨ ચિત્ર નામના પ્રસિદ્ધ ચિતારાએ પો-  
તાની વિચિત્ર બુદ્ધિરૂપી નટયાળામાં બેસી, સાક્ષી-  
ચૈતન્યરૂપી દીવાનો આશ્રય લઈ અને પરબ્રહ્મરૂપ  
આકાશને અધિષ્ઠાન બનાવી, સર્વ લોકો જેનાં  
ધરણ છે એવી ચિત્રવિચિત્ર લીલાઓ કરતી,  
ત્રિલોકરૂપી મનોહર-પૂતળી બનાવી છે. જે પૂત-  
ળીનું અંગ બ્રહ્માડ, ચૌદલો મેઘ, સૂર્ય અને ચંદ્ર  
એ નેત્ર, ધર્મ, અર્થ અને કામનાં તત્ત્વોનાં  
રાસો જેની સાડી, સાત પાતાળ જેનાં સાથળથી  
આરંભી ચરણ સુધીનાં અંગો, પૃથ્વી-જેનું  
નિતંબ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ, જેના ચાર  
હાથ, વિવેક અને વૈરાગ્ય જેનાં સ્તન, સત્ત્વ-  
ગુણરૂપી જેની કાંગળી, શેષનાગોથી વીંટા-  
યેલું ભૂતલ જેનું આસન, મેરુ, હિમાલય આદિ  
પર્વતો જેનાં ચિહ્નો, અધ્યલોક જેનું ઉદર,

તારાઓ જનાં રેખાંચ, વીજળી જતા દાંતની હાર, પ્રાણીઓ જનાં રંવાટાં અને જણે પ્રલય-કાળના કુંકાતા પવનની પુષ્પમાળા ધારણ કરી છે તેમ જ પોતાનાં નેત્રોથી અંધકાર દૂર કરે છે એ પૂતળીમાં વ્યથિ-સમથિ જીવ મૂકવામાં આવ્યો છે અને લાંબા કાળના અનુભવથી વાસનાવાળા આ ચિત્તરૂપી ચિતારાએ તેનું યોગ્ય ધડતર ક્યું છે. ૩૩-૩૭

જીવાન્વિતા ગગન એવં કૃતા વિચિત્રા વ્યો-  
માત્મિકા ચિરવિલક્ષણચિત્રકર્તા । ચિત્તેન ચિત્ર  
પરિકર્મવિદા ત્રિલોકી નાનાવિલાસવલિતા વર-  
પુત્રિકેતિ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તવર્ણન' એ  
નામનો સર્ગ ૫૬ માં સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૫૭ મો ~~~~~

વાસનાની નિવૃત્તિનો ઉપાય

॥ શ્રીમદ્ગવાનુવાચ ॥

इदं विद्धि महाश्वर्यमर्जुनेह हि यत् किल ।

पूर्वं संजायते चित्रं पद्माङ्गिचिह्नेदेति हि ॥ ૧ ॥

• શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:— હે અર્જુન! અહીં આ  
મોઢું આશ્ચર્ય સમજે કે, જે પ્રથમ ચિત્ર થાય છે  
અને પાછળથી ભીત ઉદય પામે છે. (પ્રથમ  
મનથી જગતનો આકાર થાય છે અને પાછળથી  
લુપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે.)<sup>૧</sup> પ્રથમ આધાર વિના જ  
ચિત્ર ઉત્પન્ન થયા મહી, ભીત ઉત્પન્ન થતી ભેવા-  
માં આવે છે, એ વૃક્ષડાના ડૂબવા જેવી અને  
પથરાના તરવા જેવી કેવા પ્રકારની વિચિત્ર માયા  
છે!<sup>૨</sup> ચિત્રમાં રહેલા ચિત્રના જેવા આ રાત્ર્ય  
અઘાંડમાં, તમે કે જે પરબ્રહ્મ આકાશરૂપ છો, તેમને

× આ સત્તાવનમાં સર્ગમાં જે વિચારથી મન  
ગુરત વાસનાઓથી રહિત થાય અને પરમ સુખરૂપ  
અદેહ આત્મા અવરોધ રહે, તે વિચારનો ઉપદેશ કર-  
વામાં આવેશે.

આ મિથ્યા અહંકાર ઉદય પામ્યો છે, એ કેવું  
મોઢું આશ્ચર્ય છે!<sup>૩</sup> જગતને બ્રહ્મરૂપ ગણો તો-  
પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જ  
બનાવ્યું છે, બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, બ્રહ્મ  
જ બ્રહ્મમાં ભોગવાય છે અને બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં  
ફેલાયેલું છે.<sup>૪</sup> હે અર્જુન! જમાં લાંબું-લાંબું  
બ્રમણ થયા કરે છે, એવું આ જગત વાસના-  
રૂપી લાંબી રજ્જુથી બંધાયું છે અને વાસના-  
રૂપી ફાંસીથી ઢંપાયા કરે છે. (જેમ અરીસા-  
માં પ્રતિબિંબ રહે છે, તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં  
રહ્યું છે; માટે આધાર (અધિષ્ઠાન)થી અભિન્ન  
હોવાને લીધે છેદન-ભેદન થવા છતાં પણ તે  
જગતનો નાશ નથી.)<sup>૫</sup> બ્રહ્મમાં જે છેદન-ભેદન  
આદિ વ્યવહાર અને તે વ્યવહારના નિપયજ્યૂત  
જગત પ્રતીત થાય છે, તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી  
પણ બ્રહ્મ જ છે; માટે આ જગતમાં કેવુંયું ભેદાય  
કે છેદાય? શી રીતે ભેદાય કે છેદાય? સાચી  
ભેદાય કે છેદાય? અને ક્યાં ભેદાય કે છેદાય?  
અર્થાત્ કશું થાય એમ નથી.<sup>૬</sup> આવા જ્ઞાનને  
લીધે તમારી વાસનાઓ પણ બ્રહ્મથી જુદી નથી  
જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પુરુષ સધળા ધર્મેમાં  
તત્પર હોવા છતાં અને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ  
વાસનાઓથી રહિત-થયો હોય નહિ, તે પુરુષ  
પોંજરામાં રહેલા સિંહની જેમ અત્યંત બધા-  
થેલો જ છે એમ સમજવું. જે મનુષ્યના ચિત્ત-  
રૂપ ખેતરમાં વાસનારૂપ બીજ અત્યંત અલ્પ  
પણ રહી ગયું હોય તેને તે પાછું સંસારરૂપી  
મોઢું વન થઈ પડે છે. અવ્યાસને લીધે દ્વંદ્વમાં  
રૂઢ થયેલા તત્ત્વબોધરૂપ અગ્નિથી જે વાસનારૂપ  
બીજ પૂરેપૂરું બળી ગયું હોય તો ફરી ભગવં  
જ નથી.<sup>૭-૧૦</sup> જમાંથી વાસનારૂપી બીજ નિ શેષ  
રીતે બળી ગયું હોય એવું સ્વચ્છ મન, કમળપત્ર  
જળમાં ડૂબવું નથી તેમ સુખ-દુઃખાદિક વસ્તુ-  
ઓમાં ડૂબવું નથી.<sup>૧૧</sup> હે અર્જુન! તમે અંધાર  
આશાઓને તણ દઈને આ પવિત્ર ઉપદેશનું

સારી રીતે મનન કરે, મનના મોટા મોહથી રહિત થાય અને બંધુઓના વધ આદિથી થતા ક્વેશોથી રહિત થઈને, એક શાંત બ્રહ્મરૂપે નિર્ભય રહીને પરમાર્ત્તથી સ્વરૂપમાં જ રહે. ૧૨

— શાંતાત્મા વિગતભયોજ્જિતામિતાશો નિર્વાણો ગલિતમહામનો વિમોહઃ । સમ્યક્ત્વં શ્રુતમવગમ્ય પાવનં તત્તિષ્ઠાત્મન્યપહતિરેકશાંતિરૂપઃ ॥ ૧૨ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્ર-  
કરણના પૂર્વાર્ધનો ‘અર્જુનવિશ્રાંતિય-  
ણું’ એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો અમાસ

## સર્ગ ૫૮ મો

અર્જુનની કૃતાર્થતા

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

નયો મોહઃ સ્મૃતિર્લિઘ્વા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।  
સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિણ્યે વચનં તવ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો:—હે કૃષ્ણ ! આપની કૃપા-  
થી મારો મોહ દૂર થયો, આત્મમાન થયું, સર્વ  
સંદેહો દૂર થયા છે અને સ્વસ્થ થયો છું; હવે  
હું આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશ. ૧

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—જે બોધથી હૃદયમાં સ્પષ્ટ  
રીતે રાગ આદિ વૃત્તિઓ સર્વથી શાંત થઈ ગઈ  
હોય, તે અંદર ચિત્તને શાંત તથા વાસનારહિત  
થયેલું સમજો. ૨ આ ચિત્તની વાસનારહિત થયેલી  
સ્થિતિમાં, પ્રત્યગાત્મારૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કે જે વ્યવ-  
હારમાં સર્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપક છે અને પર-  
માર્થમાં સર્વથી રહિત છે, તે તત્ત્વ દર્શયોથી  
રહિત થઈ બળ્ય છે. જેમ પૃથ્વી પરથી બીડીને  
આકાશમાં અત્યંત ઊંચે ગયેલું પક્ષી, કોઈના  
બેવામાં કે બાણવામાં આવતું નથી, તેમ એ  
પદ જગતના કોઈ લોકોના કે ઇન્દ્રિયો વગેરેના  
બેવામાં કે બાણવામાં આવતું નથી. ૩૧૪ એ પ્રત્યક્

૨ આ અર્જુનના સર્ગમાં તત્ત્વભેદથી અવિદ્યા-  
સહિત વાસનાઓના ક્ષય થવાનું અને તેથી અર્જુનના  
કૃતાર્થપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ચેતનરૂપ આત્માને, સર્વનો પ્રકાશ કરનાર, શુદ્ધ  
સકલેષોથી રહિત, ઇન્દ્રિય આદિથી અગમ્ય  
અને સંવિધ્ય જ્ઞાનાથી દૂર જેવો બણે. ૧ જેમ  
લોકોની દૃષ્ટિ પરમાણુઓને બોઈ શકતી નથી,  
તેમ કોઈ પણ લોકો સર્વથી ન્યારા એ અત્યંત  
સ્વચ્છ પદને નિહિયાસત વિના બોઈ શકતા નથી.  
જે પરમ પદમાં સધળા આ ઘટપટ આદિ સ્થૂળ  
પદાર્થોના પણ બાધ થઈ બળ્ય છે, તે પરમ પદમાં,  
બિચારી અતિ સૂક્ષ્મ વાસના શું કરી શકે, એમ  
છે? જેમ અગ્નિના પર્વતને પ્રાપ્ત થઈને હિમની  
કણી લીત થઈ બળ્ય છે, તેમ શુદ્ધ ચેતન્યતત્ત્વને  
પામીને અવિદ્યા લીત થઈ બળ્ય છે. ૨-૬ ધૂળ જત્રી  
તુચ્છ અને ભેગથી બંધન કરનારી બિચારી  
વાસના ક્યાં? અને સધળાં બ્રહ્મલોકમાં ભરપૂર  
થઈ રહેલો આત્મતત્ત્વરૂપી પ્રબળ પવન ક્યાં? ૭  
જ્યાં સુધી આ શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપથી બાણવામાં  
ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી અનેક આકાશથી  
વિકાર પામનારી આ અવિદ્યા સ્ફુરે છે. ૧૦ પોતા-  
ના હૃદયમાં સર્વને ગળી જનારા વ્યાપક પરમ-  
પદમાં સધળા દર્શયોના દેખાવો નાશ પામે છે અને  
સ્વચ્છતા જ હૃદય પામે છે. એ પરમ વસ્તુ કે  
જે પૂર્ણતારૂપ છે, સધળા જગત સંબંધી આકા-  
શથી રહિત છે અને વાણીથી પણ અગમ્ય છે,  
તેને કોની ઉપમા આપી શકાય. ૧૧-૧૨ હે  
અર્જુન ! તમે પૂર્ણ સ્વરૂપનું દર્શન કરીને પ્યારા  
વિષયોનો ત્યાગ કરવા રૂપ મંચની-યુક્તિથી,  
અંતઃકરણમાં રહેનારી વિષયોરૂપી ઝેરથી ઉત્પન્ન  
થયેલી વાસનારૂપી વિષયિકાને (કોગળિયાને),  
ઢાળી નાખીને સંસારના બંધનથી રહિત અને  
નિર્ભય સ્વભાવવાળા પરમાત્મા જ થાઓ. ૧૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્ર ! ત્રેલોક્યના  
નાથ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એટલો ઉપદેશ આપીને  
ચૂપ રહેશે, ત્યારે અર્જુન જેમ સ્થાન કમળોના  
વનની પાસે ભ્રમર શું બરડા કરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ-  
ની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન બોલશે. ૧૪

અર્જુન યોહ્યો:-હે મહારાજ ! આપ કે જ ત્રેલોક્યના નાથ છે, તેમના વચનથી આ મારી બુદ્ધિ સધળા શોકરૂપી યોગથી મુક્ત થઈ છે અને હું સૂર્યના દર્શનથી કમલિની પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ છે.)

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-સંદેહથી રહિતુ થયેલા અને જના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ હશે એવો અર્જુન એટલા વચન યોલી તૈયાર થઈને, યુદ્ધરૂપ લીલા કરશે.<sup>૧૬</sup> એ અર્જુન યુદ્ધભૂમિમાં હાથી-જાને, ઘોડાજાને તથા સારથિજા વગેરેને મારીને તેમનાં શરીરામાંથી ધડધડ નીકળતા લોહીની મોટી નદી ચલાવશે અને આકાશના સૂર્યરૂપી નેત્રને બાણોના સમૂહોના ફેલાવાથી તથા યુદ્ધ-ભૂમિમાંથી જીડેલી રજની પ્રબળ ડમરીથી વ્યાપ્ત કરી નાખશે.<sup>૧૭</sup>

કરિષ્યતિ હૃતગજવાજિસારથિદ્રુતશ્વરદુ-  
ધિરમહાનર્દી હ્રુવમ્ । શરોત્કરપ્રસરમહારજઃ-  
સ્થર્લીં વિરોહિતદ્યુમણિવિલોચનાં દિવમ્ ॥૧૭॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અર્જુનકૃતાર્થતા'  
એ નામનો સર્ગ ૫૮ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૯ મો ~ ~ ~

શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થિરતાના ઉપાય

॥ વચિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतां दृष्टिमवष्टस्य राघवावधिनशिनीम् ।

તિષ્ઠ નિસ્સંગસંન્યાસવ્રજાર્પણમયાત્મકઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-હે રામચંદ્ર ! તમે સધળાં પાપોના નાશ કરનારી આ દષ્ટિનો આશ્રય કરો અને નિઃસંગપણરૂપ સંન્યાસને ધારણ કરીને અને બ્રહ્મમાં સર્વ જગતના બાધરૂપ બ્રહ્માપણ અખંડ એકરસરૂપે રહો.<sup>૧</sup> જ્યાં સધળું જગત

રહેલું છે, જ્યાંથી સધળું જગત થાય છે, જ પોતે સધળા જગતરૂપ છે, જ ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે, જ સર્વમય છતાં પણ નિત્ય તથા પર છે, જ પોતે પ્રપંચથી બહાર દેખાતું હોવાને લીધે દૂર છતાં પણ સર્વના અંતરમાં વ્યાપેલું હોવાથી પાસે છે અને સર્વમાં વ્યાપક છતાં પણ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેને જ આત્મા સમજો. તમે તેમાં રહેવાથી જ સત્તા પ્રાપ્ત્યા છો અને તેથી તે જ છો એમ તમે નિઃસંશય રીતે સમજો.<sup>૩</sup> જ્યોથી રહિત જ સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે અને દરયોથી રહિત જ સ્વાભાવિક દર્શન છે, તે જ પરમપદ છે એમ સમજો.<sup>૪</sup> જ્યોથી તથા દરયોથી રહિત જ સ્થિતિ છે તે જ સધળી સ્થિતિઓમાં પરમપદ છે, તે જ સધળી દષ્ટિઓમાં ઉત્તમ દષ્ટિ છે, તે જ સધળા મહિમાઓમાં ઉત્તમ મહિમા છે, તે જ સધળા માન્યોમાં ઉત્તમ માન્ય છે,<sup>૫</sup> તે જ આત્મા છે, તે જ વિજ્ઞાન છે, તે જ સર્વથી શત્રુ બ્રહ્મા છે, તે જ પર છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે, તે જ શાંત શિવ છે, તે જ વિદ્યા છે અને તે જ સર્વોત્તમ સ્થિતિ છે.<sup>૬</sup> ચિત્તની અંદર જ સધળા પ્રકારના અનુભવરૂપ છે અને જેની સત્તાથી જ સધળાં દ્રવ્યો રહ્યાં છે તથા પ્રિય લાગે છે, તે આત્મા જ જગતરૂપી તત્ત્વમાં તેજરૂપ છે, જગતરૂપી ધરમાં દીવારૂપ છે, જગતરૂપી ઝાડમાં રસરૂપ છે અને જગતનો ગોવાળ છે.<sup>૭</sup> સધળાં પ્રાણીઓરૂપી મોતીઓમાં તે તંતુરૂપ છે, હૃદયાકાશના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ છે, સધળાં પદાર્થોરૂપી મરિયાંની પરમ તીખાશરૂપ છે,<sup>૮</sup> પદાર્થોમાં પદાર્થપણરૂપ છે, સર્વોત્તમ તત્ત્વરૂપ છે, સત વસ્તુના સત્પણરૂપ છે અને અસત્ વસ્તુના અસત્પણરૂપ છે.<sup>૯</sup> પોતાના તાત્ત્વિક બોધરૂપ અલૌકિક ઉપાયથી જ કાંઈ છે, તે સધળું આત્મા જ છે.<sup>૧૦</sup> એવી રીતે તે આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. જગત સંબંધી સધળા પદાર્થો, જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ વિચારથી જોવામાં આવે તહિં ત્યાં સુધી સારા

\* આ યોગણુસાંભ માં સર્ગમાં જે દષ્ટિથી જન-મુક્તિના દરયો વગરની ચૈતન્યની સ્થિતિ સારી જે સ્થિર થાય તે દષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

લાગે છે, પણ વિચાર કરતા તે બધા દૂર થઈ જાય છે, માટે પરમાત્માના વિકલ્પોરૂપ તે પદાર્થો સુદૃઢ છે જ નહિ.<sup>૧૧</sup> પ્રથમ આ મિથ્યા ભ્રાંતિ જોના સમૂહરૂપ જગતની બળમા કયો પદાર્થ સત્ય છે કે જેને વિષે હું રાગ પામું ? મારે તથા પ્રુદ્ધિને શો સબંધ છે ? આદિ, મધ્ય તથા અતરૂપ મર્યાદાઓ (માપ) તથા સકલ્પોની રચનાઓ પણ હું જ છું.<sup>૧૨,૧૩</sup> આદિથી તથા અતથી રહિત બ્રહ્માકાશ હું છું અને મારા સ્વરૂપને કઈ મર્યાદા હોય ? એવી રીતેના જે પુરુષના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ બ્યવહાર કરવાના સમયમાં પણ ટળતી નથી.<sup>૧૪</sup> સર્વદા બ્રહ્મમાં રહેલું જેનું મન આકાશની શૂન્યતાની પેઠે અસ્ત પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી, તે મહાત્મા પુરુષ બ્રહ્મ જ કહેવાય છે, અને તે પોતામાં ઉદયથી તથા અસ્તથી રહિત સ્થિતિવાળો જ હોય છે. બ્યવહારથી નહિ પણ ભાવનાથી અદ્વૈતપદમાં આરૂઢ થયેલો પુરુષ બ્યવહાર કરે, તો પણ સાક્ષીપણામાં સ્થિતિને લીધે અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ હર્ષ કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. બ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે પુરુષના હૃદયમાં અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ જરા પણ માન-અપમાન વગેરેનું કંઈ ન થાય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. જેમ અરીસામાં દેખાતો લોકોનો બ્યવહાર અરીસામાં કયા વિકારને ઉત્પન્ન કર્યો વિના જ પ્રતિબિંબ બનાવો થાય છે, તેમ ચૈતન્યતા અતિ નિર્મળ પણાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષના જણાતો બ્યવહાર હર્ષ-શેષાદિક કાંઈ પણ વિકારને ઉત્પન્ન કર્યો વિના જ પ્રતિબિંબ જેવો થાય છે. ચૈતન્યનો ચમત્કાર જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, માટે એમાં એકત્વ પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. અર્થરૂપ, સ્પન્દરૂપ, શિષ્યોરૂપ, શિષ્યોની ચેષ્ટાઓરૂપ, ગુરુઓરૂપ અને ગુરુઓનાં વાક્યોરૂપ ચમત્કારોથી ભરેલો, આ મારો ઉપદેશ પણ ચૈતન્ય-

મય જ છે.<sup>૧૫-૨૦</sup> શાંત બ્રહ્મ ચૈતન્ય, પોતે પોતામાં જ વિવર્ત પામ્યા કરે છે અને એ જ વિવર્ત છે, તે જ આ સંસાર છે. ચૈતન્યનું જે બિયટી રીતિએ નહિ દેખાવું, તે પરમપદ છે.<sup>૨૧</sup> ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી ચિત્ત બ્રહ્માકાર પરિણામ પામતાં જીવપણા તથા જગતપણારૂપ જે (કલિપત) અથા દૂર થાય, તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે અને વાસનાનો નાશ છે.<sup>૨૨</sup> ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી આ સંસાર શાંત થઈ જાય છે. ચૈતન્યનો વિવર્ત મિથ્યા હોવા છતાં પણ જડતા ધારણ કરે છે, એટલા માટે વિવર્તથી રહિતપણું એ જ અજર અને પરમ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે, એમ અનુભવી લોકો કહે છે.<sup>૨૩</sup> આત્માના દર્શનથી રહિત જડ પદાર્થોમાં સાચાપણોની ભાવનાથી આ સંસાર ઉદય પામે છે એવું જણાય છે. જીવન્મુક્તને એ ભાવનાનો લય થઈ ગયો હોય છે, તેથી જીવન્મુક્તનો સંસાર બળી ગયેલા કપડાની જેમ, જીવન્મુક્તને બંધન આપવામાં સમર્થ થતો નથી.<sup>૨૪</sup> જીવન્મુક્ત પુરુષ વિવર્ત વિના ચૈતન્યરૂપ થયેલો હોય છે, તેથી તેને સંસાર ચૈતન્યરૂપે જ રહે છે. ચૈતન્યનો જે વિવર્ત છે તે જ પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આદિરૂપ સંસારના ચક્રનો વેગ કહેવાય છે. જેમ કડાં વગેરે પદાર્થો સોનાથી મિશ્ર નથી, તેમ ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ સંસાર ચૈતન્યથી મિશ્ર નથી. ચૈતન્યનો વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે અને 'તે વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે' એમ નહિ સમજવું, એ સંસાર છે જેમ સોનામાં કડાંપણું દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે જ ચૈતન્યમાં વિવર્ત ભેડે છે.<sup>૨૫-૨૬</sup> હે રામચ દ્રજ ! એ વિવર્ત બાધમાત્રથી લીન થઈ જાય, ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે. આત્મતત્ત્વના બાધમાત્રથી ભોળોતી વાસના ક્ષીણ થાય છે અને તે ક્ષીણ થતાં ભોળોતો જે વિચાર નહિ થતો તે જ જીવન્મુક્તનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને સ્વાભાવિક રીતે જ ભોળોતી ઉપર રચિ દોતી

નથી, <sup>૨૮, ૨૯</sup> અલ્પંત તમ થયેલો કયો પુરુષ દુષ્ટ. અજ્ઞાની ઇચ્છા કરે? સ્વાભાવિક રીતે જ ભોગોની ઇચ્છા થાય નહિ, એ જીવનમુક્તનું બીજું લક્ષણ છે, એમ સમજો. 'જે આત્મચૈતન્ય છે, તે જ ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ભોગ આકારે વિવર્ત પામીને સર્વ પ્રપંચરૂપે પ્રતીત થાય છે.' એવા પ્રકારના દૃઢ અભ્યાસપૂર્વક જે રહે નિશ્ચય, એ જ જીવનમુક્ત-પણાનું લક્ષણ છે. લોકોને અનુસરવાને માટે, ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ જે પુરુષ ખરી રીતે ભોગો ભોગવતો નથી, તેને તત્ત્વવેત્તા સમજવો. જેમ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકવા લાગેલા પુરુષોને અનુસરવા કોઈ સમજી પુરુષ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકતો હોય, તેમ જીવનમુક્ત પુરુષ ભોગોમાં લાગેલા લોકોને અનુસરવા પોતે ભોગ ભોગવે છે; માટે તેની તે ચેષ્ટા વૃથા છે. સધળા મિથ્યાભૂત જગતમાં આત્મદષ્ટિ કરવી એ જો કે કૃત્રિમ બુદ્ધિ છે, તો પણ આત્માનું અવલોકન કરવાને માટે તેની બુદ્ધિ રાખ્યા વિના પોતાનાં અગો-ને કાપી નાખવા આદિ બીજાં સાહસો કરવામાં આવે તો પણ આત્માના અવલોકનરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાં સુધી વિવર્ત પામવાના સ્વભાવવાળું આ ચૈતન્ય, અજ્ઞાનથી, ઢંકાઈને વિવર્ત પામ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિ વગેરેની ઢાઠિમાં રહીને તે વિષયોરૂપ બ્રમને જોયા કરે છે. જ્યારે અંદર પરિપૂર્ણ બોધનો ઉદય થાય છે ત્યારે વિવર્તની અને અવિવર્તની દશાઓનો ક્રમ બુઝાઈ ગયેલા હીવાની જેમ ક્યાંય જતો રહે છે, કે તેનું નામ પણ પાછું મળતું નથી. સ્વાભાવિક રીતે શાંત રૂપવાળા આ ચૈતન્યમાં, વિવર્તની કે અવિવર્તની વાત પણ જરાય નથી. સમોદિતે લીધે, ચલનથી રહિત થયેલા પ્રાણવાયુનું જે અલૌકિક રૂપ છે, તે જ અજ્ઞાનથી તથા વિવર્તથી રહિત થયેલા ચૈતન્યનું મોક્ષ નામનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત નામનો ચૈતન્યનો વિવર્ત શુદ્ધ ચૈતન્યના રૂપને (બ્રહ્માકારપણાને) ધારણ કરે ત્યારે

તે બધા આપતો નથી અને મોક્ષ પણ આપતો નથી; પરંતુ કેવળ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. ચૈતન્ય એ ચિત્તપણારૂપ તથા ચિત્તા ઉપરામરૂપ વ્યય દશાઓને ન ધરે, તો બંધનું, મોક્ષ વગેરેનું તેમાં નામ પણ રહેતું નથી. 'મને મોક્ષ થાઓ' એવી ઇચ્છા પણ પૂર્ણપણાના કાયદું કારણ છે અને 'મોક્ષ ન થાય તો ઠીક' એવી ઇચ્છા પણ બંધ-રૂપ છે. ચૈતન્યનું દરયોથી રહિત જે અખંડ સ્વ-રૂપ છે તે જ કલ્યાણરૂપ છે. સ્વયંપ્રકાશ, અજડ, સર્વથી પર અને ત્રિપુટી વિના એ સ્વરૂપને જ પરમ પદ સમજો. મહાચૈતન્યનું સંકલ્પ જ જે ચલન છે તે જ બંધને તથા મોક્ષને યોગ્ય છે, અને તે સફ્ત વિચારથી અવલોકન કરતાં જ નહ થઈ જાય છે. નિરાધાર અહંભાવ અવલોકન કરવાથી શાંત થઈ જાય, ત્યારે શાથી કોનું, શું બંધાય છે? અને શાથી કોનું શું સુકાય છે? એ બાણવામાં પણ આવતું નથી. <sup>૩૩, ૩૪</sup> વિવેકી પુરુષ એ પોતે રચેલા સંકલ્પમાં જ 'આ મેં ધાયું' હતું અને આ મેં 'ધાયું' નહોતું' એવા વિભાગને તજ દે, તો ઉત્પન્ન થયેલો સંકલ્પ પણ બહારના ચલન-ને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ થઈને નષ્ટ થઈ જાય. એટલે પછી સધળું રોકાણ વિના જ સંકલ્પ વિનાનું અને ચલન વિનાનું થઈ જાય છે. આત્મા એ જ્ઞાનથી સંકલ્પને અને સંકલ્પમય ચપ્પણ ક્રિયાઓ-ને દૂર કરે તો પછી ચલન વિનાનું ધાડું ચૈતન્ય જ રહેતાં સંસાર રહેતો જ નથી. અથવા 'ચૈતન્યનું જે ચલન છે તે ચૈતન્યનો જ પ્રકાશ છે' એમ અખંડ રીતે સમજવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ચલન કાંઈ પણ ચૈતન્યથી બુદ્ધ રહેતું નથી. જ્ઞાતીપુરુષ આ દશ્યમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં પણ સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત પોતાના સ્વરૂપથી બુદ્ધો પડતો નથી; તેથી કશા મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામચંદ્રજી! પ્રત્યગાત્મા કે જ્યાં બળાકારથી અટકાવતાં છતાં પણ સર્વદા સધળા જગતસં-બંધી આકારોના દેખાવો મીઠાશથી સારા લાગે



એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યાં તે સધળા આકારોના દેખાવોની સ્થિતિ પણ ઉદય પામે છે અને જ્યાં સધળા સંકૃષ્ટાત્મક તે તે આકારોના દેખાવોથી કાઢવો લીન પણ થઈ બંધ છે, તે પ્રત્યગાત્માને જ ઉપર કહેલા વિચારથી પોતાની અંદર બુદ્ધિ. ૪૮

યત્રોદેતિ પ્રસમમાનિર્ગ્ન સર્ગસંવિનિસ્રજા  
યસ્મિન્નેતે સકલકલનાકારપંકા ગલંતિ । ઉચ્ચ-  
ત્યેતે સ્વદનસુમર્ગે યત્ર - સર્વોપલંભાધ્યાનેનૈવં  
તમવગમય પ્રત્યગાત્માનમંતઃ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રત્યાગા-  
ત્માવબોધ' એ નામનો  
સર્ગ ૫૯ ચો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો

વિશ્વ પરમાત્માની વિભૂતિ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमाद्यं परं तत्त्वं चिद्वर्धनं परमं पदम् ।

तत्स्था एते महारूपा ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર ! પરમપદ-  
રૂપ અને ચૈતન્યધન ન આધ પરમતત્ત્વ છે, તે  
એવા પ્રકારનું છે. મોટાં મોટાં રૂપોવાળા આ  
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ દેવતાઓ, એ  
તત્ત્વમાં રહીને જ પ્રસન્ન રહે છે અને રાજ-  
લોકોની જમ જાગી જાગી વિભૂતિઓથી શોભે છે,  
સિદ્ધલોકો પણ એ તત્ત્વમાં રહીને જ, સ્વર્ગમાં  
દેવતાઓની જમ આકાશગમન આદિ ક્રીડાઓથી  
લાંબા કાળ સુધી મોજ કરે છે. હે રામચંદ્ર !  
એ તત્ત્વને પામ્યા પછી મરવું પડતું નથી, એ  
તત્ત્વને પામ્યા પછી શોક કરવો પડતો નથી; ૧-૩  
એ તત્ત્વને પામ્યા પછી બૂખતરસ વગેરેથી

પીડાવું પડતું નથી અને એ તત્ત્વને પામ્યા પછી  
ભીંત-વગેરેથી શોકાવું પડતું નથી. આપાર બ્રહ્મા-  
કાશરૂપ એ પરમાત્મા સર્વ સામાન્ય સત્તા-  
સ્વરૂપે રહે છે, તે વિષે જો જરા પણ વિચાર કરવા-  
માં આવે, તો તમે પલ્લવમાં જીવન-મુક્ત મુનિ  
થશે; અને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરવા  
છતાં પણ ફરીથી પરિતાપ પામશો નહિ.

રામ બોલ્યા:-મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને  
ચિત્ત જ્યાં સધ પામે છે એવા નિર્વિશેષ  
સ્વયં પ્રકાશ બ્રહ્મતત્ત્વને, તમે સત્તાસામાન્ય કહે  
છો કે મન આદિ સધળા વિશેષોવાળા સર્વાત્મા  
ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહેો છો કે નિર્વિશેષ  
બ્રહ્મતત્ત્વને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો  
તેમાં બ્રહ્મા આદિ કોઈ પણ વિશેષની સ્થિતિ  
સંભવતી નથી; અને મન આદિ વિશેષોવાળા  
ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો તે મળતાં  
કુઝોનો સમૂળ નાશ થાય, તે સંભવિત નથી. ૪-૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પ્રપંચનો આધ થયા પછી  
જ નિર્વિશેષ રહે છે અને પ્રપંચનો આધ થય  
પહેલાં જ સવિશેષ રહે છે, તેઓને બુદ્ધિ પાડીને  
હું તેઓમાંના કોઈને સત્તાસામાન્ય કહેતો નથી  
પણ સધળા જીવમાત્રોમાં, ઈશ્વરભાવમાં અને  
સુક્તિમાં પણ ન પ્રવેશાવેલા સૂત્રની જમ અપ્ર-  
સત્તા માત્ર સ્વરૂપે રહે છે તેને જ સત્તાસામાન્ય  
કહું છું; અને તે જ જગતવું તત્ત્વ છે, કે જ્યાં તમે  
ધોરેલા કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. સર્વમાં  
વ્યાપક, આદિ તથા અંતથી રહિત અને  
અંતરોય નહિ હોવા છતાં પણ બુદ્ધિ ગણેલા  
કંઠમાં પહેરેલા હારની જમ મેળવનામાં આવતું  
જ બ્રહ્મ, સધળા દેહોમાં રહીને જાતમાં સ્વપ્નમાં  
તથા સૂષ્ણિના સમયમાં આય છે, પીએ છે, તથા  
ચેષ્ટા કરે છે અને સુપુષ્ણિમાં તથા પ્રલયમાં સર્વને  
તોડી નાખે છે અને સમાધિમાં સધળાં દરેયોથી  
રહિત થઈને દ્વંદ્વાનરૂપે અવશેષ રહે છે, તે  
સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વને હું સત્તાસામાન્ય કહું છું. ૪-૨

૪ આ સાહના સર્ગમાં પોતાની માયાને લીધે  
આદિતીય શુદ્ધ પરમાત્માની સધળા આકારોથી સ્થિતિ-  
રૂપ વિભૂતિ કહેવામાં આવેલો.

ચો. રા. ૧૧

એ સત્તાસામાન્ય આકાશમાં આકાશપણાથી, શબ્દમાં શબ્દપણાથી, સ્પર્શમાં સ્પર્શપણાથી અને ત્વચ્ચામાં ત્વચાપણાથી રહેલ છે. એ સત્તાસામાન્ય રસમાં રસપણાથી, જીભમાં સ્વાદપણાથી, રૂપમાં રૂપપણાથી અને ચક્ષુમાં ચક્ષુપણાથી રહેલુ જેવામાં આવે છે. એ સત્તાસામાન્ય ઘ્રાણમાં ઘ્રાણપણાથી, ગંધમાં ગંધપણાથી, કાયામાં કાયાપણાથી અને પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૧</sup> એ સત્તાસામાન્ય જળમાં જળપણાથી, વાયુમાં વાયુપણાથી, તેજમાં તેજપણાથી અને બુદ્ધિમાં બુદ્ધિપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૨</sup> એ સત્તાસામાન્ય મનમાં મનપણાથી, અહ કારમાં અહ કારપણાથી, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણાથી અને ચિત્તમાં ચિત્તપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૩</sup> એ સત્તાસામાન્ય વૃક્ષમાં વૃક્ષપણાથી, વજ્રમાં વજ્રપણાથી, ધટમાં ધટપણાથી અને વડમાં વડપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૪</sup> એ સત્તાસામાન્ય સ્થાવરમાં સ્થાવરપણાથી, જંગમમાં જંગમપણાથી, પાષાણમાં પાષાણપણાથી અને ચેતનમાં ચેતનપણાથી રહેલ છે એ સત્તાસામાન્ય દેવોમાં દેવપણાથી, મનુષ્યોમાં મનુષ્યપણાથી, પશુપક્ષીઓમાં પશુપક્ષીપણાથી અને ક્ષીડાઓમાં ક્ષીડાપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૫, ૧૬</sup> એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમાત્મા, કાળમાં કાળપણાથી, ઋતુમાં ઋતુપણાથી, તુટિકાળમાં તુટિકાળપણાથી, ક્ષણમાં ક્ષણપણાથી અને નિમેષ આદિમાં નિમેષ આદિપણાથી રહેલુ છે. <sup>૧૭</sup> એ સત્તાસામાન્ય ધોળામાં ધોળાપણાથી, કાળમાં કાળપણાથી, ક્રિયાઓમાં ચલનપણાથી અને નિયમમાં નિયમપણાથી થયેલ છે. <sup>૧૮</sup> એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમેશ્વર સ્થિતિમાં સ્થિતિપણાથી, ત્રાસમાં ત્રાસપણાથી અને ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિપણાથી રહેલ છે. <sup>૧૯</sup> એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમેશ્વર આલ્યમાં આલ્યરૂપથી, યોવનમાં યોવનરૂપથી, જરામાં જરારૂપથી અને મરણમાં મરણરૂપથી રહેલ છે. <sup>૨૦</sup> જેમ સમુદ્રમાં જળ તરંગોથી, બિંદુઓથી તથા

લહેરોથી અભિન્ન છે, તેમ પરમેશ્વર સધળા પદાર્થોથી અભિન્ન છે. <sup>૨૧</sup> એ પદાર્થોમાં જે અનેકપણું છે, તે તો મિથ્યા જ છે, અને તે અનેકપણું સાચા ચૈતન્યરૂપભાવવાળા એ આત્માએ, જેવી રીતે બાળક વેતાલને કદપી લે છે, તેવી રીતે કદપી લીધેલું છે. <sup>૨૨</sup> હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! ' હું કે જે સર્વને રહેલો છું અને ચૈતન્યરૂપ છું, તેણે પોતે જ જગત કદપી લીધેલુ છે, અને આ સધળાં જગતમાં હું જ અનેક વિલાસોથી વ્યાપ્ત છું; માટે મારાથી બીજુ કંઈ પણ નથી એવી ભાવના રાખીને, ઉપશાંત બુદ્ધિવાળા થઈ સુખથી પોતાના મહિમામાં જ રહે. <sup>૨૩</sup>

- વાલ્મીકિમુનિએ સારદાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને, સાથ કાળનાં નિત્ય કર્મો કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ઉદય પામ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. <sup>૨૪</sup>

इत्युक्तवत्पथ मुनौ दिवसो जगाम सायंत-  
नाय विषये स्तम्भिनो जमाय । स्नातुं सभा  
कुवनमस्करणा जगाम शमाक्षये रविकरैश्च  
सहाजगाम ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિભૂતિયો-  
ગોપદેશ' એ નામનો  
સર્ગ ૬૦ માં સમાપ્ત



## સર્ગ ૬૧ મો

### જગતની સ્વપ્નતુલ્યતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

યથાસ્માકં મુને સ્વપ્નપુરુષત્ત્વનમ્બલમ્ ।

તથૈવ પદ્મજાદીનાં યદિ દેહપરિગ્રહઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! જમ આપણને સ્વપ્નમાં શહેરાતું તથા ગામેતું મેંડળ પ્રતીત થાય છે, તેવી રીતે જ જે બ્રહ્માદિકને પણ પોતપોતાના દેહનો પરિગ્રહ પ્રતીત થયો હોય તથા તેવી રીતે જ જે આ સઘણું જગત પ્રતીત થયું હોય, તો તેમાં આપણને અત્યંત દૃઢ સાચાપણું કેમ પ્રતીત થાય છે ? અને બ્રહ્માદિકને કેમ પ્રતીત થતું નથી ? ‘આપણને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થાય છે’ એમ કહેશે તો બ્રહ્માદિકને આપણાથી પણ અધિક લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થવું જોઈએ.<sup>૧૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બ્રહ્મા જ્યારે પૂર્વકલ્પમાં ઉપાસક સ્થિતિમાં હતા, ત્યારે તેમને તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે સમયની સૃષ્ટિ હમણાં આપણા અનુભવમાં આવતાં આ સૃષ્ટિની જેમ સઘળા જીવ આદિ પદાર્થોસહિત સત્ય જ લાગતી હતી, પણ હમણાં બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થવાને લીધે મિથ્યા જ લાગે છે. બાધ થયા વગરનો લાંબા કાળનો જગતનો પરિચય જ સત્યતાની પ્રાંતિના દૃઢપણાનું કારણ થાય છે; પરંતુ બાધિત થયેલા પદાર્થનો લાંબા કાળનો પરિચય, સત્યતાની પ્રાંતિના દૃઢપણાનું કારણ થતો નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી ચૈતન્યના સર્વ-વ્યાપકપણાને લીધે જીવ-સર્વરૂપ થાય છે અને તે સંસાર સાચો જ લાગે છે, પરંતુ તે સંસાર

અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે. જ્યારે બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થયેલો સ્વપ્ન જેવો આ જે પ્રપંચનો પ્રતિભાસ જોડેલો છે, તે પ્રતિભાસ આપણા જેવા અજ્ઞાની લોકોની અહંતાપ્રતીતિની સાથે એકીભૂત થવાથી આપણને અત્યંત દૃઢ યર્થ રહ્યો છે. જેમ સૂતેલો પુરુષ પોતાના સ્વપ્નના શીઘ્ર વિનાશીપણાને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે જાણતો નથી, તેમ બ્રહ્માદિક પણ પોતાની દૃષ્ટિથી બાધિત થયેલા આ જગતરૂપી સ્વપ્નને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે શીઘ્રવિનાશી જાણતા નથી.<sup>૧૩</sup> હે રામચંદ્રજી ! સૂતેલા પુરુષને જેમ સઘળા જીવોના તથા જગતના પ્રતિભાસરૂપ સ્વપ્ન પ્રવાહરૂપ લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને પણ આ સમષ્ટિ જગતરૂપ સ્વપ્ન બાધિત હોવા છતાં પણ પ્રવાહરૂપ લાગે છે. જેમ આંખાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગોટલી પાછી આંખા વગેરેરૂપે પરિણામ પામતાં પણ આંખારૂપ જ છે, પણ બીજી કાઈ વસ્તુરૂપ નથી, તેમ મનુષ્યરૂપ સ્વપ્ન-પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ સ્વપ્ન-પુરુષરૂપ જ છે. મિથ્યા પુરુષથી જે ઉત્પન્ન થયું હોય તે મિથ્યા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; એટલા માટે આ સંસાર જન્માંતર તથા સ્વર્ગ-નરકાદિક ક્રિયાઓ કરવામાં સમર્થ છતાં પણ તેમાં સત્યપણાની ગાઢ ભાવના કરવી યોગ્ય નથી.<sup>૧૪</sup> સ્વપ્ન સંબંધી પુરુષ જેવા મનમાંથી જોડેલા મિથ્યાભૂત જગતમાં દૃઢ પ્રતીતિને લીધે જે સત્યપણાની ભાવના થાય છે તે ગમે તેમ કરીને છોડી દેવી જોઈએ.<sup>૧૫</sup> આપણને સ્વપ્નમાં પણ જે સૃષ્ટિ વગેરે દેખાય છે, તેની તે સમયે દૃઢ પ્રતીતિ જ થાય છે, પણ એટલા ઉપરથી તેની સત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આગળ ખડો યર્થને જાણેલો અને નદીના પૂરની પેઠે વૃદ્ધિ પામેલો આ બ્રહ્માની સૃષ્ટિરૂપ સ્વપ્નનો આડંબર પણ નિમેષમાત્ર જ છે.<sup>૧૬</sup> આ નિમેષમાત્ર રહેનારા આડંબરમાં પણ કલ્પપણું

x આ એકસરખા સર્વમાં યુક્તિથી જગતનું સ્વપ્ન-વત્પણું અને વિરોધ ન આવે એવી રીતે પ્રાંતિથી સર્વમાં સર્વનો સંભવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

કલ્પી લેવામાં આવે છે. જમ પ્રત્યેક પ્રાણીને  
જેવામાં આવતી સ્વપ્ન સંબંધી સૃષ્ટિ, નિમેષમાત્ર  
છતાં પણ લાંબી લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને જેવામાં  
આવતી આ સમષ્ટિ સૃષ્ટિ નિમેષમાત્ર છતાં પણ  
લાંબી લાગે છે.<sup>૧૨</sup> જમ જળ હોવાથી કલ્પોદ્દો  
તથા લહરિઓ સ્ફુરે છે, તેમ ચૈતન્ય હોવાથી જ  
સૃષ્ટિઓના સમૂહોની પરંપરા સ્ફુરે છે. જની  
પ્રસિદ્ધિ ચૈતન્યને આધીન હોય છે તે મિથ્યા જ  
હોય છે. જ્યારે આ સધળી સૃષ્ટિ વાસ્તવિક નથી  
પણ સ્વભાવિક જ છે એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે  
બ્રહ્માનું પદ પણ અત્યંત અસત્ જ છે એમ સિદ્ધ  
થઈ ચૂક્યું. ‘જગત અત્યંત અસત્ હોવા છતાં  
પણ વ્યવહારને લાયક કેમ છે?’ એમ તો પૂછવું  
બેધર્મ જ નથી; કેમકે જે વસ્તુ જે રીતે જ્ઞવી  
જેવામાં આવે, તે વસ્તુ તે રીતે તેવા સ્વભાવ-  
વાળી જ છે, એમ માની લેવું થોડું છે. સ્વપ્ન  
સંબંધી બ્રહ્માની રીતિઓ મિથ્યા હોવા છતાં પણ  
વ્યવહાર કેમ કરાવે છે? એ વિષે કશી પૂછપરછ  
નહિ કરતાં તેમનો સ્વભાવ જ એવો છે, એમ  
માનવું એ વધારે સંતોષકારક છે. આ જગતરૂપી  
બ્રહ્મા સંભવે નહિ એવું તો કાંઈ છે જ નહિ. કેમ-  
કે ત્રેલોક્યમાં વિચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુઓના  
દેખાવો જેવામાં આવે છે. જળની મધ્યમાં પણ  
અગ્નિ સળગતો જેવામાં આવે છે; જેમકે સમુદ્રમાં  
વહવાનલ.<sup>૧૩-૧૭</sup> આકાશમાં પણ નગરો જેવામાં  
આવે છે; જેમકે સ્વર્ગ આદિ લોકો. શિલાઓમાં  
પણ કમળો ઉત્પન્ન થતાં જેવામાં આવે છે;  
જેમકે હિમાચળમાં વૃક્ષો.<sup>૧૮</sup> એક સ્થળમાં પણ  
સધળી ઘટ વસ્તુઓ જેવામાં આવે છે; જેમકે  
કલ્પવૃક્ષમાં. શિલાઓ પણ વૃક્ષોની પેઠે કૃળ  
આપતી જેવામાં આવે છે; જેમકે ચિંતામણિના  
ગુચ્છો.<sup>૧૯</sup> શિલાઓની અંદર પણ પ્રાણીઓ  
રહેતાં જેવામાં આવે છે; જેમકે શિલામાં રહેતા  
હડકાઓ. પથરામાંથી. પણ પાણી નીકળતું  
જેવામાં આવે છે; જેમકે ચંદ્રાંતરમણિમાંથી.<sup>૨૦</sup>

ઘડો પણ નિમેષમાત્રમાં વસ્ય થઈ જતો જેવામાં  
આવે છે; જેમકે સ્વપ્નમાં. જે કદી પણ ન સંભ-  
વે એવું પણ જેવામાં આવે છે; જેમકે સ્વપ્નમાં.  
પોતાનું મરણ પોતાનાં જેવામાં આવે છે.<sup>૨૧</sup>  
આકાશમાં પણ અકસ્માત્ જળ બની જતું  
જેવામાં આવે છે; જેમકે વરસાદના કરા. આકા-  
શમાં જળનો પ્રવાહ આવે છે; જેમકે આકાશ-  
ગંગા.<sup>૨૨</sup> મોટી મોટી શિલાઓ પણ ઊડતી જેવા-  
માં આવે છે; જેમકે મૈનાક આદિ પાંખોવાળા  
પર્વતો. શિલામાંથી પણ સધળી વસ્તુઓ મળતી  
જેવામાં આવે છે; જેમકે ચિંતામણિમાંથી.<sup>૨૩</sup>  
જ્યાં જતાં ધારેલાં કૃળો તુરત જ પ્રાપ્ત થાય, એવાં  
સ્થળો પણ જેવામાં આવે છે; જેમકે દેવતાઓ-  
ના બગીચાઓ. સાચા સંકલ્પવાળા પુરુષોના  
પણ કટલાએક ધારેલા સંકલ્પો સિદ્ધ નહિ થતા  
જેવામાં આવે છે; જેમકે મોક્ષ ઉત્પન્ન થાઓ,  
બ્રહ્મ નષ્ટ થાઓ, જગત સત્ય થાઓ અને ભોગો  
અવિનાશી રહો, ઇત્યાદિક સંકલ્પો કદી પણ  
સિદ્ધ થતા નથી.<sup>૨૪</sup> ચેતના વિનાનો પુરુષ પણ  
કામ કરતો જેવામાં આવે છે; જેમકે યંત્રમય  
પુરુષ. આવા જ અને એવા જ પ્રકારના બીજા પણ  
અસંભવિત વિચિત્ર દેખાવો કે જ્યાં શાંતરી-  
માયાઓમાં અને ગાંધર્વી નારાઓમાં પણ દેખા-  
વા ઘટતા નથી, તેઓ પણ જગતમાં દેખાય છે.  
દેશના યોગથી, કાળના યોગથી, મંત્રપ્રયોગ આદિ  
ક્રિયાઓના યોગથી, ઔષધ આદિ દ્રવ્યોના  
યોગથી, મણિઓના યોગથી, પિશાચ આદિના  
વળગાડના યોગથી અને મઘ આદિના યોગથી  
કટલાએક ગંધર્વ પુરુષ જેવા વિચિત્ર અનંત.  
દેખાવો સોચાઓની પેઠે વ્યવહાર કરતા પણ  
જેવામાં આવે છે. હંમણાં બ્રહ્માંડનો નાશ થવો  
અસંભવિત લાગે છે, પણ તે ભવિષ્યકાળમાં થશે,  
એમ સિદ્ધ થાય છે. સ્વપ્નમાં થયેલો દેવપૂન-  
દિકનો મિથ્યા દેખાવ પણ ભવતમાં શુભ કૃળ  
આપનાર થતો જેવામાં આવે છે. દેરામચંદ્ર!

માટે એમ સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રજ્ઞદૃષ્ટી કાંઈ પણ અસત્ય નથી અને જગતરૂપ દૃષ્ટી કાંઈ પણ સત્ય નથી. ૨૫-૨૮ આ સૃષ્ટિ નામના સ્વપ્નમાં સર્વજ સર્વથી સર્વ સંભવે છે. જમ સ્વપ્નમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ સ્વપ્નની સ્થિરતાને જુએ છે, તેમ જગતમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ જગતની સ્થિરતાને જુએ છે. જીવ એક ભ્રમમાંથી બીજા ભ્રમમાં જતાં અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં, તેઓમાં સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખવાથી મોહ પામે છે. ૨૯,૩૦ જમ મૂઢ મૂઢ પોતાના મોહરૂપ દોષથી, એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડે છે, તેમ રાગ આદિ દોષોથી મૂઢ થયેલો જીવ, એક દુઃખમય યોતિમાંથી બીજી દુઃખમય યોતિમાં પડે છે. ૩૧

અર્ધાતર અર્ધનિપાતદોષાત્સંગાન્તુવન્નુગ્ધ-  
મૃગઃ પ્રયાતિ । મોહં યથાપાતમયૈકરૂપં જીવ-  
સ્તથા સંસૃતિપાતમૃદઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગતસ્વપ્નકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૬૨ મો

એક સંન્યાસીને અનેક દેહપ્રાપ્તિનો ભ્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્ર રાઘવ વશ્યેહમિતિહાસમિમં શૃણુ ।

યદ્વૃષ્ટં કસ્યચિદ્વિષ્ણોઃ કિંચિન્મનનશાલિનઃ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! આ વિષયમાં હું એક ઇતિહાસ કે જમાં કોઈ એક વિચારશીલ સંન્યાસીને જે કાંઈ થયું હતું તેનું વર્ણન છે, તે કહું છું. તે સાંભળો, કોઈ એક સંન્યાસી પોતાના આશ્રમને યોગ્ય શ્રવણ, મનન અને સમાધિ રચીને આખો દિવસ ગાળતો

× આ બાસદમા સર્ગમાં વિચિત્ર વાસનાઓના યોગથી કોઈ સંન્યાસીને અનેક દેહોની પ્રાપ્તિનો વિભ્રમ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

હતો. ૨ સમાધિના અવ્યાસથી વાસનાઓનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ થયેલું તે સંન્યાસીનું ચિત્ત જમ જળ તરંગપણાને પામે છે, તેમ જે સ્થિતિનું ચિંતન કરતું તે સ્થિતિને તુરત પામતું હતું. ૩ એકાગ્ર ચિત્તવાળો એ સંન્યાસી, એક દિવસે સમાધિમાંથી વિરામ પામી આસન પર બેઠો હતો, ત્યાં તેને કાંઈક ક્રિયાના ક્રમનો વિચાર થયો. ૪ વિચાર કરતાં કરતાં તેને પોતાની મેળે એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ કે, 'હું લીલાને. માટે શાશ્વત્ સંસ્કાર વિના કોઈ પામર જનની ચેષ્ટાની તુરત બાજના કરું.' ૫ એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, એટલે એ સંન્યાસીનું ચિત્ત, જમ જળ ચકરી પામતા પ્રવાહપણાનો તથા સમસ્થિતિનો ત્યાગ કરી ચકરી રૂપ થઈ જાય છે, તેમ સંન્યાસની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પામર પુરુષરૂપ થઈ ગયું. ૬ એ ચિત્તમય પુરુષે સહસા પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું 'જીવટ' એ નામ કરી લીધું અને તે કાકતા-લીયની પેઠે થઈ ગયું. એ 'જીવટ' નામનો સ્વપ્નપુરુષ સ્વપ્નથી રચાયેલા કોઈ નગરના રાજમાર્ગો અને ગલીઓની અંદર વિહાર કરવા લાગ્યો. ૭ જમ ભમરો કમળનો રસ ચૂસે, તેમ તેણે હર્ષથી લીલાપૂર્વક મદિરાપાન કયું અને તેનો નશો ચઢવાથી ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ ગયો. ૮ તેમાં 'વેદાનો અવ્યાસ કરતો અને સારાં કર્મો આચરતો હું બ્રાહ્મણ છું' એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કોઈ સમયે દિવસનાં કામકાજે કરવાથી થાકી ગયો અને એમ થતાં જમ-ઝાડ બીજપણામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ સઘળો વ્યવહાર અંદર લીન થવાથી-સૂઈ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે સ્વપ્નમાં પોતાને માંડલિકરાજ થયેલો જોયો. એ માંડલિક રાજ કોઈ દિવસે આહાર કરીને ઘાટી નિદ્રાથી સૂઈ રહ્યો; ત્યાં પોતામાં સઘળી દિશાઓના મંડળને પાળનારું અને જમ પુષ્પોના ઝાઘથી લતા શોભી રહે છે, તેમ ભોગોના સમૂહથી શોભી રહેલું ચક્રવર્તીપણું થયેલું જેવામાં આવ્યું. ૧૦-૧૩

એ ચક્રવર્તી રાજા કાઈ દિવસે પોતાનાં સઘનાં કમોને બંધ કરીને સ્વસ્થ થઈને જમ કાર્ય કારણમાં સૂચે છે, તેમ સૂત્રો. સાં પૂર્વવાસનાથી તેને સ્ત્રી લોગવવાની ઇચ્છા થઈ; એટલે સ્વપ્નમાં તેણે પોતાને રૂપાળી અપ્સરા થયેલો જોયો. જમ વૃક્ષની અંદરનો રસ પોતાને મંજરી થયેલો દેખે છે, તેમ તેણે પોતાને અપ્સરા થયેલો જોયો.<sup>૧૪, ૧૫</sup> રતિ કરવાથી થાકીને એ અપ્સરા ગાઠ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાં 'પોતાનાં નેત્ર મૃગલી જવાં છે, એ વાસના થતાં પોતે મૃગલી છે' એવું સ્વપ્ન આવ્યું. ચપળ નેત્રોવાળી એ મૃગલી કાઈ એક દિવસે નિદ્રાને વશ થઈ, એટલે તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે 'હું પોતે લતા છું' એટલે તે લતા બની.<sup>૧૬, ૧૭</sup> પશુપક્ષીઓ વગેરે પણ ચિત્તના સ્વભાવને લીધે સ્વપ્ન જુએ છે; કેમકે દેખેલા અને સાંભળેલા વિષયોના સંસ્કારોનું અહણ કરી રાખવું, એ ચિત્તનો ધર્મ છે.<sup>૧૮</sup> પુષ્પોથી, ફળોથી તથા પક્ષિવાથી શોભી રહેવાને લીધે એ લતા વનદેવીઓના બગીચાની અંદરના લતામંડપની પેઠે જણાવા લાગી.<sup>૧૯</sup> બીજની અંદર રહેલા અંકુરના જવા આકારવાળી અને સાક્ષીચૈતન્યના પ્રકાશથી તે લતાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, મને કાઈ બીજે કાપી નાખે છે; એટલે પોતે 'ભમરો છે' એમ તેના જોવામાં આવ્યું. જમ પ્યારો પતિ જુવાન સ્ત્રીઓમાં વિહાર કરે, તેમ એ ભમરો વનોની લતાઓમાં અને ખીલેલી કમલિનીઓમાં વિહાર કરવા લાગ્યો; અને અનેક પુષ્પોના સમૂહોથી શોભી રહેલી તે લતાઓમાં તથા મોતીના હાર જેવી શીભતી કમલિનીઓમાં ઘોસા જવા રાતા અને પ્રિયાના અધર-રસ જવા મીઠા પુષ્પોના રસને ચાખવા લાગ્યો. એ ભમરો કમલિનીમાં ખૂબ જ પ્રેમ રાખી કમળના નાળમાં જ રહેવા લાગ્યો; કેમકે જડ ભુદ્ધિવાળાનું ચિત્ત પણ ક્યાંય પ્રેમને વશ થાય છે. એક દિવસે એ કમલિનીને ઉખેડવા હાથી

આગ્યો; કેમકે મૂઠ પ્રાણીઓનો નિશ્ચય રમણીય વસ્તુઓનો નાશ કરવાને માટે જ હોય છે.<sup>૨૦-૨૫</sup> એ હાથીએ કમલિનીને ઉખેડી નાખી; તે સમયે કમળના નાળની સાથે પેલો ભ્રમર, હાથીના હાંતમાં આવી જતાં ચોખાના દાણાની જમ ચૂરો થઈ ગયો.<sup>૨૬</sup> ભરણ પામેલા એ ભમરાને હાથીના દર્શનથી અને હાથીના આકારની ભાવનાના બળથી પોતે એક મદ્યસ્ત્રોતો હાથી છે, એમ તેણે જોયું.<sup>૨૭</sup> એ હાથી કાઈ દિવસે પકડવા આવેલા લોકોએ બનાવેલા, સાંકળ વગેરેના બંધ કરતાં પણ વધારે સંકટવાળા અને સુકાયેલા સમુદ્ર જેવા ઊંડા ઉજ્જડ ખાડામાં, જમ જીવ દુઃખમય સંસારમાં પડે છે, તેમ પડ્યો.<sup>૨૮</sup> પકડાઈને રોજદ્વારમાં ગયેલો એ હાથી, રાજને પ્યારો થઈ પડ્યો અને યુદ્ધોમાં શત્રુઓનાં મોટાં મોટાં સૈન્યોને તોડવા લાગ્યો. નિશાચર જેવો સર્વદા મહાન્મત્ત રહેતો એ હાથી, કાઈ એક દિવસે રાત્રિના યુદ્ધમાં ખૂમતાં શત્રુઓની તલવારો, વગેરેથી કપાઈને, જમ દેહાભિમાન વિવેકરૂપી પવનથી જુદું પડી નાશ પામે છે, તેમ તે હાથી ભરણ પામ્યો. એ હાથી હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાંથી, ઊડેલા ભ્રમરોને જોવાથી અને પોતાનાં ગંડસ્થળોમાં રહેનારા ભમરોના પરિચયથી ફરીને પાછો ભમરો થયો.<sup>૨૯-૩૧</sup> એ ભમરો વનની લતાઓનું સેવન કરતાં કરતાં પાછો કમલિનીમાં આગ્યો; કેમકે અજ્ઞાની જીવો વાસનાઓ તણ્ણઈ શકતા નથી.<sup>૩૨</sup> કમલિનીમાં રહેલો એ ભમરો હાથીના પગથી દબાઈને પાછો ચૂર્ણ થઈ ગયો અને પછી કમલિનીની આસપાસ રહેનારા હંસોના પરિચયની વાસનાથી હંસ થયો.<sup>૩૩</sup> હંસના અવતાર પછી બીજ પણ હાથી વગેરેની પંચાશી યોનિઓમાં ભટકી ભટકીને પાછો હંસની યોનિમાં આગ્યો. એ હંસ કાઈ દિવસે બીજ ઘણા હંસોની મંડળીમાં વિહાર કરતો હતો. ત્યાં બ્રહ્માના હંસના યુણોનું તથા આકાર વગેરેનું

વર્ણન સામળવામાં આવતાં તેને 'હુ પણ એવા  
બ્રહ્માનો હસ થાઉં તો ઠીક' એવી વાસના  
ઈંડાનાં રસમાં રહેલા-ભોરની જેમ વૃદ્ધિ પામી.  
બ્રહ્માના હંસનું વારવાર સ્મરણ કર્યા કરતો એ  
હસ, વ્યાધિરૂપી ધણથી ભરણ પામીને, હસ-  
પણાની વાસનાના બળથી બ્રહ્માનો હસ થયો.  
એ જન્મમાં બ્રહ્મલોકની અંદર અત્યંત વિવેક  
વાળા બ્રહ્માના વૈરાગ્યથી તથા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરે  
લા ઉપદેશોથી, તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને ભોગ્ય  
પદાર્થોના આગ્રહ વિનાનો થઈ તે હંસ જીવ-  
ન્મુક્ત થઈને રહ્યો. આ રીતે તેને જીવતાં જ  
નિરતિથય આનંદરૂપ ભોક્ષસુખ મળ્યું, તો પછી  
બ્રહ્માનાં બે પરાધને અતે વિદેહમુક્ત થઈને બીજી  
શુ કરવાનું રહ્યું એ વિચાર કરો.<sup>૩૪-૩૭</sup>

તત્રાતિસંતતિવિવેકવતો વિલાસૈઃ સંવોધિતો  
વિગતલૌકિકવસ્તુદષ્ટિઃ । મુક્તઃ સ્થિતો નજુ  
યુગાન્તવિદ્યૌ વિદેહમુક્તેન તેન કિમુ ભાવિ વિમા-  
વ્યમેતત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભિક્ષુસંસારોદાહરણ'  
એ નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

## ૭ સર્ગ ૬૩ મો

વિદ્યાન્ત ભિક્ષુને રુદ્રભાવની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ કદાચિદ્દર્શાય રુદ્રં રુદ્રપુરે સ્વમઃ ।

વૈરિચ્ચનલિનીનાલલીલાભેન લીલયા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! એ હસ  
બ્રહ્માના આસનજૂત કમલિનીના નાલમાં કીડા  
ઓના લાલના બળને લીધે (બ્રહ્માના સામીપ્ય  
રૂપ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના બળને લીધે) કોઈ

\* આ ત્રેસરમા સર્ગમાં રુદ્ર થયેલા સંન્યાસીએ  
પોતાના પૂર્વના દેહોને જાણ્યો કે, તે દેહો સો રુદ્રરૂપ  
થયા, અને તેમ થવા છતાં તેઓ એકરૂપ જ છે, એ  
કથા કહેવામાં આવશે.

સમયે બ્રહ્માની સાથે રુદ્રના નગરમાં ગયો. ત્યાં  
તેને રુદ્રનું દર્શન થયું.<sup>૧</sup> ત્યાં રુદ્રનું દર્શન થતાં  
જેમ, અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તે  
હસની બુદ્ધિમાં 'હુ રુદ્ર છું' એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત  
થયો.<sup>૨</sup> આ વાસનાથી તેનો દેહ બદલાયો નહિ,  
પણ પ્રારબ્ધના શેષ પ્રાપ્ત કરેલી ઇચ્છાને લીધે,  
યોગની પેઠે માનસિક બીજ દેહની કલ્પનાથી  
પૂર્વદેહનો માનસિક ત્યાગ માત્ર થયો જેમ  
પવનપણાને પામતો ગધે, પુષ્પના ગુચ્છને તણ  
દે છે, તેમ મનથી રુદ્રરૂપ થતા તે હસે મનથી  
હંસના દેહને તણ દીધો.<sup>૩</sup> એ રુદ્ર ગણાધ્યક્ષની  
પદવીને પામીને રુદ્રના પુરમાં તે પુરને જ અનુ-  
સરતી રીતભાતોથી સ્વચ્છંદ રીતે વિહાર કરવા  
લાગ્યો.<sup>૪</sup> સર્વોત્તમ જ્ઞાનાથી તથા એકધર્મના  
વિલાસોથી રુદ્રની સાથે સામ્ય મળવાને લીધે,  
તે રુદ્રને બુદ્ધિથી પોતાનું પૂર્વનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત  
જોવામાં આવ્યું.<sup>૫</sup> આવરણ વિનાના જ્ઞાનવાળા  
રુદ્રરૂપ થયેલા તે રુદ્ર, પોતાનાં પૂર્વનાં અનેક  
સ્વપ્નોથી વિસ્મય પામીને એકાંતમાં મનમાં  
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.<sup>૬</sup>

રુદ્ર બોલ્યો:-અહો ! નિર્જળ દેશોમાં જળ-  
ની જેમ અસત્ય છતાં સત્ય લાગતી અને જળ-  
તને મોહ આપનારી આ વિચિત્ર માયા દેવાઈ  
છે.<sup>૭</sup> હું પ્રથમ પારમાર્થિક સ્થિતિથી ચૈતન્ય  
જ હતો, તે પાછળથી માયાને લીધે સુષ્ટિના  
સ કલ્પોને પ્રાપ્ત થયો, એ મને યાદ આવ્યું.  
એ સ કલ્પોને લીધે જ હું દૈત્યી ભેડાઈ ચૈતન્ય-  
નો અથ હોવાથી સર્વજ્ઞ અને જડનો અથ  
હોવાથી આકાશ આદિ વિભાગોવાળો થયો.<sup>૮</sup>  
પછી યદ્યચ્છાથી સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ દેહોના એકપણાનો  
અધ્યાસ પ્રાપ્ત થતા વાસનાઓની વિચિત્રતા-  
ઓથી રંગાવાને લીધે, હું જીવ થઈને રહ્યો. એ  
જીવ અનાદિ કાળથી જન્મોની પરપરાને અનુ-  
ભવતો અનુભવતો કોઈ સર્ગમાં વૈરાગ્ય આદિની  
દૃઢતાને લીધે વિપયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારો

સંન્યાસી થયો. એ સંન્યાસીને હાથ, પગ આદિ અવયવોના તથા પ્રાણ આદિના નિરોધથી જ્યારે બહારના દેવ આદિની વિષયની માનસિક પૂજન આદિ લીલા 'રમણીય છે' એમ જણાતી હતી અને તેમ જણાયાથી તે લીલાનો સંપૂર્ણ આરંભ કરવામાં આવતો હતો, ત્યારે ખીજાં સઘળાં મનનોના ઉદયનો ત્યાગ કરીને, તે સંન્યાસી તે લીલાનો જ અનુભવ કરતો હતો. જેમ ઉનાળાના તાપને લીધે સુકાઈ ગયેલી લતા ફરી પાછી ચોમાસામાં પાણી મળવા છતાં લીલી થતી નથી, તેમ પાછળના ચમત્કારથી વ્યાપ્ત થયેલુ ચિત્ત આગળના ચમત્કારને તજ દે છે. ૯-૧૨ શાસ્ત્રની વાસનાઓ ચિથિલ થતાં, જેને અનાદિ અનર્થની વાસનાઓ ઉત્પન્ન થઈ એવો એ સંન્યાસી, જીવટ નામનો પામર નર થઈને, જેમ છીડી છિદ્રોમાં ભમે છે, તેમ તે દેહોમાં ભર્યો. ૧૩ પ્રથમ તેણે પોતે બ્રાહ્મણોનો ભક્ત હોવાને લીધે પોતામાં બ્રાહ્મણપણું દીધું; કેમકે સારી-નરસી સ્થિતિઓનો ફેરફાર કરવામાં સારી કે નરસી જે વાસના બળવાન હોય તેજ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. ૧૪ પછી એ બ્રાહ્મણ નિરંતર ચિંતવેલા માંડલિક રાજપણાને પ્રાપ્ત થયો. એકી સમયે પીધેલો રસ જ આડમાં ફળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે માંડલિક રાજ રાજ્યને માટે અધિક અધિક ધર્મ સંજોધી કાર્યોનું, ચિંતન કરવાથી ચક્રવર્તી રાજ થયો. એ ચક્રવર્તી રાજ કામીપણાને લીધે અપ્સરાપણાને પ્રાપ્ત થયો. ૧૫-૧૬ શુગારસથી શોભતી એ ચપળ અપ્સરા મૃગીનાં નેત્રોની સુદરતા મેળવવાના લોભની વાસનાથી મૃગીપણાને પ્રાપ્ત થઈ. અહો ! વાસનારૂપી મોહ પ્રાણીઓને ભારે દુઃખદાયી થઈ પડે છે. ૧૭ એ મૃગી ચિત્તમાં લતાની વાસનાને લીધે વનમાં લતા થઈ. એ લતાએ નિર્માણને લીધે પોતાના છેદનો અનુભવ કર્યો. પછી અદર સંજ્ઞાવાળી એ છેદાયેલી

લતાએ, છેદાયેલા દેહમાં લાંબા કાળ સુધી વાસનાને લીધે પોતાને બ્રમરપણું પ્રાપ્ત થયેલું જોયું. એ બ્રમર હાથીની ખરીથી ચૂર્ણ થઈને તે પછી પણ વારવાર સંસારના મોટા મોટા ભ્રમોમાં ભર્યો. 'દેવળ પોતાના ભ્રમથી રચાયેલા આ સંસારરૂપી આડંબરમાં હું સો અવતારના અંતે આ રુદ્ર થઈને રહ્યો છું' એવી રીતે અત્યંત વિચિત્રતાવાળાં અને સત્ય જવાં લાગતાં ઘણાં ઘણાં સંસારરૂપી જંગલોમાં હું ઘણી ઘણીવાર અત્યંત ભર્યો. કોઈ જન્મમાં હું જીવટ નામનો પામર જન થયો, કોઈ જન્મમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થયો, કોઈ જન્મમાં રાજા થયો, કોઈ જન્મમાં કમળવનની અદર હસ થયો, કોઈ જન્મમાં વિધ્યાવ્યજ્ઞના જળવાળા પ્રદેશની અદર હાથી થયો અને કોઈ જન્મમાં તે જ પ્રદેશની અદર હરણ થયો. આ દેહરૂપી તથા મનરૂપી યત્રમાં હું એવી એવી દશાઓને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮-૨૪ મને પહેલી સૃષ્ટિના કાળથી માંડીને પરમ પદમાંથી છૂટા પડવાને હજારો વર્ષો, યુગોની સેંકડો ચોક્કડીઓ અને અનંત દિવસો તથા અનંત ઋતુઓ વીતી ગયાં. મને સંન્યાસીપણામાં જતાથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એવો શ્રવણ, મનન વગેરેના અભ્યાસનો યોગ્ય ક્રમ દઢ થયો હતો, તો પણ હું પ્રમાદને લીધે તે ક્રમને ભૂલીને વારંવાર જન્મોની પરપરાને પ્રાપ્ત થતાં થતાં બ્રહ્માના હંસપણાને પામ્યો. મારો જે પૂર્વનો અભ્યાસક્રમ હતો તે આજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ફળ આપનારા રુદ્રપણાથી સફળ થયો છે. ૨૫-૨૭ જીવને નિર્વિઘ્ન રીતે જ અભ્યાસ દઢ થયો હોય, તે અભ્યાસ વચમાં હજારો જન્મ આવે તો પણ પાછો તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાયની રીતિ પ્રમાણે સાધુજનનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય તો જીવની અશુભ વાસનાઓ ટળી જાય છે. ૨૯ જે પુરુષ દુષ્ટ વાસનાઓથી છૂટવા ઇચ્છતો હોય તેણે સારી વાસનાઓ મેળવવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ કે



જથી તે ઉદયમ સકળ થાય છે; કારણ કે ઉદયમ વિના કળ મળતું નથી.<sup>૩૦</sup> આ જન્મમાં અને પૂર્વજન્મમાં પણ જનો નિરંતર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તે પદાર્થ મિથ્યા વિષયવાળો હોય, તો પણ કળ દેવાને સમર્થ થાય છે; ત્યારે શ્રવણાદિક પ્રયત્ન, કે જે સત્ય વિષયવાળો છે, તે કળ આપવાને સમર્થ થાય તેમાં શું કહેવું? જેમ અકુર છોડ બને છે, તેમ વાસના જ પોતાનો 'આ દેહ છે' એમ જુએ છે, કે જે દેહ દેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળો જ છે. જે વાસનાનું અવલોકન કરવા લાગીએ તો અવલોકન કરવા લાગતાં જ વાસના કાંઈ પણ અવશેષ રહેતી નથી. વાસનાનો નાશ કરવો પડે એમ પણ નથી; કેમકે વાસના મુદ્દલ છે જ નહિ. માટે આપણે વાસના દોવાની પ્રાંતિ જ રાખવી નહિ. આ જગતરૂપ ભ્રમ કે જે આકાશના વર્ણની જેમ મિથ્યા જ ઊડેલો છે, તેને બિલકુલ ભૂલી જવું એ જ આપણને તે ભ્રમ ટાળી નાખવા માટે બસ છે.<sup>૩૧-૩૫</sup> કદાચ એ ભ્રમ ભૂલી ન જવાય તો, એ ભ્રમ બાધિત થાય તો પણ બસ છે. બાધિત થવાને લીધે, મિથ્યા થયેલી આ જગતની ભાવના દેવળ કોતુક આપનારી જ થાય છે; માટે પ્રાતિભાસિક સત્તાથી રહે તો પણ વિનોદ જ અપરો, પણ કશો અનર્થ કરી ચક્રો નહિ. માટે દેવળ કોતુકને માટે જ અહીંથી જઈને મારા સધળા સંસારોને જોઈ અને બોધ આપીને તે તે ઉપાધિઓથી આત્માને જુદો પાડીને એક કરે.<sup>૩૬, ૩૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! એ રુદ્ર એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે સૃષ્ટિમાં ગયો, કે જે સર્ગમાં વિહારની અંદર સુનેલો પેલો સંન્યાસી શયન જેવો થઈને રહ્યો હતો.<sup>૩૮</sup> એ સંન્યાસીને જગાડીને રુદ્રે તેમાં પોતાના ચિત્તા અંશરૂપ ચિત્તાની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની પણ યોગના કરી.\* આમ થવાથી સંન્યા-

સીને પણ પોતાના ભ્રમનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું. પોતાના આત્માને રુદ્રરૂપ જોઈને તથા જીવરૂપ આદિરૂપ પણ જોઈને જે કે તત્ત્વયોધને લીધે એ સંન્યાસી વિસ્મય પામવાને યોગ્ય ન હતો, તો પણ અલ્પકાળમાં લાંબા કાળના અનેક જન્મોના અનુભવરૂપ તથા સ્વપ્ન સંબંધી રુદ્રશરીરાદિકને અનુસરવું આદિ આશ્ચર્ય જોવામાં આવવાથી વિસ્મય પામ્યો.<sup>૩૯, ૪૦</sup> પછી રુદ્ર તથા સંન્યાસી એ બંને ઊઠીને ક્યાંક ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા જીવરૂપના સંસારમાં (ખીજા શ્રદ્ધાંકમાં) ગયા.<sup>૪૧</sup> એ શ્રદ્ધાંકમાં પ્રવેશ કરી ભૂલોકમાં જઈને, તેઓએ ત્યાં જીવરૂપના રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને તથા ઘરને જોયાં અને તે ઘરમાં રાત્રે હાથમાં તલવાર લઇને સૂઈ ગયેલા અને શયની પેઠે બેભાન થયેલા જીવરૂપને જોયો. ત્યાં પોતાનાં શરીરોને, અભિપ્રાયને અને કાંતિ વગરને અંતર્ધાન શક્તિથી યુક્ત રાખીને જીવરૂપને જગાડી, તેમાં પોતાના ચિત્તાના અંશરૂપ ચિત્તાની અને પોતાના અંશભૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. આમ થવાથી અંદર એક રૂપવાળો, બહાર ત્રણ રૂપવાળો, બોધવાળો છતાં પણ મૂખ જેવા અને વિસ્મિત છતાં પણ વિસ્મય વિનાના એ રુદ્ર, જીવરૂપ અને સંન્યાસી, તેઓ ચિત્તમાં આકેષેલાઓની જેમ કાણુમાનમાં યુગ જ રહ્યા. પછી તે ત્રણે જણ ચિદાકાશના કોઈ પ્રદેશમાં રહેલા અને અનેક પ્રાણીઓના ધોધાટથી ભરેલા જીવરૂપના ચિત્તા પરિણામરૂપ અન્ય શ્રદ્ધાંકમાં ગયા. એ શ્રદ્ધાંકમાં પ્રવેશ કરીને ભૂલોકમાં જઈને તેઓએ ત્યાં શ્રાક્ષણને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, શરીરોને અને સ્વપ્નનાં શરીરોના પ્રવેશોને બાધ થઈ ગય છે, તેમ સંન્યાસી ભયતાં જીવરૂપો માંડીને રુદ્ર સુધીનાં શરીરોને અને તેઓના પ્રવેશોને બાધ થઈ નહિ; કેમકે સર્વ જ રૂપના અંશરૂપ જીવોના પ્રવેશો અને રૂપના સત્યસંકલ્પવાળાના બળથી તથા વિવિધ જોમ આપનારા અવરોહ રહેલા અલ્પજીવના બળથી બાધ થયા છતાં પણ સવળાઓની રમત કલ્પવૃક્ષ

\* જેમ આપણે જાગીએ છીએ ત્યારે સ્વપ્નનાં

પુરને તથા ધરને જોયાં અને તે ધરમાં સ્ત્રીની સાથે સૂતેલા, સ્ત્રીને પોતાના જીવ જવા પ્યારા અને તે બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ જના ગળામાં હાથ નાખ્યો હતો, એવા બ્રાહ્મણને જોયો. એ બ્રાહ્મણને તુરત જગાડી તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશમૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. પછી ત્યાં જોલેલા, અત્યંત વિસ્મય પામેલા અને અંદર એકરૂપવાળા છતાં, બહાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપોવાળા એ ચારે જણુ ચિત્તરૂપ આકારે વિવત પામેલા ચૈતન્યના પરિણામરૂપ અને બ્રમણના વિસ્તારથી મુંઢરતાવાળા માંડલિક રાજના પ્રજાંડમાં ગયા.<sup>૪૨-૫૦</sup> એ પ્રજાંડમાં પ્રવેશ કરીને ભૂલોકમાં જઈ તેઓએ ત્યાં માંડલિકરાજને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને અને ધરને જોયાં; અને તે ધરમાં પલંગરૂપી કમળમાં સૂતેલા માંડલિકરાજને દીઠો, કે જે રાજ મઘથી ઉન્નત હતો, સોના જેવો સુંદર લાગતો હતો અને સોના જવાં અંગોવાળી રાણીએ સ્તનોના મધ્યમાં રાખ્યાથી જણે કમળના ઢાશમાં બ્રમરીની સાથે સૂતેલો બ્રમર હોય એવો જણાતો હતો.<sup>૫૧</sup> મંજરીઓથી વૃક્ષની પેઠે બીજી સ્ત્રીઓથી પણ તે વીંટાયેલો હતો અને દીવાઓના સમૂહના મધ્યમાં રહેવાથી જણે રત્નોના સમૂહમાં રહેલું સોનું હોય એવો દીપતો હતો.<sup>૫૨, ૫૩</sup> એ માંડલિક રાજને જગાડીને તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશમૂત ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. પછી એ ધરમાં જોલેલા એ પાંચે જણુ કે જેઓ અંદર એક રૂપવાળા, બહાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપોવાળા અને અત્યંત વિસ્મય પામ્યા હતા, તેઓ ત્યાંથી ચક્રવર્તી રાજના પ્રજાંડમાં ગયા. ત્યાં જઈને તેને જગાડી પૂર્વની રીતે જ તેમાં ચિત્તની તથા જીવની યોગના કરી તે ચક્રવર્તીને પણ સાથે જ લઈને એવી જ રીતે બીજાં પ્રજાંડોમાં પણ ગમ્યા. (બીજાં પ્રજાંડોમાં સૂતેલાઓને જગાડ્યા

અને મરી ગયેલાઓને જિવાડ્યા.) એ પ્રમાણે ભમી ભમીને બ્રહ્માના હંસરૂપ ચિત્તના પરિણામને તથા રૂદ્રપણને પામીને તે સર્વ ભેગા થઈને શોભવા લાગ્યા.<sup>૫૪-૫૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! એ રીતે અંદર એક રૂપવાળા, બહારના ભિન્ન ભિન્ન શરીરોવાળા, વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળા અને અનેક જવા લાગતા એ મોટા સમર્થ સો રૂદ્રો થયા. આવરણ વિના ચૈતન્યમય અને પ્રાતિભાસિક સઘળા સંસારના આધારરૂપ એ સો રૂદ્રો, પોતે સઘળા જગતની અંદર અંતર્યામીપણાથી રહ્યા. હે રામચંદ્રજી ! શ્રુતિઓમાં જે સેંકડો અને હજારો મોટા મોટા રૂદ્રો કહ્યા છે, તેમની સ્થિતિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. ઉપર કહેલા સો રૂદ્રોએ કદપેલાં સો પ્રજાંડોમાં તથા તમારા અનુભવમાં આવતું આ પ્રજાંડ, અગિયારમા રૂદ્ર કદપેલું પ્રજાંડ છે, એમ સમજો.<sup>૫૭-૫૯</sup> જીવોને ચારેબાજુ ન જ સંસારો ઉદય પામે છે, તે તે સંસારોમાં બોધ વિના જીવો પરસ્પરને દેખતા નથી; પણ બોધવાળા જીવો સમુદ્રમાં તરંગોની પેઠે પરસ્પરની સાથે મળે છે. બોધ વિના જીવો તો ન સંસારમાં હોય, તે સંસારમાં જ ઢેકાંની પેઠે પડ્યા રહે છે.<sup>૬૦, ૬૧</sup> જમ તરંગોરૂપ જળ રસ હોવાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી પેઠે મળે છે, તેમ બોધવાળા જીવો ચૈતન્યપણાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી રીતે મળે છે.<sup>૬૨</sup> પ્રત્યેક જીવને જીહ્વાજીહ્વા સંસારમાં અસત્ય છતાં સત્યની જમ રહેલા જીવો પ્રજ્ઞાના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે ન્યારે પ્રજ્ઞની સાથે એક થાય, ત્યારે સર્વ જીવોની સાથે મળી ગયાં એમ સમજવું.<sup>૬૩</sup> જમ પૃથ્વીમાંથી રજ તથા પથ્થર વગેરે બોદી કાઢતાં ન અવશેષ રહે છે, તે કેવળ આકાશ જ રહે છે, તેમ સર્વવ્યાપક ચૈતન્યમાંથી અનાત્મ પદાર્થો દ્રવ્ય કેવામાં આવતાં ન અવશેષ રહે છે તે કેવળ ચૈતન્ય જ રહે છે.<sup>૬૪</sup> હે રામચંદ્રજી ! તમે જમ સર્વ પંચભૂતોના અનુભવ કરો છો, તેમ સર્વ

સર્વ પદાર્થોની આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્યનો અનુભવ કરે; કેમકે જે કાંઈ પદાર્થ છે, તે આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્ય જ છે.<sup>૬૫</sup> જેમ લાકડું અથવા શિલા કારીગરોના હાથથી ઠાકણાંઓ વડે ખાડા ઓરૂપ થોડા વગેરે આકારની મર્યાદાઓને પ્રાપ્ત થતાં તે કાષ્ઠ અથવા શિલા, થોડા ઇત્યાદિરૂપ જ બેવામાં આવે છે, તેમ એક સત્ય પરમાત્મા કલ્પિત મર્યાદાઓ (માપ) ને પ્રાપ્ત થતાં સર્વોત્તમ બેવામાં આવે છે. જેમ લાકડામાં તથા શિલામાં થોડા વગેરે આકારો બેવામાં આવે છે, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં જગત બેવામાં આવે છે. શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કે જે અવિષય છે તેમાં વિષયપણાના અપાદાનરૂપ જે અન્યથા જ્ઞાન છે તે જ જગત નામના એક માપનું નિમિત્ત છે. ચૈતન્ય એકરસ પ્રક્ષમાં જગતરૂપ જે જડતા છે તે નિમિત્ત વગરની જ છે; માટે આકાશની જેમ શૂન્ય છે. 'જગત છે' એમ જે બંધુવું તે જ બંધ છે અને એમ બંધુવાની જે નિવૃત્તિ, તે જ મોક્ષ છે; તો હવે જે ભાવના તમને ગમતી હોય તે ભાવનાને તુરંત દબ કરો. જગતનું જે સ્પર્શ છે તે બંધ છે અને જગતનું જે છુદાઈ જવું તે મોક્ષ છે; અને તે બંધ તથા મોક્ષ સાક્ષીથી જુદા નથી, તો હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. જે વસ્તુ ડેખીએ નહિ તો નથી જ હોતી, તે વસ્તુનો નાશ થાય તો તેમાં શી પીડા છે? કરી નથી. અને જે વસ્તુ (આત્મસુખ) કાંઈ પણ ક્યાં વિના તત્કાળ મળે જ છે, તે માટે શ્રમ કરવો નકામો છે.<sup>૬૬-૭૦</sup> જે વસ્તુ કેવળ બેઈ શકાતી હોય, તેને બેવાની બંધ કરીએ એટલે તેનો નાશ થાય છે. દર્શનના અભાવથી જ નાશ પામનારા જગતનું જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે, તેને સર્વદા પ્રાપ્ત જ સમજો. વેદાંતસિદ્ધાંતનું જે રહસ્ય છે, તે મેં તમને કહ્યું. હવે તમને જે ગમે તે કરો.<sup>૭૧</sup> જેમ તરંગ બળના ચલનમાન જ છે, તેમ જગત પ્રજ્ઞના વિવર્તમાન જ છે. હે રામચંદ્ર! તર-

ગરૂપ દષ્ટાંતમાં અને જગતરૂપ દાર્શનિકમાં વિલક્ષણતા એટલી જ છે કે, જળમાં દેશ તથા કાળ વગેરે હોવાથી જ તરંગો થાય છે અને પ્રક્ષમાં દેશ, કાળ આદિ કાંઈ નહિ હોવા છતાં પણ જગત થાય છે. દેશ, કાળ આદિ કાર્યરૂપ હોવાથી જગતમાં જ બેવામાં આવે છે, પણ જગતના વિવર્તના કારણના છૂં ભૂત પ્રક્ષમાં બેવામાં આવતું નથી.<sup>૭૨, ૭૩</sup> આત્મરૂપ ચૈતન્ય કે જે સ્વયં પ્રકાશ છે, તે જ અવિદ્યાના આવરણથી અદ્ય પ્રકાશવાળા જેવું થઈને ત્રેલોક્યરૂપે જુદી રીતે દેખાય છે. ચિદ્રૂપ આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જડ નથી પણ જ્ઞાન છે. ભેદોના ક્લેશનાળા આ ત્રેલોક્યને ઉપર કહેલા ઉપાયોથી સમેટી લેશો, એટલે ત્રેલોક્ય કેવળ કહેવા માટે જ હશે. મહામંડળરૂપ પરમાત્મામાં તો વાણીની પણ પ્રવૃત્તિ નથી.<sup>૭૪</sup> આ પ્રમાણે પરમાત્મા અને જગત એ સંબંધી તથા અર્થથી પણ એક જ છે. એ બંને કદી પણ જુદા નથી. તરંગ અને જળ બે જુદાં છે, એમ બોલવું એ યોગ્ય જ નથી. જ્યાં સુધી આત્મા અજ્ઞાન હોય, ત્યાં સુધી જગતને અને પરમાત્માને જુદાં કહેવાં યોગ્ય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી તે કહેવું યોગ્ય નથી.<sup>૭૫</sup>

સંવેદનં સર્વં સ્તીહ ચન્દાદર્યાદિમિનો ન કદાચિદેતૌ । વીચ્યંમસી દ્વે સ્તિ નોચિતોત્કિર્યં સ્પાઙ્ગતાયાં ત્વિદમેવયુક્તમ્ ॥ ૭૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાસાયણુંમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સ્વમશતરુદ્રીયકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત



\* દષ્ટાંતને અનુસરીને જે મુખ્ય સિદ્ધાંત ઘટાવવામાં આવે તે દાર્શનિક ગણાય; જેમકે જળતરંગો દષ્ટાંત અને પ્રક્ષજગત દાર્શનિક છે.

## ~ સર્ગ ૬૪ મો ~

લિધુ ઇત્યાદિને રૂદ્રના મણુત્વની પ્રાપ્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

જીવટબ્રાહ્મણાદીનાં હંસાદીનાં મુનીશ્વર ।

મિધુસ્વપ્નશરીરાણાં સંપન્નં કિમતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહામુનિ! જીવટ બ્રાહ્મણ  
તથા હંસ, આદિ કે જાણે પેલા સંન્યાસીનાં  
સ્વપ્ન સંબંધી શરીરા હતાં, તેઓનું પછી શું થયું? <sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કૌતુક બેવાને માટે પહેલા  
આવેલા રૂદ્રનો સમાગમ મળવાથી જ્ઞાની થયેલા  
અને પરસ્પરના સંસારો જમના બેવામાં આવ્યા  
હતા એવા એ રૂદ્રના સધળા અંશો કૃતાર્થ  
થવાને લીધે સુખી થઈ રહ્યા. <sup>૨</sup> પેલા રૂદ્ર ઉપર  
કદ્દા પ્રમાણે માયા બેઈને- પછી તે પોતાના  
અંશોને પોતપોતાના સંસારોમાં પાછા ગોઠ-  
વતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું. <sup>૩</sup>

રૂદ્ર બોલ્યા:-મારા અંશરૂપ તમે તુરત  
પાછા પોત-પોતાનાં સ્થાને બેજો. એ સ્થાને દ્રઢ-  
લાક કાળ સુધી શ્રીઓની સાથે ભોગો ભોગવીને  
પાછા મારી પાસે આવશો. <sup>૪</sup> અને મારા નગરને  
શોભાવનારા મારા ગણ થશે. બે પરાઈને અંતે  
મહાપ્રલય થશે, ત્યારે જગતના દેખાવોનો પણ  
નાશ થવાથી આપણે પરમ પદને પામીશું. <sup>૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! એ મહા-  
ત્મા રૂદ્ર એ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થઈ જતાં,  
એ સધળા રૂદ્રોનું હેલેલા રૂદ્રના સંસારને બેના-  
રું જ સાક્ષીચિત્તન્ય હતું, તે જમ સ્વપ્નનો સાક્ષી  
બચતમાં આવે છે, તેમ જીવટ આદિના પ્રત્યેક  
સંસારમાં આવ્યું. <sup>૬</sup> રૂદ્રની આજ્ઞાથી પોતપોતાના  
અર્ધાંકમાં બેઈને પોતપોતાનાં ધરોમાં રહેલા તે

x આ ચોક્કસમાં સર્ગમાં તે સધળા રૂદ્રોને પોત-  
પોતાના દેહોથી અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગરૂપ, તે  
પછી મણુપણની પ્રાપ્તિનું અને તે પછી મહત્ત્વની  
વિધિના કમરું, વધુન કરવામાં આવશે.

જીવટ અને બ્રાહ્મણ આદિ લોકો હમણાં પોત-  
પોતાની શ્રીઓની સાથે ભોગ ભોગવે છે, તેઓ  
બે પરાઈને અંતે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને  
રૂદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈને ઉત્તમ ગણો થશે અને  
ઠાઈ સમયે આકાશમાં તારાઓરૂપે પણ દેખાશે. <sup>૭, ૮</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! એ જીવટ  
તથા બ્રાહ્મણ આદિ લોકો કે જાણે પેલા સંન્યા-  
સીના સંકલ્પરૂપ હતા, તેઓ સત્યપણાને જમ  
પ્રાપ્ત થયા! સંકલ્પ સંબંધી પદાર્થમાં સત્યતા  
જમ સંભવે? <sup>૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સધળા પદાર્થોમાં અધિ-  
કાનરૂપ અંશ સત્ય છે અને અર્ધસ્ત અંશ મિથ્યા  
છે, એમ સમજો. સત્તા તથા અસત્તા મિથ્ય-  
રૂપ સંકલ્પના પદાર્થમાં અસત્ત્વ જ ન પૂર્વકાળમાં  
તથા ઉત્તરકાળમાં નથી તે નથી જ; પણ અસત્તા  
અધિકાનરૂપ સત્ છે, તે તો સર્વવ્યાપી હોવાથી  
સર્વદા છે જ; તેથી તેની સત્તાને 'લીધે જ ભોગ  
આપનારા અદૃષ્ટથી જાણેલા સંકલ્પના પદાર્થો  
કાર્યો કરવામાં સમર્થ થાય છે. <sup>૧૦</sup> જે કાંઈ સ્વપ્ન-  
માં બેવામાં આવે છે અને જે કાંઈ સંકલ્પથી  
બેવામાં આવે છે, તે સધળું તે તે દેશકાળમાં  
અધિકાનરૂપે સત્ય જ છે. <sup>૧૧</sup> જમ આ નગરીથી  
અન્ય નગરીઓ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં હોવા  
છતાં પણ ત્યાં ગમન કર્યા વિના અને ઇન્દ્રિય  
આદિના સામર્થ્ય વિના તે નગરીઓ મળતી નથી,  
તેમ સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ પણ બચતમાં, સુષુ-  
પ્તિમાં કે અન્ય સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. સર્વત્મા  
આત્મચિત્તન્ય સધળી વાસનાઓના ભંડારરૂપ  
અજ્ઞાનમાં ભોગ આપનારા અદૃષ્ટ બચત કરેલી  
વાસનાઓથી જવા જવા વિષયના રૂપને ધારણ  
કરે છે, તેવા તેવા સંપૂર્ણરૂપને ખડું થયેલું બુદ્ધિ  
છે. સધળાં સ્વપ્નને તથા સધળાં સંકલ્પો વગેરેને  
એથી સમયે દેખવાનો ઉપાય તો અવ્યાસના  
તથા યોગના પરિપાકની દશા જ છે. અવ્યાસના  
તથા યોગના પરિપાકની દશા વિના સધળાં સ્વપ્નો

તથા સંકલ્પોતું એકી વખતે દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. શંકર આદિ ઈશ્વરકાંટિના લોકો કે જનને યોગસિદ્ધિતું કળ-સ્વાભાવિક જ છે, તેઓ તો અભ્યાસ વિના પણ સર્વત્ર સર્વને જુએ છે. અભ્યાસ અને યોગ, સંકલ્પવાળા પદાર્થમાં ચિત્તતું એકાગ્રપણું મેળવી આપે છે, એટલે જ સંકલ્પના પદાર્થના લાભમાં તેમનો ઉપયોગ છે. એકાગ્રતા ન હોય તો ચિત્ત અનેક પદાર્થોમાં ભટકવાથી એક પણ સંકલ્પના પદાર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ બનેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જની એકમાં જ નિષ્ઠા હોય તેનું જ સઘળું ધારણું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. દક્ષિણ દિશામાં જતાં ઉત્તર દિશા તે કોને મળે? જ્યો સંકલ્પના કરેલા પદાર્થમાં એકાગ્ર હોય, તેમને જ સંકલ્પના કરેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યો આગળ રહેલા પદાર્થમાં તત્પર હોય, તેમને જ આગળ રહેલા પદાર્થ મળે છે. એક પદાર્થ જુદામાં હોવા છતાં જ માણસ બીજા કલ્પેલા પદાર્થને પામવા ઇચ્છે છે, તે માણસ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો નહિ હોવાને લીધે બને પદાર્થને ચુમોવે છે. સંન્યાસીનો જીવ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો હોતો તેથી તે રૂદ્રપણને પ્રાપ્ત થઈ સર્વજ્ઞ બનીને સર્વને પ્રાપ્ત થયેલો. પ્રસિદ્ધ રૂદ્ર પણ એવી રીતે જ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ છે. સંન્યાસીના જીવટ આદિ સંકલ્પના જોવા જુદા જુદા રહ્યા હતાં અને તેમનાં બ્રહ્માંડો પણ જુદાં જુદાં હતાં, તેથી તેઓ અન્યોન્યને દેખતા ન હતા. રૂદ્રના જ્ઞાન વિના તેઓ પરસ્પરને દેખી શક્યા જ નહિ. એ અજ્ઞાની જોવા રૂદ્રની ઇચ્છાથી જ પરસ્પરના સંસારને બળુનારા, પોતે પણ રૂદ્રરૂપ અને વળી ઘણાં રૂપોવાળા પણ થયા. 'હું આ સ્થળમાં વિવાધર-થાઈ' અથવા અમુક સ્થળમાં પંડિત થાઈ' એવું એકાગ્રપણાથી જ જ ધ્યાન કરવામાં આવે, તે તે ધ્યાન સંકળ જ થાય છે. ૧૨-૨૩ જોવાની આવા વ્યવહારની વ્યવસ્થામાં આ સંન્યાસીના સંકલ્પની દુનિયા જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આ જીવ ધારણાના તથા ધ્યાનના ચતનને અનુસરી એકપણાને, ઘણાપણાને, મૂખપણાને, પંડિતપણાને, દેવપણાને તથા મનુષ્યપણા-વગેરેને દેશના, કાળના તથા ક્રિયાઓના ક્રમથી-તથા એકી વખતે પણ કરવાને સમર્થ છે. ૨૪-૨૫ જીવ વાસ્તવિક રીતે મર્યાદાઓથી રહિત છે, એટલા માટે સઘળી શક્તિઓવાળો છે અને એક એક દેહના અભિમાનરૂપ મર્યાદાથી-મુક્ત થાય છે, એટલા માટે એક જ કાર્ય કરવાની શક્તિવાળો પણ છે. શક્તિના સ્વભાવને અનુસરી-તે તે કાર્ય કરવાના સ્વભાવની વ્યવસ્થા થાય છે. ૨૬ પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરીને અનેક વર્ગોરૂપે પ્રગટ થતો અને સર્વ પ્રાણીઓના સંહાર નામના પ્રલયરૂપે સંક્રાંતિ પામનારો ઈશ્વર; જોવાના દેહ સંકલ્પને અનુસરતું જ કળ પોતાની ઇચ્છાથી આપે છે, એટલે ઈશ્વરને વિષમંયણાનો કે નિઃશયણાનો કક્ષો હોય પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૭ યોગ કરનારી સ્ત્રીઓ અને યોગીઓ, પોતે જ ધારણા વગેરેથી મેળવેલા દેશોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમોથી પોતાના ઘરમાં અને જ્યાં ઇચ્છા હોય-ત્યાં બીજાં કેકાણે પણ, અનેક દેહોની કલ્પનાથી રહે છે. ૨૮ યોગીઓ આ લોકમાં તથા સ્વર્ગાદિક અન્ય લોકોમાં પણ એકી વખતે રહે છે, એ અમોએ ઘણી ઘણી વાર જોયેલું છે. યોગશક્તિવાળો સહસ્રાંશુ ન રાજ એકીવખતે ઘરમાં-પણ રહેતો હોતો અને બીજા દેહોથી સર્વત્ર રહીને ચોર ઇત્યાદિ લોકોને ત્રાસ પણ આપતો હોતો. ૨૯ વિષ્ણુ એક દેહથી ક્ષીરસમુદ્રમાં રહે છે અને બીજા દેહની કલ્પનાથી પૃથ્વીમાં અવતારો પણ ધારણ કરે છે. યોગિની યોગિનીઓના સમૂહમાં રહે છે અને પશુ વગેરે બલિઓને લેવા માટે બીજા દેહોથી ભૂલોકમાં પણ બળ છે. ૩૦ ઇન્દ્ર સ્વર્ગના સિંહાસન ઉપર રહે છે અને યજ્ઞના ભાગ લેવાને માટે બીજા દેહથી પૃથ્વીમાં પણ બળ છે. વિષ્ણુ રાક્ષસ વગેરેને

તથા સંકલ્પોતું એકી વખતે દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. શંકર આદિ ઈશ્વરકાંટિના લોકો કે જનને યોગસિદ્ધિતું કળ-સ્વાભાવિક જ છે, તેઓ તો અભ્યાસ વિના પણ સર્વત્ર સર્વને જુએ છે. અભ્યાસ અને યોગ, સંકલ્પવાળા પદાર્થમાં ચિત્તતું એકાગ્રપણું મેળવી આપે છે, એટલે જ સંકલ્પના પદાર્થના લાભમાં તેમનો ઉપયોગ છે. એકાગ્રતા ન હોય તો ચિત્ત અનેક પદાર્થોમાં ભટકવાથી એક પણ સંકલ્પના પદાર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ બનેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જની એકમાં જ નિષ્ઠા હોય તેનું જ સઘળું ધારણું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. દક્ષિણ દિશામાં જતાં ઉત્તર દિશા તે કોને મળે? જ્યો સંકલ્પના કરેલા પદાર્થમાં એકાગ્ર હોય, તેમને જ સંકલ્પના કરેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યો આગળ રહેલા પદાર્થમાં તત્પર હોય, તેમને જ આગળ રહેલા પદાર્થ મળે છે. એક પદાર્થ જુદામાં હોવા છતાં જ માણસ બીજા કલ્પેલા પદાર્થને પામવા ઇચ્છે છે, તે માણસ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો નહિ હોવાને લીધે બને પદાર્થને ચુમોવે છે. સંન્યાસીનો જીવ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો હોતો તેથી તે રૂદ્રપણને પ્રાપ્ત થઈ સર્વજ્ઞ બનીને સર્વને પ્રાપ્ત થયેલો. પ્રસિદ્ધ રૂદ્ર પણ એવી રીતે જ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ છે. સંન્યાસીના જીવટ આદિ સંકલ્પના જોવા જુદા જુદા રહ્યા હતાં અને તેમનાં બ્રહ્માંડો પણ જુદાં જુદાં હતાં, તેથી તેઓ અન્યોન્યને દેખતા ન હતા. રૂદ્રના જ્ઞાન વિના તેઓ પરસ્પરને દેખી શક્યા જ નહિ. એ અજ્ઞાની જોવા રૂદ્રની ઇચ્છાથી જ પરસ્પરના સંસારને બળુનારા, પોતે પણ રૂદ્રરૂપ અને વળી ઘણાં રૂપોવાળા પણ થયા. 'હું આ સ્થળમાં વિવાધર-થાઈ' અથવા અમુક સ્થળમાં પંડિત થાઈ' એવું એકાગ્રપણાથી જ જ ધ્યાન કરવામાં આવે, તે તે ધ્યાન સંકળ જ થાય છે. ૧૨-૨૩ જોવાની આવા વ્યવહારની વ્યવસ્થામાં આ સંન્યાસીના સંકલ્પની દુનિયા જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આ જીવ ધારણાના તથા ધ્યાનના ચતનને અનુસરી એકપણાને, ઘણાપણાને, મૂખપણાને, પંડિતપણાને, દેવપણાને તથા મનુષ્યપણા-વગેરેને દેશના, કાળના તથા ક્રિયાઓના ક્રમથી-તથા એકી વખતે પણ કરવાને સમર્થ છે. ૨૪-૨૫ જીવ વાસ્તવિક રીતે મર્યાદાઓથી રહિત છે, એટલા માટે સઘળી શક્તિઓવાળો છે અને એક એક દેહના અભિમાનરૂપ મર્યાદાથી-મુક્ત થાય છે, એટલા માટે એક જ કાર્ય કરવાની શક્તિવાળો પણ છે. શક્તિના સ્વભાવને અનુસરી-તે તે કાર્ય કરવાના સ્વભાવની વ્યવસ્થા થાય છે. ૨૬ પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરીને અનેક વર્ગોરૂપે પ્રગટ થતો અને સર્વ પ્રાણીઓના સંહાર નામના પ્રલયરૂપે સંક્રાંતિ પામનારો ઈશ્વર; જોવાના દેહ સંકલ્પને અનુસરતું જ કળ પોતાની ઇચ્છાથી આપે છે, એટલે ઈશ્વરને વિષમંયણાનો કે નિઃશયણાનો કક્ષો હોય પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૭ યોગ કરનારી સ્ત્રીઓ અને યોગીઓ, પોતે જ ધારણા વગેરેથી મેળવેલા દેશોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમોથી પોતાના ઘરમાં અને જ્યાં ઇચ્છા હોય-ત્યાં બીજાં કેકાણે પણ, અનેક દેહોની કલ્પનાથી રહે છે. ૨૮ યોગીઓ આ લોકમાં તથા સ્વર્ગાદિક અન્ય લોકોમાં પણ એકી વખતે રહે છે, એ અમોએ ઘણી ઘણી વાર જોયેલું છે. યોગશક્તિવાળો સહસ્રાંશુ ન રાજ એકીવખતે ઘરમાં-પણ રહેતો હોતો અને બીજા દેહોથી સર્વત્ર રહીને ચોર ઇત્યાદિ લોકોને ત્રાસ પણ આપતો હોતો. ૨૯ વિષ્ણુ એક દેહથી ક્ષીરસમુદ્રમાં રહે છે અને બીજા દેહની કલ્પનાથી પૃથ્વીમાં અવતારો પણ ધારણ કરે છે. યોગિની યોગિનીઓના સમૂહમાં રહે છે અને પશુ વગેરે બલિઓને લેવા માટે બીજા દેહોથી ભૂલોકમાં પણ બળ છે. ૩૦ ઇન્દ્ર સ્વર્ગના સિંહાસન ઉપર રહે છે અને યજ્ઞના ભાગ લેવાને માટે બીજા દેહથી પૃથ્વીમાં પણ બળ છે. વિષ્ણુ રાક્ષસ વગેરેને

મારવા માટે હજારે રૂપોવાળા થઈને પાછા એક થઈ બન્ય છે.<sup>૩૧</sup> વિષ્ણુ ભક્તલોકોની પ્રાર્થનાઓ ઉપરથી સેંકડો ભક્તો પર કૃપા કરવા મનુષ્યમાં અવતાર લે છે અને ત્યાં પણ કોઈ સમયે હજારે રૂપોવાળા અને કોઈ સમયે એક રૂપવાળા થાય છે.<sup>૩૨</sup> જેમ નિમિરાજ એક છતાં પણ સઘળાં પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં રહીને એકી-વખતે આંખના પલકારા કરવા આદિ ક્રિયાઓ કરે છે, તેમ વિષ્ણુ એક હોવા છતાં અનેક અશાંવતો-રોની લીલાઓથી જગતનું પાલન કરે છે અને કૃષ્ણાવતારમાં એકી વખતે હજારે સ્ત્રીઓના ઉપ-ભોગ કરે છે.<sup>૩૩</sup> સંન્યાસીના સંકલ્પમય જીવંત તથા શ્રાક્ષણુ આદિ લોકો પણ એવી જ રીતે પોતાના સંકલ્પને અનુસરતી રુદ્રની સંમતિથી, પાછા પોતપોતાના સંસારોમાં ગયા છે; અને ત્યાં લાંબા કાળ સુધી ભોગો ભોગવીને ત્યાંથી રુદ્રના નગરને પ્રાપ્ત થઈને ગણરૂપે પોતપોતાના પરિવારોસહિત રહેશે.<sup>૩૪,૩૫</sup> મુકુટોમાં ચંદ્રોને ધારણ કરનારા એ સઘળા રુદ્રો પેલા રુદ્રની સાથે સર્વદા ખીલનારી નંદીન કલ્પવૃક્ષોની લતાઓનાં રત્નશુષ્કમય સ્થળોમાં, અનેક પ્રજાંડોમાં, કેલાસ આદિ મહામંગલમય લોકોમાં અને વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓમાં પણ વિહાર કરશે.<sup>૩૬</sup>

નિત્ય પ્રફુલ્લનવલ્લભલતાલયેષુ રુદ્રેણ સાક્ષુ-  
રુત્નગુલુચ્છકેષુ । નાનાજગત્સુ ચ તથા શિવપ-  
ત્તનેષુ વિદ્યાધરીન્વમરમૌલિધરોશ્ચ રેણુઃ ॥ ૩૬ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ગંણુત્વપ્રાપ્તિ' એ  
નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત



## ૭ સર્ગ ૬૫ મો

### ભિક્ષુની પેઠે જીવોનો સંસાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इषद् दृष्टो यथा तेन भिक्षुणा चेतसि भ्रमः ।  
भूतं प्रयत्नमेवैष पृथक् कृत्वा सुपश्यति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ સંન્યાસીએ પોતાના ચિત્તમાં જે ભ્રમનું જરા ચિંતન કર્યું, તે ભ્રમ ખીજું કંઈ નહિ પણ તે સંન્યાસીનો પૂર્વનો શુભાશુભ કર્મો-રૂપ પ્રયત્ન જ હતો. એ પ્રયત્ન જ્યારે રૂપ દેવા-ને તૈયાર થયો, ત્યારે સંન્યાસીએ તેને પોતાથી જુદા જોવા કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોયો, પણ વાસ્તવિક રીતે જરા પણ જુદો ન હતો.<sup>૧</sup> ચિદાણામ-રૂપ સઘળા જીવોની જન્મમરણમય સ્થિતિ પણ એ પ્રમાણે જ પ્રજ્ઞરૂપ આકાશમય હોવા છતાં મિથ્યા આકારને પ્રાપ્ત થયેલી છે.<sup>૨</sup> આત્મા, પોતાનાથી જુદો ન હોવા છતાં, આ સંસારરૂપી પ્રજ્ઞને જુદો માની લઈને તેમાં પડે છે. સઘળા જીવોનું મરણ સમયે પ્રગટ થયેલું પોતપોતાના કર્મોનું રૂપ સ્વભૂતી જેમ જગતરૂપે પ્રતીત થયા કરે છે.<sup>૩</sup> સંન્યાસીના જીવની જેમ સઘળા જીવો પણ ખરું જોતાં મર્યાદાઓથી રહિત છે, તે છતાં પણ દેહો-થી મર્યાદાવાળા જોવા થઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુધી બ્યોકુળ રહે છે. મેં તમારી પાસે આ સંન્યાસીની કથાથી જીવોના સમૂહનું વર્ણન આપ્યું.<sup>૪</sup> હે રામચંદ્રજી! કેવળ એ સંન્યાસી જ પૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી છૂટો પડીને બચ્યો એમ નહિ; પણ સઘળા જીવો એ રીતે જ પૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થઈને બચ્યા કરે છે, એમ સમજો.<sup>૫</sup> જેમ પર્વતની ટોચ ઉપરથી બ્રહ્મ થયેલો પથરો નીચે નીચે બન્ય છે, તેમ જીવ દિવસે દિવસે એક મોહમાંથી

x આ પાસંદમાં સર્ગમાં સઘળા જીવો પેના સંન્યાસીની પેઠે જ સંસારો પામવાનું, રાત્રે સંન્યાસીની શોષ કરવાનું અને સમાના બિહવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

બીજા મોહમાં જાય છે, એ વાત આપણને અનુ-  
ભવથી પણ સાચી લાગે છે. પરમાત્મામાંથી બ્રહ્મ  
થયેલો જીવ, આ દેહ સ્વપ્નને જીવે છે અને વળી  
એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાય છે. માયાએ  
ખોખરો કરેલો અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં  
પડતો જીવ પોતે પોતામાં જ કાઈ કાળમાં ક્યાંય  
કાઈ નિમિત્તથી આ સધળા મિથ્યા સંસારને દેહ  
માન્યા કરે છે. <sup>૧૮</sup> દેહમાં જ અહ ભાવ છે, તે જ  
ખંધ છે; અને એ અહ ભાવ ટળીને જ આત્મ-  
લાભ થાય તે જ મોક્ષ છે.

રામ બોલ્યા:—અહો! આ જીવને ભારે  
ખોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ થાકેલો મનુષ્ય  
સૂઈ ગયા પછી વિચિત્ર સ્વપ્નમાં આવવાથી દુઃખી  
થાય છે અને તે સાચા જીવું માની લેવામાં આવે  
છે, તેમ જીવને મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં અનેક  
આકારો તથા અનેક વિકારોવાળી માયાથી ભારે  
વિષમ સંકટ પડે છે અને તે સાચા જીવું માની  
લેવામાં આવે છે, એ ભારે આશ્ચર્ય છે. હે મહા-  
રાજા! ‘આ જગતની સ્થિતિમાં સર્વદા સર્વત્ર  
સર્વ સંભવે છે’ એમ જ આપે કહ્યું, તે પણ મારા  
અનુભવમાં આવ્યું. હવે મારે પૂછવાનું એ છે કે,  
એવા ગુણોવાળો અને જીવટ આદિપણના મોહ  
માં પડેલો એ સંન્યાસી હાલ ક્યાંય છે કે નથી?  
આપ અંદર અવલોકન કરીને મને તુરત કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હું—આજ રાત્રે સમાધિ  
કરીને આ જૈલોક્યરૂપી આશ્રમને સપૂર્ણ રીતે  
જોયા પછી ‘એ સંન્યાસી હાલ છે કે નહિ’ એ  
તમને પ્રજ્ઞાતમાં કહીશ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—વસિષ્ઠમુનિ એ પ્રમાણે  
કહેતા હતા ત્યાં બહાર પ્રલયકાળમાં. ક્ષોભ  
પામેલા મેઘની ગર્જનાના જેવા પુષ્ટ નાદવાળો,  
અધ્યાહનકાળને સૂચવનારો ડિ ડિમ નામના વાજ-  
નો ડકો થયો, એટલે વાયુએ કપાલેલાં ફૂલવાળાં  
વૃક્ષોની પેઠે રાજઓએ અને નગરના લોકોએ  
વસિષ્ઠમુનિના ચરણમાં અનેક પુષ્પાંજલિઓ

નાખી. પછી એ લોકો મોટા મોટા મુનિઓની  
પૂજા કરીને પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી જાહતાં  
સધળી સખા પણ ઘણા ઘણા પ્રણામો કરતી કર-  
તી જાડી. આકાશચારી તથા પૃથ્વીચારી લોકો  
ગયા દિવસની પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્યાંથી ગયા. <sup>૧૯</sup>  
સર્વે લોકોએ પોતપોતાના ઉતારાઓ વગેરેમાં  
જઈ શાસ્ત્રરીતિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક અનુક્રમથી  
પોતાનાં ધર્મરૂપ નિત્ય કાર્યો કર્યા. <sup>૨૦</sup> વસિષ્ઠ-  
મુનિએ કરેલા ઉપદેશનું વારંવાર મનન કર્યા કર-  
તા એ સધળા લોકોને, તે રાત્રિ તત્ત્વવિચારના  
સુખથી ક્ષણ જવડી થઈ ગઈ અને શ્રીરામચંદ્ર-  
જીએ પૂછેલા વિષયનું શ્રવણ કરવાની ઉત્ક્રાંતિ  
નિદ્રા નહિ આવતાં કદપ જવડી પણ થઈ પડી.  
પછી પ્રાત કાળે સધળા લોકો પોતપોતાનાં કામ-  
કાંએ કરવા લાગતાં આકાશચારી તથા પૃથ્વી-  
ચારી લોકો વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવાને માટે સભા-  
માં યોગ્ય બેઠકો ગોઠવીને અને અન્યોન્ય ભાષણ  
આદિથી પૂજ્ય લોકોની પૂજા કરીને આગળ  
પ્રમાણે જ બેઠા. <sup>૨૧, ૨૨</sup>

પ્રાતઃ પુનઃ પ્રસૂતકાર્યપરંપરેઽસ્મિન્ જાતે  
જને સ્વચર ભૂચરભૂતસંઘઃ । આલ્યાનલોકચરનેન  
તથૈવ તસ્થાવન્યોન્યસંવદનપૂજિતપૂજ્યલોકઃ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘વિદ્યોત્તર-  
વિરમયવર્ણન’ એ નામનો  
સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૬૬ મો —

ભિક્ષુનો સંસાર

॥ શ્રીવાલ્મીકિવિવાચ ॥

વસિષ્ઠમુનિસંયુક્તા વિશ્વામિત્રાદિસંયુતાઃ ।

સ્થિતાઃ સ્વેચ્છસદ્ગૌણા વિશ્રાંતા નૃપનાયકાઃ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—વસિષ્ઠમુનિ સહિત તથા

— આ ઇસકમાં સર્ગ ૬૫ થયેલો શોધી મળેલો  
પેલા સંન્યાસીના દર્શનની અને તેવા જ બીજા મુનિ-  
ઓના પણ દર્શનની કથા કહેવામાં આવશે.

વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓ સહિત સઘળા દિવ્ય લોકો, સિદ્ધો અને મોટા મોટા રાજાઓ એ સભામાં સારી રીતે બેઠા.<sup>૧</sup> રામ તથા લક્ષ્મણ પણ એ સભામાં બેઠા. અત્યંત ભરપૂર થયેલી એ સૌમ્ય સભા જમ પવનના વેગ વિનાના સમયમાં કમલિની શેણે, તેમ શેણના લાગી.<sup>૨</sup> પછી રામ-ચંદ્રજીના પૂજાની રાહ નહિ બેઠાં વસિષ્ઠ-મુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા; કેમકે દયાળુ સજ્જનો જિજ્ઞાસુઓને બળાહારથી પણ સમજાવે છે.<sup>૩</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ! હે રાજન! હે રામચંદ્રજી! ગઈ કાલે મેં જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અવલોકન કરતાં ઘણીવાર એ સંન્યાસી મારા બેવામાં આવ્યા.<sup>૪</sup> જ્યાં સુધી એવો સંન્યાસી ક્યાંય ન મળ્યો, ત્યાં સુધી હું તેવા સંન્યાસીને બેવાની ઇચ્છાને લીધે લાંબી વાર સુધી ધ્યાનથી સાતે દ્વીપોવાળી અને નાનામોટા અનેક પર્વતોવાળી પૃથ્વીમાં ફર્યો. જે મનનું જ્ઞાનેહું રાજ્ય હોય તે મોટો પરિશ્રમ કર્યા વિના બહાર શી રીતે મળે?<sup>૫</sup> પછી રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે હું ફરીવાર જમ કિનારાનો પવન સમુદ્રમાં જાય, તેમ બુદ્ધિ વડે ઉતર-દિશામાં ગયો.<sup>૬</sup> એ દિશામાં વાદભીક નામના દેશની ઉપર 'ગિત' એ નામનો મોટો સમૃદ્ધિ-વાળો દેશ છે. એ દેશમાં ઘણા લોકોના આશ્રયરૂપ એક વિહાર નામનો પ્રદેશ છે.<sup>૭</sup> એ વિહારમાં પોતાની રૂંપડીની અંદર પિંગળાનાળાવાળો એક 'દીર્ઘદય' નામનો સંન્યાસી સમાધિમાં લીન થઈને બેઠો છે.<sup>૮</sup> એવી રીતે બેઠેલા એ સંન્યાસીને આજ એકવીસ રાત્રિ થયેલી છે. જ્યાં મજબૂત આગળો દીધો છે એવા તેના ઘરમાં 'રખેને તેના ધ્યાનનો ભંગ થાય' એવા ભયને લીધે તેના પ્રિય સેવકો પણ અંદર જતા નથી. આવી રીતે એ સંન્યાસી બેઠો છે, એ બિંદુને આજ દેહથી સુક્તિ થઈ પરમ સાક્ષાત્કાર થવાનો છે. કારણ કે વિદ્યાતાએ તેના આયુષ્યની

ગણના પૂરી કરી છે.<sup>૧૦</sup> ધ્યાન કરતાં કરતાં એ સંન્યાસીને આજ એકવીસ રાત્રિ વ્યતીત થયેલી છે, પણ તેણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ચિત્તમય સ્વપ્નમાં હજારો વર્ષોના અનુભવ ફર્યો છે.<sup>૧૨</sup> કોઈ પૂર્વના કલ્પમાં એવો એક સંન્યાસી હતો. આ કલ્પમાં આ સૃષ્ટિની અંદર એ ખીજે છે. આ જગતરૂપી કમળના મધ્યમાં ભ્રમરની પેઠે ફરીફરીને ચતુરચિત્તથી મેં ઘણી શોધ કરી, પણ તેવો કોઈ ત્રીજો જણ મળ્યો નહિ. પછી આ બ્રહ્માંડને મૂકીને હું ખીજ બ્રહ્માંડોને બેવા લાગ્યો. ત્યાં ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા એક બ્રહ્માંડમાં તેવી જ સ્થિતિવાળો એક ત્રીજો સંન્યાસી પણ મારા બેવામાં આવ્યો. એ બ્રહ્માંડમાં પણ ત્યાંના બ્રહ્માએ આ બ્રહ્માંડના જેવો જ કમ ગોઠવ્યો છે. આ પ્રમાણે અનેક બ્રહ્માંડોમાં ઠેટલાંચેક બ્રહ્માંડોની અંદર આ બ્રહ્માંડના જેવી જ રચનાવાળા સર્વે પદાર્થો થયા છે અને હવે પછી પણ થશે.<sup>૧૩-૧૪</sup> આ આપણી સભામાં પણ જે મુનિઓ અને બ્રાહ્મણો છે, તેઓ તથા ખીજ પણ લોકો ઘણી ઘણીવાર આવી સ્થિતિઓવાળા જ થવાતા છે.<sup>૧૬</sup> આ નારદ ફરીવાર પણ નારદ થશે અને કોઈ બ્રહ્માંડમાં ખીજે પણ નારદ થશે. આવી રીતના જ જ્ઞાનવાળા અને આવી રીતના જ આરિયવાળા ખીજ નારદો પણ ઘણા ઘણા હોવા બેઈએ. વ્યાસ, શુક, શૌનક, કૃત્વલ, અગસ્ત્ય, પુલસ્ત્ય, ભૃગુ અને અંગિરા તેઓ તથા ખીજો પણ આનાં ને આનાં રૂપોવાળા તથા આવી ને આવી ક્રિયાઓવાળા લાંબા લાંબા કાળના યોગથી અન્ય બ્રહ્માંડોમાં પણ હોવા બેઈએ. જમ જગોમાં વારંવાર તરંગો થાય છે અને ચાંત થઈને ફરીથી તેના તે તરંગો થાય છે, તેમ સૃષ્ટિઓમાં એના એ લોકો તથા ખીજ પણ ઘણા ઘણા લોકો વારંવાર આવ-જા કર્યા કરે છે. તેઓમાં ઠેટલાંચેક લોકો તુલ્ય આચરણોવાળા તથા તુલ્ય જન્મોવાળા



યાય છે; કેમકે આ માયા ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. કેટલાએક અત્યંત સમાન હાલતવાળા થાય છે, કેટલાએક અર્ધ તુલ્ય સ્થિતિવાળા થાય છે, કેટલાએક કાંઈક તુલ્ય સ્થિતિવાળા થાય છે અને કેટલાએક કાંઈ પણ મળતી ન આવે એવી સ્થિતિવાળા પણ થાય છે. મોટાઓને પણ મોહ ઉપ-જનનારી આ માયા આ પ્રમાણે ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. ૧૯-૨૪ વાસ્તવિક રીતે જોતાં મહામુગ્ધરૂપ પરમાત્મામાં દેહાદિકની ચેષ્ટારૂપ કર્મ નથી અને મનની ચેષ્ટા પણ નથી. જે કાંઈ દેહાદિક, મન તથા તેમની ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રાંતિ જ છે. જુઓ દે, એકવીસ રાતદિવસ ક્યાં અને તેઓમાં જવટ આદિ ઘણી સૃષ્ટિઓનું દર્શન ક્યાં! અહો મનની ગતિ મહાભયંકર છે. અનેક વાંધાઓરૂપી કલ્પલોભાથી ભરેલું આ સંધર્મ પ્રજ્ઞાકે, જે ન પ્રાતઃકાળે જળમાં ખીલેલા કમળ જેવું દેખાય છે, તે કેવળ દેખાવ માત્ર જ છે. જેમ અગ્નિના અગારાથી જ્વાળાઓવાળો મોટો અગ્નિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પરમાત્મામાંથી અશુદ્ધિવાળું આ સંધર્મ સંસારરૂપી જળ થયેલું છે. ૨૫-૨૭ સંન્યાસીના મનની જેમ પ્રત્યેક જીવના મનમાં પણ આવી જ રીતનો પ્રત્યેક જગતરૂપ દેખાવ ઉદય પામ્યો છે અને તે તે દેખાવો સંબંધી બીજા જીવોનાં મનમાં પણ આવી જ રીતના વિચિત્ર દેખાવો ઉદય પામ્યા છે. કારણોના પણ કારણરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનશ્રુત પરમાત્મા સ્કુર્યા કરે છે, તેમાં એ સંધર્મો દેખાવો પરસ્પર વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સાચા છે, પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, ત્યારે મિથ્યા થઈ જાય છે. ૨૮

પ્રત્યેકમેવમુદિતઃ પ્રતિમાસુ સંઢઃ સંઢાન્ત-  
રેષ્વપિ ચ તસ્ય વિચિત્રસંઢઃ । સર્વે સ્વયં નતુ  
ચ તેપિ મિથો ન મિથ્યા સર્ગાત્મનિ સ્ફુરતિ  
કારણકારણેભિન્ન ॥ ૨૮ ॥

સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

પ્રહ્લની એકતાનું પ્રતિપાદન

॥ દશરથ ઉવાચ ॥

મુનિનાયક તં મિથું ગત્વા સંવેધયંત્વમી ।

નરા મત્પ્રહિતાઃ શીઘ્રં ચાનયંતુ કુદીગત્વમ્ ॥૧॥

દશરથ બોલ્યાઃ-હે મહામુનિ વસિષ્ઠ ! હું અહીંથી હમણાં કેટલાંએક માણસને મોકલું છું. તેઓ ત્યાં જઈને તે સંન્યાસીને સમાધિ-માંથી જાગ્રત કરે અને તે ઝૂંપડીમાંથી તેને તુરત અહીં લાવે. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રાજા ! એ મોટા સંન્યાસીના દેહ હમણાં જવટો નથી, પણ પ્રાણ વગરનો થઈ ગયો છે અને બગડીને છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. ૨ એ સંન્યાસીનો જીવ તો બ્રહ્માનો હંસ થઈને જીવન્મુક્ત થઈ રહ્યો છે; માટે ફરી-વાર સંસારમાં આવે એમ નથી. ૩ 'એક મહિના સુધી ધરના આગળો ખોલવો નહિ' એવી એ સંન્યાસીની આજ્ઞાના બળથી તેના સેવકો ધરના ખારણાની પાસે જ ચોટ્ટો કરવાને માટે જમા છે. ૪ મહિનો પૂરો થશે, ત્યારે એ સેવકો ખારણું ઉઘાડીને તે સંન્યાસીના ચરીરને મરણ પામેલું જોઈને બહાર કાઢી જળમાં ડુબાડી દેશે; અને તેની જગ્યાએ તેની એક પાપાણુમય મૂર્તિ બેસાડશે, જે ન મૂર્તિને તેના ભક્તલોભા દેવરૂપ માનશે. ૫ એ સંન્યાસી તો હંસના ચરીરથી જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યો છે. હવે વિહારમાં પડેલું તેનું જીવન મનુષ્યચરીર પ્રાણાદિકથી રહિત થઈ ગયું છે, માટે તેને શી રીતે જાગ્રત કરી શકાય ! ૬ હે રામચંદ્રજી ! આ ઘણી જ ફેલાયેલી માયા જે ન વિશેષચક્તિને લીધે કોઈ રીતે ટાળી

x આ સપ્તમીના સર્ગમાં સમાધિમાં મુક્ત થયેલા સંન્યાસીના દેહના નાશનું, ત્રિમુતી જે બીજાઓને પણ ભ્રાંતિને લીધે જ બધા ધવાનું અને બોપરી મોહ ધવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

શકાય નહિ એવી લાગે છે, તે સર્વદા સર્વમાં આત્મસ્વરૂપના અતુલસંધાનથી સહેજ ટાળી શકાય છે.<sup>૧૭</sup> માયા કે જે પોતે નહિ હોવા છતાં જગતનો આરંભ કરી બેઠી છે, સૌનાનાં કંડાપણાની પેઠે ક્ષેત્રજ વિપરીત દેખાવને લીધે ઉદય પામેલી છે અને પરમાત્મામાં કેવળ ક્ય-નમાત્ર છે, એમ વિદ્વાનોએ ધારેલી છે; તે જેમ જળમાં તરંગોની પાંક્તિ જળનું અવલોકન કરવા માત્રથી નાશ પામે છે, તેમ પરમાત્માના અવલોકન માત્રથી નાશ પામે છે. પરમાત્મા જે અવિવેકને લીધે દરથમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી તેવાં જ બીજાં સ્વપ્નોમાં બંધ છે; અને જીવપણાને પામેલ છે; માટે તે જ પરમાત્મા જે વિવેકથી સર્વને પોતાનું જ સ્વરૂપ દેખે તો ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપે અવશેષ રહે છે.<sup>૧૮</sup> જેને જે પ્રતિભાસ થાય છે, તે ખરી રીતે જોતાં તેનો આત્મા જ હોય છે; પણ જે ખરી રીતે જોવામાં આવે નહિ તો તે પ્રતિભાસ કાંક્યની ઝાડી જેવા સંસારરૂપે ઉદય પામે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને આ સંસારનું મંડળ બુંદ બુંદ ઉદય પામેલું છે, સંન્યાસીનાં બુંદાં બુંદાં સ્વપ્નો જેવું છે અને જળના તરંગ આદિ મિથ્યા વિભાગો જેવું છે, એમ સમજો.<sup>૧૯</sup> જેમ આ જોવામાં આવે તો સંસાર પ્રજ્ઞાના સ્વમરૂપ છે, તેમ વ્યદિજીવના પણ સ્વમરૂપ જ છે અને ચિત્તની બ્રાંતિરૂપ જ છે; તો પણ એટલો ભેદ છે કે, પ્રજ્ઞાને તે મિથ્યા જણાય છે અને વ્યદિજીવને દૃઢ સત્ય જણાય છે. જે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, તો જેમ તે પ્રજ્ઞાને સ્વમના વિલાસ જેવો લાગે છે, તેમ વ્યદિજીવને પણ સ્વપ્નના વિલાસ જેવો લાગે. આ પ્રજ્ઞાંડો પ્રત્યેક જીવનાં બુંદાં બુંદાં હોઈ પ્રગટ થયાં છે; માટે કરોડો પ્રજ્ઞાંડો હોય એમ કહી શકાય છે.<sup>૨૦</sup> જીવ પરમાત્મામાં ગમે તે રીતે રુકે, પણ તે જીવ દૃશ્યમાં જે આ કાર્યો કરવામાં સમર્થતા ધરાવનારા લાંબા શ્રમને જીએ છે, તે શ્રમ સ્વમ-

ની જેમ મિથ્યા જ છે.<sup>૨૧</sup> ચૈતન્યની સત્તાથી સત્તા પામેલો જીવ માત્ર સ્વરૂપને ભૂલી જવાથી જરાંતો, મરણના તથા દુઃખોના પાત્રરૂપ થાય છે.<sup>૨૨</sup> ઠાઈ જીવ જે પુણ્યવાન હોય, તો ચિત્તરૂપી અંશના ચક્તનમાત્રથી પાતાળને અથવા પ્રજ્ઞલોકને ખનાવી ખનાવીને તેમાં ભોગ ભોગ વ્યા કરે છે.<sup>૨૩</sup> જે પરમાત્મેતન્ય છે, તે જ પ્રાણની કંપનાથી ચક્તનરૂપ થઈને તે દ્વારા 'જીવ' એ નામને ધારણ કરીને પોતામાં દેહાકાર શ્રમવાળું અને બહાર જઈ વિપયાકાર શ્રમવાળું થઈને ભગ્યા કરે છે.<sup>૨૪</sup> જે જીવ છે, તે કેવળ બ્રાંતિરૂપ અપરાધને લીધે પરમાત્મા ટળી બંધ કે? જે બ્રાંતિ ટળી બંધ, તો જીવ જ પરમાત્મા નથી કે? જેમ મૂખનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી એનેક નામોને યોગ્ય થાય છે; તેમ પરમાત્માનું મોયાની ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ થવાથી જીવ તથા દેહ આદિ નામોને યોગ્ય ન થાય કે? આ રીતે એકજનું દર્શન થાય, તો વ્યવહારની દૃષ્ટિથી પણ જગત પ્રજ્ઞરૂપ થઈ બંધ છે. જેમ આકાશ આકાશમાં રહેલું છે અને જળ જળમાં જ રહેલું છે, તેમ પરબ્રહ્મ (જેને આપણે જગત ગણીએ છીએ તે) પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. દર્પણ કે જે મુખથી અત્યંત બુંદ છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે મુખ પડતાં દર્પણને બદલે મુખ જ દેખાવાનો સંભવ પણ છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો પોતાથી અભિન્ન ઉપાધિઓમાં જ જીવરૂપે સ્થિતિ પામેલ છે, તેથી બ્રાંતિ થવાનો સંભવ જ નથી, તો પણ જેમ બાળક પ્રતિબિંબથી બીએ છે, તેમ જીવરૂપ બ્રહ્મ પોતામાં કંઈક બીજું થઈ ગયેલું સમજીને બીએ છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે.<sup>૨૫</sup> સંમોહિતા અભ્યાસથી બુદ્ધિના ચક્તનને શકવામાં આવે, તો ભેદરૂપી સંજ્ઞા પોતાની મેળે જ બુદ્ધિમાં લય પામે છે અને બુદ્ધિ પણ પ્રજ્ઞાકાર પરિણામ પામીને, જેમ ધી અંજિમાં લય પામે છે, તેમ ભેદરૂપી સંજ્ઞા બ્રહ્મમાં લય પામે છે.<sup>૨૬</sup> સર્વાત્મિક ચૈતન્યરૂપ

પરમાત્મામાં જને ચક્ષુ મનવામાં આવે છે, તે પણ ચૈતન્ય જ છે. બ્રહ્મમાં ચક્ષુ, અચક્ષુ તથા ઉદય આદિ સધણું કલ્પિત જ છે, વાસ્તવિક નથી.<sup>૨૩</sup> બ્રહ્મમાં ચક્ષુ પણ નથી, અચક્ષુ પણ નથી, એકતા પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. જે કંઈ છે, તે સધણું શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે અને જેમ છે તેમ જ છે.<sup>૨૪</sup> વાસ્તવિક વિચારથી 'સર્વ' એ શબ્દનો તથા તેના અર્થનો એકરસ સ્વભાવ બજાવામાં આવે, તો કેવળ ચૈતન્ય જ રહે છે. પ્રપંચ તો અભાવરૂપે પણ રહેતો નથી, ત્યારે ભાવરૂપે તો ક્યાંથી જ રહે ?<sup>૨૫</sup> મેદુની કલ્પનાથી જે સ્વરૂપના લાંછનરૂપ મેદ ઉદય પામે છે. અભેદના બોધથી સધળો મેદ ગળી બચ, ત્યારે પરમપદરૂપ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે.<sup>૨૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! તમે અજ્ઞાનથી જ દ્વેતરૂપ છો, પણ જો તે દ્વેતની ઉપર દષ્ટિ જ કરો નહિ તો પૂર્ણ-ચૈતન્યરૂપ જ છો. આ વિષયમાં બીજા કાંઈને પણ પૂછી જુઓ કે, હું કહું છું તે જ પરમાર્થ છે ? માટે હવે તમારી બધી શંકાઓ દૂર થઈ હશે. નિઃશંકપણું પ્રાપ્ત થયું; એટલે હવે સ્વપ્ન પણ નથી, બ્રહ્મત્વ પણ નથી, સુપુત્રિ પણ નથી, તુર્યપણું પણ નથી, બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી અને બીજી કાંઈ કલ્પના પણ નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જ જગત છે. જે જગત છે, તે એક બ્રહ્મ જ છે. જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહેલું છે. જે અબોધ છે તે મિથ્યા જ છે; એટલા માટે હવે દ્રષ્ટા, દર્શન કે દરય ક્યાં રહ્યાં ?<sup>૨૭-૨૮</sup> જો તમને સંકલ્પોનો નાશ થયો તો ચિત્તનું તથા પ્રાણ આદિનું ચક્ષુ પણ બંધ થાય છે. તે ચૈતન્ય સંકલ્પોથી રહિત છે. તે ચૈતન્ય ચક્ષુમાં કે અચક્ષુ નમાં જુદું નથી. ચૈતન્યના અદર્શનથી જ દ્વિત્વ તથા એકત્વ આદિરૂપ સંકલ્પ ઉદય પામ્યો છે. એ સંકલ્પ ચૈતન્યના દર્શનમાત્રથી ગયો, તો પછી બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે.<sup>૨૯-૩૦</sup> ચૈતન્યરૂપી ચંદ્ર-બિંબમાં જ સંકલ્પરૂપી કલંક રહુરું હોય એમ

લાગે છે, તે કલંક નથી પણ ઘાટા ચૈતન્યનું ઘાટું સ્વરૂપ જ છે, એમ સમજો. તેને ઘાટા ચૈતન્યના ફેલાયેલા પદમાં જ રહો, તમે પૂર્ણપણાથી રહો.<sup>૩૧</sup> 'સંકલ્પાદિક જે કંઈ છે, તે ભારી સત્તાથી જ છે, પણ ભિન્ન સત્તાથી નથી' એવી રીતના નિર્દોષ મહાબોધના સારનું અવલંબન કરો, કે જથી સધળી વસ્તુઓ તમારી સાથે એકરસ થઈ બચ.<sup>૩૨</sup> હે સંકલ્પરૂપ કલંકથી રહિત ! હે ચૈતન્ય-મય ચંદ્રબિંબ રામચંદ્રજી ! તમે કે જે ભાવોનો તથા અભાવોનો નાશ કરનારા મહાભગવાન છો, તેમના સ્પર્શથી સધળા પદાર્થો અમૃતમય થઈ બચ છે. એહો ! તમારો મહિમા અપૂર્ણ છે.<sup>૩૩</sup> તમે ભાવ તથા અભાવ વગેરેની કલ્પનાને ચૈતન્યમય કરી નાખીને, ચૈતન્યના સમ અને ભરપૂર વિલાસની અંદર પરમ સુખથી આરામ લો.<sup>૩૪</sup> હે રામચંદ્રજી ! તમે આનંદના સમુદ્રરૂપ છો. ચક્ષુ, અચક્ષુ, સંકલ્પ તથા વિકલ્પ આદિ જે કંઈ ચિત્તની શ્રાતિના ભેદરૂપ છે, તે સધળું સર્વાત્મક અને સુખેકરસ બ્રહ્મ જ છે; અને પૂર્ણ દશા તથા અપૂર્ણ દશાસ્વરૂપ છે, એમ સમજો.<sup>૩૫</sup>

સ્પંદાસ્પંદો કલ્પનાકલ્પના વા ચિત્તાન્નાયો વિદ્ધિ નામાબ્ધિનાન્ના । સર્વાકારા નિર્વૃત્તિઃ શાંતિસત્તા પૂર્ણાપૂર્ણે લોકમેવાસ્થિતેતિ ॥ ૩૬ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુર્મા નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાધિનો 'બ્રહ્મૈક્યપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત



# ઠસર્ગ ૬૮ મો

## મૌનવિચાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સુપુત્રમૌનવાન્મૃત્વાલ્પચ્ચાચિત્તવિલાસિતામ્ ।

કલનામલનિર્મુક્તિસ્તિષ્ઠાનૃષ્ટઘટત્તપઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે સં-  
કલ્પરૂપી મળેને ઘોઈ નાખી, ચિત્તની ચંચળતા  
દૂર કરીને, ગાઢ નિદ્રામાં હો તેમ વાણીનો  
વ્યાપાર બંધ કરો અને સુપુત્ર મૌન સેવો અને  
પ્રજ્ઞના આશ્રયે રહો.<sup>૧</sup>

રામ ઓલ્યા:-હે મહારાજ ! વાહુમૌન,  
ધન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠમૌન, એ ત્રણ મૌનોને હું  
જાણું છું; પણ સુપુત્ર મૌનને જાણતો નથી; માટે  
આપ સુપુત્રમૌનનું લક્ષણ કહો.<sup>૨</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મુનિવરો-  
એ બે પ્રકારના મુનિ કહેલા છે. એક કાષ્ઠતપસ્વી  
અને બીજો જીવન્મુક્ત.<sup>૩</sup> આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન  
વગરની અને તેના અનુભવરૂપી રસ વિનાની  
કૃત્રિયાદ્રાવણ આદિ શુદ્ધ ક્રિયામાં આગ્રહવાળો  
અને હૃદયથી ધન્દ્રિયોના સમૂહને જીતનારો જે  
મુનિ હોય, તે કાષ્ઠતપસ્વી કહેવાય છે.<sup>૪</sup> આ જગ-  
તના તત્ત્વને સમજીને આત્માનું અનુસંધાન કર-  
નારો, આત્મામાં જ રહેનારો અને વ્યવહારમાં  
બીજા તપસ્વી લોકોની પેઠે વર્તતાં છતાં પણ  
અંદર નિરતિશય આનંદથી તૃપ્ત રહેનારો જે  
પુરુષ હોય, તે જીવન્મુક્ત મુનિ કહેવાય છે.<sup>૫</sup> એ  
શાંત મહામુનિઓનો ચિત્તના નિશ્ચયરૂપ જે ભાવ  
થાય છે, તે 'મૌન' એ શબ્દથી કહેવાય છે.<sup>૬</sup>  
મૌનને જાણનારા લોકોએ વાહુમૌન, ધન્દ્રિયમૌન,  
કાષ્ઠમૌન અને સુપુત્રમૌન, એ રીતે ચાર પ્રકારનું  
મૌન કહેલું છે.<sup>૭</sup> વાણીને રાટ્ટી રાખવી એ વાહુ-

\* આ અસંગી સર્ગમાં ચાર પ્રકારના મૌનનું  
વર્ણન કરવામાં આવેલું અને તેમાં પણ સુપુત્ર મૌનનું  
વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવેલું.

મૌન કહેવાય છે, બેળાંત્કારથી ધન્દ્રિયોનો નિયંત્ર-  
કરવો, એ ધન્દ્રિયમૌન કહેવાય છે, શરીરની  
ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો એ કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે  
અને જગતના બાધપૂર્વક આત્માનું જ અનુ-  
સંધાન કરવું, એ સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. એ કે  
મનોમૌન નામનું એક પાંચમું પણ મૌન છે,  
તો પણ તે કાષ્ઠતપસ્વીમાં, મૂર્છામાં અને મરણ-  
માં જ સંભવે છે; માટે તેને જુદું ગણવામાં  
આવ્યું નથી.<sup>૮</sup> આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થતાં  
જ સુપુત્રમૌન નામનું મૌન થાય છે, તેને જીવ-  
ન્મુક્ત પુરુષ જ ધારણ કરે છે. પહેલાં ત્રણ મૌનોનો  
અધિકારી કાષ્ઠતપસ્વી છે અને ચોથા મૌનનો  
અધિકારી જીવન્મુક્ત છે. જીવન્મુક્તોમાં રહેનારી  
જે સુપુત્રમૌન નામની અવસ્થા છે, તે જ તુર્યા-  
વસ્થા છે.<sup>૯</sup> વાહુમૌન, ધન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠ-  
મૌન, એ ત્રણે પણ એ કે મૌન કહેવાય છે; તો  
પણ તેઓ મલિન મનના દૃઢ નિશ્ચયરૂપ હોય છે,  
તેથી જીવને બંધન આપનારાં જ થાય છે. માટે  
એ ત્રણમાંના કોઈ પણ મૌનવાળાને કાષ્ઠતપસ્વી  
કહીએ છીએ.<sup>૧૦, ૧૧</sup> બળાત્કારથી મનનો નિયંત્ર-  
કરીને અંદર અહંભાવનું અનુસંધાન નહિ  
કરતાં અને બહાર નામરૂપાત્મક દરશ્યપ્રપંચનું  
અનુસંધાન નહિ કરતાં છતાં પણ, અજ્ઞાનથી  
આવરણ પામેલા આત્માને નહિ બેતો કાષ્ઠ-  
તપસ્વી સમાધિમાં, જેમ બીજો માણસ સુષુ-  
પ્તિમાં અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે, તેમ  
અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે.<sup>૧૨</sup> એ ત્રણે  
મૌનવાળાઓને સમાધિમાંથી જીવ્યા પછી ચિત્તનું  
ચક્ષુન થાય છે અને સુપુત્રમૌનવાળા જીવન્મુક્તને  
તો સર્વદા ચિત્તની ગતિ થતી જ નથી; તેથી  
કોઈ સમયે પણ ચિત્તનો નિરોધ કે ચિત્તનું પ્રકટ  
થવું આદિ લીલા થતી નથી.<sup>૧૩</sup> સ્વરૂપમાં સ્થિતિ-  
રૂપ લીલાથી સર્વદા રહેનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો,  
વાહુમૌન આદિ ત્રણ મૌનને બંધરૂપ હોવાથી તજ  
દેવા યોગ્ય જાણીને, તેના ઉપર અશ્વિ રાખે

અથવા એ મૌનો પણ એક જાતનો ચિદાનંદ-  
નો જ વિદ્યાસ છે, એમ જાણીને અરુચિ રાખે તહિ  
તો પણ તેઓ એ ત્રણે મૌનોને ગ્રાહ્ય કદી સમ-  
જતા નથી. આ સુપુત્રમૌન કે જે છવ્વન-મુક્તોના  
અતુલવર્મા રહેલું છે અને જેને પુનઃજન્મ ન  
થવાનો હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય એવું છે તથા શ્રેન-  
ણના ભૂપણરૂપ છે તેનું વિશેષ વર્ણન કરું છું,  
તે સાંભળો. <sup>૧૫</sup> આ મૌનમાં શરીરની અંદર  
જાંચે, નીચે તથા મધ્યમાં ફરતારા પ્રાણનો  
સંયમ કરવો પડતો નથી; પ્રાણની કોઈ જાતની  
ચોળતા પણ કરવી પડતી નથી અને સધળી  
ઇન્દ્રિયો વિષયના લાભના હર્ષથી હલકાસ-પણ  
પામતી નથી, તેમ નિરોધના ક્ષેત્રથી ગ્લાનિ પણ  
પામતી નથી. <sup>૧૬</sup> આ મૌનમાં આ દ્વિતી કલ્પ-  
ના ઉદય પણ પામતી નથી, તેમ ચાંત પણ થતી  
નથી. સમાધિ હોય કે સમાધિ ન હોય, તો પણ  
આ મૌનમાં ચિત્ત ચિત્તરૂપ પણ રહેતું નથી,  
અચિત્ત પણ થઈ જતું નથી, સત્ પણ રહેતું  
નથી, અસત્ પણ થઈ જતું નથી અને કોઈ  
બીજા પ્રકારનું પણ થઈ જતું નથી; પરંતુ વિક-  
લપોના ક્ષયને લીધે વિભાગો વિનાનું, અવ્યાસની  
અપેક્ષાથી પણ રહિત અને સર્વવ્યાપક આત્મ-  
રૂપ હોવાને લીધે આદિથી તથા અંતથી રહિત  
થાય છે. આ સુપુત્રમૌનનું લક્ષણ છે. <sup>૧૭, ૧૮</sup> આત્મ-  
તત્ત્વ કે જ્યાં જગતરૂપી બ્રહ્મ દેખાય છે, તેને  
સંકારરહિત યોગ્ય સ્વરૂપમાં જાણીને રહેવું, એ  
સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. પરબ્રહ્મ કે જે અનેક  
સવિકલ્પ જ્ઞાનોના આત્મારૂપ છે; તેથી જ પૂર્ણ  
થઈ ને ચર્યાદારહિત સ્થિતિમાં રહેવું, એ સુપુત્ર-  
મૌન કહેવાય છે. <sup>૧૯, ૨૦</sup> આ સધળું જગત શન્ય  
છતાં પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી શન્ય નથી અને  
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો  
પણ પોતાની સત્તાથી હોતું નથી એવી પાત્રી સમ-  
જણથી ચિત્ત સમ તથા ચાંત રહે, એ સુપુત્રમૌન  
કહેવાય છે. જે સ્થિતિમાં સધળું જગત સત્ પણ

નથી, અસત્ પણ નથી, પોતાની સત્તાથી શન્ય છે  
તથા નિરોધાર છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે એતાં ચાંતિ-  
માત્ર છે તથા જ્ઞાનમાત્ર છે એવી પાત્રી સમજણ  
રહે, તે સ્થિતિ સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. <sup>૨૧, ૨૨</sup> જે  
સ્થિતિમાં આત્મતત્ત્વનો ફેલાવો કરીને પ્રકટ થતા-  
રા ભાવોરૂપ, અભાવોરૂપ, દયાઓરૂપ કે દેશ આદિ  
વિશેષોરૂપ વિવર્ત જ થાય તહિ, તે સ્થિતિ સુપુ-  
ત્રમૌન કહેવાય છે. <sup>૨૩</sup> વૃત્તિઓ વિનાના ચિત્તથી  
અત્યંત સમતા જ રહે અને આત્મતત્ત્વનો કોઈ  
પ્રકારનો વિવર્ત થાય જ નહિ, એ સુપુત્રમૌન  
કહેવાય છે. <sup>૨૪</sup> હું પણ નથી, બીજે પણ નથી,  
મન પણ નથી અને કલ્પનાઓ પણ નથી; પણ  
જે કોઈ છે, તે વિષયરહિત જ્ઞાનમાત્ર જ છે એવા  
પ્રકારની જે એકધારી સમજણ, તે સુપુત્રમૌન  
કહેવાય છે. <sup>૨૫</sup> જ્યાં આ જગતની અંદરના  
સધળા શબ્દોનો તથા સધળા અર્થોનો એકરસ  
થઈ જાય છે, એવું જે સત્તાસામાન્ય છે, તે હું છું  
એવી જે અખંડ સમજણ, તે સુપુત્રમૌન કહે-  
વાય છે. <sup>૨૬</sup> આવી સ્થિતિમાં ચિત્તની પ્રજ્ઞાકાર  
હેલ્લી વૃત્તિ પણ શન્ય જેવી થઈ જાય છે, ત્યારે  
પછી પોતાની, બીજાની કે ભેદની કલ્પના ક્યાં-  
થી જ રહે! આવા પ્રકારની જે અખંડ સ્થિતિ  
એ જ વ્યાપક સુપુત્રમૌન, કહેવાય છે. <sup>૨૭</sup> આ  
બોધવાણ સુપુત્રમૌન અવિદ્યાના બાધથી તુર્યા-  
વસ્થા કહેવાય છે અને અવિદ્યાનો બાધ કર-  
નારી વૃત્તિઓનાં બાધથી તુર્યાતીત પણ કહેવાય  
છે, એમ સ્વચ્છ રીતે સમજો. સુપુત્રસમાધિ,  
તુર્યાસમાધિ અને તુર્યાતીતસમાધિ કે જ્યાં  
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓમાં પાંચમી, છઠ્ઠી તથા  
સાતમી ભૂમિકાઓરૂપ છે, તેઓ છવ્વન-મુક્તને  
અતુકમે જાગૃતમાં તથા સ્વપ્નમાં પણ થાય છે.  
જે બ્રહ્મરૂપ રામચંદ્રજી જાગૃતમાં ચારે પાત્રુ  
નિષુણ્ણ રીતે વ્યવહાર કરતો હોય તથા દેવની  
પ્રતીતિવાજો હોય અને સમાધિમાં સધળો વ્યવ-  
હાર હોયી દેવો હોય તથા દેહના જ્ઞાન વગરનો

રહેતો હોય, તો પણ જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વદા તુર્યામાં જ રહે છે અને વિદેહ જ છે, એમ સમજે, કેમકે જગતમાં પણ તેની સઘળી વૃત્તિઓ નિર્મળ તથા શાંત હોય છે. આ સ્થિતિ બ્રહ્મરૂપ થયેલાની જ હોય છે, બીજાની હોતી નથી. ૨૮-૩૦ હે રામચંદ્રજી ! તમે વિરાટ આદિ સર્વનો લય કરીને સંસારની વાસનાઓથી રહિત એક તુર્યા-રૂપે જ રહેા. જે કંઈ આ સઘણું જગત પ્રતીત થાય છે, તે સ્વપ્ન જેવું જ છે. હું કે તમે કે બીજું કંઈ પણ નથી, એમ સમજીને જીવન્મુક્ત થઈ સર્વદા ત્રિદાકાશના કોશમાં જ રહેા. ૩૧

ઓમિત્યુદસ્તમવાસનમેકમાસ્સ્વ ન ત્વં ન  
ચાહમપિ નાન્યદિદાસ્તિ સત્યમ્ । સર્વંચ વિદ્યત  
ઈતીદ કિલાંતરામં જ્ઞાતિષ્ઠ ચિદ્ગગનકોશક-  
લૈકનિષ્ઠઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મહામૌનયત્નોપ-  
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૮ સો સમાપ્ત

## સર્ગ ૬૯ મો

પ્રાણ અને મનનો સંયોગ છત્યાદિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

કુતઃ શતત્વમાયાવં રુદ્રાણાં મુનિનાયક ।  
ય મણાસ્તે હુ યે રુદ્રા ઉત નેતિ વદાશુ મે ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહામુનિ ! આપે સો રુદ્રો કહ્યા, તે ગણોની સાથે લેખીને કહ્યા કે ગણો વિના રુદ્રોને લેખીને કહ્યા : 'આપે જે ગણો કહ્યા તે જ રુદ્રો કે તેમનાથી બુદ્ધા રુદ્રો ?' એ અને તુરંત જ સમજાવો. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સંન્યાસીએ જીવટ આદિ સો ચરીશવાળાં જે સો સ્વપ્નના દીકાં, તેઓ જ

- આ અગ્નિવેદમાં સર્ગમાં ગણોનું રૂપણ, મુક્ત લોકોની પોતાની ધરના પ્રમાણે સ્થિતિ અને યોગથી પ્રાણનો લય, એટલા વિષયો કહેવામાં આવેલો.

રૂપણને પ્રાપ્ત થયાં, એમ તમે પ્રથમના પ્રકર-ણથી સમજ્યા હશે જ; તેથી મેં સ્પષ્ટ રીતે સો રુદ્રોનાં નામો આપ્યાં નથી. ૨ સંન્યાસીને સ્વપ્નમાં જીવટ આદિ જે સો આકાશ જેવામાં આવ્યા, તેઓ જ સો ગણો લેખવામાં આવ્યા. એ સઘળા ગણો રુદ્રના અંશરૂપ હોવાથી અને રુદ્રના જવાં જ ઐશ્વર્યોવાળા હોવાથી, સો રુદ્રો લેખવામાં આવ્યા. જો કે એ રીતે એ સઘળા રુદ્રો જ હતા, તો પણ ઈશ્વરકોટિમાં રહેલા પૂર્વસિદ્ધ રુદ્રની સેવા કરવાના કામમાં તેઓ ગણો જ હતા. મુખ્ય રુદ્રને અધીન થઈને જ તેઓ પોતાના કર્મોનાં ફળો અને ઐશ્વર્ય ભોગવતા હતા. ૩

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! સંન્યાસીના સ્વપ્ને બતાવેલા પહેલા રુદ્રો (જેમ એક દીવામાંથી સો દીવા બતાવવામાં આવે છે) તેમ પોતાના એક જ ચિત્તમાંથી સો ચિત્તો બતાવ્યાં, એ વાત કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યથી જમણે માયાનું બંધન તોડી નાખ્યું છે અને યોગૈશ્વર્યથી સત્યસંકલ્પપણને પામેલા પુરુષો પોતાના સર્વ-જપણોના અને સર્વશક્તિમાનપણોના ખળથી જે વસ્તુને જે રીતે કહે, તે વસ્તુને તે રીતે અનુભવે છે. ૪ સર્વાત્મકપણને લીધે અને સર્વવ્યાપકપણાને લીધે, એ લોકો જ્યાં જે વસ્તુની જે રીતની ભાવના કરે, ત્યાં તે વસ્તુનો તે રીતનો તે અનુભવ કરે છે. ૫

રામ બોલ્યા:-રુદ્ર જ્યારે એ રીતે સઘળી શક્તિઓથી ભરપૂર છે, ત્યારે પોતાને માટે શુભ સ્થિતિઓની અને શુભ આચરણોની કલ્પના નહિ કરતાં, માણસોની ખોપરીઓની માળાઓનાં ધરણાં શા માટે ધારણ કરે છે ? શા માટે શરીરે ભરમ લગાવે છે ? નક્ક શા માટે રહે છે ? રમશાનમાં શા માટે વસે છે અને સ્ત્રીના પ્રસંગ શા માટે રાખે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મહાસમર્થ અને સિદ્ધ જીવન્મુક્ત લોકોને શાસ્ત્રોમાં કહેલી જ, મંગળ-

૩૫ જ અને સુખ આપનારી જ ક્રિયાઓ કરવાનો નિયમ નથી; કેમકે તેઓ વિધિનિષેધના દાસ નથી, સઘળી માંગસિક ક્રિયાઓને પણ તત્ત્વદષ્ટિથી અમંગળરૂપ માને છે અને તેમના પ્રારબ્ધમાં અગુલ લખેલું નહિ હોવાથી, દુ ખની સામગ્રીથી પણ દુ:ખ નહિ પામતાં સર્વને સુખરૂપ જ ગણે છે. માટે જમ અજ્ઞાનીઓની ક્રિયાઓનો નિયમ છે, તેમ જીવન્મુક્ત લોકોને નથી.<sup>૧૮</sup> અજ્ઞાની પુરુષ તો રાગ, દ્વેષ તથા લોભ આદિ હજારો દોષોથી ગમરાયેલા ચિત્તવાળો હોવાને લીધે, જે ક્રિયાઓના નિયમ વિના ચાલે તો જળમાં પકડાયેલાં માછલાંની પેઠે જન્મ, મરણ તથા નરકપાત આદિ પરમ દુ:ખને પામે છે.<sup>૧૯</sup> જીવન્મુક્ત લોકો તો બિતેદ્રિયપણાને લીધે, જ્ઞાનીપણાને લીધે તથા વાસનાઓથી રહિતપણાને લીધે સારી વસ્તુઓમાં રાગ ધરતા નથી અને નરસી વસ્તુઓમાં દ્વેષ ધરતા નથી.<sup>૨૦</sup> એ લોકો સર્વદા કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે આવી પડેલી ક્રિયાઓને કર્યા કરે છે, તો પણ કરું કરતા નથી; કેમકે એ લોકોને ઢાઈમાં આસક્તિ હોતી નથી.<sup>૨૧</sup> વિજી પણ એમ કાકતાલીયની રીતે અવતાર ધરવા આદિ કર્યો કરે છે, શિવ પણ એ રીતે જ કર્યો કરે છે અને બ્રહ્મા પણ એ રીતે જ કર્યો કરે છે.<sup>૨૨</sup> એ જીવન્મુક્ત લોકોને ઢાઈ કર્મ નિંદ્ર પણ નથી, ઢાઈ કર્મ અનિદ્ર પણ નથી, ઢાઈ કર્મ આજ્ઞ પણ નથી, ઢાઈ કર્મ ત્યાગ્ય પણ નથી, ઢાઈ કર્મ યોગ્ય પણ નથી, ઢાઈ કર્મ અયોગ્ય પણ નથી અને ઢાઈ કર્મ બંધન આપનાર પણ નથી. જમ સૃષ્ટિના આરંભથી જ અગ્નિ વગેરેના ગરમી આદિ ધર્મો સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થયેલા છે, તેમ શિવ આદિનાં સ્મશાનમાં બટકલુ આદિ કર્યો અને મરીચિ આદિનાં સંધ્યાવંદન આદિ કર્યો, સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રગટ થયેલાં છે.<sup>૨૩, ૨૪</sup> અજ્ઞાની લોકોની ક્રિયાઓ એમ સ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રગટ થતી નથી; પણ સૃષ્ટિ

ની જમાવટ થયા પછી, તે તે વર્ણાશ્રમ આદિ વિભાગોની દોરવણીથી જુદી જુદી કલ્પાયેલી છે અને તે ક્રિયાઓ અજ્ઞાની લોકોને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખદુ:ખરૂપી ફળો પણ આપે છે.<sup>૨૫</sup> હે રામચંદ્રજી! કાષ્ટતપસ્વી અને જીવન્મુક્ત કે જોડો દેહવાળા હોય છે, તેમના મોનો વિષે મેં તમારી પાસે વિસ્તારથી કહ્યું છે, પણ વિદેહમુક્તિ વિષે તમારી પાસે કહ્યું નથી, માટે હવે તે સાંભળો.<sup>૨૬</sup> ચૈતન્યાત્મક આત્માકાશ કે જે આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ છે, તે પણાની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમપુરુષાર્થ છે. એ પ્રાપ્ત થવાના ઉપાયો કહું છું તે સાંભળો.<sup>૨૭</sup> પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાંખ્ય અને યોગ, એ બે જુદા જુદા ઉપાય છે. જેઓ વિવેકથી તથા વિચારથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજયોગથી બ્રહ્મતત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને તેનું જ અભેદથી નિરંતર અનુસંધાન કરે છે, તેઓ સાંખ્યયોગી કહેવાય છે.<sup>૨૮</sup> જેઓ હકયોગથી પ્રાણ આદિ પવનોને શાંત કરીને નિર્દોષ અને આદિ તથા અંતથી રહિત પરમ પદને પામ્યા છે, તેઓ યોગયોગી કહેવાય છે.<sup>૨૯</sup> સાંખ્યયોગી અને યોગયોગીઓને તપના ફળથી મળેલા તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી પામવાનું પદ તો એક જ છે, કે જે પદ શાંત છે અને અકૃત્રિમ છે. કેટલાએક મહાત્માઓ સાંખ્યથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયા છે અને કેટલાએક મહાત્માઓ યોગથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયેલા છે.<sup>૩૦</sup> જે પુરુષ સાંખ્ય અને યોગ બંનેથી એક જ પ્રકારનું ફળ મળે છે એમ જાણે, તેને વિચક્ષણ સમજવો. જે પદને સાંખ્યયોગીઓ પામે છે, તે જ પદને યોગીઓ પામે છે.<sup>૩૧</sup> જે સ્થિતિમાં પ્રાણની કે મનની વૃત્તિને પત્તો જ મળતો નથી અને વાસનારૂપી જળ નાશ પામે છે, તે સ્થિતિને પરમપદ સમજો.<sup>૩૨</sup> વાસનાઓનો જે સમુદાય છે તે જ ચિત્ત છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને એ ચિત્ત જ સારનું કારણ છે. એ ચિત્ત સાંખ્યથી

અથવા યોગથી લય પામીને ઇન્દ્રિયોના તથા પ્રાણ વગેરેના વ્યાપારરૂપ સંસારનું કારણ રહેતું નથી.<sup>૨૩</sup> જમ બાળક વેતાલને બુદ્ધિ છે, તેમ ચિત્ત દેહને દેખે છે. એ ચિત્ત પોતે જ પોતાનો લય કરી નાખે તો પછી દેહને જેતું નથી.<sup>૨૪</sup> દેહમાં અહંતાનું દર્શન થયા પછી જ સધળો સંસાર થાય છે અને તે અહંતાના દર્શનનું મૂળ મન છે, માટે મનની શાંતિ થાય તો સધળા સંસારની શાંતિ થઈ જાય છે. આત્મતત્ત્વના અદર્શનને લીધે જ મિથ્યા મન ઉદય પામેલું છે અને જમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ જોવામાં આવતું હોવા છતાં પણ ખોટું જ છે, તેમ મન જોવામાં આવતું છતાં પણ ખોટું જ છે. મન મુદ્દલ છે જ નહિ.<sup>૨૫</sup> જ પોતે મુદ્દલ છે જ નહિ એના મનથી સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે, માટે અહંતા ક્યાં છે, મમતા ક્યાં છે, સંસાર ક્યાં છે, શિષ્ય ક્યાં છે, ઉપદેશ ક્યાં છે, ગુરુ ક્યાં છે, બંધ-ક્યાં છે અને મોક્ષ પણ ક્યાં છે? કશું નથી.<sup>૨૬</sup> એક આત્મતત્ત્વનું જ શ્રવણમનનાદિકથી અનુસંધાન, પ્રાણોના લય અને મનનો નિગ્રહ, એ ત્રણ મોક્ષના બુદ્ધ બુદ્ધા ઉપાયો છે.<sup>૨૭</sup>

**રામ બોલ્યા:-**હે મહારાજ ! જે પ્રાણોના લય પણ મોક્ષનું કારણ હોય, તો હું ધારું છું કે સધળા જીવો મરણ પામે કે તુરંત મુક્ત જ થાય છે.<sup>૨૮</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-**એ ત્રણે ઉપાયો મનના નાશદ્વારા જ મોક્ષના કારણરૂપ થાય છે. ત્રણે ઉપાયોમાં મનની શાંતિ જ મુખ્ય સાધ્ય છે, એમ સમજો.<sup>૨૯</sup> મરણમાં મનનો કે પ્રાણનો નાશ થતો નથી, પણ મન અને પ્રાણ એક દેહને છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે. જે મનનો નાશ થાય, તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો જ સમજો. મરણમાં શરીર બ્યારે શબ્દાદિકથી રહિત થાય છે, ત્યારે પ્રાણ શરીરને છોડી દઈને ભવિષ્યદેહની વાસનાને લઈ બહારના આકાશમાં ભવિષ્યદેહના આરંભને

અનુકૂળ થયેલી પંચભૂતોની તન્માત્રાઓની સાથે સમાગમ પામે છે. તે તે જીવોની વાસનાઓરૂપ એ તન્માત્રાઓ પણ, તેવી જ વાસનાઓથી ભરેલાં મનથી જોડાઈને પ્રાણોની સાથે સંબંધ ધારણ કરે છે, પણ બીજા પ્રાણોની સાથે સંબંધ રાખતી નથી. વાસનાવાળા જ પ્રાણો બીજા દેહમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પૂર્વ દેહને તથા દે છે. એ પ્રાણો તે બીજા દેહના દૃશ્યાકાશની સાથે અને તેની અંદર રહેલા વાયુઓની સાથે જોડાય છે. જમ ડોલરનાં પુષ્પોનો ગંધ તલમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા તેલની સાથે તેનો સંબંધ થાય છે અને તેની સાથે ઘાણીમાં પિલાય છે; તેમ પ્રાણો બીજા દેહમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા આકાશની અને વાયુઓની સાથે જોડાઈને સંસારનાં દુઃખો ભોગવે છે. જમ સમુદ્રમાં દુર્ગેલો પાણીથી ભરેલો ઘડો બહારના લોહિતા જોવામાં નહિ આવતાં છતાં પણ નાશ પામતો નથી, તેમ વાસનાવાળું મન મરણ સમયે નહિ જોવામાં આવતાં છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી. જમ કિરણો સૂર્ય વગરનાં હોતાં નથી, તેમ પ્રાણ મન વગરનો હોતો નથી. જમ તેતર એક ખડને પકડ્યા વિના બીજા ખડને છોડતો નથી, તેમ મન જ્ઞાનને પકડ્યા વિન કદી પણ પ્રાણને છોડતું નથી.<sup>૩૦-૩૪</sup> જ્યાં મન હોય ત્યાં પ્રાણ હોય જ છે. બ્યારે મન જ્ઞાનન પ્રભાવને લીધે વાસનાઓ વિનાનું થઈને ના થાય છે, ત્યારે પ્રાણ ચલન વિનાનો થઈ જાય છે અને ત્યારે શાંતિ જ અવશેષ રહે છે.<sup>૩૫</sup> જ્ઞાનર્થ વાસનાઓનો નાશ થતાં, મનનો અને પ્રાણનો બન્નેનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનું અત્યંત મિથ્યાપણું ઉદય પામે છે અને તે મિથ્યાપણાના ઉદયથી વાસનાઓનો નાશ થત પ્રાણ અને મન બુદ્ધ પડે છે.<sup>૩૬</sup> શાંત થયેલું મન પ્રાણથી બુદ્ધ પડે, ત્યારે પોતાના નાશ થી પરમ પદને પ્રાપ્ત થઈને દ્રી વાર દેહપણને દેખતું નથી. જ વાસના છે, તે જ મન કહેવાય



છે.<sup>૩૭</sup> જે ચિત્ત છે, તે વાસનામાન જ છે; માટે વાસનાનો અભાવ થતાં પરમપદરૂપ થઈ જાય છે. વાસનાસંહિત સર્વનો બાધ કરીને જ્ઞાન આત્મ-તત્ત્વ જ થઈ જાય છે અને જે આત્મતત્ત્વ છે તે અવિચળ જ્ઞાનરૂપે જ અવશેષ રહે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.<sup>૩૮</sup> હે રામચંદ્રજી! આ સસાર કે જે રજ્જુમાં થયેલા સર્પના બ્રમ ભવો છે, નેનો એ રીતે વિવેકમાનથી પોતાની મેળે જ છેડા આવી જાય છે.<sup>૩૯</sup> એક આત્મતત્ત્વનો જ શ્રવણાદિકથી અભ્યાસ, પ્રાણનો શોધ અને મનનો નાશ, એમાંથી એક સિદ્ધ થતાં બીજા બે પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જમ પંખાની ગતિ શાંત થતાં પવન શાંત થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણરૂપ વાયુનું ચલન શાંત થતાં, મન શાંત થઈ જાય છે. પ્રાણ શરીરનો લય થતાં બહારનો આકાશમાં રહેલા વાયુની સાથે મળીને વાયુપણુને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં પોતામાં જે દેહની વાસના હોય, તે દેહને લગતા વ્યવહારનો જ અનુભવ કરે છે. એક દેહથી છૂટા પડેલા મનસંહિત પ્રાણ બહારના આકાશમાં જેવા દેહને જુએ છે, તેવા જ સઘળા વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે.<sup>૪૦-૪૩</sup> જમ વાયુનું ચલન શાંત થતાં ગધ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મનનું ચલન શાંત થતાં પ્રાણવાયુ શાંત થઈ જાય છે.<sup>૪૪</sup> પ્રાણીઓના પ્રાણ અને ચિત્ત સર્વદા પરસ્પર નિતા ન જ રહે એવા છે. જમ તેલમાં આવેલી પુખ્તોની સંગંધ અને તેલ એ બન્ને મિશ્ર જ છે, તેમ પ્રાણ અને ચિત્ત પણ મિશ્ર જ છે.<sup>૪૫</sup> જમ રથ સારથિને ગતિ આપે છે અને સારથિ રથને ગતિ આપે છે, તેમ પ્રાણ મનને સર્વદા ચલન આપે છે અને મન પ્રાણને સર્વદા ચલન આપે છે.<sup>૪૬</sup> જમ અગ્નિનો અભાવ થતાં ઉષ્ણતા નષ્ટ થઈ જાય છે અને ઉષ્ણતાનો અભાવ થતાં અગ્નિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણનો અભાવ થતાં મન નષ્ટ થઈ જાય છે અને મનનો અભાવ થતાં પ્રાણ નષ્ટ થઈ જાય

છે. મન અને પ્રાણ પોતે નષ્ટ થઈને, મોક્ષ નામનું ઉત્તમ કાર્ય કરી આપે છે.<sup>૪૭</sup> એક આત્મતત્ત્વનો જ ઘાટા અભ્યાસથી દ્વેતવાસનાનો બાધ થતાં, મન અત્યંત શાંત થઈ જાય છે અને મન શાંત થતાં, પ્રાણનો સ્વભાવ મનમાં જ એક થવાનો હોવાને લીધે પ્રાણ પણ શાંત થઈ જાય છે.<sup>૪૮</sup> હે રામચંદ્રજી! તમે સતત (ચાલુ) આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને, મનને આત્મતત્ત્વમય કરી નાખો. મનનો આત્મતત્ત્વમાં લય થાય ત્યારે આત્મતત્ત્વ જ સ્થિર થાય છે.<sup>૪૯</sup> જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તેઓમાં તમને જે અત્યંત સુખદાયી જણાય તેનો આશ્રય કરો અથવા અજ્ઞાન અને તેનો બાધ કરનારી બ્રહ્મકારવૃત્તિ, એ બન્ને નિવૃત્ત થતાં જે ગિન્માત્ર અવશેષ રહે છે, તેમાં પ્રાણની ધારણા કરીને સ્થિર થાઓ.<sup>૫૦</sup> જે એક (બ્રહ્મ) તત્ત્વ છે, તેના આકારનો સદા વિચાર કરવો અને એમ વિચાર કરતાં કરતાં સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચી જવું એટલે ત્યાં જતાં વિચારો આપોઆપ શાંત થઈ જશે.<sup>૫૧</sup> જમ દેહ ભોજન લેવાનું બંધ કરતાં પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે, તેમ પ્રત્યાહાર કરનારાઓનું ચિત્ત પ્રાણની સાથે પોતાની મેળે જ ક્ષય પામે છે અને પરબ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે.<sup>૫૨</sup> જમાંથી સઘળા આકારો (વિશેષો) શાંત થઈ ગયા હોય, એવું ચિત્ત જમાં એકાગ્ર થાય તે તે રૂપ જ સંજ્ઞામાત્રમાં બની જાય છે. લાંબા કાળ સુધી કર્વોમાં આવેલા અભ્યાસનો સ્વભાવ જ એવો છે.<sup>૫૩</sup> 'અવિદ્યા-વાણું દ્વેત સુદ્ધ છે જ નહિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે' એમ યુક્તિપૂર્વક સમજીને પછી ધ્યાન આદિથી જ્ઞાનનો જ અભ્યાસ કરવો.<sup>૫૪</sup> જમ મેઘ નાશ પામતાં મેઘથી થયેલ ગ્રાહણ નાશ પામે છે, તેમ ચિત્ત શાંત થતાં ચિત્તથી થયેલી આ સંસારરૂપી મૃગવૃણા શાંત થાય છે.<sup>૫૫</sup> જે ચિત્ત છે, તે જ અવિદ્યા છે; એટલા માટે બ્રહ્માકારે પરિણામ પામેલા ચિત્ત-

થી જ ચિત્તનો નાશ કરે. હે રામચંદ્રજી ! ચિત્ત-  
ના ક્ષયનું રૂપ શૂન્યતા નથી, પણ ચિત્તના  
અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા જ ચિત્તના ક્ષયનું રૂપ છે;  
કેમકે અભાવને પરમ પુરુષાર્થ કહેવાય જ નહિ.  
જે ચિત્ત જરાવાર પણ પરમપદમાં આરામ લે  
તો ચિત્તને તેમાં જ પરમાત્મ પામીને પરમપદ-  
રૂપે જ પરિણામ પામેલું સમજો. ચિત્તને જે નિર-  
તિશય સ્વયં પ્રકાશ આનંદનો સ્વાદ મળ્યો તો  
પછી સંસારમાં પાછા આવવાની ઇચ્છા કરશે જ  
નહિ. જે ચિત્ત સાંખ્યથી અથવા યોગથી પરમ-  
પદમાં આરામ લઈ સત્ત્વપણાને પામે તો ફરીવાર  
સંસારમાં જન્મ થતો જ નથી. જમાંથી સધળી  
અવિદ્યા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત 'સત્ત્વ'  
એ શબ્દથી કહેવાય છે. જમાંથી સંસારના બીજ-  
રૂપ અવિદ્યા બળી ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત ફરી-  
વાર બ્રહ્માવતી મર્યાદાને પામતું જ નથી. વાસ-  
નાઓથી રહિત થયેલો, અવિદ્યાથી રહિત થયેલો  
અને સત્ત્વમાં રહેલો કોઈ વિરલ પુરુષ જ પરમ-  
જ્યોતિને જુએ છે અને તુરંત જ્ઞાત થાય છે, કે  
જે પરમજ્યોતિ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શૂન્ય  
જવો છે.<sup>૧૫-૧૦</sup> હે રામચંદ્રજી ! જગત, સ્વપ્ન તથા  
સુષુપ્તિરૂપ બ્રાંતિનાં બીજોથી રહિત થયેલું અને  
પોતે પણ અવિદ્યાના ક્ષયને લીધે બાધિત થઈ  
બળી ગયેલા વજ્રની પેઠે માત્ર પ્રતિભાસરૂપે  
અવશેષ રહેલું મન, 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. (જેમ  
સ્પર્શ (પારસ) મણિના સંગથી સુવર્ણપણાને  
પામેલું ત્રાંચુ, પાછું ત્રાંચાપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી;  
તેમ વાસનારૂપી બીજયુક્તિના દાહથી પરબ્રહ્મ-  
પણાને પામેલું ચિત્ત પાછું રાગ-દ્વેષાદિકે કલ્પ-  
નાઓથી મલિનતાવાળા સંસારપણાને પ્રાપ્ત  
થતું નથી)<sup>૧૧</sup>

વિગલિતાત્મપદં વિગલન્મનઃ સુમગસત્ત્વ-  
મિતીહ હિ કથ્યતે । ન પુનરેતિ કલામલિનં  
પદં કનકતામિવ તામ્રમુપાગતમ્ ॥ ૬૧ ॥

સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો

એક રાજ પ્રત્યે વેતાલના છ પ્રશ્નો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જીવોઽજીવો ભવત્યાશુ યાતિચિત્તમચિત્તતામ્ ।  
વિચારાદિત્યવિદ્યાંતો મોક્ષ इत्यभिधीयते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! વિચાર

કરવાથી જીવ અજીવ થઈ જાય છે અને ચિત્ત  
અચિત્ત થઈ જાય છે, એટલે એવી રીતે અવિ-  
દ્યાનો જે અંત થાય, તે મોક્ષ કહેવાય છે. જેમ  
અંજનાતું પાણી દેખાય છે, તેમ મન તથા અહં-  
કાર આદિ દેખાય છે. મન તથા અહંકાર આદિ  
મિથ્યા જ છે અને માત્ર ચોડીવાર જ એવું  
દેખાય છે; માટે તે વિચારથી ક્ષય પામે છે.<sup>૧૨</sup>  
આ સંસારરૂપ સ્વપ્નની બ્રાંતિના વિષયમાં એ  
વેતાલે કરેલા શુભ પ્રશ્નો પ્રસંગને લીધે મારા  
સ્મરણમાં આવ્યા છે, તે હું તમારી પાસે કહું  
છું, સાંભળો.<sup>૩</sup> વિદ્યાચળના મોટા જંગલમાં  
મોટા દેહવાળો એક વેતાલ રહેતો હતો. એ  
વેતાલ અજ્ઞાની લોકોને તુચ્છ ગણીને તેને મારી  
નાખવાની ઇચ્છાથી કોઈ દેશમાં આવ્યો.<sup>૪</sup> એ  
વેતાલ પ્રથમ કોઈ સારા રાજના દેશમાં રહેતો  
હતો અને ત્યાં તે રાજાએ આપેલા દેહાંતશિક્ષા-  
વાળા લોકોના બલિદાનથી સંતોષ પામીને હરકત  
વિનાની સમાધિ જવી સ્થિતિનું સુખ ભોગવતો  
હતો. કોઈ માણસ પોતાના મોઢા આગળ આવેલો  
હોય, તો પણ તે જે નિરપરાધ હોય તો, એ વેતાલ  
ભૂખ્યો-હોવા છતાં પણ કારણ વગર તેને મારતો  
નહોતો; કેમકે સત્પુરુષો ન્યાય ઉપર જ ધ્યાન  
રાખે છે.<sup>૫</sup> કાળે કરીને એ દેશમાં દેહાંતશિક્ષા-  
વાળા લોકો નહિ મળતાં ભૂખ્યો થયેલો એ વેતાલ  
ન્યાયની યુક્તિથી માણસો ખાવા માટે વિદ્યા-  
ટવીમાંથી બીજ રાજના નગરમાં આવ્યો.<sup>૬</sup> એ

× આ મિતેરમાં સર્ગમાં વિદ્યાત્મની ગુહિતે વેતા-  
લના અને એક રાજના સંવાદની કથા કહેવામાં આવશે.

નગરમાં રાત્રે નગરના લોડાની ગુપ્ત હિલચાલ જોવાને માટે નીકળેલો તે નગરનો રાજા, નગરે પડતાં પેલા ઉચ વેતાલે મેધની ગર્જના જેવા ધોર શબ્દથી તે રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૮</sup>

વેતાલ બોલ્યો:-હે રાજા! હું કે જ ભયંકર વેતાલ છું, તેને તું હમણાં મળ્યો છે. તું કયાં ભય છે? આજ તું મારા ભોજનરૂપ થા. હવે તું મૂઓ જ છે.<sup>૯</sup>

રાજા બોલ્યો:-હે રાક્ષસ! તું અન્યાય કરીને બળાત્કારથી મને ખાઈ જશે તો તારું માથું હજાર હુકડા થઇને ફાટી પડશે, એમાં કશો સંશય નથી.<sup>૧૦</sup>

વેતાલ બોલ્યો:-હું તને અન્યાયથી નહિ ખાહું. એક ન્યાયની વાત તને કહું છું તે સાંભળ. તું રાજા છે, તેથી તારે યાચક લોડાની સપળી આશાઓ પૂરવી જ જોઈએ; તો તારાથી બંને તેવી એક માગણી હું કરું છું, તે તું પૂરી કર. હું જ જ પ્રશ્નો કરું તેના યથાર્થ ઉત્તરો-તારે આપવા.<sup>૧૧</sup><sup>૧૨</sup> કયા સૂર્યનાં કિરણોમાં બ્રહ્માંડો

ઝીણા તસરેણુઓરૂપ છે? કયા પવનમાં મોટાં મોટાં આકાશોની રજો સ્ફુરે છે?<sup>૧૩</sup> સેકડો વાર અને હજારો વાર સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નોમાં જતો કયો પુરુષ, એક પછી એક સ્વપ્નમાંથી પહેલાં આવેલ સ્વપ્નને જૂઠું સમજીને બીજું સાચું સમજ અને વળી બીજાને જૂઠું સમજીને તે પછીનાને સાચું સમજ, એમ છતાં પણ તેઓને પ્રકાશ આપનારા સ્વપ્ન રૂપને તે છોડતો નથી? (જેમ કેળના થાંભલાની અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર એક પછી બીજું પડ મળ્યા કરે છે.) તેમ જગતની અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર એનો એ જ મળે એવો અણુ (સૂક્ષ્મ) પદાર્થ કયો છે? પોતાના સૂક્ષ્મપણાને નહિ છોડતા કયા અણુની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેરુ એ સર્વ અત્યંત

અણુ છે?<sup>૧૪</sup><sup>૧૫</sup> પરમ અણુપણું ધરાવનારા અને અવયવ વિનાના છતાં પણ સર્વેન વ્યાપ્ત રહેનારા કયા પદાર્થના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટા ગર્ભમાં આ ત્રેલોક્ય ઘાટી મજ્જનરૂપ છે?<sup>૧૬</sup> દેહાદિકને આત્મા માનનારા અને તેથી મર્યાદા વિનાના આત્માને વિષે મર્યાદાનું આરોપણ કરીને તેનો ઘાત કરનારા હે રાજા! જો તું આ મારા છ પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો નહિ આપે, તો તને અહીં જ ફળની પેઠે ગળી જઇને પછી જેમ કાળ બળાત્કારથી આવી પહોંચી જગતને ગળી ભય છે, તેમ હું પણ બળાત્કારથી આવી પહોંચી તારા દેશની પ્રજાને પણ ગળી જઈશ.<sup>૧૭</sup>

इति कथयसि चेन्न मे दुरात्मंस्त्वदिह निर्गीर्य भवंतमात्मघातिन् । फलमिव तव मंडलं त्रसेहं प्रसभमुपेत्य जगद्यथा कृतांतः ॥ १८ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૭૧ મો

વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्युक्तवंति वेताले वक्तुं प्रश्नान् निदस्य सः ।

उवाच वचनं राजा दत्तांशुधनर्लावरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે વેતાલનાં વચન સાંભળીને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપના માટે હસીને દાંતનાં કિરણોથી પોતાનાં વસ્ત્રોને ઘોળા કરી દેતો, તે રાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.<sup>૧</sup>

રાજા બોલ્યો:-હે વેતાલ! બ્રહ્માંડ નામનું એક ફળ છે, જે માયા રહેતાં સુધી જૂનું થતું નથી, તેને એક એક કરતાં દસ ગણાં વધારે પાંચ મહાભૂત, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિની છાંતો છે.<sup>૨</sup>

\* આ છોકરેના સર્ગમાં બ્રહ્માંડ વગેરેની ફળ-પણા તથા વૃક્ષપણા આદિ કથનાઓથી વિસ્તારપૂર્વક વેતાલના પહેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં આવેલો.

જમાં એવાં એવાં હજારો કૃણો રહેલાં છે, એવી અત્યંત જીવી અને ચપળ પક્ષિઓ (ભુવનો)વાળી એક મોટી શાખા (પંચીકૃત મહાભૂત) છે,<sup>૩</sup> જમાં એવી એવી હજારો શાખાઓ છે એવું અને નજરે પડે નહિ એવું વિશાળ આકારવાળું એક મોટું વૃક્ષ (ગદતન્માત્રા) છે.<sup>૪</sup> જમાં એવાં એવાં હજારો વૃક્ષો છે એવું અને અનંત વૃક્ષોના સમુદાયવાળું એક અત્યંત મોટું વન (રસુતન્માત્રા) છે;<sup>૫</sup> જમાં એવા એવાં હજારો વનો છે એવો અને સર્વત્ર ભૂરા આકારવાળો એક મોટો પર્વત (રૂપતન્માત્રા) છે,<sup>૬</sup> જમાં એવા એવા હજારો પર્વતો છે એવો અને મોટી મોટી કાતરોવાળો એક અત્યંત વિશાળ દેશ (સ્પર્શતન્માત્રા) છે;<sup>૭</sup> જમાં એવા એવા હજારો દેશો છે એવો અને મોટા મોટા નદો અને નદીઓવાળો એક મોટો દ્વીપ (શબ્દતન્માત્રા) છે;<sup>૮</sup> જમાં એવા એવા હજારો દ્વીપો છે એવું અને વિચિત્ર રચનાઓવાળું એક મોટું પૃથ્વીનું પીઠ (હિરણ્યગર્ભ) છે;<sup>૯</sup> જમાં એવાં એવાં હજારો પીઠો છે એવું અને મોટા આકારવાળું એક અતિ વિશાળ ભુવન (ભૂત તથા ભવિષ્ય એ અનંત હિરણ્યગર્ભોવાળી તન્માત્રાઓનો સમૂહ) છે;<sup>૧૦</sup> જમાં એવાં એવાં હજારો ભુવનો છે એવું આકાશના પીઠના જવું પ્રચંડ એક મોટું અંડ (કલ્પોના કાળોનો સમૂહ) છે;<sup>૧૧</sup> જમાં એવાં એવા અંડોરૂપી હજારો કરંડિયાઓ છે એવો એક ગતિ વિનાનો અને ઘણાં જળવાળો સમુદ્ર (મહાપ્રજ્વા) છે,<sup>૧૨</sup> જમાં એવા એવા લાખો સમુદ્રો ઝીણા તરંગ જવા લાગે છે એવો એક પોતાના વિદ્વાસોથી ભરપૂર મહાસાગર (મહાવિષ્ણુ) છે.<sup>૧૩</sup> એવા એવા હજારો મહાસાગરો જતા ગર્ભમાં સમાઈ ગયા છે, એવો એક અત્યંત જીવો અને ભરપૂર આકારવાળો ઢોઈ પુરુષ (મહારુદ્ર) છે.<sup>૧૪</sup> એવા એવા લાખો પુરુષો જતા દૃઢમાં સમાયેલા છે એવો એક સઘળી સત્ત્વોમાં પ્રધાન પરમપુરુષ

(શમ્ભુ પ્રજ્ઞ) છે.<sup>૧૫</sup> એવા એવા હજારો મહાપુરુષો જતા મંડળમાં ચંચાટાઓના સમૂહોની પેઠે સ્ફુરે છે, એવો એક મોટો સૂર્ય (પરમાત્મા) છે. આત્મદૃષ્ટિ વગરની બીજી દૃષ્ટિઓમાં જ ઢોઈ આ અસંખ્ય કલ્પનાઓ છે, તે સઘળી એ સૂર્યનાં કિરણો છે.<sup>૧૬, ૧૭</sup> એ સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રજ્ઞાંડો તસરેણુઓરૂપ છે. એ મેં કહેલો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય આ સઘળા દ્વૈતનો પ્રકાશ કરે છે.<sup>૧૮</sup> જ્ઞાન માત્ર સ્વરૂપવાળો અને સર્વને સત્તા તથા પ્રેરણા આપનારો એ જ પરમ સૂર્ય છે, તેનાં કિરણોમાં આ સઘળાં પ્રજ્ઞાંડોના દેખાવો તસરેણુઓરૂપ છે.<sup>૧૯</sup> જમ સૂર્યની પ્રભાથી આ દિવસોની લક્ષ્મીઓ થાય છે તથા પ્રકાશે છે, તેમ એ જ્ઞાનમાત્ર પરમ સૂર્યની સત્તાથી આ જગતની લક્ષ્મીઓ થાય છે તથા પ્રકાશે છે.<sup>૨૦</sup> હે વેતાલ! શમ્ભુપ્રજ્ઞરૂપ ત્રૈલોક્યપ્રકાશક સૂર્યના વાસ્તવિક તત્ત્વરૂપ, ગુપ્ત અધિકારીઓમાં શાસ્ત્રગ્રન્થ અખંડાકાર સાક્ષાત્કારથી પ્રકાશતા અને જને અધિકાર નથી તેમાં તેવા સાક્ષાત્કારથી નહિ પ્રકાશતા એ પ્રત્યગાત્મામાં જીવોની તથા જગતોની સત્તાના અને કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ આદિ અનેક ભ્રમોના અનેક દેખાવો થયા કરે છે. એ સઘળા દેખાવો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં જરા પણ નથી; માટે તું પ્રશ્નો કરવાની પંચાતી કરવી છોડી દ્યને ગ્રુપ બેસી રહે.<sup>૨૧</sup>

વિજ્ઞાનમાત્રકચિતાત્માનિજંતુજાતે ત્રૈલોક્ય-મંડપમણેરવિકાસમાજિ । ચિદ્વૃન્નનો ભવન સંત્રમતાવલેણાઃ સંતીહ રે ન હિ મનાગપિ શાંતમાસ્ત્વ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રથમ-પ્રશ્નોત્તરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૧ માં સંપૂર્ણ



## સર્ગ ૭૨ મો

ગાદીના પાંચ પ્રશ્નો ઉત્તર

॥ રાજોવાચ ॥

કાલસત્તા નમઃસત્તા સ્પંદસત્તા ચ ચિન્મયી ।

શુદ્ધચેતનસત્તા ચ સર્વમિત્યાદિ પાવનમ્ ॥ ૧ ॥

રાજ બોલ્યો:-હે વેતાલ ! જમ પુષ્પમાં સુગંધ રહે છે, તેમ પરમાત્મારૂપી મોટા પવનમાં કાલની સત્તા, આકાશની સત્તા, સમુદ્રિ પ્રાણની સત્તા અને જીવની સત્તા આદિ સૂક્ષ્મ અને અચલ રહે રહ્યાં કરે છે. કાળ, આકાશ, પ્રાણ તથા જીવ આદિ મોટાં આકાશી પોતાથી સત્તા વગરનાં છે અને પરમાત્માની સત્તાથી સત્તાવાળાં છે.<sup>૧</sup> જગતરૂપી મોટાં સ્વપ્નમાં અમુક યોનિઓરૂપ સ્વપ્નેમાંથી અમુક યોનિઓરૂપી બીજાં સ્વપ્નેમાં જતો જીવરૂપ પુરુષ, પછીનાં આવતાંજતાં સ્વપ્નેમાં પહેલાં પહેલાં સ્વપ્નેની સત્યતાને છોડતાં પણ બોધ માત્રથી શાંતપણાને વધારનારા પોતાના બ્રહ્મપણારૂપ સ્વચ્છ સ્વરૂપને છોડતો નથી.<sup>૨</sup> (જમ કળના થાંભલામાં અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર છોટાં જ મળ્યા કરે છે), તેમ બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ આ જગતમાં અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર મળ્યા કરે, એવો આહુ પદાર્થ બ્રહ્મ છે.<sup>૩</sup> એ જ પદાર્થ વિવર્ત તથા જગતમાં ફેલાતું આદિ નિમિત્તોને લીધે સત્, વ્રહ્મ તથા આત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં સઘળા ધર્મોથી શૂન્ય છે, અને વચનથી કહી શકાય નહિ એવો છે, કે જ્યોતિ કિંચિત્ પણ તે છે અને નકિંચિત્ પણ તે છે.<sup>૪</sup> વસ્ત્રની સત્તા તંતુની સત્તામાં, તંતુની સત્તા કપાસની સત્તામાં,

કપાસની સત્તા કપાસના ફળની સત્તામાં, ફળની સત્તા છોડની સત્તામાં, છોડની સત્તા બીજની સત્તામાં અને બીજની સત્તા માટી તથા બળ વગેરેની સત્તામાં ઇત્યાદિ ક્રમથી જ જ સત્તા ધારવામાં આવે છે, તે તે સત્તા તે તે અનુભવોએ બનાવેલા આકારોને તજીને જમ કળનો સ્થંભ છોટરામાં પૂરો થાય છે, તેમ ચિન્માત્રમાં પર્યવસાન (સમાપ્તિ) પામે છે, માટે એ નિર્મળ ચિન્માત્ર જ જગતરૂપે ફેલાયેલું છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી અને મન-વચન આદિથી અલક્ષ્ય હોવાથી પરમાત્મા પરમ આહુ કહેવાય છે. પોતાના પરમ અણુપણાને (અતિસૂક્ષ્મપણાને) નહિ છોડતા એ પરમાત્માની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેરુ, એ પણ અત્યંત અણુ છે; કેમકે અનંતપણાને લીધે એ પરમાત્મા જ પોતે બ્રહ્માંડ તથા આકાશ આદિનું મૂળ કારણ છે. આ જગત આદિ કે જે મર્યાદાવાળું હોવાથી સ્વપ્નના જગતની પેઠે તુચ્છ છે, તે અણુ છતાં પણ અત્યંત અનંતપણું ધરાવનારા પરમાત્માની આગળ પરમાણુની જમ બળાય છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મા કે જે અશુ આદિથી અલક્ષ્ય હોવાને લીધે પરમ આહુ છે, સર્વને ભરપૂર કરનાર હોવાને લીધે મોટા પર્વતસમાન છે અને અધ્યાત્મોપની દૃષ્ટિથી સર્વ જગતરૂપી અવયવોવાળો હોવા છતાં પણ અપનાદની દૃષ્ટિથી નિરવયવ છે, તેના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટ ગર્ભમાં, આ ત્રૈલોક્ય ઘાટી મજ્જારૂપ છે. હે વેતાલ ! આ સઘળું બ્રહ્માંડ એ જ્ઞાનમાત્ર પરમાત્માની અંદર મજ્જારૂપ છે, એમ સમજ. હે ભૂખ વેતાલ ! સઘળા જગતો જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં કદપનાથી જ બેઠેલાં છે. બ્રહ્મપદ કે જે શાંત છે, સ્વાભાવિક રીતે સુકુમાર છે અને મર્યાદા વગરનું છે, તેમાં તારા જેવાઓની તો ચાંચ પણ ખૂંચે એમ નથી, એટલા માટે તું મારા વચનને અનુસરીને તેનો અનુભવ કર, અને અભિ-

૧ આ બોલેલા સર્ગમાં રાજ વેતાલને અવશેષ રહેલા પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપશે.

માનને તજીને યેરી રહે.

વિજ્ઞાનમાત્રકલનાકાલિતં જગંતિ શાંતસ્વ-  
ભાવસુકુમારમનંતરૂપમ્ । વેતાલવાલકપદં તદલં-  
ઘનીયમેવ સ્વયં સમનુભાવય શાંતમાસ્સ્વ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલ પ્રશ્નો-  
ત્તર વર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૭૩ મો ~\*~

વેતાલનું શાંત થવું

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शान्तिमापयौ ।

માવિતાત્મત્વયા તત્ર વિચારોચિત્તયા ધિયા ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! વેતાલ  
એ પ્રમાણે રાજને મોઢેથી સાંભળીને વિચારના  
પરિચયવાળી બુદ્ધિ ઉપરથી રાજને તત્ત્વવેતા  
જાણીને શાંત થયો,<sup>૧</sup> અને શાંત મનવાળો થઈને  
એક બ્રહ્મતત્ત્વનું જ યોગ્ય રીતે મનન કરી ભય-  
કર બૂખને પણ ભૂલી ગયો અને સમાધિસ્થ થયો.<sup>૨</sup>  
હે રામચંદ્રજી ! આ તમારી પાસે વેતાલના  
પ્રશ્નોનું જાણ તથા તેનું રાજએ કરેલું ભેદન  
કહી સંભળાવ્યું. રાજએ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે  
ચૈતન્યરૂપી આણુમાં આ જગત રહ્યું છે.<sup>૩</sup> ચૈત-  
ન્યરૂપી આણુના ગર્ભમાં રહેલું આ જગત  
બાળકે શ્રાંતિથી કલ્પેલા વેતાલના ચરીરની જેમ  
વિચારથી લય પામે છે અને તેનું જે અધિષ્ઠાન  
છે, તેજ અવશેષ રહે છે.<sup>૪</sup> તમે સધળા વિપ-  
યોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈને તે ચિત્તને પરમા-  
ત્મામાં જોડી દો અને સધળી ઇચ્છાઓને તજી દઈ  
શાંત બુદ્ધિથી રહો.<sup>૫</sup> હે મનન કરનારા રામચં-

દ્રજી ! મનને મનથી જ આકાશના જેવું નિર્લેપ  
કરીને એક પરબ્રહ્મમાં જ સધળી વૃત્તિઓના  
લયથી ચિત્તને શાંત કરી મોહનો ત્યાગ કરો,  
સ્થિરબુદ્ધિવાળા થાઓ અને સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ  
કરતા રહો. જે પુરુષ ભગીરથરાજની પેઠે મનથી  
અસંગપાલું રાખીને આવી પડેલા વ્યવહારને  
અનુસરે છે, તેનાં કષ્ટસાધ્ય કાર્યો પણ જેમ  
ભગીરથરાજનું કાર્ય સિદ્ધ થયું હતું, તેમ સિદ્ધ  
થાય છે.<sup>૬</sup> સંપૂર્ણ શાંત મનવાળા, અત્યંત વૃક્ષ  
વૃત્તિવાળા અને સમ તથા સુખમય આત્મસ્વરૂપ-  
ની અંદર સર્વદા રહેનારા પુરુષના મનોરથો,  
અત્યંત દુર્લભ હોય તો પણ જેમ સગરરાજના  
પુત્રોને તથા તેમણે ખોદેલા સમુદ્રને સુખ  
આપનારો ભગીરથરાજનો ગંગાજીને પૃથ્વી પર  
ઉતારવાનો મનોરથ આનાપાસે સિદ્ધ થયો હતો,  
તેમ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૭</sup>

સંપૂર્ણશાન્તમનસઃ પરિવૃત્તચૈત્તિનિત્ય સમે  
સુખમયાત્મનિ તિષ્ઠતોતઃ । સિદ્ધયંતિ દુર્લભત્તરા  
અપિ વાંછિતાર્યા ગંગાવતારઃ સગરસ્વાતવસ્તુ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથાખ્યાન'  
એ નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૭૪ મો ~\*~

ભગીરથ અને ત્રિતલ મુનિનો સંવાદ

॥ રામ ડવાચ ॥

यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणम् ।  
भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रभो ॥ ૧ ॥  
રામ યોદ્યા:-હે મહારાજ ! ચિત્તના જે  
પ્રકારના ચમત્કારથી ભગીરથરાજ ગંગાજીને ઉતારી  
સક્યા હતા, તે ચમત્કાર મારી પાસે કહો.<sup>૧</sup>  
વસિષ્ઠ યોદ્યા:-સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનો

\* આ તોતેરમા સર્ગમાં વેતાલના પ્રશ્નોના નિષ્ફ-  
ળની સ્થિતિના ઉપદેશ કહીને ૫૩ી ભગીરથ રાજના  
ચત્તાતોના ઉપક્રમ કહેવામાં આવશે.

\* આ ચૈતોતેરમા સર્ગમાં ભગીરથરાજના ગંગોત્તર  
તેને વિચારથી થયેલી ચિંતાનું અને ત્રિતલ મુનિની  
સાથે થયેલા સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અધિપતિ, મહાધર્માત્મા અને પોતાના કાસલ-  
દેશના તિલક જેવો ભગીરથ નામનો રાજા હતો.<sup>૨</sup>  
જમ ચિંતામણિની પાસે સંકલ્પ કરતાં જ ધારેલી  
વસ્તુઓ મળે છે, તેમ એ રાજાની પાસેથી સંક-  
લ્પ કરતાં માગણ લેકોને ધારેલાં ધનો મળતાં  
હતાં. દાન આપનાના સમયમાં ધન જતું રહેવાથી  
કશી શ્વાનિ નહિ થતાં, એ રાજાનું સુખ ચંદ્ર  
જેવું પ્રસન્ન જ રહેતું હતું.<sup>૩</sup> એ રાજા મહાત્મા  
લેકોના સંસારવ્યવહારને ચલાવવાને માટે તેઓ-  
ને નિરંતર ધન આપ્યા કરતો હતો અને જમ  
કામધેનુ ગાય, લેકોને સધળી વસ્તુઓ આપ-  
નારી હોવા છતાં પણ પોતે ખડ ખાવાનું છોડતી  
નથી. તેમ તે પોતાના રાજકીય હક્કથી મળેલા  
ધાસને પણ તે છોડતો નહોતો. જમ ગોળ કરતા  
પ્રકાશતા લોહાના યંત્રમાં રહેલો વજ્ર (હીરો),  
વેધકમણિ પોતાની નીચેના (હીરાને) વળતે  
વીંધીને શુણ્વણ (દોરીવાળો) બનાવે છે, તેમ  
ભગીરથ દુષ્ટો પર આક્રમણ કરીને તેમના દેશ વગેરે  
જીતી લઈ પોતાના પગ તળે રાખીને તેમનાં દુરા-  
ચરણ દૂર કરીને તેમને શુણ્વણ બનાવતો. જમ  
ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભા-  
વાળો સૂર્ય આકાશમાં ફરી ફરીને થાકતાં છતાં  
પણ લેકોનાં ધરોના અધિકારને હરે છે, તેમ  
ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભા-  
વાળો એ રાજા પ્રજાઓના પાલનને માટે પૃથ્વીમાં  
ફરી ફરીને થાકતાં છતાં પણ મનુષ્યોના મોહને  
અને ગરીબાઈને હરતો હતો.<sup>૪</sup> જમ તપવાથી  
ચથેલા તણખાના કણોની ધારા ચોતરફ ફેંકતો,  
મધ્યાહ્નકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સૂર્યકાંતમણિનો  
(આગિયા કાચનો) અગ્નિ, ખડ વગેરેમાં ખળ્યા કરે  
છે, તેમ પ્રતાપથી ચથેલી તેજની ધારાને ચારેબાજુ  
નાખતો એ ભગીરથરાજા યજુઓના મંડળમાં પ્રકા-  
શતો હતો.<sup>૫</sup> જમ કામળ તથા શીતળ સ્પર્શવાળો  
અને લેકોનાં મનને આનંદ આપતો ચંદ્રકાંત-  
મણિ, શીતળ ચંદ્રની સમીપમાં રસ ધનીને વહે

છે, તેમ કામળ તથા શીતળ દબવાળો અને  
લેકોનાં મનને આનંદ આપતો એ ભગીરથરાજા  
સુગ્ર લેકોની સમીપમાં એકરસ થતો હતો.<sup>૬</sup>  
ગંગાજળના પ્રવાહરૂપ જગતનું જનોઈદ જ સ્વર્ગ-  
માં તથા પાતાળમાં વહેવાથી જે તાંતણાવાળું  
હતું, તેનો ત્રીજો તાંતણો એ પ્રવાહને પૃથ્વીમાં  
લાવીને એ રાજાએ પૂર્યો છે.<sup>૭</sup> જમ તે રાજાએ  
માગણ લેકોના સમૂહને ધણા ધનની લાલચ  
હોવાને લીધે કેમે પૂરી (સંતોષી) શકાય નહિ  
એવો છતાં પણ ધનથી પૂર્યો હતો, તેમ અગત્ય-  
મુનિએ સુકાવી નાખેલા સમુદ્રને તે સમુદ્ર કેમે  
પૂરી શકાય નહિ એવો છતાં પણ તે રાજાએ  
ગંગાજળના પૂરથી પૂર્યો હતો.<sup>૮</sup> સર્વ લેકોને  
મિત્રની જમ રાખનારા એ ભગીરથરાજાએ પાપ-  
થી અને બ્રાહ્મણના શાપથી અધોગતિને પામેલા  
પૂર્વજોને, ગંગાજરૂપ નીસરણી મૂળીને બ્રહ્મલોકમાં  
ચઢાવ્યા હતા.<sup>૯</sup> એ રાજા બ્રહ્માનું, ચંકરનું અને  
જહનુમુનિનું તપથી આરાધન કરતાં સતત એક-  
રૂપ દંઢ નિશ્ચયવાળો મનથી વારંવાર એક પામ્યો  
હતો.<sup>૧૦</sup> જુવાનીમાં હોવા છતાં પણ આ લોકની  
ગરખડભરેલી આ સ્થિતિનો વિચાર કર્યા કરતા  
એ રાજાને, જમ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં પણ દેવગતિથી  
લતા ઉત્પન્ન થાય, તેમ જુવાનીમાં પણ તમારી  
પેઠે વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.<sup>૧૧,૧૨</sup> તેથી  
એ ભગીરથ એકાંતમાં બેસીને સંસારના વ્યવહાર-  
નો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ જગત સાચું  
પણ નથી, ખોટું પણ નથી; પણ સદા રોગના  
જવું વ્યાકુળ રહે છે. વખતોવખત દિવસ અને  
રાત્રિ આવ્યા કરે છે. એની એ લેવડદેવડ ચાલ્યા  
કરે છે. એકનાં એક જ રસ વિનાનાં દુઃખોનો  
વધારો કરતાં કર્મોમાં પ્રાણીઓ રત રહે છે, પણ  
ઠોઠી પરબ્રહ્મનો વિચાર કરતાં નથી.<sup>૧૩,૧૪</sup> જ  
કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થવાથી આ લોકમાં બીજું કંઈ  
પામવાનું જ અવશ્ય ન રહે, તે જ કર્મને ઉત્તમ  
કર્તવ્ય માનું છું. બાકીનાં કર્મો તો વિપ્રચિદા

(કોલેરા)ની જેમ દુઃખદાયી ફળોવાળાં જ છે. <sup>૧૭</sup> મૂઠ્ઠા બુદ્ધિવાળા લોકો વારંવાર એનાં એ કર્મો કરતાં લજ્જા પામતા નથી. સારી બુદ્ધિવાળો કયો પુરુષ બાળકની જેમ એનાં એ કર્મો કરે ? કાંઈ ન કરે. <sup>૧૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એક દિવસે મનમાં ઉદ્વેગ પામેલા અને સંસારથી અત્યંત ભય પામેલા એ ભગીરથરાજએ એકાંતમાં ત્રિતલ નામના ગુરુને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. <sup>૧૯</sup>

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મહારાજ ! અંદર સાર વિનાની અને લાંબા કાળથી ભમતા જીવોને રાગ-દ્વેષાદિકના ફળરૂપ થતી આ સંસારરૂપ ઝાડીઓમાં અમે બહુ જ ખેદ પામ્યા છીએ. હે ગુરુજી ! સંસાર આપનારાં જગ, મરણ તથા મોહ આદિરૂપ સઘળાં દુષ્ટોનો અંત શી રીતે આવે ? <sup>૨૦, ૨૧</sup>

ત્રિતલ બોલ્યાં:-હે રાજા ! વૈરાગ્ય તથા શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરેલી એકાગ્રતારૂપ સમાધિરૂપે અને અમુક સમયે બન્યું તેવા કાળની મર્યાદા નથી તે (અનાદિસિદ્ધ) બ્રહ્મરૂપે પ્રગટ થયેલા જ્ઞેયવસ્તુ (આત્મતત્ત્વ)ના બોધથી સઘળાં દુઃખો ક્ષય પામે છે, દેહાભિમાન આદિ અધિષ્ઠા આરે કારથી તૂટી બળ્ય છે અને સઘળા સંશયો તથા સઘળાં કર્મો નષ્ટ થઈ બળ્ય છે. <sup>૨૨-૨૩</sup> અત્યંત શુદ્ધ અને જ્ઞાનરૂપ જ આત્મા છે તે જ જ્ઞેય છે, એમ વિદ્વાનો સમજ છે. એ આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છે અને તેનો નાશ પણ થતો નથી તથા તે પ્રગટ પણ થતો નથી. <sup>૨૪</sup>

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મુનીશ્વર ! ચૈતન્યમાન, નિયંત્રણ, ચાંત, નિર્મળ અને કદી પણ સ્વરૂપથી બદ નહિ થાય એવું આત્મતત્ત્વ છે, એમ હું સમજું છું અને દેહ વગેરે બીજાં કાંઈ પણ આત્મા નથી એમ પણ સમજું છું; પરંતુ તે આત્મતત્ત્વનો બોધ મને હાથમાં રહેલા આમળાની પેઠે

સરળતાથી સમજાતો નથી. હે મહારાજ ! હું સઘળા વિશ્લેષોથી શાંતિપૂર્વક કેવળ બ્રહ્મના જ બોધવાળો શા ઉપાયથી થાઉં ? <sup>૨૫, ૨૬</sup>

ત્રિતલ બોલ્યાં:-અભિમાન દૂર કરનારાં સાધનો વડે મનને પ્રથમ આત્મામાં એકત્વ, તેજ જીવ પૂર્ણ સ્વભાવવાળો થાય છે અને ત્યાર પાછો પડેતો નથી. આસક્તિ રાખવી નહિ, પુત્ર સ્ત્રીઓ તથા ધર વગેરેમાં મોહ દૂર કરવો, પોતાને રચેતો દે અણુગમતો પદાર્થ મળે તો પણ મનને સમાન રાખવું, એકાગ્રપણથી નિરંતર આત્મા ની ભાવના કરવી તેમજ એકાંતદેશનું સેવન લોકોના સમાગમમાં રહેવાની અરુચિ અને શ્રવણ, મનન તથા નિર્દિવ્યાસનો અભ્યાસ કરવો એ સાધનોથી આત્મતત્ત્વનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. આત્મતત્ત્વને સમજવું એ જ જ્ઞાન કહેવાય છે અને એથી જ કાંઈ બિલકુલ છે તે સંધર્મ અજ્ઞાન કહેવાય છે. <sup>૨૭-૩૦</sup> હે રાજા ! એ સઘળાં સાધનોનું મૂળ અહંકારનો અભાવ છે. અહંકારનો અભાવ થાય તો રાગનો તથા દ્વેષનો ક્ષય કરનારું સંસારરૂપી રાંગના ઔપધરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. <sup>૩૧</sup>

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મહારાજ ! પૂર્વતમાં લાંબા કાળથી જમી ગયેલા વૃક્ષની પેઠે આ શરીરમાં લાંબા કાળથી જમી ગયેલો અહંકાર શી રીતે છાડી શકાય ? <sup>૩૨</sup>

ત્રિતલ બોલ્યાં:-પુરુષપ્રયત્નથી ભોગોના સમૂહની વાસનાને છોડી દેશ જે પુરુષ પોતાના શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેનો અહંકાર નષ્ટ થાય છે. <sup>૩૩</sup> હું રાજા છું તો મારાથી ભિક્ષા શી રીતે મોગી શકાય ? ઇત્યાદિ પ્રકારની લજ્જા વગેરે સંધર્મ બંધનકારી પાંજરું છે. એ બધાં સુધી સર્વના ત્યાગરૂપી સાધનથી ભાંગ્યું નથી, ત્યાં સુધી અહંકાર નષ્ટ થાય નહિ. <sup>૩૪</sup> તમે બુદ્ધિથી એ સઘળાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચલ રહો તો અહંકારનો લય થાય એટલે તમે જ પરમપદ છો એમ સમજાય. જન્યામરાદિક સઘળાં રાજચિહ્નોને



ભયને તથા સઘળી તૃણાઓને છોડી દઈ, એક પાઈ પણ ન હોય તેના ગરીબ થઈ, સઘળી લક્ષ્મીને શત્રુઓના તંત્રમાં સોંપી દઈ, અહંકારને તથા દેહના અનુસંધાનને પણ છોડી દઈ તમે શત્રુઓને ત્યાં જ ભિક્ષા માગે અને પૂર્ણપણાને લીધે મારી પાસેથી પણ કશું સંમજવાની ઇચ્છા વગરના થાઓ, તો એ સઘળા ઉદ્વેગ શુભોને લીધે તમે જ પરબ્રહ્મરૂપ થશો. પછી તમને સંસાર પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના પણ નહિ રહે. ૩૫,૩૬

શાંતાશ્રેણવિશેષણો વિગતમીઃ સંત્યક્તસર્વે-  
પણો ગત્વા નૂનમર્કિચનત્વમરિપુ ત્યક્ત્વા સમગ્રાં  
શ્રિયમ્ । શાંતાહંકૃતિરસ્તદેહકલનસ્તેષ્વેવ ભિક્ષા-  
મટન્ મામપ્યુજિજ્ઞતવાનર્લં યદિ ભવસ્યુચૈસ્ત્વ-  
મુચરૈસિ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથોપદેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૭૫ મો\*

ભગીરથનો ત્યાગ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः ।

मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोऽमवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે  
ત્રિતલ નામના ગુરુના મોઢેથી સાંભળી, મનમાં  
કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને ભગીરથરાજ પોતાનાં  
કામકાળે કરવા લાગ્યો. ૧ કેટલાએક દિવસો ગયા  
પછી તે રાજાએ સર્વતા ત્યાગની સિદ્ધિને માટે  
અગ્નિહોમથી માંડી વિધિગ્રિત નામના યજ્ઞ સુધી-  
ની સઘળી ક્રિયાઓ કરી. ૨ શુભવાનનો કે મૂર્ખ-  
નો કરી વિચાર નહિ કરતાં બ્રાહ્મણોને અને

૪ આ પંચોતેરમા સર્ગમાં ભગીરથરાજાએ યજ્ઞ  
કરવાના મિષ્ટી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, ભિક્ષા માગ્યા-  
નું અને કેટલાએક રથોમાં ત્રિતલની સાથે વાસ  
કર્યો, વળી કરવામાં આવશે.

ચો. રા. ૧૩

પોતાના બંધુઓને ગાયો, પૃથ્વી, ઘોડા તથા  
સુવર્ણ આદિ સઘળું ધન આપી દીધું. ૩ ત્રણ  
દિવસની અંદર જ સઘળાં દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરીને  
એ ભગીરથરાજાએ કેવળ પોતાનું જીવન જ બાકી  
રાખ્યું. ૪ પછી સઘળાં દ્રવ્યોથી ખાલી થયેલા  
અને તેથી જના મંત્રીઓ તથા પ્રજાઓ ખેદ  
પામતાં હતાં, એવા રાજ્યને ભગીરથરાજાએ તર-  
ણાની પેઠે પોતાના પડોશી રાજાને આપી દીધું.  
રાજ્ય, ઘર અને બીજાં મંડળો શત્રુએ સ્વાધીન  
કરી લીધા પછી એ ભગીરથરાજા પોતાની સાથે  
કેવળ લંગોટી લઈને પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો.  
ધીરજવાળો એ ભગીરથરાજા એવાં એવાં ગામો-  
માં તથા જંગલોમાં રહેવા લાગ્યો, કે જ્યાંમાં  
'એ ભગીરથ છે' એમ પણ જાણખવામાં ન આવે  
અને બીજા લોકોના મોઢેથી પોતાનું નામ  
પણ સાંભળવામાં ન આવે. ૫-૭ એ પ્રમાણે થોડા  
કાળથી જ જેની સઘળી તૃણાઓ શાંત થઈ ગઈ હતી  
એવો એ રાજા પરમશાંતિથી આતમસ્વરૂપમાં લીન  
થયો. ૮ ભૂમંડળમાં તે તે દ્વીપોમાં ફરતાં ફરતાં  
ઢાઈ દિવસે દેવને અધીન થઈને એ રાજા શત્રુએ  
દબાવેલી પોતાની રાજધાનીમાં જ આવ્યો. ૯  
અને કમથી પ્રાપ્ત થયેલાં મંત્રીઓનાં, પ્રજાઓનાં  
તથા બીજાં પણ અનેક ઘરોમાં ભિક્ષા માગતો  
લાગ્યો. ૧૦ 'આ ભગીરથરાજા છે' એમ જાણ-  
ખવામાં આવતાં પ્રજાઓએ તથા મંત્રીઓએ  
ખેદ પામીને તેની ઘણી ઘણી પૂજા કરી. 'હે  
મહારાજ ! આપનું રાજ્ય આપ લો' એમ શત્રુ-  
એ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ જેને સઘળી વસ્તુઓ  
ઉપર અનાદર જ હતો, એવા એ રાજાએ કેવળ  
ભોજન સિવાય બીજી તરણા જેવી હલકી વસ્તુનો  
પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. ૧૧, ૧૨ 'હાય ! આ ભગી-  
રથ રાજા છે અને તેણે રાજ્ય છોડી દીધું' એ બહુ  
ભૂંડું કહ્યું છે !' એમ લોકો જનો અફસોસ કરતા  
હતા, એવો એ રાજા કેટલાએક દિવસો ત્યાં જ  
ગાળીને પછી બીજા દેશમાં ગયો. ૧૩ બીજા રથો

પણ તે શાંત બુદ્ધિથી પોતાના આત્મામાં આરામ લેતો હતો ત્યારે તેને અકસ્માત્ આત્મારામ ત્રિતલ-મુનિનો સમાગમ થયો.<sup>૧૪</sup> ભગીરથરાજ તેમને વંદન આદિ સત્કાર કરીને તેમની સાથે જ દેહ-લાક કાળ સુધી પર્વતોમાં, ગામોમાં, વનોમાં, પુરોમાં તથા જનસમુદાયોમાં રહ્યો.<sup>૧૫</sup> બ્રહ્મપણુ-ને પામેલા અને સરખી જ સ્થિતિથી રહેલા એ ગુરુ અને શિષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠપણુને લીધે દેહના ધારણુને એક જાતના વિનાદરૂપ જ ગણવા લાગ્યા.<sup>૧૬</sup> 'આ દેહને શા માટે રાખવો? આ દેહને છોડી દેવાથી પણ આપણને શા લાભ થાય એમ છે? શાસ્ત્રીય આચારને અને લૌકિક આચારને અનુસરીને આ દેહ જમ વતે છે તેમ ભલે વતે.' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને રહેતા અને એક વનમાંથી બીજા વનમાં જતા એ અને જણુ પરમાર્ત્તને પામ્યા, કે જે પરમાર્ત્ત વિષયાન્તર-દોષી તથા દુઃખોથી રહિત છે અને સુખ-દુઃખ વગરની મર્યાદાસ્થાથી પણ રહિત છે. ધનોને, ઘોડાઓને, વૈભવાદિકને અને પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માદિકોએ આપેલી આઠ સિદ્ધિઓને પણ તે જૂના ખડસમાન માનવા લાગ્યા.<sup>૧૭-૧૮</sup> 'દોષ જાતની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જ્યાં સુધી આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી આપણે પ્રારબ્ધ ઉપર જ આ દેહને રાખવો' એવા નિશ્ચય કરીને તેઓ પ્રારબ્ધ-કર્મથી જ રહેવા લાગ્યા. સ્પૃહા વિનાના સ્વભાવથી જ પરમ શાંતિવાળા અને બ્રહ્મથી એકરસ થયેલા એ ઉત્તમ મુનિઓ, પ્રારબ્ધકર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલાં સુખો તથા દુઃખોને પણ માન આપવા લાગ્યા.<sup>૨૧</sup>

અમિનન્દતુરાગતમુત્તમૌ નિજસમાચરણ-ક્રમજં મુની । સુખમસૌખ્યમમીપ્સિતવર્જિતૌ સમસમેવિસમૌ મુનિનો સ્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૭૬ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૭૬ મો ~ ~ ~

ભગીરથને પુત્રઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ તથા ગંગાનું અવતરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયૈકદા પુરે શ્રેષ્ઠે કસ્મિન્નિમ્બલંતરે ।

અનપત્યં નૃપં મૃત્યુરહન્મત્સ્ય ઇવામિપમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી એક દિવસે દોઢ

દેશના દોઢ ઉત્તમ નગરમાં, જેમ માછડું માંસને ખેંચી જાય, તેમ સંતાન વગરના રાજાને મૃત્યુ ખેંચી જતાં બેદ પામેલા અને જમતા દેશની રાજપાલનની મર્યાદા નષ્ટ થઈ હતી, એવા તે નગરના મંત્રી વગેરે લોકો પાલનમાં બેઠાએ તેવા સદ્ગુણોથી શોભતા દોઢ બીજા રાજાને શોધતા હતા. તે સમયમાં સ્થિરતાવાળો અને ભિક્ષા માગતા એ ભગીરથરાજ તેમને મળ્યો. ભગીરથને જાળખી સૈન્યમાં લાવીને તેમણે તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.<sup>૧-૩</sup> જેમ વર્ષાઋતુમાં જળથી સરાવર પૂર્ણ થઈ જાય, તેમ કાલમાત્રમાં મોટી સેનાથી પૂર્ણ થયેલો એ ભગીરથરાજ તુરત હાથી ઉપર બેઠો.<sup>૪</sup> 'રાજધિરાજ ભગીરથ જય પામે છે' એવા શબ્દોથી લોકો બોલવા લાગતાં તે શબ્દોથી પર્વતોની મોટી મોટી ગુફાઓ પણ ગાજવા લાગી.<sup>૫</sup> એ નગરમાં રહીને રાજ્યનું પાલન કરતાં એ ભગીરથની પાસે, તેના ઠાસલંદેશની પ્રજાઓ તથા મંત્રીઓ પ્રેમથી આવ્યા. અને આવીને તેમણે ભગીરથરાજાને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞાપિ કરી.

પ્રજાઓ તથા મંત્રીઓ બોલ્યા:-મહારાજ ! આપ અમારા ઉપર જે રાજાને સ્થાપી ગયા હતા, તે રાજાને જેમ માછડું કામળ માંસને ખાઈ જાય તેમ મૃત્યુ ખાઈ ગયો; એટલા માટે હવે આપે તે રાજ્યનું પાલન કરવાની કૃપા

\* આ હોતેરમા સર્ગમાં ભગીરથને દરીવાર રાજ્ય મળવાનું અને તેણે બ્રહ્માદિકનું આરાધન કરીને મંત્રાંજને પૃથ્વી પર ઉતાર્યાનું વર્ણન કરેલામાં આવશે.

કરવી બેઠાં. જ સુખો તથા ભોગો માગ્યા વિના પ્રાપ્ત થાય, તેમનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.<sup>૭૮</sup>

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-એ પ્રમાણે લોકોએ પ્રાર્થના કરતાં ભગીરથરાજએ તેમના વચનનો સ્વીકાર કર્યો જ્યો તે સાતે સમુદ્રોવાળી પૃથ્વીનો અધિપતિ થયો.<sup>૮૦</sup> સમતાવાળો, શાંત મનવાળો, થોડું, હિંત તથા સત્ય બોલનારો, રાગ વિનાનો, મત્સર વગરનો, આવી પહેલાં કામોને કર્યો કરતો અને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે મોટા કૌતુકમાં પણ આશ્ચર્ય નહિ પામતો એ ભગીરથરાજ, રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં, પોતાના પૂર્વજે વિષે તેના સાંભળનામાં આવ્યું કે, 'સમુદ્રને બોલનારા અને પાતાળમાં કપિલમુનિના ક્રોધથી નષ્ટ થયેલા સગર-રાજાના સાહેબજર પુત્રોની ભસ્મ બે ગંગાજળ-થી પલળે તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય.' આ સમયમાં ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર ન હતાં; તેથી 'ભગીરથના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર ગંગાજળ વિના નહિ થાય' એમ વાણી થઈ હતી.<sup>૮૦-૮૨</sup> ત્યારથી માંડીને ભગીરથ રાજએ ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી એ શાંત સ્વભાવવાળો ભગીરથરાજ, પોતાના રાજ્યને મંત્રીઓના હાથમાં સોંપીને ગંગાજીને ઉતારવાને માટે તપ કરવાનો નિશ્ચય કરીને નિર્જન વનમાં ગયો.<sup>૮૩-૮૪</sup> ત્યાં હજારો વર્ષની તપ-શ્રયાથી તેણે વારંવાર બ્રહ્માનું, શંકરનું અને જહ્નુનું મુનિત્વ આરાધન કરીને, ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી ઉતારીને પૃથ્વી ઉપર વહેતાં કર્યો.<sup>૮૫</sup> જગતના પતિ સદાશિવના મસ્તક પર વિરાજનારાં અને બધાં મહાત્માઓનાં ઘણાં ઘણાં પ્રુણોનો સમુદાય હોય એવાં ગંગાજી આકાશમાંથી ઊતરીને પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યાં.<sup>૮૬</sup> ત્યારથી માંડીને નિર્મળ ચળકતા તરંગોની શોભાવાળાં, પોતાના ક્ષીણના સમૂદોથી બધાં હાસ્ય કરતાં હોય એવાં, બધાં સ્વચ્છ પ્રુણોથી માંજરોવાળી ધર્મની લતા હોય એવાં અને બધાં ભગીરથરાજના

યશને ફરવાની સડક હોય એવાં ગંગાજી, પૃથ્વી-પર પધાર્યાં છે.<sup>૮૭</sup>

સ્ફુરત્તરંગમાંગિની સ્વફેનપુજ્જહાસિની પ્રસન્ન ગુણ્યમજ્જરીયુતેવ ધર્મસંતતિઃ । ભર્ગીરથે મહીપતૌ યશઃપ્રચારવીથિકા તદા હિ સા ત્રિમાર્ગગા મહી-તલે વમૂવ હ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાધિનો 'ગંગાવતરણ' એ નામનો સર્ગ ૭૬, મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૭૭ મો

ચૂડાલાનું આખ્યાન અને શિખિ-ધ્વજનો વિવાહ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतामवष्टम्प दृशं भगीरथधिया धृताम् ।

सम स्वस्थो यथाप्राप्तं कार्यमाहर शान्तधीः ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે રામચંદ્રજી! ભગીરથ-રાજાની બુદ્ધિએ ધરેલા એ વિચારનો આશ્રય કરીને સમ, સ્વસ્થ તથા શાંત બુદ્ધિવાળો રહીને તમે આવી પહેલો વ્યવહાર કર્યો કરો.<sup>૧</sup> તમે પ્રથમ આસથળા વૈભવોનો લાગ કરીને, મનરૂપી પશ્ચીને હૃદયમાં શાંતીને, શિખિધ્વજની પેઠે શાંત રીતે પોતામાં જ નિશ્ચય રહેા.<sup>૨</sup>

રામ ઓહ્યા:-હે મહારાજ! એ શિખિ-ધ્વજ દ્રાણુ હતો અને તેને શી રીતે બ્રહ્મપદ મળ્યું હતું? ફરી પણ બોધની વૃદ્ધિને વારને એ કથા મને કહો.<sup>૩</sup>

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-પરસ્પર સ્નેહને પ્રાપ્ત થયેલાં શિખિધ્વજરાજ અને તેની રાણી ચૂડાલા પૂર્વના દ્રાપરયુગમાં હતાં અને હવે પછીના દ્રાપરયુગમાં પણ પાછાં એવાં ને એવાં થયે.<sup>૪</sup>

x આ ચિત્તોત્તરમા સર્ગમાં ઉપરના વિષયને દૃઢ કરવા સારું ચૂડાલાનું આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું અને શિખિધ્વજરાજના માહાત્મ્યની, વિવાહની તથા કોશની કથા કહેવામાં આવે.

રામ યોહ્યા:-હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરુ-મહારાજ ! જે પ્રથમના કાળમાં હતું, તે પાછું ભવિષ્યકાળમાં તેવી ને તેવી સ્થિતિથી શા માટે થશે? એ મને કહેા.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-શ્રદ્ધાદિક લોકના સત્ય સંકલ્પોશ્પી સંવિદ્દે જે જગતની રચનામાં નિયમરૂપ છે; તેને કાઠથી અટકાવી શકાય નહિ, એવો જ સ્વભાવ છે, તે જ એમ થવામાં કારણરૂપ છે.<sup>૨</sup> ઠેકલાએક ફળ વગેરે પદાર્થો ઘણી ઘણી વાર બીજા બીજા થઇને વારંવાર તેવા ને તેવા જ યાય છે. વૃક્ષોનાં યદો વગેરે ઠેકલાએક પદાર્થો એના એ રહે છે અને વળી તેઓ કપાઈ ગયા પછી મુદ્દવ રહેતા નથી.<sup>૩</sup> ઠેકલાએક પદાર્થો પૂર્વના જેવી જ ગોઠવણવાળા થાય છે અને તે એકબીજાના જેવા હોવાથી જણાઈ આવે છે. જેમ તળાવમાં સરખા તરંગો પણ દેખાય છે અને પૂર્વથી જુદા તરંગો પણ દેખાય છે, તેમ સંસારમાં સરખી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે અને પહેલાંના કરતા જુદી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે. એ જ રીતે જેમ હવે પછી કહેવાની કથાનો નાયક શિખિંધવજ રાજા પૂર્વે હતો, તેવા જ બીજો મહાતેજસ્વી શિખિંધવજ રાજા ભવિષ્યના દ્વાપરમાં પણ થશે. એ શિખિંધવજ રાજાનો વૃત્તાંત કહું છું, તે સંભળો. આ સૃષ્ટિમાં સાતમા મન્વંતરની અંદર પૂર્વે યુગોની જે ચોથી ચોકડી પસાર થઈ ગઈ, તે ચોકડીના દ્વાપરયુગમાં કૌરવોના વંશનો શિખિંધવજ નામનો રાજા હતો. એ રાજા જંબૂદ્વિપમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા વિધ્યાયજની નંદક ઉજ્જવન નામના શહેરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ધીરજ, ઉદારતા, ક્ષમા, શમ, દમ, સૌર્ય, સદાચાર, મિતમાપણ, કોમળતા, સ્નેહ, માધુર્ય, ચાતુરી, સૌંદર્ય, શાંતિ, સૌભાગ્ય, પ્રતાપ, સત્સંગ, સઘળાં યાત્રોનું શ્રવણ અને નિરભિમાનપણું ઇલાદિ અનેક ગુણોનો બધું સમુદ્ર દોય એવા એ રાજાએ, સઘળા યદો

કર્્યા હતા, સઘળા વીરવૈદિકાને જીત્યા હતા, સઘળાં કાર્યો કર્યા હતાં અને સ્ત્રીવ્યસન વગેરેને તરણાં જેવાં તુચ્છ ગણીને પોતાથી દૂર જ રાખ્યાં હતાં. અદ્ભુત રીતે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, ધર્મ ઉપર રચિ રાખનારા, પ્રીતિના સમુદ્રરૂપ બીજાઓને પણ જમનાથી સારી કેળવણી મળે એવાં ભાષણો કરનારા, સર્વ સંપત્તિઓને આપનારા સઘળી સંપત્તિઓને ભોગવનારા અને સઘળી કળાઓને બજાવનારા એ મહાતેજસ્વી શિખિંધવજ પોતાનો પિતા સ્વર્ગવાસી થયા પછી બાલ્યાવસ્થામાં જ સોળ વર્ષ સુધી દ્વિગ્વિજયનું કામ કરીને સઘળી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય હતું. એ જુદિમાન રાજા ધર્મની રીતિ પ્રમાણે પ્રજાઓનું પાલન કરતો હતો, શત્રુઓથી નિર્ભય થઇને રહ્યો હતો, મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને સઘળાં કાર્યો કરતો હતો અને યશથી દિશાઓને ઉજ્જવલ કરતો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં તે યૌવનને ઉંખરે આવીને જીવો રહ્યો. તે સમયે વસંત આવ્યો, તેમાં વૃક્ષો પર ફળફૂલ આવ્યાં, ચંદ્રનાં મોહક કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં, તેમાં લમણાં એનાં બેડાં ડાળીઓની અંદર બેસીને (જે ડાળીઓ કપૂર જેવાં ઘોળાં અંતઃપૂર જેવી લાગ હતી), પાંદડા અને ફૂલની વચમાં રહેતી માંજરાનો સ્નાદ લેતાં હતાં (જેમાં પાંદડાં, કમાડ, ફૂલ, ચંદરવો અને માંજરા હીંચકતાં હતાં.) તે સમયે સુગંધી શીતળ મંદમંદ પવન વાતો હતો. આ સર્વ જોઇને શિખિંધવજ રાજાને ઠાઈ સ્ત્રી સાથે પુરણવાની ઇચ્છા થઈ.<sup>૪-૨૩</sup> પુષ્પોના સમૂહના સુગંધોરૂપ મધુર આસવોથી ભરત થયેલું અને તેથી વસંતવાળા વનની જેમ રાગનાથું થયેલું એ રાજાનું મન, સ્ત્રી વિના બીજા ઠાઈ વિષયમાં ચોટતું ન હતું.<sup>૨૪</sup> એ રાજા વિચારતો હતો કે, 'બગીચાઓના હીડોળાઓમાં તથા લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં બેસી, સોનેરી રંગનાં કમળોની કળીઓ જેવાં સ્તનોવાળી, દેસરનાં લેપનો

વાળી અને પ્રેમથી ભરેલી મુગ્ધા સ્ત્રીને હું ક્યારે  
ખોળામાં બેસાડીશ? હું કમળોની વેલોના હીંડો-  
ળામાં જમ ભ્રમર ભમરીને બેસાડે છે, તેમ ચંપળ  
ખાળાને હાથ વડે તેડી લઇને ક્યારે બેસાડીશ?  
કમળનાળ, હાર, ડોહર અને ચંદ્રના સંમૂહને  
જાગ્રતાની ચંદ્રના જવી ગોરી સુંદરી મારે માટે  
ચંતા કરી ક્યારે કામદેવથી બળશે?' એ પ્રમાણે  
વેચારતો તે રાજ, કૂલો વીણવા માટે વનોમાં,  
હૂલવાડીઓમાં, ઉપવનોની પક્ષિઓમાં ને લીલા  
રવાનાં સરોવરોમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. ૨૫-૨૬  
સ્તાઓના મંડપોમાં તથા અનેક ઉદ્યાનોની  
મૃન્મિકાઓમાં, વનોની તથા ઉપવનોની ગોઠવ-  
ણાનાં વણનોથી ભરેલી અને અંદર શૃંગારરસ-  
માંથી ક્યાઓમાં ઉત્સુકપણથી વિનોદ કરવા  
લાગ્યો. છાતી પર પહેરેલા હારોથી શોભતી,  
યજ્ઞ ચોટલાઓવાળી અને સોનાના કળશો જવાં  
પત્નોવાળી મુગ્ધાઓની તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.  
રાજ આવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો એટલે વિદ્વાન  
મંત્રીઓ તેના મનના નિશ્ચયને જાણી ગયા; કેમકે  
ચેષ્ટાઓ અને આકૃતિ ઉપરથી રાજનો અભિપ્રા-  
યને જાણી લેવો, એ જ મંત્રીઓમાં મંત્રીપણની  
યોગ્યતા છે. પછી તેના વિવાહની ગોઠવણ કરવાની  
તજવીજ કરતા મંત્રીઓએ તે રાજને માટે સોર-  
કના રાજની ચૂડાલા નામની કન્યાનું માયું  
કરતાં સોરકના રાજએ તે માયું મંજૂર કયું.  
ધણી દાસીઓવાળી, નવીન યૌવનવાળી અને  
જાણે પ્રતિબિંબ હોય તેમ પોતાના જ જવી એ  
ચૂડાલાને એ શિખિધ્વજરાજ પરણ્યો. પૃથ્વીમાં  
'ચૂડાલા' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલી એ રાજ-  
કન્યા શિખિધ્વજને પ્રાપ્ત થઈને, ખીલેલી કમલિ-  
નીની પેઠે શોભવા લાગી. જમ સૂર્યનારાયણ  
કમલિનીને ઉઘાડે છે, તેમ શિખિધ્વજ રનેહથી  
નીલકમળોના જવી નેત્રની અણીઓવાળી એ  
ચૂડાલાને આનંદમગ્ન કરી. જમનાં ચિત્ત  
પરસ્પરમાં લાગી ગયાં હતાં એવાં એ દંપતીની

પ્રીતિ વધવા લાગી. હાવભાવ આદિ શૃંગારની  
ચેષ્ટાઓથી ભરેલાં અંગોથી ચૂડાલા નવીન લતા-  
ની જમ શોભવા લાગી. મંત્રીઓ અને સધળી  
સગવડો કરી આપતા હતા, એવો અને સ્વસ્થ  
પ્રજવાળો એ સુખી રાજ જમ રાજહંસ કમલિની  
સાથે રમે, તેમ તે પ્યારીની સાથે અંત પુરોમાં,  
હીંડોળાઓમાં, લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં,  
બગીચાઓમાં, વિહારની મૃન્મિકાઓમાં, લતાઓનાં  
તથા પુષ્પોનાં માંડવાઓમાં, કદંબોનાં વનોની  
ઝાડીઓમાં, ચંદનોની તથા અગરુઓની ઝાડી-  
ઓમાં, હારસિંગારનાં પુષ્પોની માળાઓથી  
શોભી રહેલી કેળોમાં, નગરની સીમાઓમાં,  
દિશાઓમાં, તળાવોમાં, જંગલોમાં, એકાંતોમાં  
અને બંધુનાં, લીંધુનાં તથા જુદાં વૃક્ષોમાં  
રમવા લાગ્યો. જમ મેઘની સંપત્તિથી શોભી  
રહેલા આકાશની અને ધાન્યની સંપત્તિથી શોભી  
રહેલી પૃથ્વીની સધળી ક્રિયાઓ આનંદ આપ-  
નારી થાય છે, તેમ યૌવન આદિથી શોભી રહેલાં  
એ દંપતીની સધળી ક્રિયાઓ આનંદ આપનારી  
થઈ. સર્વદા સાથે રહેવાને લીધે અને પરસ્પરની  
ચેષ્ટાઓની ઉપરના પ્રેમને લીધે તેઓ પરસ્પરની  
પાસેથી સીખીને સધળી કળાઓમાં પ્રવીણ થયાં.  
પરસ્પરના મિત્રપણને પ્રાપ્ત થયેલાં એ દંપતી  
અન્યોન્યના દૈવ્યમાં રહેવાને લીધે જાણે જે  
શરીરમાં આવેલું અખંડ એક જ જીવનું રૂપ  
હોય એવાં જણાતા લાગ્યાં. જમ ધ્રુવચારી બાર  
વર્ષ સુધી ગુરુના મુખથી અભ્યાસ કરીને પડિત  
થાય છે, તેમ એ ચૂડાલા શિખિધ્વજના મુખથી  
સધળા શાસ્ત્રોંથી અને ચિત્ર આદિ કળાઓનો  
પણ અભ્યાસ કરીને, સધળા વિષયોમાં પડિતા  
થઈ. શિખિધ્વજ પણ ચૂડાલાના મુખથી નૃત્ય  
તથા વાદ્ય આદિનો અભ્યાસ કરીને કળાઓમાં  
મહાપ્રવીણ થયો. અન્યોન્યની પાસેથી કળા-  
ઓને પ્રાપ્ત થયેલાં અને પરસ્પરના દૈવ્યમાં  
રહેલાં તેઓ, જમ અમાવાસ્યામાં સૂર્ય તથા

અંદ્ર એક જવા થઈ બચ છે, તેમ એક જવા થઈ ગયાં. પરસ્પરને ધ્યાનાં, જમ પુષ્પ અને સુગંધ પરસ્પરથી અભિન્ન જવાં છે, તેમ પરસ્પરથી અભિન્ન જવાં થઈ રહેલાં, બધું પૃથ્વી ઉપર આવીને રહેલાં શિવપાર્વતી હોય એવાં જણાતાં, શરીરથી ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ એકરસ થઈને રહેલાં, ચાતુરીથી સુંદર મુદ્ધિઓવાળાં, સઘળા શાસ્ત્રાર્થોમાં પંડિતપણું ધરાવનારાં, બધું કોઈ કાર્યને માટે લક્ષ્મી તથા નારાયણ પૃથ્વી ઉપર અવતરેલાં હોય એવાં, સ્નેહને લીધે સ્વચ્છ તથા મધુરતાવાળાં, સમાન જ્ઞાનથી વાતો કરનારાં, લોકોનાં વૃત્તાંતો બજાવનારાં ચતુરાધવાળાં, કળા-ઓના અભ્યાસવાળાં, શૃંગાર આદિ રસોરૂપ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાં અને બધું ઉદય પામેલા બે અંદ્ર હોય, તેમ શીતળ, સ્નિગ્ધ તથા સુરોભિત અંગોનાળાં તે દંપતી પરસ્પરના મનો-રથો પૂરતાં હતાં.<sup>૩૦-૫૨</sup> જમ વિકાસ પામેલા મદથી અને કામદેવથી મંદ મંદ ગતિ કરનારાં રાગહ સોતું બેડું સત્યલોકનાં ગંભીર સરોવરોમાં શોભે, તેમ રતિના તથા ભોગના વિલાસથી પર-સ્પરના મનને હરનારાં અને સર્વોત્તમ કાંતિવાળું એ બેડું અંતઃપુરોમાં શોભવા લાગ્યું.<sup>૫૩</sup>

રેણે લસચરિતભોગવિલાસકાંતમંતઃપુરેષુ મિ-થુનં તનદનુત્તમથિ । ત્રઘ્નાંદરંદકુદેરેશ્વિવ રાજ-હંસયુગ્મં વિકાસિ મદમન્મથમંદચારિ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ-વિલાસકથન' એ નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૭૮ મો

ચૂડાલાને વૈરાગ્ય અને શાશ્વતોષ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं बहूनि वर्षाणि मिथुनं निर्भरस्त्वहम् ।  
रेमे यौवनलीलाभिरमंदाभिर्दिने दिने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે ૬૯ ગ્રેમવાળા એ બેડાએ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતી યૌવનનાં લીલાઓથી ઘણાં વર્ષો સુધી વિહાર કર્યો. વારંવાર આવ્યા કરતાં ઘણાં ઘણાં વર્ષો પસાર થયાં અને જમ ફૂટેલા ધડામાંથી પાણી ટપટી બચ, તેમ ધીરે ધીરે યૌવન પૂરું થતાં એ બેડાએ નિર્ભય કર્યો કે, 'તરંગોના સમૂહની જમ વિનાશ પામનારા દેહથી વ્યવહાર કરનારા જીવનું મરણ, પાકેલા ફળના પડવાની જમ કોઈ ઉપાયથી અટકાવી શકાય એમ નથી.<sup>૧-૩</sup> જમ હિમ કમળ ઉપર પડવાને તૈયાર રહે છે, તેમ ધડપણ શરીર ઉપર પડવાને તૈયાર રહે છે.(જમ હથેલીમાંથી પાણી ચાલ્યું બચ છે, તેમ પ્રાણીનું આયુષ્ય વહી બચ-છે.) જમ વર્ષા-ઋતુમાં કડવા તુલસીની વેલ-વંધ્યા કરે-છે, તેમ એકલી તુષ્ણા વંધ્યા કરે છે.) જમ પહાડની નદીનું ચોમાસાનું પૂર જતું જ રહે છે, તેમ યૌવન જતું જ રહે છે.)<sup>૪</sup> (જમ કાન્દરબળ મિથ્યા છે, તેમ ટૂંકું થવાના સ્વભાવવાળું જીવન મિથ્યા છે.) જમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો દૂર દૂર ચાલ્યાં બચ છે, તેમ સુખસાધનો દૂર દૂર રહ્યા કરે છે.<sup>૬</sup> જમ માંસ ઉપર ગીધો ઝડપ નાખે છે, તેમ તુષ્ણા અને દુઃખો ચિત્ત ઉપર ઝડપ નાખ્યા કરે છે. જમ વર્ષાઋતુમાં પાણીનો પરપોટો નાંચ પામે છે તેમ શરીર ધડીક માટે છે. જમ કળનો ગર્જ સાર વિનાનો છે તેમ સંસાર સંબંધી વ્યવહાર

× આ ૬૯યોતેરમા સર્ગમાં અનુક્રમે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ, વેદાત્યાચરના અભ્યાસમાં નિરા, ચૂડાલાનો વિવેક અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવેલો.

પણ સાર વિનાનો છે. જમ અપ્રિય લાગતા પતિની સ્ત્રી તુરત જતી રહે છે, તેમ જીવાની તુરત જતી રહે છે.<sup>૧૭</sup> જમ કપાયેલા ઝાડનો રસ ચાલ્યો જાય છે, તેમ શોક મનને તપાવ્યા કરે છે. તો હવે આ સસારમાં શુભ આકારવાળો, અતિ સુંદર તથા સ્થિરતાવાળો કયો પદાર્થ છે, કે જેને પામીને ચિત્ત ફરીવાર ગમે તેવી દુઃશાઓમાં પણ એક પામે નહિ ? આપણે એ પદાર્થ જ મેળવવો યોગ્ય છે' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે રાજ અને રાણીએ વેદાંતશાસ્ત્રથી ઔપધિ (દવા) તું સેવન કર્યું, કે જનાથી સંસારરૂપી રોગ દૂર થાય. 'કેવળ આત્મજ્ઞાનથી જ સંસાર નામનો વિપ્લવિકા (કોલેરા) શાંત થાય છે' એમ નિશ્ચય કરીને એ દંપતી તે શાસ્ત્રોમાં જ તત્પર, તેમાં જ ચિત્ત રાખનારાં, તેમાં જ ખરું જીવન સમજનારાં, તેમાં જ નિષ્ઠાવાળાં, તે શાસ્ત્રોને જાણનારાઓનો જ આશ્રય કરનારાં, સર્વદા પ્રભવેતાઓનું જ પૂજન કરનારાં અને પ્રભવિવાને મેળવવા માટે ઉદ્યોગ કરનારાં થયાં. એ શાસ્ત્રોનો જ ખૂબ અભ્યાસ કરવા લાગ્યાં, પરસ્પરને એ શાસ્ત્ર સંબંધી જ સમ જણુ આપવા લાગ્યાં, એ શાસ્ત્રોમાં જ રુચિવાળાં થયાં અને એ વિષયને લગતા જ શ્રવણ આદિ આરભો કરવા લાગ્યા. હે રામચંદ્રજી ! પછી એ ચૂડાલાએ અધ્યાત્મવેત્તાઓના સુખથી રમણીય પદો અને અન્વયોવાળા તથા સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવા શાસ્ત્રોને સાંભળીને, પોતાના આત્મા વિષે રાતદિવસ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું શરીર સંબંધી વ્યાપારો કરતાં અથવા નહિ કરતાં પણ, વૃદ્ધિ પામેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રથમ પોતાના આત્માનું અવલોકન કરું કે, 'હું પોતે કાણ છું ? આ સંસારરૂપી ભ્રમ કોને પ્રાપ્ત થયો છે ? શા કારણથી જાડયો છે ? અને ક્યાં જાયો છે ?' દેહ તો જડ તથા મૃદ છે. માટે દેહ તો હું નથી જ, એ નિશ્ચય છે.<sup>૧૮</sup> બાળક સુધીના બધા લોકો પણ 'મારો દેહ' એમ કહે છે, તેથી

એ નિશ્ચય થાય છે અને તે બુદ્ધિના અતુલ્યમાં પણ આવે છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ કે જે આ દેહના એક ભાગના હાથપગ આદિ અવયવો જ છે, તે પણ જડ જ છે.<sup>૧૯</sup> કેમકે અવયવોને અને અવયવીને ભેદ સંભવતો નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ જડ જ છે, એમ જેવામાં આવે છે.<sup>૨૦</sup> કેમકે જમ લાકડીથી માટીનું 'દેહું' હડસેલાય, તેમ એ સમૂહ મનથી હડસેલાય છે. સંકલ્પશક્તિવાળું મન પણ જડ જ છે, એમ હું ધારું છું.<sup>૨૧</sup> કેમકે જમ ગોફણીથી પથરા પ્રેરાય, તેમ બુદ્ધિના નિશ્ચયથી મન પ્રેરાય છે. નિશ્ચયરૂપ ધર્મવાળી બુદ્ધિ પણ જડ જ છે.<sup>૨૨</sup> કેમકે જમ ધરતીના નીચા ભાગથી નદી પ્રેરાય છે, તેમ બુદ્ધિ અહંકારથી પ્રેરાય છે. અહંકાર પણ સાર વિનાનો છે અને રાખની પેટે જડ જ છે.<sup>૨૩</sup> કેમકે બાળકે અધ્યાસથી કલ્પી લીધેલા યક્ષની પેટે તેને જીવે જ અધ્યાસથી કલ્પી લીધો છે. પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળો અને હૃદયમાં રહેલો જીવ જો કે ચેતન છે, તો પણ તે સુકુમાર હોવાને લીધે પોતાની અંદર રહેલા બીજ કાંઈથી (સાક્ષીથી) પરિપૂર્ણ થઈને જીવે છે. એહો ! મારા જીવવામાં આવ્યું કે, દરથોની ઉપર નજર નાખવાથી પોતાનો સ્વભાવ બૂલી ગયેલા, અનાદિ અને ચતન્યરૂપ એ સાક્ષીરૂપ આત્માથી જીવ જીવે છે. જમ મુગંધ પવનથી જીવે છે અને તરીનો વેગ મોટા ધરાથી જીવે છે, તેમ જીવ દરથોના ઉલ્લેખથી કલંકિત થયેલા સાક્ષીથી જ જીવે છે. દરથભાગ કે જે જડ છે અને અસત્ય છે, તેના અભિમાનને લીધે જીવ ચેતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ જડ જીવે થઈ ગયેલો છે. જમ અગાધ જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલો અગ્નિ પોતાના રૂપને છોડી દે છે, તેમ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબના આકારે પડેલા જીવે પોતાનું રૂપ છોડી દીધું છે. ન્યારે ચેતન્ય (જીવ) દરથો સાથે વાસનાવડે બેઠાય છે, ત્યારે તે ભાવના પ્રમાણે પોતે સ્થળ કે સૂક્ષ્મરૂપ લે છે અને પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બૂલી જાય

છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય દશ્યોની સાથે સંબંધ ધરીને પોતે જ જગતરૂપ થયું છે; તેથી જગત પણ એ કે ચૈતન્યરૂપ જ છે, તો પણ આવરણથી જડ, શૂન્ય તથા મિથ્યા જવું થઈ ગયું છે અને તે બુદ્ધિમાં રહેલા ચૈતન્યથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ વિચાર કરીને વળી ચૂડાલા વિચાર કરવા લાગી કે, 'ત્યારે એ ચૈતન્ય દશ્યોના સંબંધોને ઠેવી રીતે છોડી દે' વિચાર કરતાં કરતાં લાંબા સમયે તે ચૂડાલા આ પ્રમાણે સમજી કે, 'અહો! ક્ષણ કાળે નિર્દોષ આત્મસત્ત્વ મારા બળવામાં આન્યું; કે જને બળવાથી કશું છોડી દેવાતું કે કંઈ લેવાતું રહેતું જ નથી. ૨૩-૩૧ અહો! આ મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો કે જો આ ચૈતન્યને મર્યાદામાં મૂકી દેનારા છે; તેઓ સઘળા મિથ્યા જ છે અને અધિકારવાળી દષ્ટિથી કદપાતા બીજા અર્થે જેવા છે. "મહાસંજ્ઞા" એ શબ્દથી કહેવાતું એક મહાચૈતન્ય છે, કે જે દોષ રહિત છે, સમ છે, શુદ્ધ છે, અલંકાર વિનાનું છે, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ આકારવાળું છે, મગલરૂપ છે, સત્તા માત્ર છે, પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ બ્રહ્મ થતું નથી, એ મૂળ અવિદ્યા એક વખત પણ તેના થી દૂર થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રકાશે, તો તેને લોકવાની શક્તિ દોષનામાં નથી, સર્વદા અખંડ ઉદયવાળું છે અને ધ્રુવ તથા પરમાત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. ૩૨-૩૪ દ્રષ્ટા, દર્શન તંયા દશ્ય આદિ સઘળી ત્રિપુટીએ એ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી; ક્રમકે એ ત્રિપુટી ભિન્ન છે એવી કોઈ સાંખ્યી નથી; પણ તેની સાંખ્યી એક અભિન્ન આત્મા જ છે, કે જે સર્વથી પ્રથમ સ્વયં પ્રકાશે છે. ૩૫ દશ્યોથી રહિત જ ચિત્તપણું છે, તે એ ચૈતન્યનું અખંડરૂપ છે. મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોરૂપે એ જ ચૈતન્ય વિવર્ત પામે છે. ૩૬ એ ચિદાત્મા વિવર્તથી પ્રમાતા બને છે અને પછી તેમાં જગતની ભૂતભૌતિક પદાર્થો દેખાય છે, જે સમુદ્રમાં તરંગો જેવા છે. ૩૭ જ

આ જગતની સત્તાનું રૂપ છે, તે એ મહાચૈતન્યનું જ બીજું રૂપ જ છે. એ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્ફુટિ-કની પેઠે અસંગ રહીને જગતરૂપ પ્રતિબિંબને ધાગણ કરે છે અને સર્વત્ર ભરપૂરરૂપે રહેલ છે. એ મહાચૈતન્ય જગતને પ્રગટ કરનારી અને પોતાથી જેની સત્તા બુદ્ધી નથી એવી માયાશક્તિથી જગતરૂપ થઈને રહેલ છે; કેમકે જગતની સત્તા અધિ-ધાનની સત્તાથી બુદ્ધી સંભવતી નથી; માટે તે માયા માત્ર જ છે. ૩૮-૪૦ જેમ ધરેણાં ભાંગી નાખતાં ધરેણાંના આકારો સોનું જ બની બચે છે, તેમ ભૂત-ભૌતિક પદાર્થોની સત્તા તે પદાર્થોનો આધ થતાં મહાચૈતન્યરૂપે જ રહે છે અને પોતાના સમાનરૂપપણાને અનુભવે છે. ૪૦ જેમ સ્વપ્નમાં તથા ઇન્દ્રજાળમાં રસરૂપે પરિણામ પામેલા પોતાના જ ચિત્તથી સિદ્ધ થયેલાં સમુદ્રાદિક જળોમાં તરંગો વગેરે ઉદય નહિ પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલાં જેવાં થાય છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં સમષ્ટિ ચિત્તને લીધે જગત ઉદય નહિ પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલા જવું જણાય છે. ૪૧ જેમ સ્વપ્ન ચિદ્રૂપ આત્મા જ ચિત્તથી કદપાયેલા જગતરૂપ થઈને તરંગ આદિ ભેદોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ જળમાં આત્મા વિના બીજું અણુમાત્ર પણ નથી તેમ ચૈતન્યમાત્ર હું ચિત્તથી જગતરૂપ થઈ નાંમરૂપ ભેદોને પ્રાપ્ત થયેલ છું; માટે જગતમ મારા વિના બીજું કંઈ અણુમાત્ર પણ નથી એટલે અહંભાવ પણ અવશેષ નહિ રહેતાં અહં ભાવ-વગરનું ચિન્માત્ર જ વ્યાપકપણાથી રહે છે. ૪૨ એ ચિદાત્માને કદી ક્યાંય પણ જન્મ મરણ, સ્વર્ગ, નરક કે નાશ સંભવતાં જ નથી. ૪૩ આ ચૈતન્યરૂપ અતિનિર્મળ સૂર્ય કાશથી છેદા એવો નથી અને બાળી શકાય એવો પણ નથી અહો! હું લાંબે કાળે શાંત થઈ છું, પરમ સુખ પામી છું, ૪૪ બ્રમથી રહિત થઈને નિર્વાણ પામ છું અને મંદરાચળ વગરના ગાંત ક્ષીરસાગરનું પેઠે રહું છું. આત્મારૂપી આકાશ કે જેમાં મિથ્યા



મૃત દશ્યનો આભાસ થયો છે, તે અત્યંત સ્વચ્છ છે, અંતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, પોતાના સ્વભાવથી બ્રહ્મ થતું નથી, બાધથી રહિત છે, નિર્મળ છે, પરમ છે અને અનાદિસિદ્ધ છે. બ્રહ્માથી માંડીને તૃણપથ ત પ્રાણીઓનાં કર્મોના સમૂહો, કર્મોનાં ફળોના સમૂહો, કર્મોનાં સાધનોના વ્યાપારો અને વૃથા ચેષ્ટાઓ પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કંઈ નથી.<sup>૪૫-૪૬</sup> જેમ બાળકે બતાવેલી માટીની સેના નરનારી આદિ જાતિવાળી અને બાળકે માની લીધેલી જાતિવાળી છે, તે પણ તે સેના માટી માત્ર જ છે, તેમ સુર, અસુર, દ્રુથ તથા દશ્ય આદિ સઘળા વિશેષવાળું આ જગત, પણ બ્રહ્મ જ છે, માટે તે કૃત્રિમ નથી. આ માત્ર એકત્વ છે, આ દ્વિત્વ છે, આ હું છું અને આ હું નથી ઇત્યાદિ પ્રકારનો મોહ શો છે? શી રીતનો છે? કાનો થયો છે? શાથી થયો છે અને ક્યાં થયો છે? કશુંયે નથી. હું મર્યાદા વગરના અને શ્રમ વગરના પોતાના પારમાર્થિક રૂપને પામીને શાંત થઈ રહી છું.<sup>૪૭-૪૮</sup> અને સંસારરૂપ તાપને દૂર કરીને તથા મોક્ષતું સુખ પામીને સ્વરૂપમૃત જ થઈ છું. જડ, ચેતન તથા તેમના ભોક્તા વગેરે જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે સઘળું પ્રકાશમાત્ર બ્રહ્મરૂપ જ છે અને ચિદ્રાકાશ જ છે. આ નથી, હું નથી, બીજું નથી, ભાવ નથી અને અભાવ પણ નથી; પરંતુ જે કંઈ છે તે સઘળું શાંત છે, બીજા આલંબનથી રહિત છે, કેવળ છે અને દશ્યાદિકથી પર-છે.<sup>૧</sup> આમ વિચારમાં તત્પર રહેલી એ ચૂડાલા પરમ યોધથી આ પરમાત્માના યથાર્થ તત્ત્વને જાણી રાગ, લય તથા મોહથી રહિત થઈ; એટલે ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત થઈને શરદ્વા આકાશની પેઠે શાંત થઈ.<sup>૪૨</sup>

इत्थं विचारणपरा परमप्रबोधाद्बुद्धा यथा-  
स्थितमिदं परमात्मतत्त्वम् । संशान्तरागमयमोह-  
तमोविलासा शान्ता बभूव शरदंबरलोखिकेव ॥

સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

ચૂડાલાને આત્મપ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

दिनानुदिनमित्येषांस्वात्मारामतया तया ।

नित्यमंतर्मुखतया बभूव प्रकृतिस्थिता ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે તે ચૂડાલા

પોતાના આત્મામાં જ આરામ લેતાં મનોવૃત્તિ અંતર્યુત્થ થઈ જવાને લીધે દિવસે દિવસે નિત્ય પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ.<sup>૧</sup> રાગ વગરની, સંગરહિત, (સુખદુઃખ આદિ)-દંદોની લાગણી વિનાની અને નિષ્કામ થઈ ગયેલી એ ચૂડાલા રાણી જે દૈવયોગથી આવી મળે તેના ત્યાગ ન કરતાં અને ન મળતી વસ્તુઓમાં અભિલાષા નહિ-રાખતાં જેમ હોય તેમ ચલાવી દેવા લાગી.<sup>૨</sup> સંસારસાગરને તરી ગયેલ, શંકારહિત, ઘણાકાળ સુધી સંસારચક્રમાં ફરવાથી-થાઈ-ગયેલ અને છેવટ પરમાત્માનો મોટો લાભ થવાથી પૂર્ણ થઈ ગયેલા અંતરાત્મા વડે, આનંદમય એવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પરમપદમાં સ્થિર થતાં એ ચૂડાલાને એવું પદ પ્રાપ્ત થયું, જેવું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ, તેમ તેની ઉપમા પણ આપી શકાય નહિ.<sup>૩-૪</sup> શિખિન્દ્રજરાજની રાણી ચૂડાલા એવી રીતે થોડા કાળમાં જ વિદિતવેષ (જાણવાતું સર્વ જણે જાણી લીધું છે, તેવી) થઈ ગઈ.<sup>૫</sup> જવી રીતે આ અનિર્વચનિય જગત રંકુરી આવવાનો શ્રમ અજ્ઞાનીઓનાં મનમાં અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તત્ત્વવેદાના આત્મામાં જ (આત્માથી જુદું બીજું કંઈ ન હોવાથી) તે લય પામી જાય છે.<sup>૬</sup> દ્રેત વિનાના શાંત પરમપદમાં એક ભાવે તહીન થયેલી એ ચૂડાલા, શરદ્ઋતુના નિર્મળ વાદળા જેવી શોભવા લાગી.<sup>૭-૮</sup> ન્યાન-ધાસ

\* આ અગણ્યએશીમા સર્ગમાં પોતાની રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી બેઈ રાગ તરફથી તેના કારણ-સંબંધી પ્રશ્ન થતાં ચૂડાલાએ પોતાની શોભાનો હેતુ જાન છે એમ કહ્યું, એ વાત કહેવામાં આવે.

અને જળ પુષ્કળ હોય, જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્રનો સરખો પ્રકાશ આવતો હોય અને જ્યાં ખાડા-ટેકરા હોય એવા પર્વતના શિખર પર જઈ ધરડી ગાય પણ આરામ સેને છે, તેમ ચૂડાલા રાણીએ પણ બ્રહ્મત આદિ અવસ્થાને સાક્ષીરૂપે રહી પ્રકાશ કરનાર પોતાના અંતરાત્માને સ્વભાવ વડે પ્રાપ્ત થઇને ઢાઈ પણ રીતે વ્યાકુળ ન રહેતાં તે જ પરમપદમાં આરામ પામીને સ્વરૂપના વિવેકનો ગાઢ અભ્યાસ થવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જવાને લીધે, વસંતઋતુમાં નવી ખીલેલી સુંદર પુષ્પલતાની પેઠે તે શોભતી હતી.<sup>૮૮</sup> પછી ઢાઈ એક દિવસે સુંદર અંગવાળી એ રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી ભેઈને શિખિન્ધ્રજરાજએ વિસ્મયથી મંદમંદ હાસ્ય કરતાં તેને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું:<sup>૧૦</sup> 'હે તન્વિ ! તું ફરીવાર યોવન આવ્યાની જેમ અને વારંવાર શણગાર્યાની પેઠે સારા રાજવાળી નગરી શોભે, તેનાથી પણ અધિક શોભે છે. હે પ્રિયે ! કેમ જાણે અમૃતના સારતું પાન ક્યું હોય તેની, કેમ જાણે અલભ્ય પદ મેળવ્યું હોય તેની અને કેમ જાણે અમૃતના પૂરથી પૂર્ણ હોય તેની તું દેખાય છે.<sup>૧૧, ૧૨</sup> હે સુંદરી ! તારું શરીર સુંદર, શાંત અને રમણીય હોવાથી તું ચંદ્રમાને પણ શરમાવીને ઢાઈ અહ્લુત શોભાને પામી છે.<sup>૧૩</sup> હે પ્રિયે ! તારું ચિત્ત ભોગોને વિષે દીન નહિ થઈ જતું, શમાદિક ગુણગ્રાહ, વિવેકથી ભરેલું, ગંભીર અને સ્થિર જેવામાં આવે છે.<sup>૧૪</sup> હે પ્રિયે ! (વૈરાગ્યના પરિપાકથી) નિશ્ચિન્તને પણ તણા જતું તુચ્છ ગણી, આ આખા જગતના રસરૂપ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલું તારું મન, પૃથ્વીના જેવું અચળ અને શાંત દેખું છું.<sup>૧૫</sup> હે મોટા ભાગ્યવાળી ! પર્વતની પેઠે સ્થિર હોવાથી તથા સમુદ્રની પેઠે ગંભીર હોવાથી, અતિ શોભાવાળા તારા ચિત્તને ઢાઈ પણ વેશવની કે આનંદકારક વસ્તુની ઉપમા આપી શકાતી નથી.<sup>૧૬</sup> તારા પર્વના તેના તે જ અવયવો છતાં પણ નાની

કળની પેઠે અને કમળના અંકુરની પેઠે અતિ કોમળ થઈ જઈ, દઢ થઈ જવાથી ક્રાંતિ વધી જવાને લીધે, કેમ જાણે હમણાં તું વૃદ્ધિ પામી હોય તેવું જણાય છે.<sup>૧૭</sup> તારી આકૃતિ અને અવયવો તો જે પૂર્વે હતા તે જ હાલ પણ છે; તો પણ વસંતઋતુમાં ખીલેલી લતાની પેઠે તારું રૂપ બદલાઈ ગયેલું લાગે છે.<sup>૧૮</sup> તેં શું અમૃત પીધું છે, કિંવા મંડલેશ્વરપણું મેળવ્યું છે અથવા રસાયન આદિના પ્રયોગથી, મંત્ર આદિની સિદ્ધિથી કે ઢાઈ યોગની યુક્તિથી તેં મૃત્યુને જીતેલ છે ?<sup>૧૯</sup> હે નીલકમળસમાન સુંદર નેત્રવાળી ! પૂર્વે તને કદી નહિ મળેલું, રાજ્યથી, ચિંતામણિથી અથવા ત્રૈલોક્યથી પણ અધિક એકું શું હાલ તને મળ્યું છે ? (જથી તું આવી અપૂર્વ શોભાવાળી થઈ ?)<sup>૨૦</sup>

**ચૂડાલા બોલી:-**હું શરીરમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, મંત્ર-રસાયન આદિ પ્રયોગોથી મળતી કંઈ કંઈ આકારવાળી અલ્પ અને તુચ્છ સિદ્ધિઓમાંથી પણ મોહ દૂર કરીને જમાં ઢાઈ પણ નામરૂપ વગેરેનો આકાર નથી એવા પરબ્રહ્મને જ્ઞાન વડે આત્મારૂપ સમજ્યું છું અને તેને લીધે જ વિશેષ શોભાવાળી છું.<sup>૨૧</sup> આ અસત્ય માપવાળા સર્વ પદાર્થોમાં નહિ બંધાતાં, જેમાં પૃથ્વી, જળ વગેરે દરમ અને આકાશાદિક અદૃશ્ય પદાર્થો (અધ્યસ્ત હોવાથી) ખરું જોતાં છે જ નહિ, એવા સત્ય અમાપ પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરવાથી હું શોભાવાળી છું.<sup>૨૨</sup> જે કાંઈ સ્પિદદિષ્ટિથી\* દેખાય છે અને પ્રલયદિષ્ટિથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તે સર્વને સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી અનુભવ કરનાર આત્માને હું જાણું છું, તેથી જ વિશેષ શોભાયુક્ત છું.<sup>૨૩</sup> ભોગો ભલે ન ભોગવાયા હોય કે દૂર હોય

\* જ્યારે એમ કલ્પવામાં આવે કે સંસાર છે ત્યારે સંસાર નગરે પડે તેને સ્પિદદિષ્ટિ અને જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે સંસાર તો નથી ત્યારે પ્રલય બોલામાં આવે તે પ્રલયદિષ્ટિ કહેવાય છે.

પણ તે ભોગવ્યા હોય તેવી રીતે જ હું પ્રસન્ન રહું છું; અને હર્ષ-શોક વગેરે કર્યા મનોવિકાર મને ખાધ કરતા નથી, તેથી જ હું શોભું છું.<sup>૨૪</sup> રાજલીલાઓમાં મનને નહિ લોભાવતાં હું એકલી જ આકાશ જેવા અનંત અને અપાર પરબ્રહ્મમાં જ રમું છું, તેથી જ હું શોભાવાળી છું.<sup>૨૫</sup> આસન અને ઉપવન આદિમાં દેહ રહ્યો છતાં પણ હું પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જ તલલીન રહું છું, પણ ભોગમાં કે તે નહિ મળવાથી ચેતી લજ્જાઓમાં રત રહેતી નથી; તેથી જ હું વિશેષ શોભું છું.<sup>૨૬</sup> હું આ જગતની પ્રભુ છું અને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ આદિ દેહથી બુદ્ધિ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું એમ સમજી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું.<sup>૨૭</sup> આ દેહાદિક અને ભોગવવાની વસ્તુઓ વગેરે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી હું જ છું અને આરોપિત દૃષ્ટિથી એ કશું હું નથી. અધિષ્ઠાનરૂપે હું સત્ય છું અને અધ્યસ્તરૂપે અસત્ય છું. અધિષ્ઠાનરૂપે હું જ સર્વરૂપ છું અને અધ્યસ્તરૂપે હું કંઈ પણ નથી. આવા જ્ઞાનને લીધે હું શોભાવાળી છું.<sup>૨૮</sup> હું સુખની કે દુઃખની પ્રાર્થના કરતી નથી અને દેવયોગથી આવી પડતી હાનિથી ડરતી નથી. બીજી કોઈ સ્થિતિથી ઇચ્છા નહિ રાખતાં જ સ્થિતિ અનાયાસે આવી મળે તેમાં જ હું સંતોષ માનું છું, તેથી જ શોભાશુક્ત છું.<sup>૨૯</sup> થોડાક રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિરૂપ અને શાસ્ત્રદષ્ટિરૂપ સખીઓ સાથે હું રમું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું.<sup>૩૦</sup> હે નાથ! નેત્રોનાં તેજથી, બીજી ઇન્દ્રિયોથી અને ચિત્તથી જે કંઈ દેખાય છે તે કંઈ જ નથી, માત્ર મિથ્યા આભાસ જ છે. યજ્ઞ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી અગોચર એવી જે કંઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે, તેને હું સારી રીતે અંદર અને બહાર ભરપૂર દેખું છું અને તેથી જ મારો ઉદય થયેલો છે.<sup>૩૧</sup>

પશ્યામિ યજ્ઞયનરશ્મિભિર્નિદ્રિયૈર્વા ચિત્તેન  
ચેહ દિ તદંગ ન કિંચિદેવ । પશ્યામિ તદ્વિરહિતં

તુ ન કિંચિદંતઃ પશ્યામિ સમ્પતિ નાથ ચિરો-  
દયાસ્મિ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
મકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાત્મલાભ'  
એ નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

ભૂતપંચકવિલાસ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमात्मनि विश्रान्तां वदन्ती तां वराननाम् ।  
अबुद्ध्या तद्गिरामर्थं विहस्योवाच भृषतिः ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-ઉપરનાં કારણો ખતાવી  
આ પ્રમાણે આત્મામાં આનંદ લેતી તે શ્રેષ્ઠ  
રાણીની વાણીનો અર્થ સમજ્યા વિના રાજ્ય  
હસ્તીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

शिषिष्वजराज बोहयो:-हे सुंदरी !  
तारं भोर्लपुं संपद्य वगरतुं छे. तुं ह्यज काली  
बुद्धिनी छे. हे राजपुत्री ! तुं राजवेशवोभां  
आनंद पामती होय तो राजलीलाओ वडे रमी-  
ने आनंद पाम.<sup>१,२</sup> आ जे कंई प्रत्यक्ष देखाय  
छे, तेने तज्ज हईने निराकार पदमां आराम लेवे।  
सं भवे नहि; कारणु के ते तो ખાલી શૂન્ય જ છે.<sup>૩</sup>  
'ભોગો નહિ ભોગવાયા છતાં પણ હું સંતુષ્ટ જ  
રહું છું' એમ સમજીને કોઈ ક્યાંની પેઠે આસન,  
શયન આદિને જ તજ્જ દે, તે શી રીતે શોભે !<sup>૪</sup>  
પોતે ભોગ ભોગવવા તથા મિત્ર આદિને ભોગ-  
વાવવા એ વગેરે મૂંઝી હઈને દ્રવ્ય આદિ તેનાં  
સાધનોને પણ છોડી દઈ, પોતે એકલો જ (પિશા-  
ચની પેઠે) શૂન્ય આકાશમાં (ચિદાકાશમાં) જ  
રમે તે શી રીતે શોભે !<sup>૫</sup> ખાવું, પીવું, પહેરવું,  
સૂવું વગેરે સર્વ તજ્જ દઈને કેમ જાણે માત્ર કોઈ-

x આ એશીમા સર્ગમાં રાજ ચૂડાનાના વાગ્યોનો  
અર્થ નહિ સમજવાથી તેનું અસંબંધપણ ખતાવશે તે  
વાત અને આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓનું બીજ, એ  
કહેવામાં આવશે.

શી જ હોય તેમ ક્રવળ ધૈર્યના ખગથી જ ટાંકું,  
 જીનું, ભૂખ, તરસ આદિને સહન કરીને પોતાના  
 આત્મા વડે જ એકલો સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહે છે,  
 તે શી રીતે શોભે ?<sup>૧૬</sup> 'હું' દેહ નથી પણ તેનાથી  
 અનેરો ચૈતન્યરૂપ છું, આરોપિત દૃષ્ટિથી હું  
 કાંઈ પણ નથી અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી હું જ સર્વ-  
 રૂપ છું' એવું જ અર્થ વિનાતું બોલ્યા કરે, તે  
 શી રીતે શોભે ?<sup>૧૭</sup> 'મારી દૃષ્ટિમાં જ કાંઈ મન-  
 ઇન્દ્રિયોથી દેખાય છે, તે ખરું જોતાં કાંઈ જ  
 નથી; પણ જ મનવાણી વગેરેથી અગોચર છે, તે  
 સત્ય અધિષ્ઠાન ચૈતન્યને હું અનુભવું છું' એવો  
 તું જે મિથ્યા બકવાદ કરે છે, તે શી રીતે શોભે ?<sup>૧૮</sup>  
 માટે હે સુંદરી ! હે વિલાસિની ! તું હજી બાળ,  
 મૂઠ અને ચંચળ છે, તેથી અનેક ભતનાં (નર્મ)  
 ભાષણોના વિલાસથી હું ક્રોડા કરું છું અને તું  
 પણ ક્રોડા કર.<sup>૧૯</sup> એ પ્રમાણે શિષિવજરાજ પોતા-  
 ની પ્રિયાની હાસ્યપૂર્વક મરકરી કરીને મધ્યાહ્ન  
 સમયના રનાન માટે જોભો થયો અને અંતઃપુર-  
 માંથી બહાર નીકળ્યો. 'અહો ! દુઃખની વાત છે  
 કે, રાજાને આત્મજ્ઞાન થયું ન હોવાથી મારાં વચ-  
 નોનો અર્થ સમજ્યા નહિ' એમ મનમાં આવ-  
 વાથી ખેદ પામીને ચૂડાલા પોતાના કાર્યમાં  
 પાછી લાગી ગઈ.<sup>૨૦, ૨૧</sup> હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે  
 જુદા જુદા મત ધરાવતાં એ બન્ને સ્ત્રી-પુરુષોનો  
 અનેક પ્રકારની રાજલીલાઓથી ઘણો સમય  
 ચાલ્યો ગયો.<sup>૨૨</sup> સદા વૃક્ષ રહેનારી અને નિષ્કામ  
 યર્થગથેલી એ ચૂડાલાને, કાંઈ એક દિવસે દેવોની  
 જમ આકાશગમન કરવાની ઈચ્છા થઈ.<sup>૨૩</sup> આકા-  
 શગમન નામની એ સિદ્ધિ મેળવવા માટે એ  
 રાજપુત્રી સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરીને નિર્જન દેશ-  
 માં આવી.<sup>૨૪</sup> એકાંતમાં એકલાં જ પદ્માસન  
 આદિ આસનથી ચીરીને દૃઢ રાખીને જની ગતિ  
 જોયે છે, એવા પ્રાણાયામનો લાંબા કાળ સુધી  
 તેણે અભ્યાસ કર્યો.

રામ બોલ્યા:—જે કાંઈ આ જડ અને ચૈતન

જગત છે, તે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે; તો આ  
 આકાશગમન આદિ સિદ્ધિઓ શી રીતે અને કઈ  
 ક્રિયા વડે મળે ? એ વિષે આપનો અનુભવ કહો.  
 હે મહારાજ ! માત્ર એક ચતનથી જ સાધ્ય થાય  
 એવી કઈ ક્રિયાના ગાઠ અભ્યાસતું આકાશ-  
 ગમનાદિક ફળ છે ?<sup>૨૫-૨૭</sup> હે સમર્થ મહારાજ !  
 આત્મજ્ઞાની પુરુષ લીલાથી અને અજ્ઞાની પુરુષ  
 સિદ્ધિઓના લોભથી પણ શી રીતે સિદ્ધિઓ  
 મેળવી શકે છે ? તે આપ કહો.<sup>૨૫-૨૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ  
 જગતમાં દરેક સાધ્ય (મળી આવનાર) વસ્તુ  
 ઉપાદેય, હેય અને ઉપેક્ષ્ય એ રીતે ત્રણ પ્રકાર-  
 ની જોવામાં આવે છે.<sup>૨૮, ૨૯</sup> જ કાંઈ પોતાને અનુ-  
 ફળ હોય, તે ઉપાદેય ગણવાથી માણસ ચતન વડે  
 મેળવે છે, પોતાને પ્રતિફળ હોય તે હેય ગણ-  
 વાથી છોડી છે અને જ અનુફળ પણ ન હોય  
 અને પ્રતિફળ પણ ન હોય તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય  
 છે. હે સારી બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી ! જનાથી સુખ  
 ઉત્પન્ન થાય તે ઉપાદેય, જ સુખતું વિરોધી હોય  
 તે હેય અને વચલી ઘાટિતું એટલે સુખતું સાધન  
 પણ નહિ અને સુખતું વિરોધી પણ નહિ, એવું  
 જ હોય તે ઉપેક્ષ્ય, એમ વિદ્વાનોએ તેની વ્યવ-  
 સ્થા માનેલી છે.<sup>૩૦, ૩૧</sup> વિવેચી, જ્ઞાનવાન અને  
 બુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં, આ સર્વ જગત  
 આત્મમય હોવાથી ઉપરના ત્રણમાંનો એકેકેય પક્ષ  
 સંભવતો નથી;<sup>૩૨</sup> પરંતુ કાંઈ વખત ફક્ત લીલા-  
 થી આત્મજ્ઞ પુરુષ જગતને ઉપેક્ષ્ય તરીકે ગણીને તે  
 તરફ જુએ છે અને કાંઈક સમયે તે રજ્જુમાં  
 સર્પની પેઠે અધ્યસ્ત (ભ્રાંતિથી જોડેલું) હોવા-  
 થી તે તરફ દૃષ્ટિ પણ રાખતા નથી. આ જગત  
 બોધવાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં ઉપેક્ષ્ય, મૂઠ પુરુષની

× કાંઈ પણ જાતનો લાભ લેવા દરેકને ગમે, માટે  
 તે ઉપાદેય (પ્રદણ કરવું); હાનિ લેવા કાંઈનેય ન  
 ગમે માટે તે હેય (છોડી દેવું); અને જેમાં લાભ  
 પણ ન હોય અને હાનિ પણ ન હોય તે ઉપેક્ષ્ય  
 (ખેડકારી લેવી) કહેવાય છે.

દષ્ટિમાં ઉપાદેય અને તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષની દષ્ટિમાં હેય ગણાય છે. હવે સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે છે, તેનો હું કમ કહું છું, તે સાંભળો. <sup>૨૩,૨૪</sup>

દેય, કાળ, દ્રવ્ય અને ક્રિયા, એ સાધનોથી સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય છે. વસંતઋતુ જમ ભૂતળને લીધુછમ ખતાવી દે છે, તેમ એ સર્વ સિદ્ધિઓ માણસના મનને ઉત્સાહવાળું બતાવે છે. <sup>૨૫</sup> હે સુરીસ રામચંદ્રજી ! સિદ્ધિ આદિક મેળવવાનાં દેય-કાળ આદિ ચાર સાધનોમાં પણ ક્રિયા એ મુખ્ય સાધન છે; કેમકે સધળા ક્રમે ક્રિયાને આધારે જ હોય છે. <sup>૨૬</sup> આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓને માટે સિદ્ધયુટિકાં, સિદ્ધાંજન, સિદ્ધખડ્ગ, સિદ્ધપાદુકા ઇત્યાદિક્રિયાનો કમ તંત્રચંચોમાં ખતાવ્યો છે, પરંતુ તેનું અહીં વર્ણન કરવું, તે અજ્ઞાની શ્રોતાજનોના મનને લોભમાં નાખી તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવી દે એવા હેતુથી દોષરૂપ છે; અને એ વિષયનો વિસ્તાર તમને પણ આ ચાલતા પ્રસંગમાં વિદનરૂપ છે, તેથી અહીં કહેવાને યોગ્ય નથી. વળી એ સિદ્ધિઓ માટે મણિ, મંત્ર, તપ, ઔષધ ઇત્યાદિક્રિયાના કમ પણ અનેક જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેના પણ વિસ્તાર કરવો એ ચાલતા પ્રસંગમાં વિદનરૂપ છે. હે કૃતાર્થ રામચંદ્રજી ! ચોક્કસ અને મેરુ પર્વત આદિ સિદ્ધ દેશોમાં નિવાસ કરવાથી પણ સિદ્ધિ મળે છે; પણ એ સધળો વિસ્તાર ચાલતા પ્રસંગમાં વિદનરૂપ જ છે. <sup>૨૭-૨૮</sup>

માટે શિષ્યેશ્વરરાજની કથાના ચાલતા પ્રસંગમાં આવેલ સિદ્ધિ આપનાર પ્રાણાદિ પવન (પ્રાણાયામ)ના અભ્યાસની ક્રિયા હું કહું છું, તે સાંભળો. સાધ્ય સંબંધી અને સાધન સંબંધી સર્વ માનસિક વાસનાઓને તણ દઈને સિદ્ધાસનાદિક આસન વગેરે યોગશાસ્રમાં કહેલા નિયમોથી, શુદ્ધિ દ્વારને સંકુચિત કરીને ભોજન, આસન આદિની શુદ્ધિ વડે, શુભ શાસ્ત્રોના ભાવનો ખૂબ જ વિચાર કરી, સદાચારથી, સત્સંગ-

થી, સર્વનો ત્યાગ કરવાથી, સુખાસનથી, પ્રાણાયામથી, દૈઘ અભ્યાસથી, ઠોપ, લોભ, ઇત્યાદિ તણ દેવાથી, ભોગોનો ત્યાગ કરવાથી, પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામનો અત્યંત અભ્યાસ કરનાથી, યોગીના પ્રાણાદિક સર્વ વાયુઓ તેના તાળામાં આવી જાય છે અને હે સદાચારી રામચંદ્રજી ! રાજનને જમ સર્વ નોકરો અધીન રહે છે, તેમ એ યોગી પુરુષને સર્વ પ્રાણાદિક પવનો સ્વાધીન થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી ! રાજ્યથી તે મોક્ષ સુધીની સર્વ સિદ્ધિઓ, હેઠમાં રહેલા પ્રાણ વાયુને અધીન છે; તેથી સર્વ યોગ્ય અધિકારીથી મેળવી શકાય છે. <sup>૨૦-૨૫</sup> એ પ્રાણની ગતિ નાડીઓ દ્વારા થાય છે. સર્વ નાડીઓનું મૂળ સુષુમ્ના નાડી છે. તેમાંથી શાખાઓની જેમ સો નાડીઓ નીકળે છે અને સર્વ મર્મસ્થાનોમાં રહેલી છે. તે નાડી જળમાં પડતા ભમરાની જેવી ઝંટા અડધા ભાગ જવી ગોળ છે, તેને આંતરડાં વીંટીને રહ્યાં છે, માટે તે આંત્ર નાડી ગણાય છે. <sup>૩૧,૩૭</sup> એ નાડી દેવ, અસુર, મનુષ્ય, મૃગ, મગરમરુચ તથા પક્ષી આદિમાં અને કીટથી માંડી બ્રહ્માપર્યંત સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ છે. <sup>૩૮</sup> ટાઢથી પીકાઈ, ગૂંચળું વળી સૂતેલા સપનાં દેહની પેઠે ગૂંચળું વળી રહેલી, ઘોળી, પ્રેલ્યકાળના અસિથી જોનો વચલો ભાગ ગળી ગયો હોય, તેવા ઝરતા ચંદ્રના જેવી ગોળા આકારવાળી, મૂલાધારથી માંડી ભૂકુટીના મધ્ય ભાગ સુધી તમામ છિદ્રોમાં પશેવાયેલી એવી એ નાડી, અંદર મનોવૃત્તિ વડે અને બહાર પ્રાણાદિક વડે ચંચળ રહે છે. <sup>૪૦-૪૦</sup> એ નાડીના કળના ગર્ભ જેવા ઢોમળ અંદરના ભાગમાં વીણાના વેગના જેવી અસ્ફુટ ગતિવાળી જે પરમ ચૈતન્યશક્તિ સ્ફુરે છે, એ કડાના જેવા ગોળ આકારવાળી ચૈતન્યશક્તિ કુડેલી એવા નામથી જાણખાય છે. <sup>૪૧</sup> સર્વ પ્રાણીમાત્રની એ પરંમ શક્તિ છે અને પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ

સર્વ શક્તિઓને સત્તા પ્રેરણા, પ્રવૃત્તિ વગેરેથી એ જ વેગ આપે છે.<sup>૧૨</sup> જાહેડાયેલી સાપણુ જન્મ ફેણુ જાતી રાખે, તેમ આ કુંડલી શાસિત્વવાસની ક્રિયા ચાલુ રહેવાથી જાતી ડોક રાખી રહે છે.<sup>૧૩</sup> જ્યારે પ્રાણવાયુ દૃઢ્યમાં કુંડલિનીના સ્થાનમાં પહોંચે છે, ત્યારે જ અપંચીકૃત ભૂત અને તન્માત્રાઓનું બનેલું છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલું જીવચૈતન્ય સ્મૃતિ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન, રાગ આદિ અનેક વૃત્તિઓરૂપે ઉદય પામે છે.<sup>૧૪</sup> (જન્મ ભમરી કમળના વનમાં ભટક્યા કરે તેમ આ કુંડલી રૂપાદિ વિપયોના મધુર સ્પર્શ જવાથી દેહમાં સ્ફુર્ચા કરે છે) અને તે રીતે તેને વિપયોની પ્રાપ્તિ તેમજ તેનું ક્ષણ મળ્યા કરે છે. કુંડલિની એવી રીતે વેગથી સ્ફુરે છે કે, પ્રથમ ચક્ષુ આદિ મૃદુ ઇન્દ્રિયો સાથે રૂપાદિક વિપયનો સંબંધ થાય છે અને પછી દેહયંત્રને ચલાવનાર પ્રમાતા, વૃત્તિદ્વારા બહાર નીકળી, વિપય સાથે મળે છે, કે જ્યાંથી આવરણનો ભંગ થાય છે અને તેથી ઘટાદિ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.<sup>૧૫, ૧૬</sup> દૃઢ્યકાશ સાથે સંબંધ રાખનાર સર્વ નાડીઓ એ કુંડલિની સાથે જ બંધાયેલી છે અને (જન્મ નદીઓ છેવટે મહાસમુદ્રમાં મળી જાય છે) તેમ એ સર્વ નાડીઓ છેવટે કુંડલિનીમાં મળી જાય છે. પ્રાણરૂપે નિરંતર હવે જવાથી અને અપાનરૂપે નિત્ય નીચે જવાથી સર્વના સાધારણ કારણરૂપ એ કુંડલિની જ પ્રાણશક્તિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું બીજરૂપ છે.<sup>૧૭, ૧૮</sup>

રામ બોલ્યા:-કલ્પથી માંડીને સૃષ્ટિપર્યંત સર્વ મર્યાદા (માપ) રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તે પછી કુંડલિની કાશની બુદ્ધી રચનાની શી જરૂર છે ?<sup>૧૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ રામચંદ્ર ! સર્વત્ર સર્વકાળ બધું જ્ઞાન વડે ચૈતન્ય માત્ર જ છે; પરંતુ સ્થૂલદેહ અને સૂક્ષ્મદેહને આકાર

પરિણામ પામેલ પંચતન્માત્રાને લીધે જ તે ચૈતન્ય કોઈક સમયે પ્રગટ થાય છે.<sup>૨૦</sup> જન્મ સૂક્ષ્મના તાપ બધે ફેલાય છે, પણ લીંત વગેરે પદાર્થોરૂપ ઉપાધિમાં તે વિશેષ દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છતાં પણ સ્થૂલદેહરૂપ અને સૂક્ષ્મદેહરૂપ ઉપાધિમાં જ વિશેષ દેખાય છે.<sup>૨૧</sup> એ સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય કોઈ માટી, પથ્થર આદિ વસ્તુઓમાં અવિધાની ગાઢ બડતાથી ઢંકાઈ જાય છે એટલે તે દેખાતું નથી, કોઈ દેવ મનુષ્ય આદિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને કોઈ વૃક્ષાદિકમાં આછું જણાતું હોવા છતાં બહાર નથી દેખાતું; પરંતુ સત્તારૂપથી તે બધે ફેલાયેલું જ છે.<sup>૨૨</sup> હે નિર્મળ રામચંદ્ર ! મનુષ્યદેહમાં તથા પશુ-સ્થાવરાદિક દેહમાં-જ રીતે એ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે, તે હું ફરીથી તમને કમથી કહું છું.<sup>૨૩</sup> આ સઘળું જડ અને ચૈતન્ય જગત ચૈતન્ય માત્રની સત્તાથી સત્તા ધરાવે છે, તે સર્વ ધર્મોથી શૂન્ય, આકાશના જેવું અસંગ, સર્વવ્યાપક, પરમ સૂક્ષ્મ અને પરપ્રસરૂપ જ છે.<sup>૨૪</sup> ચૈતન્યમાત્ર, સત્તારૂપ, નિર્વિકાર અને નિદોષ એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય જ, કોઈ ઠેકાણે આકાશાદિ ભૂત સૂક્ષ્મોના અધ્યાસ વડે પંચતન્માત્રારૂપ બને છે અને એ જ પંચતન્માત્રાથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ પાંચ પ્રકારે કલ્પાયેલાં લિંગશરીરમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે; અને (જન્મ એક દીવામાંથી સો દીવા થઈ શકે છે, તેમ માયાથી અધ્યાસ વડે જન્માદિ વિકાર દ્વેતમાવને પામીને, તે અનેક જીવરૂપ બની જાય છે) પણ વસ્તુતઃ તમારા ચૈતન્યસ્વરૂપનો જ એ સઘળો વિવર્ત છે.<sup>૨૫, ૨૬</sup> ઠેટલાંક પંચેકા (પ્રાણોદિ પંચેકથી બનેલાં લિંગશરીરો), સત્તામાત્રથી જ સ્ફુરેલા દેવ; મનુષ્ય આદિ આકારની વાસનાને અનુસરનારા સંકલ્પ વડે દેવમનુષ્યાદિક દેહભાવને, ઠેટલાંક પક્ષી આદિ દેહભાવને, ઠેટલાંક ધંતૂરો આદિ જડ દેહભાવને, ઠેટલાંક દેશાદિ-

ભાવને અને દેહલાંક દ્રવ્યાદિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૭, ૫૮ હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે પંચકની સ્ફૂર્તિથી જ આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે; અને એ સર્વ દેહાણે ચૈતન્ય-સત્તા જ વ્યાપી રહેલી છે. ૫૯ મનુષ્ય દેહોદ્ધિમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબને લેવાની શક્તિ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ પંચક વડે બનેલા લિંગશરીરમાં હોવાથી તેને ચેતનસંજ્ઞા કહે છે. કોઈ પક્ષી આદિ શરીરમાં લિંગદેહનું અને સ્થૂલદેહનું સમાનપણું હોવાથી તે જડ-ચેતન કહેવાય છે; અને ધતૂરો આદિ જડમાં લિંગશરીર ઢંકાયેલું રહેવાથી તેમાં ચેતન લાગતું નથી; માટે તે જડ સંજ્ઞાથી ઝાળખાય છે. ૬૦ જમ સમુદ્ર-કોઈ સ્થળે સ્થળના જોવા સ્થિર અને કોઈ દેહાણે લહેરોથી ચંચળ જોવા દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા લિંગદેહમાં કોઈ દેહાણે જડરૂપે અને કોઈ દેહાણે ચેતનરૂપે પ્રતીત થાય છે. ૬૧ જમ સમુદ્રનું ધ્યાય સ્થિર રહેવાથી અને કયાંય ચંચળ રહેવાથી સમુદ્રપણું જતું રહે છે કે નથી જ જતું. તેમ એ ચૈતન્યમાં સુર, નર, પક્ષી આદિ અનેક વિકલ્પો રહ્યા છતાં પણ એ નિર્લેપ ચૈતન્ય સદાસર્વદા નાશરહિત જ છે. ૬૨ જડ, ચેતન આદિ વિભાગ તો આત્મામાં પ્રાણાદિ પંચકથી થયેલ લિંગદેહ વડે જ કલ્પાયેલ છે. હે નિર્લેપ રામચંદ્રજી ! દેહાદિ આકારરૂપે પરિણામ પામેલું લિંગશરીર, મનુષ્યાદિ દેહમાં સ્ફૂર્તિચૈતન્ય વડે ચેતન સંજ્ઞાવાળું છે. પથ્થર આદિમાં ચેતનસત્તા પ્રતીત નહિ થવાથી તે જડ કહેવાય છે અને જડ શરીરમાં, અંદર ચેતન હોવા છતાં બહારના પવનાદિ વડે હલન-ચલન થાય છે. આ સધળા વિકલ્પો-સ્વભાવથી જ એવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી ! જડચેતનાદિક સધળો વાણીનો વ્યવહાર જ છે અને તે પરસ્પર ઊલટા ગુણોવાળું છે. બાકી તેમાં રહેલી નિર્લેપ ચેતનસત્તા એક જ હોવાથી તે સ્વરૂપમાં ઊલટા

દેખાતા ગુણો રહી શકે જ નહિ, તેમ ટાક-તડકા આદિ અને હિમ-અગ્નિ આદિ વાણીનો વ્યવહાર એ કે ઊલટા ધર્મવાળો છે, તો પણ તેમાં રહેલી વ્યાપક ચેતન સત્તામાં ઊલટા દેખાતા ગુણો રહી શકતા નથી. ૬૩, ૬૪ પોતાની વાસનાને લીધે જ પરસ્પર ઊલટા ગુણોનો વ્યવહાર થાય છે, અને તેથી જ ખરડું ઠડો છે, દેવ-તા-ગરમ છે, આદિ ઊલટા ગુણોનો અનુભવ થાય છે. ૬૫ વિવેકી પુરુષ જાણે છે કે, આ વાસનાઓ જ ઊલટા પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો કરે છે અને તે વિરુદ્ધ ગુણોમાં મન દોરવાઈ જાય છે. માટે વાસનાઓ જ જડ-ચેતન, ટાક-તડકા આદિ વ્યવહારમાં કારણભૂત છે. સૂતેલી અગુલ વાસનાવાળું લિંગશરીર પણ, વૃક્ષ આદિ જડભાવો થનામાં કારણ છે અને જાગેલી શુભ વાસનાવાળું લિંગ-શરીર, દેવ આદિ ચોનિતું કારણ છે; જ્યોત્ત્વ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સર્વ ધર્મોના વિરુદ્ધપણામાં વાસના જ એક હેતુરૂપ છે. ૬૬, ૬૭ વળી જ દેહાણે હેતુપણું માનવાથી કોઈ કૃષ્ણ દેખાતું હોય ત્યાં તેની કલ્પના થતે છે. એટલે વાસનાને હેતુ માનીને તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ એ વાસનાને ખદલે પ્રાણિનો પોતાનો સ્વભાવ ઊલટા ગુણો દેખાવામાં કારણ છે એમ માનવામાં આવે તો, તે આકાશમાં હાથ પછાડવા જેવું કૃષ્ણ વિનાનું કાચું ગણાય. વાસનાનો નાશ થવાથી પરમાત્માનો લાભ થાય છે અને તેથી ડાહ્યા પુરુષની દૃષ્ટિમાં મેરુ આદિ સુવર્ણરાશિઓ પણ તણખલા જેવા તુચ્છ ભાસે છે અને વિવેકવાન દેવ નર આદિના જડચેતન દેહો પણ ક્રીડા જેવા ખૂબ હલકા જણાય છે. જડ પદાર્થોની વાસના સૂતેલી હોય છે અને તે સંસ્કારરૂપે રહેલી હોવાથી ભવિષ્યમાં જાગવાની કોઈક ચોગ્યતા ધરાવે છે; જ્યારે દેવ આદિ ચેતન પદાર્થોની વાસના અત્યારે જ જાગેલી હોય છે. ૬૮-૭૦ પણ-પક્ષિ આદિ દેહલાંક ડોળાયેલી વાસનાવાળાં

હાય છે; જેમણે સર્વ વાસના છોડી દીધેલ હોય, તેઓ જ માત્ર વાસનારહિત ગણાય છે, કે જેઓ મોક્ષ જેવા પરમ પુરુષાર્થને મેળવે છે.<sup>૭૧</sup> વાસનાની વિચિત્રતાથી જ હાથ-પગ આદિ અવયવો વાળા, દેવ-મનુષ્ય આદિ રૂપે પરિણામ પામેલા એ અનેક લિંગદેહોએ વ્યવહાર નમાવવા માટે, પોતપોતાના અવયવાદિક સંદેહોમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, ચક્ષુ, શ્રાવણ, ઇન્દ્રિયાદિ અનુકૂળ પડતી અનેક સંજ્ઞાઓ કદાચી લીધેલી છે.<sup>૭૨</sup> બીજા પક્ષી વગેરે અને જડ વગેરે પદાર્થોના પણ પોતપોતાની વાસનાને અનુસરનારા વ્યવહારને યોગ્ય એવા અનેક અવયવાદિ સંદેહો કદાચેલા છે. દે મુશીલ રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે વાસનાની વિચિત્રતાથી, વિચિત્ર દેખાતા અનંત લિંગદેહો આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં આરોપ થવાથી જડ તથા વિકારવાળાં અને અધિષ્ઠાનરૂપે નિર્વિકાર તથા ચૈતન્યરૂપ એવાં અનેક રૂપોથી સ્કુપ્યાં કરે છે.<sup>૭૩</sup> દે પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રજી ! તેમની સમષ્ટિમાં અહંભાવને પ્રાપ્ત થયેલ, દોઈ એક (બ્રહ્મા) નો એક જ સંકલ્પપરમાણુ આ સુષ્ટિઓરૂપ આકાશવૃક્ષોતું બીજ છે, કે જેની અંદર અનેક લિંગદેહો ભમ્યા કરે છે. અહો ! એ કેવી માયા છે !<sup>૭૪</sup> ઇન્દ્રિયો, એ સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પુષ્પો, સુગંધી, ચન્દ્ર આદિ વિષયો; ઇન્દ્રિયો ભરણ; કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ માંગરો; સ્વર્ગ વગેરે લોકો ચાખાઓ; મેરુ આદિ પર્વતો મૂળ; કાળા મેથો પાંદડાં; દય દિયાઓ લતાઓ તેમજ જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનાં જરાયુગ, અડંગ, સ્વેદજ અને ઉદ્દમિ-જન આદિ ચરીશ, તેનાં અનંત ફળ છે.<sup>૭૫-૭૮</sup> પંચતનમાત્રા રૂપ બીજથી પ્રગટ થયેલ અને પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય, એ પંચકવચે અનુભવમાં આવનાં સંસારવૃક્ષો, અવિવેકને લીધે પોતાના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ( જ્ઞાન થયેલી ) કાળે કરીને પોતાની મેજે

પાછાં તેમાં જ લીન થઈ જાય છે.<sup>૭૯</sup> અજ્ઞાનને લીધે તે પોતાની મેજે જ નાનાપણાને પ્રાપ્ત થઈને ઘણા કાળ સુધી સ્કુપ્યાં કરે છે અને એ વિવેકદષ્ટિથી જેવામાં આવે તો સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ આત્મામાં જ અધું લીન થઈ જાય છે.<sup>૮૦</sup> અજ્ઞાનથી બાહ્યાકારદષ્ટિ વડે જોતાં તે ક્ષણેજ જેવામાં આવે છે; પરંતુ વિવેકદષ્ટિથી વિચારીને જોતાં જેમ સમુદ્રમાંથી ચતા તરંગો સમુદ્રમાં જ પાછા સમાઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં અવિદ્યારૂપ દેખાતો સવયો પ્રપંચ પાછો એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ સમાઈ જાય છે.<sup>૮૧</sup> દે રામચંદ્રજી ! જે જીવે વાસનાનો નાશ થયા સુધી વિવેકદષ્ટિમાં જ રહ્યા કરે છે, તેઓ પાછા જન્મભરણ, દેહધારણ આદિ રિતિને ક્રીડાવાર ભોગવતા જ નથી અને બીજાઓ આ સંસારચક્રમાં વારંવાર ભમ્યા કરે છે.<sup>૮૨</sup>

યે વિવેકવશમાલયં ગતા રામ પંચકવિલાસરાગયઃ ।  
તેન ભૂયઃ સ્વ યાંતિ સંસ્થિતિ પ્રવ્રમંતિ જગતીતરે મુદુઃ ॥ ૮૨ ॥

શ્રીયોગનાસિદ્ધ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વોર્ધનો ' પંચકવિલાસ ' એ નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

~~~~~ ૮૧ મો ~~~~~

આધિ-વ્યાધિની ઉત્પત્તિ તથા તેની શાંતિના ઉપાય ઇત્યાદિ

॥ ચત્તિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतत्पंचकवीजं तु कुंडलिन्यां तदंतरे ।

प्राणमारुतरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ સૂક્ષ્મદેહની અંદર મૂલાધારમાં રહેલ કુંડલિની વિષે, લિંગચરીરના

\* આ એકાદશીમા સર્ગમાં કુંડલિનીના પ્રવ્રમણ શરોની ઉત્પત્તિ થવાના તથા શાંતિ થવાના ક્રમે અને તિલ્લિઓ તથા સિદ્ધર્થન આદિના ઉપાયો એ વગેરે કહેવામાં આવેલો.



ઉપાદાનરૂપ બ્રૂતસૂક્ષ્મ પ્રથમ પ્રાણપવનરૂપે નિર-  
તર સ્ફુર્તિ કરે છે. <sup>૧</sup> અંદર પ્રાણરૂપે સ્ફુરેલી કુડ-  
લિની શક્તિ, સ્પંદ, સ્પર્શ, સવિત્, કલા એવાં  
નામો વડે અનેક રીતે કહેવામાં આવે છે. કલ્પના  
કરવાને લીધે તે કલા કહેવાય છે, ચેતનપણાથી  
ચિત્ત કહેવાય છે, <sup>૨</sup> જીવનપણાને લીધે જીવ કહે-  
વાય છે, મનન કરવાથી તે મનરૂપે કહી શકાય છે,  
સંકલ્પ કરવાથી તે સંકલ્પરૂપે કહેવામાં આવે છે,  
નિશ્ચય કરવાથી તે બુદ્ધિ નામથી જાળખાય છે  
અને અહંભાવ થવાથી તે અહંકાર કહેવાય છે.  
એ સુવૈત્તમ કુંડલિની નામની જીવશક્તિ સર્વદા  
દેહમાં રહે છે અને પુર્યંદક એવા નામથી પણ  
તે જાળખાય છે. <sup>૩</sup> એ કુંડલિની નિરંતર અપાન-  
વાયુરૂપે નીચે રહે છે, સમાનવાયુરૂપે નાભિ-  
માં રહે છે અને ઉદાનવાયુરૂપે ઉપરના કંઠાદિ  
પ્રદેશમાં રહે છે. <sup>૪</sup> નીચે અપાનવાયુરૂપે અને  
ઉપર ઉદાનવાયુરૂપે રહેવાથી, વચમાં એ બન્નેનું  
પોતાને ખેંચાણ થયા છતાં પણ, પોતે નિરંતર  
નિશ્ચળ, બળવાન અને સ્વસ્થ જ રહે છે. <sup>૫</sup> એ એ  
જીવસવિત્ સમાનવાયુ વડે ચતુર્થી ન ધારણ  
કરી શકાય અને અપાનવાયુ વડે સર્વ ચતુર્થી  
નીચેની તરફ ખેંચાય, તે નીચે બળ છે અને  
અધોભાગ દ્વારા બળાત્કારથી બહાર નીકળી જતાં  
પ્રાણસ મરણને શરણ થાય છે; <sup>૬</sup> તેમજ એ યુક્તિ-  
થી ન ધારણ થઈ શકતાં પૂરો ચત્ત કરી ઉદાન-  
વાયુ વડે ખેંચાઈ ઉપર ચઢી બળ તો પણ તે બળા-  
ત્કારથી બહાર નીકળી જતાં પુરુષ સ્વયંવશ થાય  
છે. <sup>૭</sup> ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ તથા અધોભાગ તરફ  
જવું-આવવું તજી દઈને, સર્વથા એ કુંડલિની  
દેહને વિષે સમાનવૃત્તિ વડે જ રહે, તો અંદર  
પવનનું રોકાણ થવાથી, પ્રાણાયામ વડે મનુષ્યને  
જે કાંઈ રોગ હોય, તે સર્વ નાશ પામે છે. <sup>૮</sup> એક  
સો નાડીઓ, શરીરમાં મુખ્ય ગણાય છે અને  
બાકીની બીજી નાડીઓ સામાન્ય ગણાય છે.  
સામાન્ય નાડીમાં કક્ષિત્તાદિ દોષ વધી જવાથી  
ચો. રા. ૧૪

તેમાં અન્નરસ પહેંચાડનારી પ્રાણશક્તિનો  
વ્યાપાર બંધ પડી બળ, તો સામાન્ય રોગ થાય  
છે અને મુખ્ય નાડીઓમાં જે વ્યાપાર બંધ પડી  
બળ તો મોટા રોગો થાય છે. <sup>૯</sup>

રામ યોડ્યા:-હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુમહા-  
રાજ! શરીરમાં આધિઓ અને વ્યાધિઓ શી  
રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો નાશ ઠીકી રીતે  
થાય? તે આપ મને બરાબર કહો. <sup>૧૦</sup>

વસિષ્ઠ યોડ્યા:-આધિ અને વ્યાધિ એ  
બન્ને દુઃખનું કારણ છે. દવાઓ કરવાથી તે  
સમય પૂરતું સુખ મળે છે અને જ્ઞાન વડે આત્મ-  
તિક નિવૃત્તિ થાય તો તે મોક્ષ કહેવાય છે. <sup>૧૧</sup>  
આધિ અને વ્યાધિ એ બન્ને કાંઈ વખત એક-  
બીજાના નિમિત્તરૂપ થઈ, શરીરમાં ક્રમે કરીને  
થાય છે; કાંઈ વખત એક કાળે એવાં સાધનો  
મળી આવવાથી શરીરમાં બન્ને સાથે પેદા થાય  
છે અને કાંઈ વખત ક્રમવાર પણ થાય છે. દેહ  
સંબંધી જે કાંઈ દુઃખ છે તે વ્યાધિ કહેવાય છે  
અને વાસનામય માનસિક વ્યથાને આધિ એવા  
નામથી કહેવામાં આવે છે. એ બન્નેનું મૂળ  
તપાસતાં અજ્ઞાન જ ગણાય છે અને તત્તજ્ઞાનથી  
તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. <sup>૧૨, ૧૪</sup> અજ્ઞાનને  
લીધે, પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સંયમ નહિ થવાથી,  
ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રાખનારા સૂક્ષ્મભાવને છોડી  
દઈ, રાતદિવસ રાગદ્વેષમાં રૂઢાઈ જઈ આ મનુષ્ય  
અને આ ન મનુષ્ય એવી ચિંતાથી ગાંઠ મોહને  
આપનારી આધિઓ, વર્ષાઋતુમાં ઝાકળની પેઠે  
કેવળ અજ્ઞાનથી જ આવી પડે છે. અત્યંત ઇચ્છા-  
ઓ સ્ફુરવાથી તથા અજ્ઞાનથી, ચિત્ત ન જિતાવા-  
ને લીધે, દુષ્ટ અન્ન જમવામાં આવવાથી, રમશાન  
આદિ નહારોં સ્થળોમાં કરવાથી, સાયંકાળ આદિ  
કવખતે ભોજન, મૈથુન આદિ વ્યવહાર કરવાથી,  
દુષ્ટ કર્મોનું ચિત્તમાં ચિંતન કરવાથી, દુર્જનોના  
સંબંધાપથી, વિપ, સપ્, વ્યાઘ્ર આદિની શંકાઓ  
મનમાં આવવાથી, નાડીઓનાં છિદ્રોમાં અન્નરસ

ન જવાને લીધે તે ક્ષીણ થઈ જઈને કિંવા ખમણો  
રસ ચઢવાથી, બહુ પૂર્ણ થઈ જઈને કદ્દપિત્તાદિ  
દોષથી, પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જવાને લીધે શરીર  
વિકલ થઈ જવાથી ઇત્યાદિ દોષોથી અનિયમિ-  
તતા થાય એટલે વ્યાધિ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય  
છે, કે જેથી વર્ષાઋતુથી અને શ્રીષ્ઠઋતુથી જન્મ  
નદીનો આકાર બદલાઈ જાય, તેમ શરીરનો  
આકાર બદલાઈ જાય છે. <sup>૧૫-૨૦</sup> પૂર્વજન્મની  
દોષ દે આ જન્મની દોષ, શુભ દોષ કે અશુભ  
દોષ, પરંતુ જે બુદ્ધિ બળવાળી હોય તે તેવા  
આધિ-વ્યાધિના ક્રમ તરફ મનુષ્યને લઈ જાય  
છે. <sup>૨૧</sup> પંચભૂતથી બનેલા આ સૂક્ષ્મદેહમાં અને  
સિંગદેહમાં એ રીતે આધિજ્ઞા અને વ્યાધિજ્ઞા  
ઉત્પન્ન થાય છે. જે રથુકુળને શેભાવતાર રામ-  
ચંદ્રજી! એ આધિજ્ઞા અને વ્યાધિજ્ઞા શી રીતે  
નાશ પામે છે, તે વિષે હું કહું છું તે સાંભળો. <sup>૨૨</sup>  
વ્યાધિ એ પ્રકારનો છે, એક સામાન્ય અને બીજો  
દૃઢતર. જૂષ્ણતરસ અને શ્રીપુત્રાદિની ઇચ્છા એ  
વગેરેથી થયેલો વ્યાધિ સામાન્ય ગણાય છે અને  
જન્મહિંસકાર આપનાર (વાસનામય) વ્યાધિ  
દૃઢતર કહેવાય છે. <sup>૨૩</sup> અન્નપાન અને શ્રીપુત્રા-  
દિક ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જવાથી વ્યાવહારિક  
સામાન્ય વ્યાધિ નાશ પામે છે. આધિજ્ઞાનો  
નાશ થઈ જવાથી મનથી થયેલા રોગો પેલું નાશ  
પામે છે; <sup>૨૪</sup> પરંતુ જે રામચંદ્રજી! જેમ રન્નુમાં  
અજ્ઞાનથી થયેલી સર્પની ક્રાંતિ રન્નુનું ખજા-  
નાન થયા વિના મટતી જ નથી, તેમ આત્મ-  
જ્ઞાન થયા વિના દૃઢતર જન્મ-મરણાદિ આપ-  
નારો વાસનામય વ્યાધિ મટતો જ નથી. <sup>૨૫</sup>  
વર્ષાઋતુની નદી કિનારામાં સર્વ વૃક્ષોને જેમ  
ઉમેડી નાખે છે, તેમ જો દૃઢતર જન્મ-મરણાદિ  
વ્યાધિનો સ્પર્શ થાય, તો તે સર્વ આધિવ્યાધિ-  
જ્ઞાને મૂળમંથી ઉમેડી નાખે છે. <sup>૨૬</sup> જે વ્યાધિજ્ઞા  
આધિ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો વેદકમાં  
કહેલા ઔષધ અને મંત્ર આદિના શુભ ક્રમોથી

અથવા વૃદ્ધપરંપરાના ઉપાયોથી દૂર થાય છે. <sup>૨૭</sup>  
લોહાક આદિ તીર્થોમાં સ્નાનવિધિ, મંત્ર, ઔષધ  
આદિ ઉપાયો અને લોકમાં ચાલતા વૃદ્ધપરંપરા-  
ના ઉપાયો તથા વૈદ્યશાસ્ત્રો એ બધું તમે સારી  
રીતે જાણો છો. એ વિષે તમને બીજું શું કહે-  
વાનું છે? કહું નથી. <sup>૨૮</sup>

રામ યોગ્યા:-આધિથી વ્યાધિ શી રીતે  
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પાછી ઔષધાદિક દ્રવ્યથી  
કે મંત્ર પુણ્યાદિક બીજી યુક્તિથી શી રીતે  
નિવૃત્તિ પામે છે? તે કહો. <sup>૨૯</sup>

વસિષ્ઠ યોગ્યા:-ચિત્ત-આધિ વડે પીડા-  
યાથી શરીરમાં ક્ષોભ થાય છે. જૂલો પડેલો  
મનુષ્ય, જેમ પાસે રહેલા માર્ગને પાણી નથી  
દેખતો અને તે ન દેખાયાથી અવળે માર્ગે ચાલ્યો  
જાય છે; અને જેમ ચક્રથી વીંધાયેલો હરણ  
સીધા માર્ગને છોડી દઈ આડેઅવળે માર્ગે  
નાસવા માંડે છે, તેમ શરીરમાં ક્ષોભ થવાથી  
પ્રાણાદિ પવનો, પોતાના સમાનભાવને છોડી,  
આડેઅવળે માર્ગે, ગમે તેમ ગતિ કરવા માંડે છે  
અને નદીમાં હાથી પડવાથી, જેમ તેનું પાણી  
બીજી છે, રાજની અવ્યવસ્થાથી વર્ણાશ્રમેના  
ક્રમે જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણની  
ગતિ આડીઅવળી થવાથી સવળી નાડીઓ  
કદ-પિત્તાદિ દોષોથી પુરાઈ જવાને લીધે નિષ-  
મતાને પામી જાય છે. <sup>૩૦-૩૩</sup> પ્રાણો વડે દૃઢ  
ચોતરફ વિદ્યવળ થઈ જવાથી, નદીઓની પેઠે ઢે-  
લીક નાડીઓ અત્તરસથી પૂરી ભરાઈ જાય છે  
અને કેટલીક નાડીઓ તદ્દન ખાલી જ રહી જાય  
છે. પ્રાણની ગતિ બદલાઈ જવાથી, કાંતો અત્તરનો  
રસ ખરાબ જ થાય છે અથવા તો એ અત્તર નહિ  
પચવાથી અછળું થાય છે, કિંવા અત્તરસ  
બહુ જ અછળું થઈ જાય છે, (સુકાઈ જાય છે)  
અને તેથી શરીરમાં વિકાર થાય છે. <sup>૩૪-૩૫</sup> જેમ  
નદીનો વેગ (પોતાનું વલણ પૂર્વસમુદ્ર તરફ  
દોવાથી) લાકડાને પૂર્વદિશા તરફ લઈ જાય

છે, તેમ પ્રાણવાયુઓ ખાધેલા અન્નને રસરૂપ  
અનાવી દઈ, અંદર પોતાપોતાના સ્થાનમાં પહોં-  
ચાડી દે છે;<sup>૩૧</sup> પરંતુ જે અન્ન પ્રાણવાયુના વિષ-  
મપણથી શરીરના અંદરના ભાગમાં ક્યાંય  
રુધાઈ રહે છે, તે સ્વાભાવિક રીતે કંઈ આદિ  
ધાતુઓને બગાડી, વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૩૦</sup>  
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આધિ (માનસિક પીડા)માંથી  
વ્યાધિ (રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે અને આધિ મટી  
જવાથી વ્યાધિ પણ નાશ પામે છે. હવે મનોથી  
જ રીતે વ્યાધિઓ નાશ પામે છે, તે ક્રમ કહું છું  
તે સાંભળો.<sup>૩૦</sup> જમ સ્વભાવથી જ હરડે બુલાખ  
આપે છે, તેમ ય, ર, લ, વ ઇત્યાદિ મંત્રાત્મક  
વર્ણો, તેવી તેવી શ્રદ્ધાનાળી ભાવનાઓથી તેવાં  
તેવાં કાર્ય કરી આપે છે.<sup>૩૦</sup> હે મહાત્મા રામચં-  
દ્રજી! જમ કસોટી પર ઘસાવાથી સુવર્ણ પોતાનું  
નિર્મળપણું પ્રકાશિત કરે છે, તેમ શુદ્ધ અને  
પુણ્યકર્મ કરવાથી તથા સત્યરુપોની સેનાથી,  
ચિત્ત નિર્મળ થઈ જાય છે.<sup>૩૦</sup> હે રામચંદ્રજી!  
પૂર્ણચંદ્રનો ઉદય થવાથી જમ જગતમાં પ્રકાશ  
વધે છે, તેમ ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી શરીરમાં આનંદ  
વધવા માંડે છે.<sup>૩૧</sup> ચિત્ત શુદ્ધ રહેવાથી પ્રાણવા-  
યુઓ પોતાના ક્રમ પ્રમાણે જ સંચાર કરે છે અને  
અન્નને બરાબર (રસરૂપ કરી) પકાવી દે છે, જથી  
વ્યાધિ નાશ પામે છે.<sup>૩૨</sup> એ પ્રમાણે આધિ તથા  
વ્યાધિના નાશનો તથા ઉત્પત્તિનો ક્રમ મેં તમને  
કહ્યો. હવે કુંડલિનીના પ્રસંગ આશ્વતો હોવાથી  
તે વિષે તમને હાલ જ ઉપયોગી છે તે કહું છું.<sup>૩૩</sup>  
જમ સુગંધનો આશ્રય માંજર હોય છે, તેમ  
લિંગશરીર નામથી ઝોળખાતા જીવની પ્રાણ  
એવા નામથી કહેવામાં આવતી કુંડલિની જ  
સુખ્ય આધારરૂપ છે.<sup>૩૪</sup> એ કુંડલિનીને પૂરક  
પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, કંઈક પથી નીચે રહેલી  
હર્મ નાડીમાં લઈ જઈ, તેમાં મનનો સંયમ કરી,  
બરાબર રાખવામાં આવે તો શરીરનું ભારપણું  
અને મેરુના જવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેને

ગુરિમા નામની સિદ્ધિ કહે છે.<sup>૩૫</sup> પ્રાણને ન્યારે  
પૂરક પ્રાણાયામથી પૂર્ણ થયેલા દેહની અંદર,  
મૂલાધારથી માંડી બહાર ધ્રુ સુધી ફેલાવી પ્રાણનિ-  
શ્ચિથી થતી ગરમીને અને તેથી થતા શારીરિક  
તથા માનસિક થમને સહન કરવાને, એ કુંડલિ-  
નીને જીર્ણભાગમાં લઈ જવામાં આવે, ત્યારે તે  
લાકડીની પેઠે લાંબી થઈ અને સર્પિણીની પેઠે  
ઉતાવળી થઈને, લતાની પેઠે ફામળ અને દેહમાં  
બંધાયેલ સર્વ નાડીઓને સાચે લઈ જીર્ણભાગમાં  
જાય છે. ફવામાંથી જોયે એ ચવામાં આવતો ચામ  
કાનો કાસ, પોતાની અંદર રહેલ પાણીને જમ  
જોયે લઈ જાય છે, તેમ નાડીદ્વારા અવકાશવગરના  
પવનથી પૂર્ણ અને હલકા થઈ ગયેલા આખા  
દેહને એ કુંડલિની (સંયમના અભ્યાસ વડે)  
જોયે ઉડાડે છે, જેને આકાશગમન નામની  
સિદ્ધિ કહે છે.<sup>૩૬-૪૦</sup> એ પ્રમાણે (યોગશાસ્ત્રમાં  
કહેલા) જ સંયમના અભ્યાસના વિલાસરૂપ અને  
આકાશગમનમાં ઉપયોગી એવા યોગ વડે, યોગી-  
ઓ જમ દીન પુરુષો (પુરુષાર્થથી) ઇન્દ્રપદને  
પહોંચે છે, તેમ આકાશગમનાદિક જીર્ણ ગતિને  
પહોંચી જાય છે.<sup>૪૦</sup> ખીજી નાડીઓમાં નહિ જવા  
દેતાં, ફક્ત સુષુપ્તમાં જ રેચક પ્રાણાયામ વડે  
પ્રાણનો પ્રવાહ ચાલુ રાખી, કુંડલિની શક્તિને,  
ન્યારે મસ્તકની અને કપાળની સંધિરૂપ કપાટની  
બહાર બાર આંગળ ઉપરના ભાગમાં રહેલ યુક્ત-  
ન્યોત્તિમાં, સુદૃઢ પથ ત (સંયમપૂર્વક) સ્થિર  
રાખવામાં આવે તો આકાશચારી સિદ્ધ પુરુ-  
ષોનું દર્શન થાય છે.<sup>૪૦, ૪૧</sup>

× - કાયાકાશયોઃસંવંધસંયમાદ્યુત્તલસમા-  
પતેષ્ટાકાશગમનં । (પાતંજલસૂત્ર) શરીરનો અને  
આકાશનો જે સંબંધ છે તેમાં સંયમ કરવાથી અને  
તેને લોષે રની પેઠે શરીર દલકું થઈ જવાથી આકાશ-  
ગમન નામની સિદ્ધિ મળે છે; એવા છે સૂત્રનો આશય  
છે. ત્રયમેકપદસંયમઃ । એક જ વિષયમાં આનંદ, ધારણા  
અને સમાધિ, એ ત્રણે કરવામાં આવે તેને સંયમ કહે  
છે. આવો આ સૂત્રનો આશય જણાય છે.

રામ યોદ્યા:-અમારા જવાની ઇન્દ્રિયો દિવ્ય ન હોવાથી ચક્ષુ આદિનો સંયોગ થયા છતાં પણ, સિદ્ધાંતું દર્શન થવું કુર્લભ છે, તો પછી ચક્ષુના તેજના સંબંધ વિના કૃત્ત મૂર્ધ્નજ્યોતિ-માં (મસ્તક તથા કપાળની સધિમાં રહેલાં છિદ્ર-ની અંદરના જ્યોતિમાં) પ્રાણ ધારણ રાખવાથી સિદ્ધાંતું દર્શન શી રીતે થાય ?<sup>૫૨</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે મહાબાહુ રામચંદ્ર ! વાયુરૂપ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા સિદ્ધ પુરુષો અજ્ઞાનને લીધે મલિન ભૂલોકવાસી પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે કે દિવ્ય ઉપાય વિના બીજા ઉપાય વડે જોવામાં આવતા નથી.<sup>૫૩</sup> યોગાભ્યાસ વડે સંસ્કાર પામેલ, ચિત્તથી શુદ્ધિ-રૂપી તેજ વડે પોતાનું ધારણું કળ આપનારા સિદ્ધપુરુષો સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવે છે. જમ સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સિદ્ધાંતું દર્શન પણ થાય છે. માત્ર એ બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે, સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતો વ્યવહાર લાંબો કાળ રહેતો નથી અને સિદ્ધોના દર્શનમાં થયેલો, વરદાનકળપ્રાપ્તિ આદિ વ્યવહાર ચિરસ્થાયી હોય છે.<sup>૫૪, ૫૫</sup> કેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના બળથી, સુખથી બહાર છેટે બાર અગ્નિજા-પરિ-માણના પ્રદેશમાં, ચિરકાળ સુધી પ્રાણની સ્થિતિ રાખવામાં આવે તો પરકાયપ્રવેશ થઈ શકે છે.<sup>૫૬</sup>

રામ યોદ્યા:-હે મહારાજ ! (સઘળું જગત માયામય હોવાથી કાંઈ પણ પદાર્થ નિયત એક જ સ્થિતિમાં રહેતો નથી તો પછી માત્ર) એક સ્વભાવની જ અચળ સ્થિતિ કેમ રહે છે ? એ આપ કહો. (આપ જવા) દયાળુ વક્તાઓ કુતક-ભંચાં પ્રશ્નો પૂછવાથી પણ એક પામતા નથી.<sup>૫૭</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-સદ્વિના આરંભકાળમાં સત્સંકલ્પ પરમેશ્વરના સંકલ્પને અનુસરી વસ્તુ-ની સ્વભાવ નામની જ શક્તિ સ્ફુરે છે, તે છેવટ સુધી કાંઈ પણ ફેરફાર ન થતાં તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે, આવો નિશ્ચય છે; તો પણ હે

પ્રિય રામચંદ્ર ! તત્તદદૃષ્ટિથી જોતાં અવિઘ્ન જવી કાંઈ વસ્તુ જ ન હોવાથી, પદાર્થની સ્વભાવ નામની શક્તિ પણ કંચિત્ બદલાઈ બંધ છે; જમકે, કાંગર શરદ્ઋતુમાં થતી હોય છે, તો પણ દેશકાળના ભેદને લઈ વસંત ઋતુમાં પણ થતી જોવામાં આવે છે.<sup>૫૮, ૫૯</sup> જ કાંઈ નાના પ્રકારે આપણે જોઈએ છીએ તે સઘળું વસ્તુતઃ બ્રહ્મ-રૂપ જ છે. માત્ર વ્યવહાર માટે જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં સઘળી કલ્પનાઓ કલ્પવામાં આવી છે.<sup>૬૦</sup>

રામ યોદ્યા:-સૂક્ષ્મ છિદ્રાદિમાં ગતિ કરવા માટે શરીરને આણુ (જીણું) કરવું હોય અથવા આકાશને પૂરવા માટે (પોતાના શરીર વડે ઘણા ભાગમાં વ્યાપ્ત કરવા માટે) શરીરને સ્થૂળ બતાવવું હોય તો તે યોગીલોક શી રીતે કરી શકે છે ? તે આપ કહો.<sup>૬૧</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-જીમ લાકડું અને કરવત-નો સંયોગ થવાથી લાકડાના બે ભાગ થઈ બચ્ક છે અને તે જ બે ભાગને ધસવાથી તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટ થાય છે. તેમ પ્રાણ અને અપાનનો પર-સ્પર્ સંબંધ થવાથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે.<sup>૬૨</sup> નીચેના ભાગમાં અને ઉપરના ભાગ-માં સંબંધ રાખનાર, પરસ્પર મળેલાં સુખવાળો, આમાશય અને પક્વાશય એવા નામથી કહેવામાં આવતો સ્થૂલ માંસપિંડ દૈહ્યત્વના જઠરના ભાગ-માં છે અને જમ પાણીમાં રહેલું નેતરનું વન, ઉપર પવનથી અને નીચે પાણીથી ડોહ્યા કરે છે, તેમ આ બન્ને માંસના આશયો કંપે છે.<sup>૬૩</sup> એ માંસપિંડના નીચેના ભાગમાં મૂલાધારમાં પોતાના સ્થાનમાં રહેલી અને સર્વની શોભારૂપ એ કુંડલિની, પદ્મારાગમણિના પડમાં જમ મોતીઓ-નું ગૂંચળું શોભે તેમ શોભે છે.<sup>૬૪</sup> જપકાળમાં

\* આપસ્ય-અમિહોવાદિકમાં કુંડમાં અગ્નિ જુગાઈ બંધ તો અરણીના કાઠવાથી જ સંબંધ કરી અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ વાત સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

ફેરવામાં આવતી રૂદ્રાક્ષાદિક ફળની માળાની જમ તે નિરંતર પ્રાણને ઊંચે લઈ જવાથી અને અપાનને નીચે લઈ જવાથી, કંપિત થઈ અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે અને લાકડી વાગવાથી જમ સાપણ પોતાની ફળા ઊંચી કરે, તેમ એ પણ ઊંચું સુખ કરે છે. ૧૫ જમ-બૂલોક અને સ્વર્ગલોકના મધ્યમાં (જગતમાં) શુભાશુભ કર્મો જ ઊર્ધ્વ (ઊંચી) ગતિને અને અધો (નીચી) ગતિને આપે છે, તેમ એ કુંડલિની પ્રાણને તથા અપાનને ઊર્ધ્વ (ઊંચી) ગતિ તથા અધો (નીચી) ગતિ આપનારી છે. દૈવ્યરૂપ કમળપુટમાં ભમરીની પેઠે રમણ કરનારી એ કુંડલિની જ રૂપ વગેરે સર્વ વિષયોના સ્નાહને જગાડે છે. ૧૬ જમ બહારનો વાયુ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓને હલાવે છે (કંપાવે છે), તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયશક્તિ, કર્મેન્દ્રિય-શક્તિ વગેરે શક્તિઓને તથા દૈવ્યકમળ અને નાડીસમૂહ ઇત્યાદિ સર્વને એ કુંડલિની જ પ્રાણ-દિક વાયુઓ વડે ચલાવે છે. ૧૭ હે પ્રિય રામ-ચંદ્રજી ! જમ વિશાળ આકાશમાં રહેલા વાયુઓ લાકડાં-પથરા આદિ બળવાન વસ્તુઓને અને તુણ-પાંદડાં આદિ કામળ વસ્તુઓને, કાળે કરી સૂકવી નાખે છે, તેમજ પ્રથમ જણાવેલ દૈવ્ય-કમળ અને નાડીચૂડ આદિ યંત્ર, પ્રાણાદિ વાયુ-ને લીધે જ, ધમાણુની પેઠે ધમાવાથી ચંચળ રહે છે. જમ વસંતઋતુમાં વૃક્ષમાં બ્રૂમિનો રસ જવાથી તે જ પાંદડાં પુષ્પ આદિરૂપે પરિણામ પામે, તેમ તે જ રસ દૈવ્યમાં પ્રવેશ કરી લોહી, માંસ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે. દરરોજ દેહને વિષે રહેલા સર્વ રસોને લોહી, માંસ, મેદ, મજ્જા, હાડકાં આદિરૂપે બનાવવાની ક્રિયા એ પ્રાણાદિ પવન કરે છે અને (જમ વનના વાંસ પોતપોતામાં ઘસાઈ હાવાનળ ઉત્પન્ન કરે છે) તેમ એ પ્રાણ આદિ પવનો પણ અન્યોન્ય સાથે ઘસાઈ જઠરાગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ અંગમાં એ જઠરાગ્નિની ગરમી ફેલાઈ જવાથી દેહ, શીતવાતપ્રધાન છતાં પણ (શીત

સ્થાવવાળો છતાં પણ) જમ સૂર્ય વડે જગત ગરમ થાય તેમ તે ગરમ થઈ જાય છે. દૈવ્યકમળમાં સુવર્ણના ભમરાના ભવું સુશોભિત જઠરાગ્નિરૂપી તેજ આખા આ દેહમાં ચારે બાજુ પોતાની કાન્તિ વડે ફેલાયું છે અને યોગીઓ તેનું તારાના આકારે ધ્યાન કરે છે. ૧૮-૧૯ એ તેજનું પ્રકાશમય જ્ઞાનસ્વરૂપે (સંયમપૂર્વક) ધ્યાન કરવાથી દૂરના નહિ જણાતા પદાર્થો પણ જોવામાં આવે છે. ૨૦ માંસરૂપ કમલખંડથી શોભતા અને દૈવ્યરૂપ સરોવરમાં વિશ્રામ લેનાર એ જઠરાગ્નિને, જમ વડવાગ્નિને સમુદ્રનું જળ બળતણ હોય છે, તેમ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ અન્નરસરૂપ જળ જ સૂકું બળતણ છે. દેહમાં જે કાંઈ (પ્રાણાદિ પવનરૂપે) સ્પર્શ શીતળપણું જોવામાં આવે છે, તે ચંદ્ર-માનું રૂપ છે; અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે ચંદ્રમા ધસાવાથી તેમાંથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે, જથી આ દેહ અગ્નિષોભીય \* કહેવાય છે. ૨૧-૨૫ જગતમાં પણ સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે જે તે જ જોવામાં આવે છે તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવે છે; અને જે કાંઈ શાંતરૂપ જોવામાં આવે છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવાય છે; જથી આ જગત અગ્નિ-થી અને સોમથી થયેલું હોવાથી અગ્નિષોભીય કહી શકાય છે. ૨૬ સત્તારૂપ પ્રકાશમય ચૈતન્યરૂપે અને અસદ્રૂપ જડસ્વરૂપે, બ્રહ્મ જ જગદાકારે સત્તા ન હોવારૂપ થયેલું માનીએ, તો પણ આત્મ-સ્ફુરણ, બાહ્યાર્થજ્ઞાન અને સૂર્યાદિક જે કાંઈ સત્તારૂપ અને પ્રકાશમય છે, તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવતું હોવાથી અને વિદ્વાનોના વિચાર પ્રમાણે જે કાંઈ જડરૂપ, અસદ્રૂપ અને અધિકારમય અજ્ઞાન આદિ છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવામાં આવતું હોવાથી, બુદ્ધિમાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં જગતનું અગ્નિષોભીયપણું જ સિદ્ધ થાય છે. ૨૭, ૨૮

રામ ઇત્યાદિ:-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સુતી-

\* જોને સંબંધ ચંદ્ર અને દેવતા બન્ને સાથે હોય તે અગ્નિષોભીય કહેવાય છે.

શ્વર! આપે વાયુરૂપ ચંદ્રથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહી તે તો મારા સમજવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે એ સોમની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે કહો.<sup>૭૦</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—અગ્નિ અને સોમ બન્ને અન્યોન્ય કાર્ય—કારણરૂપ છે અને એ બે ય એક-બીજાના ખેંચાણથી પ્રગટ થાય છે. જે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ બન્નેનો જન્મ બીજા અને છોડ-ની જન્મ અને દિવસરાત્રિની જન્મ પરસ્પર એક-બીજામાંથી થાય છે અને તેની સ્થિતિ છાયા: અને તડકાની જન્મ પરસ્પર જીલ્લડી છે.<sup>૭૧</sup> કોઈ વખત જન્મ સૂર્યનો પ્રકાશ અને છાયા સાથે જોવામાં આવે છે, તેમ કોઈ વખત અગ્નિ તથા સોમ, એ બન્ને પણ સાથે જોવામાં આવે છે અને કોઈ વખત જન્મ દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ હોય છે, તેમ એ બે ય એકબીજા પછી જોવામાં આવે છે.<sup>૭૨</sup> એ બન્નેનો કાર્ય—કારણભાવ પણ એક સત્તારૂપ પરિણામથી અને બીજો વિનાશ—પરિણામથી એમ બે પ્રકારથી થયેલો કહી શકાય છે.<sup>૭૩</sup> અંકુરમાંથી જન્મ બીજા ઉત્પન્ન થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા કાયમ રહી, એકમાંથી જ બીજાની ઉત્પત્તિ થાય તેને સત્તારૂપ પરિણામથી થયેલો કાર્ય—કારણ-ભાવ કહે છે. દિવસમાંથી જન્મ રાત્રિ થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા નહિ રહેતાં, એકનો નાશ થઈ, બીજાની જ ઉત્પત્તિ થાય, તે વિનાશ—પરિણામથી થયેલો કાર્યકારણભાવ કહેવાય છે. માટીમાંથી જ કંમે ધડો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ સત્તારૂપ પરિણામની છે; એ સત્તારૂપ પરિણામમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિવાય બીજા કશા પ્રમાણનો જરૂર રહેતો નથી.<sup>૭૪-૭૫</sup> દિવસમાંથી જ કંમે રાત્રિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ વિનાશ-પરિણામની છે અને તેમાં એક વસ્તુમાં (રાત્રિમાં) રહેલો (દિવસનો) અભાવ જ સુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે. ‘માટી જડ છે; એટલે તેને ચેતનધર્મ’ નહિ હોવાથી, ધડો બનાવવાની ઇચ્છા થતી નથી,

તેમજ રાત્રિને દિવસ બનાવતો નથી કારણ કે પ્રકાશ દૂર થતાં જ જે દિવસ ચાલ્યો જાય છે, તે દિવસ રાત્રિને કેમ જ બનાવી શકે? માટે કાર્યકારણભાવ વિના જ સધણું આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે પહેલાં કહેલા સત્તાપરિણામ કે વિનાશ પરિણામથી થયેલો કાર્યકારણ-ભાવ સંભવતો નથી’ આવી રીતે જ સ્વભાવ-વાદીઓ કાર્યકારણભાવનું ખંડન કરે છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુમાં કાર્યકારણભાવ પ્રત્યક્ષ નજરે આવવાથી પોતાના અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ તેઓ પોતાના મુખથી જ માત્ર નિષેધ કરે છે.<sup>૭૭, ૭૮</sup> જે રામચંદ્રજી! પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પેઠે અભાવ (અનુપલબ્ધિ) પણ એક પ્રમાણ છે; જમકે અગ્નિનો અભાવ કહેવાથી ઠંડીનું પ્રમાણ સર્વ જનોના અનુભવમાં આવે છે. ‘અમુક પદાર્થ ગરમ નથી’ એમ કહેવાથી તેનું ઠંડાપણું આપોઆપ સાબિત થાય છે.<sup>૭૯</sup> અગ્નિ ધુમાડારૂપ અંશથી, વાદળારૂપે બંધાઈ મેઘરૂપ થાય છે, એ વિષયમાં અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ જણાય છે.<sup>૮૦</sup> શીત-જળાતના સાધનથી અગ્નિ પોતે નાશ પામી જઈ જ વાયુભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, (વાયુમાં લીન થઈ જાય છે) એ વિષયમાં અગ્નિ વિનાશ—પરિણામ-થી સોમનું કારણ છે.<sup>૮૧</sup> વડવાનળ સાત સમુદ્રને શોષી લઈને, પાછો ધુમાડારૂપે વાદળામાં જઈ મેઘરૂપ બને છે, તેમાં અગ્નિનો અને સોમનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ રહેલો છે.<sup>૮૨</sup> કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્ય અમાવાસ્યાપર્યંત ચંદ્રચિંતનું પાન કરી, (તેનું તેજ ખેંચી લઈને) પાછો શુક્લપક્ષમાં સારસ પક્ષી જન્મ બાધેલા કમળને ઉદરમાંથી બહાર કાઢે, તેમ બહાર પ્રકાશિત કરે છે, તેમાં પણ અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમના કારણ-રૂપ જણાય છે.<sup>૮૩</sup> વસંત, ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુ-ઓમાં ઉષ્મા (ગરમી) રહિત વાયુ અમૃત જવા બુદ્ધિના રસને ખેંચી પાછો વર્ષાઋતુમાં વાદળા-

રૂપે ગાઢ બની જઈ, વૃદ્ધિ વડે જગતરૂપ શરીરને યોષણુ આપે છે. આ વિષયમાં અગ્નિજ સત્તા-રૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ બાસે છે; અથવા સૂર્યનાં કિરણો વડે પૃથ્વીનું જળ ખેંચાયાથી તે કિરણોમાં તેનું રૂપ મળે છે તેમાં જલ (સોમ) સત્તારૂપ પરિણામથી અગ્નિનું કારણ છે; ૯૪, ૯૫ અને સૂર્યનાં કિરણોરૂપે પરિણામ પામેલ, તે જળમાં શીતપણુનો નાશ થઈ જઈ ગરમીને લીધે જ અગ્નિત્વ આવે છે, તેટલા અંશમાં જળ વિનાશ-પરિણામથી અગ્નિનું (ઉષ્ણતાનું) કારણ જણાય છે. જ કાંઈ આ દૃશ્યપ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તે સઘળો અગ્નિયોમીય હોવાથી, અગ્નિનો નાશ થવામાં સોમ સત્તારૂપ પરિણામથી કારણરૂપ છે અને સોમના વિનાશમાં અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી કારણરૂપ છે. જેમ દિવસ નાશ પામી અભાવપરિણામથી રાત્રિ થાય છે, તેમ અગ્નિ નાશ પામી વિનાશપરિણામથી સોમરૂપ થાય છે. ૯૭, ૯૮ અંધકાર અને પ્રકાશ, છાયા અને તડકા દિવસ અને રાત્રિ, એમાં સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વમાં પરાવાયેલું જ કાંઈ સત્તારૂપ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે, તેને પાંડિતો પણ (જ્ઞાન વિના) જોઈ શકતા નથી. ૯૯ દિવસના અને રાત્રિના, છાયાના અને તડકાના અંધકારના અને પ્રકાશના સંધિમાં જ જોડાણ છે તે શૂન્યરૂપ તો નથી જ; કેમકે એ બન્નેનો છેલ્લો અને પહેલો અવયવ એ જોડાણમાં જ પરસ્પર લાગેલો છે. જેમ એક પદાર્થમાં (પોતાનો) ભાવ અને (વિરોધીનો) અભાવ એ બન્ને રહે છે, તેમ એ એક જ જોડાણમાં બન્નેની ભાવ અને અભાવરૂપે સ્થિતિ છે. (પ્રકાશ પોતે પોતાના સ્વરૂપથી ભાવરૂપ છે અને અંધકારના અભાવરૂપે વિચારીએ તો તે અભાવરૂપ પણ બાસે છે ઇત્યાદિ.) ૧૦૦ ભૂમંડળમાં જેમ અંધકાર અને પ્રકાશવડે દિવસરાત્રિ જોડાયેલાં જ હોય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ચૈતન્ય અને જડતા એ બન્ને વડે જોડાયેલાં જ છે. ૧૦૧

જેમ જળ અને અમૃતના ભેગા થવાથી ચંદ્રબિંબની સ્થિતિ હોય છે, તેમ ચૈતન્ય રૂપથી અને જડરૂપથી આ જગતની સ્થિતિનો આરંભ જોવામાં આવે છે. ૧૦૨ હે રામચંદ્રજી! જગતમાં જે પ્રકાશરૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે અગ્નિરૂપ છે અને જે કાંઈ જડરૂપ તથા તમરૂપ (અંધકારરૂપ) છે તે સોમનું શરીર છે, જેમ સમજો. ૧૦૩ જેમ બહારના આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય થવાથી રાત્રિનું અંધારું જતું રહે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ સૂર્યનો અનુભવરૂપે ઉદય થવાથી જન્મ-મરણ આદિ સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. ૧૦૪ જેમ અંધ-રાત્રે પ્રકાશવડે શોભતા ચંદ્રમામાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂર્યની પ્રભા હોવા છતાં પણ ચંદ્રની સત્તા વડે તે ઢંકાઈ જઈને અસત્ય જની લાગે છે, તેમ પોતાનું પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ, સોમરૂપ જડ-દેહમાં સત્તારૂપે સત્ય હોવા છતાં, દેહસત્તા વડે ઢંકાઈ જવાથી અસત્યવત્ બાસે છે. ૧૦૫ જેમ ચંદ્રમંડળમાં સૂર્યપ્રભારૂપે ગયેલો અગ્નિ ચંદ્રબિંબને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જીવરૂપે દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું ચૈતન્ય પણ દેહમાં, જીવતાં સુધી અહંભાવ આદિનો પ્રકાશ કરે છે. ૧૦૬ અન્યોન્ય સંબંધ થવાથી ચંદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી સૂર્યપ્રભા, જેમ ચંદ્રમંડળમાં ચંદ્રમારૂપ બની જાય છે, તેમ એ જીવરૂપ ચૈતન્ય પણ, જડદેહમાં અધ્યાસથી તે રૂપે બની જાય છે. ચૈતન્ય આત્મા, પોતે નિષ્ક્રય અને ઉપાધિશૂન્ય હોવાથી, તેની સ્થિતિ ચક્ષુ આદિક વડે જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ જેમ દીપદ્વારા પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેમ એ ચિત્તસત્તા પણ દેહરૂપ ઉપાધિદ્વારા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧૦૭ ચૈતન્યરૂપ આત્માનું, અજ્ઞાન વડે જ બાહ્ય દેહ આદિ વિષયમાં અહંમત્તાદિકથી બંધાવાપણું તે જ (સંસારનું) કારણ હોવાથી) સંસાર કહેણાય છે; અને અધ્યસ્ત સર્વ દેહોદિ વિષયો, સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સમજાઈ જઈ સર્વના

સંગથી રહિત જ શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચેતન્યનો લાભ થવો તે નિર્વાણ છે.<sup>૧૦૮</sup> જેમ ભીંત અને તેના પર પડતો સૂર્યનો પ્રકાશ, એ બન્ને અન્યોન્ય મળેલાં જ જણાય છે, તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીવચેતન્ય અને દેહ, એ બેય પરસ્પર મળીને જ સત્તારૂપે જોવામાં આવે છે; એવા વાણીનો વ્યવહાર હોવાથી તે મળેલાં છે અને એ જીવ તથા દેહ પણ અગ્નિસોમરૂપ જ છે.<sup>૧૦૯</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! અગ્નિની ( ચિત્સત્તાની ) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય તો ડૂકા ઉપાધિની નિવૃત્તિ કરી, નિરતિશય આનંદ આપનાર પરમ નિર્વાણમાં જ તે દેખાય છે; અને સોમની ( જડતાની ) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય તો, તે અતિશય જડ પાણી, પથ્થર વગેરેમાં જ જોવામાં આવે છે.<sup>૧૧૦</sup> પ્રાણુ ગરમ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી અગ્નિરૂપ છે અને અપાન શીતળ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી ચંદ્રરૂપ છે. એ બન્ને સુખમાર્ગમાં ગતિ કરવાવાળા છે અને છાયા-પ્રકાશની પેઠે તેમની સ્થિતિ પરસ્પર વિરોધવાળી છે.<sup>૧૧૧</sup> જ્યારે બહારનો શીતળ અપાનવાંચુ અંદર દાખલ થાય છે, ત્યારે તે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિમાં મૂળી જઈ તે રૂપે થાય છે અને જ્યારે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિ દહ્યસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી, સુખથી બાર આંગળ દૂર, બહારના પ્રદેશમાં બંધાય છે, ત્યારે તે શીતળ અપાનમાં મળી જઈ તે રૂપે બની બંધાય છે.<sup>૧૧૨</sup> અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબની પેઠે એ બન્નેનું અન્યોન્યમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ બહારનો સૂર્ય ભીંતમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચેતન્યરૂપ અગ્નિ, આધાર આદિ અકોમાં રહેલ ચંતુર્દેહ આદિ ક્રમણીની પાંખડીઓમાં રુકુરેલ વાણીરૂપી સોમને અનુભવદ્વારા પ્રગટ કરે છે.<sup>૧૧૩</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે રુકુરેલી ચેતન-સત્તા બ્રહ્માંડના આકારથી જેમ અગ્નિષ્ઠોમ કહેવાય છે, તેમ મનુષ્યોની ( વ્યધિદેહોની ) સૃષ્ટિમાં પણ શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે રુકુરેલી ચેતનસત્તા જ,

અગ્નિષ્ઠોમ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે.<sup>૧૧૪</sup> જે દેશમાં અંદર રહેલા પ્રાણરૂપ સૂર્યે બહાર રહેલા અપાનરૂપ સોમની સોળમી ( છેલ્લી ) કળા ગળી નથી, તે પ્રાણાપાનની સંધિના સુખથી બાર આંગળ છેટના પ્રદેશમાં બાહ્ય કુંભક વડે મનની ધારણા રાખી, તેમાં તમે સ્થિર થાઓ.<sup>૧૧૫</sup> જે દહ્યાકાશમાં બંધારનો અપાનરૂપ સોમ અંદરના પ્રાણપવનરૂપ સૂર્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કેવળ ચેતન્યની સ્થિતિ વડે તમે સ્થિર થઈ રહો.<sup>૧૧૬</sup> પ્રાણચેતન્યરૂપી સૂર્યની જે કાંઈ ગરમી છે તે અગ્નિરૂપ છે અને અપાનનું જે શીતળપણું છે, તે સોમરૂપ છે. એ બન્નેનો જે સ્થળમાં પરસ્પરનો મિલાપ થઈ, પ્રતિબિંબની પેઠે તુલ્યરૂપતા થઈ બંધાય છે, તે સૂક્ષ્મ ચેતન્યાકાશમાં તમે મનને સ્થિર કરો.<sup>૧૧૭</sup> હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! બહાર જેમ સૂર્યાદિકનું ગ્રહણ જોવામાં આવે છે, તેમ શરીરમાં પણ સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિનાં ગ્રહણ કલ્પવામાં આવે છે. જે અપાનની શીતળતા જઠરાગ્નિથી ગળાય તે સોમનું અગ્નિ ગ્રહણ થાય છે. બહારના અપાનવાયુની શીતળતાથી જે પ્રાણની ઉષ્ણતા ગળાય તે અગ્નિનું સોમથી ગ્રહણ કહેવાય છે અને સૂર્યના ગ્રહણનો ક્રમ તો ઉપર જણાવનામાં આવી ગયો છે. એ સર્વે ગ્રહણ થનાનો જે સૂક્ષ્મ કાળ છે, તેને એકાગ્ર મન વડે તમે જાણનારા થાઓ; ક્રમકે પુણ્યાદિકમાં બહારના ગ્રહણના સમયે, ઉપર જણાવેલ ગ્રહણ પાસે તુલ્યતા જોવાં અતિ તુચ્છ છે.<sup>૧૧૮</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! સંક્રાંતિ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને સંવત્સર આદિ કાળને, જેમ બહાર બહી શકીએ છીએ, તેમ પ્રાણ-અપાન આદિ દેહવાયુઓ વડે જ, એ સમજી અંદર પણ અનુભવમાં આવનાથી તમે જેમ વડાને જાણો છો તેમ પ્રત્યક્ષ જાણી શકો, તો જ આ યોગી-પુરુષોની પુણ્યકથામાં તમે શોભાવાળા રહો, નહિતર બીજા પ્રસંગમાં તમે



રોકાઓ, તો તેવી શોભાવાળા ગણાઓ નહિ. ૧૧૯

સંક્રાન્તિમુત્તરમધાયનમંગ સમ્યક્કાલં તથા  
વિપુવર્તો યદિ દેહવાતૈઃ । અંતર્વદિદ્ધમિવ વેલ્લિ  
યથાનુભૂતં ત્વછોમસેત્ર ન પુનઃ પરમમ્બુપેતઃ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો ‘અગ્નિષ્ઠોમવિચ્ચા-  
રણુ’ એ નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

## ૭૨મો સર્ગ

અણિમાદિ સિદ્ધિઓના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ હવાચ ॥

અણુતાં સ્થૂલતાં વાપિ યથા ગચ્છતિ યોગિનામ્ ।  
દેહો નામ તથા સમ્યગ્વક્ષ્યમાણમિદં શ્રુણુ ॥૧॥  
‘વસિષ્ઠ બ્રહ્મા:—યોગીઓનો દેહ, જે  
ક્રિયાથી અણુતાને અને સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય  
છે તે હું સારી રીતે કહું છું, તમે સાંભળો.’  
દૃઢ્યકમળના ચક્રની ઊર્ધ્વ (ઉપલી) પાંખડી  
ઉપર, સુવર્ણના ભરના જેવો અને વર્ષાઋતુમાં  
સંધ્યાકાળે ચમકતી વીજળીના જેવો ક્રાંતિ-  
માન અને પીળો અગ્નિકણુ રહે છે.<sup>૧</sup> જેમ વાયુ  
વડે બહારનો અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વૃદ્ધિના  
ઉપાયના જ્ઞાનથી એ અંદર રહેલો અગ્નિકણુ  
પણ વધી શકે છે. એ જકરાગ્નિ ચેતનરૂપ  
હોવાથી, વૃદ્ધિ પામ્યા છતાં પણ બહારના  
અગ્નિની જેમ દેહને નહિ બાળતાં, સૂર્યની જેમ  
અત્યંત પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨</sup> પ્રાતઃકાળની  
સંધ્યામાં પ્રથમ જ ઉઘ્ય પામતા બાલસૂર્યના  
જેવી ક્રાંતિવાળો એ અગ્નિકણુ, સુવર્ણને જેમ  
અગ્નિ ગાળી નાખે, તેમ કણુણુવમાં આખા  
દેહને અવયવોસહિત ગાળી નાખે છે; અર્થાત્  
દેહના પાર્થિવ ભાગને તેના ઉપાદાનરૂપ જળ-

ભાગમાં લીન કરી દે છે.<sup>૩</sup> ઉપર જણાવ્યા પ્ર-  
માણે માથાથી આરંભી પગ સુધી દેહ ગળી જાય  
છે. પછી તે અગ્નિકણુ, પોતાનો ઉષ્ણ સ્વભાવ  
હોવાથી, જળભાગની શીતતાને નહિ સહન  
કરતાં, ગરમી વડે એ જળભાગનું પણ શોષણ  
કરી, પોતે બુદ્ધો જ ચિતરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરમાં  
રહે છે.<sup>૪</sup> પાર્થિવ અને જલશરીરને પોતપોતાના  
ઉપાદાનકારણમાં લીન કરી, અવશેષ રહેલો એ  
અગ્નિકણુ જેમ પવનના ઝપાટાથી ઝાકળ ક્યાંય  
જતું રહે છે, તેમ પ્રાણમાં ક્ષોભ થવાથી પોતે  
પણ ક્યાંય (પોતાના ઉપાદાનરૂપ પ્રાણ આદિ  
પવનમાં) લીન થઈ જાય છે.<sup>૫</sup> તે વખતમાં કેવળ  
અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાની જેમ સુપુમ્ણા  
નાડીની બુદ્ધી પડેલી, યોગીની કુંડલિનીશક્તિ  
(જીવશક્તિ) સંસ્કારરૂપે રહેલા સૂક્ષ્મ દેહાકાશ-  
માં અવશેષ રહે છે.<sup>૬</sup> મન, બુદ્ધિ, જીવ આદિથી  
જેડાયેલી, લિંગશરીરમાં જ અહંકારને સંદેલી  
(સૂક્ષ્મરૂપ રાખનારી), નગરથી ઊર્ધ્વપ્રદેશમાં  
બહાર નીકળેલી ધૂમલેખાની પેઠે ચમત્કારથી  
યુગ્મેષ્ટ ગતિ કરવાની શક્તિવાળી એ યોગીની  
કુંડલિનીશક્તિ કમળ, શિલા, તુણુ, ભીત,  
પથ્થર, સ્વર્ગલોક અને ભૂલોક આદિમાં, ન્યાં ન્યાં  
પ્રવેશ કરી પાછી નીકળી જવા માટે યોગના કરે  
ત્યાં ત્યાં તે (સૂક્ષ્મભાવથી) પ્રવેશ કરી બહાર  
નીકળી જાય છે.<sup>૭</sup>

હે પ્રિય રામચંદ્ર! એ જ યોગીની કુંડ-  
લિનીશક્તિ, અગ્નિમાં પ્રથમ લીન કરી દીધેલા  
જળભાગને, ન્યારે પાછો કમ પ્રમાણે તેમાંથી પ્રકટ  
કરે છે, ત્યારે જેમ કૂવામાં નાખેલી ગોખ (ચામ-  
ડાની ડોલ) જળથી ભરાઈ જાય, તેમ તે રસથી  
ભરાઈ જાય છે. હે રામચંદ્ર! જેમ ચિત્રકારની  
બુદ્ધિમાં સ્ફુરેલી રેખા તેવા તેવા આકારે બહાર  
પ્રગટ થાય છે, તેમ રસથી પૂર્ણ થયેલી એ કુંડ-  
લિની શક્તિ પણ, પ્રથમ ખેંચી દીધેલા પાર્થિવ  
ભાગને પાછો પ્રગટ કરી, જેવા જેવા આકારની

x આ બ્રહ્માશીમા સર્ગમાં યોગીપુરુષને દેહનું  
અણુપણું તથા સ્થૂલપણું યવાના ઉપાયો, જ્ઞાનથી થતી  
સિદ્ધિ, પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ તથા તેની ભોગપ્રાપ્તિ એ  
કયા યુક્તિથી કહેવામાં આવ્યો.

ભાવના કરે તેવા તેવા આકાર (યોગસામર્થ્ય-થી) થઈ જાય છે.<sup>૧૦, ૧૧</sup> માતાના ઉદરમાં રહેલ કલ્પમાં (માંસપિંડમાં) અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહેલી બીજશક્તિ જ જન્મ હાડકાં, હાથ પગ આદિ સ્વલ્પભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ કુંડલિની જ અંદર હાડકાં આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૨</sup> હે રામચંદ્રજી! યોગીપુરુષની જીવશક્તિ, પોતાની ઇચ્છા અનુસાર, મેરુ આદિ મોટા પ્રમાણના આકારની કે તણ આદિ નાના પ્રમાણના આકારની જેવી દૃઢ ભાવના કરે તેવા આકારને તે પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૩</sup> અણિમાદિ સિદ્ધિઓ જે રીતે યોગથી સિદ્ધ થાય છે તે તમે સાંભળી ચકયા. હવે એ સિદ્ધિઓ જ્ઞાનથી શી રીતે મળી શકે, તે કહું છું તમે સાંભળો, કે જે આ કથા સાંભળ્યાનું મુખ્ય ભૂપણ છે.<sup>૧૪</sup> શુદ્ધ, નિર્વિકાર, અલક્ષ્ય, સૂક્ષ્મતર અને શાંત એક ચૈતનસત્તા જ સર્વજ છે. જગત કે જગતની ક્રિયા કરું તેમાં છે જ નહિ.<sup>૧૫</sup> એ ચૈતનસત્તા જ જ્યારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરેલા પોતાના આત્માને અધ્યાસથી વધારે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મેલથી મલિન થાય છે અને તે જીવ એવા નામથી ઓળખાય છે.<sup>૧૬</sup> જન્મ મૂઢ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની બાળકના મનમાં યદ્યપ્ત અસત્ય છતાં ભયથી સત્ય ભાસે છે, તેમ આ દેહ અસત્ય છતાં, જીવની દૃષ્ટિમાં માત્ર સંકલ્પની પ્રાંતિથી જ સત્ય જેવો લાગે છે.<sup>૧૭</sup> જ્યારે જ્ઞાનરૂપ દીપકથી પ્રકાશનો પૂર્ણ રીતે ઉદય થાય છે, ત્યારે સંકલ્પથી યથેર્થ જીવનું સઘળું અજ્ઞાન ચરદ્રઘ્નનું વાદળાંની પેઠે નાશ પામે છે.<sup>૧૮</sup> હે રામચંદ્રજી! જન્મ તેજ ખૂટી જવાથી દીવો ખુટાઈ જાય છે, તેમ સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થઈ જવાથી, દેહ પણ બાધિત (નહિ જેવો) થઈ જાય છે.<sup>૧૯</sup> જન્મ નિદ્રાનો નાશ થવાથી સ્વપ્ન જેવામાં આવતું નથી, તેમ સત્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, દેહ પણ (મિથ્યા હોવાથી) જેવામાં આવતો નથી.<sup>૨૦</sup> જે તત્ત્વ ન હોય તેમાં

તત્ત્વની પ્રાંતિ થાય એટલે જીવ દેહમાં બંધાય રહે છે, પરંતુ એક પરમાત્માની ભાવના કરવાથી તે જીવ દેહના બંધન વગરનો થઈ સુખી અને પરમ શોભાયમાન થાય છે.<sup>૨૧</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દેહાદિ અનાત્મપદાર્થમાં, આત્મબુદ્ધિ થવી એ હૃદયનો અંધકાર છે અને તે એવો તો દારણ છે, કે ખંઠારનો સૂર્યોદિ પ્રકાશ તેને ભેદી શકતો નથી.<sup>૨૨</sup> પોતાના આત્મામાં જ, એક આત્મબુદ્ધિ યવાથી સર્વમાં ફેલાઈને રહેતું નિર્મળ, નિરંજન, શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ હું છું, એવો જ્ઞાનરૂપ સૂર્ય જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે જ તે હૃદયનો અંધકાર (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે.<sup>૨૩</sup> બીજા દેહલાક આત્મજ્ઞાની પુરુષો, જેમાં જેવી ભાવના કરે તેમાં દૃઢ ભાવનાને લીધે તેમને તેવું જ દેખવામાં આવે છે.<sup>૨૪</sup> હે રામચંદ્રજી! મૂઢ ઝરના ક્રીડા વગેરે પણ દૃઢ ભાવનાના આગ્રહને લીધે, ઝરતું અમૃતની પેઠે ભક્ષણ કરે છે અને દૂધ, અન્ન આદિ અમૃતને, ઝરની દૃઢ પ્રાંતિથી ઝરની પેઠે માની અભક્ષ્ય ગણે છે.<sup>૨૫</sup> એવી જ રીતે દૃઢ સંકલ્પથી, જે ભાવના કરવામાં આવે તે તત્કાળ તેની જ રીતે સિદ્ધ થાય છે, એવાં અનેક દર્શાંતો લોકમાં વારંવાર જેવામાં આવે છે.<sup>૨૬</sup> આ દેહ સત્યપણથી એ જેવામાં આવે તો દેહરૂપે (સત્ય) દેખાય છે; પરંતુ એ અસત્ય ભાવથી દેહને એજ એ તો, સઘળું અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમય જ હોવાથી, પ્રભાકાશરૂપે જ ભાસે છે.<sup>૨૭</sup> હે સુશીલ રામચંદ્રજી! અણિમાદિ સિદ્ધિ મેળવવા માટે ઉપર જણાવેલી યુક્તિ તમારા સાંભળવામાં આવી. હવે એ વિષે બીજી યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો.<sup>૨૮</sup> જન્મ બંધારના વાયુમાં રહેલી કૂલની સુગંધી નાક પાસે જાય, તેમ રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના યોગથી, જીવને જ્યારે કુંડલિની ચક્રિતરૂપ ધરમાંથી બુદ્ધો પાડી, બીજના દેહમાં, જીવમાં કે બુદ્ધિમાં વેશવ ભોગવવા માટે દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે ચેષ્ટા વગરનો એ દેહ

લાકડાના જેવો જડ થઈ જાય છે. જમ ઝાડને પાણી પાનારો માળી, પોતાના હાથમાં રહેલા ઘડાના પાણીથી, જે જે ઝાડ કે લતાને પાણી પાવાને ઇચ્છે છે તેને તેને પાય છે, તેમ એ જીવને પણ સ્થાવરમાં કે જંગમમાં જે પદાર્થમાં પોતાને ઇચ્છા થાય તેની અંદર સારી રીતે વેલવેા ભોગવવાને યોજી શકાય છે.<sup>૨૯-૩૧</sup> કે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે પરકાયમાં પ્રવેશ કરી, સિદ્ધિના વૈભવો ભોગવી રહ્યા પછી, એ જીવને પોતાનું પૂર્વનું શરીર રહેલું હોય તો તેમાં; અથવા ખીજું જે કાંઈ પોતાને રહે તેમાં જટલા કાળ સુધી ઇચ્છા હોય તેટલા કાળ સુધી પ્રવેશ કરે છે અથવા એ યોગીપુરુષ પરકાય પ્રવેશ કરી, વૈભવો ભોગવ્યા પછી સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પોતાના ચૈતન્યચત્કારથી સર્વ સ્થાવર-જંગમ દેહોમાં, તેના જીવોમાં અને સત્ત્વાદિ ગુણોમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે.<sup>૩૨,૩૩</sup> યોગથી મજેલા એશ્વર્યથી ભરપૂર થયેલો એ જીવ નિત્ય, સ્વપ્રકાશ અને નિર્દોષ પોતાના આત્મસ્વરૂપને આજખી, જે જે ઇચ્છા કરે તે તે તટકાળ મેળવે છે; પરંતુ અજ્ઞાનનું પડળ ખસી જવું એ જ પરમ-પદ છે, એમ વિવેચી પુરુષોનું માનવું છે.<sup>૩૪</sup>

જ્ઞાત્વા સદામ્બુદિત્વમ્જિત્ત્વદોષમીશોયઘ-  
ઘથા સમભિવાંછતિ ચિત્ત્રકાશઃ । પ્રામોતિ તત્ત-  
દચિરેણ તથૈવ રામ સમ્યક્પદં વિદુરનાવરણત્વમેવ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
અકરણુના પૂર્વાર્ધનો ‘અણિમાદિ-  
લાભયોગોપદેશ’ એ નામનો  
સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૮૩ મો\*

### કિરાટની કથા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અગ્નિમાદિગુણૈશ્વર્યયુક્તા સા નૃપમામિની ।

एवं बभूव चूडाला घनाभ्यासवती सती ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-શિખિન્વજરાજની રાણી

ચૂડાલાએ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણાધાર આદિ યોગનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, અણિમાદિ સિદ્ધિઓનું એશ્વર્ય મેળવ્યું.<sup>૧</sup> મોહની નિવૃત્તિ થઈ જવાને લીધે અને તાપોનો નાશ થઈ જવાથી, ગંગાના જવી નિર્મળ અને શીતળ એ ચૂડાલાએ, આકાશમાર્ગ વડે ગમન કરવા માંડ્યું,<sup>૨</sup> સમુદ્રરૂપ શુદ્રમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો અને ઇચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પણ ફરવા માંડ્યું.<sup>૩</sup> જે રાણી પોતાના પતિના વક્ષસ્થળમાંથી અને ચિત્તમાંથી એક ક્ષણમાત્ર પણ દૂર ગયેલ ન હતી, એ જ ચૂડાલા પોતાના યોગસામર્થ્યથી લક્ષ્મીની જમ રાજ્યોમાં અને જગતમાં ફરતી હતી.<sup>૪</sup> બીજાનીના ઝખકારા જેવાં ચળકતાં ધરેણાંથી શણગારેલી એ રાણીએ મેઘમાળાની જમ અનેક પર્વતોમાં અને પૃથ્વીમાં ફરવા માંડ્યું.<sup>૫</sup> જેમ સૂર્યનો તાંતણે લીધેલાં મોતીમાં સુખથી પ્રવેશ કરી શકે, તેમ તણુ, લાકડું, પાપાણુ, પ્રાણી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ, એ સર્વમાં તે નિર્વિઘ્ને પ્રવેશ કરતી હતી.<sup>૬</sup> મેરુ પર્વતના ઉપરનાં શિખરોમાં, લોકપાલનાં નગરોમાં તથા દિશાઓમાં અને આકાશમાં રહેલાં સર્વ સ્થાનોમાં તે વિહાર કરતી હતી.<sup>૭</sup> પક્ષી, જૂત, પિશાય, નાગ, કેવ, દાનવ, વિદ્યાધર, અપ્સરા અને સિદ્ધ એ વગેરે સાથે તે વાર્તાલાપ આદિ વ્યવહાર

\* આ ત્યાસીમા સર્ગમાં ચૂડાલાની સિદ્ધિના વૈભવો, શિખિન્વજરાજનું અજ્ઞાન અને શુરુપદેશની સફળતાના સંબંધમાં કિરાટના આખ્યાનનું તર્જન કરવામાં આવેશે.

કરતી હતી.<sup>૭</sup> એ ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતનો લાભ થવા માટે, ઘણી વાર વખતોવખત બોધ કર્યો; પરંતુ રાજાને તેથી કંઈ જ્ઞાન થયું નહિ.<sup>૮</sup> જમ બાળક વિદ્યાના ખરા સ્વરૂપને ન સમજી શકે, તેમ ઉપર બાણાબ્યા પ્રમાણે યોગ-ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોવાળી એ ચૂડાલાનું ખરું સ્વરૂપ આટલા કાળ સુધી શિષ્યિવજ રાજાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર તે એટલું જ સમજતો હતો કે, મારી રાણી અનેક કુળાઓમાં કુશળ અને રમણીય છે.<sup>૯, ૧૦</sup> શુદ્રને જમ યજ્ઞક્રિયા દેખાડવામાં નથી આવતી, તેમ એ ચૂડાલા રાણીએ પણ આત્માને નહિ ઓળખનાર એ શિષ્યિવજ રાજાને પોતાની સિદ્ધિઓની શોભા દેખાડી નહિ.<sup>૧૧</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે સમર્થ ગુરુ મહારાજ ! ચૂડાલા રાણી મહાસિદ્ધ અને પૂર્ણ યોગાભ્યાસવાળી હતી, છતાં તેના યત્નથી પણ રાજાને બોધ થયો નહિ, તો પછી બીજાને તો શી રીતે થાય ?

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—રઘુકુળને દીપાવનાર હે રામચંદ્રજી ! ઉપદેશનો જ ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો છે તે તો માત્ર \* તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગ્ચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રજ્જનિષ્ઠૃષ્ઠ । ઇત્યાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદાને પાળવા માટે છે. બાહ્ય શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ જ્ઞાન મેળવવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે. કેવળ શાસ્ત્રથી જ કે કેવળ પુણ્યથી જ પોતાનું ખરું તત્ત્વ જાણતું નથી; પરંતુ જમ સર્પના પગ ગૂઢ હોવાથી સર્પ પોતે જ તેને દેખે છે, તેમ નિર્દિધ્યાસન વડે સાક્ષાત્કાર થવાથી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લે છે.<sup>૧૨-૧૪</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે મહારાજ ! જમ આપ કહો છો તેમજ બો હોય તો, આ જગતની મર્યાદામાં ગુરુપદેશને પણ આત્મજ્ઞાનમાં કારણરૂપે

\* તે પ્રહને જાણવા માટે હાથમાં સન્નિધા લઈ (વિનય અને જિજ્ઞાસા બતાવવા) શિષ્યે સંસ્કારી, વિદ્વાન અને પ્રહનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું.

બતાવ્યો છે, તે ક્રમ અને કથે દ્વારે ઉપકારક છે !

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—વિંધ્યાટપીના તૃણ અને લતાદિવાળા એક જંગલમાં કુટુંબી બ્રાહ્મણની જમ ખૂબ જ ધનદોલત હોવા છતાં કંજૂસ કોઈ એક દિરાટ\* રહે છે.<sup>૧૫, ૧૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! એક દિવસ તે ક્યાંક જતો હતો, તેવામાં વિંધ્યાટપીના ઘાસના ઘેરાથી ઢંકાયેલા, કોઈએક પ્રદેશમાં તે દિરાટની એક કોડી પડી ગઈ.<sup>૧૭</sup> એ એક કોડી મળે તો તેમાંથી સમય જતાં (વેપાર વડે) ચાર કોડી થાય, તેમાંથી પછી આઠ પેલા થાય અને પછી ક્રમે કરીને એ એક જ કોડીમાંથી સો, હજાર, બેહજાર કોડીઓ મળે એવો વિચાર ચિત્તમાં આવવાથી, એ કંજૂસે કોડીને માટે યત્ન વડે ઘાસ, ફેતરાં આદિ સર્વ જગોએ, તૃણ દિવસ સુધી શોધ કરી.<sup>૧૮, ૧૯</sup> દીનપણથી રાતદિવસ આજસ ત્યાગીને, એ દિરાટ શોધમાં એવો તો તત્પર રહ્યો, કે બીજા માણસોની હજારો મરકરીઓ ઉપર પણ તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ.<sup>૨૦</sup> એમ તૃણ દિવસ સુધી શોધ કરતાં છેવટે તે જંગલના પ્રદેશમાંથી, તેને પૂર્ણચંદ્રના જેવો ચળકતો એક મોટો ચિંતામણિ મળ્યો.<sup>૨૧</sup> તે મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થઈ, ઘેર આવીને તે જગતના સઘળા વૈભવોને ભોગવનારે, દરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી રહિત અને મહાસુખી થઈ રહ્યો.<sup>૨૨</sup> એ પ્રમાણે જમ દિરાટે રાતદિવસ મનમાં ઘ્લાનિ ન લાવતાં, કોડીની શોધ કરી તો આખા જૂમાંડળના જેવો મહામુલ્યવાન ચિંતામણિ તેને મળ્યો; તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રના ઉપદેશથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે. જમ કોડી શોધવા જતાં દિરાટેને ચિંતામણિના લાભ થયો, તેમ ગુરુપદેશના ક્રમથી શાસ્ત્રનાં શ્રવણ પછેર મારફત જ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી મળે નહિ તેની શોધ કરતાં મનન-નિર્દિધ્યાસનદ્વારા અપરોક્ષ-જ્ઞાનનો લાભ થઈ બળ છે.<sup>૨૩, ૨૪</sup> હે નિષ્પાપ

\* ગામડાના ફેરી કરનાર વાણિયો.

રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રાદિકનું શ્રવણ કર્યું આદિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામેલા મનનો વ્યાપાર છે અને શ્રદ્ધા એ પોતે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, જ્યોતી ગુરુના ઉપદેશમાનથી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો કે ગુરુપદેશદ્વારા તત્ત્વ સમજાય છે, પરંતુ તેનો સાક્ષાત્કાર તો મનન-નિદિધ્યાસન આદિથી અત્યંત સ્વચ્છ થયેલી શિખ્યની બુદ્ધિ વડે જ સાધ્ય છે. જમ કોડીને શોધ્યા વિના કિરાટને ચિંતામણિનો લાભ થાત નહિ, તેમજ ગુરુપદેશ વિના આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પણ થાય નહિ. <sup>૨૫, ૨૬</sup> જમ ચિંતામણિ મળવામાં કોડી સાક્ષાત્ કારણરૂપ ન છતાં પણ તેની શોધ માર-ફત કારણરૂપ ગણી શકાય છે, તેમ ગુરુનો ઉપ-દેશ પણ મોક્ષરૂપ મહાપ્રયોજનવાળા આત્મત-ત્ત્વને જાણખવામાં, સાક્ષાત્ કારણરૂપ નહિ છતાં પણ શ્રવણ-મનનાદિદ્વારા કારણરૂપ થાય છે. <sup>૨૭</sup> હે રામચંદ્રજી ! મોટાઓને પણ મોહમાં નાખ નારી આ માયાશક્તિ તમે જુઓ કે, કાંઈક શોધવા જતાં વળી તેતું કંઈક કંઈક ખીજુ જ મળી આવે છે. <sup>૨૮</sup> પુરુષ કાંઈક કર્મ કરે છે અને પાછો કાંઈ જુદી જ જાતનો તેને (કિરાટની જમ) કંઈ-નો લાભ થાય છે. એવું આ ત્રણેય લોકમાં જોવા-માં આવે છે, માટે આત્મજ્ઞાન થયા પછી મોટા બાકી રહેલાં કર્મો કરીને સંગતો ત્યાગ કરી કાળ વીતાવેના એ જ કલ્યાણકારક છે. <sup>૨૯</sup>

અન્યત્કરોતિ પુરુષઃ ફલમન્યદેવ પ્રાપ્નોતિ  
યત્ત્રિપુ જગત્સ્વલોકાયતે ચ । તસ્માદનન્તર-  
ભવસ્ય જગદ્ભ્રમસ્ય શ્રેયોતિવાહનમસંગમનિ-  
ચ્છયૈવ ॥ ૨૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયજીમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કિરાટોપાખ્યાન'

એ નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૮૪ મો

શિખિધ્વજનો વૈરાગ્ય અને વનગમન

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

તતઃ શિખિધ્વજો રાજા તત્ત્વજ્ઞાનપદં વિના ।

આજગામ પરં મોહં તમોઽધત્તમિવા પ્રજાઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! ત્યાર પછી

જમ સંતાન નાશ પામવાથી પુરુષ શોકથી અધ-ખની બન્યો, તેમ શિખિધ્વજરાજા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ શાંતિ વિના ખૂબ દુઃખી થતો હતો. <sup>૧</sup> ચિત્તમાં દુઃખરૂપ અગ્નિ સળગવા લાગતાં, પોતાના સામંત આદિ સ્નેહીમંડળે પ્રાપ્ત કરાયેલી વિભૂતિઓ પણ દેનતાના ભડકા જેવી લાગતાં, તેતું મન કાંઈ પણ આનંદ પામતું ન હતું. <sup>૨</sup> પારધિના બાણથી બચી ગયેલા (ભયાતુર) હરણની જમ એ રાજાનું ચિત્ત પણ એકાંત દેશોમાં, દિશાઓમાં, પાણીનાં ઝરણાં-વાળાં સ્થાનોમાં અને શુદ્ધાઓમાં જઈને રહેવાની ઇચ્છા કરતું હતું. <sup>૩</sup> હે રામચંદ્રજી ! તમારી જમ, એ રાજાને પણ તેના અનુચરો જ ધારણા અને વિનયનાં વચનો વડે બોધ કરી દિવસનાં કર્મો કરાવતા હતા. <sup>૪</sup> ત્યાગી પરમહંસની પેઠે નિરંતર અત્યંત વૈરાગ્યવાળો અને શાંત બુદ્ધિનો એ શિખિધ્વજ રાજા પોતાની રાજ્યસફ્તમી ભોગવવા-માં પણ ખેદ પામતો હતો. <sup>૫</sup> હે વિવેકી રામ-ચંદ્રજી ! દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને પોતાનાં માણ-સો, એ સર્વને તે રાજા ગાય, પૃથ્વી અને સુવ-ર્ણ આદિનું દાન આપતો હતો. <sup>૬</sup> તેણે તપ કરવા માટે કૃષ્ણ્યાદ્રાણાદિ\* પ્રતો કરવા માંડ્યાં અને

\* આ ચોરાશીમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજાનો વૈરાગ્ય, ચૂકાલાનું સમજાવવું તથા વનમાં રાત્રિએ રાજાનું નીવળવું અને છેવટે મદરાગ્યમાં સ્થિતિ થવી; એ કથા કહેવામાં આવશે

\* ચંદ્ર બીજથી આરંભી પોતાની એક એક કળા વધારી પૂર્ણિમાએ પૂરી કળાવાળો થાય છે અને પછી એક એક કળા ઘટાડી અમાસે કળા વિનાનો થાય છે, તેમ બીજથી એક એક કોગિયાનો વધારો કરી પૂર્ણિ-

વનોમાં, તીર્થોમાં તથા બીજાં ઠેકાણાંક પુણ્યસ્થા-  
નોમાં ફરવા માંડ્યું;<sup>૭</sup> તે પણજન દ્રવ્ય વિનાની  
પૃથ્વીને દ્રવ્યની આશાથી ખોદનાર પુરુષ દ્રવ્ય  
ન નીકળ્યાથી સંતોષ ન પામે, તેમ રાજનું મન  
પણ એથી કંઈ સંતોષ પામ્યું નહિ.<sup>૮</sup> તેનું શરીર  
રાત્રિ-દિવસ ચિંતારૂપ અગ્નિથી શોષાવા લાગ્યું  
અને સંસારરૂપ એક મહાવ્યાધિના ઔષધના  
વિચારમાં તે લાગ્યો.<sup>૯</sup> ચિંતાથી પરવશ થઈ  
જવાને લીધે દીન બની ગયેલો એ રાજ, વૈરા-  
ગ્ય વડે ખેદ પામેલી બુદ્ધિથી મોટા વૈભવોથી  
ભરેલા પોતાના રાજ્યને પણ ઝેર જેવું સમજી  
પાસે રહ્યા છતાં પણ તે પર લક્ષ્ય આપતો ન  
હતો.<sup>૧૦</sup> રાજ્યે એક દિવસ એકાંતમાં પોતાની  
પાસે બેઠેલી એ ચૂડાલા રાણીને મધુર વાણીથી  
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧૧</sup>

શિખિન્દ્રજરાજ બોલ્યો:-બ્રહ્મા લાંબા  
કાળસુધી મેં રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો અને વૈભવો  
પણ ભોગવ્યા. હવે તો મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન  
થાય છે, જ્યાં હું વનમાં જવાને ધારું છું.<sup>૧૨</sup> હે  
દામળ અંગવાણી! વનમાં રહેનારા મુનિને સુખો  
કે દુઃખો, વિપત્તિઓ કે સંપત્તિઓ એ કશું  
આવતું નથી.<sup>૧૩</sup> વનમાં રહેનાર પુરુષને દેરાના  
નાશની કે રણસંગ્રામમાં થતા માણસોના ક્ષયની  
ખીડા ખમવી પડતી નથી, તેથી રાજ્યના કરતાં  
પણ વનવાસમાં વધારે સુખ છે, એમ હું માનું  
છું.<sup>૧૪</sup> હે સુંદર મુખવાણી! હે સુંદરી! વનની  
ધટાઓ, તમારા જેવી સુંદર સ્ત્રીને સુખ આપે  
છે; કારણકે તે વનની ધટાઓને કળીઓરૂપે સ્તનો  
છે, નવા અંકુરોરૂપે હાથ છે, માંગરોરૂપે બળ  
છે, ઘોળા મેઘોરૂપે સુંદર વસ્ત્ર છે, રસરૂપે અંગ-  
નો રાગ છે, પુષ્પોના અલંકાર છે, સોનાની  
શિલાઓરૂપી નિર્તર્ય છે, તરંગવાળી નદીઓ  
મોતીના હાર છે, લતારૂપી સખીઓ છે, યુગલાં-

રૂપી બાળબચ્ચાં છે, ભરમાઓરૂપી નેત્ર છે, પુષ્પ-  
વાળી લતાઓ અંગના અવયવો છે; એ લતાઓ  
કુદરતી રીતે સુગંધી અને સ્વાદિષ્ટ ફળો જમાડી  
આનંદ આપે છે; તે શીતળ અને નિર્ભળ અવ-  
યવોથી આલિંગન આપે છે અને તરંગોના ઝર-  
વાથી અધરામૃતનું પાન કરાવે છે.<sup>૧૫-૧૬</sup> એકાં-  
તમાં રહેવાથી મન જેવું શુદ્ધ અને પ્રસન્ન રહે  
છે, તેવું અંદ્રલોકમાં કે બ્રહ્મલોકમાં અથવા ઇન્દ્ર-  
લોકમાં રહેવાથી પણ પ્રસન્ન રહેતું નથી. હે પ્રિયે!  
આ મારા ઉત્તમ વિચારમાં તારે વિદ્ય નાખવું  
ન બેઠ્યે; કેમકે કુલીન સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં પણ  
પોતાના પતિની ઇચ્છાનો ભંગ કરતી નથી.<sup>૨૦૨૧</sup>

ચૂડાલા બોલી:-હે પ્રિય પતિ! જન કાળ-  
ક્રમના નિયમ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં પુષ્પ અને  
શરદઋતુમાં ફળ શોભે છે, તેમ જ સમયમાં જ  
કામ કરવું યોગ્ય હોય, તે સમયમાં જ તે કરવા-  
માં આવે તો શોભે છે; પણ જો તેથી ભ્રમરું જ  
બને તો તે શોભતું નથી.<sup>૨૨</sup> વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે,  
જનો ઢેહ ધરડો થઈ ગયો હોય તેવાઓને વન-  
વાસ કરવો ઘટે છે, પરંતુ તમારા જેવા યુવાનોને  
એ વાત ઘટતી નથી; માટે મને તે ઠીક લાગતું  
નથી.<sup>૨૩</sup> હે મહારાજ! જ્યાં સુધી આપણે યૌવ-  
નથી રહિત થયાં નથી ત્યાં સુધી પુષ્પોના સમૂ-  
હથી રહિત નહિ થયેલાં વૃક્ષોની પેઠે ધરમાં  
શોભીએ છીએ.<sup>૨૪</sup> જ્યારે પુષ્પોને ધારણ કરના-  
રી લતાઓનાં પુષ્પો જેવા ઘોળા વાળવાળી વૃદ્ધા-  
વસ્થા આવશે, ત્યારે આ હંસો જન સરોવર-  
માંથી જતા રહે, તેમ ધરમાંથી બહાર નીકળી  
વનમાં જઈયું.<sup>૨૫</sup> હે રાજા! યોગ્ય વખત થયા  
વિના પ્રજ્ઞરક્ષણના કામને છોડી દેનાર રાજાને,  
રાજ્યનાં ઠેકાણાં છિદ્રો ઉઘાડ્યાં થઈ જવાને લીધે  
મોટું પાપ લાગે છે.<sup>૨૬</sup> નહિ કરવાનાં કાર્યોથી  
રાજાને તેના નોકરો પરસ્પર સલાહ કરી રાષ્ટ્રી  
રાખે છે અને પ્રજા પણ તેને તેનાં કામ કરતાં  
અટકાવે છે.<sup>૨૭</sup>

આ સુધી પંદર કોળિયા વધારવા અને પછી એકએક  
વ્યાસવા તે વ્રતને આંધાયણ વ્રત કહે છે.

શિખિધ્વજરાજ યોદ્ધાઓ:-હે કમળ જનાં નેત્રવાળી રાણી ! મેં ધારી રાખેલા વિચારમાં વિશ્વ નાખવાનું બંધ કર, કેમકે હું અહીંથી દૂર એકાંત વનમાં ગયેલો જ છું એમ તું સમજજ. <sup>૨૮</sup> હે કામલાંગી ! તું બાળક અને મૃદુ અવયવોવાળી છે, માટે તારે વનમાં આવવું નહિ; કેમકે પુરુષો-થી પણ વનના પ્રદેશમાં સુરેકેલીથી જઈ શકાય છે. <sup>૨૯</sup> જમ વનમાં થયેલી ફૂલની માંજરા (ઉપવનમાં થયેલી માંજરા કરતાં કઠિન હોય તો પણ) તલવારની ધાર સહન કરી શકે નહિ, તેમ સ્ત્રીઓ ગમે તેવી કઠિન અંગવાળી કે મજબૂત મનની હોય તો પણ તે વનમાં રહેવાને અશક્ત જ છે. <sup>૩૦</sup> હે ઉત્તમાંગી ! તારે તો રાજ્યમાં જ રહી તેનું રક્ષણ કરવું; કારણ કે પતિ ક્યાંય બહાર જાય ત્યારે કુટુંબનો ભાર ઉઠાવેના એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ જ છે. <sup>૩૧</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ:-હે રામ ! ચંદ્રનાં જવા સુંદર મુખવાળી પોતાની પત્નીને ઉપર પ્રમાણે કહી રાજ સ્થાન કરવા માટે બિચ્ચો અને સધણ દિવસનું કામકાજ તેણે કયું. <sup>૩૨</sup> જમ હવે પછી શિખિધ્વજરાજ સધણું પ્રજનું કામકાજ બંધ કરી સધળા મનુષ્યોથી ન જઈ શકાય તેવા વનમાં જશે, તેમ સૂર્યનારાયણ પણ પ્રજનું સધણું કામકાજ બંધ કરી સર્વ મનુષ્યોથી દુઃખ વડે ન જઈ શકાય તેવા અસ્તાયણ પર્વતમાં આલ્યા ગયા. (આથમી ગયા.) <sup>૩૩</sup> જમ પોતાના ધરમાંથી નીકળેલા રાજની પછવાડે અનુરાગવાળી (પ્રેમથી બંધાયેલી) ચૂડાલા હવે પછી જશે, તેમ સૂર્યનારાયણની પછવાડે પણ અનુરાગવાળી (લાલ થઈ ગયેલી) તેની પ્રભા પોતાના ફેલાયેલા રૂપને સંઘાત્રી લઈ અનુસરતી હતી. <sup>૩૪</sup> કેમ બહે પોતાની સખી ગંગાજીને ધારણ કરનારા અને ભસ્મ વડે ભૂખરા થઈ ગયેલા મહાદેવજીને યમુના પોતે આલિંગન આપતી હોય તેમ રાત્રિએ જગતનો આશ્રય કર્યો. જ્યારે સંધ્યાકાળનાં વાદળાં-

ઝોડ પી ઇંતપંક્તિ ધારણ કરનારી અને તમાલરૂપ બાળકાને ખોળામાં ધારણ કરનારી દિશાઓએ પોતાનો આછો પ્રકાશ ફેલાવ્યો; જ્યારે દિવસની શોભા અને સૂર્યનારાયણ એ બંને સ્ત્રીપુરુષ દેવતાઓના બગીચાઓથી શોભાયમાન એવા મેરુપર્વતના ઉત્તરભાગમાં રમણ કરવાને માટે ગમન કર્યું; જ્યારથી સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણો પાપની માફક દૂર થયાં હતાં, તે મેરુપર્વતના પૂર્વભાગમાં જ્યારે રાત્રિ અને ચંદ્રમાડ પી બંને સ્ત્રીપુરુષે ફરીવાર રમણની ઇચ્છાથી આગમન કર્યું, ત્યારે આકાશરૂપ દીવાલમાં વીખરાયેલા તારાગણ દેખાવા લાગ્યા. બહે કે દિશાઓડ પી રમણીયોએ ધાણી ફેંટી ન હોય તેવો તે શોભતો હતો. <sup>૩૫-૩૬</sup> ચંદ્રરૂપી મુખથી સુશોભિત, અંધકારથી શ્યામ; (પોતાના પતિને શોધવાથી) થાકી ગયેલી, પુષ્પરૂપ સુંદર હાસ્યવાળી અને કુસુદ પુષ્પરૂપ સ્તનવાળી રાત્રિ યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ, <sup>૪૦</sup> ત્યારે સાયંસંધ્યા આદિ નિત્યકર્મ કરી, મૈનાક પર્વત જમ સમુદ્રમાં જાય તેમ પોતાની પત્ની ચૂડાલા સાથે રાજ શયનરૂઢમાં ગયા. <sup>૪૧</sup> પછી જ્યારે અર્ધરાત્રિનો સમય થયો, કે જ વખતે એ પ્રદેશમાં કોઈ પણ જાતનો શબ્દ સંભળાતો ન હતો અને ગાઠ નિદ્રારૂપ શિલાની અંદર, સર્વ મનુષ્યો લીન થઈ ગયાં હતાં તથા કામળ ઝાછાડવાળા પોતાના શયનમાં સૂતેલી ચૂડાલા રાણી પણ કમળ ખીડાઈ જવાથી બેભાન બની ગયેલી ભમરીની પેઠે, નિદ્રામાં લીન થઈ ગઈ હતી; તેવે વખતે જમ ચંદ્રજીના મોક્ષકાળમાં રાહતું મુખ ધીરે ધીરે ચંદ્રમાની પ્રભાને પૂર્વ આદિ દિશા તરફથી મૂકવા માંડે છે, તેમજ અતિ નજીક સૂતેલી, પોતાની રાણીને રાજ્યે પણ ધીરે ધીરે છોડવા માંડી. <sup>૪૨-૪૬</sup> સૂતેલી રાણીએ અર્ધભાગમાં દબાવેલ ઝાછાડવાળા એ શયનમાંથી, જમ વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીની કાંતિવાળા અને ચંચળ તરંગોથી શોભતા ક્ષીરસાગરમાંથી બીડે, તેમ

શિષિધ્વજરાજ પણુ જીક્યો.<sup>૪૫</sup> 'હું રાત્રિચર્યા માટે બહુ છું' તમે સર્વ અહીં જ રહેા' એ પ્રમાણે પોતાના સેવકાને કહી, તેઓની ત્યાં જ યોજના કરી, રાજ પોતે શહેરથી બજાર નીકળ્યો. નિરપૂઠ થઈ ગયેલા એ રાજાએ 'હે રાજલક્ષ્મી! તને હવે નમસ્કાર છે' એમ કહી, પોતાના દેશથી બહાર નીકળી, જમ ઠાઈ નંદ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે તેમ માત્ર પોતે એકલાએ જ, અતિ ભયાનક મોટા જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૪૬, ૪૭</sup> ધાટા અંધકારવાળી લતાઓથી ભરેલું, ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી મહાભયાનક એવું એ મોટું જંગલ અને ધાટા અંધકારથી ભરેલી, તથા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી ભયંકર લાગતી એ રાત્રિ, એ બન્નેનું રાજાએ સાથે જ ઉલ્લંઘન કયું. (અર્થાત્ રાત્રિ પણુ જતી રહી અને એ મોટા અરણ્યનો પણુ છેડા આવી ગયો.)<sup>૪૮</sup> સવાર સુધીમાં મહાભયાનક જંગલને ઝાળંગી, આખા દિવસને પણુ માર્ગમાં જ વીતાવી, ઠાઈ એક વનભૂમિમાં સૂર્યનારાયણની સાથે (સાયંકાળે) તે રાજાએ પેણુ વિશ્રામ લીધો.<sup>૪૯</sup> સૂર્યસ્ત થયાથી, તે રાજાએ સ્નાનાદિ કરી, કાંઈક ક્ષ્ણાદિકને આહાર કરી, તે રાત્રિ ત્યાં જ ગાળી. વળી પ્રાતઃકાળમાં જીઠી, ઢેટલાંક નગરો, દેશો, પર્વતો અને નદીઓ તેણે પસાર કર્યાં. એ પ્રમાણે બાર રાત્રિ વીત્યા પછી મંદરાચળની નજીક રહેલું, અન્ય મનુષ્યોથી દુઃખ વડે જઈ શકાય તેવું, જનસમુદાયથી અને નગરોથી અતિ દૂર, વાંસના ઘોરિયા કે પરનાળાં વાટે બળબળ વહેતાં વાવનાં પાણી વડે પોપણ પામી અતિ બળવાન થયેલાં વૃક્ષોવાળું, શિથિલ થઈ ગયેલાં (જૂનાં) વેદીનાં (એક જાતની યજ્ઞભૂમિનાં) સ્થાનોથી, પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણોના આશ્રમોની સુચના આપનારું, ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓથી રહિત, સિદ્ધ પુરુષો-

ને સેવના લાયક, લતાઓના સ્થાનરૂપ, પ્રાણને પોપણ આપનારાં કૃણાથી ભરપૂર થઈ ગયેલ, વૃક્ષોથી અને લતાઓથી ખીચાખીચ ઠાઈ એક વન હતું ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.<sup>૫૦-૫૪</sup> તે વનની અંદર લીલા ધાસવાળા પ્રદેશથી રથામ, કૃણવાળાં વૃક્ષોથી શોભતા, સિન્ધ, શીતળ, શુદ્ધ, સરખા અને જળવાળા ઠાઈ એક પ્રદેશમાં, જમ વર્ષાકાળ વીજળીવાળાં રથામ વાદળાંઓ વડે પાંજરા જેવો ગોળ આકાર બનાવી દે છે, તેમ એ રાજાએ મંજરીવાળી વેલોથી પોતાને રહેવાને માટે એક પર્ણકુટી બનાવી. ડામળ વેણુકંડ, કૃણપાત્ર, ભોજનપાત્ર, અર્ધપાત્ર, પુષ્પપાત્ર, અક્ષમાળા, કમંડલુ, ટાઢ મટાડવાને માટે કંથા (આઢવાની ગોઢડી) દર્ભાસન અને મૃગચર્મ એટલા પદાર્થો રાજાએ પર્ણકુટીમાં લાવી રાખ્યા.<sup>૫૫-૫૮</sup> જમતમાં જમ બ્રહ્માએ પ્રથમથી જ સર્વ પદાર્થોને માટે કમ બાંધી રાખ્યો છે, તેમ એ રાજાએ બીજું પણુ જ કાંઈ તપસ્વીના કાર્ય માટે યોગ્ય લાગ્યું, તેની પણુ એ પર્ણકુટીમાં ગોઠવણુ કરી રાખી. એ રાજાએ પ્રાતઃકાળના પહેલા પહોરમાં સંધ્યા કરીને પછી જપ કરવા માંડ્યો. બીજા પહોરમાં ફૂલ, દર્ભ, લાકડાં આદિ વીણવાનું કામ તેમજ સ્નાન અને દેવપૂજન કરવા માંડ્યું.<sup>૫૯, ૬૦</sup> પછી કાંઈક વનનાં કૃણ, કંદ તથા કમળ આદિનું ભક્ષણ કરી, પાછો જપરાયણ રહી, ત્રિતેદ્રિય શિષિધ્વજરાજ એકલો જ રાત્રિ પસાર કરતો હતો.<sup>૬૧</sup> એ પ્રમાણે મંદરાચળની પાસેના પ્રદેશમાં, પર્ણકુટી બાંધી, તેની અંદર ખેદ પામ્યા વિના પ્રસન્નતાથી જ એ રાજાએ દિવસો ગાળવા માંડ્યા. પ્રથમ અનુભવમાં આવેલો નવો રાજવિલાસ તેના સ્મરણમાં પણુ આવ્યો નહિ; કેમકે દૈવ્યમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી રાજ્યલક્ષ્મીઓ ઢાના મનનું હરણુ કરી શકે છે? અર્થાત્ ઠાઈ પણુ વિવેકી પુરુષના મનનું હરણુ કરી શકતી નથી.

इति दिवसमखेदं मंदरोपांतकच्छे विरचित

\* નંદરાજાએ સમુદ્રમાં નાણું સંતાડ્યું હવું તે લેવા માટે જતા નવ નંદ થયા હતા.



ઉદજેતર્માલવેશો નિનાય । નવનૃપતિવિલાસં તં  
ન સસ્માર કં વા સ્ફુરતિ હૃદિ વિવેકે રાજ્ય-  
લક્ષ્મ્યો હરન્તિ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજરાજ-  
ન્યા' એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૮૫ મો

ચૂડાલા પતિ પાસે વનમાં ગઈ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं शिखिध्वजः पूर्णमठिकायां वने स्थितः ।  
इदानीं शृणु चूडाला सा किं कृतवती गृहे ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે શિખિધ્વજ  
રાજા જમાં બેઠતી વસ્તુઓ રાખવામાં આવી  
છે, તેવી પોતાની પણ કુટિમાં વનમાં રહ્યો. હવે  
પછી ચૂડાલારાણીએ શું કહ્યું તે તમે સાંભળો.<sup>૧</sup>  
અર્ધરાત્રિના સમયમાં બીડી, શિખિધ્વજરાજ દૂર  
પહેંચી ગયા પછી, ચૂડાલારાણી ગામમાં સૂતેલી  
હરિણીની પેઠે ભયથી બગી ગઈ.<sup>૨</sup> પતિએ છોડી  
દીધેલી એ રાણીને સૂઈ ન હોવાને લીધે અને  
પૂર્ણચંદ્ર પણ ન હોવાને લીધે, શોભા વગરના  
આકાશના જેવું પોતાનું શયન શૂન્ય જેવું લાગ્યું.<sup>૩</sup>  
કારકર્દમં આદિથી ખરાબ રીતે સિંચાયેલી,  
મોટી વેલની પેઠે કરમાઈ ગયેલાં પોતાનાં અવય-  
વોરૂપી પાંદડાંને ધારણ-કરનારી અને ખેદથી  
ભરેલી, એ રાણી કાંઈક પડી ગયેલે મોઢે શયન-  
માંથી બીડી.<sup>૪</sup> આકળ પડવાથી બૂખરા વણુંની  
ચઈ ગયેલી દિવસની શોભાની જમ એ ચૂડાલા  
પણ અપ્રસન્ન, અસ્વસ્થ અને આકુળ બની ગઈ.<sup>૫</sup>

\* આ પંચાદીમા સર્ગમાં રાણી બગી જઈ  
રાજાને શોધશે, રાજાનું તેને દર્શન થશે અને પછી  
ચૂડાલા એ રાજાના ભાવિ અર્ધનો વિચાર કરી ઘેર  
આવશે તથા પાછી યોગ્ય વખતે જઈ તેને બેઠા આપશે,  
એ કથા કહેવામાં આવશે.

÷ ખાર અને ગારાવાળાં પાણી.

ચો. રા. ૬૫

કાણુમાન શય્યા પર બેસી તેણે વિચાર કર્યો કે,  
'અહો! મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે, કે રાજા  
રાજ્ય છોડી ધરમાંથી વનમાં જતા રહ્યા.' હવે  
મારે આ વખતે અહીં શું કરવું? માટે હું પણ  
તેની પાસે જ બહા; કારણ કે શાસ્ત્રોમાં પતિ  
એ જ સ્ત્રીઓની મુખ્ય ગતિ બતાવી છે.<sup>૧૭</sup> આવો  
વિચાર કરી, પોતાના પતિની પાછળ જવાને  
ભણી યથેલી, ચૂડાલારાણી ગામમાંથી (સુક્રમ-  
રૂપે) બહાર નીકળી આકાશમાં આવી.<sup>૧૮</sup> સિદ્ધ-  
લોકાના સમુદાયને મુખ વડે બીજા ચંદ્રની પ્રાંતિ  
ઉત્પન્ન કરનાર, એ રાણીએ વાયુના સમૂહની  
સાથે આકાશમાર્ગે દરવા માંડ્યું. પછી ખડ્ગને  
ધારણ કરીને વેતાલોને (ભૂતાવિષ્ટ શયોને) દૂર-  
વાના સમયમાં (રાત્રિમાં) એકલો જ દૂરતો પોતા-  
નો પતિ જવી રીતે રાત્રિએ એકલો જતો હતો,  
તેવી જ રીતે તેના બેવામાં આવ્યો.<sup>૧૯, ૨૦</sup> એવી  
તરેહના પોતાના પતિને બેઈ, આકાશમાર્ગમાં જ  
રહી પોતાના પતિનું જ કાંઈ ભવિષ્યમાં નિર્ધય-  
પૂર્વક થવાનું હતું તેનો એ રાણીએ વિચાર કર્યો.  
હે રામચંદ્રજી! જે રીતે, જે કાળે, જે નિમિત્તે,  
જે સ્થાનમાં અને જે ક્રિયાથી જટલો તે રાજાનો  
અવ્યુદય થવાનો હતો અને જે તેને પરમપદની  
ઉત્તમ પ્રાપ્તિ થવાની હતી, એ વગેરે જે સધળું  
અવશ્ય ભાવિ હતું તે કેમ જાણે તેની આગળ  
ભૂતિમાન આવીને જીવું હોય તેમ યોગના બળ-  
થી તેના બેવામાં આવ્યું અને તે ભાવિને અનુ-  
કૂળ જ વર્તવાને માટે તે રાણી રાજા પાસે ગઈ  
નહિ.<sup>૨૧-૨૩</sup> 'મારે હમણાં તે રાજા પાસે જવું  
નહિ, પણ ઘણો લાંબો કાળ ગયા પછી જ તેની  
પાસે જવું એવો જ દેવનો નિર્ધય છે' એવો  
વિચાર કરી, ચૂડાલા પાછી પોતાના અંતઃપુરમાં  
આવી અને ચંકરના મસ્તક ઉપર રહેલી ચંદ્રમાની  
કળાની પેઠે પોતાની શય્યા પર આવી સૂઈ રહી.  
પછી કોઈ પણ કારણને લીધે રાજા હમણાં બહાર  
ગયેલ છે, એમ યદેરમાં માણસોને મ' ૧

પોતે ત્યાં જ રહી. ૧૪-૧૬ જમ દાઈ ડાંગરના ધ્યારાની રક્ષા કરનારી સ્ત્રી તેના ધ્યારાની રક્ષા કરે, તેમ સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખી તે કંમે કરીને એ રાણી પતિના રાજ્યની રક્ષા કરવા લાગી. ૧૭ રાજ્યમાં રહેવાથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને લીધે અને વનમાં રહેવાથી વનની રક્ષા કરવાને લીધે એકબીજાના મુખને નહિ દેખનારાં એ બંને સ્ત્રી-પુરુષનો એ પ્રમાણે કાળ જવા લાગ્યો. ૧૮ તેથી શિખિધ્વજરાજાનાં વનની અંદર તથા ચૂડાલાનાં પોતાના દરબારગઢની અંદર દિવસ, પક્ષ, માસ, ઋતુ અને વર્ષો જવા લાગ્યાં. આ સંબંધમાં વિશેષ તો શું કહેવું, પરંતુ અદ્વાર વર્ષ સુધી ચૂડાલા પોતાના ઘરમાં (અંતઃપુરમાં) રહી અને રાજા વનની ઝાડીમાં નિવાસ કરી રહ્યા. ૧૯-૨૦ મંદરાચળની તળેટીની યુક્ષા પાસે પર્ણકુટ્ટી બાંધી રહેનારા એ શિખિધ્વજ રાજાને ઘણાં વર્ષો વીતી જવાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઈ, ત્યાં સુધીમાં તેની વાસનાઓના પરિપાક પણ આવી જશે, એમ ધારી ચૂડાલાએ તેની વાટ જોઈ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ઘણાં વર્ષો વનમાં જ ગયાથી રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાનાથી (ચૂડાલાથી) જે કાંઈ કાર્ય થવાનું હોવા તરફથી ભાવિ તરીકે નિર્માણ થઈ ગયેલ છે, તેનો વખત આવી ગયાથી 'પતિની (શિખિધ્વજરાજાની) પાસે જવાનો આ મારે, સમય છે' એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ મંદરાચળની પાસે (જ્યાં રાજા છે ત્યાં) જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના દરબારગઢમાંથી તે રાત્રિને વખતે આકાશમાં જોતરી. ૨૧-૨૪ વાયુના વેગની સાથે તેણે ગમન કરવા માંડ્યું. માર્ગમાં જતાં જતાં, આકાશમાં તેણે કદપવૃક્ષનાં (કદપવૃક્ષની પાસેથી મનમાનતી રીતે મળેલાં) વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા રત્નના હારોથી શણગારેલી, નંદનવનના બગીચાઓમાં રહેનારી અને પતિ વિશે આસક્તિવાળી સિદ્ધાભિસારિકાઓ, (રમણની ઇચ્છાથી

સિદ્ધલોકા પાસે આવનારી સ્ત્રીઓ) તે ચૂડાલાના બેવામાં આવી. ૨૫-૨૬ ચંદ્રમાની કળાઓને સ્પર્શ કરનારા, હિમના કણોને વરસાવનારા અને ઉત્તમ સિદ્ધપુરુષો પાસેથી પુષ્પમાળા, કરતૂરી આદિના સુગંધને ગ્રહણ કરી તેનો ફેલાવ કરનારા પવનોનો તે રાણીને સ્પર્શ થયો. આકાશમાં આવતાં તેણે ચંદ્રબિંબરૂપી અમૃતસમુદ્રના મોટા તરંગરૂપ નિર્ભંજ યાદની દીડી. વાદળાંઓની વચમાં યઈ ગમન કરનાર એ ચૂડાલા રાણીએ, મેઘની સાથે જ રહેનારી અને મેઘથી જુદી નહિ પડનારી વીજળીઓ તરફ વારંવાર દષ્ટિ કરી. ૨૭-૨૮ તેણે મનમાં કહ્યું કે, 'પ્રાણીઓનો સ્વભાવ જીવતાં સુધી બદલાતો જ નથી; કેમકે મારું મન વિવેકથી રોક્યા છતાં ઉત્કંઠા થાય છે કે, 'સિંહના જેવી દંઠ કાંધવાળા અને વિવેકી એવા મારા પતિને હું ક્યારે જોઈશ? મંજરીઓના ઝૂમખાથી વીંટાયેલી વેલો વૃક્ષોરૂપી પોતાના પતિને ક્ષણમાત્ર પણ છોડતી નથી, એ જોઈને મારા મનમાં પતિને મળવા માટે ઉત્કંઠા થાય છે. જેમ ઉત્તમ દેવયાનિમાં થયેલ આ સિદ્ધાભિસારિકા પોતાના પતિ પાસે જાય છે, તેમ હું પણ મારા સ્વામીને ક્યારે મળીશ?' એમ મનમાં વિચાર થાય છે. અહો ! આ મંદમંદ પવનો, આ (શીતળ) ચંદ્રકિરણો અને આ (રમણીય) વનની હારો મને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા હું મૂઢ જિજ્ઞાસુ તું અંદર નકાસું શા માટે નાચે છે? હે સુશીલ મન ! તારું આકાશના જેવું નિર્ભંજ વિવેકીપણું ક્યાં જતું રહ્યું? અથવા હે પ્રિય ચિત્ત ! પોતાના પતિ પ્રત્યે તારી ઉત્કંઠા છે તો ભલે (તે યોગ્ય હોવાથી) ઉત્કંઠિત રહે, પણ વૃથા ઉત્કંઠાથી શું ફળ છે? હે શરીર ! તું જેના આલિંગનાદિક માટે ઇચ્છા રાખે છે, તે પતિ (રાજા) તો વૃદ્ધ થઈ ગયેલો, તપસ્વી, દુર્બળ શરીરવાળો અને વાસના વગરનો થઈ ગયેલો હશે, તથા તેનું મન રાજ્યાદિક ભોગો નહિ ભોગવવાને માટે નિર્ભૂળ જેવું થઈ ગયું હશે,

એમ ધારી શકાય છે. ૨૯-૩૭ જમ વર્ષાકાળની નાની નદી, કાઈ મહાનદમાં એકરસ થઈ જઈ, જુદી જોવામાં આવતી નથી, તેમ એ પતિની વાસનાલતા પણ અદશ્ય થઈ ગયેલી હશે એમ લાગે છે; કેમકે તે એકાંતમાં જ રહેનારા, એકાકી, ઇચ્છારહિત, વાસનાવગરના અને ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે સુકાઈ ગયેલા છે, એમ હું અનુમાન કરું છું; તો પણ હે ચિત્ત ! તારી શી ઉત્કંઠા છે ! હું યોગબળથી એ પતિને બોધ આપી, ખાકી રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવવામાં ઉત્કંઠાવાળો કરી, તારી સાથે તેનો મેળાપ કરાવીશ. વનમાં રહેનારા એ પતિનું વાસનારહિત થઈ ગયેલું ચિત્ત હું સર્વત્ર સમાનવૃત્તિવાળું કરી, તેની રાજ્યમાં જ યોજના કરીશ અને પછી ધણા લાંબા કાળ સુધી બને સુખેથી રાજ્યમાં રહીશું. અહો ! આજ ધણે લાંબે કાળે હું મારા આ ઉત્તમ મનોરથને સિદ્ધ કરી શકીશ, કે જેથી મારો પતિ પણ જ્ઞાન યવાને લીધે મારા જેવો અંદર અને બહાર સરખા વિચારનો થઈ જશે. ૩૯-૪૨ જેના વિચારો એકબીજાને મળતા છે, તેવાં સ્ત્રી-પુરુષોના મેળાપથી જે અત્યંત આનંદ થાય છે, તે આનંદ પહેલા દરજ્જાનો કહી શકાય છે. ૪૩ એવો ( મનમાં ) વિચાર કરી ચૂડાલા રાણીએ આકાશમાં પર્વતોને, દેશોને, મેઘોને અને દિશાઓના અતોને ઝાળગી, મંદ-રાયળની શુદ્ધ પાસે આવી, આકાશમાં જ અદશ્ય રહી વનના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૪ વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જમ પવનની ગતિની ખબર પડે છે, તેમ વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જ તે ચૂડાલાની ગતિ સમજાતી હતી. આવી તે ચૂડાલા રાણીએ, વનના કાઈ એક ભાગમાં, પર્ણકુટ્ટીની અંદર યોગથી એકાગ્ર થઈ ગયેલા ચિત્ત વડે પોતાના પતિને જોયો. કેમ જાણે તે રાજાનો પૂર્વનો દેહ બદલાઈ ગયો ન હોય એવું રાણીને જણાયું. પહેલાં હાર, બાજુબંધ, કડા અને કુંડળ આદિથી શણગારેલા હોવાથી જે

રાજાને ચૂડાલાએ મેરુના જેવો મહાકાન્તમાન જોયો હતો, તે જ રાજા આજ દુર્બળ થઈ ગયેલો, શ્યામ વર્ણનો, જૂનાં પાંદડાંની પેઠે શિથિલ થઈ ગયેલો, કાંઠળના જેવા પરસેવાના જળથી નાહી રહેલો અને નંદિગણ ( મહાદેવના ગણ ) ના જેવા નિઃસ્પૃહ બની ગયેલો રાણીના જોવામાં આવ્યો. એણે ફટિલાં લૂગડાં પહેયાં હતાં અને માથે જટા રાખી હતી તથા સાંતપણે પોતે એકલો જ રહી, એ અકૃત્રિમ સ્થળમાં બેસી, દેવતાઓનાં અને અતિથિઓનાં પૂજન માટે, માળા ગૂંથતો હતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાના પતિને જોઈ, સુંદર અંગવાળી અને ઘાટાં સ્તનવાળી એ ચૂડા-લારાણીએ મનમાં કાંઈક ખેદ લાવી પોતાના મનથી જ વિચાર કર્યો કે, 'અહો ! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું મૂર્ખપણું ધણું જ વિચિત્ર લાગે છે. ૪૫-૫૦ મૂર્ખતાની મહેરબાનીથી જ આવી ( રાજા જેવી ) દશાએ આવી પડે છે. જે રાજા અતિ લક્ષ્મીવાન અને મારો પ્રિય પતિ છે, તે હંમણાં દૃઢ્યમાં અજ્ઞાનરૂપ વાદળાંથી જ્ઞાન હણાઈ જવાને લીધે આવી દશાને પામ્યો છે; માટે અવશ્ય આજે જ મારા પતિને વિદિતવેધ ( જાણવાનું સર્વ ) જાણી લીધું છે એવો તત્ત્વજ્ઞ બનાવી, ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેની શોભા તેને મળે એવો ઉપાય કરીશ; પરંતુ જે આ ( રાણીનું ) રૂપ હંમણાં છે તે છાડી દઈ કાઈ બીજા જ રૂપે હું અતિ ઉત્તમ બોધ આપવાને તેની પાસે જઈ; કારણ કે જો આ રૂપે જ હું જઈશ, તો રાજા 'આ મારી રાણી છે અને તે મૂર્ખ છે' એમ સમજી મારા બોલવા ઉપર ધ્યાન આપશે નહિ. ૫૧-૫૫ માટે હું કાણુ વારમાં તપસ્વીનું રૂપ લઈ તેને બોધ આપું. મારો પતિ વાસનાઓનો પાક આવી જવાથી પાકટ ભુદ્ધિવાળો થઈ ગયેલ છે, માટે હંમણાં તેના નિર્મળ ચિત્તમાં પોતાના આત્મ-તત્ત્વનું બરાબર પ્રતિબિંબ પડશે.' એવો વિચાર કરી ચૂડાલાએ શ્રાક્ષપુત્રનું રૂપ ધારણ

ક્રમું.<sup>૫૧</sup> પછી જળ જમ ક્ષણમાત્રમાં તરંગરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ક્ષણમાત્રમાં કાંઈક ધ્યાન વડે તે રાણી બીજું રૂપ ગ્રહણ કરી, બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે વનમાં આવી અને મંદ હાસ્ય વડે મુખ સુશોભિત રાણી પોતાના પતિ પાસે પહોંચી. કેમ જાણે તપની મૂર્તિ જ હોય તેવા દેખાવ આપતો, એ બ્રાહ્મણપુત્ર બીજા વનમાંથી પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં આવતો રાત્રએ જોયો.<sup>૫૭, ૫૮</sup> રસરૂપ સુવર્ણના જેવા પીળા, સ્વચ્છ અને કાન્તિમાન અવયવવાળો, મોતીઓના હારથી શોભાયમાન, અંગમાં શ્વેત યજ્ઞોપવિત્તે (જનોદને) ધારણ કરનાર, બે ઘોળાં વસ્ત્રને પહેરનાર, પોંચાથી બમણા પ્રદેશ સુધી નીચે લટકતી, લંબાઈમાં એક હાથના પ્રમાણની અને પૃથ્વીને નહિ અડકતી, રુદ્રાક્ષમાળાને ફેરવતો, ભરમાએની હારથી વીંટાયેલ કમળની જેમ કેશથી ઘેરાયેલા શિરોભાગને ધારણ કરનાર, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજના સમૂહથી આખા ય પ્રદેશને પ્રકાશવાળો કરનાર, ઉદય પામેલા સવારના સૂર્યની જેમ કુંડળ વડે સુશોભિત મુખવાળો, શિખરના ભાગમાં ચંદ્રને ધારણ કરનાર, ઉદયાચળની પેઠે શિખામાં પરોવેલાં મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોથી શોભતો, રમણીય અને શાંત શરીરવાળો, બળવાન, જિતેન્દ્રિય, બરફના જેવાં ઘોળાં ભસ્મનાં તિલકથી શોભતો, દેખાવમાં રમણીય અને મેરુપર્વતના સુવર્ણના તટમાં ચાલતા ગંગાના પ્રવાહમાં જેતું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેવા પૂર્ણચંદ્રની જેમ ચંચળ દેખાતો એવો એ બ્રાહ્મણપુત્ર રાત્રની દષ્ટિએ પડ્યો. તે બ્રાહ્મણપુત્રને જોઈ શિષિધ્વજરાત્ર 'આ દાઈ દેવપુત્ર આવે છે' એવી બુદ્ધિથી જાણે થયો અને તેને પોતાની પાંદડા (આપ-ડીઓ) કાઢી નાખી 'હે દેવપુત્ર! તમસ્કાર છે, આપ આ આસન પર બેસો' એમ કહી પોતાના હાથ વડે તેને પાંદડાંનું આસન બતાવ્યું અને જેમ ચંદ્રમા કમળખંડના પાંદડા ઉપર દિમના

કટકા નાખે, તેમ એ બ્રાહ્મણબાળકના હાથમાં ફેલતી અંજલિ અપી. 'હે રાત્રિ!' તમને તમસ્કાર છે' એમ કહી તેમણે આપેલાં પુષ્પો ગ્રહણ કરીને તે બ્રાહ્મણપુત્ર પાંદડાંના આસન ઉપર બેઠો.<sup>૫૯-૬૦</sup>

શિષિધ્વજરાત્ર બોલ્યો:-હે મહારાગ્ય-વાન દેવપુત્ર! આપનું અહીં ક્યાંથી પધારવું થયું છે? આજ મને આપનાં દર્શન થયાં તેથી મારો દિવસ સફળ થયો, એમ હું માનું છું.<sup>૬૧</sup> (અહીં પધારી મને) માન આપનાર હે દેવપુત્ર! આ અર્ધ, આ પાદ અને આ પુષ્પો તથા આ ગૂથેલી માળા છે, તે સર્વ આપ ગ્રહણ કરો. આપનું કલ્યાણ થાઓ.<sup>૬૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! શિષિધ્વજરાત્રએ એ પ્રમાણે કહી (બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે આવેલ) પોતાની પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે પાદ, અર્ધ, માળા અને પુષ્પો આપ્યાં.<sup>૬૩</sup>

ચૂડાલા બોલી:-પૃથ્વીમાં હું ઘણાં સ્થાનોમાં ફર્યો છું, પરંતુ તમારા તરફથી મારી જેવી પૂજા થઈ, તેવી પૂજા બીજા દાઈ તરફથી થયેલ નથી.<sup>૬૪</sup> હે નિષ્પાપ રાત્રિ! સુંદર અને ઘટે તેવા વિનયથી તમે અસંત ચિરંજીવી થશો, એમ હું માનું છું. હે નિર્મળ રાત્રિ! કળના સંકટપવગરના આ મહાતપનો સંગ્રહ થું તમે મોક્ષ માટે જ કર્યો છે? હે શાંત રાત્રિ! ક્રોધ વગરના સંન્યાસીઓ અને વાતપ્રસ્થાશ્રમીઓના વ્રતરૂપ, આ મોટા જંગલનું સેવન આપને માટે તલવારની ધાર જેવું અતિ કઠિન છે; કેમકે સર્વ સંપત્તિવાળા રાત્ર્યને ત્યાગ કરી, તમે તેનો (વનવાસનો) અંગીકાર કર્યો છે.<sup>૬૫-૬૬</sup>

શિષિધ્વજરાત્ર બોલ્યો:-હે મહારાગ! આપ દેવ છો, એટલે સર્વ જાણી શકા તેમાં થું વિસ્મય છે! ચિહ્નરૂપ અલૌકિક શોભા વડે જ આપનું દેવપણ જણાઈ રહે છે.<sup>૬૭</sup> આપના આ.

અવયવો ચંદ્રમામાંથી બનેલા હોય એમ મને લાગે છે અથવા વધારે શું કહેવું ? ક્રૂર આપના જોવાથી જ કેમ બંધે આપ અમૃતથી મારું સિંચન કરતા હો, તેવો આનંદ થાય છે. ૭૭ હે સુંદર દેવપુત્ર ! મારી એક મનોહર પ્રિય પત્ની છે, કે જે હાલમાં મારા રાજ્યની રક્ષા કરે છે, તેના અવયવો પણ આપના જેવા જ મારા જેવામાં આવેલ છે. ૭૮ જમ મેરુપર્વત ઘોળાં વાદળાંથી પોતાના સિખરને ઢાંકી દે, તેમ આપ શાંત અને મનોહર શરીરને યગથી માથા સુધી આ પુષ્પમાળાથી ઢાંકી લો. ૭૯ નિર્મળ ચંદ્ર-માના જેવું તેજસ્વી અને પુષ્પની પાંખડી જેવું આપનું કામળ આંગ, સૂર્યના તેજથી કરમાઈ ગયેલું છે, એમ હું માનું છું. ૮૦ દેવપૂજન માટે ભોગાં કરેલાં આ પુષ્પોની મેં માળા ગૂંથેલી છે, તે હે પ્રિય દેવપુત્ર ! આપ પહેરીને તેને સફળ બનાવો. પૂજન કરવાથી અતિથિજીવન સફળ થાય છે; કેમકે સત્પુરુષોને દેવના કરતાં પણ અતિથિ વધારે પૂજવાયોગ્ય છે. નિર્મળ ચંદ્ર જેવા મનોહર મુખવાળા હે દેવપુત્ર ! આપ કોણ છો, કોના પુત્ર છો અને શા માટે આપ અહીં પધાર્યા છો ! એ મારા સંદેહને આપ કૃપા કરીને દૂર કરો. ૮૧-૮૩

**ચૂડાલા બોલી:-**હે રાજા ! મને આપે પૂછ્યું, તે પ્રમાણે હું પૂરેપૂરું આપને કહું છું, તે સાંભળો. જે નમ્રતા રાખીને પૂછે, તેને કયો પુરુષ છેતરે ? કોઈ પણ ન છેતરે. ૮૪ આ જગતમાં નાકરૂ નામના મુનિ છે, તેના શરીરનો વર્ણ પવિત્ર અને પુણ્યશાળી લક્ષ્મીના મનોહર મુખના કપૂરના તિલક જેવો સ્વચ્છ છે. ૮૫ તે મહાત્મા નારદમુનિ, કોઈ એક સમયે મેરુપર્વતની શુક્રામાં ધ્યાન લગાવી બેઠા હતા કે ત્યાં મેરુપર્વતના સુવર્ણમય તટમાં મોટા તરંગોવાળી ગંગા પણ વહે છે. ૮૬ એ ગંગા મેરુલક્ષ્મીમાં પોતાના રૂપ વડે પ્રકાશ પામતી હારલતાના જેવી અતિ રમણીય ભાસે છે.

એક દિવસ એ નારદમુનિએ ગંગા નદીને કિનારે કંકણના શબ્દોવાળો જળક્રીડાના કોલાહલનો શબ્દ સાંભળ્યો. આ શું છે ? એમ અતિ આશ્ચર્ય પામી, તેમણે ગંગા નદી તરફ કાંઈક દૃષ્ટિ ફેરવી, તો શંગારચૈત્રથી જળક્રીડા વડે રમણ કરી જળમાંથી બહાર નીકળતો રંભા, તિવોત્તમા આદિ અપ્સરાઓનો સમૂહ તેમના જોવામાં આવ્યો, કે જે પુરુષરહિત એ પ્રદેશમાં વચ્ચેના ત્યાગ કરી ક્રીડા કરતો હતો. સુવર્ણના કમળની કળીના જેવા મનોહર સ્તનમંડળ વડે ક્ષોથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે તેઓ પરસ્પર વીંટાયા હતાં. તેમની શોભતી સાયળો પ્રવાહરૂપે રહેલ સુવર્ણરસના મોટા પૂરના જેવી પીળી અને તેજો-મય કાન્તિની પૂર્ણતાને લીધે કામમંદિરના સ્તંભના જેવા ભાવ બતાવતી હતી. તેમના શરીરની સુંદરતાનો રસપ્રવાહ ગંગાના પૂરનો તિરસ્કાર કરતો હતો કે જે આકાશગંગા પોતાના જળની નિર્મળતાને લીધે સ્વચ્છ દેખાતા ચંદ્રપ્રતિબિંબથી શોભતી હતી. કામદેવના કિલ્લારૂપ એવી તે અપ્સરાઓ નંદનવનમાં ક્રીડા કરવા માટે કામરથના ચક્રરૂપ બની ગયેલ પોતાના નિતંબભાગરૂપ તટોથી ગંગા-જળને રોટ્ટી રાખી બીજા ભાગે લઈ જતી હતી. તે અપ્સરાઓનાં શરીરો અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી, તેમાં એકબીજાનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં અને તેથી બંધે કે સાક્ષાત્ વિચરૂપ હોય તેનાં તે લાગતાં હતાં અને તેથી તે વિચરૂપ અપ્સરાઓનું વૃંદ બંધે કે સાક્ષાત્ કદંપતરૂ હોય તેનું જણાતું હતું. જે કાળરૂપ કદંપવૃક્ષને વર્ષોરૂપી અનેક થડ હતાં, અયન, માસ અને ઋતુઓ-રૂપી અનેક ડાળીઓ હતી, દિવસોરૂપી કળીઓ હતી, પપ્પવાડિયારૂપી પાંદડાં હતાં, તાપરૂપી પુષ્પની પરાગ હતી, ગગનરૂપી નંદનવનમાં તે શોભતું હતું, દેવોરૂપી પક્ષીઓનો તેની ઉપર તેનો વસવાટ હતો અને સાત સમુદ્રરૂપી તેને મોટા ક્યારો હતો, એવો તે અપ્સરાઓનો સમુદાય

કાળાત્મક ભગવદ્રૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી પ્રકટ થયેલ (ગીતાપ્રતિપાદિત) વિશ્વરૂપના જ્યેષ્ઠ ચોતરફ સર્વ અંગોનો દેખાવ આપતો, સ્તનરૂપ ગુચ્છના સમુદાયો સાથે કમળોત્પન્ન સરખાપણું હોવાથી ઈર્ષ્યાના કારણને લીધે તેને નાજમાંથી સંપૂર્ણ ઉખેડી લઈ કર્માવી નાખનાર, ચપ્પેન દેશ, ક્રીષ્ણા અને નાના વાળરૂપી ભરારાઓથી શોભતો હતો. વળી, તે સુવર્ણનાં વિકાસેલાં કમળોથી સુંશોભિત, કમલિનીનાં પલ્લેવોથી ઢંકાયેલી અને શીતળ શંગાતીરમાં જળસ્પર્શથી નિર્મળ થઈ ગયેલી, બાણે કે રાહુ અને ગરુડ વગેરે કે જે અમૃત હરવાવાળા છે, તેઓના ભયથી દેવોએ ગંગાજના તટ પર, મેરુની શુક્રમાં શુભ રાખવા માટે ચંદ્ર-મંડળોરૂપી અમૃતની કળાઓ એકઠી કરી હોય તેમ, રમણીય અને કાન્તિમાન હોવાથી મનને હરણ કરનાર, એ અપ્સરાઓના સમુદાયને બેઠી, નારદશ્રુતિનું મન કામોત્તર થવાથી તત્કાળ વિવેકાંશને ભૂલી ગયું. ચિત્તમાં હર્ષ થવાથી, પ્રાણ-વાયુમાં પણ ક્ષોભ થયો; તેથી જેમ રસથી પૂર્ણ પોષ્ટ્રી ગયેલું ક્ષ્ણ નીચે પડે અને જેમ વર્ષાઋતુમાં મેઘ વૃષ્ટિરૂપે પડે, તેમ આનંદિત થયેલ એ નારદશ્રુતિનું વીર્ય પણ (કાંમાકુળપણાને લીધે) સ્ખલિત થયું. હે રાજશ્રેષ્ઠ! શાખા તથા મૂળનું છેદન થતાં, વૃક્ષ જેમ નિઃસાર થાય, તેમ અને હિમકણને સ્વતલા ચંદ્રની જેમ તથા ખંડિત થયેલા મૃણાલની જેમ એ શ્રુતિ નિઃસાર થયા. ૯૭-૧૦૪

શિષ્યકેવજરાળ બોલ્યો:-હે મહારાજ! નારદશ્રુતિ તો મહાજ્ઞાની, જીવન્મુક્ત, નિષ્કામ, રાગરહિત, બહાર અને અંદર આકાશની જેમ નિર્મળ અને અસંગ તથા જને કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય તેવા છે; તેમ છતાં તેમની એવી સ્થિતિ કેમ થઈ? ૧૦૫, ૧૦૬

ચૂડાલા બોલી:-હે રાજપિ! આ ત્રણે લોકમાં પ્રાણીઓની જટલી જાત છે, તે સર્વનો અને દેવાદિકનો પણ જે દેહ છે તે દ્વંદ્વર્થવાળો

છે. હે પ્રિય રાજપિ! જ્ઞાનવાન હોય કે અજ્ઞાની હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવતું રહે ત્યાં સુધી સૌનું શરીર સુખદુઃખમય જ હોય છે. જેમ દીવાથી પ્રકાશ વધે અને ચંદ્રના ઉદયથી મહા-સાગર વધે, તેમ કોઈક પદાર્થથી તૃપ્તિ આદિ થવાને લીધે સુખ જ વધે છે. ૧૦૭-૧૦૮ જેમ વાદળાંઓરૂપ પડદો આડો આવી જવાથી રાત્રિમાં અંધારું વધે, તેમ કોઈ ભૂખ આદિ પદાર્થોથી દુઃખ જ વધે છે. આ વિષયમાં સ્વભાવ જ સુખ્ય કારણરૂપ છે. એક ઘડીભર પણ જે પોતાનું નિર્મળ સલ આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જવાય, તો જેમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાંઓ ચડી આવે છે, તેમ આ દેખાતો સંસાર પ્રગટ થાય છે. હંમેશાં એ આત્મસ્વરૂપનું જ મન સાથે બેઠાણ રાખવાથી બે પળ સુધી પણ જે તે ભૂલી જવામાં ન આવે, તો દશરૂપી આ પિશાચ, ચિત્તના બેવામાં આવતો જ નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધારા વડે દિવસ અને રાત્રિની સ્થિતિ છે, તેમ સુખ-દુઃખ-વડે જ આ શરીરની પણ સ્થિતિ છે; પરંતુ એ સુખ-દુઃખ, અજ્ઞાની પુરુષને જન્મના કારણરૂપ એવો દેહાદિકમાં આત્મબુદ્ધિનો અધ્યાસ હોવાને લીધે, જેમ કપડામાં દેસરનો રંગ બરાબર દેહ લાગી જાય, તેમ બરાબર સંસ્કારરૂપે દેહ બેસી જાય છે. હે રાજ! જ્ઞાનીને તત્તજ્ઞાનને લીધે એ સુખ-દુઃખનો જરા પણ રંગ લાગતો નથી. જેમ દેસર ગળી આદિનો સારો કે નરસો રંગ અતિ નજીક છતાં, સ્ફટિકમણિને અંદર રંગી શકતો નથી, તેમ બહાર સુખ કે દુઃખ દેખાતાં છતાં પણ, જ્ઞાનવાનને તે અંદર લેખ કરી શકતું નથી. સ્ફટિકમણિમાં હજી પાસે રહેલાં નરસૂદ આદિ પુષ્પોના પ્રતિબિંબથી તે વખતે નરસૂદ ક્ષ્ણના રંગ જોવા પોતાનો રંગ લાગે છે, પરંતુ જીવન્મુક્ત તત્તજ્ઞ પુરુષને તો સુખ-દુઃખનો તે તે સમયે થતો હર્ષશોકનો રંગ પણ લાગતો નથી. અજ્ઞાની પુરુષની બુદ્ધિમાં સુખ-દુઃખનો

સંબંધ માત્ર થવાથી તેનો ઘાટો રંગ બેસી જાય છે. કેમકે તે વસ્તુ જતી રહેવાથી પણ પાણી મનમાં દુઃખ થાય છે. જમ બહારનો કેસર આદિનો રંગ વસ્ત્રથી દૂર કરી દેવામાં આવે, તો પણ વસ્ત્રની અંદર દઢ બેસી ગયેલો રંગ તો જતો જ નથી, તેમ સુખ-દુઃખ આપનાર વસ્તુ દૂર થઈ જાય, તો પણ અજ્ઞાનીઓનાં હૃદયની અંદર દઢ ખૂંચી ગયેલા સંસ્કારો તો જતા જ નથી. આ કમથી જ બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. ૧૧૦-૧૧૮ વિષ્ણુસાક્ષિતને લીધે વાંસનાંઓનો જે વધારો એ જ બંધ છે અને વિષયોનો સંગ છૂટી જતાં જ વાસનાઓ ચાલી જવી તેનું નામ મોક્ષ કહેવાય છે.

**શિખિધવજરાભ બોલ્યો:**—દૂર રહેલા અને પાસે રહેલા પદાર્થોના લાભ સુખનું કારણ છે અને વિનાશ દુઃખનું કારણ છે; તે કારણોથી શા માટે જીવને સુખદુઃખ થાય છે? આપ તે કહો. મોર જેમ મેઘજળના સાંભળતાં તૃપ્ત થતો નથી, તેમ આપનાં ઉદાર, ધણા અર્થવાળાં અને અતિ નિર્ભજ વચનો સાંભળતાં મારું મન તૃપ્ત થતું નથી.

**ચૂડાલા બોલી:**—શરીર, મન વગેરેથી પોતાને અનુકૂળ સુખ મેળવી, કોઈનીય મર્યાદામાં નહિ આવેલા આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ દુઃખી થાય છે અને તેથી જીવની સાથે વિષયનો સંબંધ ૧૨૦-૧૨૩

જે દેહમાં લી છે. પારે તે પ્રાણવાયુથી પુરાઈ ગયેલી નાડીઓમાં આવી, તે તે ઇન્દ્રિય દ્વારા તે તે વિષયનો અનુભવ કરે છે. જેમ મૂળમાં સિંચેલું પાણી, તેને વહેવાને માર્ગે ઝાડની અથવા આસપાસની સર્વ લતાઓમાં પહોંચી જાય છે, તેમ કુંડલિનીમાં ગયેલો જીવ પણ, નાડી દ્વારા સર્વ દેહમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને વિષયનો સંબંધ થવાથી, તેમાંએકાગ્ર થયેલ વૃત્તિની ધારા વહે તેને અનુભવે છે. ૧૨૪, ૧૨૫

જીવને સુખનો અને દુઃખનો અનુભવ કરાવવા માટે દેહમાં અનેક તરેહની જુદી જુદી નાડીઓ રહેલી છે. જીવ જ્યારે સુખનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે પ્રસન્ન બોવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યારે દુઃખનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે તેમ હોતું નથી. ૧૨૨ રાજ વગેરે સુખી લોકોને જવાના માર્ગો, જેમ કપૂર, ચંદન આદિના સુગંધી જળથી છંટાયેલા અને પુષ્પ, ધૂપ, કસ્તૂરી આદિથી સુગંધીદાર હોય છે, પણ ગરીબ લોકોના માર્ગ તેના હોતા નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની; જ્ઞાતા માર્ગમાં ભેદ રહેલો છે. જીવ જટલે અંશે, ચંચળ નાડીમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી, ચંચળતા વગરનો અને સંકલ્પરહિત થઈ શાંત રહે, તેટલે અંશે તમે તેને સુખ જ સમજો અને જટલે અંશે પ્રાણવાયુની ચપળતાને લીધે, જીવ પણ ચંચળ થઈ જઈ વિશેષ સંકલ્પો કરે, તેટલે અંશે તમે તેને બંધાયેલો જણો. સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવાથી અનુકૂળ પદાર્થોને મેળવવા માટે અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોને દૂર કરવા માટે, અનેક જાતના અનર્થોમાં ચિત્તનું સંકલ્પરૂપે જે બહાર પ્રગટ થતું, તેનું જ નામ જન્મમરણથી થતા સંસારનું કારણ હોવાથી બંધ છે અને તે સર્વમાં ન બંધાતા, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખવી, તે જન્મ-મરણાદિ સંસારબંધનથી છૂટવાનું કારણ હોવાથી મોક્ષ છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારે બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા માનેલી છે. ૧૨૭-૧૩૦ જ્યાં સુધી ચંચળ ઇન્દ્રિયદ્વારા સુખ-દુઃખની દશા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, ત્યાં સુધી જીવ સુખ વડે સમાનવૃત્તિવાળો, સ્થિર અને શાંત જોવા થઈ રહે છે. જેમ ચંદ્રમાને જોઈને સમુદ્ર બિછળે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય તેમ ન હોવાથી, સ્વયં પ્રકાશ જીવચેતન્ય પણ સુખનું કિંવા દુઃખનું અવલોકન કરી, અંદર વૃત્તિઓરૂપે ચંચળ થાય છે. ૧૩૨ હે પ્રિય રાજપિ! જેમ મિલાડો માંસને બેઈ ચંચળ થાય, તેમ એ જીવ પણ અનુભવમાં

આવેલાં સુખાદિકથી અને તેના ઉપાયરૂપ ધનાદિકમાં અનુકૂળ બુદ્ધિ થવાથી ચંચળ થાય છે, એનું કારણ તો માત્ર અજ્ઞાન જ છે. <sup>૧૩૩</sup> આત્મ જ્ઞાનરૂપના સ્વરૂપનો શુદ્ધ યોધ થવાથી સુખ-દુઃખાદિ જેવું કશું છે જ નહિ, એવો નિશ્ચય થવાને લીધે જીવને શાંતિ મળે છે. 'મિથ્યા માની લીધેલ હોવાથી સુખ-દુઃખ જેવું કશુંયે નથી. મારે અને તેને કશો સંબંધ પણ છે નહિ. હું કેવળ તેમાં નકામો જ બંધાઈ રહ્યો છું,' એવું જ્ઞાન થવાથી જીવને શાંતિ મળી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. <sup>૧૩૪</sup> જે વિષય સંબંધી બહારનાં સુખો અનુભવમાં આવે છે, તે ખરું એટાં મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ અને તે જે રૂપે પ્રતીત થાય છે, તે રૂપ પણ અવાસ્તવિક હોવાથી વાસ્તવ નથી, એવું અંદર જ્ઞાન થવાથી જીવ બાહ્ય વિષયો તરફ ખેંચાતો નથી; પરંતુ કેવળ શાંત થાય છે. <sup>૧૩૫</sup> જે કંઈ છે તે સર્વ સિદ્ધાંતરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે, એવો ગાઢ નિશ્ચય દૃઢ બેસી ગયો હોય, તો તેલ વગરના દીવાની જેમ જીવ શાંત થઈ બચે છે. સર્વ જગત ચૈતન્યરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થવાથી દ્વૈતની ભ્રાંતિ ટળી જવાને લીધે સુખાદિકમાં રહેલો (અનુકૂળ બુદ્ધિનો) નાશ થઈ જવાથી, તેલ વિનાના દીવાની જેમ તે શાંત બની બચે છે. આ સર્વ દ્વૈતબ્રમ આકાશના જેવો શૂન્ય છે એમ યોધ થવાથી, જીવનું ચંચળપણું જતું રહે છે અને બંધનરહિત થયેલા જીવને પછી કોલ થવો એ તો કેમ જ સંભવે? આ પ્રમાણે જ આદિજીવ હિરણ્યગર્ભે પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી બંધમોક્ષનો માર્ગ કહેલો છે અને તે જ હજી સુધી ચાલે છે. <sup>૧૩૬-૧૩૮</sup>

શિખિંદવજરાજ બોલ્યો:-હે દેવપુત્ર ! જ્યારે જીવ સુખનો અનુભવ કરાવવાને માટે નાદીઓમાં ફરે છે, ત્યારે વીધુંનું સ્પર્શન શી રીતે થાય છે? તે આપ કહો.

સૂડાલા બોલી:-સ્રીના શરીરને જોવાથી,

વાસના બગતાંની સાથે જીવચૈતન્ય આકુળ-બાકુળ થાય છે. જેમ રાજ પોતાની આજ્ઞામાત્રથી સેનાને ચલાવે છે તેમ પ્રાણાદિ પવનોને વાસનાઓવાળી રાગ આદિ વૃત્તિઓ અનુકૂળ પડે તેમ ચલાવે છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા બ્યાનવાયુની પ્રેરણાથી, સેદ્ધતી અંદર અને મન્મન્તી અંદર રહેલો સાર, પુષ્કળ તીવ્ર ગંધની પેઠે પોતામાં રહેલા સૂક્ષ્મ વીધંભાગને, જેમ પત્રફલાદિક પોતાના મૂળભાગમાં છેલ થવાથી તેમાં રહેલા રસને સ્વે, તેમ સ્વે છે. જેમ મેઘ-ગર્જનામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ વાયુથી આકાશમાં વાદળોંઓ ભેગાં થઈ જઈ તેનું જળ વૃષ્ટિદ્વારા નીચે પડે છે, તેમ સર્વ ધાતુઓના સારરૂપ એ વીધં પણ સર્વ અંગમાંથી ચંચળ થઈ વીધંવાહિની નાદીદ્વારા સ્વભાવે જ નીચે જીતરી આવે છે. <sup>૧૪૦-૧૪૩</sup>

શિખિંદવજરાજ બોલ્યો:-હે દેવપુત્ર ! આપ મહાતત્ત્વ છો. પૂર્વકાળની બ્યાનહારિક સ્થિતિને પણ આપ સારી રીતે જાણો છો એમ આપનાં વચનોથી જ જણાય છે; તો સ્વભાવ શું છે? તે આપ કહો. <sup>૧૪૪</sup>

સૂડાલા બોલી:-કાકતાલીયે ન્યામની જેમ અથવા જેમ જળમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ પાછા નાશ પામી બચે છે તે રીતે કિંવાં ધુણાક્ષર ન્યાયથી, પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં, સૃષ્ટિની રચના થતી વખતે, શબ્દ બ્રહ્મને ઘટપટ, અવટ (ભૂવિવર) આદિરૂપે, જે જે પદાર્થો જવા ધર્મવાળા પોતાના આત્મામાં તત્કાળ સ્ફુરી આવ્યા, તેઓનો આજીવિસ સુધી નહિ બદલાયેલો અને સૃષ્ટિપર્વત કાયમ રહેનાર આદિ નિયમ જ વિદ્વાનોએ 'સ્વભાવ' એવા નામથી કહેલો છે. <sup>૧૪૫, ૧૪૬</sup> એ સ્વભાવ વડે જ સ્થિતિ પામેલા

+ એક ધુણ નામનો જીવરો-લાકડાને કોતરી આપ છે. તેના ધર્મજુદી કોઈ વખત અક્ષર જેવો આકાર બની આવે છે તેની પેઠે.



આ જગતની અંદર વિવિધ પ્રકારના વિકારો-  
વાળા જરાયુજ, અંડજ આદિ દેહો ભર્યા કરે  
છે. દેહલાક જ્ઞાનજ્ઞાન જીવો વાસના નાશ પામતાં  
પાછા જન્મતા જ નથી અને દેહલાક અજ્ઞાની  
જીવો ભોગો વિષે જ દેહ આસ્થાને લીધે બધા-  
યેલા હોવાથી વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.

અસ્મિન્સ્વભાવવશતો જગતિ પ્રવૃદ્ધે દેહા  
અમંતિ પરિતો વિવિધા વિકારાઃ । પ્રક્ષીણવાસ-  
નતયા ન મવંતિ કેચિદ્ભૂયો મવંતિ ચ પુન-  
સ્તિવતરે ઘનાસ્થાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ચૂડાલાના આખ્યા-  
ન સંબંધી 'સુખવિચારયોગોપદેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૮૬ મો

કુંભની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ

॥ ચૂડાલોવાચ ॥

આત્મસ્વભાવવશતો જાતં જગદિદં મહત્ ।  
સ્થિતિં વાસનયામ્યેત્ય ધર્માધર્મવશે સ્થિતય્ ॥  
ચૂડાલા બોલી:-ઉપર જણાવી ગયા  
પ્રમાણે, શખલ અજ્ઞાના (ઈશ્વરના) સ્વભાવને  
લીધેજ, આવકું મોઢું આ જગત ઉત્પન્ન થયું  
છે અને વાસના વડે ધર્મ તથા અધર્મને આધીન  
થઈ જઈ સ્થિતિને પામેલ છે.<sup>૧</sup> હે રાજર્ષિ !  
જ્ઞાન વડે વાસનાઓનો ક્ષય થઈ જવાથી ધર્મ-  
અધર્મ સાથેનો સંબંધ દૂર થાય છે અને મનુ-  
ષ્ય ફરીવાર જન્મ લેતો નથી, એવું અમારા  
અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨</sup>

સિખિર્વજરાજ બોલ્યો:-હે વક્તાઓમાં  
ઉત્તમ દેવપુત્ર ! આપ જે વચનો કહો છો તે અતિ

ઉદાર, ઘણા અર્થવાળાં, બરાબર અનુભવમાં  
આવે તેવાં, પરમાર્થયુક્ત અને ગૂઢ છે.<sup>૩</sup> હે સુંદર  
દેવપુત્ર ! આપનાં વચનોની સુંદર ચૈત્રી સાંભળી,  
આજ અમૃતપાન ક્યું<sup>૪</sup> હોય તેમ હું અંદર શીતળ  
થઈ ગયો છું;<sup>૫</sup> માટે પ્રથમ આપની ઉત્પત્તિ શી  
રીતે થઈ, તે સંક્ષેપથી તુરત આપ મને કહો.  
પછી વળી આપની જ્ઞાનગમિત વાણીનું પણ  
હું શ્રવણ કરીશ.<sup>૬</sup> અજ્ઞાના પુત્ર મહાત્મા નારદ-  
મુનિએ પછી પોતાનું એ વીર્ય કયે ઠેકાણે રાખ્યું  
તે બધું આપ વિસ્તારથી કહો.

ચૂડાલા બોલી:-પછી પોતાના મનરૂપી  
મહોન્મત હાથીને, શુદ્ધ સુદ્ધિરૂપી આમકાની  
દોરીથી વિવેકરૂપી મોટા થભલા સાથે બાંધતોર  
એ નારદમુનિએ, પ્રલયકાળના અગ્નિ વડે ગળી  
જતા ચંદ્રમાના રસ જેવું, રસરૂપ આકારવાળું,  
દિવ્ય ધારો આદિ રસોનું અનુકરણ કરનાર,  
પોતાનું વીર્ય પાસે રહેલા કાંતિમાન અદ્ભુત  
સ્ફટિકના કુંભમાં, જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિ-  
બિંબની પેઠે મૂક્યું.<sup>૧-૮</sup> અજ્ઞાએ જમ પોતાના  
સંકંપમાત્રથી અમૃતના પૂરનું જુદું જ રૂપ  
ધારણ કરી અજ્ઞલોકમાં અમૃતસાગર પૂરી દીધો,  
તેમ એ નારદમુનિએ પણ મોટા અને અતિ રમ-  
ણીય મેરુપર્વતની અંદર પથ્થરમાં પણ ન ફૂટે  
તેવો, અતિ દઢ મોટા પેટવાળો, પડખાંચામાં  
અને ચારે તરફ સ્થૂળ એ ધડાને પોતાના સંક-  
લ્પમાત્રથી સરજેલા દૂધથી છલોછલ ભરી દીધો.  
અમૃતસાગરમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે  
શીરકુંભમાં રહેલો અને સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં હોમા-  
વાને તૈયાર થયેલી નારદમુનિની મંદ વીર્યરૂપ  
આહુતિને પ્રવર્તાવનાર, એ ગર્ભ મહિને મહિને  
વધતો માંડ્યો.<sup>૧૦-૧૨</sup> જમ પ્રત્યેક પૂર્ણિમા પૂર્ણ-  
ચંદ્રને પ્રકટ કરે છે અને વસંતઋતુ જમ પુષ્યો-  
ને ખીલવે છે, તેમ એ કુલે પણ કાળે કરીને,  
કમળપત્ર જેવાં સુંદર નેત્રવાળો, એ ગર્ભ ઉત્પન્ન  
કર્યો.<sup>૧૩</sup> કેમ બધે કુંભરૂપ નાના શીરસા

\* આ છપાશીમા સર્ગમાં એ દેવપુત્રનો કુંભમાં  
વૃદ્ધિ પામી જન્મ થવો, પછાથી તેનું અજ્ઞા પાસે જવું  
અને તેને લીધે સર્વજ્ઞતા આદિની પ્રાપ્તિ થતી એ  
વગેરેની કથા આવશે.

ક્ષય વિનાનો બીજો ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થતો હોય, તેમ જો ગર્ભ સમસ્ત અંગો પૂર્ણ થઈ ગયેથી કુંભમાંથી બહાર નીકળ્યો.<sup>૧૪</sup> અતીવ સૌંદર્યવાળો જો બાળક શુક્લપક્ષમાં જન્મ ચંદ્રમા વધે, તેમ કૃતલેક દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો. (મોટો થયો)<sup>૧૫</sup> નારદમુનિએ, તેના જાતકમાં આદિ સંસ્કારો કરી, જન્મ એક પાત્રમાં રહેલું દ્રવ્ય બીજા પાત્રમાં નાખવામાં આવે, તેમ પોતાની પાસે રહેલું સઘળું વિદ્યાધન એ પુત્રને આપ્યું.<sup>૧૬</sup> નારદમુનિએ થોડા દિવસમાં જ તેને સઘળાં શસ્ત્રો બણાવી, કેમ બણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જ હોય તેવો (પોતાના જેવો) બનાવી દીધો.<sup>૧૭</sup> સંધ્યાકાળમાં ઉદય પામેલો પૂર્ણચંદ્ર જન્મ રક્ષક પર્વતમાં પડેલાં પોતાનાં પ્રતિબિંબ વડે શોભે, તેમ મહામુનિ નારદજી પણ પોતાના જવા યોગ્ય પુત્રથી શોભવા લાગ્યા.<sup>૧૮</sup> પછી એક વખત એ પુત્રને સાથે લઈ નારદમુનિ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. પોતાના પિતાજી બ્રહ્માની પાસે તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે કેટલુંક તેમણે પુછાવ્યું.<sup>૧૯</sup> બ્રહ્માએ પોતાને નમસ્કાર કરનાર, પોતાના એ પૌત્રની વેદાદિ શસ્ત્રોમાં પરીક્ષા લઈ, પ્રસન્ન થઈ, તેને પોતાના યોગામાં બેસાડ્યો અને કેવળ પોતાના આશીર્વાદમાત્રથી જ તેને સર્વજ્ઞ તથા સર્વ જ્ઞાનના અવધિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ તદ્દલીન બનાવી દીધો અને તેનું (કુંભથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી) કુંભ એવું નામ પાડ્યું.<sup>૨૦, ૨૧</sup> હે મહાત્મા રાજર્ષિ! તે કુંભ હું પોતે જ છું. હું બ્રહ્માનો પૌત્ર થાઉં છું, નારદમુનિનો પુત્ર છું અને

કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કુંભ એના નામથી કહેવાઈ છું.<sup>૨૨</sup> હું મારા પિતાજી નારદમુનિથી સાથે બ્રહ્મલોકમાં જ્યાં ખુશી પડે ત્યાં રહું છું. મારી સાથે લીલા કરનાર ચાર વેદો એ જ મારા મિત્રો છે અને ગાયત્રી મારી માતા-ભગિની (માસી) છે, એમ હું સમજું છું. સરસ્વતીને હું મારી માતા ગણુ છું; બ્રહ્મલોકમાં મારું રહેવાનું ઘર છે અને ત્યાં બ્રહ્માના પૌત્ર તરીકે મુખેથી હું રહું છું.<sup>૨૪</sup> હું સર્વ વૌતે પરિપૂર્ણ છું; તેથી મારે કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી, તો પણ માત્ર લીલાથી જ આખા જગતમાં સર્વ ઠેકાણે જ્યાં મેરજી પડે ત્યાં હું જઈ શકું છું.<sup>૨૫</sup> હું જ્યારે ભૂલોકમાં ફરુ છું, ત્યારે મારા પગ પૃથ્વી ઉપર અડકતા નથી, મારા અવયવોને ઘળ અડકી શકતી નથી તથા મારું શરીર પણ ખેદ પામતું નથી. હે પ્રિય રાજર્ષિ! આ હું આકાશમોગેથી જતો હતો તેવામાં મેં તમને જોયા, જ્યાં હું તમારી પાસે આવેલ છું. એ પ્રમાણે જ જ તમે મને પૂછ્યું તે તે મેં કહ્યું.<sup>૨૭</sup> વનવાસના ગુણોને, તથા ક્ષણે બણનાર હે રાજર્ષિ! તમને જ બણવાની ઇચ્છા હતી તે મારા જન્મ વિષેની સઘળી હકીકત મારા અનુભવ પ્રમાણે તમને મેં આ રીતે બણાવી છે. કોઈ ઉત્તમ કુલીન પુરુષો પ્રેક્ષ કરે, તો સત્પુરુષો અવશ્ય તેનો ઉત્તર આપે છે; કેમકે તેઓ પ્રશ્ન-પૂછવામાં અને તેનો ઉત્તર આપવામાં બહુ કુશળ હોય છે.<sup>૨૮</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યાં: આટલી કથા કહી ત્યાં સુધીમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામી ગયા, સાયંકાળ સખંધી નિત્યકર્મ કરવા માટે, સર્વ સભા, સ્નાન કરવા જાડી-ગઈ અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે રાત્રિ પસાર થતાં બીજા દિવસે સૂર્યોદયની સાથે જ સભા મંડપમાં પાછી ભેગી થઈને બેઠી.<sup>૨૯</sup>

इदमुक्तवत्स्य मुनौ दिवसो जगाम सायं-

\* આ પ્રસંગમાં મીથ્યા બાધણરૂપ દોષ આવે છે, એવી રાધા લાપતી ઉચિત નથી; કેમકે પોતાના પતિને વિશ્વાસ બેસારી તેને જ્ઞાનવાન બનાવી, આ દુઃખમય સંસારપાશમાંથી તેને છોડાવવામાં જ સુખ્ય તાત્પર્ય હોવાથી, તેનું દોષપણ સંભવતું નથી. વળી જ્ઞાનજ્ઞાનને સાવોત્તમભાવ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી અહં મનુરમંભવંસૂચકા ઇત્યાદિ વાગ્દેવતા વચનની પેઠે ચૂમનાતું તત્ત્વપણ હોવાથી આ સર્વ વચનોપન્યાસ ઘટી શકે છે.

તનાય વિધયેસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમા-  
કૃતનમસ્કરણાં જગામ ઇયામાશ્વયે રવિકૌશ્વ  
સહાજગામ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાંયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના પૂર્વાધીનો 'કુલજનનકથન'  
એ નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો અઠારમો દિવસ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૮૭ મો ~ ~ ~

શિખિધ્વજનું ગુરુશરણુ

॥ શિખિધ્વજ ઉવાચ ॥

સર્ગે સ્ફુરદ્ધિર્મત્પુણ્યૈર્મન્યે સંપ્રેષિતો ભવાન્ ।  
અલક્ષ્યૈઃ સંમૃતૈરદ્રૌઢદ્વાતૈરિવાંબુદઃ ॥ ૧ ॥

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-પૂર્વ દિશામાં  
જન્મ વાદળો એકઠા થયાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી,  
પણ ન્યારે અનુકૂળ પવનો વાય છે, ત્યારે તે  
મેઘો ખેંચાઈ વરસાદ આપે છે; તેમ આ સંસાર-  
માં મારાં સંચિત યથેલાં પ્રાચીન પુણ્યો વડે જ  
ખેંચાઈને આ મંદરાયલમાં આપતું પધારતું  
થયું છે એમ હું સમજું છું.<sup>૧</sup> હે મહાત્મા દેવ-  
પુત્ર ! અમૃતને સ્વનાર-શુભ વચનવાળા, આપ-  
ની સાથે મારા સમાગમ થયો, તેથી હું આજ  
ધર્મ વડે ધન્ય ગણાતા પુરુષોમાં એક અગ્રેસર  
તરીકે ગણવા યોગ્ય થયો છું. સત્પુરુષોનો  
સમાગમ મારા ચિત્તને જીવું શીતળ કરે છે, તેવી  
શીતળતા મને રાજ્યલાભ આદિ પદાર્થો પણ  
આપી શકતા નથી; કેમકે સત્સમાગમમાં, સર્વ  
અધિકારીને સમાન રીતે રાગાદિ વાસનાઓનો  
નાશ થઈ જઈ, પ્રમાણમાં નહિ આવતો અનંત  
બ્રહ્મનો-અલૌકિક આનંદરસ પ્રાપ્ત થાય છે અને

રાજ્યલાભાદિક તો કલ્પનામાત્રથી જ તુચ્છ સુખ  
આપે છે.<sup>૨-૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે રાજ કહેતો  
હતો, તેટલામાં તેનાં વચનોને ખંધ પાડી બ્રાહ્મણ-  
પુત્રરૂપે આવેલી એ ચૂડાલા રાણીએ વળી બીજી-  
વાર રાજને કહ્યું.<sup>૫</sup>

ચૂડાલા બોલી:-હવે આ પ્રશંસા આદિનો  
પ્રસંગ અટલેથી જ ખંધ કરો. પ્રથમ તમે જ  
મને પૂછ્યું હતું, તે મેં તમને કહી બતાવ્યું છે;  
પરંતુ તમે કાણ છો? આ પર્વતમાં શું કરો છો?  
તમારે ક્યાં સુધી વનવાસમાં રહેવાનું છે અને  
આ પ્રમાણે કરવાનું શું પ્રયોજન છે? તે સાચે-  
સાચું કહો; કેમકે તમારા જેવા તપસ્વી પુરુષો  
જૂઠું બોલતા જ નથી.<sup>૬, ૭</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-આપ દેવપુત્ર  
છો, એટલે બધું બરાબર રીતે બણો છો. લોકોની  
હકીકત તથા તે (મારા) સર્વ પ્રસંગને આપ  
બણનાર છો, એટલે હું આપને બીજું શું કહું?  
આપ બણો છો, તે છતાં આપના પૂજનાથી  
એ વિષે હું ટૂંકાણમાં કહું છું. હે મહાત્મા  
દેવપુત્ર ! હું સંસારથી ભયભીત બની આ વનના  
મધ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધીને રહ્યો છું.<sup>૮</sup> હું શિખિ-  
ધ્વજ નામનો રાજ છું અને રાજ્યને છોડી દઈ  
તપ કરવા માટે અહીં આવેલો છું. હે તત્ત્વજ્ઞ  
દેવપુત્ર ! સંસારમાં દુઃખથી જન્મ લેવો પડે એથી  
હું ભયભીત થયેલ છું. હે સત્ય સમજનારા દેવ-  
પુત્ર ! આ સંસારમાં વારંવાર સુખ પછી દુઃખ  
અને દુઃખ પછી સુખ, જન્મ પછી મરણ અને  
મરણ પછી જન્મ એમ વારાફરતી થયા જ કરે છે,  
જથી હું તાપને પામેલ છું અને તેથી આ વન-  
ની ઘટામાં આવીને તપ કરું છું.<sup>૧૦, ૧૧</sup> જન્મ  
ભાગ્યહીન નિર્ધન પુરુષને ભંડારનો (ખજા-  
નાનો) લાભ મળતો નથી, તેમ હું અનેક ટેકાણે  
રખેલ્યો છું અને આ સ્થાને વાસ કરી મેં  
અતિકંઠાર તપ આદ્યું છે, તો પણ મને ખરી

૧ આ સિત્પાશીમાં સર્ગમાં કુલની પ્રશંસા, રાજ્ય-  
નું તેની પાસે ચોતાના દુઃખનું નિવેદન કરવું, ઉપદેશ  
આપવા માટે તેના તરફ ચોતાનો શિખ્યભાવ બતાવવો  
અને તેના ઉપર ચોતાનો પાકો વિશ્વાસ એટલી ક્યા  
કહેવામાં આવશે.

શાંતિ મળી નથી.<sup>૧૨</sup> હે મહાત્મા દેવપુત્ર ! જોનો પ્રયત્ન બુદ્ધો થયો છે અને જોને કોઈ બતતું ક્ષણ મળ્યું નથી તેવો હું, એકલો સોબત વિનાનો અહીં રહું છું અને ધુણ નામના જીવડાએ અંદર કાતરી ખાધેલા લાકડાની પેઠે સુકાયા કરું છું.<sup>૧૩</sup> ઉપવાસ, દેવપૂજન, અતિયિપૂજન આદિ આ સધળી તપની બુદ્ધી બુદ્ધી ક્રિયાઓ સતત અને બરાબર નિયમપૂર્વક હું કર્યે બહુ છું; પરંતુ આમ કરવાથી મને એક દુઃખમાંથી છુટી બીજા દુઃખના સમૂહમાં પડ્યા જેવું લાગે છે અને શાંતિ માટે સ્વીકારેલો કર્મમાર્ગ અમૃતરૂપ છતાં મને શાંતિ ન મળવાને લીધે વિષ જોવો લાગે છે, એ શું હશે ?<sup>૧૪</sup>

**યુદાસા બોલી:**—પૂર્વકાળમાં કોઈ એક દિવસે પ્રજાને મેં એ વાત પૂછી હતી કે, હે મહારાજ ! કર્મ અને જ્ઞાન એ બનેમાં જ એક મોક્ષ થવાનું કારણ હોય તે આપ કહે.<sup>૧૫</sup>

**પ્રજ્ઞા બોલ્યા:**—જ્ઞાન એ જ મોક્ષ થવાનું ખરું કારણ છે અને જ્ઞાન વડે જ દુઃખનો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ નાશ થાય તેવો અનુભવ છે. કર્મો તો સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિના વિનાશ માટે, અનુબંધને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી, કોઈ બતતના નરકમાં લઈ જનાર અનર્થોમાં ન રોકાતાં, શુભ કલ્યાણમાં જ તેનું આયુધ્ય પસાર થાય તેને માટે છે. હે પુત્ર ! જો આ જ્ઞાનદષ્ટિને પહેંચી શકતા નથી, તેઓને માટે કર્મ એ આનંદનું મુખ્ય સાધન છે; કેમકે બીજું કોઈ યોગ્ય વસ્તુ ( પીતામ્બર ) ન મળે, ત્યાં સુધી કંબલનો ( ધાખળાનો ) પણ કોણ ત્યાગ કરે ? કોઈ ત્યાગ ન કરે. તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી કર્મ પણ ઠીક છે.<sup>૧૬, ૧૭</sup> અજ્ઞાનીઓનું કર્મ, સર્વ વાસના હોવાને લીધે ક્ષણ આપે છે અને જ્ઞાનીઓનું કર્મ સર્વ વાસનાઓનો નાશ થવાથી ક્ષણ આપતું નથી.<sup>૧૮</sup> જેમ પાણી નહિ રેડવાથી લતાઓ ક્ષણ આપી શકતી નથી, તેમ

જ્ઞાનીનાં શુભ કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થઈ ગયાથી, પછી ક્ષણ આપી શકતાં નથી. અશુભ કર્મોનું પણ તેમજ સમજવાનું છે. પ્રારબ્ધરૂપે ક્ષણ આપવાને તૈયાર થયેલાં કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થતાં તેમનો નાશ થાય એટલે દેખાવ પૂરેતાં રહે છે.<sup>૧૯, ૨૦</sup> પૂર્વક્રતુનાં ચિહ્નો, જેમ પાછળની ઋતુ આવવાથી નાશ પામી બંધ છે, તેમ વાસનાઓનો નાશ થયાથી કર્મોનું ક્ષણ પણ નાશ પામી બંધ છે.<sup>૨૦</sup> હે પુત્ર ! કાસડાની લતા જેમ સ્વભાવે જ ક્ષણ આપતી નથી, તેમ વાસના નગરની ક્રિયા પણ સ્વભાવે જ ( પછીથી ) ક્ષણ આપતી નથી.<sup>૨૧</sup> જે બાળકના મનમાં ભયને લીધે હાઉની ભાવના રહી હોય તે જ હાઉને દેખે છે, બીજે દેખતો નથી; તેમ દુઃખની ભાવનાવાળો મૂઠ પુરુષ જ દુઃખને દેખે છે, બીજી તત્ત્વજ્ઞની દષ્ટિમાં એ કશું આવતું જ નથી.<sup>૨૨</sup> વિકાસ પામેલી કાસડાની લતાની પેઠે જ્ઞાનીની ક્રિયા આકાર વડે જોવામાં આવતાં છતાં પણ, ક્ષણ ( ધર્માધર્મરૂપ અને તેથી થતી જન્મપર-પરાને ) આપી શકતી નથી.<sup>૨૩</sup> અજ્ઞાનદશામાં પણ અહંકાર આદિરૂપે સ્ફુરેલી વાસના, તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં છે જ નહિ, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ ઝાંઝવાના જળમાં સમુદ્રના જળની ભ્રાંતિની પેઠે તે વાસના દેખાય છે.<sup>૨૪</sup> તે અજ્ઞાન, આ સર્વ પ્રસરણ છે, એવી ભાવનાથી નાશ પામી જવાને લીધે, જેમ અનુભવીને ઝાંઝવામાં જળની ભ્રાંતિ ન થાય, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં વાસના જ ઉત્પન્ન થતી નથી.<sup>૨૫</sup> સર્વ વાસનાઓનો ભાગ થઈ જવાથી, જીવ પાછો ફરીવાર જન્મ લેતો નથી અને તે જરામરણરહિત, પ્રસસ્વરૂપ થઈ બંધ છે.<sup>૨૬</sup> જ્યાં સુધી ચિત્તમાં વાસના રહે ત્યાં સુધી તે મન કહેવાય છે અને મન વાસના વગરનું થઈ બંધ તો, તે પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન વડે આત્મસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે તો જીવને પુનઃજન્મ થતો નથી.<sup>૨૭</sup> હે રાજપિં ! જ્ઞાન એ જ

પરમ કલ્યાણરૂપ (મોક્ષસાધન) છે, એમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે-બ્રહ્મદિક-મોટા પુરુષો પણ કહે છે; તો પછી તમે કેમ અજ્ઞાનીની પેઠે આ તપને મોક્ષનું સાધન માની બેઠા છો? <sup>૨૮</sup> હે રાજર્ષિ! આ બાબત કમંડલ પડેલ છે, આ બાબત દંડ અને કાષ્ઠો છે અને અહીં દર્ભાસન પડ્યું છે, આ (મમત્વથી બંધન આપનાર) અનર્થોના વિલાસમાં તમે શી રીતે આનંદ માનો છો? <sup>૨૯</sup> હે રાજર્ષિ! હું કાણ છું, આ સધળું શી રીતે ઉત્પન્ન થયું અને પાછું કોનામાં લઈ પામી જાય છે? એ વિષે કેમ કાંઈ વિચાર કરતા નથી અને અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ વિચાર વિનાના થઈ રહ્યા છો? <sup>૩૦</sup> હે રાજર્ષિ! 'શી રીતે બંધ થાય અને શી રીતે મોક્ષ થાય?' એવા પ્રશ્નો પૂછી, તેના ઉત્તરની અભિલાષાથી, તમે પરમા નંદના સમુદ્રરૂપ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનારા, મહાત્માઓના ચગણોતું સેવન શા માટે કરતા નથી? <sup>૩૧</sup> ત્રત, ઉપવાસ, ટાઢું, ઊન આદિ સહન કરી, આત્માને હું ખ આપનાર આ ક્રિયા વડે આયુષ્યનો ક્ષય કરી, આ પર્વતની ગુફાને વિષે અદર, શિલાની અદર (તેની બખોલમાં) રહેલા કીડાની પેઠે તમે કેમ પડ્યા રહો છો? <sup>૩૨</sup> સમદષ્ટિવાળા સત્પુરુષોને પ્રજ્ઞકુવાથી, તેમની સેવા કરવાથી અને તેઓના સમાગમથી એવી મુક્તિ મળી આવે છે કે જે વડે આ સંસાર બંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે. તમે શરીરને કષ્ટ પડે એવી ચેષ્ટાઓને છોડી દઈ કોઈ મહાત્મા ગુરુની સાથે રહી જે મળે તે જમી લઈ, પૃથ્વીની કોઈ ગુફામાં રહેલા કીડાની જેમ ગુરુએ બતાવેલા માર્ગમાં દૃઢ રહી આ વનની ગુફામાં રહો. વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે દેવપુત્રરૂપે એવામાં આવતી, પોતાની ગણી ચૂકાલાએ બોધ આપનાથી, આંસુથી જનું મોઢું ભીંજી ગયું હતું એવા શિખિધ્વજ રાજ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. <sup>૩૪</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર!

અહો, આજ ધણે કાળે આપે મને બોધ આપ્યો છે. હું માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ સજ્જનોના સંગ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં, આ વનમાં આવી રહ્યો છું. <sup>૩૫</sup> મારાં સર્વ પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે, એમ હું માનું છું; કેમકે આપ જ અહીં પધારી મને બોધ આપો છો. <sup>૩૬</sup> હે સુંદર સુખવાળા દેવપુત્ર! આપ જ મારા ગુરુ, પિતા અને મિત્ર છો, હું આપનો શિષ્ય થઈ, આપના ચરણમાં નમસ્કાર કરું છું, મારા પર આપ કૃપા કરો. <sup>૩૭</sup> જ આપ સારામાં સારું જાણો છો, જે જાણવાથી ફરી આ સંસારચક્રમાં આવી શોક કરવો પડતો નથી અને જેથી પરમ સુખમાં શાંતિ મળે છે, તે બ્રહ્મનો (બ્રહ્મજ્ઞાનનો) હવે તરત મને આપ ઉપદેશ કરો. <sup>૩૮</sup> ધડાના આકારે, અને વસ્ત્રના આકારે જે બુદ્ધાં બુદ્ધાં જ્ઞાન છે તે બધામાં કયું જ્ઞાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે? જેથી આ સંસારસાગર તરી જવાય? <sup>૪૦</sup>

ચૂડાલા બોલી:-હે રાજર્ષિ! શ્રદ્ધારહિત પુરુષોને કરેલો ઉપદેશ સુકાયેલ કુંડા પાસે કરેલા કાગડાના અવાજની જેમ નકામો છે, માટે જો તેમ થાય એવું હશે તો હું કયું કહીશ નહિ; પરંતુ જો તમે શ્રદ્ધાથી મારાં વાક્યોને ગ્રહણ કરો-અર્થાત્ તે ઉપર દૃઢ આશ્ઠ રહો તો, તમે જે પૂછો છો તે જવું જ્ઞાન છે અને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ હું કહું. જે માણસ શ્રદ્ધા છોડી ફક્ત વિનોદ કરવા પૂછે, પણ પાછો વક્તાની પાસેથી જવાબ ગ્રહણ ન કરે, તેવાં મનુષ્યોની પાસે કહેલાં વચનો અધારામાં આંખનું જેવું નકામું થાય તેમ નિષ્ફળ થાય છે. <sup>૪૧, ૪૨</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-આપ જે કાંઈ મને કહેશો તે, હું શ્રુતિના વિધિવાક્યની પેઠે કોઈ જાતનો તક આદિ વિચાર ન લાવતાં તત્કાલ શ્રદ્ધા વડે ગ્રહણ કરીશ-આ મારું કહેવું ખરાબર સત્ય છે. <sup>૪૩</sup>

ચૂડાલા બોલી:-જેમ પિતાનું કહેલું વાક્ય

સાચું કે ખોટું એમ કુતરક ક્યાં વિના જ પરિણામે હિતરૂપ સમજી, માત્ર આજ્ઞા તરીકે માનવામાં આવે છે, તેમ આ મારાં વચનોને પણ હેતુ વિષેનું પ્રયોજન ન શોધતાં, હિતબુદ્ધિથી એક આજ્ઞા તરીકે સમજી કાનને સુખ આપનારાં ગાયનની પેઠે શ્રવણ કરે અને સાંભળ્યા પછી પણ તેમાં મારું કલ્યાણ જ કયું છે એવી દૃઢ ભાવના રાખે.<sup>૪૪, ૪૫</sup> જની બુદ્ધિ મંદ છે, તેને લાંબે કાળે બોધ થાય અને જની બુદ્ધિ તીવ્ર છે, તેને જલદી બોધ થાય તેવી એક તમારા જની મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષની કથા હું કહું છું, જેથી સંસાર તરેલા સુગમ થાય.<sup>૪૬</sup>

स्वचरितसदृशं तथोदयं त्याधिरसमयेन विबोधनं च बुद्धेः । भवभयसुतरं महामतीनां गृण कथयामि कथाक्रमं मनोज्ञम् ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ્જ્વલબોધ'

એ નામનો 'સર્ગ' ૮૭ માં સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ - ૮૮ મો ~~~~~

सूर्यानुं आप्यान-

॥ चूडालोवाच ॥

अस्ति कश्चित् पुमान् श्रीमान् स्थानं नित्य विरुद्धयोः । गुणलक्ष्म्योरद्वेषेण यथाविध्वाङ्-  
वांचुनो ॥ ૧ ॥

ચૂડાલા બોલીઃ-જેમ પરસ્પર ઊલટા ધર્મવાળાં જળ અને વાડવાણિ, એ બનેનો સમુદ્ર એ એક આશ્રયરૂપ છે, તેમ કોઈ એક શ્રીમાન પુરુષ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ગુણો અને લક્ષ્મી એ બનેના આશ્રયરૂપ છે.<sup>૧</sup> તે સર્વ કળાઓમાં નિપુણ છે, અસ્રવિદ્યામાં કુશળ છે, વ્યવ-

હારમાં વિચક્ષણ છે અને સર્વ સંકલ્પોના સીમાહારૂપ છે; પરંતુ માત્ર તે એક પરમાત્માના પદને ઝાળખતો નથી.<sup>૨</sup> જેમ વાડવાણિ સમુદ્રના જળને શોષી લે છે, તેમ એ પુરુષે જપ, તપ આદિ અનંત યત્નો વડે મળી શકે એવા ચિંતામણિને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરી.<sup>૩</sup> દૃઢ નિશ્ચયથી તે કામમાં લાગેલા એ પુરુષના તીવ્ર પ્રયાસવાળા ચત્રથી, થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થઈ તેની પાસે આવ્યો; કેમકે જે પરાખર મન રાખી કાર્ય કરે તેનું શું સિદ્ધ થતું નથી? ખરું જ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૪</sup> બુદ્ધિનો આશ્રય કરી, મનમાં કોઈ જાતનો ખેદ લાગ્યા વિના, જે પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યોગ કરવામાં આવે, તે અર્કિયન પુરુષ (ભિખારી) પણ વિધન નહિ નડતાં શક્તિમાન બની જાય છે.<sup>૫</sup> જેમ ઉદ્યાયજળના શિખર ઉપર રહેલ કોઈ યુનિ ચંદ્રનો ઉદય પોતાની અતિ નજીક થયા છતાં ભ્રાંતિ વડે મેરુપર્વતમાં અતિ દૂર થયેલો સમજે, તેમ એ પુરુષ પણ ચિંતામણિ પોતાની પાસે આવેલ છે અને હાથમાં આવી પડ્યો હોવા છતાં ભ્રાંતિ વડે તેને દુર્લભ સમજતો હતો.<sup>૬</sup> જેમ અતિદરિદ્ર કોઈ પાખર પ્રાણી અનાયાસે પોતાને રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય તો તેને સત્ય ન માને, તેમ એ પુરુષનો પણ સર્વ મહામણિઓમાં ઉત્તમ ચિંતામણિ પોતાને મળી ગયા છતાં, તેના પર નિશ્ચય બંધાયો નહિ.<sup>૭</sup> વિસ્મયવાળા પોતાના મન વડે ઉપેક્ષા કરવાથી, પ્રાપ્ત થયેલા ચિંતારૂપી દીર્ઘ કુંખથી ભ્રાંતિ પામી જઈ તેણે વિચાર કર્યો કે, 'આ શું ચિંતામણિ હશે? આ ચિંતામણિ તો જણાતો નથી. જે ચિંતામણિ હોય તો મને પ્રત્યક્ષ દેખાય નહિ! ત્યારે શું હું તેના પરીક્ષા માટે સ્પર્શ કરું કે ન કરું? વખતે જે કદાચિત્ ચિંતામણિ હોય તો મારા (ભાગ્યહીનપણાને લીધે) સ્પર્શ કરવાથી જતો રહે.'<sup>૮</sup> માત્ર આટલા થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થાય નહિ; કારણ કે તે મરતાં સુધી યત્ન

\* આ અધ્યાયીમાં સર્ગમાં થોડાક કાળમાં પોતાના તપ વડે ચિંતામણિ મળ્યા છતાં સૂર્યપણાથી તેની ઉપેક્ષા કરી, કોઈ એક પુરુષ પછીથી કાચને મણિની બાંતિથી ગ્રહણ કરશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

થાય ત્યારે જ મળે છે, એવો શાસ્ત્રોનો ક્રમ છે.<sup>૧૦</sup> હું પોતે કૃપણ હોવાથી, બ્રાંતિથી સંક્રાંચાઈ ગયેલાં નેત્ર વડે, પોતાના મનથી કલ્પેલી ભાંખા-ડિયાની લતાના જેવા આ ચિંતામણિના પ્રકા-શને, જમ બ્રાંતિથી બે ચંદ્રમા દાઈકના જેવામાં આવે, તેમ બ્રાંતિથી જ દેખું છું.<sup>૧૧</sup> મને હમણાં થોડાક કાળમાં જ સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર ચિંતામણિ મળી જાય, એવી મારી ભારે પુણ્ય-સંપત્તિ ક્યાંથી હોય?<sup>૧૨</sup> દાઈક જ મહાત્મા પુરુષો એવા મહાભાગ્યશાળી હોય છે, કે જ્યોને થોડાક કાળમાં જ સંપત્તિઓ અનુકૂળ થાય છે.<sup>૧૩</sup> હું એક તુચ્છ મનુષ્ય છું, મારું તપ પણ હજી થોડુંક થયું છે, તેટલામાં હું કે જ ભાગ્યહીન છું તેને સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે?<sup>૧૪</sup> એ પ્રમાણે વિવિધ સંકલ્પવિકલ્પોથી એ અજ્ઞાની પુરુષે, ઘણા કાળસુધી લાંબો વિચાર કર્યો; પરંતુ પોતાની મૂર્ખતાને લીધે, બ્રાંતિ વડે ભૂલ ખાઈ જઈ એ ચિંતામણિ લેવા માટે કશો યત્ન કર્યો નહિ.<sup>૧૫</sup> જ કાળે જ પદાર્થ જોને મળવાનું વિદ્યાતા તરફથી નિર્માણ જ થયું નથી, તે પદાર્થ તે કાળે તેને મળતો જ નથી; જમકે એ મૂર્ખ પુરુષે પોતાને ચિંતામણિ મળ્યા છતાં, માત્ર રમતમાં જ તે ચુમાવી દીધો.<sup>૧૬</sup> એ પુરુષ જ્યારે ચિંતામણિને ચહણું કર્યો વિના એમનો એમ ભોલો રહ્યો, ત્યારે પછી ચિંતામણિ પણ જીડીને જતો રહ્યો; કેમકે જમ ધનુષ્યની દોરીથી છોડેલું ખાણું દોરી છોડી દે છે, તેમ પોતાનો અનાદર કરનાર પુરુષને સિદ્ધિઓ પણ છોડી દે છે.<sup>૧૭</sup> જ્યારે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષમાં વિચક્ષણપણું પણ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ એ પુરુષ એ સિદ્ધિ-ઓનો અનાદર કરે, તો તેઓ જતી રહે છે. માત્ર એટલું જ નહિ પણ તેમાં જે કાંઈ પ્રથમ વિચ-ક્ષણપણું રહ્યું હોય તે પણ લેતી જાય છે.<sup>૧૮</sup> એ પુરુષે પાછો વળી ચિંતામણિના સાધન માટે ક્રિયા વડે યત્ન કરવા માંડ્યો; કેમકે દંઠ નિશ્ચય-

વાળા પુરુષો પોતાના કાર્યમાં કદી પણ હતાય થતા નથી.<sup>૧૯</sup> પછી દાઈ સિદ્ધ પુરુષોએ તેની હાંસી કરવાની ઇચ્છાથી છેતરવાને માટે, તૃત્યા વિનાનો એક કાચનો ગોળ કકડો તેની આગળ નાખ્યો જ તેના જેવામાં આવ્યો.<sup>૨૦, ૨૧</sup> જમ અજ્ઞાની માણસ બ્રાંતિ વડે માટીને પણ સોનું સમજે છે, તેમ એ મૂઢ પુરુષ તે કાચના કકડાને આ ચિંતામણિ છે, એમ ભ્રમથી સમજી લઈ, તેને લેવાને તૈયાર થયો.<sup>૨૨</sup> ચિત્તમાં રહેલી બ્રાંતિ, દાઈ વખત સંખ્યામાં જુલાવો ખવરાવી આઠના છ કરી દે છે; બ્રાંતિ વડે જ શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ, રજઝુમાં સર્પબુદ્ધિ; સ્થળમાં જળબુદ્ધિ અને અમૃતમાં વિષબુદ્ધિ થાય છે. જમ એક જ ચંદ્ર છતાં બ્રાંતિ વડે બે-જોવામાં આવે છે;<sup>૨૩</sup> તે જ પ્રમાણે એ પુરુષે પોતાની બ્રાંતિ વડે, તે કાચના કકડાને ચિંતામણિ સમજી તેનું ચહણું કર્યું. ‘ચિંતામણિથી જે એમરો તે મળી ચકરો,’ માટે આ બધા ધનની શી જરૂર છે? એમ બહી પોતાની પ્રથમની ધન-ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિ તેણે છોડી દીધી.<sup>૨૪</sup> આ દેશ સુખ વગરનો, લૂખો અને પાપી માણસોથી ભરેલો છે. આ ઘર પણ બૂના જેવું છે અને હવે મને બાંધુઓ પણ શું ઉપકારક છે? માટે હું અંહીથી છોડે જઈ, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ ચિંતામણિરૂપ સમૃદ્ધિ વડે સુખેથી રહું.’ એમ વિચાર કરી, એ મૂર્ખ પુરુષ એ મણિને (કાચના કકડાને) સાથે લઈ નિર્જન વનમાં ચાલ્યો ગયો.<sup>૨૫, ૨૬</sup> હે પ્રિય રાજર્ષિ! તે વનમાં એ મૂઢ માણસ, કાચના કકડાથી (કશું ન મળવાને લીધે) એવો તો વિપત્તિને પ્રાપ્ત થયો કે જ કાજળના પર્વતના જેવી કાળી અને મહા-ભયંકર હતી તથા પોતાની મૂર્ખતાને યોગ્ય જ હતી. મૂર્ખતાના (અજ્ઞાનના) સામર્થ્યથી જેવાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, તેવાં દુઃખો બીજી વિપ-ત્તિઓથી, જરાથી કે મરણથી થતાં નથી. જમ મનુષ્યના બધા અવયવોમાં કૈયસમૂહ સર્જના

ઉપરના ભાગમાં (મસ્તકમાં) રહે છે, તેમ બાધી વિપત્તિઓને આપનાર અજ્ઞાન જ સર્વથી મુખ્ય છે. ૨૬, ૨૭

દુઃસ્થાનિ મૌર્ખ્યવિભવેન મર્વંતિ યાનિ નૈવા-  
પદો ન ચ જરામરણેન તાનિ । સર્વાપદાંશિરસિ  
તિષ્ઠતિ મૌર્ખ્યમેકં કૃષ્ણ જનસ્ય વપુષામિવ  
કેશજાલમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ચૂડાલાખ્યાનનો  
'મણિકાચોપાખ્યાન' એ નામ-  
નો સર્ગ ૮૮ એ સમાપ્ત

## ૮૮ સર્ગ ૮૯ મો

હસ્તિકોપાખ્યાન

॥ ચૂડાલોવાચ ॥

અયેમમપરં રમ્યં વૃત્તાંતં શૃણુ ભૂમિપ ।

પરં પ્રવોષનં બુદ્ધેઃ સાયો સદૃશમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ચૂડાલા યોલીઃ-હે સુશીલ રાજા ! હવે પછી  
બુદ્ધિને પરમ યોધ આપનાર, એક બીજું મનો-  
હર વૃત્તાંત કહું છું તે સાંભળો, કે જે તમને પોતા  
ને મળતું જ છે.<sup>૧</sup> વિધ્યાચળના વનમાં મોટા  
હાથીઓનાં ટોળાંના રાજાઓનો પણ રાજા, એવો  
એક હાથી છે, કે જે અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાની  
આજ્ઞા પાળવાથી, પ્રસન્ન થયેલી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે  
કેમ બાણે પ્રથમના ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળો, બીજો  
વિધ્યાચળ પાછો ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેવો લાગે  
છે.<sup>૨</sup> એ હાથીના પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાલા  
જવા દારણ્ય અને વળની જ્વાળાના જવા તીક્ષ્ણ  
ઘોળા બે દાંત છે, કે જે મેરુને પણ ઉખેડી નાખ-  
વાને સમર્થ છે જેમ અગસ્ત્ય ઋષિએ (પોતાની

આજ્ઞા વડે) વિધ્યાચળને બાધી લીધો અને  
વામનજીએ (યાચનાથી) બળિરાજને બાધી  
લીધો, તેમ એ હાથીને પણ, ઠાઠએક મહાવતે  
ચારે બાજુ લોહાની સાંકળોડાપી બળ પાથરી,  
તે વડે બાધી લીધો. કુભરચળમાં શક્તે વાગનાથી  
પીડાયેલો એ હાથી બધાઈ જઈ, સાંકળના  
ફાંસામાં ફસી ગયો અને તેથી તેને એની તે  
પીડા થઈ, કે જે મહાદેવના અપૂર્વ બાણરૂપ  
અગ્નિમાં બળનારા ત્રિપુરાસુરની પીડાના જેવી  
અતિ અસહ્ય હતી.<sup>૩-૪</sup> હાથીને બધનમાં નાખી  
પોતે તેનો શત્રુ બનનાર એ મહાવત દૃઢથી નહિ  
દેખાવાથી, તે હાથીએ સાંકળોડાપી બળના પાંજ-  
રામાં ત્રણ દિવસ કાઢ્યા. પછી પોતાના ચિત્તમાં  
દુઃખી થઈ, સાંકળોડાપી બેડીને તોડી નાખનાનો  
યત્ન કર્યો અને પોતાની સૂઠ વડે જોરથી સાંક-  
ળોને પકડી ધૂસરાઓના જેવો શબ્દ કર્યો<sup>૫,૬</sup> જેમ  
બળિરાજએ (દેવદાનવોના યુદ્ધમાં જય મેળવી)  
અમરાવતીના- કમાડની સાંકળો તોડી નાખી  
હતી, તેમ એ હાથીએ પણ માન બે જ ધડીની  
અદર પોતાના દાંતો વડે પ્રયત્નથી એ સાંકળ-  
ોડાપી બળને તોડી નાખી.<sup>૭</sup> જેમ ભગવાને પોતે  
મેરુ પર્વતમાં (પોતાના લોકમાં દૂર) રહ્યા છતાં  
પણ બળિરાજએ જે ઇન્દ્રની અમરાવતી નગરી-  
ને તોડી નાખી હતી (યુદ્ધમાં જીતી લીધી હતી)  
તે (એકધર્મબળથી) એજુ હતું, તેમ એ મહાવત  
દૂર હતો, તો પણ હાથીએ જે સાંકળોડાપી બેડી  
તોડી નાખી તે તેના જોવામાં આવ્યું.<sup>૮</sup> જેમ  
બળિરાજના યજ્ઞમાં વામનજી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી  
માગી હઈ, બે પગલાંથી ભૂલોકને તથા સ્વર્ગ-  
લોકને દેખાવી હઈ, મેરુ પર્વતમાંથી ત્રીજું પગ  
બળિરાજના મસ્તક ઉપર રાખ્યું હતું, તેમ એ  
મહાવત પણ તાકડના ઝાડ ઉપર ચડી જઈ, ત્યાંથી  
હાથીને માથે પડ્યો, પરંતુ પડતાં પડતાં પોતા-  
ના કમળના જેવા કોમળ ચરણ વડે હાથીના

- ઇન્દ્રની નગરી.

૧ આ નેવાશીમાં સર્ગમાં સાંકળ વડે બધાઈ  
ગયેલા હાથીએ બધન તોડી નાખ્યા હતા પણ પોતાને  
બાધનાર અને પોતાની નજીક આવી ગયેલા પોતાના  
શત્રુ મહાવતને નહિ મારી નાખવાથી પાછો તે બાધમાં  
ગળી પડશે, એ વાત કહેવામાં આવશે.



મસ્તક ઉપર નહિ પડી શકાયથી, પાકી ગયેલ  
અને પવનના ઝપાટાથી પૃથ્વી પર પડી ગયેલ  
ફળની પેઠે વ્યાકુળ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.<sup>૧૦</sup>  
એ મોટા હાથીને પોતાની પાસે પડેલા મહાવતને  
જોઈ દયા આવી; કેમકે સત્પુરુષો (દેવયોગથી)  
પશુ-પક્ષી આદિ અધમ યોનિમાં હોય, તે પણ  
તેઓ દયા આદિ અનેક ઉત્તમ ગુણોથી ચળકતા  
જ રહે છે. ‘આ મહાવત (મારી પાસે) પડી  
ગયો છે તેને મારી નાખવામાં શી બહાદુરી  
છે?’ એમ વિચાર કરી, તે હાથીએ મહાવત  
પોતાનો શત્રુ હોવા છતાં તેને મારી નાખ્યો નહિ;  
પરંતુ જમ જળનો જળરો પ્રવાહ બાધેલી પાળ-  
ને તોડી નાખી બહાર નીકળી બચે છે, તેમ એ  
હાથી પણ માત્ર બેડીના જવી સાંકળને—જળને  
તોડી નાખી બહાર જતો રહ્યો.<sup>૧૧-૧૨</sup> એ હાથી-  
એ (મહાવતને મારવાના સંબંધમાં) દયા લાવી,  
જમ આકાશમાં વાદળોએના સમુદાયને દૂર કરી  
સૂર્યનારાયણ ઉદય પામે છે, તેમ સાંકળની જળ-  
ને તોડી નાખી પલાયન કયું.<sup>૧૩</sup> હાથી જતો  
રહ્યા પછી, શરીર અને બુદ્ધિ એ બંનેને સ્વસ્થ  
કરી, મહાવત જાણે થયો અને તેની પીડા પણ  
હાથીની સાથે ઘણે છેટે જતી રહી.<sup>૧૪</sup> એ મહાવત  
તાડના ઝાડની જાંચી ટોચ ઉપરથી ઉપર જણા-  
વ્યા પ્રમાણે પડી ગયો તે પણ તેનું માથું કે  
હાથપગ આદિ કયું ભાગી ગયું નહિ; કેમકે કુદ  
પુરુષોનાં શરીરો કેમય ન ભાગે તેવાં મજબૂત  
હોય છે, એમ હું માતું છું.<sup>૧૫</sup> જમ વર્ષાઋતુમાં  
વાદળોએ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ કુદ પુરુષોનું બળ  
પણ અધમ કાર્યમાં વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી (એક  
વખત પોતે મહાસંકટમાં આવી પડ્યા છતાં  
પણ) ફરી વળી પાછો, એ મહાવત ફરવામાં વધારે  
ઉત્સાહ રાખવા લાગ્યો. જમ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ઇચ્છ-  
નાર કોઈ (નિર્ધન) પુરુષ, પોતાની પાસે એક  
વખત ખનનો આવ્યા પછી પાછો જતો રહે  
તેથી દુઃખી થાય, તેમ એ મહાવતને પણ પોતાના  
ચો. સ. ૧૬

ઉપાયો નિષ્ફળ જવાથી તથા હાથી એક વખત  
બંધાઈ ગયા છતાં પાછો નીકળી જવાથી ધણું  
દુઃખ થયું.<sup>૧૬, ૧૭</sup> જમ વાદળોએમાં ઢંકાઈ રહેલા  
ચંદ્રમાને રાહુ પીડવા માટે શોધે, તેમ એ મહાવતે  
પણ ઝાડીમાં છુપાઈ રહેલા એ હાથીને શોધવા  
માંડ્યો.<sup>૨૦</sup> ઘણેક કાળે કોઈ એક જંગલમાં રહેલો  
એ મોટો હાથી, મહાવતના જ્વેલામાં આવ્યો કે જ  
રણસંઘર્ષમાં જય મેળવી આવેલા શર પુરુષની  
પેઠે ઝાડની છાયા નીચે થાક લેતો હતો.<sup>૨૧</sup> પછી  
એ મહાવતે જમ વિધાતાએ આ પૃથ્વીને સર્વ  
દિશાએમાં સમુદ્રરૂપ ફેંડાળાથી વીંટી લીધેલી  
છે, તેમ જ પ્રદેશમાં એ હાથી જ્વેલામાં આવ્યો,  
તે પ્રદેશની નજીક ચોતરફ એ હાથીને પકડવા  
અનેક મનુષ્યોની સહાયતાવાળી (પોતાના)  
રાત્રએ આપેલી પ્રબળ સાધનસંપત્તિ વડે એક  
ખાઈ ખોદાવી ફેંડાણું કરી લીધું, કે જથી એ  
હાથી બંધનમાં આવી બચ.<sup>૨૨, ૨૩</sup> હાથીને છેત-  
રવાને ઇચ્છનારા એ મહાવતે, જમ ચરદન્તુ  
પોલાણને ઢાંકી દેવામાં વચ્ચેનું કામ સારનારાં  
ધોળાં વાદળોએ વડે આકાશને ઢાંકી દે છે, તેમ  
એ ખાઈને ઉપર ઉપરના ભાગમાં કામળ લતા-  
એના સમૂહ વડે ઢાંકી દીધી.<sup>૨૪</sup> ચોડાક દિવસ-  
માં, એ હાથી વનમાં ફીડા કરતાં કરતાં સુકાયેલા  
સમુદ્રમાં જમ પર્વત પડે, તેમ એ ખાઈમાં જઈ  
પડ્યો.<sup>૨૫</sup> જંગલમાં ફરનાર એ હાથી, ઉપર  
જણાવ્યા પ્રમાણે મહાવતની છળભરેલી યુક્તિથી,  
ફેંડાળાના જ્વેલા ગોળ આકારવાળા, પાતાળતલ-  
ના જ્વેલા ભયાનક, હાથીરૂપી રત્નને તાથે કરવા-  
માં પાંગરાતું કામ સારનાર અને ફવાના જ્વેલા  
જાડા, એ ખાઈરૂપી સૂક્ષ્મ સમુદ્રના નીચેના ભાગ-  
માં પડી જઈ, ફરી વારે પાછો બહુ મજબૂતીથી  
બંધનમાં આવી ગયો, કે જ હનુ મુધી એ ખાઈ-  
માં પાતાળમાં રહેલા બળિરાજની પેઠે દુઃખ વડે  
પોતાના દહાડા કાઢે છે.<sup>૨૬, ૨૭</sup> એ એ હાથીએ  
પ્રથમ પોતાની પાસે પડેલા, એ પોતાના શત્રુને

(મહાવતને) તે વખતે જ મારી નાખ્યો હોત, તો પોતાને જ ફરીવાર ખાઈમાં પડી જઈ બંધાઈ જવાથી દુઃખ ખમવું પડ્યું તે ખમવું પડત નહિ.<sup>૨૦</sup> જે પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે વર્તમાનકાળના પુરુષપ્રયત્નના ક્રમ વડે, બવિધ્યકાળને સુધારતો નથી—અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં પોતાને પાછું દુઃખ આવી ન પડે, એવો વિચાર જે આગળથી જ નથી રાખતો, તે આ વિધ્યાયજ્ઞતા હાથીની પેઠે દુઃખી થાય છે.<sup>૨૧</sup> ‘હું સાંકળોડપી બેડીમાંથી છૂટો થયો છું’ એમ સમજી હાથી પ્રસન્ન થયો અને છેટે જતો રહ્યો, તો પણ પાછો તે મહાવતના બંધનમાં સપડાઈ ગયો; કેમકે અજ્ઞાન કયે ઠેકાણે બંધન નથી આપતું? (સર્વન તે બંધનકારક જ છે.) હે મહાત્મા ‘શિષ્વજ’! આત્મા પોતે સદા બંધ વગરનો અને મુક્ત જ છે, છતાં ‘હું બંધાયેલો છું’ એવું જે મનમાં આવવું એ એક અજ્ઞાન છે અને એ જ બંધનકારક છે; માટે એ પાંચમાંથી જ છૂટવા સારુ આ ત્રણેય લોક આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે તથા તે સધળું આત્મામય જ છે, એમ સમજો. બાકી અજ્ઞાની પુરુષને તો આત્મા જ (પોતે જ) બધાં દુઃખરૂપી બીજો ઊગવાનું ક્ષેત્ર થાય છે.<sup>૨૦, ૨૧</sup>

મૌર્ખ્યં हि वंधनमवेहि परं महात्मन् चद्धो न वद्ध इति चेत्तसि तद्विमुक्त्यै। आत्मोदयं विज-  
गदात्ममयं समस्तं मौर्ख्यं स्थितस्य सहसा  
ननु सर्वभूमिः ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વોર્ધનો ‘હસ્તિકોપાખ્યાન’ એ નામનો સર્ગ ૮૯ એ સમાપ્ત



સર્ગ ૧૦ મો

મૂર્ખના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ શિષ્વજ ઉવાચ ॥

મણિસાધકવિધ્યેભવંધનાદમરાત્મજ।

શ્ચિત્તં યત્ કથાજાલં પુનર્મે પ્રકટીકુરુ ॥ ૧ ॥

શિષ્વજરાજ ઓહ્યો:-હે દેવપુત્ર ! ચિંતામણિ સાધનારની અને વિધ્યાયજ્ઞતા હાથીના બંધન આદિની કથાના સમૂહથી આપે મને જે સૂચના આપી, તે ફરીને પાછી મને સ્પષ્ટ રીતે આપ સમજાવો.<sup>૧</sup>

ચૂડાલા ઓહી:-તમારા હૃદયરૂપી ધરને વિષે, ચિત્તરૂપી ભીંતમાં સામાન્યરૂપે દોરાયેલ આ વિચિત્ર કથારૂપી ચિત્રને, હું પાછું વિશેષરૂપે તમારી પાસે આબેદૂળ ખડું કરી બતાવું છું; તમે તે વાઙ્મયના અર્થમાં બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળો.<sup>૨</sup> હે રાજા ! શાસ્ત્રોના અર્થમાં કુશળ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનને ન જાણનાર એવો મેં જે ચિંતામણિ સાધનાર કહ્યો છે, તે તમે પોતે જ છો.<sup>૩</sup> જેમ સૂર્યનારાયણ મેરુપર્વતનાં શિખરો પર ફરે છે, તેમ તમે પણ શાસ્ત્રોનો પરિચય કરેલ છે; પરંતુ જેમ જળમાં રહેલા પથ્થરને અંદરના ભાગમાં જળની કાંઈ પણ અસર લાગતી નથી, તેમ તમે પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્રામ પામ્યા નથી.<sup>૪</sup> હે સુશીલ શિષ્વજરાજ ! મેં જે ચિંતામણિ કહ્યો છે, તે સર્વત્યાગ (સર્વને છોડી દેવું તે) છે, એમ તમે સમજો, તે વડે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે અને શુદ્ધલુહિથી તમે તેને સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.<sup>૫</sup> હે નિષ્પાપ રાજા ! શુદ્ધ સર્વત્યાગ વડે બધું સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર્વનો ત્યાગ કરવો એ જ ખરું (આત્મ તિક) પૂર્ણકામપણું છે. બાકી તેથી વધારે ચિંતામણિથી, શુ યઈ શકે

× આ નેતુમા સર્ગમાં કુંભને રૂપે આવેલી ચૂડાલા, રાજા પાસે ચિંતામણિના અને કાચના ઉત્તમ આખ્યાનનું તાત્પર્ય વિસ્તારથી કહી બતાવશે.

તેનું છે? કશું નહિ. હે સુશીલ ચિખિધ્વજ રાજા! બ્રહ્મલોક સુધીનાં તમામ જગતમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એકથેયોને તુરંત કરનારો અને જ્ઞાનરૂપી નિરતિ-શય આત્માને અને આપનારો એ સર્વત્યાગ, તમે તેના સાધનમાં મંડ્યા રહ્યા એટલે તમને સિદ્ધ થયો; જેથી બ્રહ્મા જેમ પોતાની રાત્રિ થતાં જગત રચવાનું કામ છોડી દે છે, તેમ તમે સ્ત્રી, ધન અને બાંધવો સહિત રાજ્યને ત્યાગ કર્યો અને ગરુડજી જેમ કાચબાને અને હાથીને (બક્ષણ માટે) સાથે લઈ પૃથ્વીના અંતરદેશમાં (સમુદ્ર-ની નજીક) રહેલા વડની કાળી નીચે યાકુ લેવા નઈ ગેલા હતા, તેમ તમે પણ પોતાના દેશથી અતિ દૂર રહેલા આ આશ્રમમાં શાંતિ માટે આવી રહ્યા છો. <sup>૧૦</sup> જેમ વાદળો તથા ઝાકળ આદિ કલકને દૂર કરી નાખનારો શરદઋતુનો વાયુ આકાશમાં માત્ર પોતાની સત્તા (અસ્તિત્વ) ને જ બાકી રાખે છે, તેમ તમે પણ બધું ત્યાગ કર્યા છતાં માત્ર એક અહંકારને જ બાકી રાખ્યો છે. <sup>૧૦</sup> હૃદયમાંથી જે મનની કલ્પનાવાળો અહં-કાર છોડી દેવામાં આવે, તો આ જગત પરમ આનંદ વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે; પરંતુ તમે તો બીજું બધું છોડી દેવાથી અને 'હું ત્યાગ કરનાર છું' એવો અહંકાર બાકી રાખવાથી ત્યાગ તથા ત્યાગ ન કરવો, એ બંનેના વિકલેષો વડે, આકાશ જેમ વાદળોઆ વડે વીંટાય તેમ વીંટાયો; અને તેને લીધે 'આ પરમ આનંદ આપનાર તથા મોટા ઉદય કરનાર સર્વત્યાગ નથી; પરંતુ એ ઉત્તમ સર્વત્યાગ કાંઈક બુદ્ધિ જ તરેહનો છે અને તે ઘણા કણથી મળતો હોવાથી ઘણે લાંબે કાળે સિદ્ધ થાય એવો છે' એમ તમારા મનમાં આવ્યું. <sup>૧૧</sup> જેમ વાયુના સમૂહથી (ઝપાટાથી) વનનાં વૃક્ષોનું હલનચલન વધવા માંડે છે, તેમ તમારા ચિત્તમાં ઉપર પ્રમાણે ચિંતા વડે ધીરે ધીરે સંકલ્પોનો

વધારો થવાથી ઉપર બણાવેલો તમારો સર્વ- (રાજ્યાદિનો) ત્યાગ, ઊડીને ક્યાંય જતો રહ્યો. પવનથી ડોલતા વૃક્ષનું નિશ્ચળપણ ક્યાંથી હોય ન જ હોય; તેમ જ પુરુષે કાંઈક પણ ચિંતાનો સ્વીકાર કર્યો, તેનું ત્યાગીપણ ક્યાંથી હોય ન જ હોય. <sup>૧૩, ૧૪</sup> જે ચિંતા છે તેજ સંકલ્પ એવા બીજા નામને ધારણ કરનાર ચિત્તનું ખરું રૂપ છે, એમ તત્ત્વજ્ઞ પડિતો કહે છે. એ ચિંતા જ્યાં સુધી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો ત્યાગ શી રીતે થયો ગણાય? ન જ ગણાય. <sup>૧૫</sup> હે સુશીલ રાજા! ચિત્ત જો ચિંતા વડે ઘેરાયેલું હોત તો (સંકલ્પ દ્વારા) આ ત્રણેય લોકોનો સમુદાય (દશરૂપે) નજરમાં આવવાથી નિર્દોષ સર્વ-ત્યાગ શી રીતે સાધી શકાય? ન જ સાધી શકાય. હે પ્રિય રાજા! જેમ હોલા આદિ પક્ષી, કાંઈ અવાજ કાને પડતાં તરત ઊડી જાય છે, તેમ તમારા ચિત્તે પોતાની અંદર ઉપર કલા પ્રમાણે સંકલ્પો કરવાથી તમારો ત્યાગ પણ ઊડી ગયો. જેમ પ્રથમ નિમત્રણ આપી પછી સત્કાર નહિ કરાયેલો પુરુષ (પોતાનું અપમાન થવાથી) શું સામા માણસને દુઃખ નથી ઉત્પન્ન કરતો? કરે છે જ; તેમ એ તમારો સર્વત્યાગ પણ તમે તેનો અનાદર કરવાથી ઊલટો તમારું પ્રથમનું જે પરમ-નિશ્ચિતપણું હતું, તે પણ સાથે લઈ જતો રહ્યો. હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા રાજા! એ પ્રમાણે સર્વત્યાગરૂપી ચિંતામણિ ચાલ્યો ગયા પછી, તમે સંકલ્પરૂપી ચક્ષુ વડે આ તપરૂપી કાયમણિને દીઠો. જેમ દાઈ પુરુષ જળમાં પડેલા ચંદ્રપ્રતિબિંબમાં પ્રાંતિ વડે સત્ય ચંદ્ર છે એમ કલ્પી લે; તેમ તમે પણ પોતાની દષ્ટિમાં આવેલા પ્રાંતિદોષ વડે રફુંરેલા, આ દુઃખકારક તપમાં 'આપણે આ ચંદ્રણ કરના ચોગ્ય છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. પ્રથમ સર્વત્યાગ કરતી વખતે અનાસક્તિ-થી (વેરાગ્યથી) વાસના વગરનું અને પાછળથી અનંત તથા (કાંઈ ગૂઢ) વાસનાવાળું તમે

જ તપ ક્યું, તે આરંભમાં (રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરવાથી), અંતમાં (તપના ફળની અભિલાષા ન રાખવાથી) અને વચમાં (વનમાં રહેવું, ટેકા-તડકા સહેવાં એ વગેરેને લીધે) ખડુ વિપમ (દોહલું) હોવાથી સદા દુઃખકારક બન્યું છે.<sup>૧૬-૨૧</sup>

જ મનુષ્ય માપમાં પણ ન આવી શકે એવા અનંત આત્માનંદને તથા મુખ વડે સાધી શકાય તેવા (હવે કહેવામાં આવનારા) સર્વત્યાગને છોડી દઈ, માપમાં આવે તેવા અને મહાદુઃખ વડે સાધી શકાય એવા તપ આદિ પદાર્થને વળગી રહે, તેને આત્મધાતી અને મહામૂર્ખ સમજવો. તમે સર્વત્યાગ સાધવાનો આરંભ તો કર્યો, પરંતુ ગૂંપડીમાં તપની અંદર અનુભવાતાં કષ્ટો વડે તથા તમને ફક્ત એક તપમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનારા તમારા અજ્ઞાન વડે તમે બંધાર્થ ગયાથી ખરા સર્વત્યાગ તમારાથી સાધી શકાયો નહિ. હે સુશીલ શિષિધ્વજરાજ! વિસ્તારવાળાં અનેક દુઃખોથી ભરેલા રાજ્યરૂપી બંધનમાંથી છૂટી જઈ, તમે પાછા વનવાસ નામના સખત બંધન વડે બંધાર્થ ગયા છો. હમણાં અહીં તમારે ટાક, તડકા, પવન એ વગેરેની પહેલાંના કરતાં બમણી ચિંતા સહેવી પડે છે. આગાહ કાઈ વખત વનવાસનો અનુભવ નહિ કરનારા સુકુમાર પુરુષોને, એ દુઃખ બંધનથી પણ વધારે છે, એમ હું સમજું છું.<sup>૨૨-૨૫</sup> હે સુશીલ શિષિધ્વજરાજ! 'મને આ ચિંતામણિ મળ્યો છે' એમ તમે સારી રીતે સમજ્યા છો; પરંતુ તમને સ્ફટિકનો કટકો પણ મળ્યો નથી.<sup>૨૬</sup> હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા પ્રિય રાજ! આ ઉપર પ્રમાણે ચિંતામણિના પ્રયત્ન જેવું તમારું વૃત્તાંત મેં તમને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું, તેમાંથી જ સમજવાનું છે, તે પોતાની મેળે તમે બરાબર સમજી લઈ, જ તમને નિર્દોષ જણાય, તેને જ પોતાના ચિત્તરૂપી ખજાનામાં દબ રીતે ધારણ કરો.<sup>૨૭</sup>

इत्येतदङ्गं मणियत्नकथात्तमानं सम्यङ्

मयाप्रकथितं तव पत्रनेत्र। तद्बोधमेवममलं स्व-  
यमेव बुद्धया यद्वेत्ति तत्परिणतिं नय चित्तकोशे  
श्रीयोगवासिष्ठ महारामायणभां त्विच्छि-  
प्रकरणा ना पूर्वाधर्मे 'चिंतामणि-  
साधकवृत्तांतविवरण' એ નામ-  
નો સર્ગ ૯૦ માં સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧ મો

હસ્તિકોષાખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ ચૂડાલોવાચ ॥

इदानीं राजशार्दूल वस्तुसंप्रतिपत्तये ।  
शृणु विन्ध्यमश्रुत्तांतविवृतिं स्मयकारिणीं ॥१॥

ચૂડાલા બોલી:-રાજબામાં સિંહના જવા પરાક્રમી હે શિષિધ્વજ! તત્તનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય, એટલા માટે હવે વિન્ધ્યાચળના હાથીનાં વિરમયકારક વૃત્તાંતનું સ્પષ્ટ વિવેચન તમે સાંભળો. પ્રથમ જ વિન્ધ્યાચળના વનમાં રહેલો હાથી કહેવામાં આવ્યો છે, તે આ ભૂતળમાં રહેલા તમે પોતે જ છો; અને જ તેના ઘોળા બે ફાંત કઢા છે, તે અહીં વેરાગ્ય અને વિવેક-સમજવાના છે.<sup>૧-૨</sup> જ હાથીને બંધનમાં નાખવાને તૈયાર થયેલો મહાવત કહેવામાં આવ્યો છે, તે તમને બંધનમાં 'નાખનાર' અને દુઃખ દેનાર અજ્ઞાન જ આ પ્રસંગમાં સમજવું.<sup>૩</sup> હે રાજ! તમે ખડુ શક્તિમાન છો અને અજ્ઞાન તેવું શક્તિવાળું નથી; છતાં તાકાત વિનાના મહાવતે પીડેલા મહાશક્તિમાન હાથીની પેઠે, એ તમને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં અને એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં લઈ જાય છે.<sup>૪</sup> વજના જેવી દબ લોઢાની સાંકળ વડે એ હાથીને મહાવતે બાંધી લીધો એમ જ જણાવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય

\* આ એકાદશમા સર્ગમાં પરિણામે જ્ઞાન ઉપજ કરે એવા ત્યાગ સિદ્ધ કરવા માટે વિન્ધ્યાચળના હાથીના દર્શાવના સિદ્ધાંતરૂપે શિષિધ્વજરાજનું અરિવ જ કુંભમુનિ કહી બતાવશે.

અજ્ઞાને તમને પણ આશાઓરૂપી પદ્મની બળ વડે (રાજ્યના રક્ષણસમયમાં) પગથી માથા સુધી પૂરેપૂરા બાંધી લીધા હતા એવું છે.<sup>૫</sup> આશા લોહાની સાંકળના કરતાં પણ દુર્ભેદ, વિશાળ અને દૃઢ છે, કેમકે લોહું તો કાળે ફરી (ધસાઈ જવાથી) ફીણ થાય છે; પરંતુ આશા તો જેમ વખત જતો બચ તેમ વધતી બચ છે.<sup>૬</sup> હાથીને એકાંતમાં છોટે રહી, તેનો પેરી મહાવત જતો હતો એમ જ સચવ્યું છે, તે અજ્ઞાન તમને એકલોને બંધનમાં નાખી દૂરથી જોયા કરે છે એમ કહ્યું છે, એવું સમજો.<sup>૭</sup> હાથીએ જ પોતાના શત્રુનું રચેલું સાંકળોની બળરૂપી બંધન તોડી નાખ્યું એમ જણાવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય કોઈ પણ બ્રહ્માના કષ્ટ વિના તમે ભોગવી શકો તેવું રાજ્યરૂપ અજ્ઞાનકૃત બંધનનો ત્યાગ કર્યો, એવો નીકળે છે.<sup>૮</sup> હે સુશીલ રાજા! જે કે લોહાની શસ્ત્રના જેવી તીક્ષ્ણ સાંકળોનું બંધન તોડી નાખવું એ સહેલું છે, પરંતુ મનને ભોગોની આશાથી મોકલું કરવું, એ વાત સહેલી નથી.<sup>૯</sup> હાથીએ સાંકળ તોડી નાખ્યાથી મહાવત ભયથી નીચે ભોંય ઉપર પડ્યો, એમ જ કહેલું છે તેનો આશય તમે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યાથી અજ્ઞાન પણ પડી ગયા એવું શિથિલ થઈ ગયું એવો છે.<sup>૧૦</sup> જ્યારે પુરુષ વૈરાગ્યવાન થઈ ભોગો, ભોગવવાની આશાને તથા દેવાને છૂટે છે, ત્યારે કપિવાને સુકરર કરેલ વૃક્ષમાં રહેલા પિશાયની જેમ અજ્ઞાન (ચરચર) કંપના લાગે છે.<sup>૧૧</sup> અને જ્યારે વિવેકવાન પુરુષ ભોગોને તથા દર્શ (વાસના વગરનો થઈ) રહે છે, ત્યારે જેમ કપાયેલા વૃક્ષમાંથી પિશાય જતો રહે, તેમ એ અજ્ઞાન પણ (તે પુરુષને છોડી દઈ) દૂર નાસી બચે છે.<sup>૧૨</sup> ક્રવત વડે વૃક્ષને કાપી નાખવાથી, તેમાં રહેલા માળો જેમ નીચે આવી પડે છે, તેમ ભોગોના સમૂહનો ત્યાગ કર્યાથી, અજ્ઞાનની સ્થિતિ પણ પડી ગયા જેવી શિથિલ થઈ બચે છે.<sup>૧૩</sup> તેથી જ્યારે

તમે રાજ્યાદિકને ત્યાગ કરી, વન તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે એ અજ્ઞાન પડી ગયા એવું મહાશિથિલ થઈ ગયું; પરંતુ તેની તેવી દશામાં તમે તેને ચિત્તત્યાગરૂપી મહાખડ્ગ વડે મારી નાખ્યું નહિ, તેથી, તેણે પાછું ફરી વાર ભ્રમા થઈ, પોતાના થયેલા પરાભવને સંભારી રાખી, અતિ ઊંડી એવી આ તપના પ્રપંચરૂપી ખાઈમાં તમને નાખી દીધા.<sup>૧૪,૧૫</sup> રાજ્યત્યાગ કરતી વખતે તમારી પાસે આવી પડેલા (શિથિલ થઈ ગયા જેવા) એ અજ્ઞાનને એ તમે તે વખતે જ મારી નાખ્યું (નિર્મૂળ કરી નાખ્યું) હોત, તો તેનો નાશ થવાથી તે ફરી વાર પાછું તમને આ તપરૂપી ખાઈમાં પાડી દેરાત કરત નહિ.<sup>૧૬</sup> હાથીના શત્રુ મહાવતે, ખાઈનું ફંડાણું કરી લીધું એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અજ્ઞાને તપનાં અસંખ્ય ફંડાણો વડે ચોતરફ તમને જ વીંટી લીધા છે તે છે.<sup>૧૭</sup> હે રાજ્યોમાં ઉત્તમ શિખિધ્વજ! એ મહાવતને, રાજના તરફથી ખાઈ કરવાનાં સાધનોની જ મદદ મળી હતી, તે અહીં આ તમારા પ્રસંગમાં અવિવેકરૂપી રાજના તરફથી મદદરૂપે આપવામાં આવતી અને અવિવેકનું અંદરનું એકથર બતાવનારી સિંતા જ સમજવાની છે.<sup>૧૮</sup> હે સુશીલ રાજા! એ પ્રમાણે તમે વસ્તુતઃ હાથી નહિ હોવા છતાં, ઉપર જણાવ્યા મુજબ લક્ષણ વડે બરાબર મળતાં પાછું આવવાને લીધે, આ સંસારરૂપી જંગલમાં હાથીરૂપ જ છે; અને તમારા અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ ચારે તરફ આ તપરૂપી ખાઈ કરી, તેમાં તમને પોતાના (છળના) બળથી બાંધી લીધેલ છે. એ ખાઈનું ફંડાણું, જ ઉપરઉપરથી કોમળ લતાઓ વડે ઢાંકી દીધાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે અહીં લામા, શાંતિ, સત્સમાગમ આદિ શુભો વડે ઉપરઉપરથી ઢંકાયેલું તપનું દુષ્કર્મ સમજવાનું છે.<sup>૧૯,૨૦</sup> હે રાજા! એ રીતે દુષ્કર્મ અને દારણ, આ તપરૂપી ખાઈમાં, તમે પાતાળ-

તળમાં બંધાઈ રહેલા બળિરાજની પેઠે જ  
આજ દિવસ સુધી બંધાઈ રહ્યા છે. આ હાથી-  
ના આખ્યાનમાં તમે પોતે જ હાથીરૂપે કહેવામાં  
આવ્યા છે. આશાએ શું બલાએને રૂપે કહેવાઈ  
છે, અજ્ઞાન મહાવતરૂપે કહ્યું છે, પાછું આ ઉપ  
તપમાં બંધાઈ જવું, એ ખાઈરૂપે કહી બતાવ્યું  
છે અને આ પૃથ્વીતળ વિંધ્યાચળરૂપે કહે છે.  
એ પ્રમાણે આ આખ્યાનથી મેં તમારું જ બધું  
વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું છે, માટે જ કરવાનું હોય  
તે કરો. ૧૧, ૨૨

ગજસ્ત્વમાશાનિગડાનિવૈરી મોહો નિહાતઃ  
પુનરુચ્ચવંચઃ । મહીતલં વિંધ્ય ઉદંતં ઇત્યં ત્વદીય  
ઉક્તઃ કુરુ યત્કોપિ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો 'હસ્તિકાખ્યા-  
નતાત્પર્યવિકરણ' એ નામનો  
સર્ગ ૯૧ એ સમાપ્ત

~~~~~  
ઠ સર્ગ ૧૨ મો\*  
~~~~~

શિખિંધવજ્રનો સર્વત્યાગ

.. ॥ ચૂડાલોવાચ ॥

યદુક્તં નયશાલિન્યા તથા વિદિતવેચયા ।

તદા ચૂડાલયા જ્ઞાનં તત્ કસ્માન્નોરીકૃતમ્ ॥

ચૂડાલા-બોલી:-તમે જ્યારે રાજ્યમાં રહ્યા  
હતા, ત્યારે નીતિવાળી અને બલવાનું સર્વ  
જેણે બણી દીધું છે એવી ચૂડાલાએ તમને જ  
જ્ઞાન આપ્યું હતું, તેનો તમે શા માટે અંગીકાર  
કર્યો નહિ ? ૧ હે રાજા ! એ ચૂડાલા તત્ત્વવેત્તા-  
ઓમાં મુખ્ય છે. તે જ કહે છે તે પોતે કરે છે;  
તે સર્વ સત્ય અને આદરથી આચરણ કરવા  
ચોગ્ય છે. હે રાજા ! જો તમે એ ચૂડાલાના વચ-

નો અંગીકાર ન કર્યો તો પછી સર્વત્યાગને શા  
માટે સ્થિર ન કર્યો ? ૨, ૩

શિખિંધવજ્રરાજ બોલ્યો:-હે પ્રિય દેવ-  
પુત્ર ! મેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, ધર છોડી દીધું,  
તેના (અતિ રમણીય) દેશ પણ છોડી દીધો  
અને સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કર્યો છે; તેમ છતાં મેં  
સર્વત્યાગ કેમ નથી કર્યો ? ૪

ચૂડાલા બોલી:-ધન, સ્ત્રી, ધર, રાજ્ય,  
ભૂમિ અને બધુંએ એ સર્વ (તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં)  
તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમે શો સર્વત્યાગ  
કર્યો ? વળી તમે ત્યાગ નહિ કરેલા એવા એક  
સર્વથી મુખ્ય ભાગ ખાટી રહી ગયો છે કે જોનો  
નિર્મૂલપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે શોકરહિત થઈ  
જશો. ૫, ૬

શિખિંધવજ્રરાજ બોલ્યો:-એ એ સર્વ  
રાજ્ય મારું ન હોય, તો પર્વત અને વૃક્ષ આદિ  
ઝાડીવાળું આ વન મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ  
કરી દઉં છું. ૭

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામચંદ્રજી ! એવાં  
કુંડલ (દેવપુત્ર)નાં વાક્ય સાંભળી જિતેન્દ્રિય  
રાજા શિખિંધવજ્ર બહુ જ દૃઢ નિશ્ચય રાખી, જેમ  
વર્ષાઋતુનો ( નદીનો ) પ્રવાહ કંઠિ રહેલા ધુળના  
સમૂહને ધસડી બંધ, તેમ પોતાના મન વડે એક  
પળ વારમાં એ વનવિષેનું મનસ્વિ છોડી દીધું. ૮, ૯

શિખિંધવજ્રરાજ બોલ્યો:-વૃક્ષ, પર્વત ને  
શુક્ર સહિત આ વનમાંથી મેં મારું મનસ્વ મૂકી  
દીધું, તેથી હવે મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો. ૧૦

કુંભમુનિ બોલ્યો:-આ પર્વત પ્રદેશ, વન,  
શુક્રઓ, જળ અને વૃક્ષનાં સ્થાન એ બધું  
(તત્ત્વદષ્ટિથી) તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમારો  
સર્વત્યાગ ક્યાંથી થયો ગણાય ? હજી તમે ત્યાગ  
નહિ કરેલ સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ ખાટી રહી  
બચે છે, તેનો નિર્મૂલપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે  
શોક વગરના પરમ આનંદરૂપ થઈ જશો. ૧૧, ૧૨

શિખિંધવજ્રરાજ બોલ્યો:-પર્વત વગેરે

\* આ બાણમાં સર્ગમાં કુલાના વચન સાંભળી  
સર્વત્યાગ કરવાને તૈયાર થયેલા રાજા સર્વ વનાદિમાંથી  
મનસ્વ છોડી દઈ, વાસણ વગેરે સામાનને અગ્નિમાં  
બાળી નાખશે, એ કથા કહેનામાં આવશે.

મારાં નથી તો આ આશ્રમ, વાવ અને ઝૂંપડી તો મારાં છે, તેનો પણ હું તરત ત્યાગ કરું છું.<sup>૧૩</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**-હે રામચંદ્રજી ! કુંભના વાહ્ય વડે સૂચના મળવાથી, ઉપર પ્રમાણે બોલતા જિતેન્દ્રિય અને શરવીર એ શિખિધ્વજ રાજાએ, પવન જેમ પોતાની સત્તાથી જોડેલ ધૂળના સમૂહને પાછો પોતાની સત્તા વડે જ શાંત કરી દે, તેમ પોતાના ચિત્તમાં આવતું એ આશ્રમનું મન્તવ્ય પણ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિ વડે તજ દીધું.<sup>૧૪,૧૫</sup>

**શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:**-વૃક્ષ, ઝૂંપડી અને લતાઓવાળા આ પોતાના આશ્રમમાંથી પણ મેં મારું મન્તવ્ય મૂકી દીધું. હવે તો મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ને ?<sup>૧૬</sup>

**કુંભમુનિ બોલ્યા:**-વૃક્ષો, વાવનું સ્થળ, ઝાડી, ઝૂંપડી અને લતાઓનો સમૂહ એ બધાંમાં (તત્ત્વદૃષ્ટિથી) કશું તમારું નથી, તો પછી તમારો સર્વત્યાગ ક્યાંથી સિદ્ધ થયો કહેવાય ? વળી આથી બુદ્ધો, તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહ્યો છે, કે જોનો નિર્ભૂળ ત્યાગ ક્યાંથી તમે શોધરહિત પરમ આનંદ-મૂર્તિ થશો.<sup>૧૭,૧૮</sup>

**શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:**-એ એ બધું મારું ન હોય, તો આ પાત્રાદિક મૃગચર્મ, ભીતો અને આ નાની (ઝૂંપડી) વગેરે જ મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.<sup>૧૯</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**-એ પ્રમાણે કહી, શાંત અને શુદ્ધ મનનો એ રાજા, બુદ્ધિમાં કંઈ ક્ષોભ ન પામતાં, જેમ શરદઋતુનું વાદળ પર્વતના શિખર ઉપરથી (આકાશમાર્ગે જવા માટે) જાણ થાય, તેમ પોતાના આસન ઉપરથી જાણ થયો. સૂચનારાયણ જેમ પોતાના રથમાં બેઠા રહી ત્યાંથી જ લોકોનાં કાર્યો જોયા કરે છે, તેમ એ કુંભમુનિ પણ પોતાના આસન ઉપર બેઠા રહી, ત્યાંથી જ પોતે મંદમંદ હસતા, એ રાજાની ક્રિયાઓ જોતા હતા.<sup>૨૦,૨૧</sup> એ રાજા જ કરે છે

તે ભલે કરે. એ કમ તેને બહુ પવિત્ર કરનાર છે.' એમ સમજી કુંભમુનિએ મૌન ધારણ કરી શિખિધ્વજ રાજા તરફ જોયા કર્યું.<sup>૨૨</sup> જેમ સમુદ્રની નીચી જમીન જાચી જમીનમાં પડેલું વરસાદ, નદી આદિનું જળ, પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, તેમ એ રાજાએ પોતાનો સર્વ પાત્ર વગેરે સામાન એક ઠેકાણે એકઠો કર્યો અને તેને એકઠો કરી, જેમ સૂર્યનારાયણ સૂર્યકાંતમણિમાં (આગિયાકાચમાં) પોતાનાં કિરણોરૂપે પ્રવેશ કરી તેમાં રહેલા દેવતાને સળગાવે, તેમ એ શિખિધ્વજ રાજાએ એ સૂર્ય લાકડાંથી વડે દેવતા સળગાવે. જેમ સૂર્યનારાયણ પ્રલયસમયે સર્વ પદાર્થોને ખાળી, અગ્નિમય કરી, પોતે મેરુ પર્વત પર ચાલ્યા જાય, તેમ એ રાજા પણ પાત્ર વગેરે પોતાનો બધો સામાન પોતે પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં નાખી દઈ, પોતાના આસન ઉપર જઈ બેઠો. 'હે પતિભક્તિપરાયણ રુદ્રાક્ષની માળા ! બીજને ક્લેશ આપી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની મારી બુદ્ધિ ગયેલી નથી, તેથી મેં તને આટલા કાળ સુધી જ શ્રમ આપ્યો છે, તે વડે તેં કરેલી મારી સેવા હવે પૂરી થાઓ.<sup>૨૩-૨૬</sup> હમણાં જાંતિ મટી જવાથી, તું મને કંઈ ઉપકારક જણાતી નથી. હે પ્રિય રુદ્રાક્ષની માળા ! હું તારી સાથે ધણા લાંબા કાળ સુધી અનેક મંત્રોરૂપી અરણ્યોમાં ભટક્યો, કમંભાગોમાં ક્યોં અને તપોવનાદિક ધર્મસ્થાનો પણ જોયાં. હવે હું આરામ લઉં છું.' એમ પોતાની રુદ્રાક્ષની માળાને કહી, જેમ આકાશમાં રહેલા નિર્ભળ તારાસમૂહને પવન પ્રલયકાળના અગ્નિમાં ફેંકી દે, તેમ શિખિધ્વજ રાજાએ એ સ્ફટિકમાળાને અગ્નિમાં ફેંકી દીધી. 'હે મૃગચર્મ ! તું વતના મૃગથી બુદ્ધ પડવાથી હું કે જ મનુષ્યોમાં મૃગતા જોવા અતિ અજ્ઞાની છું, તેણે માત્ર અજ્ઞાનને લીધે, આજ દિવસ-પર્યંત આ દર્ભાસન ઉપર તને બિઠાવેલ છે, એ તારો મારા પર મોટો ઉપકાર થયો છે





કેટલુંક ફેણી લીધું, કેટલાકનો ત્યાગ કર્યો અને કેટલુંક ભાંગી નાખ્યું.<sup>૨૩</sup> પ્રથમ માણસો હોવાને લીધે અને પછીથી સર્વ જતાં રહેવાને લીધે, તે રાજાનો આશ્રમ વીરભદ્રના બળથી ચૂંથાઈ ગયેલી દક્ષપ્રજાપતિની યજ્ઞશાળાના જોવા મહાભયંકર થઈ ગયો.<sup>૪</sup> જમ આગ્રિ વડે બળતા શહેરમાંથી, બહુ જ ભયભીત થઈ માણસો નાસી બચ, તેમ એ આશ્રમમાંથી મૃગોનાં ટાળાંઓ પોતાતું વાગોળવું બંધ કરી નાસી ગયાં.<sup>૫</sup> સૂકાં લાકડાંઓની સાથે પોતાનો પાત્રસમૂહ આદિ સમાન બળી જવાથી ફક્ત જોનો દેહ બાકી રહ્યો છે એવો અને બીજા પદાર્થોમાં આસક્તિ વગરનો એ રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો.<sup>૬</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-સર્વ સાધનો-માં મમતા મૂકી દઈ હું હવે સર્વત્યાગી થયો છું. અહો દેવપુત્ર! તમે આજ મને ઘણે કાળે આ બોધ આપ્યો છે.<sup>૭</sup> ઠાઈ જાતના પરિગ્રહ વગરનો અને (સર્વત્યાગને લીધે) શુદ્ધ થઈ ગયેલા હું સુખેથી (આપની કૃપાથી) બોધવાળો થઈ ગયો. મમતાના સંકલ્પ વડે સંગ્રહ કરવામાં આવતા આ સવળા સામાનમાં શો સાર રહ્યો છે.<sup>૮</sup> જમ જમ જુદાં જુદાં બંધનમાં નાખનાર વિપયોનો ત્યાગ થતો બચ છે, તેમ તેમ ચિત્ત પરમ આનંદને પામતું બચ છે. હવે હું શાંત થયો છું, સુખી થયો છું, મેં અજ્ઞાનને જીતી લીધું છે, બધાં બંધનોનો નાશ કરી લીધો છે અને મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. હું દિશાઓરૂપી વસ્ત્રને પારણ કરનારો (વસ્ત્ર વગરનો), દિશાઓને જ આશ્રમ તરીકે ગણનારો (આશ્રમ વગરનો) અને દિશાઓના જોવા અસંગ થઈ રહ્યો છું. હે મહારાજ! હવે મહાત્યાગથી (સર્વત્યાગથી) શું બાકી રહ્યું છે?<sup>૯-૧૧</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યો:-હે શિખિધ્વજરાજ! તમે હજી સર્વત્યાગ કર્યો નથી, છતાં તમે સર્વ-

ત્યાગથી થતા પરમ આનંદનો ખોટો ડોળ કરો નહિ; હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વતાથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રાખ્યો છે કે જોનો ત્યાગ કરવાથી તમને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.<sup>૧૨, ૧૩</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-કમળ જવાં સુદર નેત્રોવાળા હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! શિખિધ્વજરાજએ ઉપર પ્રમાણે કુંભમુનિનાં વચન સાંભળી કાંઈક વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧૪</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે દેવપુત્ર! મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. બાકી હવે તો ઇન્દ્રિયરૂપી, સર્પસમૂહ આશ્રય કરેલ અને રુધિરમાંસ આદિ વડે આકારવાળો આ મારો દેહ બાકી રહ્યો છે, તો હવે હું અહીંથી ભીઠી ઠાઈ જાતની અડચણ ન નડે તેમ ભૃગુપાત\* કરી આ દેહનો વિનાશ કરી સર્વત્યાગી થાઉં છું.<sup>૧૫, ૧૬</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-તે રાજા એમ કહી પોતાની નજીક રહેલા એ ભૃગુપાત કરવાના સ્થાનમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવા માટે વેગથી જ્યાં ભડવા બચ છે, ત્યાં કુલમુનિએ તેને એમ ન કરવાતું કહેતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧૭</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યો:-હે રાજા! જમ ઠાપેલો સાંઠ પોતાના અપરાધ વિનાના વાછરડાને જ મારે, તેમ તમે અજ્ઞાનથી આ નિરપરાધી દેહનો ભૃગુપાત કરવાને શા માટે તૈયાર થયા છો?<sup>૧૮</sup> એ તુચ્છ દેહ તો જડ અને ક્રિયા વગરનો છે અને તમને તપ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી થયેલ છે. એણે ઠાઈ જાતનો તમારો અપરાધ કર્યો નથી; માટે તે શરીરનો નકામો ત્યાગ કરો નહિ.<sup>૧૯</sup> એ દેહ તો ધ્યાનીની પેઠે એક ફક્ત પોતાને વિષે જ જડ થઈ રહ્યો છે, અને જમ જડ લાકડાને તરંગ હલાવે છે, તેમ એ જડ દેહને ઠાઈ બીજે જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.<sup>૨૦</sup> જમ એકાંતમાં રહેલા ઠાઈ તપસ્વી પુરુષને મહાન્મત ઠાઈ ચાર વિગ્ર નાખી

\* પર્વતના કાષ્ઠ બાજુ આ શિખર ઉપરથી પડીને મરતું તે ભૃગુપાત કહેવાય છે.

હેરાન કરે, તેમ એ દેહને પણ કોઈ બીજે જ પ્રેરણા કરી હેરાન કરે છે; માટે વારંવાર બળા-ત્કારથી એ જ દેહને પાત્ર છે.<sup>૨૧</sup> જમ કોઈ ક્ષણ-વાળું ગ્રાહ વાચુના ઝપાટાથી પોતાનું કોઈ ક્ષણ આદિ ખરી પડે તો ઈશ્વરના ધરથી અપરાધી ગણી શકાતું નથી, તેમ આ જડ શરીરમાં સુખ-દુઃખાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ એ શરીર અપરાધી ઠરતું નથી.<sup>૨૨</sup> જમ વૃક્ષના ઉપરનાં પાંદડાં, ફળો અને પુષ્પોને પવન હલાવી પાડી નાખે તો શું સુંદર વૃક્ષ અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે. તેમ દેહને કોઈ બીજે જ પ્રેરી સુખ-દુઃખાદિક ઉત્પન્ન કરે, તેમાં એ દેહે શું તમારા સુખ આત્માનો અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે.<sup>૨૩</sup> હે કમળસમાન સુંદર નેત્રવાળા રાજા! શરીરનો ત્યાગ કર્યાથી પણ તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થશે નહિ; કેમકે તેનો ત્યાગ કરવો ખૂબ કઠણ છે. તમે આ નિરપરાધી શરીરનો વૃથા નાશ કરો છો; કારણ કે શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તમે સધળું તજ્યું તેમ ગણાયે નહિ. માટે જમ કોઈ મદોન્મત હાથી વૃક્ષને પકડી શેલાવી રાખે, તેમ આ દેહને જ ટકાવી રાખે છે, તે મહાપાપી (ચિત્ત)નો જે તમે ત્યાગ કરો તો તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય.<sup>૨૪-૨૬</sup> હે રાજા! તે (ચિત્ત)નો ત્યાગ કર્યાથી સર્વ દેહાદિકનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને જે એ (ચિત્ત)નો ત્યાગ ન થયો હોય, તો જન્મમરણાદિક વડે દેહનો નાશ કર્યાથી પણ (પુનર્જન્મ આદિના બીજરૂપ ચિત્ત કાયમ) હોવાને લીધે ફરી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૭</sup>

શિખિર્ધ્વજરાજા બોલ્યા:-હે સુંદર દેવ-પુત્ર! આ દેહને કાણ ચલાવે છે? પુનર્જન્મનું અને કર્મોનું બીજ શું છે? અને કોનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વનો ત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય? (તે આપ કહો).<sup>૨૮</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલરાજા! દેહ-ત્યાગ કર્યાથી કે રાજ્યત્યાગ કર્યાથી કિંવા ઝૂપ-

ડી આદિ બાળી નાખવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી;<sup>૨૯</sup> પરંતુ જે સંકલ્પ વડે સર્વનો ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વના કારણરૂપ છે, તે સર્વનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કરવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય.<sup>૩૦</sup>

શિખિર્ધ્વજરાજા બોલ્યા:-હે સર્વ બ્રહ્મ-વેતાઓમાં ઉત્તમ દેવપુત્ર! સર્વરૂપે રહેલું, સર્વ-માં વ્યાપ્ત, સર્વ દેહાણું અને સર્વ કાળમાં ત્યાગ કરવા લાયક એવું જે સર્વ તમે કહ્યું, તે શું છે? એ મને કહો.<sup>૩૧</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલ રાજા! સર્વ-માં રહી મનગમતું વર્તન કરનાર, બ્રાંતિવાળું, શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તાથી ભુદ્ધ અને જડ શરીરાદિકથી પણ ભુદ્ધ જીવ-પ્રાણ આદિ નામને ધારણ કરનાર ચિત્ત જ (સર્વરૂપ હોવાથી) સર્વ પદ્ધતી કહેવામાં આવ્યું છે.<sup>૩૨</sup> હે રાજા! સઘળી બ્રાંતિ-ઓનું મૂળ ચિત્ત જ સમજવાનું છે, પુરુષરૂપે વ્યવહાર કરનાર પણ ચિત્ત જ છે અને આ જગતના સમૂહરૂપે પણ ચિત્ત જ રહ્યું છે, એમ સમજો; અને તેને લીધે એ ચિત્ત જ સર્વ પદ્ધતી કહેલું છે.<sup>૩૩</sup> હે શિખિર્ધ્વજ રાજા! જમ વૃક્ષનું મૂળકારણ વૃક્ષબીજ જ હોય છે, તેમ રાજ્યાદિક અને દેહાદિક તથા આશ્રમાદિ સર્વોનું બીજ ચિત્ત છે.<sup>૩૪</sup> એ સર્વનો બીજનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કર્યાથી સંપૂર્ણ રીતે સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા! ચિત્તત્યાગથી સર્વત્યાગનો સંભવ હોવાને લીધે અને ચિત્તનો ત્યાગ નહિ કર્યાથી બીજાં બધાંનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ચિત્તરૂપ બીજ વડે તે બીજ જન્મમાં ફરી આવતું હોવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તત્યાગથી જ સર્વત્યાગ યામ્મ એ વાત સિદ્ધ છે.<sup>૩૫</sup> સર્વ ધર્માદિક કે અધર્મ, રાજ્યાદિક કે વનાદિ એ બધું ચિત્તત્રાણને પરમ દુઃખ આપનાર અને ચિત્ત વગરનાને પરમ સુખ આપનાર છે.<sup>૩૬</sup> જમ બીજ વૃક્ષરૂપે પરિણામ પામે, તેમ ચિત્ત જ સર્વ જગતરૂપે દેહાદિ અનેક આકારો વડે પરિણામ

પામેલ છે.<sup>૩૭</sup> વૃક્ષને જમ પવન ચલાવે (ક પાવે) પર્વતને જમ ધરતીકંપ ડોલાવે અને ધમણને જમ હુહાર ચલાવે (ધમે), તેમ દેહને ચિત્ત જ ચલાવે છે (પ્રવૃત્તિ કરાવે છે).<sup>૩૮</sup> સર્વ પ્રાણી-ઓમાં પ્રસિદ્ધ ઉપભોગોનો, જરા-મરણ-જન્મ આદિ દેહધર્મોનો તથા મહાત્માઓમાં રહેનાર ચમદમાદિક શુભ ગુણોનો (તેવી તેવી ઘાટી વાસનાવાણું) ચિત્ત જ અતિ દૃઢ આશ્રય છે.<sup>૩૯</sup> શાંતિને નહિ પામેલુ એ ચિત્ત જ (અંદર) મનન કરવાથી મનરૂપે અને પ્રાણોને ચુલાવવાની ચેષ્ટાથી જીવરૂપે થઈ જઈ (ખહાર) અનેક દેહાદિક આકારો વડે જગતરૂપે સ્ફુરે છે.<sup>૪૦</sup> હે મહાત્મા શિખિધ્વજ! એ ચિત્ત જ પોતાના સંકલ્પવિકલ્પ આદિ વ્યાપારમાંથી વિરામ પામવાને લીધે બુદ્ધિ, મહતત્ત્વ, અહંકાર, પ્રાણ અને જીવ ઇત્યાદિ તેવાં તેવાં ક્રિયાને અનુકૂળ પકતાં નામો વડે કહેવામાં આવે છે.<sup>૪૧</sup> એ રીતે ચિત્ત જ સર્વરૂપ હોવાથી 'સર્વ' શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે-વળી તેનો ત્યાગ ક્યાંથી સર્વ આધિઆ તથા વ્યાધિઓનો અંત આવે છે અને પછી સર્વ-ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૪૨</sup> હે ત્યાગને બ્રહ્મનારા-ઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ શિખિધ્વજ! ચિત્તત્યાગ એ જ સર્વત્યાગ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમ-જવું છે અને તે સિદ્ધિ યવાથી શુ સત્ય આત્મા-નંદનો અનુભવ નથી થતો? થાય છે જ.<sup>૪૩</sup> ચિત્તનો ત્યાગ ક્યાંથી દ્વૈતબુદ્ધિ અને ઐક્ય બુદ્ધિ-એ બધું (મનોમય હોવાથી) સર્વ પ્રકારે નારા પામે છે અને પરમ શાંત, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર એક બ્રહ્મતત્ત્વ જ બાકી રહે છે.<sup>૪૪</sup> આ સંસાર-રૂપી ધાન્ય ઊગવાનું ચિત્ત-એ જ ક્ષેત્ર છે, તો ક્ષેત્ર જ એ ધાન્ય ઊગે નહિ તેવું થઈ ગયું હોય,

તો પછી શાળ વગેરે ધાન્યનો ક્યાંથી સંભવ હોય? ન જ હોય.<sup>૪૫</sup> જમ બળ તરંગરૂપે પરિ-ણામ પામે છે, તેમ વિચિત્ર વાસનાવાણું ચિત્ત જ ભાવ અને અભાવવાળા પદાર્થોના આકારરૂપે પરિણામ પામે છે.<sup>૪૬</sup> હે રાજા! જમ સામાન્ય-થી સર્વ અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય, તેમ ચિત્ત-ને ઉખેડી નાખવારૂપી સર્વત્યાગથી સદાકાળ બધું સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.<sup>૪૭</sup> હે ત્યાગી રાજા શિખિધ્વજ! જમ તમને બીજે પદાર્થ (રાજ્યાદિક) સર્વત્યાગના વિષયરૂપ છે, (કે જનો તમે ત્યાગ કર્યો) તેમ (અહંકારરૂપે કિંવા ચિત્તરૂપે અવશેષ રહેલા) તમે પોતે પણ બીજા કોઈને (શુદ્ધ આત્માને) ત્યાગ કરવા લાયક છો અને તે ત્યાગ કરવા ચોગ્ય અહંકારને કિંવા ચિત્તને તમે ચંદણું કરી રાખેલ છે, તેથી તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી.<sup>૪૮</sup> સંસારના સધળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એટલે કે સધળું કાંઈ આત્માનું જ સ્વરૂપ છે એવું જણે બણ્યું છે, તેને સૂતરનો તાંતણો જમ મોતીની અંદર પરાવાઈ રહ્યો હોય તેમ આ સર્વ પરમાત્મામાં જ પરાવાયેલુ લાગે છે.<sup>૪૯</sup> જણે સર્વત્યાગ કર્યો તેના (આકારિતાં જવા) શન્ય સ્વરૂપમાં પણ આ સર્વ જગત જમ તાંતણામાં મોતીઓ પરાવાઈ રહે, તેમ જણે કાળમાં પરાવાઈ રહેલું લાગે છે.<sup>૫૦</sup> જ તેલ વગરના દીવાની પેઠે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતે ચૈતન્યશ્રવ યવાથી તેલ-વાળા દીવાની પેઠે સર્વત્ર પ્રકાશે છે.<sup>૫૧</sup> જ આ દેખાના સર્વ જગતનો ત્યાગ કરી તેલ વગરના દીવાની જમ શાંત થઈ રહે, તે સર્વત્ર સમાનપણે વતી, તેલવાળા દીવાની જમ પ્રકાશરૂપે શોબી રહે છે.<sup>૫૨</sup> જમ રાજ્ય, વન, મુગ્યમ, કમંડલુ, માળા, રૂપડી વગેરે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યાથી કેવળ તમે પોતે એક જ માત્ર બાકી રહો છો, તેમ આ સર્વ (અંદરના અને બહારના) પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યાથી એક માત્ર જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ

× કાર્યનો કારણમાંથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માની તેમા બેપણની બુદ્ધિ તે દૈત્યબુદ્ધિ

— કમથી કાર્યનો કારણમા લય માની તેમા એકપ-ણની બુદ્ધિ તે ઐક્યબુદ્ધિ.

પરમાત્મા જ બાકી રહે છે.<sup>૧૩</sup> હે પ્રિય રાજા !  
જેમ સર્વ વસ્તુઓને બાળી મૂકી બાકી રહેલા  
તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથી જુદા નથી, તેમ  
સર્વનો ત્યાગ કરતાં અવશેષ રહેલ પરમાત્મા પોતે  
કાંઈ મોક્ષથી જુદા કહી શકતા નથી (પણ તે  
રૂપ જ છે). જેમ આકાશ પોતે શૂન્ય હોવા છતાં  
અનેક મોટા સૂર્યચંદ્ર નક્ષત્ર આદિના આશ્રય છે,  
તેમ સર્વત્યાગ (સર્વનો અભાવ હોવાને લીધે)  
શૂન્ય જેવો છે, છતાં પણ તે સર્વ સત્તા-  
ઓના આશ્રયરૂપ છે.<sup>૧૪, ૧૫</sup> જેમ આકાશમાં  
ધટ્ટી ટાંકવાની ટાંકણી કાંઈ બાધ કરી શકતી  
નથી, તેમ સર્વત્યાગરૂપી રસનું કાંઈક  
પણ પાન કર્યાંથી (અસંગ થઈ ગયેલ પુરુષને)  
જરા-મરણ ઇત્યાદિ બધ કાંઈ પણ બાધ  
કરી શકતા નથી.<sup>૧૬</sup> નિર્મળ સ્વસ્વરૂપનો બોધ  
કરનારી મોટાઈનું કારણ સર્વત્યાગ જ છે, કેમકે  
સર્વત્યાગ કર્યાંથી ભુદિ એકદમ સ્થિર થઈ બળ  
છે.<sup>૧૭</sup> સર્વત્યાગ એ જ પરમ આનંદરૂપ છે; તે  
સિવાય બધું મહાભય કર દુઃખ આપનાર છે, એ  
વાત દૃઢ્યમાં રાખી પછી તમને જે ઇચ્છા થતી  
હોય તે કરો.<sup>૧૮</sup> જેમ સમુદ્રનું જળ વડવાશિમાં  
બંધ છે, તેમ પાણુ બીજુ જળ નદી દ્વારા આવે  
છે, તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરે તેને  
પાણું તે બધું આવી મળે છે.<sup>૧૯</sup> જેમ પાવના  
પોલાણ ભાગમાં જ રત્ન આદિ રહી શકે છે, તેમ  
એ સર્વત્યાગની અદર જ આત્માને પ્રસન્ન કરે-  
નાર જ્ઞાન રહ્યું છે. શાશ્વત્તિ કે જે વેદથી વિરુદ્ધ  
હતા અને અતિ નીચ હતા તેમજ કળિકાળમાં  
જન્મ્યા હતા, તે પણ સર્વનો ત્યાગ કરી મેરુની  
પેડે સ્થિર રહ્યા હતા.<sup>૨૦, ૨૧</sup> હે મહારાજા ! સર્વ-  
ત્યાગ એ સર્વ સંપત્તિઓનું રહેવાનું સ્થાન છે,  
કેમકે જે પુરુષ કાંઈ લેતો નથી તેને સર્વ આપી  
બળ છે.<sup>૨૨</sup> હે રાજા ! તમે સર્વનો ત્યાગ કરી  
આકાશની જેમ અસંગ, સ્વસ્થ અને શાંત રહી,  
તમારું જ ખરું રૂપ છે તે રૂપે (બ્રહ્મરૂપે) થઈને

રહો.<sup>૨૩</sup> હે ઉદાર સ્વભાવવાળા રાજા શિખિન્દ્રજ !  
પ્રથમ આ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ, પછી એ ત્યાગ  
કરવામાં સાધનરૂપ થયેલા ચિત્તનો પણ ત્યાગ  
કરી (હું ત્યાગ કરનાર છું એવું) ત્યાગનું અભિ-  
માન કરાવનાર અહંકારરૂપી મેલને પણ મૂકી  
દઈને તમે જીવન્મુક્ત થાઓ.<sup>૨૪</sup>

સર્વ પરિત્યજ્ય મહાસ્તમાવ ત્યજસ્યયો  
યેન ચ તદ્વિહાય । ત્યાગાભિમાનં ચ મલં વિમુ-  
ચ્ય વિમુક્તરૂપો ભવ ભૂમિપાલ ॥ ૬૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિન્દ્રજ-  
વખેધન' એ નામનો સર્ગ

૯૩ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૧૪ મો ~\*~

ચિદ્રૂપ જ અવશેષ રહે એવો બોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं वदति वै कुंभे चिचत्त्यामं मुहुर्मुहुः ।

અંતર્વિચારયન્ સૌમ્યો રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે કુંભનાં વચનો  
સાંભળી તે રાજા, અંતરમાં ચિત્તના ત્યાગનો  
વારંવાર વિચાર કરી, પોતે શાંત થઈ બોલ્યો.<sup>૧</sup>

શિખિન્દ્રજરાજ બોલ્યો:—દૃઢ્યરૂપી આ-  
કાશમાં, પક્ષીની જેમ રહેલ અને દૃઢ્યરૂપી વૃક્ષ-  
માં વાંદરાની જેમ ગહેનાર એ ચિત્ત (મારું નથી  
એમ) મેં ત્યાગ કર્યાં છતાં વારંવાર પાણું આવી  
ભર્યું રહે છે.<sup>૨</sup> હે ઉત્તમ દેવપુત્ર ! માછલું જેમ  
આતુરતાથી બળમાં ફરી પડી, તેનો સ્વીકાર  
કરી લે, તેમ હું એ ચિત્તનો ગમત્વબુદ્ધિથી સ્વી-  
કાર કરવાનું તો બાણું છું, પરંતુ જેમ દ્રવ્યનો  
ત્યાગ કરી શકાય છે, તેમ એ ચિત્તનો ત્યાગ કર-

x આ ચોરણમાં સર્ગમાં ચિત્તનો ત્યાગ કરવા  
માટે તેનું મૂળ શોધતા દેહ આદિ સર્વ વિષયોનો  
બોધ થઈ બંધ છેવટ-એક ચિદ્રૂપ-પરમાત્મા જ શેષ  
રહે છે, એ વાત કહેવામાં આવશે.

વાતો ઉપાય હું બહુતો નથી.<sup>૩</sup> માટે હે સમય મહાઅધ્યયવાન દેવપુત્ર ! પ્રથમ આપ ખરાખર એ ચિત્તનું સ્વરૂપ કહો અને પછી તે ચિત્તના ત્યાગનો ઉપાય ખરાખર રીતે કહો.<sup>૪</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે રાજ શિખિધ્વજ ! વાસના જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે એમ તમે સમજો; અને જગતમાં પણ ચિત્ત એટલે વાસના એમ કહેવામાં આવે છે.<sup>૫</sup> તે ચિત્તનો ત્યાગ અતિ સહેલો છે અને નિમેષના કરતાં પણ એાછા સમયમાં સુખે સાધી શકાય તેવો છે, રાજ્યતા કરતાં પણ અધિક આનંદ આપનાર છે અને કૂલથી પણ વધારે મનોહર છે.<sup>૬</sup> જમ કોઈ પામર પ્રાણીને સામ્રાજ્ય દુઃખ વડે સાધી શકાય તેવું સુરેકલ લાગે અને જમ તૃણનું મેરુપણું થવું મહાસુરેકલ બોસે, તેમ મનનો ત્યાગ પણ મૂખ માણસને મહાકષ્ટ વડે સાધી શકાય તેવો સુરેકલ લાગે છે.<sup>૭</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-મેં ચિત્તનું વાસનામય સ્વરૂપ તો બહુયુ; પરંતુ એ ચિત્તનો ત્યાગ વજને ગળી જવા કરતાં પણ વધારે સુરેકલ છે, એમ હું માતું છું.<sup>૮</sup> જે ચિત્ત આ સંસારરૂપી સુગંધની ઉત્પત્તિને માટે પુષ્પના જેવું છે, જે દુઃખરૂપી બળતરા પેદા કરવામાં અશિ જેવું છે, જે જગતરૂપી કમળની સ્થિતિને માટે કમળદંડના જેવું છે, જે મોહરૂપી પવન ઉત્પન્ન કરવામાં આકાશના જેવું છે, જે આ શરીરરૂપી યંત્રને ચલાવનાર છે તથા દૃઢ્યરૂપી કમળમાં જે બમરાની પેઠે રહેલ છે, તે ચિત્તનો સહેલી રીતે ત્યાગ થઈ શકે તે આપ કહો.<sup>૯,૧૦</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલ રાજા ! મૂળ, છાંડ, કાળી, પાંદડાં, વગેરે સહિત સર્વ અંશે ચિત્તનો જે નાશ થવો તે જ આ સંસારનો નાશ સમજવો અને ચિત્તત્યાગ પણ તે જ છે, એમ દીધંદશી (આત્મવેત્તા) જ્ઞાનું કહેવું છે.<sup>૧૧</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-ચિત્તના ત્યાગ કરતાં તેનો નાશ કરવો એ વધારે સિદ્ધિ આપનાર

છે, એમ મને લાગે છે; કેમકે કોઈ વ્યાધિનો મમતા મૂશી દેવારૂપી ત્યાગ ભલે સો ફેરે કરાય; પરંતુ તેનો નાશ થયા વિના એ વ્યાધિનો અભાવ થું અનુભવમાં આવે કે ? ન જ આવે.<sup>૧૨</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-અહંકારરૂપી બીજથી ઉત્પન્ન થનારા ચિત્તરૂપી વૃક્ષને શાખા, ફળ અને પાંદડાં સાથે મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો અને આકાશની પેઠે આવરણ તથા નિશેષ વગરના અસંગ અને વિશાળ દૃઢ્યવાળા થાઓ.<sup>૧૩</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! ચિત્તનું મૂળ થું છે, અંકુર શો છે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ક્ષેત્ર કયું છે, કઈ કાળીઓ છે, યડ થું છે અને શી રીતે તેને ઉખેડી શકાય છે ?<sup>૧૪</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન શિખિધ્વજ ! અહંભાવને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકાર જ ચિત્તનો અભિમાની પ્રસિદ્ધ છે અને એ અહંકારને જ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું બીજ તમે સમજો.<sup>૧૫</sup> પરમાત્માને પ્રતિબિંબરૂપે આશ્રય આપનારી માયા જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું ક્ષેત્ર છે, જે ન માયા આ સુષળો માયામય પ્રપંચનું પણ ક્ષેત્ર છે.<sup>૧૬</sup> એ બીજમાંથી પ્રથમ પ્રગટ થઈ ચિદાભાસને લીધે અનુભવને આકારે સ્ફુરતી અને નિરાકાર છતાં નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપવાળી બુદ્ધિ જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. એ બુદ્ધિરૂપી અંકુરની સ્વલતા થતાં સંકલપરૂપે જે સ્ફુરણ થવું તે જ ચિત્ત અને (મનન કરવાથી) મન કહેવાય છે. (પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં નિર્વિકારપણાને લીધે) જીવ આકાશના જેવો શૂન્યરૂપ અને અસંગ છે તથા પાપાણની પેઠે અચ્છેદ્ય અને અદાશ છે. માત્ર તે સાક્ષીરૂપ દેવાથી જે જે ચિત્તના ધર્મોનો સંબંધ તેમાં દેખાય છે, તે (બ્રાતિ વડે) ગિત્યા જ કલ્પાયેલો છે.<sup>૧૭,૧૮</sup> એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનું યડ તો સ્નાયુ, હાડકાં અને રસ આદિ ધાતુઓથી બરેલો આ દેહ જ છે. વસંતઋતુની પેઠે પે

પોતાના યોગ્ય કાળમાં, શાખા આદિ બીજ પ્રદે-  
શમાં અંકુર ફૂટવા સારુ, અનેકરૂપે ઉદય પામતી  
વાસના જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો રસ છે. એ ચિત્ત-  
રૂપી વૃક્ષની ઘણી લાંબી, ખડુ દૂર ફેલાયેલી અને  
અતિ વિસ્તારવાળી શાખાઓ તે ઇન્દ્રિયો જ છે.  
જન્મ-મરણ આદિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા  
અને શુભાશુભ પુણ્ય-પાપરૂપ કળથી બીચોખીચ  
ભરેલા તુલ્ય ભોગો જ એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષની નાની  
નાની શાખાઓના જખરા સમૂહરૂપ છે. એવા આ  
ચિત્તરૂપી નકારા વૃક્ષની શાખાઓને છેદી નાખતાં  
નાખતાં તમે તેના મૂળને પણ ઉખેડી નાખવા  
અત્યંત યત્ન કરો. <sup>૧૮-૨૧</sup>

શિખિંદ્રવજરાજ યોદ્યો:-હે દેવપુત્ર !  
એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની કાળીઓને છેદતાં છેદતાં  
કયો ઉપાય કરું કે જ્યો તેના મૂળનો પણ  
સંપૂર્ણ નાશ થાય તે કહેા. <sup>૨૨</sup>

કુંભમુનિ યોદ્યો:-આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની  
પુણ્ય-પાપરૂપી કળોને ડોહાવતી કાળીઓ તો  
વાસનાઓ જ છે. <sup>૨૩</sup> તે વાસનાઓને (વિષ  
યોમાંથી આસક્તિના ત્યાગ કરી) ઉત્પન્ન જ ન  
થવા દેવામાં આવે, તો અંદર જ તેઓ જ્ઞાનના  
બળથી છેદાઈ અપ છે. જે પુરુષ પોતાના મનને  
સર્વત્ર આસક્તિ વગરતું કરી વાદ અને વિચા-  
રને પણ શમીને દઈ મૌન ધારણ કરી પ્રાપ્ત  
થયેલું કાર્ય કયે બંધ, તે પુરુષની ચિત્તરૂપી  
લતા છેદાઈ ગયેલી જ હોય છે. જે પુરુષ પ્રથમ  
ચિત્તરૂપી વૃક્ષની લતાઓના સમૂહને પોતાના  
પુરુષપ્રયત્નથી છેદી નાખી (છેદવાના કામમાં)  
દૃઢ થઈ ગયો હોય, તે જ મૂળને છેદી નાખવાને  
યોગ્ય થાય છે. શાખાઓને છેદી નાખવી એ  
ગોણું કાર્ય છે અને મૂળને છેદી નાખવું એ  
મુખ્ય કાર્ય છે, <sup>૨૪-૨૬</sup> માટે તમે એ ચિત્તરૂપી  
વૃક્ષના મૂળને જ ઉખેડી નાખવા તૈયાર થાઓ.  
હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા! મૂળને ઉખેડી નાખવું  
એ જ વાત મુખ્ય છે, માટે તમારે એ ચિત્તરૂપી

ખાવળને સારી રીતે મૂળમાંથી જ ખાળી નાખવો  
અને તેમ કરવાથી તમારો ચિત્તાનાશ પણ સિદ્ધ  
થઈ જશે. <sup>૨૭</sup>

શિખિંદ્રવજરાજ યોદ્યો:-હે ઋષિ મહારાજ !  
એ ચિત્તવૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને કયો  
અગ્નિ ખાળવાને શક્તિવાળો થાય ? <sup>૨૮</sup>

કુંભમુનિ યોદ્યો:-હે રાજા ! 'હું કાણ છું'  
એ રીતે પોતાના આત્માનો વિચાર કરવો એ જ  
આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને  
ખાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ છે. <sup>૨૯</sup>

શિખિંદ્રવજરાજ યોદ્યો:-હે મહારાજ !  
હે દેવપુત્ર ! મેં મારી બુદ્ધિ વડે એ સંબંધમાં  
પૂર્ણ રીતે ઘણી વાર વિચાર કર્યો છે કે, પૃથ્વી અને  
વનસમૂહથી સુશોભિત આ જગત (જડ હોવાથી)  
હું નથી, તેમ પર્વતની તળેટી, જંગલ કે પાંદડાં-  
ઓનું હલનચલન વગેરે પણ હું નથી. ફેલાદિક  
કે હોહી, માંસ, હાડકાં આદિક પણ જડ હોવાને  
લાંબે હું નથી. <sup>૩૦, ૩૧</sup> તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય,  
મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એ સર્વ પણ જડ  
હોવાથી હું તેમાંનું કશુંયે નથી. <sup>૩૨</sup> હે મહારાજ !  
જન્મ સુવર્ણમાં કડાંપણ કદપી લેનામાં આવે  
છે, તેમ આ અનંત ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં 'હું,  
તમે' ઇત્યાદિક અનેક વિકલ્પો કલ્પાયેલા છે.  
સર્વ જડ પદાર્થોનું રૂપ તપાસવા જતાં સાવ  
મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવમાં તે છે જ નહિ. <sup>૩૩</sup> જેમ  
ઢાઈ મોહું વૃક્ષ (સર્વનું આકાશ અવિધાન હોવા-  
થી) આકાશમાં રહ્યું હોય, તેમ આ ચૈત્ત્વેલોક આદિ-  
ની સ્થિતિના આધારરૂપ અને સર્વ શબ્દ આદિ  
વિષયોના કારણરૂપ બ્રહ્માંડ આદિ જડ વર્ગ પણ  
એ પરમાત્મામાં જ (આરોપિત દૃષ્ટિથી) રહેલ  
છે; પરંતુ તે સર્વની સત્તા કાંઈ પણ પરમાત્મા-  
માંથી બુદ્ધિ પડી શકતી નથી. <sup>૩૪</sup> આ પ્રમાણે હું  
અહંકારરૂપી મૂળને દૂર કરવાનો ઉપાય બહુ-  
છું, છતાં હે દેવપુત્ર ! અંદર જે સાક્ષીચૈતન્ય છે  
તેને હું જાળખી શકતો નથી, તેથી મારા મનને

બહુ જ દુઃખ થાય છે.<sup>૩૫</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન નિ-  
ષ્ણાપ રાજા ! જડ પદાર્થથી લઈ અહંકાર સુધી-  
ના દેખતા પદાર્થો તમે નથી, તો પછી તમે  
કાણ છો ?<sup>૩૬</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે વિદ્વાનોમાં  
ઉત્તમ દેવપુત્ર ! જેના વિષે આ સર્વ (શબ્દાદિક  
વિષયો) અનુભવાય છે અને જ વડે (બુદ્ધિ દ્વારા)  
શુભ-અશુભ તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો નિર્ણય કરાય  
છે, તે નિર્મળ ચૈતન્ય માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ હું છું.<sup>૩૭</sup>  
એવા મારા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જ મેલ લાગે  
તે કાંઈ કારણપૂર્વક છે કે વગરકારણે વળગે છે,  
તે હું બણતો નથી અને હજી ખરું પરમપદ  
સમજ્યો નથી.<sup>૩૮</sup> વળી હે મહારાજા ! મોતાના  
સ્વરૂપમાં જણાતો એ મેલ મિથ્યા છે, તો પણ  
હું તેનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ થતો નથી, તેથી  
મને બૂબ જ દુઃખ થાય છે.<sup>૩૯</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાપરાક્રમી રાજા  
શિખિધ્વજ ! તમને એવો મોટો ક્યો મેલ વળ-  
ગ્યો છે, કે જથી તે ભલે સત્ય હોય કે નહીં મિથ્યા  
હોય પરંતુ તમે અજ્ઞાની થઈ રહ્યા છો ?<sup>૪૦</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-ચિત્તરૂપી વૃક્ષ-  
ના બીજરૂપ અહંકાર જ મને મેલરૂપે વળગ્યો  
છે. તેનો ત્યાગ કરવાનું (ખરાખર) હું બણતો  
નથી; કેમકે વારંવાર ત્યાગ કર્યો છતાં તે પાછો  
ફરીથી દેખાય છે.<sup>૪૧</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-દરેક પ્રકારનાં કાર્ય  
કારણમાંથી પેદા થાય છે એ વાત જગત્તરફ છે,  
તે સિવાય કારણ વિનાનું એ કાંઈ કાર્ય જેવામાં  
આવે, તો તે બે ચંદ્રમાની પેટે ભ્રાંતિમાન જ છે,  
વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ.<sup>૪૨</sup> કારણથી કાર્ય  
ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે, અહંકારથી આસંસાર-  
રૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે  
તમે હમણાં એ અહંકારનું કારણ શોધી કાઢી  
મને કહો.<sup>૪૩</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે તત્ત્વવેત્તા-  
ઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવપુત્ર ! દેહાદિક પદાર્થોનું જ બણવું  
છે તે જ 'આ હું છું' એવા અહંકારરૂપી  
દોષનું કારણ છે; માટે જ રીતે એ શાંત થાય, તે  
આપ કહો.<sup>૪૪</sup> ચૈતન્યસ્વરૂપ દ્રશ્ય દેહ આદિ  
દશ્ય પદાર્થોમાં પ્રગટ થાય એટલે 'તે દશ્ય દેહા-  
દિક હું છું' એવો અહંકાર સ્થિર થઈ રહ્યો છે,  
માટે હે મહારાજા ! એ અહંકારની શાંતિને માટે  
દશ્યની શાંતિનો ઉપાય પણ આપ કહો.<sup>૪૫</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-દેહાદિક પદાર્થોનું,  
(તેઓ છે એમ) જ બણવું તેનું પણ શું કારણ  
છે ? તે એક વખત તમે મને કહો. એ કારણ  
તમારા બણવામાં છે. તે વિષે તમે કદા પછી  
તમારું બતાવેલું એ કારણ જ કમથી કારણ જ  
ન રહે એ ક્રમમાં હું તમને બોધ કરીશ.<sup>૪૬</sup> દશ્ય  
દર્શનરૂપે રહેલ જ્ઞેય-જ્ઞાનનું \* મિથ્યાપણું  
હોવાથી ખરું જોતાં તેનું કાંઈ પણ કારણ નથી;  
છતાં તમારી નજરમાં જ કારણરૂપે આનુ દોષ  
તે તમે કહો.<sup>૪૭</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર !  
જ્ઞેય-જ્ઞાનને આકારે સ્ફુરેલાં એ દશ્ય-દર્શનનું  
કારણ શોધવા જતાં દેહાદિક સર્વ પદાર્થોની  
સત્તા જ તેના કારણરૂપ જણાય છે. (કેમકે એ  
એ-દેહાદિક પદાર્થો હોય તો જ તેનું બણવું  
ખની થકે અને જ્ઞેય અને જ્ઞાન કે દશ્ય-દર્શન  
આદિ વિભાગ પડી થકે.) જમ પનનનું સ્ફુરવું જ  
પતનના સમૂહરૂપે દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન જડ પદા-  
ર્થોની સત્તાને લીધે (તે રૂપે ખની જઈ) અસ-  
ત્યતા જેવા દેહાદિક આકારોને રૂપે ભાસે છે. એ  
સર્વ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તાનો અભાવ મારા  
અનુભવમાં ઊતરતો નથી, કે જે વડે ચિત્તાના  
બીજરૂપ અહંકારનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય.

\* બણવા મોગ્ય દેહાદિક પદાર્થોનું બણવું તે.

કું બણવું જ.

× દેહાદિક પદાર્થો છે જ નહિ એનું બા

- હું દેહાદિક પદાર્થરૂપ હું એવી

(માટે એ પદાર્થસત્તાનો અભાવ આપ મને સમજાવો.)<sup>૪૮-૫૦</sup>

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-એ કદાચિત્ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) હોય, તો (તે જાણવાનો વિષય હોવાથી) હજી તમારું જાણવું પણ થી શકે; પરંતુ દેહ આદિ પદાર્થોની સત્તા વગરનો જ અભાવ હોવાથી (વસ્તુતઃ એ કશું પણ ન હોવાને લીધે) તમારું એ જાણવું વિષયરૂપે દાને ગ્રહણ કરે.<sup>૪૫</sup>

શિખિંધવજરાળ ઓલ્યો:-જમ પ્રકાશ અંધારારૂપ ન કહી શકાય, તેમ જ પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી અનુભવમાં આવતું હોય તેને મિથ્યા કેમ કહી શકાય? હે દેવપુત્ર! આ દેહ અવયવવાળો છે, ક્રિયા કરે છે અને સુખદુઃખનાં ફળ ભોગવે છે. તે સદાકાળ આપણા જોવામાં અને અનુભવવામાં પેલું આવે છે, તો પછી તે નથી એવું જાણવું કેમ કરી શકાય?<sup>૪૬, ૪૭</sup>

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે રાજા! કાર્યનું કંઈ પણ કારણ જ ન હોય તે કાર્ય ખરું જોતાં છે જ નહિ અને તે જ દેખાય છે, તે વંદેમ છે.<sup>૪૮</sup> જેમ કંઈ વૃક્ષ આદિ પદાર્થ, બીજ વિના ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ કારણ વિના (સ્વપ્રદેહની પેઠે) કાર્યરૂપે જાણાતું આ શરીર પણ (વસ્તુતઃ) કોઈ દિવસ છે જ નહિ.<sup>૪૯</sup> જો કાર્ય કારણ વિના પોતાની દષ્ટિ આગળ સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવતું હોય, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે માત્ર દ્રશ્યની (જેનારની) ભ્રાંતિથી જ દેખાય છે, એમ તમે સમજો.<sup>૫૦</sup> આ દેહ આદિ નહિ હોવા છતાં મિથ્યા ભ્રાંતિથી જ (ઝાંઝવાના જળની પેઠે) દેખાય છે. જેમ અતિ પ્રયત્નવાળો મનુષ્ય હોય તો પણ તેને ઝાંઝવાનું જળ મળતું નથી; કેમકે તે મિથ્યા છે, તેમ દેહાદિકનું પણ મિથ્યાપણું જ તમારે સમજવું.<sup>૫૧</sup>

શિખિંધવજરાળ ઓલ્યો:-નાંઝણી સ્રીને બાળક જ ન હોય એટલે તે બાળકનાં ઘરેણાં શોભે

છે કે નહિ એ શકા થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જેમ બે ચંદ્ર કદી હોઈ શકતા નથી તેમ આ દેહ આદિ બધાં મિથ્યા છે?<sup>૫૨</sup>

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે શિખિંધવજરાળ! કારણ વિના (સ્વપ્રદેહની પેઠે) કાર્યરૂપે દેખાતું આ દેહાદિ હાડકાંઓનું પાંજરું ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલું હોવાથી વસ્તુતઃ છે જ નહિ એમ તમે જાણો.<sup>૫૩</sup>

શિખિંધવજરાળ ઓલ્યો:-હે મહામુનિ દેવપુત્ર! હાથપગ આદિ અવયવોવાળા અને નિત્ય અનુભવમાં આવતા આ શરીરનું કારણ તેના પિતા શા માટે નથી?<sup>૫૪</sup>

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-જો પદાર્થની સત્તા જ નથી તેનું કારણ તેના પિતા આદિ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? જો પિતાને તમે કારણ ગણો છો, તેનું કોઈ કારણ નથી એટલે તે મિથ્યા છે અને મિથ્યા પદાર્થથી જ થાય તે સત્ય હોય કે?<sup>૫૫</sup> સર્વ પદાર્થોનું અને કાર્યોનું જ કારણ છે, તે બીજ કહેવાય છે. હે પ્રિય રાજા! એ બીજ વિના જગતમાં અકુર જ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે જ કાર્યનું અહીં કંઈ પણ કારણ ન દેખાતું હોય તે પદાર્થ બીજ ન હોવાને લીધે પોતે છે જ નહિ; એટલે તે દેખાય છે તે એક ભ્રમ જ છે. જો પદાર્થ પોતાનું બીજ જ ન હોવાને લીધે છે જ નહિ, તેનું જ્ઞાન થવું એ વાત તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિ થવી, ઝાંઝવામાં જળની ભ્રાંતિ થવી અને વધ્યાપુત્ર, એ સર્વની પેઠે બુદ્ધિની ભ્રાંતિ થી જ થયેલ છે.<sup>૫૬-૫૮</sup>

શિખિંધવજરાળ ઓલ્યો:-આ ત્રણેય લોકમાં પુત્ર, પિતા, પિતામહ-એ સર્વની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થનામાં (આદિકર્તા) ઈશ્વર શા માટે કારણરૂપ નહિ?<sup>૫૯</sup>

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે રાજા! જો (પરબ્રહ્મ સિવાય) બીજ કોઈ પણ પદાર્થની સત્તા જ નથી, તો પછી પોતાનું કંઈ કારણ ન હોવાથી એ ઈશ્વર



પણ બ્રહ્મસત્તાથી જુદા નથી. તે આપણને બ્રાતિ વડે જુદા બાસતા હોવા છતાં, પોતાના બીજરૂપ બીજી કાંઈ નિત્ય (વાસ્તવ) કારણ ન હોવાને લીધે, (સર્વ આત્મરૂપ જ હોવાથી) આત્માથી કાંઈ પણ જુદા નથી, ફક્ત ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે બ્રાતિરૂપે જ જુદા જણાય છે. આ સુધિરચનારૂપી ક્રિયા કરવાપણુ, તેમાં બ્રાતિ વડે જ કલ્પાયેલું છે અને સુધિકર્તા પરમેશ્વરનાં અનંત સ્વરૂપની અંદર તે સઘણ રહેલ છે, એમ ફક્ત બ્રાતિ વડે જ ભાસે છે. આ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભથી માંડી, પોતાના દેહ સુધીની સર્વ કાર્યપર પરા (સ્વપ્રસુધિની પેઠે) મિથ્યા જ છે, એ યુક્તિથી તમને સમજાવી તમારા ચિત્તમાં દેહ બેસી ગયેલી, દશ્યવર્ગના સત્યપણાની બ્રાતિ મેં દૂર કરાવી દીધી અને હવે જે કાંઈ આભાસરૂપે રોપ રહે છે, તે પણ હું મટાડી દઈશ ૧૬-૧૮ હે રાજા ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદાં કાંઈ પણ ન હોવાને લીધે સર્વ પરબ્રહ્મ જ હોવાથી, સુધિકર્તા (ઈશ્વર) પણ તે પરમાત્મારૂપ જ છે અને જે અનેક સુધિરૂપે પ્રકાશે છે, તે પણ ચૈતનરૂપ આત્મા જ આત્મામાં પ્રકાશે છે, તથા તે આત્માએ પોતે જ પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મા ઇત્યાદિ પોતાનાં નામે કલ્પેલાં છે, એમ વિચાર કરવાથી આ સઘણ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ ભાસે છે. ૭૦

તસ્માદ્વિદાત્મકત્વયાત્મનિ ચિત્તતોયં નિત્યં  
સ્વયં કચતિ ભૂમિપ દેવ દેવઃ । તેનૈવ પેન્નજ  
ઈતિ સ્વયમાત્મનાત્મા પ્રોક્તઃ સ્વરૂપ ઈતિ શાંતિ  
મિદં સમસ્તમ્ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજવ્યો-  
ધન' એ નામનો સર્ગ ૯૪ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૯૫ મો

શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ

॥ શિખિધ્વજ જવાબ ॥

આત્મસ્તંભપર્યંતં વચયં માસતે બ્રમઃ ।

અર્થક્રિયાસમર્થશ્ચ તત્ કથં દુઃસકારણમ્ ॥૧॥

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:-બ્રહ્માથી માંડી તણખલા સુધી જે કાંઈ દેખાય છે, તે સર્વ જે મિથ્યા જ હોય તો તેનાથી આપણો વ્યવહાર કેવી રીતે નમે ? અને તે મિથ્યા પદાર્થોથી હું ખૂબ પણ શા માટે યાચ ? અને તે (જન્મ-મરણ આદિ) હું ખોતું કારણ કેમ થઈ પડે છે ?

કુલમુનિ બોલ્યો:-જન્મ બહુ ઠડી પડવાથી જળ ખરડું બની પથ્થર જેવું થાય છે, તેમ આ જગતરૂપી ભ્રમ મિથ્યા છતાં સુધિકર્તા હિરણ્યગર્ભનું સત્યસ કલ્પપણુ હોવાથી તેમના સકલ્પમાત્રથી જ દેહ થઈ જઈ તમારા કહેવા પ્રમાણે ક્રિયા કરી આપે છે અને (જન્મમરણ આદિ) હું ખૂબ પણ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ક્રમ વડે) અજ્ઞાન શિથિલ થઈ જવાથી આ દેખાતો સંસાર પણ શિથિલ થઈ જઈ અજ્ઞાનની સાથે જ નાશ પામી જાય છે, એમ જ્ઞાનવાન પુરુષોત્તું સમજવું છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના પ્રથમ અજ્ઞાનથી દેખાતા આ જગતના આકારનો કદી પણ નાશ થતો જ નથી. ૨૩ અજ્ઞાનનું શિથિલપણુ થવામાં સર્વ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનને આકાર સ્ફુરેલી વૃત્તિઓતું (ચિત્તનિરોધ વડે) જે ઝોછું થવું તે જ કારણરૂપ છે અને તે જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાના ક્રમથી પરમાત્મારૂપ પરમપદનો સાક્ષાત્કાર થયેથી આ સર્વ સૃષ્ટિનો અભાવ અનુભવવામાં કારણરૂપ થાય છે. જગત-

× આ ૫ ચાલુમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજાને કુલ મુનિ ઘાટાપણુ કમી થવાથી ક્રમે કરી અજ્ઞાનની શાંતિ નો માર્ગ બતાવશે, અને રાજાની પરમપદમાં વિશ્રાંતિ થશે, એ કથા કહેવામાં આવશે

માં પણ પ્રથમ જ પદાર્થતું ઝોછાપણું થવા માટે, તે પદાર્થ ક્રમે કરી પોતાનો પૂર્વનો આકાર નાશ પામી જવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી જાય છે. (માટે પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવા ક્રમથી બહારના પદાર્થોના આકારવાળી વૃત્તિ ઝોનો નાશ થવો જોઈએ. પછી ક્રમે કરી અજ્ઞાન પણ નાશ પામી જઈ આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં આ જગત પણ આત્માથી જુદું ન જણાયાથી નાશ પામી જાય છે.)<sup>૧૫</sup> આ ક્રમ વડે તમે પોતે જ આદિ પુરુષ છો અને બ્રાંતિથી અનેક આકારે દેખાતું આ જગત ઝાંઝવાના જળના જેવું મિથ્યા છે.<sup>૧૬</sup> આ પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની પણ પરબ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તા નહિ હોવાથી આ દેખાતી સૃષ્ટિ પણ કોઈ દિવસ છે જ નહિ; કેમકે જે પોતે જ ન હોય તે બીજને શું બનાવી શકે?<sup>૧૭</sup> આ જ સર્વ સૃષ્ટિ (દૃશ્ય-અદૃશ્ય પદાર્થો) નજરે આવે છે, તે સર્વ ઝાંઝવાનો જળના જેવા મિથ્યા જ છે અને તે ઘણો કાળ વિચાર કરવાથી છીપમાં થયેલી રૂપાની ભ્રાંતિની પેઠે નાશ પામી જાય છે.<sup>૧૮</sup> કારણ જ ન હોવાથી આ જગતરૂપી કાર્ય થયું જ નથી, છતાં તે છે એમ જ જણાય છે, તેનું કારણ તપાસવા જતાં મિથ્યા જ્ઞાન વિના બીજું કશું દેખાતું નથી.<sup>૧૯</sup> જે ભ્રાંતિથી દેખાય છે, તે કોઈ દિવસ છે જ નહિ. ઝાંઝવાના જળથી કોઈએ ઘડા ભર્યા છે કે? નથી જ ભર્યા.<sup>૨૦</sup>

**શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:**—અનંત, જન્મ-રહિત, અદૃશ્ય, શાંત, પોતાના સ્વરૂપમાંથી કદી પણ બ્રહ્મ ન થનાર, આકાશના જેવું વ્યાપક તથા અસંગ પરબ્રહ્મ જ સર્વના આદિસૃષ્ટિકર્તાનું શા માટે કારણ નહિ?<sup>૨૧</sup>

**કુંભમુનિ બોલ્યા:**—હેતુપણનો કે કાર્ય-પણનો એ બંનેનો અભાવ જ હોવાથી પરબ્રહ્મ કારણરૂપ કિંવા કાર્યરૂપ નથી જ. એ પોતે એક અદ્વિતીય હોવાથી સર્વ દૃશ્ય જડવર્ગને ઝોળ-ગી પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં જ રહે છે.<sup>૨૨</sup> જે પરબ્રહ્મ

કર્તા નથી, ક્રમ નથી, કારણ (સાધન) નથી, નિમિત્તકારણરૂપ નથી અને ઉપાદાનકારણરૂપ પણ નથી, જે તર્કમાં ન આવી શકે તેવું છે અને જે બણવામાં પણ ન આવી શકે તેવું છે, તે પરબ્રહ્મમાં કર્તાપણું શી રીતે ઘટી શકે? ન જ ઘટે.<sup>૨૩</sup> બ્રહ્મમાં કોઈ ધર્મો રહી શકતા નથી, એટલે તે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી. એ ધર્મો પણ તેમાં રહી શકતા નથી એટલે કાર્ય-કારણ એ બંનેરૂપે તે આ જગતને આકારે દેખાય છે, એમ કદાચિત્ તમે તર્ક કરતા હો તો તે જગત જ (બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે) એક, અદ્વિતીય, માપ તેમજ આદિ-અંતથી રહિત થઈ (નામ અને રૂપ ટળી જતાં) ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં એકરસપણે જ રહેલ છે, એમ સમજવું. (અર્થાત્ જગતની સત્તા તેથી જુદી છે જ નહિ.) બ્રહ્મ એ તર્કમાં પણ ન આવી શકે તેવું, પૂરી રીતે બહી-પણ ન શકાય તેવું, નિર્વિકાર, શાંત અને સુખરૂપ છે; તો પછી કોને શી રીતે, કયા કાળમાં અને શાથી કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું તેમાં ઘટી શકે? આ જગત આદિ સર્વ કોઈનું બનાવેલ નથી, તેથી તે છે જ નહિ અને તમે પોતે પણ કર્તા કે ભોક્તા નથી; પરંતુ બધું જન્મ-આદિ વિકાર વગરનું, સુખરૂપ, શાંત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.<sup>૨૪-૨૬</sup> કારણ ન હોવાથી કોઈના કાર્યરૂપે આ ઓ જગત થયું જ નથી અને કારણ વિના જે કાર્ય દેખાય તે ભ્રાંતિમાત્ર હોવાથી પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે.<sup>૨૭</sup> આ સૃષ્ટિ કોઈનું કાર્ય જ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે છે જ નહિ. જ્યારે કોઈ પણ કારણનું જગત કાર્ય જ નથી, ત્યારે (જગતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી) સર્વ પદાર્થોનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે (બણવાનો કોઈ વિષય જ ન હોવાથી) કોનું બણવાપણું રહે? બણવાનો અભાવ થતાં હું બણનાર છું એવું

અભિમાન ધરાવનાર અહંકારનું કાંઈ કારણ જ રહેતું નથી; (જેથી એ અહંકાર નિર્મૂળ જ થઈ બચ છે) માટે તમે (આત્મસ્વરૂપ હોવાથી) શુદ્ધ અને સુક્ત જ છો. તમારા સ્વરૂપમાં બધા, મોક્ષ આદિની કલ્પના જ ઘટતી નથી. ૧૮-૧૯

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે મહારાજ ! હવે હું (આપની કૃપાથી) સમજ્યો છું. આપે જે આ વાત કહી તે યુક્તિથી ઘટે તેવી છે. ૨૦ બ્રહ્મ પોતે કાંઈનું કારણ ન હોવાથી તે કર્તા નથી એમ હું સમજું છું. કાંઈ કર્તા ન હોવાથી જગત પણ નથી. જગત ન હોવાથી આ નામરૂપવાળા જગતના પદાર્થો પણ નથી. એ નામરૂપવાળા પદાર્થો ન હોવાથી ચિત્ત આદિ અને તેના બીજા રૂપ અહંકાર આદિ પણ નથી. આ રીતે અહંકાર સુધી સર્વ જડવર્ગનો અભાવ હોવાથી હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને સુખરૂપ જ છું. ૨૧, ૨૨ મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ વિના કાંઈ પણ બીજો જડ પદાર્થ વર્ગ બુંદો છે જ નહિ, એવો બોધ થવાથી હું મને પોતાને જ નમસ્કાર કરું છું. આપે કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી અધ્યાત્મપત્ની દૃષ્ટિએ અહંકારથી આરંભી સર્વ જડ પદાર્થો હોય એમ જાણે છે અને વિવેક વડે પાછો સર્વ અહંકારપર્યંત જડવર્ગનો અપનાદ થઈ જતાં તે સઘળું મિથ્યાચર્ય જ ભાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્માંડના અંધિષ્ઠાન આકાશની યેદે હું વિદ્યેપરહિત થઈ રહ્યો છું. ૨૩ દેશ, કાળ, દિશા, રચનાઓ અને આ સર્વ કાર્યસમૂહો સહિત જગતના પદાર્થોના વિભાગો જે મને ભાસતા હતાં, તે બધું ઓજ વણે કાળે નિવૃત્ત થયું; અને અહો! શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહ્યું. ૨૪ હવે હું શાંતિ પામ્યો છું, સુક્ત થયો છું, ચારે બાજુ પૂર્ણપણે રહ્યો છું, હું જતો નથી, જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. હું આ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ થઈ રહ્યો છું અને તમે પણ જેમ છો તેમ જ એ અલયપદમાં સદાકાળ રહો; અને

હવે હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ શુદ્ધ મન-વાણીથી અગમ્ય સુખરૂપ આત્મા જ છું. ૨૫

શામ્પામિ નિર્વામિ પરિસ્થિતોસ્મિ ન યામિ નોદેમિ ન ચાસ્તમેમિ । તિષ્ઠામિ તિષ્ઠસ્વ યથા સ્થિતાત્મા શિવં શુભં પાવનં મૌનમાસ્મિ ॥૨૫॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૯૬ મો

શિખિધ્વજનો બોધ

॥ વસિષ્ઠ ડ્વાવ ॥

इति ब्रह्मणि विश्रांतिमवाप्स्य स शिखिध्वजः । सुहृत्तमासीत् संशान्तमना निर्वोददीपवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-એ પ્રમાણે શિખિધ્વજરાજ બ્રહ્મમાં શાંતિ પામી જઈ વાણુ વગરના પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ રહેલા દીવાની પેઠે એક સુદૃઢ સુધી નિશ્ચળ અને શાંત મનવાળો થઈને રહ્યો. બ્યારે એ શિખિધ્વજરાજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે બ્રહ્મમાં એકરસ થઈ જવા માટે એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે કુંભસુનિએ તત્કાળ તેની એવી દશા જોઈ (કેટલોક બોધ કરવો હજી બાકી રહી ગયાથી), તરત પોતાની લીલાથી તેને જગાડી દીધો. ૧-૨

કુંભસુનિ બોલ્યો:-હે રાજ ! આજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી હવે તમે જાગ્યા છો અને પરમ-પુરુષાર્થરૂપ પરબ્રહ્મમાં જ શાંત થયા છો. હવે તમારે દરશ્ય પદાર્થો ન દેખાય અથવા આભાસ-માત્ર દેખાય એ બન્નેનું કશું પ્રયોજન નથી. ૩ એક વખતમાં જ તમને આત્માનો અનુભવ થયાથી દ્વેતની બ્રાંતિ મટી ગઈ છે, કે જે બ્રાંતિ અનેક અનિષ્ઠ ઉત્પન્ન કરનારી છે. હે પ્રિય રાજા! હમ-

- આ જન્મમા સર્ગમા જ્ઞાનવાન થયેલા એ રાજાના ચિત્તમાંથી નિર્મૂળ રીતે દરપની સત્તા જતી રહે તેવો બોધ કુંભસુનિ આપેલો, એ કથા કહેવાથી

ણાં તમને સર્વ દશ્ય પદાર્થોનું ચિત્તમાં જે રહુ-  
રણ થયું, તે વગરના થઈ જઈ તમે જીવન્મુક્ત  
થયેલા છો.<sup>૪</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—એ પ્રમાણે કુંભમુનિ-  
એ બોધ આપવાથી એ રાજાને જ્ઞાન થયું  
અને મહામોહરૂપી બંધનમાંથી છૂટા થવાથી  
તે વધારે શોભવા લાગ્યો.<sup>૫</sup> પરબ્રહ્મમાં બુદ્ધિ  
શાંત થવાથી ક્ષણભાવમાં જ આ સર્વ દશ્ય  
પદાર્થોનાં મિથ્યાપણાનો અનુભવ કરનાર અને  
જીવન્મુક્ત થઈ ગયેલા એ શિખિધ્વજ રાજા  
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.<sup>૬</sup>

**શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:**—મને હવે અને  
માન આપનાર હે દેવપુત્ર! ઘણું ખરું એ બધું  
તો હું (આપના કહેવા પરથી) જાણી ચૂક્યો છું,  
તો પણ પાછો તે બોધ દહ થવાને જે આપને  
પૂછું છું તે વિષે બુલાસો કરો.<sup>૭</sup> પરમપુરુષાર્થ-  
રૂપ, નિર્વિકાર, આભાસ વગરના અને અદશ્ય  
પરબ્રહ્મમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય (જેનાર, જેવું  
અને જેવાનો વિષય) એ ત્રણેય આકાર દેખાતી  
આ જગતરૂપી પ્રતિતિ ક્યાંથી થઈ?<sup>૮</sup>

**કુંભમુનિ બોલ્યા:**—હે મહારાજ! મને  
અજ્ઞાનનું ઢાંકણ ખસી જવાથી, તમે બહુ તેજસ્વી  
લાગો છો. તમે આંધળું દીક પૂછ્યું; કેમકે હવે  
તમારે એ જાણવું જ પાછી રહ્યું છે; માટે તમે  
સાંભળો.<sup>૯</sup> અનેક પ્રકારના જડ તથા ચેતનના  
આકારવાળા સંધળા પદાર્થો દેખાય છે, તે બધું  
છેવટ મહાપ્રલયમાં નાશ પામી જાય છે. મહા-  
પ્રલયને અંતે સર્વનો નાશ થયા પછી, સર્વ જ  
ફેલાઈ ગયેલ નિશ્વળ ગંભીર તેજથી અને અધા-  
રાથી પણ વિલક્ષણ સર્વના સારરૂપ સત્ય વસ્તુ  
જ (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ) અવશેષ રહે છે;<sup>૧૦, ૧૧</sup>  
હે જે ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્વિકાર છે, નિર્મળ છે,  
આકાશના જેવું પરમ અસંગ છે, સંધળી કલ્પ-  
નાએ વિનાનું છે અને સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ  
કરનારી બુદ્ધિને એકાગ્રપણથી તેમાં જેડી દેતાં

જે અતિ નિર્મળ અને એકરૂપ જ લાગે છે.<sup>૧૨</sup>  
જે શાંત, સર્વવ્યાપી અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જે  
પરમાત્મારૂપ છે, જે સ્વયં પ્રકાશ અને જ્ઞાનભાવ  
જ છે, જે સારી રીતે તકમાં પાંચ આવી ચકતું  
નથી, તેમ જે પૂર્ણ રીતે જાણી પણ શકાતું નથી;  
જે સર્વ જ સમાનરૂપે રહેલ છે, જે ઉત્તમ સુખરૂપ  
છે, જે શ્રેષ્ઠરૂપ છે, જે મોક્ષરૂપ છે, જે ચોતરફ  
ફેલાયેલા પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભરપૂર છે, જે  
અતિ ઝીણા પદાર્થોથી પણ અતિ ઝીણું છે, જે  
બહુ મોટા પદાર્થોથી પણ બહુ મોટું છે, જે  
બહુ ભારે પદાર્થોથી પણ બહુ ભારે છે, જે  
અતિશ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ અતિશ્રેષ્ઠ છે. એ પરમ-  
તત્ત્વ એવું તો સૂક્ષ્મ છે, કે જની પાસે અતિ-  
સૂક્ષ્મ આ આકાશ પણ જમ રાઈ વગેરે આણું  
પદાર્થની પાસે મેરુપર્વત સ્થૂલ લાગે તેમ સ્થૂલ-  
જ ભાસે છે.<sup>૧૩-૧૬</sup> અને એ પરમતત્ત્વ એવું  
તો સ્થૂલ છે કે જની પાસે આ જગત એક પર-  
માણુ જેવું લાગે છે તથા તે તત્ત્વના કાર્ધ (શુદ્ધ)  
ભાગમાં જણાતું પણ નથી.<sup>૧૭</sup> (અધ્યારોપદષ્ટિએ  
જેતાં) એ (માયામાં પ્રતિબિંબરૂપે પડનાર)  
અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં ઈશ્વરથી થયેલા હિરણ્યગ-  
ર્ભનું (સર્વરૂપ હું જ છું એવું) સર્વમાં પોતાના  
આત્મારૂપે જે અભિમાન થયું, તે જ સર્વ જીવ-  
સમૂહોની સ્થિતિનો આધાર છે અને આ સ્થૂલ  
જગતના આકારથી વિરાટરૂપે પણ તે જ રહેલ  
છે.<sup>૧૮</sup> જમ પવનનો અને તેમાં રહેલી ગતિનો  
વાસ્તવ ભેદ નથી અને આકાશનો તથા તેમાં રહેલા  
શૂન્યપણાનો ભેદ નથી, તેમ એ ચૈતન્યરૂપ પર-  
માત્માનો અને તેમાં અધ્યાસ વડે રહેલા અહં-  
કારનો પણ ખેર જેતાં કાર્ધ પણ ભેદ જ નથી. જમ  
દેશ અને કાળની અસુક હદમાં આવી જવાથી  
અંતવાળા જળની અંદર કાંઈક કારણનો લીધે  
તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશકાળની  
હદ બહાર હોવાથી અનંત એવા એ પરમતત્ત્વમાં  
(મિથ્યા હોવાથી) કારણ વિના જ આ જગત

ભાસે છે. <sup>૧૯, ૨૦</sup> જમ દેશકાળથી અતવાળા સોના-  
માં કંડાં આદિ ઢાળીનાઓ કારણેના સંબંધ થતાં  
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશકાળ વડે અતંત એવા  
પરબ્રહ્મમાં આ જગત કારણ વિના જ ભાસે છે. <sup>૨૧</sup>  
જગતરૂપી રાગ્યતું (અધિષ્ઠાનરૂપે માસિક હોવા-  
થી) મહારાજ બનેલું એ બ્રહ્મ સર્વના કરતાં  
શ્રેષ્ઠ છે અને (અપવાદરૂપે તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં)  
ચૈતન્યઆકાશમાં મિથ્યારૂપે આરોપિત કરેલું  
હોવાથી એ જગત ટણના જેવું અતિતુચ્છ અને  
નિર્માલ્ય બની બચ છે તથા તેનો દ્વૈતભાવ  
(બુદ્ધિપાણુ) મેટી જઈ નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ  
સાથે એકરૂપ જ થઈ બચે છે. <sup>૨૨</sup> અતિશ્રેષ્ઠ એ  
પરમતત્ત્વ એવું તો સત્તાવાળું છે કે, ઈશ્વરરૂપ  
એ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સંતોથી જ આ જગતના  
સર્વ પદાર્થસમુદાયની સત્તા સુશોભિત રીતે  
રહેલ છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. <sup>૨૩</sup> હે  
રાજા શિખિધ્વજ ! સર્વવ્યાપી એ પરમતત્ત્વ જ  
એક સારરૂપ છે, એ તત્ત્વ કેવળ ચૈતન્યમાત્ર છે,  
અત્યંત આનંદરૂપ છે અને બીજું કંઈ પણ  
ન જ હોવાથી એક સખ્યા પણ તેમાં ઘટતી  
નથી; માટે એ અક્ષય આત્મતત્ત્વ જ પૂર્ણ રીતે  
આરેખાબુ ભરપૂર થઈ સર્વત્ર શોભી રહ્યું છે.  
બીજું કંઈ પણ કલ્પના તેમાં છે જ નહિ. <sup>૨૪, ૨૫</sup>  
સદાકાળ એ આત્મતત્ત્વ જ સર્વરૂપ હોવાથી કેમ  
બણે સર્વને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે  
છે. અક્ષુ વગેરેથી ન દેખાવાથી અને હાથ વગે-  
રેથી ન લેવાય તેવું હોવાથી તે કાર્યરૂપ કે  
કારણરૂપ નથી. <sup>૨૬</sup> એ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ આદિ  
પ્રમાણો વડે નહિ બલ્લી શકાયોથી કાંઈક વિલક્ષણ  
તરેહનું અને એકમાત્ર પોતાના નિર્ભજ અનુ-  
ભવ વડે જ બલ્લી શકાય તેવું છે, પરમ આનંદ-  
રૂપ છે, અતિસૂક્ષ્મ છે અને પોતે જ સર્વરૂપે થઈ  
રહેલ છે તથા સર્વ પદાર્થોનું તે આત્મારૂપ છે  
અને (બુદ્ધ ન હોવાથી) સર્વ પદાર્થો તેના  
આત્મારૂપ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં પોતે

આત્મતત્ત્વ જ નામરૂપવાળા સર્વ જગતરૂપે છે,  
તો પોતે પોતાનું કારણ કેમ ઘટી શકે ? અને  
પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં દેશની સત્તાના આભાસ  
વગેરેના જ્ઞાનસ્વરૂપે એવા એ પરમતત્ત્વનું (અન્ય  
વસ્તુ જ ન હોવાથી) કારણપણ શી રીતે ઘટી  
શકે ? પરમાર્થદૃષ્ટિથી અદ્વૈતરૂપે તેને સત્ય માની-  
એ અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી દ્વૈતરૂપે મિથ્યા માનીએ,  
તો પણ સત્ય અને મિથ્યા એ બન્નેનો (પરસ્પર  
વિરુદ્ધતાને લીધે) કાર્યકારણભાવ ઘટે તેમ ન  
હોવાથી તેનું કારણપણ કેમ ઘટે ? ન જ ઘટે.  
જે કાંઈનું બીજું જ નથી અને જે નામરૂપ વગરનું  
હોવાથી કાંઈનું નિમિત્તકારણ પણ નથી, તે  
સર્વત્ર ભરપૂર રહેલ પરમાત્માથી આ પ્રમાણ-  
પ્રમેય આદિરૂપે રહેલું જગત થયું જ નથી. <sup>૨૭-૨૮</sup>  
એ પરમ આત્મતત્ત્વ કર્તા\* નથી, કર્મ+ નથી  
અને કરણ+ પણ નથી; સત્ય કેવળ ચૈતન્યરૂપ અને  
નિર્વિકાર છે, આત્મરૂપ છે, જગત આદિ આભા-  
સ વગરનું છે તથા પોતે અક્ષય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. <sup>૩૦</sup>  
હે તત્ત્વજ રાજા ! તે પરબ્રહ્મમાંથી એ કંઈ ઉત્પ-  
ન્ન જ થયું નથી, તો પછી કયા પુરુષ તેને શી  
રીતે મેળવી શકે અથવા (કંઈ પણ ન હોવાથી)  
શું મેળવી શકે ? કંઈ પણ નહિ. જેમ જળમાં  
તરંગ આદિ કોઈ કારણને યોગે ઉત્પન્ન થાય છે,  
પરંતુ વિચાર કરતાં તે જળથી જરા પણ બુદ્ધ  
પડી શકતા નથી, તેમ આ જગત પણ દેશકાળ  
વડે અંત વગરના પરબ્રહ્મમાં (મિથ્યા હોવાથી)  
વિનાશકારણે દેખાય છે, પરંતુ વિચાર કરતાં તે  
ચૈતનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મથી જરા પણ બુદ્ધ પડી  
શકતું નથી. <sup>૩૧, ૩૨</sup>

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:-એ જળ વગેરે-  
માં તરંગ વગેરે કારણના યોગથી જ ઉત્પન્ન  
થાય છે અને પરબ્રહ્મમાં જગત તથા અહંકાર

\* કર્તા એકને કરનાર. + કર્મ એટલે ક્રિયા-  
વડે પ્રાપ્ય

‡ કરણ એટલે ક્રિયામા મદદગાર સાધન.

આદિ વિનાશરણુ ભાસે છે, તો (કારણ વિનાનું કાંઈ કાર્ય જ ન હોવાથી) એ સર્વ છે જ નહિ, એમ હું સમજું છું.<sup>૩૩</sup>

કુલમુનિ ખેલ્યા:-હે રાજા ! હવે તમે તત્ત્વદૃષ્ટિથી યરાગર સત્ય સમન્વયા છે.<sup>૩૪-૩૬</sup> જગત-અહંકાર વગેરે કશું પણ, એ શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં છે જ નહિ. પોતાનાં નામરૂપ વગરનું એ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૩૪</sup> જમ આકાશની અંદર આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ માયારૂપી આકાશ વડે રચાયેલું ગંધર્વનગર (મિથ્યા હોવાથી) શાંતપણાથી આકાશની સત્તા વડે જ રહેલ છે તથા જમ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી શૂન્યતા વગરના આકાશમાં, આકાશની સત્તાથી જ શૂન્યતા રહેલ છે, તેમ આ જગત પણ ઈશ્વરની સત્તાથી ઈશ્વરમાં (સગુણબ્રહ્મમાં) રહ્યું છે. એ રીતે બ્રહ્મસત્તાથી જ સત્તાવાળું આ જગત, અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે જાણવામાં આવે અથવા કાંઈ પણ રીતે તે જહરૂપે નથી એમ સારી રીતે સમજઈ જાય, તો તે (બ્રહ્મરૂપ જ જાણાયાથી) સુખરૂપ થઈ જાય છે.<sup>૩૫,૩૬</sup> જ્ઞાનના ઉત્તમ પ્રભાવથી વિષે પણ અમૃતનો જેવું સુખ કારક થાય છે. આ જગત (બ્રહ્મરૂપ છતાં) સારી રીતે (બ્રહ્મરૂપે) ન જાણાયાથી પરમ કુખકારક અને અમંગળરૂપ લાગે છે.<sup>૩૭</sup> કેમકે 'આ ઝેર છે' એમ જાણી અમૃત પણ પીવામાં આવે, તો તે ઝેરના જેવું જ કાર્ય કરે છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે કે જ્ઞાન વડે, જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે, તેવી તેવી રીતે અને તે તે રૂપે ચૈતન્યરૂપ ઈશ્વર જ (માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ) સર્વરૂપ હોવાથી થઈ જાય છે. જમ અશિનું ફરતું ઊભાડિયું બ્રાંતિથી નિચિત્ર આકારવાળું ભાસે છે, પરંતુ તે પોતે એકરૂપે જ હોય છે; તેમ બ્રહ્મસત્તા બ્રાંતિથી જગત આદિ નિચિત્ર આકારે દેખાતાં છતાં પણ પોતાના એક શુદ્ધ સ્વરૂપે જ રહેલ છે. જે પરબ્રહ્મ સર્વ જ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે

રહેલ છે, તે પોતાના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું પૂરું જ્ઞાન ન થતાં અજ્ઞાન વડે દેહ-જીવ આદિને આકારે અને જગત આદિને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે; પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મ જ કેવળ આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે બ્રાંતિથી જ અનેક રૂપે ભાસી રહ્યું છે.<sup>૩૮-૪૧</sup> માટે જગત-અહંકાર આદિ કાંઈ નહિ હોવાથી, એ સંબંધી પ્રશ્ન જ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ હોય તેમાં પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે, પણ શોધવા બેસતાં, જે છે જ નહિ તેની શોધથી કે પ્રશ્ન કરવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી. જમ એક અમુક આકાર વિના સુવર્ણની સ્થિતિ જ નથી, તેમ જગત અને અહંકાર-વિના ઈશ્વરની પણ સ્થિતિ (બ્રહ્મસત્તાથી જુદી) ઘટતી નથી, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન પણ ઘટતો નથી. કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી કશું થયું જ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ સર્વરૂપે ભાસે છે. એ બ્રહ્મ કાંઈ પણ પ્રકારે વિકાર નહિ પામ્યા છતાં કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ રહેલ છે. જમ સ્ત્રી-પુરુષો યુવાવસ્થામાં કામથી અંધ બની કામમય જ બને છે અને કામે જ પ્રેરણા કરવાથી પરસ્પર સંગમાદિક વડે પુત્રાદિક ઉત્પન્ન કરી અનેક ચમત્કારો કરે છે, તેમ પદાર્થમાત્ર (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મમય જ (ઈશ્વરમય જ) છે અને એ (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મે પોતાની માયા વડે પ્રેરણા કરવાથી (તેજા પરસ્પર સાધનરૂપે થઈ) પોતાના પંચમહાભૂતરૂપી શરીરમાં માયાથી અનેક ચમત્કારો કર્યા કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં પોતાના આત્માને માયા વડે નાના પ્રકારનો ફરી લઈ કેમ જાણે પોતે નાના પ્રકારનો થઈ રહ્યો હોય તેમ કાર્યરૂપે માર્પવાળો જણાય છે અને પોતાના આત્માનું ખરું જ્ઞાન થયેથી જેવાં જતાં સર્વ પોતાના આત્મા વડે જ વ્યાપ્ત હોય એમ લાગે છે. પૂણં (સગુણ) બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી (પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પોતાના અદૃષ્ટને અનુસારે) સર્વ

જીવો પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ કાર્યોને માયા વડે કદાપી લે છે અને વચમાં સ્થિતિકાળમાં પણ એ જીવો પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ ભોગ-મોક્ષ સાધનોને માયા વડે પૃથક્ કદાપી લે છે તથા છેવટ (જ્ઞાન યતાં માયાનું આવરણ દૂર થઈ ગયોથી) એ સર્વ પૂર્ણબ્રહ્મથી જ પૂર્ણ થઈ રહે છે અને (લેદની બ્રાંતિ તથા માયા ટળી જતાં) માત્ર એક પૂર્ણબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં જે સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય છે, તે ચૈતન્યરૂપ જ છે અને ઉત્પન્ન જ નહિ થયા છતાં (માયા વડે) ઉત્પન્ન થયા જેવી ભાસે છે. હું અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છું અને એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પોતે નિર્વિકાર, પ્રકાશરૂપ, અનાદિ અને અનંત પોતાના સ્વરૂપનો યોગ ન કરતાં અને અનુકરણે ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં કેમ બાળે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ વડે (માયાને લીધે) પોતે અનંત (સમષ્ટિ) ચિત્તરૂપે થઈ ગયેલ હોય તેમ દેખાય છે. પછી તે સ્થૂલતાની કદપનાના આભાસ પડતાં હિરણ્યગર્ભથી કેમ બાળે સ્થૂલવિરાટને આકારે પ્રસરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે અને ત્યાર પછી (અવિદ્યા વડે પ્રત્યેક જીવરૂપે અમુક નામરૂપને આકારે થઈ જઈ) આ જગતને બ્રાંતિથી સત્ય માની લે છે; અથવા જગતમાં (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ હોવાથી) તે ચૈતન્યને જ સત્યરૂપ માને છે અને ભાવનાને અનુસારે જરાયુજ, અંડજ આદિ પ્રાણીઆરૂપે બની બચ છે અને કાળમાત્રમાં તેવી તેવી ભાવના વડે તેવાં તેવાં દશ્યને આકારે દેખાય છે. ૪૨-૫૨ એ પ્રમાણે નિર્વિકાર, સ્વભાવથી જ નામરૂપરહિત, અનિર્દેશ્ય (કાંઈ પણ રીતે નિર્દેશ કરી ન શકાય તેવું), જગતની સત્તા વિનાનું સત્ય વસ્તુરૂપે રહેલું, અનુભવરૂપ, એક આત્મતત્ત્વ જ, પોતામાં અનેક એમકારો કરનારી માયામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ જગતને આકારે પ્રસરી જઈ જગતની જેમ થઈ રહેલ છે. ૫૨

શાંતં જગત્પ્રસરૂપતયા સ્વભાવશબ્દાર્થ-  
મુક્તમિદમવ્યપદેશ્યમેકમ્ । વસ્તુ સ્થિતં નિજ  
ચમત્કરણાલોકરૂપં જગત્સ્વરહિતાનુમવાત્મ-  
તત્ત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિંધ્રબળ-  
વબોધન' એ નામનો સર્ગ  
૯૬ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૯૭ મો\* ~\*~

દશ્ય-દર્શન મિથ્યા છે

॥ કુંભ ડવાચ ॥

હેમ્ન્યસ્તિ દેશકાલોતે इत्थं जन्यजनिक्रमः ।  
न किंचिज्जायते शांताञ्ज किंचित्प्रविलीयते ॥ ११ ॥

કુંભમુનિ બોલ્યા:--દેશકાળ વડે અંતવાળા  
મુવણમાં પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે કડાં આદિ તેથી  
થનારા પદાર્થોથી ઉત્પત્તિનો ક્રમ જાણાય છે, પરંતુ  
નિર્વિકાર પરબ્રહ્મથી તો કશું ઉત્પન્ન પણ થયું  
નથી અને કાંઈ લય પણ પામતું નથી. ૧ પોતાના  
સત્યસ્વરૂપમાં રહેલું પરબ્રહ્મ કાંઈનું ઉપાદાન-  
કારણ કે નિમિત્તકારણ નથી. તે પોતે શુદ્ધ અનુ-  
ભવસ્વરૂપ છે અને તેથી બહુ બીજું કશું છે નહિ. ૨  
જગત્, અહંકાર આદિની જ કાંઈ પ્રતીતિ થાય  
છે, તે પણ એ અનંત બ્રહ્મસત્તારૂપ જ છે.

શિખિંધ્રબળજાળ બોલ્યા:--હે મહારાજ  
દેવપુત્ર ! પરબ્રહ્મમાં જગત, અહંકાર આદિ કશું  
નથી એ હું બાળું છું. ૩ પરંતુ જે એમ છે, તો  
પછી તેમાં સૃષ્ટિની પ્રતીતિ કેમ થાય છે? તે  
આપ તરત મને કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા:--ચોતરડું ભરપૂર રહેલું  
અનાદિ અને અનંત એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ

\* પ્રથમ સર્વ દશ્યપદાર્થ કારણ વગરનો હોવાથી  
વસ્તુતે તે છે જ નહિ એમ, બતાવ્યું છે, અને આ  
સત્તાણમાં સર્ગમાં ચૈતન્યમતાથી દશ્યત્વ દેખાતું પણ  
મિથ્યા જ છે, એ વાત મત્ત વડે સિદ્ધ કરાશે.

જગતને રૂપે કેમ જાણે પ્રતીત થતુ હોય તેમ લાગે છે અને તે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે નિર્વિકાર-કેવળ ચૈતનસ્વરૂપ જ હોવા છતાં જગતરૂપ શરીર-વાણું પ્રતીતિમાં આવે છે. જગત આદિ સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિનું જ પરિણામ છે એમ નથી; તેમજ બાહ્ય પૃથ્વી આદિ પચમહાભૂત સ બધી સર્વ પદાર્થ\* સત્ય છે એમ પણ નથી અને સાત શૂન્ય જ છે એમ પણ નથી, - પરંતુ જેમ જળનો દ્રવ (રસ) એ જ સાર છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય એ જ સાર છે, એમ કહી શકાય છે. એ સર્વના સારરૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું જડપણું કોઈ પણ કારણથી બતાવી શકાય તેમ નથી. એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ ચૈતન્યરૂપે રહેવામાં તથા માયા વડે જગતને આકારે દેખાવામાં એ બન્ને પ્રકારે સમર્થ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપ વિષે જેમ છે તેમ જ રહેલ છે. ચૈતન્ય અને જડ એ બન્નેમાં જડ (ચૈતન્ય વડે જ સત્તાવાળું હોવાથી) તે જગત આદિ પોતે જ ખરે બેતાં છે નહિ, જેથી એ પરમપદમાં સ્વચ્છ ચૈતન્યપણું જ રહ્યું છે. જો એ નિર્વિકાર પરમપદમાં કારણપણું ધરી રહ્યું હોય, તો તેનું દૃશ્યપણું (ગતિ, ભેદ અને ભતિરહિત-પણું) અદિતીયપણું અને અતરૂપપણું શી રીતે કહેવાય ? માટે બ્રહ્મ કોઈ પણ રીતે કોઈ કાર્યનું ઉપાધાનકારણ કે નિમિત્તકારણ નથી અને તેને

\* બુદ્ધિ જ અનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકારરૂપે ભાસે છે, એમ બૌદ્ધમતનો વિજ્ઞાનવાદીઓનો ભાગ માને છે અહીં તે મતનો નિરાસ કર્યો છે

\* પૃથ્વી, જળ, અને તેજ-વાયુના પરમાણુઓ તથા આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એ નિત્ય દ્રવ્ય છે, એમ નૈવાયિક વગેરે માને છે અને સાખ્ય આદિ જગતનું સત્યપણું માને છે

+ બૌદ્ધમતમાં શૂન્યવાદીઓનો એક ભાગ છે, કે જે શૂન્યને જ સત્ય માને છે આ સર્વ મતોનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ આધાર અને સાર હોવાથી બૌદ્ધઓનો નિરાસ કરી અહીં તે જ સિદ્ધ કરે છે.

- એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય ન હોય તો વિજ્ઞાનવાદી, અધ્યાયવાદી કે શૂન્યવાદીના વિરૂધ્ધો નિરાધાર યથા પડે

લીધે સૃષ્ટિ પણ થયેલી જ નથી અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિના નિગધારસૃષ્ટિ જ ઘટતી નથી, માટે એ જડ સૃષ્ટિ છે જ નહિ. અહંકાર, જગત અને નામરૂપ, એઓમાં પ્રીતિને લીધે ચિત્તને રજન કુન્દનાર જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે સર્વ એ ચૈતન્યમાં એકરૂપે જ રહેલ છતાં (માયા વડે) કેમ જાણે ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ લાગે છે. કોઈ પણ પદાર્થમાં કારણ વિના કાર્ય-ઘટતું જ નથી, <sup>૧-૧૨</sup> માટે (ચિત્ત અને જડ એ આદિ વિભાગ કદાચી લેતાં) દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ સખ્યાવાળું આ જડ જગત પોતાના અનુભવ-થી વિચારનાં આકારમાં ફૂલના હોવાની પેઠે મિથ્યા જ છે. એ જગત (નામરૂપસહિત) અવશ્ય નારાવાળું હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પણ ધરી રહ્યું નથી. અથવા એ જ જગત ચૈતન્યરૂપ હોય તો પુનઃજન્મને સાબિત કરનારો તેનો નારા ક્યાંથી હોય ? કદાચિત્ત એ (જગત સંબધી સર્વ પદાર્થ-સમૂહને તમે (સ્વભાવથી જ) સદા ઉત્પન્ન તથા નાશ થનારો માની લેતા હો, તો પછી (અનુભવ શ્રુતિ આદિથી સિદ્ધ) અખંડ નિર્વિકાર એક ચૈતન્યરૂપ જ માની લેવામાં તમને શી પીડા છે ? <sup>૧૩-૧૪</sup> એ નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ (આત્મા) માં જ કાંઈ જડ-ચૈતન્ય આદિ વિભાગ દેખાય છે, તે તો માત્ર ચિત્તનો ચમત્કાર છે બાકી ખરી સત્તા તો એકમાત્ર ચૈતન્યતત્ત્વની જ છે, કે જેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કરી સખ્યા જ નથી. હે રાજ શિષ્યેન્દ્રજ ! એ રીતે પદાર્થોની સત્તા જ ન હોવાથી બહારના દેખાવો પણ આપોઆપ દેખાતા બુદ્ધ થતાં તમને પછી અહંકારની ભાવના ક્યાંથી થવાની ? અને એ અહંકાર જ હોય નહિ તો બીજું ચિત્ત શું બુદ્ધ કહી શકાય તેમ છે <sup>૧૫-૧૭</sup> એ અહંકારરૂપ ચિત્ત જ નથી, તો પછી જીવ-બ્રહ્મનો, જડ-ચૈતન્યનો કે દશ્ય-દર્શન આદિનો ભેદ રહેતો જ નથી, તેથી તમે વાસના-રહિત, ચાંત ચિત્તવાળા, સકલ્ય વગરના, પર-બ્રહ્મરૂપ અને (સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વડે) દશ્ય જગતમાં



રહ્યા છતાં (જ્ઞાન વડે) પર્વતના જેવા દૃઢ થઈ રહી દેહસહિત જીવન્મુક્ત થઈને રહેા અથવા વિદેહમુક્ત થાઓ. શુદ્ધ અધિષ્ઠાતૃચેતન્યનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જડ પદાર્થોનાં અભાવ સિદ્ધ થવાથી તે પદાર્થોની ખાવના પણ નહિ રહેતાં. ચિત્તમાં 'હું' એવું (અહંકારને રૂપે રક્તરી આવતું) જીવનું સ્વરૂપ પણ નથી જ કે જથી શુદ્ધ દેવળ એક આત્મા જ અવશેષ રહે છે અને વેદાદ્યનો (શ્રવણ-મનનાદિપૂર્વક) વિચાર કરતાં અનુભવ થઈ જઈ સર્વ પ્રકારપ જ જણાય છે. પ્રભાચિંતન વડે સિદ્ધ થયેલો એક પ્રકારપ અર્થ જ સત્ય હોવાથી (જેવડે જ્ઞાન વડે સર્વનો બાધ થઈ પ્રકરનો બાધ થઈ જતાં) એ વિચાર કરવાની વૃત્તિ પણ ક્યાં જુદી રહે છે ? નથી રહેતી. તેથી (સર્વ દેવનો બાધ થઈ જતાં, તમે શુદ્ધ પ્રકારપ જ છો, કે જે પ્રકર પ્રથમથી જ મુક્ત, કારણરહિત અને નિત્ય છે. પોતે એક જ હોવા છતાં આ (માયા વડે) સર્વ અનેકરૂપે થઈને રહેલું છે. આદિ, અંત અને મધ્ય વગરનું છે, તેમાં મિથ્યા-રૂપે રહેલું આ જગત શૂન્ય જ છે; અને એ ચેતન્ય જગતને આકારે બાંધતું હોવા છતાં પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ ખરેખર રીતે રહેલું છે, એ નિર્વિકાર પ્રકર જ જેવડે અવશેષ રહે છે. ૧૮-૨૧

તેનાસિ નિર્મલમકારણમદિમુક્ત તદ્વદ્ધ શાશ્વતમશેષમનેકમેકમ્ । શૂન્યં નિરામયમસત્સ-  
દનાદિ મધ્યં સર્વં જગદિદપિ વ્રજ્ય યથાસ્થિતં તત્ત્વા  
શ્રીયોજ્વાલસિદ્ધ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાધનો 'શિખિંધવજ પ્રબો-  
ધન' એ નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૯૮ મો

ચિત્તસત્તાનો નિરાસ

॥ શિખિંધવજ ડવાચ ॥

ચિત્તં નાસ્તીતિ મેવોધો યથા મુક્ત્યા સ્ફુટમંચેત્ ।  
તામન્યામથવા વ્રહ્મિ વુદ્ધં ન નિપુણં મયા ॥ ૧ ॥

શિખિંધવજરાજ બોલ્યો:-ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ જમ યુક્તિ વડે ખુદલી રીતે થઈ જાય તેવી બીજી કાંઈ યુક્તિ આપ કહો અથવા પ્રથમ કહેલી યુક્તિને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવો; કેમકે હજી હું સારી રીતે સમજ્યા નથી. ૧

હું ભમુનિ બોલ્યા:-હે રાજ શિખિંધવ ! કાંઈ કાળમાં, કાંઈ દેશમાં કે કાંઈ વસ્તુને રૂપે ચિત્ત છે જ નહિ. જે કાંઈ ચિત્તના જેવું બાંધે છે, તે એક સત્ય પ્રકરસ્વરૂપ જ છે. જો આ (ચિત્ત આદિ) જગત અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી (જ્ઞાન વડે તેનો બાધ થઈ જતાં) તે છે જ નહિ, તો પછી હું, તમે અથવા તે ઇત્યાદિ ચિત્તે કદાચ લીધેલો કદપના ક્યાંથી જ હોય ? ન જ હોય. જે કાંઈ આ જગત (પ્રમ વડે) દેખાય છે, તે બધું એક પ્રકારપ જ છે; માટે (દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન વગેરે એક પ્રકારપ જ હોવાથી) તે હોવાથી જણાય અને શી રીતે જણાય ? ૧-૪. મહાપ્રત્યય યથા મહી સૃષ્ટિના આ-રંભકાળમાં જ આ જગત થયું નથી; પરંતુ તમને બોધ થવા માટે -(અધ્યારોપદષ્ટિએ) મેં તેનો નિદેશ કરી બતાવ્યો છે. ૫ ઉપાદાનકારણ આદિ કારણોનો અભાવ હોવાને લીધે અને કારણ વિના સર્વ (કાર્યરૂપ) પદાર્થોનો અસંભવ જ હોવાથી તે-કશું છે જ નહિ. ૬ એ રીતે આ જગત અજ્ઞાન-ખુદ્ધિ વડે જ જણાતું હોવાથી, તે ચિત્તમાન જ નથી; અને જે કાંઈ (જગતના) આભાસરૂપે બાંધે છે તે પ્રકર જ છે, તે વિના બીજું કાંઈ નથી. ૭

આ અગ્રણ્યમાં સર્ગમાં ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ દૃઢ થવા માટે ચિત્તનું અવલંબન કાંઈ વિષય ન હોવાથી ચિત્તનો પણ અસંભવ થઈ જતાં તે સત્ય પ્રકરપ જ સર્વ છે, એ વાન કહેવાયે.

નામરૂપ વગરના જ પરમેશ્વરને વિષે 'તે આ નામરૂપવાળા જગતને સરજ છે' એવું મિથ્યા બોલવું ઘટતું નથી, સત્ય પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી.<sup>૯</sup> નામરૂપરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલા (સર્વશક્તિમાન) ઈશ્વર કે જે દુ અશન્ય અને સદા કૃતકૃત્ય જ છે, તે આ જગતને (વૃથા) રચે છે એવું તાત્પર્ય વગરના અર્થવાદોનું + કહેવું હાસ્યજનક છે.<sup>૧૦</sup> હે સુશીલ રાજ શિષિધ્વજ ! આ યુક્તિ વડે ચિત્ત પણ અસિદ્ધ ઠરે છે; કેમકે જો જગત જ સત્ય નથી, તો પછી તેમાં રહેલું ચિત્ત આદિ ક્યાંથી જ સત્ય હોય ? (ન જ હોય.)<sup>૧૦</sup> ચિત્તનું સ્વરૂપ (વિચારવા જતાં) વાસનામાત્ર જ છે. વાસના થવાનો કાંઈ વિષય હોય તો જ વાસના થાય છે; પરંતુ વાસનાનો વિષય જ જગત છે તે જ અસત્ય છે, તો પછી ચિત્તનું અસ્તિત્વ (સત્યપણું) ક્યાંથી જ હોય ?<sup>૧૧</sup> પ્રશ્ન પોતે પોતાના આત્મા વડે પોતાનામાં જ પ્રકાશી રહેલ છે, તેણે જ (માયા વડે) પોતામાં ચિત્ત ઇત્યાદિ નામો કહી લીધેલ છે.<sup>૧૨</sup> આ દૃશ્ય જગત જો હોય, તો હજી તેમાં વાસના થવાનો અવકાશ આવે; પરંતુ પ્રથમ કારણ જ ન હોવાને લીધે જ જગત જ ઉત્પન્ન નથી થયું, તો પછી ચિત્ત તો ક્યાંથી જ હોય ? માટે પરમ આકાશ એવા નામને ધારણ કરનારા ચિદાકાશરૂપી અતત એ જ્ઞાન જ (સર્વત્ર) પ્રકાશી રહ્યું છે, તેમાં વળી જગતની સત્તા ક્યાંથી હોય ? એ પરમ આકાશરૂપ ચૈતન્યરૂપી અગ્રી-સામાં (બિંબપ્રતિબિંબભાવથી) જે કાંઈ અનિર્વચનીય માયા જણાય છે, તે પણ ચિત્ત કે જગતની ક્રિયા ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલી હોવાથી નથી.<sup>૧૩-૧૫</sup> અનેક અનુયોને ઉત્પન્ન કરનારું હું, તમે અને આ જગત ઇત્યાદિ ભેદજ્ઞાન પણ, હું

કે જે સાક્ષીરૂપ છું તેને સ્વપ્નમાં અનુભવાતા પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા જ લાસે છે.<sup>૧૬</sup> જગત કે જે વાસનાનો વિષય છે, તેનો અભાવ હોવાથી જ્યારે વાસના નથી, ત્યારે પછી એ વાસનાવાળું ચિત્ત ક્યાંથી હોય, કેમ રહી શકે, ક્યાં રહે અને કયે રૂપે રહે ?<sup>૧૭</sup> અજ્ઞાની પુરુષોએ પોતાના ચિત્તને જ આ દૃશ્ય જગતને આકારે કહી લીધેલ છે. એ નિરાકાર ચિત્ત પ્રથમ ઉત્પન્ન જ ન થયાંથી અસત્ય છે અને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી સર્વદા એ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી. લોક, શાસ્ત્ર અને અનુભવથી (વિચાર કરતાં) દૃશ્ય વસ્તુનું અનાદિપણું, જન્મ આદિ વિકારરહિતપણું કે નિત્યપણું ઘટતું જ નથી. જગત સાકાર, સ્થૂલ અને વિનાશી છે. તેની ઉત્પત્તિ, નાશ અને મહાપ્રલય આદિ વિકારો લોકથી, શાસ્ત્રથી અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે અને તેને વિકારી આદિ નહિ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.<sup>૧૮-૨૧</sup> શાસ્ત્ર, અનુભવ અને વેદ-તાત્પર્ય, એ સર્વના સિદ્ધાંતો વડે સિદ્ધ થતા ત્રણ પ્રકારના (મહાપ્રલય અને નિત્યપ્રલય એવા નામના) પ્રલયો છે જ નહિ, એમ ઉન્મત્ત જ (વેલો માણસ જ) કહે.<sup>૨૨</sup> જની બુદ્ધિને લોકિક, શાસ્ત્રી અને વેદો પ્રમાણરૂપ લાગતાં નથી, તે પુરુષ ચાર્વાક મતને માનનારા દુર્જનો કરતાં પણ અતિ મૂઢ છે, માટે સજ્જન પુરુષે તેનો આશ્રય કરવો નહિ.<sup>૨૩</sup> નાશવત અને (સાકાર હોવાથી) દેખવામાં આવતા આ જગતનું કારણ નાશરહિત

\* બીજે કેટલેક ઠેકાણે નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્મિક એવા પ્રલયના આરંભ બતાવ્યા છે; પરંતુ અહીં પ્રાકૃતિક અને નૈમિત્તિકનો એક જ પ્રલયનો સમાવેશ કરી ત્રણ બતાવ્યા હોય એમ લાગે છે. અથવા મહાપ્રલય પ્રથમ બતાવી ગયા છે, એટલે તેની માથેના બીજા ત્રણ પ્રલયોની ગણના અહીં બતાવી છે એમ સમજી લેવું. કિંવા તે અન્યઃ એમ પદ્મજેદ કરવાથી સંખ્યારૂપ અર્થ જ ન કરીએ તો પણ કશો વાધો આવતો નથી.

+ પ્રશ્ન સા કે નિદાને બતાવનારા વાક્યો અર્થવાદ કહેવાય છે. સાદિત્યો યુષ્. યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ । ઇત્યાદિ તેના દૃષ્ટાંતો મીમાંસાશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અને નિરાકાર બ્રહ્મ ધરી શકતું નથી.<sup>૨૪</sup> હે તત્ત્વત રાજા ! એ પ્રમાણે જગતને માત્ર બ્રહ્મદષ્ટિએ જોતાં પણ તેનું (સ્વભદ્ર પદાર્થોની પેઠે કાચું કર વાપણું) કાચમ જ રહે છે; પરંતુ તે (વસ્તુદષ્ટિએ) આવું સૂક્ષ્મ આકારવાળું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૨૫</sup> નિરાકાર, અનંત, સર્વથી અનાદિ, નિર્રેશ (જેના વિભાગ ન કદાપી શકાય તેવું), સર્વરૂપ, પૂર્ણ અને શાંત એ પરબ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાના નિર્વિકાર સ્વરૂપનું માયામાં પ્રતિબિંબ પડતાં પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિનાં રૂપને ધારણ કરવાવાળા જગતને આકારે કેમ જણે સમજતું હોય, તેમ (અજ્ઞાનકાળમાં) ભાસે છે; અને પાછું કાણમાયમાં જ્ઞાન થઈ જતાં તે જ પોતાનું સ્વરૂપ આદિતીય બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે; માટે એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે.<sup>૨૬-૨૮</sup> કોઈ કોઈએ જગત આદિની બુદ્ધિ જ નથી, તો પછી ચિત્ત આદિ અને ચિત્તનો અભાવ આદિ કદાપતી ક્યાંથી હોય ? તથા દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ સંખ્યાની કદાપતી પણ ક્યાંથી હોય ? (ન જ હોય.)<sup>૨૯</sup> એ રીતે ખરું જણાયોથી આ જગત આદિ સર્વ જેમ છે તેમ રહ્યા છતાં પણ શાંત, કોઈના આધાર વિનાનું, જન્મરહિત અને અનાદિ બ્રહ્મરૂપ જ છે તથા (અજ્ઞાનદષ્ટિએ જોવામાં આવતું) આ નામરૂપાત્મક સર્વ દશ્ય (સાવ મિથ્યા જ હોવાથી) અનેક પ્રકારે કે એક પ્રકારે કહી શકાતું નથી; માટે તમે જેમ હાલ ચાલે છે તેમ જ વ્યવહાર કરતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાન પડે ખરું સમજી લઈ) વાળી આદિ વ્યાપારથી રહિત થઈને રહો.<sup>૩૦</sup>

સર્વ નિરાલમ્બમજં પ્રયાંતમનાદિરીત્યાત્મ-  
યથાસ્થિતં સત્ । इदं तु नानेव न चाप्पनाता  
यथाસ્થિતં વિષ્ણુ સુજ્ઞાપ્તમોનમ્ ॥ ૩૦ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો 'શિખિન્ધ્વત્તવખો-  
ધન' એ નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૯૯ મો ~ ~ ~

બ્રહ્મ અને જગત

॥ શિખિન્ધ્વજ ઉવાચ ॥

નયો મોહઃ સ્મૃતિર્લિંગ્યાત્વત્પ્રસાદાન્મહામુને  
સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહો વિશ્રાંતમતિરાત્મવાન્ ॥

શિખિન્ધ્વજરાજ ઓહ્યા:-હે મહામુનિ  
દેવપુત્ર ! આપની કૃપાથી મારું અજ્ઞાન જતું  
રહ્યું અને શુદ્ધ થયેલા આત્મસ્વરૂપની પાછી  
સ્મૃતિ થઈ. હવે હું નિઃસંદેહ, વિશ્રાંત બુદ્ધિ-  
વાળો અને જ્ઞાનવાન થયો છું.<sup>૧</sup> જે કંઈ જાણનાતું  
હતું તે સધળું જણી ચૂક્યો છું. મનમાં પણ કોઈ  
જાતના વિચાર ન કરવા તે જાતનું મહામોન  
મેં અહલ ક્યું છે. માયારૂપી મહાસમુદ્રને હું  
તરી ગયો છું અને હું શાંત, અહંકારરહિત, ચોખ-  
વાળો અને દુઃખરહિત થઈને રહ્યો છું. અહો ! હું  
ધણી કાળ સુધી આ સંસારસાગરમાં ભટક્યો છું.  
હમણાં આપની કૃપાથી નિશ્ચય પરબ્રહ્મરૂપી  
અસ્ય સ્થાનને પ્રાપ્ત થયો.<sup>૨</sup> હે તત્ત્વત દેવપુત્ર !  
એ રીતે આપનો કહેલો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થતાં  
મૂખ લોકોની દષ્ટિમાં આવતા આ ત્રણેય લોકો  
અહંકાર આદિ સહિત છે જ નહિ અને જે કંઈ  
ભાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ હું જાણું છું.<sup>૩</sup>

કુલમુનિ ઓહ્યા:-અર્થાં જગત જ નથી  
ત્યાં વળી હું, તમે ઇત્યાદિ ગંધર્વનગરના જોનો  
મિથ્યા વ્યવહાર ક્યાં રહે, કયા નિગિતથી રહે,  
શ્રી રીતે ગદી ગોક અને કાની પેઠે રહે ?<sup>૪</sup> હે રાજા  
શિખિન્ધ્વજ ! માટે તમે શાંત સમુદ્રમાં પડતી  
પૂનરીઆના ચક્રની પેઠે આવી પડેલા વ્યન-  
હારો કરવા છતાં સંકલ્પવિકલ્પ છોડી શાંત મન  
રાખીને હો.<sup>૫</sup> એ પ્રમાણે આ સધળું જે કંઈ  
છે તે શાંત બ્રહ્મરૂપ છે અને અહંકાર, જગત

• આ નવમીમાં સર્ગના રાત્રીને કાળ થવા  
પાછો તે બોધ દર થવા મારું રચનાનું . .  
કુલમુનિ ૧૨ી વાર તેને બોધ આપે

આદિ નામરૂપનુ સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું  
શૂન્ય છે.<sup>૯</sup> જે સર્વ સંસારને નામે દેખાય છે, તે  
આદિ-અંતરહિત આ ચૈતન્યઆકાશજ (માયા  
ના સખ વડે) અમતકારવાણું થઈ જઈ પોતાના  
ચક્રચક્રાટી દીપી રહેલું છે.<sup>૧૦</sup> જેમ સોનાના  
દાગીનાઓમાં, તેના આકારની દૃષ્ટિ મટી જતાં,  
તે સુવર્ણરૂપજ દેખાય છે, તેમ જગત આદિ  
પદાર્થોમાં નામરૂપ આદિની દૃષ્ટિ મટી જતાં આ  
સખણું પ્રભરૂપજ દેખાય છે.<sup>૧૧</sup> જેમ સ્વયંભૂ  
(સમષ્ટિદેહનો અભિમાની) ઈશ્વરના માત્ર સંક-  
લ્પરૂપજ છે, તેમ પોતે (હું એવો વ્યષ્ટિદેહનો  
અભિમાની) પણ જીવના માત્ર સંકલ્પરૂપજ છે;  
અને એ ખત્રેના બધમેક્ષનો આધાર તેવાં તેવાં  
અભિમાનનો સ્વીકાર કરવાની તથા તેવાં અભિ-  
માનનો ત્યાગ કરવાની સમજણ ઉપરજ આજ  
રહેલ છે.<sup>૧૨</sup> હું છું એવો સંકલ્પજ માત્ર અનેક  
અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા બધુતમાં નાખે છે અને  
હું નથી એવો સંકલ્પ નિર્મળ સુખરૂપ મોક્ષ  
આપનાર છે.<sup>૧૩</sup> નિરંતર અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા  
બધમેક્ષના સંકલ્પોનો અને નામ-રૂપનો જે  
સાક્ષી છે તેજ સત્ય છે અને પ્રભરૂપજ છે. તેને  
પોતાના આત્મારૂપ સમજવો એજ મોક્ષ કહેવાય  
છે.<sup>૧૪</sup> 'હું નથી' એવો અહંકારનો ત્યાગ થવો  
એજ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર છે અને 'હું છું'  
એવો અહંકાર થવો એજ અનેક આપત્તિ આપ-  
નારા બધને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તમે હું (અહં-  
કારને રૂપે સ્ફુરેલી અંધતાંજ) નથી એવો અહં-  
કારનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ જ્ઞાનવાણો અને એક સ્વ-  
સ્વરૂપમાંજ સ્થિતિવાળો થાઓ. સારી રીતે જ્ઞાન  
ચલાથી ઉત્પન્ન થનારા સંકલ્પક્ષય વડેજ માત્ર  
મિથ્યારૂપે સ્ફુરેલ સંકલ્પ પોતાની મેળેજ નાશ  
પામી બંધ છે, કે જે મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને આપનાર  
છે.<sup>૧૫</sup> સુખરૂપ અને તર્કમાં પણ ન આવેલી  
શકે તેવા પોતાના આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં કારણ-  
પણું ધટું નથી; કારણનો અભાવ થઈ જતાં

દાર્થરૂપ કોઈ પણ પદાર્થજ નથી.<sup>૧૬</sup> પદાર્થનો  
અભાવ સિદ્ધિ થતાં સંકલ્પજ (સંકલ્પનો કાંઈ  
વિષય ન હોવાથી) ધટતો નથી અને સંકલ્પરૂપી  
કારણનો અભાવ થતાં અહંકાર થવો પણ ધટતો  
નથી.<sup>૧૭</sup> આમ અહંકાર ન થતાં સંસાર ઠાને  
તથા કેવી રીતે ધટી શકે? તેથી સંસારનો પણ  
અભાવ સિદ્ધિ થતાં સર્વ પ્રભરૂપેજ બાકી રહે  
છે.<sup>૧૮</sup> જે કાંઈ આ જગતને આકારે બાંધે છે, તે  
(પ્રથમ અજ્ઞાનદશામાં પણ) સત્ય પરબ્રહ્મજ  
પોતાના આત્મામાં તેવી રીતે થઈ રહેલું દેખાય  
છે, અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહેલ પોતાના  
સ્વરૂપ વડે ભરપૂર તે પરબ્રહ્મજ (જ્ઞાન થતાં)  
પોતાના નિર્વિકાર આત્મરૂપે દેખાય છે.<sup>૧૯</sup> જેમ  
વજ્રના પથ્થરમાં વજ્ર વિના બીજું કંઈ હોતુંજ  
નથી, કારણ કે તે વજ્ર ખૂબ દઢ અને એકધન હોય  
છે; તેમ પરબ્રહ્મ સદાકાળ એકરૂપ હોવાથી તેમાં  
બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ જેમ વજ્રના  
મણિમાં પ્રતિબિંબથી અનેક આકારો પડે છે,  
તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં દેખાય છે.<sup>૨૦</sup> સંકલ્પ વડે  
સ્થાયેલા નગરના સંકલ્પનો નાશ થયા પછી  
જવું-રૂપ રહે તેવું (શૂન્ય)જ તમે આ જગતનું  
રૂપ સમજો કે જે બ્રહ્મદૃષ્ટિએ નિર્વિકાર અને સત્ય  
છે તથા નામરૂપદૃષ્ટિએ જોતાં મિથ્યા છે.<sup>૨૧</sup> પુરુ-  
ષના પડછાયાની પેઠે મિથ્યા ક્રિયાવાણું જણાતું  
આ જગત શાંત, મન આદિથી રહિત અને નામ-  
રૂપ વિનાનું (બ્રહ્મજ) છે એમ જે દેખે છે, તેજ  
ખરું દેખે છે.<sup>૨૨</sup> સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થયા-  
થી રૂપ વગેરે બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પાદિ  
અંદરના વિષયો નિસારજ છે, એવો શાસ્ત્રપ્રમા-  
ણથી સિદ્ધિ થયેલો નિશ્ચય દઢ થઈ બંધ છે, તેને-  
જ ડાહ્યા માણસો મોક્ષનો હેતુ કહે છે.<sup>૨૩</sup> જેમ  
ગતિ વિનાનો વાયુ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે  
છે, જેમ આકાશમાં દીવા વગેરેના આકાર વિના  
પણ પ્રકાશ રહે છે અને જેમ કડાં આદિ દાગી-  
નાના આકાર વિના પણ સોતું પોતાના સ્વાભા-

વિક્ક રૂપમાં રહે છે, તેમ આ જગત પોતાના નામરૂપ વિના બ્રહ્મમાં (એકરૂપ થઈને) રહે છે. (જ્ઞાન થતાં) બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલ આ જગતના જગતની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારા રૂપાદિ બ્રહ્મવિપયો અને સંકલ્પાદિક અંદરના વિપયો નિઃસાર છે અને અસત્ય છતાં મિથ્યારૂપે જ બારી રહ્યા છે. ૨૩, ૨૪. જેમ સમુદ્રમાં ઘણાંક તરંગ આદિ વિકારો તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં તરંગ વગેરે નામ અને રૂપ છોડી દેતાં જળરૂપ જ છે, તેમ આ જગતમાં અનેક રૂપે દેખાતા પદાર્થો પણ જ્ઞાન થતાં પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં રહેલ એક પરબ્રહ્મ જ છે. ૨૫ સૃષ્ટિનાં નામ તથા રૂપ, એ બંને બાદ કરતાં સર્વ સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પરબ્રહ્મ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ છે, એ જ (સર્વ સર્વવિદં વ્રહ્મ ઇત્યાદિ) ઉપનિષદનાં વચનનો ખરા અર્થ છે. ૨૬ વળી બ્રહ્મ એ શબ્દના અર્થનો વિચાર કરતાં તે 'અતિ-ચય વિસ્તારનાળું' એવો અર્થ યાય છે. જેવી રીતે અનંત અને અતિ વિસ્તીર્ણું તત્ત્વતું નામરૂપરહિતપણું જ ધટે છે, તેવી જ રીતે જગત-શબ્દના અર્થને બતાવનાર સર્ગનો અર્થ એ છે કે, નામ અને રૂપતું ન હોય; એટલે બ્રહ્મ અને સર્ગ બંને શબ્દોમાં ભેદ હોવા છતાં અર્થમાં જરા પણ ભેદ નથી. ૨૭ સર્વ નામરૂપની ભાવનાને નહિ થવા દેતાં અનુભવમાં આવતું શુદ્ધ ચિદાકાશ જ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેનામાં આવે છે. સારી રીતે જ્ઞાન સિદ્ધ થયાથી, જગત અને બ્રહ્મ, એ બંનેના સંબંધમાં કોઈ સંકલ્પ જ ન રહેતાં કે કોઈ બાધી રહે છે, તે તત્ત્વ જરા-મરણાદિક વિકારથી રહિત અને શાંત છે, કે જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી. આ જગતનું કે કોઈ સ્વરૂપ ખરી રીતે રહેલ છે, તે પાપાણના જેવું અતિ દૃઢ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને જ્ઞાન થતાં જગત-દષ્ટિનો બાધ થયાથી પણ સર્વ સંકલ્પસમુદાયથી રહિત થઈ જઈ તે પરમ જ્ઞાનરૂપ એક સ્વરૂપે જ રહેતું જણાય છે. ૨૮-૩૦

સંશંતિસર્વાત્મકવેદનોધમસ્વીદમેકાત્મક-સ્વસ્વરૂપમ્ । યથાસ્થિતં સર્વજગત્સ્વરૂપં પાપાણ-રૂપં ચ પરં ગુરૂપમ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્ધાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધવજરાજ-ન' એ નામનો સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૦૦ મો

બ્રહ્મની સત્યતા

॥ શિખિધ્વજ ડવાચ ॥

एवं चेत्तन्महाबुदे यादृशं कारणं परम् ।  
कार्यं तादृशमेवेदं जगदित्येव वेदम्यहम् ॥ १ ॥  
શિખિધવજરાજ બોલ્યો:-હે મહાબુદ્ધિ-માન દેવપુત્ર! જેવું કારણરૂપ બ્રહ્મ (સત્ય) છે, તેવું જ આ કાર્યરૂપ જગત (સત્ય) છે એમ હું બલુ છું. ૧

કુંભમનિ બોલ્યા:-જ્યાં કારણપણું સંભ-વતું હોય, ત્યાં હજી તેનાથી કાર્ય થવાની વાત ધટી શકે; પરંતુ પ્રથમ જો કારણ જ ન હોય, તો તેનાથી કાર્ય ક્યાંથી યાય? (ન યાય.) આ પરબ્રહ્મમાં કોઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. કે કોઈ આ સર્વ જગતરૂપે વિદ્યમાન જણાય છે, તે બધું જન્મ આદિ વિકાર વગરનું શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. જો કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન યાય, તો તે કારણના જેવું જ યાય; પણ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન જ ન થયું હોય ત્યાં કાર્ય-કારણના સરખાપણાની વાત ક્યાંથી હોય? ૨, ૩ જેવું બીજું જ ન હોય તે ક્યાંથી યાય? એ તમે જ કહો; અને જે તકમાં ન આવે તેવું અને જેને નામ, રૂપ આદિ પણ છે નહિ તે (બ્રહ્મ)નું બીજપણું શી રીતે ધટી શકે? ૪ દેશ અને કાળનો સંયોગ થતાં દરેક

× આ સોમા સર્ગમાં બ્રહ્મની સત્તા વડે બ્રહ્મની જે જગતની સગાની સંભાવના થતાં તેના નિષેધ ક્યો છે; અને જન્મઆદિ વિકાર વગરનું બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

પદાર્થો કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાત પ્રમાણથી સાબિત થાય છે; પરંતુ બ્રહ્મ કે જે (નિર્ગુણ હોવાથી) કર્તા નથી, તે પ્રમાણનો અને કારણનો વિષય કેમ થાય? કર્તા, કર્મ અને કરણ વગરના એ પરબ્રહ્મમાં કારણપણું છે નહિ, તેથી તેના કાર્યરૂપે જણાતું આ નામરૂપવાણું જગત પણ થયું જ નથી. માટે શુદ્ધ આકાશના જેવું બ્રહ્મ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે, કે જે સત્તારૂપે સર્વત્ર રહેલ છે. આથી તમે તેવી જ ભાવના રાખો. એ બ્રહ્મ જ અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગતને આકારે ફેલાઈ રહેલું દેખાય છે અને તે જ નિર્વિકાર સત્યબ્રહ્મ (દશ્યને આકારે બની ગયેલા ચિત્તની ભ્રાંતિથી) જગતને આકારે ભાસે છે.<sup>૭-૮</sup> હે રાજ શિષ્યિવજા! ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર નહિ રહેતાં તેનું બીજી રીતે થઈ જવું એ જ તેના બ્રહ્મસ્વરૂપની હાનિ થવાનું કારણ છે. આ વાત તત્ત્વજ્ઞ પંડિતોએ પોતે બંને અનુભવેલ છે.<sup>૧૦</sup> હે રાજ શિષ્યિવજા! ચિત્ત પોતે (ચંચલ હોવાથી) સ્વભાવે જ આત્મસ્વરૂપને ભૂલી બળ્ય છે અને તેથી તેની પકડી થાય છે. બહારની વૃત્તિઓને વશ થઈ બ્રહ્મના સ્વરૂપને લુલાવી દેવું એ જ તેનું કામ છે; જેથી જ્ઞાનમાન પણ એ તે આત્મસ્વરૂપ લુલાવી દે, તો તે ચિત્ત શબ્દથી કહેવાય છે, કે જે ચિત્ત પ્રલયકાળપર્યંત આત્મસ્વરૂપને લુલાવી દે છે. સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી સંકલ્પ પોતે મિથ્યારૂપ હોવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી બળ્ય છે, કે જે (સંકલ્પનાથ) વડે મોક્ષસિદ્ધિ મળે છે.<sup>૧૧-૧૨</sup> હે કમળ જવાં સુંદર નેત્રવાળા રાજા! (વિજ્ઞાતિ પરમાત્મન્વેકી-ભવતિ ન વસ્તંતરત્વગાઝવિષ્ટતે જ્ઞાતિ વિશ્વં)। (જે પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે-અર્થાત્ એકરૂપ થઈ બળ્ય પણ બુદ્ધી વસ્તુરૂપે ન રહે, તે વિશ્વ) આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિશ્વ (જગત) પોતે જ પોતાના નામ વડે પોતાનો અભાવ અંગીકાર કરે છે, તો પછી તે વિશ્વમાન (પરમાત્માથી બુદ્ધી સંત્રાવાણું) કેમ

કહેવાય? <sup>૧૩</sup> જે પુરુષ જાણ્યા હાથ કરી, અતિ જાણ્યા સ્વરથી કહે કે, 'હું શુદ્ધ છું,' તે બ્રાહ્મણ શી રીતે હોય અને તેનું બ્રાહ્મણપણું દેવું હોય? <sup>૧૪</sup> જે પુરુષ પોતાના રસ, લોહી આદિ ધાતુઓ ટાપી જવાથી જ 'હું મરી જઈ છું' એમ ઉચ્ચ સ્વરથી કહેતો હોય, તેને તમે મૃત્યુની દાઢમાં આવેલો જ સમજો; કેમકે તેનું જીવવું ભ્રમમાન છે. <sup>૧૫</sup> ચક્રને આકારે ફરતાં દેખાતાં જિખાડિયાંની પેઠે, ઝાંઝવાના જળની પેઠે, બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિની પેઠે અને બાળકને (ભયથી) બેવામાં આવતા વેતાલની પેઠે જે ભ્રાંતિ વડે જ આકારવાણું દેખાય, તે કાંઈ સત્ય હોય? (ન હોય.) કેમકે તે બધા પદાર્થોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તે બીજને ભ્રમ કરાવે. માટે પોતાની અંદર અજ્ઞાનરૂપી ભ્રાંતિ જ ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. <sup>૧૬-૧૭</sup> અજ્ઞાન જ ચિત્ત કહેવાય છે, કે જે મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું ભાસે છે. પદાર્થોનું જે અરેખરૂ સ્વરૂપ નો જોળખાય તે અજ્ઞાન અને તેનું બેરાબર સ્વરૂપ જોળખાય તે જ્ઞાન કહેવાય. <sup>૧૮</sup> અજ્ઞાનનું જે હોવાપણું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે તો (પદાર્થોનું) ખરું સ્વરૂપ જાણવારૂપી જ્ઞાન વડે નાશ પામી બળ્ય છે. હે સુશીલ રાજા! ઝાંઝવામાં જે જળનું જ્ઞાન થવું તે સાવ ખોટી ભ્રાંતિ જ છે અને તે ભ્રાંતિ આ (ઝાંઝવા) જળ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થતાં નાશ પામી બળ્ય છે; તે જ પ્રમાણે દૃઢ્યની અંદર આ ચિત્ત છે એવા અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ મેલ જોટી બેઠો છે, તે ચિત્ત જ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થવાથી મૂળસહિત નાશ પામી બળ્ય છે. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલ સર્પપણું 'આ (રજ્જુ) સર્પ નથી' એવા દૃઢ્યમાં દૃઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી બળ્ય છે, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમ વડે થયેલું ચિત્ત, 'ચિત્ત છે જ નહિ' એવા દૃઢ્યમાં રૂઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી બળ્ય છે. ચિત્ત, મન, અહંકાર

છત્યાદિ જે કાંઈ છે, તે સધળું પોતાના આત્માની  
અંદર અજ્ઞાન વડે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; ખાણી  
ચિત્ત પણ નથી અને અહંકાર આદિ સહિત જે  
કાંઈ આ દેહ વગેરે છે તે પણ નથી; પરંતુ એક  
માત્ર અત્યંત નિર્મળ આત્મા જ છે, કે જણે  
અજ્ઞાન વડે મૂઠંબની જેમ સંકલ્પ વડે ચિત્ત આદિ  
સર્વ કદાપી લીધું હતું. હવે આજ સંકલ્પનો  
નાશ થઈ જતાં જ્ઞાન થવાથી એ મારા આત્માએ  
એ સર્વ ચિત્ત આદિનો (મિથ્યા સમજી) ત્યાગ  
કરી દીધેલ છે. હે મહાબાહુ રાજા શિખિધ્વજ !  
જન્મ અગ્નિમાં જ્વાળાઓનો સમૂહ પવન વડે  
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિત્ત આદિ જે સર્વ સંકલ્પ  
વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ખડું પાણું સંકલ્પનો  
ક્ષય થતાં નાશ પામી જાય છે. <sup>૧૯-૨૧</sup> એ રીતે એક  
આત્મતત્ત્વથી જ ભરપૂર અને સર્વત્ર પ્રસરી  
ગયેલી બ્રહ્મસત્તા વડે સમુદ્ર જેમ જળથી ભરેપૂર  
થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત ભરચક છે. <sup>૨૦</sup> હું  
નથી, તમે નથી, બીજે કાંઈ પણ નથી, આ  
સર્વ દશ્ય પદાર્થો પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી,  
ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. એક  
દ્રુત નિર્મળ આત્મા જ છે. <sup>૨૧</sup> એ જ આત્મા  
(છેવંત્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં) બુદ્ધ બુદ્ધ પદાર્થોના  
આકારને રૂપે દેખાય છે; તો તેમાં 'આ  
ચિત્ત છે, આ પદાર્થ છે અને આ હું છું' એવી  
(દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનરૂપી ત્રિપુટીની) ખોટી  
કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? <sup>૨૨</sup> આ ત્રણેય લોકમાં  
કાંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કાંઈ મરતું પણ  
નથી; પરંતુ કેવળ અનિર્વચનીય માયા વડે ચેત-  
નસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જ આ સધળો અમત્કાર છે. <sup>૨૩</sup>  
એક વાર લેદલાવે સ્પષ્ટ એવામાં આવતું આ  
સધળું આત્મ સ્વરૂપથી વ્યાપી રહેલ પરબ્રહ્મ-  
રૂપ જ છે, દ્વિત્વ કે એકત્વ એ કંઈ છે જ નહિ,  
તેમ જ્ઞાતિ કે મરણ વગેરેથી થતા ભય એ પણ  
કાંઈ (બ્રહ્મ વ્યતિરિક્ત કાંઈ વસ્તુ જ) ન હોવાથી  
નથી. <sup>૨૪</sup> હે મહાબુદ્ધિમાન પ્રિય રાજા શિખિ-

ધ્વજ ! સર્વ ઇન્દ્રિયસમૂહમાં અને તે વડે ગ્રહણ  
કરાતા સર્વ આકારોમાં સત્તારૂપથી તમે જ રહેલ  
છો અને તેને લીધે જ તમારો દાહ થતો નથી  
અને ગુણદોષ વડે તમે લેવાતા પણ નથી. <sup>૨૫</sup> હે  
પ્રિય રાજા ! તમે નિર્મળ આકાશરૂપ છો, મોક્ષ-  
રૂપ છો અને અનંત છો. તમારું કાંઈ નાશ પણ  
નથી પામતું, અને કાંઈ વૃદ્ધિ પણ નથી પામતું.  
જન્મ કળાઓ વિના અંદર દેખાતો નથી, (તેથી  
કળાઓ પણ અંદર જ છે) તેમ ઇચ્છા, અનિચ્છા  
અને ક્રિયા એ સધળી તમારી શક્તિ હોવાથી તે  
પણ તમે જ છો. સ્વાભાવે જ જન્મ, જરા અને  
વધારાવધટાકાથી રહિત, અત્યાદિ, દ્રુત એક જ  
વખતે (દહ પુરુષાર્થ વડે) અનુભવમાં આવતું,  
નિર્વિકાર હોવાથી સદા એકરૂપ, કલ્પના વગરનું,  
નિર્મળ, કળા (જગતની કારીગીરી)રૂપી લીલાને  
ધારણ કરનાર, સત્તારૂપે અનુભવમાં આવતું અને  
સર્વના કરતાં પ્રથમ. સિદ્ધ થતું એવું જે કાંઈ  
(વસ્તુ) છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે. <sup>૩૩-૩૫</sup>

અજમજરમનાયજસ્વમાયં સકુદમલં વિલ-  
સત્સદૈકરૂપમ્ । વિગલિતકલનં કલાત્પલીલં  
સદુદિતમાલમજં તદાત્મતત્ત્વમ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ-  
પરમાવલોકન' એ નામનો  
સર્ગ ૧૦૦ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૦૧ મો ૭

વચનોતું મનન કરતાં, પોતે રાજ શિખિધ્વજ, એ આત્મારૂપ પરમપદમાં ક્ષણમાત્ર (સમાધિ વડે) આત્મસ્વરૂપમાં લીન બન્યો.<sup>૧</sup> તરવને બાણી ગયેલો એ રાજ મનના વ્યાપારને (સંકલ્પને) તથા નેત્રોને બંધ કરી અને વાણીના મૌનને ધારણ કરી, પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે નિશ્ચળ અવયવો-વાણો અને ચેષ્ટા વગરનો થઈ ગયો.<sup>૨</sup> હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે ધડીભર સમાધિમાં રહી, બ્રહ્મ તથેલ અને ખુલ્લાં નેત્રવાળા એ રાજને કુલમુનિને રૂપે આવેલી ચૂકાલાએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.<sup>૩</sup>

**કુલમુનિ યોહ્યા:**—આ બ્રહ્મપદ કે જે નિર્મળ, ખૂબ જ ફેલાયેલું, પરમ આનંદનું ધામ અને વિકલ્પરહિત થયેલા યોગીઓને સુદર પથારીની પેઠે શાંતિ આપનારું છે, તેમાં તમે શાંતિ મેળવી<sup>૪</sup> શુ તમને અંતર (આત્માનું) જ્ઞાન થયું ? શુ તમે બ્રાહ્મિનો ત્યાગ કર્યો અને શુ તમે બાણવાતુ સર્વ બાણી લીધું અને જોવાતું સર્વ બેઈ લીધું.<sup>૫</sup>

**શિખિધ્વજરાજ યોહ્યા:**—હે મહારાજ ! મહાવૈભવોના જેવા નિરતિશય આનંદના સ્થાન રૂપ (પરમાત્મારૂપી), પરમપદ મેં જોયું, કે જે આનંદ આપવામાં સર્વની ઉપર રહેલ છે.<sup>૬</sup> અહો, બાણવાતું (પરમતત્ત્વ) જણે બાણી લીધું છે, એવા જ્ઞાની મહાત્માઓનો સમાગમ, વિશેષ કરી અમૃત જેવા, એક અપૂર્વ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સર્વના સારરૂપ (ઉત્તમ) ફળને આપનાર છે. જન્મથી માંડી આજ દિવસ સુધી જે (આત્મારૂપ) ઉત્તમ અમૃત (અનાદિ-અજ્ઞાનને લીધે) મને મળ્યું ન હતું, તે આજ આપનો સમાગમ થતાં પોતાની મેળે જ મને મળ્યું, કે જે આત્મારૂપ અમૃત મારું પોતાનું સ્વરૂપ જ છે.<sup>૭,૮</sup> કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા હે દેવપુત્ર ! અનંત, અનાદિ એ આત્મપદરૂપ અમૃત પ્રથમ આજ દિવસ સુધી મને કેમ નહિ

મળ્યું હોય ?

**કુલમુનિ યોહ્યા:**—જમ મેલ વગરના શુદ્ધ યોગી વસ્ત્રમાં કકુવાળા જળનાં બિંદુઓનો રંગ ખરાખર લાગી બય, તેમ બ્યારે ચિત્ત ભોગવાસનાઓને છોડી દઈ, શાંત થઈ રહે અને સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો તથા મનનો મેલ (કર્મ વડે) ખરાખર પાકી બય, ત્યારે જ ચિત્તમાં ગુરુનો નિર્મળ ઉપદેશ ખરાખર લાગે છે.<sup>૧૦,૧૧</sup> (અનંત યોનિઓમાં ભટકવાથી) અનેક શરીરો વડે મેલો થયેલો, તમારા પોતાની અનંત વાસનારૂપી મેલ આજ ખરાખર પાકી ગયો છે.<sup>૧૨</sup> કમળ જેવાં સુદર નેત્રવાળા હે સુશીલ રાજ ! જમ વૃક્ષમાંથી પાકી જતાં ફળો ગળી બેઈ નીચે પડે, તેમ લિંગદેહમાંથી પણ કાળે કરી પાકી જતાં રાગાદિક મેલ અને પાપો ગળી બેઈ, પડી બય છે.<sup>૧૩</sup> હે પ્રિય રાજ ! સર્વ વાસનાઓરૂપી મેલ નાશ પામી ગયાથી, જમ કમળરૂપી ઠામળ નિશાનમાં તાકેલું બાણ ખરાખર ખૂચી બય, તેમ નિર્મળ ચિત્તમાં, ગુરુ જે કહે તે ખરાખર બેસી બય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રાજ ! તમારા વાસનારૂપી મેલનો ખરાખર પાક આવી ગયાથી, આજ મેં તમને યોધ કર્યો છે અને તેને લીધે જ આજ તમારા અજ્ઞાનનો ક્ષય થઈ ગયો છે.<sup>૧૪,૧૫</sup> તમારો વાસનારૂપ મેલ આજ પાકી ગયો અને આજે જ જ્ઞાનને માટે મેં તમને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું તાત્પર્ય તમે ખરાખર સમજી ગયા, તથા એ ઉપદેશ તમારો દૃઢ્યમાં દૃઢ બેસી ગયો થી, તમે આજે જ જ્ઞાની થઈ ગયા છો. સત્ત્વ થવાથી આજ તમારાં બધાં સારાંનરસાં કર્મોનો ક્ષય સિદ્ધ થયો.<sup>૧૬,૧૭</sup> હે રાજ શિખિધ્વજ ! જ્યાં સુધી આજના દિવસનો સવારનો વખત હતો, ત્યાં સુધી તમારામાં હું અને મારું એવું ચિત્તરૂપી અજ્ઞાન રહ્યું હતું.<sup>૧૮</sup> હે રાજ ! હંમણાં (આજનાં) દિવસના પાછલા ભાગમાં) મારાં વચનો તમારા સમજવામાં આવતાં દૃઢ્યમાંથી



ચિત્તને છોડી દેવાથી, એ ચિત્તનો લય થઈ જઈ, તમે જ્ઞાની થયા છો. જ્યાં સુધી હૃદયમાં ચિત્તની સત્તા હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન પણ રહે છે અને એ ચિત્ત (તેતું કંઈ ખરું સ્વરૂપ જ ન હોવાથી) મિથ્યા છે, એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ભેદ-અભેદની દૃષ્ટિ કરવી એ જ ચિત્ત છે અને અજ્ઞાન પણ તે જ કહેવાય છે. પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થયાથી, એ સર્વ ભેદ-અભેદ વગેરે વિકલ્પોનો લય થઈ જવો, એ જ જ્ઞાન છે અને તે જ પરમગતિરૂપ છે. ૧૯-૨૧ હે રાજા! તમે જ્ઞાની થયા છો, મુક્ત થયા છો, તમે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો છે, કે જ (આત્મ-સ્વરૂપથી) સત્ય અને (ચિત્તરૂપે) મિથ્યા છે અને આ મિથ્યા જગતની કલ્પના થવાનું સ્થાન છે. ૨૨ તમે શોક વગરના, વેદારહિત, સંગરહિત, જ્ઞાનવાન, નિ સંહાય, મીનવાળા અને આત્મ-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થઈ જઈ પોતાના નિર્મળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળા થાઓ. ૨૩

શિખિધ્વજરાજ ઓલ્યો:-હે મહાઐશ્વર્યવાન સમર્થ દેવપુત્ર! આપ કહો છો તે પ્રમાણે મૂર્ખ માણસને જ ચિત્ત હોય છે; પાકી ચિત્તના સ્વરૂપને (મિથ્યા) સમજનાર જ્ઞાની પુરુષને, ચિત્ત જ હોતું નથી, તો પછી ચિત્તવગરના આપ આદિ જીવન્મુક્ત પુરુષો શી રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે આપ કહો. ખીજથી આપી ન શકાય તેવા આ વિષયનો બુલાસો આપ જ કરો અને એવી તરેહનો સંદેહ દૂર કરેનાર વચનોડી કિરણો વડે આપ મારા હૃદયમાં રહેલ અંધારું (અજ્ઞાન) ચતુરાઈથી મટાડો. ૨૪-૨૬

કુલ્સમુનિ ઓલ્યો:-હે તત્ત્વને જાણનાર રાજપુત્ર! એ વાત જમ તમે કહો છો, તેમ જ છે. જમ પથ્થરને અંકુર હોતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોને ચિત્ત હોતું જ નથી. ૨૭ જ વાસના પુનર્જન્મને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ ઘાટી વાસના ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને જ્ઞાની પુરુષ. રા. ૧૮

પોને તે હોતી નથી. જ વાસના વડે જ્ઞાની પુરુષો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પુનર્જન્મને નહિ આપનારી શુદ્ધ વાસના 'સત્ત્વ' શબ્દથી કહેવાય છે, એમ તમે સમજાઓ. જીવન્મુક્ત મહાત્મા પુરુષો ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, સત્ત્વ (કે જ પુનર્જન્મરહિત શુદ્ધ વાસના છે તે)માં રહી નિ સંગપણથી વ્યવહાર કરે છે; પણ ચિત્ત (કે જ પુનર્જન્મને આપનારી ઘાટી વાસના છે તે)માં રહી કદી પણ વ્યવહાર કરતા નથી. ૨૮-૩૦ જ ચિત્ત મૂદ (અજ્ઞાનવાળું) હોય, તે ચિત્ત કહેવાય છે અને જ ચિત્ત જ્ઞાનવાળું હોય તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. અજ્ઞાની પુરુષો ચિત્તમાં રહે છે અને જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ સત્ત્વમાં રહે છે. ૩૧ ચિત્ત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે (પુનર્જન્મ આપે છે) અને સત્ત્વ વારંવાર ઉત્પન્ન થતું નથી (પુનર્જન્મ આપતું નથી). હે રાજા! અજ્ઞાની પુરુષોને જ (અહંકારને લીધે) બંધન છે, જ્ઞાનીને (નિરહંકારતાથી) કશું બંધન છે જ નહિ. ૩૨ તમે સત્ત્વવાન છો અને મહાત્યાગી થઈ રહ્યા છો. આજ તમે સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો એમ હું સમજી છું. ૩૩ હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! સર્વ વાસનાઓ છૂટી જવાથી, આજ તમે ખડું સુશીલિત દેખાઓ છો; તમારું ચિત્ત આકાશના જલુ અસંગ, નિર્વિકાર-અને વિશાળ છે, એમ હું બહુ છું. ૩૪ તમને હવે પરમ શાંતિ મળી છે. તમને જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે અને તમે પરબ્રહ્મમાં એકસરખી રીતે રહેનારા થયા છો. હે સુશીલ

ત્યાગરૂપી સમાનતા વડે જ મોક્ષસુખ મળે છે, તે ક્ષય વગરનું છે, નિરતિશય ( સર્વથી અધિક ) છે, સત્ય છે અને નિરંતર રહેનાર છે. સ્વર્ગાદિક જ કંઈ છે, તે ક્ષણભંગુર હોવાથી તેવું ( મોક્ષના સુખ જેવું ) નથી તથા ઉત્પત્તિ અને લય એ બન્ને વડે તે ઘેરાયેલું છે તથા ( સ્વપ્રાદિકની પેઠે ) જટલો વખત સ્વર્ગમાં સ્થિતિ હોય તેટલો વખત જ વયમાં તે દેખાય છે; બાકી આદિમાં કે અંતમાં તે બેવામાં આવતું નથી.<sup>૩૬-૩૮</sup> સ્વર્ગ છે તે પણ એક જાતનું તુચ્છ સુખ છે. વળી તે ( થોડા અપરાધ વડે પણ નાશ પામી જવાથી ) સંદેહકાટિમાં રહેલ છે. જમ જને સોનું ન મળતું હોય તે શું પિત્તળને પણ છોડી દેકે? ન છોડી દે. તેમ જને આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ ન થતું હોય, તેને માટે (સ્વર્ગાદિ સુખને સાધી આપનાર) કર્મકાંડ ઉત્તમ છે; પરંતુ તમને તો ચૂડાલા આદિનો સારી રીતે સંસર્ગ હોવાને લીધે, સુખે કરીને જ્ઞાન થઈ શકત, તો પછી તમે તપ વડે ઘણો ક્લેશ આપનારા અને આશ્રમ આદિ અનેક વિકલ્પો વડે સિદ્ધ થનારા આ કર્મમાર્ગ સંબંધી અનર્થમાં શા માટે ખૂંચી ગયા? <sup>૩૯-૪૧</sup> હે સદ્ધ્યુક્તિમાન રાજા! એ તપનો આદિભાગ ( પ્રથમ કરવાનો સમય ) અને અંત-ભાગ ( તપનું ક્ષણ ભોગવાઈ રહ્યાનો સમય ) એ બન્ને દુઃખરૂપ જ છે; માત્ર વયમાં ( તપના ક્ષણરૂપ સ્વર્ગસુખ ભોગવવાના વખતમાં ) જ તે સુખરૂપ દેખાય છે; માટે હમણાં ( તપ વડે ચિત્તનો મેલ પાછી જવાથી ) તમને તત્ત્વજ્ઞાન થવાનો આ ખરાખર સમય છે; તેથી તપરૂપ અને વિકલ્પો જ ( નિર્વિકલ્પ તત્ત્વજ્ઞાન ) માં પરિણામ પામે છે, તે જ્ઞાનમાં જ તમે સ્થિર થઈને રહો. આકાશથી પણ અતિનિર્મળ, એવા ચિદાકાશમાંથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેમાં જ લય થતા દેખાય છે. આ ( ઇચ્છિત હોવાથી ) કાર્ય છે અને આ ( અનિષ્ઠ હોવાથી ) અકાર્ય છે, એ બધા વિકલ્પો પણ પ્રજ્ઞરૂપી સમુદ્રનાં

ખિંદુઓ છે, તો પણ તે તુચ્છ હોવાથી નિષ્કળ છે; <sup>૪૨-૪૪</sup> માટે તે સર્વનો ત્યાગ કરી, તમે સમુદ્રના જવા પૂર્ણ પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરો. હે પ્રિય રાજા! કંઈ સ્ત્રી પોતાનો પ્રિય પતિ પ્રત્યે કંઈ બીજી મનગમતી વસ્તુ માગે, તેને બદલે ( પોતાના સર્વસ્વરૂપ ) એ પતિ જ પોતાને અધીન થઈ રહે, એમ પોતે શા માટે યાચે નહિ? તે પ્રમાણે બીજા ક્ષુદ્ર આનંદો મળવાની ઇચ્છાને બદલે, પરમ આનંદરૂપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થાય, તેવી ઇચ્છા જ યોગ્ય છે; કેમકે બધા આનંદોનો તમાં સમાવેશ થઈ બંધ છે. <sup>૪૫-૪૬</sup> જમ ડાહ્યા પુરુષો જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને પકડી લેવાને નથી ઇચ્છતા, તેમ મહાત્મા પુરુષો સંકલ્પ વડે જ માત્ર રચાયેલા અને ( પરિણામે દુઃખકારક હોવાથી ) વિપત્તિના જવા અપ્રિય લાગતા સર્વ વિપયોને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતા નથી. જ કંઈ સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ ક્ષણને આપનાર છે, તે સર્વને તજ દઈ, તમે એકસરખી રીતે પરબ્રહ્મમાં માત્ર આભાસરૂપે રહી, જવા ( શુદ્ધ આત્મરૂપ ) છો તેવા જ રહો. સર્વ પદાર્થોમાં ચૈતન્યના અંશને સત્ય અને જડ અંશને અસત્ય સુગળ, નિરપૂરપણાથી આ સર્વ પદાર્થસમૂહને ગ્રહણ કરવા છતાં તમે સંકલ્પ વિનાના થઈને રહો. હે સુશીલ રાજા! જમ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વડે થયેલી વિપત્તિ, વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થતાં પાછી ચિત્તમાં આવી શકતી નથી, તેમ સંકલ્પરહિત ચિત્તવાળા પુરુષની પાસે પણ જન્મ-મરણ આદિ સંસારદુઃખ આવી શકતાં નથી. હે રાજા! આ ત્રણે લોકમાં જે દુઃખ દેખાય છે, તે બધાં ચિત્તની ચંપળતાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જેવું ચિત્ત શાંત, સ્થિર, ચંપળતા વગરનું અને સંકલ્પરહિત છે, તે પુરુષ જ સદાકાળ મહાઆનંદી હોવાથી મોક્ષરૂપી સામાન્ય ન મેળવે છે. <sup>૪૭-૪૯</sup> હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! ચિત્તમાં સંકલ્પનું પ્રગટ થતું તથા નાશ થતો એ બન્નેનું

સાક્ષીચૈતન્યમાં એકરૂપપણું (લય) કરી દઈ, એ સાક્ષીચૈતન્યની પણ પરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરી દઈ તમે પૂર્ણકામ થઈને રહો. <sup>૧૨</sup>

**શિખિધ્વજરાજ-ખોલ્યા:**-હે સર્વ, સંશયને છેદનાર મુનિ ! ચેષ્ઠા અને તેનો અભાવ, એ બંને એકરૂપ કેમ થાય તે આપ સત્તર કહેા. <sup>૧૩</sup>

**કુંભમુનિ ખોલ્યા:**-જન્મ સમુદ્ર જળરૂપ છે, તેમ આ સર્વ જગત એક અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે અને તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યનો બુદ્ધિમાં આભાસ પડતાં જન્મ શુદ્ધ જળ તરંગો વડે ગતિ કરે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ વડે તે પણ અનેક સંકલ્પોરૂપે સ્ફુરે છે. <sup>૧૪</sup> હે પ્રિય રાજા ! જે નિર્મળ તત્ત્વ, બ્રહ્મ, સત્ય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઇત્યાદિ નામો વડે કહેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વને જ મૂઠ (અજ્ઞાની) પુરુષો જગતને આકારે બુદ્ધે છે. <sup>૧૫</sup> આત્માનું બુદ્ધિની વૃત્તિઓને આકારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરવું એ જ આ સૃષ્ટિનું બેરૂ સંવર્તન છે અને તે વડે જ આ સંસાર ખડો થયેલો છે. એ સંકલ્પ જ વિધ્યપર્વત આદિ આકારરૂપે તથા વિધ્ય શુબ્દ આદિ નામરૂપે મિથ્યા છતાં સ્ફુરે છે. <sup>૧૬</sup> આત્મા જ સંકલ્પનું સ્ફુરણ થવું અથવા નાશ થવો, એ બંને આકારે પ્રતીતિમાં આવતો હોવાથી, એ મને આત્મારૂપ જ છે. એ રીતે બેયની એકરૂપ-પણાથી ભાવના કરવામાં આવે, તો એક નિર્મળ આનંદરૂપ આત્મા જ બાકી રહે છે. <sup>૧૭</sup> આત્મામાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થવું એ જ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે અને તે બેરૂબર જ્ઞાન થવાથી લય પામી બળ છે. જન્મ બેરૂબર નહિ દેખનારા પુરુષને રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય, તેમ અજ્ઞાની પુરુષોને જ આ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિ વડે દેખાય છે. <sup>૧૮</sup> આત્મામાં સંકલ્પને પ્રગટ થતાં તે 'સૃષ્ટિ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે સંકલ્પરહિતપણું થઈ બળ, ત્યારે ચારેબાજુ (આકાશની પેઠે) એ જ ભરપૂર દેખાય છે. એ આત્મા તરીકે અવસ્થાને પણ ઉદ્ધવન કરી રહેલી નિકલ્પ વિનાની

દશાના અનુભવમાં આવતાં વાણી વડે વર્ણન કરી શકાય તેવો નથી. <sup>૧૯</sup> જન્મ ચક્ષુ નિર્મળ થઈ જવાથી ચંદ્રમાં એક જ છે એવું જ્ઞાન થાય; તેમ કાળે કરી શાસનોનાં અને સજ્જનોનાં સંગ થવાથી અને અભ્યાસયોગ વડે ચિત્ત નિર્મળ થઈ જતાં (દ્વેતાની ભ્રાંતિ મટી જઈ) એ આત્મા (જ્ઞાનરૂપે) ઉદય પામે છે. <sup>૨૦</sup> પોતાના સ્વરૂપનો અપરાધ રીતે અનુભવ કરનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો તેવી જ તરેહના આત્મતત્ત્વના અનુભવી પુરુષો પ્રત્યે સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા એ આત્મતત્ત્વનો પોતે પોતાની મેળે જ પોતાના આત્મારૂપે હાખલો ટાંકી ખેતાવે છે. <sup>૨૧</sup> હે સુશીલ રાજા ! દેશકાળ વડે અનંત હોવાથી-આદિમધ્ય-ઇત્યાદિ કાળ-પરિમાણથી રહિત અને સર્વના સારરૂપ એવા પોતાના આત્મસ્વરૂપને તમે પ્રાપ્ત થયા છો. હવે એ જ આત્મતત્ત્વથી પરમપદમાં તમે દૃઢ થઈ રહો; ભેદ કરનાર દેહ આદિરૂપ ઉપાધિન હોવાથી હમણાં તમે ભેદ વગરના સર્વવ્યાપી ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈ ગયા છો અને શોકરહિત થયા છો. <sup>૨૨</sup>

પ્રાપ્તોઽસિ સારં સ્વમનાદિમધ્યમત્રૈવ તિષ્ઠ-  
સ્વ પદે નિવિષ્ટઃ । નો રૂપનિર્મદમહાચિદાત્મા  
જાતોઽસિ સાધો સ્વલ્લ વીતશોકઃ ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-  
કરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજખોલધન'  
એ નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૧૦૨ મો ~\*~

કુંભનું જન્મ અને શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ  
॥ કુંભ ઉવાચ ॥

इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते ।  
यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥ १ ॥

કુંભમુનિ ખોલ્યા:-હે શિખિધ્વજરાજા !

x આ એકસાથેના સર્ગમાં કુંભમુનિ આઠા લઈ અદશ્ય થઈ ગયા પછી, રાજા વિરમય પામી જઈ થોડો વખત વિચાર કરી પછી સમાધિમાં વિશ્રાંતિ કરશે, એ કહેવામાં આવશે.

આ સર્વ પ્રલભામાં જ રીતે (બ્રાંતિ વડે) ઉત્પન્ન થયું અને પાછું જ રીતે (જ્ઞાન થતાં) લયને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું મેં તમને કહ્યું.<sup>૧</sup> એ પરમ તત્ત્વનું શ્રવણ, મનન અને નિર્દિધ્યાસન કરી, અપરોક્ષ અનુભવમાં આવેલા અને આવરણ ખરી જવાથી સ્પષ્ટ બેવામાં આવતા એ પરમપદમાં, જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ (સંભાધિમાં કે વ્યવહારમાં) તમે રહો.<sup>૨</sup> હું હવે સ્વર્ગમાં (દેવસભામાં) જઈ છું; કેમકે આ વખતે ઉત્સવ હોવાથી, પ્રભલોકમાંથી નારદમુનિ દેવસભામાં પધારેલા હોય છે. તેઓ જે સ્થાન મને ન દેખે તો તેમને ક્રોધ થાય. કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે કાંઈ વખત પોતાના ગુરુજનોને (મેટિરાઓને) ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન નહિ કરાવવો જોઈએ. (તેથી હું જઈશ.)<sup>૩</sup> સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી કાંઈ પણ ઇચ્છા રાખ્યા વિના તમારે હમેશાં સ્વરૂપમાં જ રહેવું; કેમકે એ (મેં ખતાવેલો) માર્ગ જ ઉત્તમ છે.<sup>૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જ્યાં શિખિધ્વજરાજ પ્રણામ કરવા માટે હાથમાં પુષ્પો લઈ ઉત્તર આપવા તૈયાર થાય છે, તેટલામાં તો એ કુંભમુનિઃ અદૃશ્ય થઈ ગયા.<sup>૫</sup> જેમ સ્વપ્નમાં મળેલ દ્રવ્ય આદિ વસ્તુ, અંતે જાગી જતાં બેવામાં નથી આવતી, તેમ પછી કુંભમુનિને શિખિધ્વજ રાજાએ પોતાની પાસે દીઠા નહિ.<sup>૬</sup> કુંભમુનિ જતા રહ્યા પછી, રાજા પરમ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો અને તે આશ્ચર્યકારક પ્રસંગનો વિચાર કરતાં ચિત્તમાં આલેખેલી મૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ બની ગયો.<sup>૭</sup> 'દેવે જ કુંભમુનિના બહાને મને સદાકાળ પ્રકાશરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મને બોધ કરાવ્યો' એમ દેવના વિચિત્ર બનાવનો તેણે વિચાર કર્યો.<sup>૮</sup> 'નારદમુનિના પુત્ર કુંભમુનિ ક્યાં અને

હું કે જ શિખિધ્વજરાજ' છું તે, ક્યાં? પરતુ કેવળ કાંઈક લાગ્યોદયના સમયનો યોગ આવી જવાથી, (ભેગા થઈ જતાં) એમણે મને બોધ કર્યો.<sup>૯</sup> અહો! એ દેવપુત્રે યુક્તિપૂર્વક મને ઘણું સારું બોધ કર્યો. અહો! હું મોહરૂપી નિદ્રા વડે વ્યાકુળ હતો, તે હમણાં (કુંભમુનિના બોધ વડે) જાગૃત (જ્ઞાનવાન) થયો.<sup>૧૦</sup> આ કરવાનું છે અને આ કરવાનું નથી, એવી મિથ્યા બ્રાંતિઓરૂપી ધૂમરીઓવાળા કર્મસમૂહરૂપી ખરાબ કાંદવમાં, હું ક્યાં ખૂંચી ગયો હતો!<sup>૧૧</sup> અહો! આ શીતળ, શુદ્ધ અને શાંત પોતાના આત્મારૂપ પરમપદ, કેમ જાણે કાંઈ રસાયન પ્રયોગ વડે રસમય આંકારવાળું બની ગયું હોય, તેમ મારા વાસના વગરના ચિત્તને શીતળ કરી દે છે.<sup>૧૨</sup> હું હવે શાંત થઈ ગયો છું, સુક્ત થયો છું અને કેવળ સુખરૂપ થઈ રહ્યો છું. હવે હું એક ખડના તણખલાને પણ ઇચ્છતો નથી અને ખરેખર આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર છું.<sup>૧૩</sup> એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં, વાસનારહિત ચિત્તનાજો એ રાજા પથ્થરની બનાવેલ મૂર્તિની પેઠે, વાણી વગેરે ચેષ્ટા વગરનો સમાધિસ્થ જ થઈ રહ્યો; અને સંકલ્પ વગરની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ તે દૃઢ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ પથ્થરની પેઠે નિશ્ચળ થઈ ગયો.<sup>૧૪, ૧૫</sup> એ રાજાએ સમાધિમાં પોતાના નિર્મળ આત્માનો લાભ (અનુભવ) થવાથી, ઘણું લાંબે કાળે પોતાની (સુખલીત) બુદ્ધિને શાંત કરી, પરબ્રહ્મ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ, તત્કાળ નિર્ણયપણું મેળવી લઈ અને ઘણા લાંબા કાળથી અધ્યાસ કરેલા યોગ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં રહી સુપુષ્પિ (નીદ્રા)ની પેઠે (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) વિશ્રામ લીધો.<sup>૧૬</sup>

સ તત્ર સંશંતમયોઽચિરેણ ચિરેણ વિશ્રાંતમવિઃસમાત્મા । ચિરેણ સંપ્રાપ્તનિજામલાત્મા ।  
યોગેન સુન્નાય તત્તોદિતાત્મા ॥ ૧૭ ॥

સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

\* પ્રણામ કરતાં પહેલાં અંતર્ધાન થઈ જવામાં તાત્પર્ય એ જ છે, કે સતી સ્ત્રી પતિના નમરકાર પ્રદણ કરતી નથી.

# ઠસર્ગ ૧૦૩ મો

કુંભનું પુનરાગમન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધાનાત્ કાષ્ઠકુટ્યોપમસ્થિતિઃ ।

एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना गृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ રીતે શિખિધ્વજરાજ નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે લાકડું તથા લીંતના જેવો ચૈદારહિત થઈ ગયો. હવે ચૂડાલાનું વૃત્તાંત (હું કહું, તે) સાંભળો.<sup>૧</sup> ચૂડાલા કુંભસુનિના વેશથી, પોતાના પતિ શિખિધ્વજરાજને બોધ આપી, ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જઈ વેગથી આકાશમાં ઊડી.<sup>૨</sup> આકાશમાં તેણે માયા વડે રચી લીધેલો દેવપુત્રનો આકાર તણી દીધો અને ચતુર પુરુષના ચિત્તને પણ હરી લે એવો સુંદર સ્ત્રીનો (પોતાનો પ્રથમનો) આકાર ગ્રહણ કરી દીધો.<sup>૩</sup> એ રાણી આકાશમાંગે પોતાના શહેરમાં આવી પહોંચી. કાંલમાંત્રમાં તેણે પોતાના દરબારગઢમાં પ્રવેશ કર્યો, લોકોના બેવામાં પણ આવી અને રાજનું સંઘણું કામકાજ તેણે કરી લીધું.<sup>૪</sup> વળી પાછું એ ચૂડાલાએ ત્રીજા દિવસે આકાશમાં (ઊડી) જઈ યોગશક્તિ વડે, કુંભસુનિનું રૂપ ધારણ કરી લીધું અને શિખિધ્વજરાજ ન વનમાં હોતો હોતો જઈ પહોંચી.<sup>૫</sup> વનભૂમિમાં જઈ એ ચૂડાલાએ રાજને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલો અને ચિત્રમાં આવેલેલા વૃક્ષના જેવો નિશ્ચળ બેયો.<sup>૬</sup> ‘અહો! આ રાજ પોતાના આત્મામાં શાંતિ પામી સ્વસ્થ, શાંત અને સમાન ચિત્તવાળો થઈ ગયો છે’ એમ વારંવાર રાણીએ કહ્યું.<sup>૭</sup> ‘એ રાજને હું પરમપદમાંથી બચત કરું. હમણાં (પ્રારબ્ધ શેષ છે ત્યાં સુધી) પોતાના

દેહનો એ શા માટે ત્યાગ કરે? (ન કરે તો ઠીક.) કાંઈક થોડો વખત રાજ્યમાં કે વનમાં વાસ કરી (પોતાનું) શેષ પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે) એ જીવતો રહેા. પછી એમને બંને જીવન્મુક્તિનો સરખી રીતે અનુભવ કરી, એકસાથે જ દેહનો ત્યાગ કરી વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થઈશું. હમણાં જ એ રાજ, જે દેહનો ત્યાગ કરશે, તે મેં આપેલો બોધ વિષમ હોવાથી માત્ર આટલા અભ્યાસના યોગથી (સમ્પન્ન ભૂમિકાપર્યંત) પરિપાકને તે પ્રાપ્ત થશે નહિ; માટે જરૂર હું એ રાજને (સમાધિમાંથી) બચત કરું.<sup>૮-૧૦</sup> એમ વિચાર કરી ચૂડાલાએ પોતાના પતિ (રાજ)ની પાસે વનમાં વસનારાં પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવનારાં ભયંકર સિંહનાદ વારંવાર કર્યો.<sup>૧૧</sup> વારંવાર કરેલા સિંહનાદ વડે પણ ન્યારે રાજ પર્વતમાં રહેલી શિક્ષાની પેઠે ચલાયમાન ન થયો, ત્યારે રાણીએ તેને (હાથ ઝાલી) હલાવ્યો.<sup>૧૨</sup> હલાવ્યાથી, પડી ગયા છતાં પણ રાજ ન્યારે (સમાધિમાંથી) બચત થયો નહિ, ત્યારે કુંભસુનિના વેષે આવેલી ચૂડાલાએ વળી વિચાર કર્યો કે, ‘અહો! મહાસમર્થ આ સુશીલ રાજ તેા (દેહ સાતમી ભૂમિકા સુધી) પરિપાકદશાને પહોંચી ગયેલ છે; માટે હમણાં હું તેને શી યુક્તિ વડે બચત કરું? અથવા તેા એ મહાત્માને હું શા માટે બચત કરું? એ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ પોતાને જન્મ સુખ રહે, તે પ્રમાણે ભલે વિદેહમોક્ષને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૧૩-૧૪</sup> અને હું પણ આ સ્ત્રીશરીરને તણી દઈ, પાછો પુનર્જન્મ ન થાય તે માટે પરમપદને (વિદેહમુક્તિ વડે) પ્રાપ્ત થઈ જઈ; કેમકે અહીં જીવવામાં શું વિશેષ સુખ છે?’<sup>૧૫</sup> એમ વિચાર કરી સતી ચૂડાલા, પોતાનો દેહત્યાગ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ; પરંતુ મહાબ્રહ્મિવાળી એ રાણીએ પાછો વિચાર કર્યો કે, ‘એ રાજના દેહને હું તપાસી બેઠું કે જે તેના દૃઢયાકાશની અંદર બચત થવાના બીજરૂપ કાંઈ સત્ત્વ શેષ હશે, તેા

\* આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં ચૂડાલા પોતાના રાજ્યમાં જઈ ત્રણ દિવસે પાછી આવશે અને ચતુર્થી રાજને સમાધિમાંથી ઉઠાડી તેની સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ભાષણ કરશે.

એ મહાઅશ્વર્થવાન રાજા જેમ વૃક્ષમાં પોતાના મૂળભાગમાં રહેલા રસની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો ફૂલનો સમૂહ વસંતકાળ વડે પ્રગટ થાય, તેમ કાળે કરી બચત થઈ જશે અને તે મારી પેટે વ્યવહાર કરવા છતાં પૂર્ણ રીતે જીવન્મુક્ત થઈ જશે. કદાચિત્ ( સત્ત્વશેષ ન હોવાથી ) તે વિદેહમુક્ત થયો હશે, તો હું પણ તેની સાથે દેહ તથા વિદેહમુક્ત થઈશ.<sup>૧૭-૨૦</sup> આમ વિચાર કરી ચૂકાલાએ પોતાના પતિ ( રાજા ) ને સ્પર્શ વડે ( ગરમી જણાયાથી ) અને બીજાં ( હવે પછી કહેવામાં આવનારાં ) ચિહ્ન વડે ( તે જીવે છે એમ ) શંકાપૂર્વક અવલોકન કરી તેણે વિચાર્યું કે, ' રાજાને જગાડવા માટે હજી પણ તેનામાં સત્ત્વભાગ બાકી રહ્યો છે. '<sup>૨૨</sup>

**રામ બોલ્યા:—**હે મહારાજ ! અત્યંત શાંત ચિત્તાળાં અને કાષ્ઠ તથા લોષ્ઠના જની નિશ્ચળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા ધ્યાનનિષ્ઠ ( સમાધિસ્થ ) પુરુષતું સત્ત્વશેષપણું શી રીતે જણાય ?<sup>૨૩</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:—**જે પુરુષતું ચિત્ત સર્વ પ્રકારની ગતિનો ત્યાગ કરી એક સ્થિર થયું હોય અને તે ચિત્તમાં રહેલા સર્વ વિકારો શાંત થયા હોય, તો પણ જેમ બીજાંમાંથી જ ફળફૂલ થવાનો સંભવ રહે છે, તેમ સમાધિમાંથી બચત કરવા કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુ રહી ગઈ હોય તેને સત્ત્વશેષ કહે છે અને તે સત્ત્વશેષજને બાકી રહ્યું છે, તેના પુરુષપંતું શરીર પ્રથમ જવું હોય તેવું જ સરળી રીતે પૂર્ણતાવાળું રહે છે. તે નાશ પામતું નથી, વધતું નથી, કરમાઈ જતું નથી કે ખીલતું નથી; માત્ર પ્રથમ જવું હોય તેવું જ રહે છે.<sup>૨૪-૨૬</sup> દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ વિકલ્પો વડે બેકાચેલ હોવાથી, જે પુરુષતું ચિત્ત સંકલ્પરૂપે સ્ફુરે છે, તેનો જ દેહ ( વિકારો વડે ) બીજી તરેહનો થઈ બળ્ય છે; પરંતુ જેના ચિત્તમાં સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેનો દેહ કોઈ દિવસ ( વિકારો વડે ) બીજી તરેહનો થતો જ નથી. ( જ્યો હોય તેવો જ રહે છે. )<sup>૨૭</sup> હે રામ-

ચંદ્રજા ! જેમ પુષ્પોનાં કારણ વસંતઋતુ છે, તેમ જગતના વ્યવહારના કારણરૂપ સર્વ ભાવવિકારોનાં ( ધટ્વું, વધવું, ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવો એ આદિતું ) કારણ ચિત્તતું સંકલ્પરૂપે સ્ફુરણ થતું એ જ છે.<sup>૨૮</sup> હે રધુકુળજૂણ રામચંદ્રજા ! એ પુનર્જન્મના બીજરૂપ સંકલ્પને લીધે જ, એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવાને તૈયાર થયેલા ચિત્તનો હર્ષ, ક્રોધ કે મોહ વારંવાર રાષ્ટ્રા છતાં તાબામાં રહી શકતો નથી.<sup>૨૯</sup> જેનો દેહ, ચિત્ત શાંત થઈ જવાથી સત્ત્વ વડે અહ મમત્વના અધ્યાસથી રહિત થઈ ગયો હોય, તે દેહને આકાશની પેટે વૃદ્ધિ, ક્ષય આદિ ભાવવિકારો બાધ કરી શકતા નથી.<sup>૩૦</sup> જેમ સરખા ( ચંચળતા વગરના ) જળસમૂહમાં તરંગ વગેરે ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ સમાનપણાથી રહેલ ( સંકલ્પરહિત ) સત્ત્વસમૂહમાં પણ રોગ-દ્રેષ્ય આદિ ચિત્તદોષ તથા યુવોન્ની, ધકપણું આદિ દેહદોષ ઉત્પન્ન જ થતા નથી.<sup>૩૧</sup> પ્રારબ્ધનો નાશ થયાં વિના એ સત્ત્વનો અભાવ થતો જ નથી; પરંતુ પ્રારબ્ધ રહે લાં સુધી આ સર્વ નિર્વિકાર એક તત્ત્વરૂપ જ ભાસે છે. પછી ફક્ત કાળે કરી બાકી રહેલ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થઈ જતાં, એ સત્ત્વનો પણ ક્ષય થઈ બળ્ય છે.<sup>૩૨</sup> હે રામચંદ્રજા ! જે દેહમાં ચિત્ત ( મલિન વાસનાવાળું મન ) નથી હોતું અને સત્ત્વ ( વાસના વગરતું શુદ્ધ ચિત્ત ) પણ હોતું નથી, તે દેહ સૂર્યના તાપથી જેમ ગ્રાહ્ય લાય પામી બળ્ય, તેમ મરણ પામી જતાં લયને પ્રાપ્ત થાય છે; ( ગળી જવું, સડી જવું ) ઇત્યાદિ વિકારો તેમાં થાય છે.<sup>૩૩</sup> પરંતુ શિષ્પિધ્વજ રાજાનો, એ દેહ તો જો કે ચિત્ત વગરનો હતો, તથાપિ તેમાં ગરમી રહી હતી. વળી તે સત્ત્વના અંશ-વાળો હતો, તેથી તે ગ્લાનિ ઇત્યાદિ વિકારને

× વામનારહિત ચિત્તને 'સત્ત્વ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે, તેથી અહીં સત્ત્વસમૂહ એટલે મહાત્માઓનાં ચિત્તો એવો અર્થ સમજાવો.

પ્રાપ્ત થયો નહિ.<sup>૨૪</sup> એ પ્રમાણે પોતાના પતિના દેહને જોઈ, રાણી ચૂડાલાએ પોતાના દેહને ત્યાગ ન કરતાં સત્ત્વર વિચાર કર્યો કે, 'જ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં રહેલું છે તેમાં (યોગશક્તિ વડે) પ્રવેશ કરી તે રાજના દેહમાં પ્રાપ્ત થઈ- ઘણા લાંબા કાળ પછી જગનારા એ રાજને હમણાં જ હું જાગત કરું.'<sup>૨૫,૨૬</sup> જો હું હમણાં તેને જાગત નહિ કરું, તો પણ તે ઘણે કાળે (સત્ત્વ- શેષ હોવાથી) પોતાની મેળે જ જાગત થશે; તો પછી હમણાં હું એકલી શા માટે રહું ? તેથી તેને જાગત કરી દઉં ।<sup>૨૭</sup> એવો વિચાર કરી, એ ચૂડાલા રાણીએ ઇન્દ્રિયોના પાંજરારૂપ દેહને ત્યાગ કરી, (રાજના દેહમાં રહેનારા) અનાદિ અને અનંત ચૈતન્યતત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૨૮</sup> એ રાજના દેહમાં સત્ત્વશેષ હોવાથી, (ચિદા- ભાસવાળી) તેની બુદ્ધિને જાગત થવાની સ્ફુરણ આપી, પાછો તેણે પશિણી જમ પોતાના માળા- માં પ્રવેશ કરે, તેમ પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૨૯</sup> પછી કુંભમુનિનો આકાર ધારણ કરી ત્યાંથી ઊઠી, પાસેના પુષ્પવાળા સ્થળમાં તે બેઠી અને જમ- રીઆના સમૂહના જેવા મધુર શબ્દ વડે તેણે સામગાન કરવા માંડ્યું.<sup>૩૦</sup> જમ વસંતઋતુમાં કમલિની ખીલી નીકળે, તેમ રાજના દેહમાં તે સામગાનના શબ્દ સાંભળી રાજની સત્ત્વગુણ- વાળી બુદ્ધિ જાગત થઈ ગઈ.<sup>૩૧</sup> પોતાનું સત્ત્વ, જે સફ્તમરૂપે હતું, તે હવે પાછું ચારે બાજુ દેહમાં પ્રકટ રીતે ફેલાઈ જવાથી, એ શિખિધ્વજરાજ- એ, સૂર્ય જેમ કમલિનીને ખીલવે તેમ (સમાધિ વડે મીઠાઈ ગયેલાં) પોતાનાં નેત્રો પાછાં ઉઘા- ડ્યાં અને કેમ જાણે દિવ્ય શરીરવાળો બીજો (મૂર્તિમાન) સામવેદ આવી ઊભો હોય, તેમ સામનું ગાયન કરનાર કુંભમુનિને પોતાની પાસે રહેલા તેણે જોયા.<sup>૩૨,૩૩</sup> અહો ! અમે ધન્ય છીએ કે કુંભમુનિ પોતાની મેળે જ ફરી પાછા અહીં પ્રાપ્ત થયા ! એમ કહેતાં કહેતાં કુંભમુનિને

તેણે પુષ્પો અર્પ્યા.<sup>૩૪</sup> 'હે મહારાજ ! અમે (અમારા ભાગ્યેઈયથી) આપના પવિત્ર ચિત્ત- માં સાંભરી આવ્યા (જેથી આપ અહીં પધાર્યાં એ બહુ સારું થયું; અથવા હે પ્રિય દેવપુત્ર ! કયા મહાત્મા પુરુષો પ્રસન્ન નથી રહેતા ? અમને પવિત્ર કરવા એ જ આપનું અહીં આવવાનું કારણ છે અને જો તેમ ન હોય તો, આપનું અહીં પધારવું થવામાં બીજું શું કારણ છે ? આપ તે કહો.<sup>૩૫,૩૬</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-ત્યારથી તમને છાડીને હું સ્વર્ગમાં ગયો, ત્યારથી જ મારું ચિત્ત તમારી પાસે આવવા એવાનું હતું; તેથી હું સ્વર્ગ રમણીય છે, છતાં પણ તેમાં નહિ રહેતાં, હમણાં તમારી પાસે જ રહીશ. હે પ્રિય રાજ ! અનેક મનોહર પદાર્થોમાં પણ જે ચીજ વધારે પ્રિય હોય, તે ઉદ્યોગ વડે જ પોતાની પાસે પ્રાપ્ત થાય છે. તમારા જેવો બીજો કોઈ મારો બહુ ભરા- સાહાર, સુદૃઢ\* મિત્ર, સખા, વિશ્વાસપાત્ર કે શિષ્ય આ જગતમાં છે નહિ, એમ હું માનું છું.

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-અહો ! આ મંદરાચળમાં અમારાં પુણ્યરૂપી વૃક્ષો ફલિત થયાં; કેમકે આપ અસંગ છતાં અમારા સમા- ગમને ઇચ્છો છો.<sup>૩૭-૪૦</sup> આ વન છે, આ વૃક્ષો છે અને આ હું આપનો ભાવિક સેવક છું. જો આપને સ્વર્ગ રચવું ન હોય, તો અહીં મારી પાસે રહો.<sup>૪૧</sup> હે સુશીલ દેવપુત્ર ! આપે (ઉપ- દેશ દ્વારા) આપેલી યોગની યુક્તિ વડે, મને જેવી શાંતિ મળી છે, તેવી શાંતિ હું ધારું છું કે સ્વર્ગ- માં પણ ક્યાંથી મળે ? (ન મળે) એ નિર્મ- લ પ્રકાશવાળી સ્થિતિમાં રહી આપ અહીં પૃથ્વીતળમાં કે સ્વર્ગમાં આપની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરો.<sup>૪૨,૪૩</sup>

\* સુભાવથી જ દિત ઇન્દ્રનાર સુદૃઢ અને સ્નેહ યથા પણ ઉપકાર કરનાર મિત્ર તથા સમાનપણાને લીધે નેત્રી મૈત્રી બંધાય તે સખા, કહેવાય છે. એવા આ શબ્દોમાં સદ્ગત ભેદ છે.

કુંભમુનિ બોલ્યા:-તમે મહા આનંદરૂપ પરમપદમાં શું શાંતિ લીધી? આ ભેદભય દુઃખનો (ભેદદષ્ટિનો) શું તમે ત્યાગ કર્યો? <sup>૧૪</sup> હે રાજા! ઉપરથી માત્ર મનોહર દેખાતા સંકલ્પો તરફની તમારી પ્રીતિ શું અત્યંત નિર્ભૂજ થઈ ગઈ છે? ભોગો નીરસ લાગ્યા ને? <sup>૧૫</sup> હેય-ઉપાદેય (આ ત્યાગ કરવા લાયક છે અને આ ગ્રહણ કરવા લાયક છે એવી ભેદવાળી) દશાને ઝાળાંગી શાંત થઈ રહેલું અને શમ વડે સમાન સ્થિતિવાળું થયેલું તમારું ચિત્ત, જે દેવવશથી આવી પડે તે દશામાં ઉદ્વેગ વગરનું થઈ રહ્યું છે શું? <sup>૧૬</sup>

શિખિંદ્રવજ્રરાજ બોલ્યા:-હે મહારાજા! આપની કૃપાથી, સર્વ દરય (જડવર્ગ)ને ઉલ્લસન કરી રહેલ ગતિ મેં જોઈ. હવે સંસારના સીમાકાનો અંત આવ્યો અને જે નિશ્ચય મેળવવાનો હતો, તે મને મળી ગયો. <sup>૧૭</sup> આજે આયુષ્યનો ધણેા લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયા પછી, મેં ઘણા વખત સુધી (ત્રણ દિવસપર્યંત નિર્વિકારપણાથી (સમાધિ વડે) શાંતિ મેળવી. જે મેળવવાનું હતું તે બધું મને મળી ચૂક્યું છે અને વૃક્ષ થઈ હું ઘણા વખતથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી બેઠો છું. <sup>૧૮</sup> હવે બીજે કાંઈ ઉપદેશ અમને આપે આપવો પડે તેમ નથી. હું સર્વત્ર અતિ વૃક્ષ છું અને કાંઈ તાપ ન લાગતાં, અતિ શીતળ થઈ રહ્યો છું. જે અજ્ઞાત (બહુમા વિનાનું) હતું તે મેં જાણી લીધું, જે અપ્રાપ્ત હતું તે મને પ્રાપ્ત થયું અને જે ત્યાગ કરવાનું હતું તેનો મેં ત્યાગ કર્યો. સત્ત્વ (વાસનારહિત શુદ્ધ ચિત્ત) પણ મારા પોતાના આત્માથી (ખાટી રહેલ પ્રારબ્ધ સુધી) આભાસરૂપે ભુલું જણાય છે, પણ એ કાંઈ ભુલું તત્ત્વ નથી. <sup>૧૯, ૨૦</sup> હવે હું જન્મ-મરણ આદિ સંસારના દુઃખ વગરનો, અજ્ઞાન અને ભયથી રહિત, વૈરાગ્યવાન, પરમાનંદરૂપી શાશ્વત ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલો, પરબ્રહ્મની પેઠે સર્વત્ર સમાન ચિત્તરાજો અને સર્વ પ્રકારે શાંત થઈને રહ્યો છું.

હું જ સર્વરૂપ છું તથા સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત થઈ, આકાશના ઢોશની પેઠે નિર્ભજ અને સમાનરૂપે રહેલ છું. <sup>૨૧</sup>

નિઃસંસૃતિવિગતમોહમયો વિરાગો નિત્યો-  
દિતઃ સમસમાશ્રય સર્વસૌમ્યઃ। સર્વાત્મકઃ  
સકલસંકલના વિયુક્ત આકાશકોશવિપદઃ સમ-  
માસ્થિતોઽસ્મિ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'કુંભપુનરાગમન' એ નામનો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૦૪ મો — ૭

ચૂડાલાને ભોગની ઇચ્છા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परं ।  
आसाते वेद्यवेत्तारौ मुहूर्तत्रितयं वने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જાણવા લાયક પદાર્થ જેણે જાણી લીધો છે એવા રાજા અને કુંભમુનિ પરસ્પર જ્ઞાન વડે વિચિત્ર પ્રકારની (આત્મા સંબંધી) કથાઓ કરતા ત્રણ મુહૂર્તપર્યંત વનમાં રહ્યા. <sup>૧</sup> પછી ત્યાંથી છાટી, ઢાઈ શિખરમાં સરસ કમળવાળા તળાવમાં અને નંદનવનની પેઠે આનંદ ઉપજનનાર, તથા ફળફૂલ વગેરેથી રક્ષણ કરનાર (મનોહર) વનમાં તે બંને દ્રવતા હતા. એ પ્રમાણે તે બંનેએ, જીવન્મુક્ત પુરુષને ઘટે તેવાં યોગ્ય આચરણો અને તેવી જ કથાઓ વડે, તે મોટા જંગલની અંદર આઠ દિવસ સુધી અનેક વનનાં માર્ગો પર અને વનની ઝાડીઓમાં રમકડા હતા. <sup>૨, ૩</sup> પછી કુંભમુનિએ કહ્યું કે, 'આપણે આ પર્વતની અંદર ઢાઈ બીજ વનની અંદર જઈએ,' આ વાતનો શિખિંદ્રવજ્રરાજએ સ્વી-

× આ એકસોચારમા સર્ગમાં રાજા સાથે કીડા કરતાં કુંભને સંજોગથી ઇચ્છા ધરે અને સ્વર્ગના ગિપથી તે પોતાની પુરીમા જરો તથા ઉદાસ થઈ ફરીને આવરો, એ વર્ણન કરવામાં આવેલો.



કાર ક્યો અને બને જણા આપ્યા.<sup>૬</sup> અનેક પ્રકારનાં વનો, મોટાં જંગલો, પર્વતો, તળાવો, ઝાડીઓ, પર્વતનાં શિખરો, દુર્ગમ સ્થાનો, નદીઓ, દેશો, ગામડાંઓ, નગરો, ઝરણાંઓ, મનોહર શબ્દવાળા પર્વતો, બગીચાઓ અને તીર્થસ્થાનો, એ સર્વમાં તેઓ વિચર્યાં. એ બંને સાથે રહી, ચિત્તવૃત્તિ પણ ખરાબર સમાન રાખી, સરખા સ્નેહથી અને એકસરખા ઉત્સાહથી રહી પરસ્પર અનુભવની વાતો કરતા સદાકાળ રહેતા હતા.<sup>૭-૮</sup> હે રામચંદ્રજી! તે બંને સાથે જ પિતૃ-ઓની અને દેવતાઓની પૂજા કરી, ભોજન કરતા હતા અને તપેલા દેશમાં તથા જળ વડે આદ્રં (શીતળ) દેશમાં તે બંનેની બુદ્ધિ સમાન જ રહેતી.<sup>૯</sup> પરસ્પર મિત્ર બની ગયેલા, સ્નેહાળ દંદ્યવાળા એ બંને, તમાલવનના પ્રદેશોમાં અને મંદારવૃક્ષોનાં વનોમાં બહુ સારી રીતે સોમતા હતા.<sup>૧૦</sup> હે રામચંદ્રજી! જન્મ પવનનો સમૂહ મેરુપર્વતને ઉભેડી નથી શકતો, તેમ 'આ ધર છે અને આ ધર નથી' એવી વિકલ્પોની (મિથ્યા) કલ્પના એ બંનેનો મનને હરણ કરી શકતી ન હતી.<sup>૧૧</sup> કોઈ વખત ધૂળ વડે મલિન દેહવાળાં, કોઈ વખત ચંદન વડે લેપાયેલા અંગનાળાં, કોઈ વખત ભસ્મ વડે શોભાયમાન, કોઈ વખતે દિવ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરનારાં, કોઈ વખતે વિચિત્ર (ભાતભાતનાં). વસ્ત્રો પહેરનારાં, કોઈ વખત પાંદડાંથી ઢંકાયેલાં અને કોઈ વખત પુષ્પોથી શણગારેલાં એ બંને દંપતીએ પરસ્પર મિત્રરૂપ થઈ જઈ દ્રુવા માંડ્યું.<sup>૧૨-૧૩</sup> એ રીતે એ બંનેના સમાનચિત્તવાળાં અને વાસના વગરનાં થઈ રહેલાં ચિત્તની ઉદારતા વડે કેટલાક દિવસો પસાર થતાં રાત્રિ પણ કુંભમુનિના જોવા જ શોભવા લાગ્યા.<sup>૧૪</sup> પછી શિખિન્દ્રવ્રજાને દેવ-પુત્રના જોવા મનોહર શોભાવાળો ઝેઈ, માન-વતી ચૂડલાએ (મનમાં) વિચાર કર્યો કે, 'આ પતિ સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો

છે. આ વનભૂમિઓ બહુ રમણીય છે. આવી સ્થિતિ આનાપાસે પ્રાપ્ત થઈ છે, તો એવી દોષ સી ડોય, કે જ (આવા પ્રસંગમાં) કામ વડે છેતરાય નહિ? જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળા છતાં જોયો યથાપ્રાપ્ત (દેવયોગથી જ આવી મળે તે) ભોગને નથી ભોગવતા, તેઓની કૃત એક (ભોગોની નિવૃત્તિના) આગ્રહવાળી તુચ્છ મૂઠતા જ દેખાઈ રહે છે.<sup>૧૫-૧૬</sup> સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો પોતાનો પતિ ડોય, કાંઈ આધિ (માનસિક પીડા) ડોય નહિ તથા નવું (યોવનવાણું) વય ડોય, પુષ્પોના સમૂહોવાળાં (લતા આદિ) સ્થાનો ચૂકડપ ડોય, તેમ છતાં જ સી પોતાના પતિમાં કામાતુર ન થાય, તે (મર્તા વડે) ઉપભોગ નહિ પામવાથી તથા બીજા લોકનિંદા આદિ દોષોથી (જીવતાં છતાં) હણાયેલી છે. (મરી ગયા જની છે.)<sup>૧૭</sup> પોતાનો પતિ સ્વાધીન ડોવાં છતાં, પુષ્પોવાળી વનની લતાઓથી ધરમાં, જ દુઃખરહિત થઈ રમે નહિ, તે દુર્ભાગ્યવતી સી હણાયેલી (જીવતાં છતાં મરી ગયા જની) છે.<sup>૧૮</sup> પોતાના રમણીય અને પ્રિય વિવાહિત પતિને, નિર્જન (એકાંત) સ્થાનમાં મળ્યા છતાં, જ સતી સી રમણ કરતી નથી, તે દુર્ભાગ્યવાળી સીને ધિક્કાર છે.<sup>૧૯</sup> જાણવાનું જણે જાણી લીધું છે એવો પુરુષ પોતે યથાપ્રાપ્ત, અનિંદ્ર અને ઉદાર અર્થને આપનારા પોતાના ભોગનો ત્યાગ કરે, તો તેથી તેણે શું વિશેષ કયું કહેવાય? (કાંઈ નહિ.) માટે કું પોતાની બુદ્ધિ વડે, આ વનમાં કાંઈક એવો પ્રપંચ રચું કે, મને માન આપનારા મારો પતિ એ રાત્રિ મારે વિષે રમે.' આમ વિચાર કરી, કુંભના વેપને ધારણ કરનારી એ ચૂડલા રાણીએ જન્મ વનની ઝાડીમાં રહેલી દોડિલા (કાપલ) દોડિલને (પુ' દોડિલને) કહે, તેમ રાત્રિને (આ પ્રમાણે) કહ્યું.<sup>૨૦-૨૨</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:—એવમસના મુઠપસ-ની પ્રતિપદાનો (પદ્યનો) આ મોટો દિવસ

છે. આજ સ્વર્ગમાં મોટા સમારંભથી ઇન્દ્રની સભા ભરાય છે.<sup>૨૩</sup> ત્યાં મારે મારા પિતાજી (નારદઋષિ)ની પાસે હાજર રહેવું જોઈએ; કેમકે જ્યો નિયમ આપણે માટે કરાવવામાં આવ્યો હોય, તેનો કાંઈ દિવસ ત્યાગ કરવો ચોગ્ય નથી.<sup>૨૪</sup> તમારે અહીં (વસંત હોવાથી) નવીન પુષ્પોવાળી આ વનભૂમિમાં કીડા કરતાં અને મનમાં કાંઈ પણ ઉદ્વેગ ન લાવતાં મારા આવવાની (સાયંકાળપર્યંત) વાટ જોવી.<sup>૨૫</sup> હું અવશ્ય સાયંકાળે (સ્વર્ગમાંથી) આકાશમાર્ગે અહીં આવી પહોંચીશ; કેમકે સ્વર્ગના કરતાં પણ મને તમારો સંગ વધારે આનંદ આપનાર છે. એમ કહી પોતાના મિત્ર (શિષિધ્વજરાજ)ને રનેહથી બાળે પોતાની મૂર્તિમાન પ્રીતિને આપી જતો હોય, તેમ મનોહર કલ્પવૃક્ષમાં થયેલી પુષ્પની માંજર તેણે આપી;<sup>૨૬, ૨૭</sup> અને ‘આપે પાછું તરત પધારવું’ એમ રાજ કહેતો હતો તેટલામાં શરદઋતુના આરંભકાળનાં (જળ વગરનાં) વાદળોની પેઠે તે વનમાંથી આકાશ તરફ જઈયા. આકાશમાં જતાં, જમ ઝાકળના વખતમાં થયેલો વરસાદ ઝાકળને દૂર કરી દે, તેમ વનના પવન વડે વેરાયેલી ફૂલની માળાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. જમ મયૂર (આતુરતાથી) સાવધાન રહી મેધને જોયા કરે, તેમ શિષિધ્વજ પોતાની જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચી, ત્યાં સુધી (આતુરતાથી) સ્વર્ગમાં જનારા એ કુંભસુનિને જોયા કર્યા; કેમકે સારા પુરુષોની પ્રીતિ હુ.ખ વડે જૂદી રહે તેવી હોય છે.<sup>૨૮-૩૦</sup> શિષિધ્વજરાજની દૃષ્ટિમર્યાદાનો અંત આવી જતાં, આકાશમાં તે રાણીએ કુંભસુનિનો વેશ છોડી ધીધો અને જમ ભમરીઓ સાંત થઈ જતાં, જળની શોભા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં આવી રહે, તેમ એ સુંદર રાણીએ પાછું પોતાનું મૂળ (ચક્રાલાતું) રૂપ ધારણ કર્યું.<sup>૩૧</sup> ધ્વજાએ ફરકતી હોવાથી ખીલેલી માંજરાવાળા, મનોહર આકારના, કલ્પવૃક્ષના જેવા દેખાતા અને સ્વર્ગ-

ના જેવા રમણીય, પોતાના શહેરમાં તે આકાશ-માર્ગથી આવી.<sup>૩૨</sup> જમ ચૈત્રમાસની (વસંત-ઋતુની) મહાશોભા સુશોભિત લતાવાળાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એ રાણીએ અદશ્ય રહી સ્ત્રીઓ વડે ઘેરાયેલ પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સત્વર રાજકાર્યોને તપાસી લઈ, પાછી તે શિષિધ્વજ રાજની પાસે ફળ અને પુષ્પની પેઠે (આગળ પ્રમાણે આકાશમાર્ગે) આવી પહોંચી.<sup>૩૩, ૩૪</sup> યૌવનવતી એ રાણીએ પોતાના ચિત્તમાં કાંઈ ખેદ નહિ લાવતાં (માત્ર ઉપરથી જ) ઝાકળ વડે નિસ્તેજ લાગતા ચંદ્ર-માની પેઠે અને કરમાઈ ગયેલા કમળની પેઠે, પોતાનું મુખ શ્યામ કાન્તિવાળું (ખેદ વડે ઝાંખું પડી ગયેલું) કરી લીધું.<sup>૩૫</sup> એ દેવપુત્રને આવતા જોઈ શિષિધ્વજ રાજ જોસો થયો અને તેનો એવો ઉદાસીન આકાર જોઈ રાજ પોતે પણ ઉદાસીન ચિત્તવાળો થઈ ગયો; અને તેણે વિનય-પૂર્વક કહ્યું કે, ‘હે દેવપુત્ર! તમને નમસ્કાર છે, તમે ઉદાસ જેવા જણાઓ છો. તમે કુંભસુનિ (મહા જ્ઞાનવાન નારદસુનિના પુત્ર) છો, માટે મનના તાપને છોડી દો અને આ આસન ઉપર બેસો. બાણવાનું સર્વ જણે બાણી લીધું છે એવા જ મહાત્માઓ છે, તેઓ સદા સ્વસ્થ રહી કમળો જમ-જળ વડે ભીનાં થતાં નથી, તેમ હર્ષ-શોક વડે થયેલી જુદી જુદી જાતની રિશ્તિને વશ થતા નથી.<sup>૩૬-૩૮</sup>

વસિષ્ઠ ધોદ્યાઃ-રાજનું આ વચન સાંભળી આસન ઉપર બેસતાં બેસતાં કુંભસુનિએ ખેદ-વાળી અને (અશ્રુઓ વડે કંઠ રૂંધાઈ જવાથી) ઢીલી પડી ગયેલ (જૂના) વાંસના ચક્રના જેવી ગદગદ (ગળગળી) વાણીથી કહ્યું કે, ‘જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી સમાન ચિત્ત રાખી (હર્ષ-શોકાદિ વડે કાંઈ પણ વિકાર ન પામતાં) જ્યો કર્મેન્દ્રિયોથી ચોગ્ય વ્યવહાર કરતા રહેતા નથી તેઓ તત્ત્વજ્ઞ નથી, પણ (દંભી હોવાથી)

થક જ છે. <sup>૪૦</sup> હે રાજા! જેઓ તત્ત્વને નહિ જાણ-  
વાથી અજ્ઞાનમાં જ રૂપેલા રહે છે, તેઓ પોતાની  
બાળબુદ્ધિને લીધે જ, સ્વભાવથી જ (દેહને  
યોગે) ગ્રહણ કરાયેલી અવસ્થાઓથી (ભયભીત  
થઈ) નાસવા માંડે છે. <sup>૪૧</sup> જ્યાં સુધી તલ હોય  
ત્યાં સુધી તેમાં જ મેલ રહ્યું જ હોય છે, તેમ  
જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી (પ્રારબ્ધને યોગ્ય)  
દશા પણ હોય જ છે. જે મનુષ્ય દેહ સંબંધી  
દશાને નથી પ્રાપ્ત થતો, તે તલવાર વડે આકાશ-  
ને છેદી નાખે છે. (મતલબ કે દેહ રહે ત્યાં  
સુધી તે તે દશા નહિ ભોગવવાની વાત આકાશ  
કાપવા જેવી અસંભવિત જ છે.) <sup>૪૨</sup> પરંતુ દેહ-  
સંબંધી દશાઓનો એ જ સર્વોત્તમ ત્યાગ છે કે,  
યોગને લીધે (દેહદશાને મિથ્યા સમજી તે તરફ  
ન જોતાં) ચિત્તની સમાનતા જ (નિર્વિકારતા જ)  
રાખવી; બાકી કર્મેન્દ્રિયો તરફ ચિત્તની સ્થિતિ  
રાખી તેને હઠથી રોકી રાખવી એ દેહદશા  
સંબંધી દુઃખોના ત્યાગનો ઉપાય નથી. <sup>૪૩</sup> હે  
પ્રિય રાજા! જ્ઞાની પુરુષે, જ્યાં સુધી પોતાનો દેહ  
રહે ત્યાં સુધી (એ દેહ સંબંધી) દશાઓમાં  
પોતાની કર્મેન્દ્રિયો વડે સદાચારને અનુસારે,  
વ્યવહાર કરતા રહેવું; બાકી મન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિ-  
યોથી કદી પણ હૃય-શોક આદિ વિકારવાળા  
થઈ રહેવું નહિ. <sup>૪૪</sup> બ્રહ્માથી માંડી સર્વ ઉત્તમ  
ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો (પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત)  
દેહ સંબંધી અવસ્થાઓમાં જ રહે છે; કેમકે  
દેવનો એવો જ (પ્રારબ્ધભોગ અવશ્ય ભોગવ-  
વાનો જ) નિશ્ચય છે. <sup>૪૫</sup> અજ્ઞાની જીવો અને જ્ઞાની  
મહાત્માઓ તથા જે કાંઈ આ દરજ્જામાં રહેલ

છે તે સર્વ, જન્મ (નદીતું) બળ સમુદ્ર તરફ જ  
વળે, તેમ દેવ તરફ જ વળે છે. (પ્રારબ્ધાનુકૂળ જ  
તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે.) જ્ઞાની પુરુષો બુદ્ધિ  
આદિને સમાન (નિર્વિકાર) રાખી, પોતાનો  
દેહ હોય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેનાર પ્રારબ્ધને  
ભોગવવા માટે જ કર્મેન્દ્રિયોનો વ્યવહાર ચાલુ  
રાખે છે અને તે રીતે બાકીનો સમય ગાળે છે.  
હે પ્રિય રાજા! અજ્ઞાની પુરુષો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે દશા  
આવી પડતાં દૈવ્યમાં ખેદ પામે છે, તેથી તેમને જે  
સુખદુઃખ આવી પડે, તેમાં અકુળબ્યાકુળ થઈ  
હજારો દેહો ધારણ કરવામાં કારણ બને છે; તેથી  
તેમનાં નસીબ પણ તરેહતરેહનાં બદલાયા કરે  
છે. હે પ્રિય નરપતિ! અમુક પ્રાણીએ અમુક  
જન્મમાં અમુક પ્રકારે સુખમાં રહેવું અને અમુક  
પ્રકારે દુઃખોની દશામાં રહેવું; એવું જે કાંઈ  
જીવોએ પોતાનાં કર્મો અનુસાર, પોતાપોતાના  
લલાટમાં લખાવેલું છે, તે નસીબના નિર્માણને  
અનુસરીને જ વ્યવહાર કરવો પડે છે. એટલે  
અજ્ઞાની હોય કે જ્ઞાની હોય, પરંતુ તે બન્નેમાંથી  
કાંઈ પણ નસીબને ઝાળવી શકતું નથી. <sup>૪૬-૪૮</sup>

इत्थं सुखेषु ननु दुःखदशासु चेत्यं स्या-  
तव्यमित्यधिगतं यदिहांग जीवैः । अज्ञज्ञभूत-  
निवदस्फुरितस्त्वदेवं दुर्लभ्य एष नियतो नियते-  
र्विलासः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાને લોગની'  
ઈચ્છા એ નામનો સર્ગ ૧૦૪ મો સમાપ્ત



૪ અહીં કહેલી દશા ગીતામાં કહેલ કર્મને બતાવે  
છે. દેહની સાથે કર્મ જોડાયેલું જ છે, એટલે તેનો ત્યાગ  
સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મ અને દશામાં ફરક એટલો જ  
છે કે, કર્મ સાથે પુરુષાય રહેશે છે અને દશા સાથે  
પ્રારબ્ધ રહેલું છે. એટલે ગીતા કર્મને પુરુષાય બતાવે  
છે બ્યારે આ મંથ નસીબ પ્રમાણે આવેલ દશાને  
ભોગવી લેવાનું મુશ્કેલ છે.

## ~ ૭ સર્ગ ૧૦૫ મો\* ~

કુંભને સીભાવની પ્રપ્તિ

॥ શિશિધ્વજ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।

लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदांवर ॥ ૧-॥

શિશિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે જાણવાનું જણે જાણી લીધું છે એવા મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે મહાભાગ્યવાન ! જો એમ છે, તો પછી તમે દેવ થઈ શા માટે આવો ખેંદ રાખો છો ?<sup>૧</sup>

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે રાજા ! આજ આ સ્પિરચનામાં મારે માટે જે વૃત્તાંત બનેલ છે અને મારાથી જે કાર્ય થઈ ગયું છે તથા જેને લીધે મારું ચિત્ત આપું (ઉદાસ) છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.<sup>૨</sup> જમ મેઘનાં વાદળાં ધન (ધાટાં) હોય, જડ (જલરૂપ) હોય અને (કાળાં) હોય, તો પણ વૃષ્ટિ થયાથી, તે અત્યંત હલકાં થઈ જાય છે; તેમ દુઃખ પણ ભલે ધન (ધાટું) હોય, જડ (તરત ખસેડી શકાય તેવું ન હોય) અને કૃષ્ણ (સુખકાન્તિને સ્થાપ કરી દેવાથી સ્થાપતાવાળું) હોય, પરંતુ સુજ્ઞ મિત્રને કહેવાથી તે અત્યંત હલકું થઈ જાય છે.<sup>૩</sup> જમ સ્વચ્છતા આપનારાં નિર્મળીનાં ફળ વડે જળ

\* આ એકસોપાંચમા સર્ગમાં કુંભમુનિ પોતાને દુર્બુદ્ધિવાળાના શાપથી રાત્રિએ સ્ત્રીપણાને પ્રાપ્તિની વાત કહેશે અને પછી પરસ્પર સમાધાન કરી બંનેની પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

† જની અને ભની સર્વજ્ઞતાને લીધે અહીં જડ-તો જલરૂપ અર્થે બતાવ્યો છે, આવા પ્રયોગો કાવ્યોમાં વિશેષ આવે છે. રત્નચોડલચોડેચ એ પ્રમાણથી તે બંનેનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થાય છે.

× રૂપરહિત પદાર્થોની પણ અલંકારિકાએ રૂપ-કલ્પના કરી છે; જેમકે યશનું ધરલક્ષ્મી વર્ણન આવે છે. લોકમાં પણ ફેટલાંક દુલ્લભોને કાળાં કામ કહે છે. આ પ્રમાણે દુઃખમાં કૃષ્ણપદ ચોગ્ગેનું જણાય છે.

‡ નિર્મળીનાં ફળ પાણીમાં નાખવાથી પાણી અહીં નિર્મળ થાય છે, તેથી તે નિર્મળી જ કહેવાય છે.

પ્રસન્ન (સ્વચ્છ) થઈ જાય છે, તેમ સ્વચ્છતા આપનારા સારા મિત્રને પૂછવાથી સુશીલ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. હું તમને પુષ્પની મંજરી આપી અહીંથી ગયો અને આકાશને ઝાળંગી જઈ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો.<sup>૪</sup> પછી એ મહાન ધન્દના સભાસ્થાનમાં મારા પિતાજી (નારદમુનિ)ની સાથે ક્રમ પ્રમાણે હું જેઠો. ત્યાંથી ઉડતી વખતે પિતાજીએ મને રજ આપી.<sup>૫</sup> હું અહીં આવવા માટે સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી, આકાશ પ્રત્યે ગયો અને સૂર્યનારાયણના અશ્વોની સાથે, મેં પવનના માર્ગમાં (પવનના પ્રવાહ ભેગું) ચાલવા માંડ્યું. એક માર્ગ વડે સૂર્યનારાયણ એક પાળું (અસ્તા-અગ્નમાં) આદ્યા ગયા અને બીજા માર્ગેથી હું કેમ જાણે સમુદ્રમાં શરીર પડી જતાં, તેમાં તરતો આવતો હોઉં તેમ આકાશમાં ગતિ કરતો આવતો હતો. ત્યાં દુર્વાસામુનિને, જળ વડે ભરેલાં વરસાદનાં વાદળાંઓના મધ્યમાર્ગમાં થઈને મારી આગળ વેગથી આવતા મેં જોયા. તેઓ વરસાદનાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા હતા, વીજળીઓરૂપી કંકણ વડે સુશીલિત અભિ-સારિકાના જવા દેખાતા હતા અને જળખિંદુઓની ધારાઓ વડે, તેમના અંગનું ચંદન ધોવાઈ ગયું હતું. તેઓ પૃથ્વીમાં રહેલાં સુંદર વૃક્ષોની સરસ છાયાવાળાં અને કેમ જાણે પોતાને પ્રિય મૂર્તિમાન તપની લક્ષ્મી જ હોય તેમ અતિ પ્રિય થઈ રહેલાં ગંગાજી પ્રત્યે (સંધ્યાવંદન કરવાનો કાળ વીતી ન જાય તે સારું) ત્વરાથી આવતા હતા.<sup>૭-૧૧</sup> આકાશમાં ચાલતાં મેં તેમને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, 'હે મુનિ ! આપ સ્થાપ વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરવાથી, અભિ-સારિકાના જવા લાગો છો.'<sup>૧૨</sup> હે મને માન

† કાન્તાર્થિનો જુ વા યાતિ સંકેત સામિ-સારિકા. 'જે પોતાના પ્રિય પુરુષને મળવાના ઇરા-દાથી સંકેતસ્થાનમાં જાય, તે અભિસારિકા કહેવાય છે.' તેના શુક્લાભિસારિકા અને કૃષ્ણાભિસારિકા એવા

આપનાર રાજા ! એ મારાં વચન સાંભળી દુર્વા-  
સામુનિએ મને શાપ આપ્યો કે, 'હે દુષ્ટ, તું  
મને આવાં અયોગ્ય વચનો કહે છે, માટે તું  
રાત્રિને વખતે સ્તન અને કથવાળી, હાવભાવ વડે  
વિલાસ કરનારી સ્ત્રી બની જઈશ.' એ વૃદ્ધ  
બ્રાહ્મણ (દુર્વાસામુનિ)નું અશુભ વચન સાંભળી  
જ્યાં હું કાંઈક (એ પ્રસંગને યોગ્ય) વિચાર કરું,  
ત્યાં એ મુનિ અદશ્ય થઈ ગયા. હે સુશીલ રાજા !  
આ કારણથી હું આકાશની અંદરથી ચિત્તમાં  
ખેદ ધરી અહીં આવ્યો છું. ૧૩-૧૫ આ મારું  
સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. રાત્રિએ મારે સ્ત્રીનું  
રૂપ ધારણ કરવું પડશે, તો દિવસોનો અંતભાગ  
આવતાં રાત્રિએને વિષે મારે સ્ત્રીપણાથી શી  
રીતે કાળ પસાર કરવો ? ૧૬ હું રાત્રિએ સ્તન-  
વાળી સ્ત્રી બની જઈશ, ત્યારે મારે પિતાજી  
(નારદમુનિ)ની પાસે શું કહેવું ? અહો ! સંસાર-  
માં જે કાંઈ ભાવિ હોય છે તે થયા વિના રહે-  
તું જ નથી. ૧૭ જેમ માંસનો એક પિંડ, ગીધ  
પક્ષીઓની પરસ્પરની લડાઈના કારણરૂપ થાય,  
તેમ હું પણ જીવન પુરુષોની અન્યોન્યની લડા-  
ઈના કારણરૂપ થયેલ છું. અહો ! મહાકષ્ટ છે કે,  
હમણાં જ મારા અપહરણ માટે કામી પુરુષોમાં  
પરસ્પર કલહ થશે. ૧૮ કષ્ટની વાત છે કે, સ્વર્ગના  
દેવકુમારો હવે મારા સ્ત્રીદેહને જોઈ, પરસ્પર  
ક્રોધો કરશે અને મારા સ્ત્રીભાવથી લજ્જાઈ  
દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ પાસે હું કેવી રીતે  
જાઓ રહીશ ? ૧૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એમ કહી કુંભમુનિ કણ-  
માત્ર મહાત્માઓની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના જેવું  
મૌન ધારણ કરી, ધૈર્યનો આશ્રય કરી, (ધીરથી)  
પાછું બોલ્યા કે, 'અજ્ઞાતીની પેઢે હું શોક શા  
માટે ધારણ કરું ? હું કે જે નિર્લેપ આત્મારૂપ

જે ભેદ છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અલંકારશાસ્ત્રમાં  
છે. બાકી અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાની ઉપેક્ષા કરી હોય  
એમ લાગે છે.

હું તેની એથી શી ક્ષતિ થઈ ? (કાંઈ નહિ) ૨૦, ૨૧  
મારાથી પૃથક્ (જુદો) રહેલો આ દેહ જ પ્રાર-  
બ્ધ પ્રમાણે જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે (સ્ત્રીપણા)નો  
અનુભવ કરશે.'

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! જેમ  
આપ કહો છો તેમ જ છે. વળી આ વિલાપ.  
કરવાથી શું ફળ છે ? ૨૨ જે કાંઈ (સુખ-દુઃખા-  
દિક) આવવાનું હોય, તે ભવે દેહ ઉપર આવે;  
પણ આત્મા તો (સુખ-દુઃખાદિકથી) લેપાતો  
નથી. જે કેટલાંક સુખો અને દુઃખો કહેલાં છે, તે  
ખર્ચા દેહને છે; પરંતુ (સાક્ષીરૂપે તેથી જુદો  
રહેનારા) આત્માને તો કશું નથી. દેહના સંબં-  
ધથી, જે પ્રારબ્ધનાં ફળોને ભોગ્યના વિના છૂટ-  
કા જ નથી, તેના સંબંધમાં તમે કે જે ખેદ  
કરવાને યોગ્ય જ નથી તે પણ એ ખેદ કરશો,  
તો પછી અત્તાની જીવોના અવિવેક વડે થનારા  
ખેદને મંટોકવામાં, તમારા જોવા શાસ્ત્રનો અનુ-  
ભવ કરવામાં કુશળ, એવો બીજો કયો પુરુષ મળી-  
આવશે ? ખેદ કરાવનારા પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય  
જ ભાવણ કરવું જોઈએ તેથી તમે તેમ કહ્યું.  
હવે સમાનપણાને (શોક-હર્ષાદિરહિતપણાને)-  
પ્રાપ્ત થઈ, મનમાં કાંઈ ખેદ ન લાવતાં પોતાના  
સ્વરૂપમાં રહો. ૨૩-૨૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસ્પર (ઉપરથી) ખેદ  
બતાવનારાં, અન્યોન્ય મિત્ર બની ગયેલાં અને  
વનમાં રનેહથી હળીમળીને રહેનારાં એ બંને  
જણાં, ઉપર કલા પ્રમાણે શાંતિનાં વાજ્યો વડે એક-  
બીજાનું આશ્વાસન કરી રહ્યાં હતાં. પછી જેમ  
રનેહ (તેલ, ઘી કે દિવેલ જે હોય તે) ખૂટી જતાં  
દીવો હોલવાય, તેમ જગતના દીવારૂપ સૂર્ય-  
નારાયણ પણ કેમ બણે કુંભમુનિનું સ્ત્રીપણું  
પ્રગટ કરતા હોય તેમ અસ્ત પામ્યા. દિવસે ધતા-  
લોકોના અનેક વ્યવહારો સાચેક મેળો સંક્રાંતિવા-  
લાગ્યાં, માર્ગો અંધારા વડે અસ્પષ્ટ (અંધા)  
દેખાવા લાગ્યા અને મુસાફરો તથા તેમની

~ ૬ સર્ગ ૧૦૫ મો ~

કુંભને સ્ત્રીભાવની પ્રપ્તિ

॥ શિષિધ્વજ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।

लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदांवर ॥ ૧ ॥

શિષિધ્વજન જોલ્યો:-હે બાણવાનું જણે બણી લીધું છે એવા મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે મહાભાગ્યવાન ! જો એમ છે, તો પછી તમે દેવ થઈ શા માટે આવો ખેંદ રાખો છો ?

કુંભમુનિ જોલ્યો:-હે રાજ ! આજ આ સ્પષ્ટિરચનામાં મારે માટે જે વૃત્તાંત બનેલ છે અને મારાથી જે કાર્ય થઈ ગયું છે તથા જેને લીધે મારું ચિત્ત આયુ ( હ્રાસ ) છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.<sup>૧</sup> જેમ મેઘનાં વાદળાં ધન ( ધાટાં ) હોય, જડ ( જલરૂપ ) હોય અને ( કાળાં ) હોય, તો પણ વૃદ્ધિ થયાથી, તે અત્યંત હલકાં થઈ બચ છે; તેમ દુઃખ પણ ભલે ધન ( ધાટું ) હોય, જડ ( તરત ખસેડી શકાય તેવું ) ન હોય ) અને કૃષ્ણ ( મુખકાન્તિને શ્યામ કરી દેવાથી શ્યામતાવાળું ) હોય, પરંતુ સુષ્ણ ગિતને કહેવાથી તે અત્યંત હલકું થઈ બચ છે.<sup>૨</sup> જેમ સ્વચ્છતા આપનારાં નિર્મળીનાં ફળ વડે જળ

\* આ એકસોપાંચમા સર્ગમાં કુંભમુનિ પોતાને દુર્વસામુનિના શાપથી રાત્રિએ અપાણને પ્રાપ્તિની વાત કહેશે અને પછી પરસ્પર સમાધાન કરી બંનેની પ્રસન્નતાપૂર્વકે સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

÷ હની અને હની સર્વજ્ઞતાને લીધે અહીં જડ-નો જલરૂપ અર્થ બતાવ્યો છે. આવા પ્રયોગો કાવ્યો-માં વિશેષ આવે છે. રલયોદૈલયોદ્યેવ એ પ્રમાણથી તે બંનેનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થાય છે.

x રૂપરહિત પદાર્થોની પણ અલંકારિકાએ રૂપ-કલ્પના કરી છે; જેમકે યશનું ધવલરૂપે વર્ણન આવે છે. લોકમાં પણ ફેટલાંક દુષ્ટ કેમોને કાળાં કામ કહે છે. આ પ્રમાણે દુઃખમા કૃષ્ણપદ યોગ્યનું જણાય છે.

† નિર્મળીનાં ફળ પાણીમા નાપવાથી પાણી ખુદ નિર્મળ થાય છે, તેથી તે નિર્મળી જ કહેવાય છે.

પ્રસન્ન ( સ્વચ્છ ) થઈ બચ છે, તેમ સ્વચ્છતા આપનારા સારા મિત્રને પૂછવાથી સુશીલ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. હું તમને પ્રુપ્તની મંજરી આપી અહીંથી ગયો અને આકાશને ઝોળાંગી જઈ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો.<sup>૪૫</sup> પછી એ મહાન ઇન્દ્રના સમાસ્થાનમાં મારા પિતાજી ( નારદમુનિ ) ની સાથે ક્રમ પ્રમાણે હું બેઠો. ત્યાંથી ભઠતી વખતે પિતાજીએ મને રજ આપી.<sup>૬</sup> હું અહીં આવવા માટે સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી, આકાશ પ્રત્યે ગયો અને સૂર્યનારાયણના અશ્વોની સાથે, મેં પવનના માર્ગમાં ( પવનના પ્રવાહ ભેગું ) ચાલવા માંડ્યું. એક માર્ગ વડે સૂર્યનારાયણ એક બાજુ ( અસ્તા-ચળમાં ) ચાલ્યા ગયા અને બીજા માર્ગેથી હું કેમ જણે સમુદ્રમાં શરીર પડી જતાં, તેમાં તરતો આવતો હોઉં તેમ આકાશમાં ગતિ કરતો આવતો હતો. ત્યાં દુર્વાસામુનિને, જળ વડે ભરેલાં વરસાદનાં વાદળાંઓના મધ્યમાર્ગમાં થઈને મારી આગળ વેગથી આવતા મેં જોયા. તેઓ વરસાદનાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા હતા, વીજળીઓરૂપી કંકણવડે સુશોભિત અભિ-સારિકાના જેવા દેખાતા હતા અને જળાંકુઓ-ની ધારાઓ વડે, તેમના અંગનું ચંદન ધોવાઈ ગયું હતું. તેઓ પૃથ્વીમાં રહેલાં સુંદર વૃક્ષોની સરસ છાયાવાળાં અને કેમ જણે પોતાને પ્રિય મૂર્તિમાન તપની લક્ષ્મી જ હોય તેમ અતિ પ્રિય થઈ રહેલાં ગંગાજી પ્રત્યે ( સંધ્યાવંદન કરવાનો કાળ વીતી ન બચ તે સારું ) ત્વરાથી આવતા હતા.<sup>૭-૧૨</sup> આકાશમાં ચાલતાં મેં તેમને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, 'હે મુનિ ! આપ શ્યામ વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરવાથી, અભિ-સારિકાના જેવા લાગો છો.<sup>૧૨</sup> હે મને માન

† કાન્તાર્થિની તુ વા વાવિ સંક્લેત સામિ-સારિકા । 'જે પોતાના પ્રિય પુરુષને મળવાના ધર-દાયી સંકેતરચનામાં બચ, તે અભિસારિકા કહેવાય છે.' તેના શુકલાભિસારિકા અને કૃષ્ણાભિસારિકા એવા

આપનાર રાજ ! એ મારાં વચન સાંભળી દુર્વા-  
સામુનિએ મને શાપ આપ્યો કે, 'હે કુટ, તું  
મને આવાં અયોગ્ય વચનો કહે છે, માટે તું  
રાત્રિને વખતે સ્તન અને દેશવાળી, હાવભાવ વડે  
વિલાસ કરનારી સ્ત્રી બની જઈશ.' એ વૃદ્ધ  
બ્રાહ્મણ (દુર્વાસામુનિ) તું અશુભ વચન સાંભળી  
જ્યાં હું કાંઈક (એ પ્રસંગને યોગ્ય) વિચાર કરું,  
ત્યાં એ મુનિ અદૃશ્ય થઈ ગયા. હે સુશીલ રાજ !  
આ કારણથી હું આકાશની અંદરથી ચિત્તમાં  
ખેદ ધરી અહીં આવ્યો છું. ૧૩-૧૫ આ મારું  
સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. રાત્રિએ મારે સ્ત્રીતું  
રૂપ ધારણ કરવું પડશે, તો દિવસેનો અંતભાગ  
આવતાં રાત્રિએને વિષે મારે સ્ત્રીપણાથી શી  
રીતે કાળ પસાર કરવો ? ૧૬ હું રાત્રિએ સ્તન-  
વાળી સ્ત્રી બની જઈશ, ત્યારે મારે પિતાઈ  
(નારદમુનિ) ની પાસે શું કહેવું ? અહો ! સંસાર-  
માં જ કાંઈ ભાવિ હોય છે તે થયા વિના રહે-  
તું જ નથી. ૧૭ જમ માંસનો એક પિંડ, ગીધ  
પક્ષીઓની પરસ્પરની લડાઈના કારણરૂપ થાય,  
તેમ હું પણ જીવાન પુરુષોની અન્યોન્યની લડા-  
ઈના કારણરૂપ થયેલ છું. અહો ! મહાકષ્ટ છે કે,  
હમણાં જ મારા અપહરણ માટે કામી પુરુષોમાં  
પરસ્પર કલહ થશે. ૧૮ કદની વાત છે કે, સ્વર્ગનો  
દેવકુમારો હવે મારા સીદેહને જોઈ, પરસ્પર  
કન્નિયો કરશે અને મારા સ્ત્રીભાવથી લજવાઈ  
દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ પાસે હું કેવી રીતે  
લેજો રહીશ ? ૧૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એમ કહી કુંભમુનિ કણ-  
માન મહાત્માઓની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના જીવ  
મોન ધારણ કરી, ધૈર્યનો આશ્રય કરી, (ધીરેથી)  
પાછું બોલ્યા કે, 'અજ્ઞાનીની પેઠે હું શોક શા  
માટે ધારણ કરું ? હું કે જ નિર્વેપ આત્મારૂપ  
જે બેદ છે. તેવું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અલંકારસાગ્રમાં  
છે. બાકી અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાની ઉપેક્ષા કરી દેાય  
એમ લાગે છે.

હું તેની એથી શી ક્ષતિ થઈ ? (કાંઈ નહિ) ૨૦, ૨૧  
મારાથી પૃથક્ (જુદો) રહેલો આ દેહ જ પ્રાર-  
બ્ધ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થયું છે, તે (સ્ત્રીપણા)નો  
અનુભવ કરશે.'

શિષ્યિવજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! જમ  
આપ કહો છો તેમ જ છે. વળી આ વિલાપ  
કરવાથી શું ફળ છે ? ૨૨ જ કાંઈ (સુખ-દુઃખ-  
દિક) આવવાનું હોય, તે બન્ને દેહ ઉપર આવે-  
પણ આત્મા તો (સુખ-દુઃખાદિકથી) વેપાતો  
નથી. જ કેટલાંક સુખો અને દુઃખો કંઠેલાં છે, તે  
બધાં દેહને છે; પરંતુ (સાક્ષીરૂપે તેથી જુદો  
રહેનારા) આત્માને તો કશું નથી. દેહના સંબં-  
ધથી, જ પ્રારબ્ધનાં ફળોને ભોગવ્યા વિના છૂટ-  
કા જ નથી, તેના સંબંધમાં તમે કે જ ખેદ  
કરવાને યોગ્ય જ નથી તે પણ એ ખેદ કરશો,  
તો પછી અત્રાની જીવોના અવિવેક વડે થનારા  
ખેદને મટાડવામાં, તમારા જવો શાસ્ત્રનો અનુ-  
ભવ કરવામાં કુચળ, એવો બીજો કયો પુરુષ મળી  
આવશે ? ખેદ કરાવનારા પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય  
જ ભાવણ કરવું એકદમ તેથી તમે તેમ કહ્યું-  
હવે સમાનપણાને (શોક-હર્ષાદિરહિતપણાને)  
પ્રાપ્ત થઈ, મનમાં કાંઈ ખેદ ન લાવતાં પોતાના  
સ્વરૂપમાં રહો. ૨૩-૨૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસ્પર (ઉપરથી) ખેદ  
ખતાવનારાં, અન્યોન્ય મિત્ર બની ગયેલાં અને  
વનમાં સ્નેહથી હળીમળીને રહેનારાં એ બંને  
જણાં, ઉપર કદા પ્રમાણે શાંતિનાં વાજ્યો વડે એક-  
બીજાનું આધાસન કરી રહ્યાં હતાં. પછી જમ  
સ્નેહ (તેલ, ઘી કે દિવેલ જ દોય તે) ખૂટી જતાં  
દીવો હોલવાય, તેમ જગતના દીવારૂપ સૂર્ય-  
નારાયણ પણ કેમ જાણે કુંભમુનિનું સ્ત્રીપણું  
પ્રગટ કરતા હોય તેમ અસ્ત પામ્યા. દિવસે થતા  
લોહાના અનેક વ્યવહારો સાથે કુંભો સંક્રાંતિના  
લાગ્યાં, માર્ગો અંધારા વડે અસ્પષ્ટ (અંધા)  
દેખાવા લાગ્યા અને મુસાફરો તથા તેમની

(વિયોગવાળી) સ્ત્રીઓનાં દૃઢ્ય એ બન્ને સાથે જ વિયોગથી થયેલા શોક વડે સંકુચિત (ઉદાસીન) થઈ ગયાં. સમુદ્રના દ્વીપમાં રહેનાર કોઈ મચ્છી-માર (પારધિ) જન્મ સર્વ પક્ષીઓને (પોતાની બળમાં) ભેગાં કરે અને (સમુદ્રમાંથી) દેવયોગે શોધ વડે મળી આવતાં) રત્નોનો પણ સંગ્રહ કરે, તેમ સર્વ પક્ષીઓને એક ઠેકાણે ભેગાં કરનાર એવો ભૂલોક અને તારાઓપી રત્નોના સમૂહથી સુશોભિત એવો ભૂલોક, એ બન્ને બળાતા હતા. જ્યે સ્વરે શબ્દ કરનાર ચક્રવાક પક્ષીઓનો, અને દ્રવનારા ભ્રમાઓનો સમૂહ પોતે તારાઓ વડે પ્રકાશવાળો હોવાથી કેમ બળે ખીલેલાં કમળસમૂહને હસી કાઢતો હોય, તેમ થઈ આકાશમાં ઊડ્યો. પછી મિત્રરૂપ બની ગયેલાં એ બન્ને દંપતી ત્યાંથી જાડી ચંદ્રોદય વખતે સંધ્યાવંદન કરી જપ કરી લઈ ઝાડીઓની અંદર (રમણીય સ્થાનમાં) બેઠાં. ત્યારબાદ કુલ્મસુનિએ સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરતાં પોતાની પાસે રહેલા શિષિધ્વજ રાજને ધીરેથી તૂટતે અક્ષરે (ગળગળા થઈ જઈ) કહ્યું કે, ૩૯-૩૨ 'હે રાજા! તમારી પાસે લગ્ન વડે કેમ બળે હું શરીરરૂપી દંડથી પુડી જતો હોઉં, કે કેમ બળે ધકકતો હોઉં, કે કેમ બળે ગળી જતો હોઉં તેમ થઈ જઈ છું. હું બાણુ છું કે, હું સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થતો જઈ છું. હે રાજા! જન્મ તારાઓની માળાઓ વડે ચળકાટ મારતો, સાયંકાળનો અધકાર (રાત્રિ થતાં) વધવા માંડે, તેમ મોતી-ઓ વગેરેની માળાથી ચળકાટ મારતા આ મારા કેશો વધવા માંડ્યા છે, એ તમે બુઝો. વળી વસંતઋતુમાં આકાશ તરફ ઊંચું મુખ કરી રહેલ કમલિનીની કળીના જવાં રમણીય અને ઊંચું મુખ કરી રહેલાં સ્તનો મારા વસ્ત્ર સ્થળમાં થવા માંડ્યાં છે, એ પણ તમે બુઝો. હે પ્રિય મિત્ર! મારા શરીરમાંથી સ્ત્રીના જવાં જ ધૂંટી સુધી ખાં વસો ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં છે, એ તમે

બુઝો. ૩૨-૩૬ હે પ્રિય રાજા! જન્મ વૃક્ષમાંથી પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેમ મારા અવયવોમાંથી જ અનેક પ્રકારનાં આ આભૂષણો, રત્નો અને પુષ્પો ઉત્પન્ન થતાં બચે છે. હે અંગ! પર્વતના ઉપર જન્મ ઝાકળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મારા મસ્તક ઉપર, પોતાની મેળે જ ચંદ્રમાનાં ફિરણોના જવાં કાંતિવાળાં ફિરણો વડે શોભાયમાન, પદ્મવસ્ત્ર (રેશમી વસ્ત્ર) તૈયાર થઈ ગયું છે. હે મને માન આપનાર! સ્ત્રીનાં સર્વ ચિહ્નો મારામાં થઈ રહ્યાં છે. ૩૭-૩૯ અહો! મને ધિક્કાર છે, કષ્ટ છે અને અફસોસ છે કે, હું સ્ત્રી બની ગયો છું! હું શું કરું? હે સુશીલ રાજા! અહો, મને ધિક્કાર છે અને મહાકષ્ટ છે કે, હું સ્ત્રી જ થઈ રહ્યો! ૪૦ હું સાક્ષીચૈતન્ય વડે આ નિતંબમાગને\* અને જઘનને અનુભવું છું.' આ પ્રમાણે કુલ્મસુનિ વનની અંદર રાજને કહીને દિલગીર થઈ મૌન થઈ રહ્યો. ૪૧ રાજા તેને એવી તરેહનો જોઈ, પોતે પણ તેના જોવા જ દિલગીર થયા અને એક મુદ્દત માત્ર પછી શિષિધ્વજ રાજાએ તેને આવાં વાક્યો કહ્યાં ૪૨ કે, 'મહાકષ્ટ છે કે, આપ જ મહાત્મા છો તે સ્ત્રી બની ગયા; પરંતુ હે સુશીલ દેવપુત્ર! તમે બળવાનું સર્વ જણે બળી લીધું છે તેવા છો. વળી પ્રારબ્ધની ગતિને તમે બળો છો; ૪૩ માટે આ વિષય કે જે અવશ્ય ભાવિ જ છે, તેમાં ઉદાસ ચિત્તવાળા ન થાઓ. તે તે (સારીમાઠી) દશાઓ જ્ઞાની પુરુષોના ફક્ત દેહ ઉપર જ આવી પડે છે, પણ તેના ચિત્તમાં પેસી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની પુરુષોના માત્ર દેહ ઉપર જ એ આવે છે એમ નથી, પરંતુ તેના ચિત્તમાં પણ તે તે દશા દેહ પેસી બચે છે. ૪૪

કુલ્મસુનિ બોલ્યા:—રાત્રિમાં તે સ્ત્રીપણની પ્રાપ્તિ પણ ભલે હો. હું તેવી રીતે પણ ચલાવી

\* સ્ત્રીના કટિપદ્માદિભાગને નિતંબ કહે છે અને સ્ત્રીના કેડના આગળના ભાગને જઘન કહે છે. વધ્યાન્નિતંબ સ્ત્રીકટ્વા: વલીલે તુ યજનં પુર.।



લઈશ. ૧૫ એ બાબતમાં હું કંઈ એક રાખતો નથી; કેમકે પ્રારબ્ધતું કાણુ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે? કંઈ નહિ. એ રીતે બને જણાએ નિર્ણય કરી, કેમ જાણે તે એકને હલકો કરી નાખ્યો હોય, તેમ (શોકરહિત થઈ જઈ) એક જ સંધ્યામાં મૌનપણથી તેઓએ (રાત્રને કુંભસુનિની વિપત્તિની ચિંતાથી અને રાણીને રાત્રના સમાગમની ઉલ્કાથી નિદ્રા નહિ આવતાં) ધણી લાંબી થઈ પડેલી આખી રાત્રિ કાઢી નાખી. પછી પ્રાતઃકાળે તે યૌવનવાણું સ્ત્રીતું શરીર છોડી દઈ, પ્રથમના કુંભસુનિના જોવા જ સ્તન વગરના પુરુષના શરીરવાળો કુંભ જ બની ગઈ. એ રીતે તે ઉત્તમ રાજપત્ની ચૂડાલા, પોતાના પતિ પાસે પ્રથમ કુંભરૂપે થઈ અને પછી સ્ત્રીરૂપે બની, વનના અંતભાગોમાં રાત્રિએ કુમારીના ધર્મમાં રહી ક્રીડા કરતી હતી અને દિવસે મિત્રરૂપે પોતાના ભર્તા સાથે કુંભસુનિનું રૂપ ધારણ કરીને રહેતી હતી. ૧૬-૧૮ કેલાસ પર્વત, મંદરાચળ, મહેન્દ્રાચળ, મેરુપર્વત અને સહ્યાદ્રિ વગેરેનાં શિખરોમાં, યોગના બળથી પોતાના પતિ સાથે અટકાયત વિના જનું-આવતું કરનારી તથા પુષ્પની માળા, નાના હાર અને (સુવર્ણાદિકના) હારા વડે રમણીય લાગતી એ ચૂડાલા, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના પતિની સાથે ઇચ્છાને અનુસારે ગમે ત્યાં ક્રીડા કરતી હતી. ૧૦

કૈલાસમંદરમહેન્દ્રસુમેરુસહસાનુવવિસ્ખલિતયોગમાગમા સા। સાકં પ્રિયેણ સુહૃદા ભવતા યથેચ્છં સ્વદામહારવલિતાવિજહારનારી ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાધનો 'કુંભરૂપ સ્ત્રીત્વલાભ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

કુંભરૂપ ચૂડાલાનો વિવાહ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતઃ કતિપયેન્વેવ દિવસેષુ ગતેષુ સા।

ઇદં પ્રોવાચ ભર્તારં કુંભરૂપધરા સતી ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ત્યાર પછી ઘેટલાએક

દિવસો ગયા બાદ, કુંભસુનિના રૂપને ધારણ કરનારી સતી ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે રાત્ર! હે કમળના જવાં સુંદર નેત્રવાળા! મારાં આ વચન તમે સાંભળો. હું રાત્રિએ સુંદર અંગવાળી સ્ત્રી બની જાઉં છું, માટે તેને યોગ્ય એવા સ્ત્રીધર્મને હું સંકળ કરવાને ઇચ્છું છું, તેથી કંઈ ભર્તાને શોધી વિવાહ વડે થોડા કાળમાં જ હું મારા આત્માને (દેહને) આપી દઈશ. ૧-૨ આ ત્રણે લોકમાં તમે જ મને ભર્તારૂપે બહુ રુચો છો, માટે મારી સાથે વિવાહ કરી સર્વદા મને રાત્રિએ ભાર્યાના ભાવમાં અંગીકાર કરો. ૩ હે સુશીલ રાત્ર! પોતાના પ્રિય મિત્રની (તમારી) સાથે યત્નવગર અનાયાસે મળનારા સ્ત્રીસુખને ભોગવવાને હું ઇચ્છું છું; માટે તેમાં તમે (ના પાડી) વિન્નકારક ન થશો. ૪ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી કમ પ્રમાણે ચાદ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી ચકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) કાર્ય સર્વ વસ્તુઓમાં ચારેબાજુથી ઇચ્છા અને અનિચ્છાને તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી, જે કરે તેને તેથી શું હોય લાગે? કંઈ નહિ. તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ માંડી કમ પ્રમાણે ચાદ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી ચકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર આ પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત

\* આ એકસો છમા સર્ગમાં શિષિપ્રજ્ઞ અને ચૂડાલાનો મહેન્દ્રાચળમાં અગ્નિની સાક્ષીએ થયેલો વિવાહ અને સુવર્ણમય ચૂડામાં પુષ્પવચ્ચામાં સમાગમ, એ વર્ણન આવશે.



વિવાહરૂપ ) કાર્ય, સર્વ વસ્તુઓમાંથી ઇચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી જે તમે કરો તો તેથી તમને શો દોષ લાગે ? કંઈ નહિ. આપણે બન્ને ( થાય તો જ ઠીક એવી ) ઇચ્છાવાળાં પણ નથી અને ( ન થાય તો જ ઠીક એવી ) અનિચ્છાવાળાં પણ નથી; માટે આ ધારેલો મનોરથ પૂર્ણ કરીએ. <sup>૧૮</sup>

શિષ્મિકવજરાજ યોદ્ધાઓ:-હે પ્રિય સખા ! આ ( વિવાહરૂપ ) કાર્ય કરવાથી હું શુભ કે અશુભ કંઈ દેખતો નથી; માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે ભલે કરો. <sup>૧૯</sup> સર્વ ઋણરૂપ જણાયાથી, સમાનપણાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્ત વડે, આ ત્રણે લોકને હું પોતાના આત્મારૂપ જ લેખું છું; માટે જમ તમારી મરજી હોય તેમ ભલે કરો. <sup>૨૦</sup>

કુંભમુનિ યોદ્ધાઓ:-હે રાજા ! જે એમ જ હોય, તો મેં ગઈ કાલે ગણતરી કરી હતી, તો આજ શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમા છે, તેથી આજ જ લક્ષ કરી લેવું એ વધારે સારું છે. <sup>૨૧</sup> હે મહાબાહુ ! આજ રાત્રિએ જ્યારે ચંદ્રમા સંપૂર્ણ કળાઓ સાથે ઉદય પામશે, મહેન્દ્રાચળના ઉપરના ભાગમાં રહેલાં શિખર પરનાં મંદિરો જ્યારે મણિઓથી પ્રકાશશે, જ્યારે પુષ્પના ભારથી નમેલી વૃક્ષરાજિરૂપી ( વૃક્ષનાં વન ) સ્ત્રી પોતાની લતાઓ ટોલાવી નૃત્ય કરશે અને જ્યારે તારામંડળ પોતાના પતિ ચંદ્રને વીંટીને જાણું રહેશે ત્યારે આપણો વિવાહ થાય તો તે એક સુંદર ઉત્સવ શોભશે અને તારાઓ સહિત ચંદ્ર પણ ભલે તે વિવાહનાં દર્શન કરે. <sup>૨૨-૨૪</sup> હે રાજા ! ચાલો આપણા પોતાના વિવાહ માટે, વનના ભાગમાંથી, આપણે ચંદનપુષ્પ આદિ સામાન રત્નોની સાથે ભેગો કરીએ. <sup>૨૫</sup> આમ કહી કુંભમુનિ, રાજની સાથે જાણ થયા અને પુષ્પો વીણી લાવ્યા તથા તેમણે રત્નાદિકને પણ સંચય કર્યો. <sup>૨૬</sup> ત્યાર પછી, તેઓએ, એ રત્નવાળા શિખ-

રમાં સરખા અને ઉત્તમ વ્યાંગણાની અંદર દેવતા તથા અગ્નિ આદિના પૂજન માટે થોડો વારમાં પુષ્પોના ઢગલા કરી મૂક્યા; <sup>૨૭</sup> અને બીજા વ્યાંગણાની અંદર, કેમ જાણે મૂર્તિમાન સૌભાગ્યના જ ઢગલાઓ કરી રાખ્યા હોય, તેમ હારો, લૂગડાંઓ અને ઉત્તમ મણિઓ ઇત્યાદિના ઢગલાઓ કર્યા. <sup>૨૮</sup> એ રીતે ઘરની જવી સોનાની ગુફાની અંદર, ઉપર પ્રમાણે વિવહાનો સર્વ સામાન એકઠો કરી, મહામિત્ર બની ગયેલાં એ બન્ને જણાંઓ મંદાકિની ( ગંગા ) નદી ઉપર સ્નાન કરવા માટે ગયાં. <sup>૨૯</sup> હાથીના જવી દંઢ કાંધવાળા મહારાજ શિષ્મિકવજને કુંભમુનિએ પરમ આદરથી દહીં, દૂધ, ચોખા, સરસવ આદિ વડે મંગલપૂર્વક સ્નાન કરાવ્યું; અને પછી, પોતાની પત્નીરૂપે થવાની, તથા કુંભમુનિના રૂપને ધારણ કરનારી, પ્રિયા ચૂડાકાને, રાજ કે જે હવે પછી ( વિવાહ વડે ) તેના પતિરૂપ બનવાનો છે તેણે સ્નાન કરાવ્યું. પછી નાહેલાં તે બન્ને જણાંએ દેવતાઓ, પિતૃઓ અને ઋષિઓની પૂજા કરી. જમ એ બન્ને ક્રિયાના ફળની ઇચ્છા વગરનાં હતાં, તેમજ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવામાં પણ ઇચ્છારહિત હતાં. <sup>૩૦-૩૨</sup> નિત્ય જ્ઞાનરૂપી રસ વડે તૃપ્ત રહેનારાં અને જગતની સ્થિતિની મર્યાદામાં રહેલાં તે બે જણાંએ, પોતાને પરસ્પર મનગમતું એવું ઉત્તમ ભોજન કયું. <sup>૩૩</sup> પછી કદંપવૃક્ષથી આવેલાં ઘોળાં વઝોને ધારણ કરી, ( કદંપવૃક્ષનાં ) ફળોનો ઉપયોગ કરી, તે બન્ને શાસ્ત્રમાં કહેલા કમથી વિવાહસ્થાનમાં આવ્યાં. <sup>૩૪</sup> તેટલા વખતમાં, વિવાહ વિષે ઉદ્ઘાવાળાં એ બન્ને ( રાજા-રાણી ) તું કેમ જાણે પ્રિય કરવાને માટે અસ્ત થતા હોય, તેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ તત્કાળ અસ્તાચળ ભણી ચાલ્યા ગયા. <sup>૩૫</sup> ત્યાર બાદ તેમણે સંધ્યા-વંદનવિધિ કરી લીધા અને અધ્યમર્ણુ તથા જપ પણ કર્યો. ત્યાં ( હિતકર હોવાથી ) દંપતીના એક મિત્રરૂપ બનેલી, કમળોના સમૂહરૂપી હાસ્યવાળા

અને ગ્રાહણરૂપી કળીઓના સમૂહને વિખેરી નાખતી રાત્રિ ઉદય પામી.<sup>૨૬, ૨૭</sup> અને તેની જ સાથે વિવાહને જેવા માટે તારાઓ પણ આકાશમાં આવ્યા. કુંભસુનિએ એ રત્નવાળા શિખરની અંદર, જેમ શ્રદ્ધા આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા સહિત અનેક તારાઓને પ્રકટ (ઉત્પન્ન) કરે છે, તેમ સારી રીતે અનેક રત્નના દીવાઓ પ્રકટાવી દીધા;<sup>૨૮</sup> અને પોતે રાત્રિ થતાં સ્ત્રીરૂપે થવાના હોવાથી, ચંદન, અગરુ અને કપૂરોના સમૂહોથી, કસ્તૂરી તથા કેસરથી, હાર, ખાલુખંધ તથા કડાં-ઓથી, કદમ્બલતાથી યથેલાં વસ્ત્રોથી, માળા વડે અધિક શોભાવાળાં રત્નોના ગુચ્છા આદિ આભૂષણોથી, વિવિધ પ્રકારના ભૂષણને યોગ્ય પુષ્પોથી, કદમ્બલતાઓના ગુચ્છાથી, મંદાર, પારિજાત અને સંતાન વૃક્ષનાં પુષ્પોથી, અનેક રત્નોથી અને ચંદ્રમાના જેવા કાન્તિમાન સુકુટથી (ચૂડામણિ-થી) કુંભસુનિએ શિખિધ્વજને શણગાર્યો અને તેટલા વખતમાં જ એ કુંભસુનિ સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને હાવભાવ વગેરે સ્ત્રીના વિલાસનાળા તથા સ્તનના ભારથી દબાયેલા ખની ગયા.<sup>૨૯-૩૨</sup> તેમણે પોતાના મનમાં એમ વિચાર કર્યો કે, 'હું આ સ્ત્રી થઈ ગયો છું તેથી મારે મારો આત્મા (દેહ) કામદેવરૂપી વરને આપી દેવો યોગ્ય છે અને એ જ કાર્ય આ સમયને ઉચિત છે;<sup>૩૩</sup> માટે હે કામ! હું આ તારી સુંદર સ્ત્રી છું અને તું ભર્તારૂપે મારી પાસે જ રહેલ છે, તો ભલે મને ગ્રહણ કર અને મારા પ્રત્યે (ઉપભોગ માટે) આવ. હે દદ્યમાં રહેનાર કામ! આ તારો યોગ્ય કાળ છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી પોતાની આગળ જ વનભૂમિમાં રહેલા અને કેમ બાણે ઉદય પામેલા સૂર્ય હોય તેવા, દેદીપ્યમાન પોતાના પતિ પ્રત્યે જેમ રતિ (કામપત્ની) કામદેવ પ્રત્યે બધે તેમ ચૂડાલા ગઈ. 'હે મને માન આપનાર! હું મદનિકા નામની તમારી ભાર્યા (યવાની) છું અને સ્નેહસહિત આપના ચરણ-

માં હું પ્રણામ કરું છું.'<sup>૩૪-૩૬</sup> એમ કહી સુંદર અંગવાળી, લજ્જાવડે નમી ગયેલી અને સ્વભાવે પણ નમ્ર એ રાણી, ચપળ દેશવાળા પોતાના મસ્તક વડે એ સુશોભિત પતિને નમી;<sup>૩૭</sup> તથા તેણે કહ્યું કે, 'મને આપ ભૂષણો વડે શણગારો અને શાસ્ત્રના ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિને પ્રગટ કરી મારું પાણિગ્રહણ કરો. હે રાજા! આપ બહુ શોભાયમાન લાગો છો અને મને કામદેવ વડે વ્યાકુળ કરી મૂકો છો. રતિના વિવાહમાં પ્રસિદ્ધ એવા કામદેવનો પણ તમે તમારી શોભા વડે તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો.<sup>૩૮, ૩૯</sup> હે રાજા! તમારાં આ પુષ્પો કેમ બાણે ચંદ્રમાનાં મૂર્તિમાન કિરણોને સમૂહ જ હોય, તેવી શોભાવાળાં છે અને તમારા વક્ષસ્થળમાં રહેલો હાર, મેરુપર્વતમાં રહેલા ગંગાપ્રવાહના જેવી કાન્તિને ધારણ કરે છે.<sup>૪૦</sup> હે રાજા! જેમ કેસરો વડે લપેટાઈ રહેલા ચંચળ ભમરાઓથી સુવર્ણકમળ શોભે, તેમ મંદારનાં પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા કેસો વડે તમે શોભો છો.<sup>૪૧</sup> હે મહાસમર્થ! રત્નોનાં કિરણોના સમૂહોથી, પુષ્પોથી, લક્ષ્મીથી, સ્થિરતાથી અને તેજથી તમે રત્નના સ્થાનરૂપ મેરુપર્વતને પણ તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો.<sup>૪૨</sup> ઇત્યાદિ વાતો કરતાં, તેઓ બન્ને પરસ્પર પ્રસન્ન થતાં હતાં, કે જ્યોતો પ્રથમનો પતિપત્ની ભાવ ગૂઢપણે ઢંકાઈ રહ્યો હતો અને હવે પછી પાછાં જ્યોતની નવીન દંપતીરૂપે થવાનાં છે.<sup>૪૩</sup> સુવર્ણમય શિલારૂપી પલંગમાં બેઠેલા મહારાજ શિખિધ્વજ, મહારાણી મદનિકાને પોતાની મેળે જ કુંડળ આદિ કાનનાં તેમજ મસ્તકનાં ધરેણીથી, માળાઓથી, મણિમય અને રત્નમય ખીજ અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, ચંદનાદિક લેપોથી અને તે તે યોગ્ય સ્થાનોમાં રાખેલાં પુષ્પોથી શણગારી દીધી.<sup>૪૪, ૪૫</sup> શણગારેલી હોવાથી (કામ) મદને ઉત્પન્ન કરનારી એ સુંદર કામાતુર મદનિકા (શિવજી સાથે) વિવાહ

કરવા તૈયાર થયેલાં પાર્વતીજની પેઠે અને (કામ સાથે) વિવાહ કરવા તૈયાર થયેલી કામા-  
તુર કામપત્ની (રતિ)ની પેઠે શોભતી હતી.<sup>૪૬</sup>  
મહારાજ શિષિધ્વજ મહારાણી (મહનિકા) ને  
શણુગારી લઈ, એમ કહ્યું કે, 'હે મૃગખાળકના  
જ્ઞાં વિશાળ નેત્રવાળી ! તું નવી ઉત્પન્ન થયેલી  
કેમ બાળે બીજી લક્ષ્મી હોય તેવી શોભે છે.<sup>૪૭</sup>  
ધન્દ્રની સાથે ધન્દ્રાણીનું જ સૌભાગ્ય રહ્યું છે,  
વિષ્ણુની સાથે લક્ષ્મીજનું જ સૌભાગ્ય રહ્યું છે  
અને મહાદેવજની સાથે પાર્વતીજનું જ સૌભા-  
ગ્ય રહ્યું છે, તે જ સૌભાગ્ય તારું પણ મારી  
સાથે રહે.<sup>૪૮</sup> સ્તનરૂપી કમળની કળીઆવાળી,  
અનુરાગરૂપી અંકુર, જના હૃદયમાં ફૂટી નીક-  
ળ્યો છે તેવી, ચંચળ નેત્રરૂપી સ્થામ કમળને  
ધારણ કરનારી અને (પુષ્પાદિકના) સુગંધને  
લીધે ભમરાઓનો ઉત્તમ શબ્દ જમાં થઈ રહ્યો  
છે એવી, તું કેમ બાળે કમલિની જ હોય તેવી  
દેખાય છે.<sup>૪૯</sup> સુંદર હાથરૂપી રાતાં પાંદડાંથી  
શોભતી, સ્તનરૂપી ગુચ્છોએને ધારણ કરનારી  
અને અનેક કૃણવાળી તું કામદેવરૂપી કદ્દપવૃક્ષની  
લતા છે, એમ હું માનું છું.<sup>૫૦</sup> તું હિમ જેવા  
ઠંડા અને નિર્મળ અવયવોવાળી હોવાથી તથા  
ચાંદનીના પ્રકાશ જેવું સુંદર તારું હાસ્ય હોવાથી,  
તું કેમ બાળે ઉદય પામેલી પૂર્ણ (પૂનમના)  
ચંદ્રમાની બીજી લક્ષ્મી જ હોય, તેમ દર્શન-  
ભાવથી જ સંપૂર્ણ રીતે આનંદ ઉપજાવે છે.<sup>૫૧</sup>  
માટે હે ઉત્તમ નિત બવાળી ! અહીંથી તું ચાલ  
અને પોતાની મેળે જ વિવાહ સંબંધી વેદીને  
શોભાવ.' <sup>૫૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-દરેક ચાંભલે કૃણાના અને  
ગુચ્છોએના જેવા આકારવાળી, રત્નોની શિલાઓ  
વડે ચિહ્નવાળા પુષ્પલતાઓના સમૂહોથી તથા  
ગુચ્છોએના જેવો દેખાવ આપનારા મોતીઓ-  
વાળા પુષ્પની કળીઓના સમૂહોથી, ચારે દિશામાં  
રાખેલાં ચાર મોઠાં શ્રીકૃણોથી અને ગંગાજળ વડે

ભરી રાખેલા ઘડાઓથી બહુ શોભાવાળી એ  
વિવાહવેદીમાં તેઓ ગયાં અને એ વેદીના મધ્ય-  
ભાગમાં ચંદનનાં લાકડાં વડે, તેમણે અગ્નિને  
સજગાવ્યો.<sup>૫૩,૫૪</sup> અગ્નિની જ્વાળાને તેજ કરી  
દક્ષિણદિશા તરફ જ્વાળા જવાથી, દક્ષિણ તરફ  
નમી રહેલા તે અગ્નિની (વિધિપૂર્વક) સ્થાપના  
કરી, પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરી. એ અગ્નિની  
પાસે જ પૂર્વદિશા તરફ સુખ રાખી, પરસ્પર  
પ્રેમવાળાં એ બન્ને દંપતી પોતાની મેળે જ પાંદ-  
ડાંના આસન ઉપર બેઠાં. શિષિધ્વજરાજએ તલ  
અને શાળનો અગ્નિમાં હોમ કરી, વારંવાર ભ્રા-  
થઈ પોતાની પ્રિયાનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને  
શિવપાર્વતીની પેઠે મંગળરૂપ તથા વનમાં પર-  
સ્પર શોભી રહેલાં, એ દંપતીએ અગ્નિની પાછી  
પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમણે અન્યોન્ય મંદહાસ્ય  
વડે સુખ સુશોભિત રાખી, જ્ઞાનરૂપી સર્વસ્વવાળું  
તથા પ્રેમ વડે ચપળ એવું પોતાનું હૃદય જ દાન  
તરીકે આપ્યું અને અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી,  
શાળનો હોમ કરી હસતાં મુખવાળાં અને નવીન  
ઉદય પામેલાં ચંદ્રમાના જેવાં રમણીય એ બન્ને  
પતિ-પત્નીએ પ્રસન્ન થઈ, કમ પ્રમાણે પોતપો-  
તાના હાથ મૂકી દીધા અને પ્રથમ રચી રાખેલી  
નવીન ફૂલોની પચારીમાં તેઓ જઈ બેઠાં.<sup>૫૫-૬૦</sup>  
તેટલામાં કેમ બાળે આકાશની અંદરથી, તે  
બન્નેની શોભાને બાળે જેવા ન ધ્રુવજો હોય  
તેમ ચંદ્રમાએ, રાત્રિનો ચોથો ભાગ (એક પહેર)  
ગાળી નાખ્યો. જગ વિપત્તી પુરુષની દૃષ્ટિ સ્ત્રીનાં  
છિદ્ર એવામાં ચારેખાંડુ પોતાનાં કિરણોને  
પસારે, તેમ તે લતારૂપી ધરમાં ચપળ ચંદ્રમાએ  
પોતાનાં કિરણો ફેલાવ્યાં. ચંદ્રમા એક પ્રહર-  
પર્યંત ચલ્યા પછી, તે બન્ને પ્રિય દંપતી, સારા  
સુહૃતની વાટ જોતાં બેઠાં. પછી સાંથી ભીડી અને  
પ્રથમ જ પોતે રચી રાખેલી ગુપ્ત-રત્નમય દીવા-  
ઓના પ્રકાશવાળી, સુવર્ણમય શુક્રામાં તેઓ  
પેઠાં અને ત્યાં એ પ્રિય પતિ-પત્નીએ, પુષ્પોથી

પ્રથમ જ રચી રાખેલી, ક્ષીરસાગરની જળધારા-  
ના જેવી ધવલ અને કેમ જાણે ચંદ્રમાની ચાંદ-  
ની જ પિંડરૂપ ખની ગઈ હોય તેવી, સૌંદર્ય-  
વાળી નવીન સચ્ચા દીકી, કે જે ગોઠવી રાખેલા  
સુવર્ણમય કમળોના ઢગલાઓથી અને નહિ કર-  
માનારાં ખીજાં મંદરાવૃક્ષ આદિનાં પુષ્પોથી  
તથા સુંદર સચ્ચાની જટલી જોવાઈએ રાખેલી  
હતી અને લાંબી સચ્ચાને આકારે ગોઠવ્યાથી  
લાંબા થતા ચંદ્રબિંબના જેવા દેખાવ આપનારા  
તથા ઝાકળવાળા દેશમાં રહેવાથી શીતળ થયેલાં  
સમાન એવાં પુષ્પો તેની ચારેખાજી પાથરવા-  
માં આવ્યાં હતાં. ૧૧-૧૬ લીંતોમાં પ્રતિબિંબ  
પડવાથી, કેમ જાણે ભૂતિમાન કામદેવતું જ  
પ્રતિબિંબ હોય તેવાં દેખાતાં, સુગંધવાળાં, ઉદાર  
મનનાં, મનોહર અને રાન્યલાગથી માંડી ધણા  
કાળ સુધી શ્રાંતિ વડે બુદ્ધાં જણાતાં એ ખને  
દંપતી, જેમ ક્ષીરસાગરમાં મંદરાચળ એસે (પડે),  
તેમ સરખી રીતે રચના વડે પરિપૂર્ણતાવાળી,  
નિર્મળ, પુષ્પોના ઢગલાઓથી ઢંકારી ગયેલી એ  
સચ્ચામાં એકાં. ૧૭-૨૦ વિનંત્ય વડે મનોહર તે તે  
(લોકાન્તર) વાણીના વિલાસોથી તથા તે સમ-  
યમાં ઉચિત અને આલિંગન આદિ કાર્યમાં  
સુંદર દેખાતા, ગંધ, પુષ્પ, તાંબૂલ આદિ વિવેક-  
વાળા ઉપચારોથી અને નવાં નવાં લાગતાં સંભો-  
ગનાં સુખને લીધે સુંદર અને મનોહર એ ખને  
દંપતીની તે રાત્રિ ધણી લાંબી છતાં, એક સુદ-  
ર્તાની પેઠે સત્વર જતી. રહી. ૨૧

તૈસ્વૈર્મયઃ પ્રણયપેશલવાગ્મિલાસૈસ્ત્વકાલ-  
કાર્યસુખમૈઃ પ્રણયોપચારૈઃ । સત્કાંતયોર્નવનવેન  
વયોઃ સુલેન દીર્ઘા મુહૂર્ત ઇવ સા રજની જગામ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
અકરણના પૂર્વાર્ધને ‘મદનિકાવિવાંહ’  
એ નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત



~\*~ સર્ગ ૧૦૭ મો \*~\*

શિખિધ્વજની અનાસક્તિની પરીક્ષા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય સૂર્યારુપરંગેણ રંજિતે ધ્રુવનોદરે ।

શિખિધ્વજાંગના પ્રાતર્મદની કુંભતાં યયૌ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી સૂર્યરૂપી રંગ વડે

આ જગતની અંદરનો સર્વ ભાગ રંગાઈ જતાં,  
પ્રાતઃકાળે શિખિધ્વજ રાત્રની પાત્રી મદનિકા  
કુંભરૂપે ખની ગઈ. એ પ્રમાણે મહેંદ્રાચળની  
યુક્તમાં રાત્ર શિખિધ્વજ અને કુંભસુનિ ખને  
વિવાહ કરીને, દેવતાઓના જેવા ભોગો ભોગવ-  
નારાં પ્રિય દંપતીરૂપ થયાં. તે ખને દરરોજ પાછી  
ગયેલાં રૂળોના ભારવાળી તથા પુષ્પોથી અને  
પાંદડાંથી શોભતી રંગબેરંગી વનની હાથેમાં  
વિલાસ કરતાં હતાં. ૨-૩ દિવસે તેઓ મિત્રરૂપે  
અતિ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ પ્રિય  
દંપતીરૂપે ખની જતાં હતાં. દીપક અને તેની  
પ્રભા (કાન્તિ)ની પેઠે, તેઓ નિરંતર ભોગાં જ  
રહેતાં અને કદી પણ બુદ્ધાં પડતાં નહિ. ૪ વનના  
બગીચાઓમાં, પર્વતોની યુક્તઓમાં, તમાલ-  
વૃક્ષોના સમુદાયવાળા દેશોમાં, મંદારવૃક્ષોનાં  
વનોમાં, સહ્યાદ્રિ, દક્ષિણ, કેલાસ, મહેંદ્રાચળ,  
મલયાચળ, વિંધ્યાચળ અને લોકાલોક પર્વત,  
એ સર્વની તળેટીમાં અને ગંધમાદનપર્વતમાં  
તેઓ ક્રીડા કરતાં હતાં. ૫-૬ ત્રણત્રણ દિવસે, જ્યારે  
પોતાનો પ્રિય પતિ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે  
ચૂડાલા (પોતાના શહેરમાં જઈ) રાગકાર્યોને કરી  
લઈ, પાછી ત્યાં ચાલી આવતી હતી. સ્વચ્છ સ્નેહ-  
યુક્ત હૃદયવાળા કુંભસુનિ અને રાત્ર એ ખને  
દિવસે મિત્રરૂપે રહી, રાત્રિએ દંપતીરૂપે ખની જઈ

\* આ એકસો સાતમા સર્ગમાં નાના પ્રકારના  
પર્વતોમાં વિહાર આદિ તથા માયામય ઇન્દ્રિય દર્શન  
અને અનાસક્તિ (વેરાગ્ય)ની પરીક્ષા મટે ઇન્દ્ર તરફ  
થી સ્વર્ગ પ્રત્યે આમંત્રણ થતું હોવાદિ વર્ણન આપ્યું.

નાના પ્રકારનાં પુષ્પોમાં ગરકાવ રહી પરસ્પર બહુ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. (મનોહર અને દેવદારનાં વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલાં, મહેન્દ્રાચળમાં રત્નની લીંતોવાળા ગુફારૂપી ધરમાં દેવતાઓએ અને કિન્નરોએ પ્રશંસા કરાયેલાં એ દંપતી એક માસ સુધી રહ્યાં અને તેવી જ રીતે એક માસ સુધી (નીચાં હોવાથી) હાથ વડે લઈ શકાય તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂખ-તરસ-રોગ-ઘડપણ વગેરે હરી લેવાથી સાર્થક એવાં ક્ષણ-કૂલ-પાંદડાં આદિને ધારણ કરનારાં મંદારવૃક્ષોનાં વનોની માળા (પંક્તિ)વાળા, શક્તિમાન પર્વતના પાછળના ભાગમાં તેમણે નિવાસ કર્યો. એક પખવાડિયા સુધી કટપલતાના બનાવેલા ગૃહમાં તે રહ્યાં.<sup>૭-૧૦</sup> બે માસ સુધી મૈનાક પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફની તળેટીમાં, પારિજાતક વૃક્ષોનાં વનની અંદર, દેવતાઓના ઉપભોગમાં આવનારાં પુષ્પોના ગુચ્છોએ વડે બનાવેલા મંડપમાં તે બંને રહ્યાં. મેરુપર્વતના જમણા ભાગ તરફ જંબૂતટ્ટીને કાઠે જંબૂવનના સુવર્ણમય ભાગની નીચે જંબુતાં ક્ષોના રસના આસવ પીવાથી પરસેવો, દુર્ગંધ, જરા, રોગ આદિથી રહિત અને સ્થિર યૌવન-વાળાં થઈ, તેમણે એક મહિના સુધી ત્યાં સ્થિતિ કરી.<sup>૧૧-૧૨</sup> દશ દિવસ સુધી ઉત્તરકુરુ તરફના દેશોમાં તે રહ્યાં અને સત્તાવીસ દિવસ સુધી ઉત્તરકોસલ દેશમાં તેમણે વાસ કર્યો.<sup>૧૩</sup> એવી જ રીતે, બીજા અનેક પર્વતોના અને રાજ્યોના દેશોમાં, મહાભાગ્યવાન એ બંને દંપતી દિવસે મિતરૂપે રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ દંપતીરૂપ બની જઈ રહેતાં હતાં.<sup>૧૪</sup> સાર પછી ધીરે ધીરે ઠંડલાક માસ પસાર થતાં એ દેવપુત્ર (કુંભસુનિ)ને રૂપે આવેલી ચૂડાલાએ વિચાર કર્યો કે, ‘હું સુંદર રૂપવાળા (મનોહર) ભોગોના ભાર વડે, એ શિખિધ્વજ રાજાની પરીક્ષા કરીશ, કે જથી (અનાસક્તિ દહ થઈ જતાં) તેનું ચિત્ત પાછું ભોગોને વિષે ઠાઈ દિવસ આસક્તિવાળું થશે જ

નહિ.<sup>૧૫-૧૬</sup> એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ માથા વડે, એ વનભૂમિમાં દેવતાઓ અને અપ્સરાઓ સહિત ઇન્દ્રને ત્યાં આવેલા દેખાડ્યા.<sup>૧૭</sup> સર્વ પરિવારો સહિત ઇન્દ્રને પોતાની પાસે આવેલા બેઈ વનમાં રહેલા શિખિધ્વજરાજાએ તેની યથા-વિધિ પૂજા કરી.<sup>૧૮</sup>

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:-હે દેવતાઓના રાજા આપે દૂરથી (સ્વર્ગમાંથી) અહીં પધારવા-નો શ્રમ શા માટે લીધો? જમ હોય તેમ આપ કૃપા કરી મને કહેવાને યોગ્ય છે.<sup>૧૯</sup>

ઇન્દ્ર બોલ્યો:-જમ હૃદયપ્રદેશમાં લાગી રહેલા સૂત્ર વડે (દાર વડે) વનમાં રહેનારાં આકાશચારી પક્ષીઓ ખેંચાઈ આવે, તેમ તમારા સારા ગુણો સાંભળી અમે સ્વર્ગમાંથી અહીં ખેંચાઈ આવ્યા છીએ. તમે ભોડો અને સ્વર્ગમાં આવો. ત્યાં (સ્વર્ગમાં) તમારા ગુણોનું શ્રવણ થવાથી, આશ્ચર્ય પામી ગયેલા સર્વ દેવતાઓ અને તેમની સુંદર પત્નીઓ તમને જોવાને આતુર છે.<sup>૨૦-૨૧</sup> સિદ્ધપાદુકા, સિદ્ધશુટિકા, સિદ્ધ-ખડ્ગ, સિદ્ધરસ, વિર્માન અને દિવ્ય અશ્વ ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓને ગ્રહણ કરી લઈ, સિદ્ધભાગથી તમે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ચાલો.<sup>૨૨</sup> એ સ્વર્ગમાં આવી તમે જીવન-સુકૃત દશામાં રહી વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવો, તેથી તમને ત્યાં બોલાવી જવા માટે જ હું અહીં આવેલ છું.<sup>૨૩</sup> તમારા જવા ઉત્તમ મહાત્માઓ પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કરતા નથી અને જ ન મળે તેને ચાહતા નથી. જમ ભગવાનથી આ ત્રણે લોક પવિત્ર થાય છે, તેમ નિર્વિત્રે સ્વર્ગમાં આવેલા અને સુખેથી તેમાં વિહાર કરનારા તમારા (શિખિધ્વજ) વડે, આજ સ્વર્ગ પવિત્ર થાઓ.<sup>૨૪-૨૫</sup>

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:-હે દેવતાઓના અધિપતિ! સર્વ સ્થળે સ્વર્ગના જવું જ સુખ-પૂર્વક વિહાર કરવાનું સ્થાન છે એમ હું સમજું છું. મારું સ્વર્ગ (પરમાત્મા) સર્વત્ર છે. તે માત્ર

અમુક સ્થાનમાં જ છે, એવી તેને મર્યાદા નથી. હે મહાસમર્થ ! હું સર્વત્ર પ્રસન્ન જ રહું છું, સર્વે ઠેકાણે રમું છું અને મન નિષ્કામ હોવાથી, હું સર્વત્ર આનંદવાળો જ છું. કોઈ એક સ્થાનમાં માપવાળાં થઈ રહેલાં, અદ્ય અને તુચ્છ સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાનું મારા ચિત્તમાં આવતુ જ નથી, જ્યથી હું આપની આજ્ઞાને અમલ કરી શકતો નથી.<sup>૨૮</sup>

ઇન્દ્ર ઓદયોઃ-અણુવાનું સર્વ જણે અણી લીધેલ છે, એવા પરિપૂર્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને (પોતાની સમાન બુદ્ધિ હોવાથી) ભોગો ભોગવવાનું અને ન ભોગવવાનું એ બન્ને સમાન જ હોય છે, તો સજ્જન પુરુષોએ બાકી રહેલા નસીબને ભોગવી લેવાને સ્વીકારેલું ભોગોનું સેવન જ યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું.<sup>૨૯</sup> એ રીતે દેવતાઓનો અધિપતિ ઇન્દ્ર કહેતો હતો, પણ રાજ (સ્વર્ગમાં) જવાની ઇચ્છા ન હોવાથી) કોઈ નહિ બોલતાં મોત જ રાખી રહ્યો; ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું: 'તમે જે આ પ્રમાણે નિરપેક્ષ છો, તો પછી હું અહીંથી શું ન ચાલ્યો જઈ? (ચાલ્યો જઈ છું)' <sup>૩૦</sup> અને 'હું' આજે જ સ્વર્ગમાં નહિ આવું, પરંતુ કાળે કરી (પ્રયોજન પડશે ત્યારે) આવીશ.' એમ શિખિધ્વજ રાજ કહેતો હતો, તેટલામાં 'હે કુંભમુનિ ! તમારું (રાજનું) ફરી વાર રાજ્યમાં આવવારૂપી ઇચ્છેલું) કલ્યાણ ચાઓ.' એમ કહેતાં ઇન્દ્ર અદશ્ય થઈ ગયો.<sup>૩૧</sup> જમ સમુદ્રમાં પવન શાંત થઈ જતાં, વ્યાકુળ થઈ ગયેલા મગરમચ્છોથી, કૃષ્ણના ગોટાઓથી અને સર્પોના સમૂહોથી ભીજળતા તરંગોનો સમુદાય અદશ્ય થઈ જાય, તેમ એ દેવતાઓના રાજ ઇન્દ્રની સાથે બીજા સર્વ દેવતાઓનો સમૂહ પણ ક્ષણભાવમાં પૂર્ણ રીતે અદશ્ય થઈ ગયો.<sup>૩૨</sup>

તદેવંદ્રમખિલં ત્રિદશેશયુક્તં તત્ર ક્ષણાદલ-  
મદશ્યમમુદ્ધિતીયમ્ । કલ્હોલરાગિરિવ વારિનિધૌ  
પ્રશાંતે વારે સ્ફુરન્મકરફેનફળીન્દ્રંદમ્ ॥૩૨॥

સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૧૦૮ મો ~\*~

શિખિધ્વજના કોધની પરીક્ષા અને  
ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

તાં માયાં શમમાનીય ચૂડાલા સમર્ચિતયત્ ।  
દિષ્ટ્યા ભોગેન્જ્યા નાર્ય દ્રિયતે વસુધાયિવ ॥

વસિષ્ઠ ઓદયોઃ-હે મહારાજ રામચંદ્રજી ! ચૂડાલા રાણીએ તે (ઇન્દ્રના આવવારૂપ) માયાને શમાવી દઈ વિચાર કર્યો કે, 'આ રાજાને ભોગોની ઇચ્છા વશ કરી શકતી નથી, એ ઘણી પુત્રી થવાની વાત છે.<sup>૧</sup> ઇન્દ્રનો સમાગમ થવા છતાં પણ રાજ શિખિધ્વજ શાંત અને-વિકાર-રહિત હોવાથી, સદા એકરૂપે રહેતાર આકાશની પેઠે મુખાદિક અવયવોની નિર્વિકાર સ્થિતિવાળો રહ્યો જ અને ઉતાવળ નહિ કરતાં તથા (બહુ ધીરજથી) પોતાની હાંસી ધાય તેમ પણ નહિ કરતાં (સમાન રીતે રહી) તેણે બ્યવહારને યોગ્ય ઇન્દ્રનો પૂજનસત્કાર કર્યો.<sup>૨</sup> હવે વળી આદરપૂર્વક ફરી વાર પણ રાગદ્રેષવાળા અને બુદ્ધિને ક્ષોભ ઉપજાવનારા કોઈ પ્રપંચથી હું તેની પરીક્ષા કરી જઈ.<sup>૩</sup> એવો વિચાર કરી, મદવાળી એ રાણીએ રાત્રિએ ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં, ઘાટાં પુષ્પોના ગુચ્છોઓથી સુશોભિત અને વનદેવીઓના અંતઃ-પુરરૂપ સંતાન વૃક્ષોની લતાઓનાં કૃત્રિમ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જ વખતે મધુર સુગંધથી ભરેલો, પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોમાંથી તથા લતાઓમાંથી ચાલ્યો આવતો શીતળ પવન (મલયાનિલ) વાતો હતો અને શિખિધ્વજ રાજ, નદીના તીર ઉપર જઈ સંધ્યાવંદનમાં તથા જપમાં પરાયણ થઈ ગયો હતો. એ લતાગૃહમાં મનોહર મદનિકાએ પોતાના

\* આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં રાણી રામના કોધની પરીક્ષા માટે માયા વડે નરપુરુષ સાથે સંગ કરશે અને બરાબર રામના મનનો પાકકાળ બિંદ પોતાનું (ચૂડાલાનું) રૂપ તેને બતાવશે.

શરીરને પુષ્પો વડે સુશોભિત બનાવી, પોતાની માયા વડે કદપી લીધેલ, સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીની પેઠે દાદીમૂઢ વગેરે નહિ હોવાથી રમણીય તરુણ વયવાળો દેખાવ આપનાર અને (તરુણ હોવાથી શિષ્યિધ્વજ રાજના કરતાં) મનને આકર્ષણ કરે તેવા કોઈ જરૂરપુરુષને સાથે લઈ પોતે કદપી લીધેલી પુષ્પશય્યામાં આવી સૂઈ ગઈ. ૪-૭ શિષ્યિધ્વજ રાજએ (સંધ્યાવંદન તથા જપાદિક કરી રહ્યા પછી) એ (નદીકાંઠે રહેલા) નિદુઃખમાંથી (પોતાના આશ્રમ તરફ આવી) શોધ કરી. ત્યારે લતાચૃહમાં મદનિકાને તથા તેના ગળામાં આલિંગન કરી રહેલ, મનોહર મદનિકાના તથા પોતાના કેશ વડે વીંટાયેલ કાંધવાળા, ચંદન વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અને શયનમાં આળોટવાથી તથા દબાવાથી શિથિલ થઈ ગયેલા સુકુટને ધારણ કરનારા જરૂરપુરુષને તેણે દીકો, દે જના કાન, કપોલ, કેશપાશ અને નેત્રના ખૂણા સુવર્ણના જવા મહાકાન્તિમાન, ડાણીથી ઘેવડ વાળેલા સુવર્ણ સરખા સુંદર, મદનિકાના હાથ-રૂપી ઓશીકા ઉપર રહેલા હતા. ૮-૧૦ પરસ્પર હસતા ચહેરાવાળું, આસક્તિને લીધે એકબીજાના મુખ તરફ જોઈ રહેલું, કદપલતાઓનાં વસ્ત્રોથી શોભાવાળું, પુષ્પશય્યાને (પોતાની કામ-ચેષ્ટાથી) ચપળ કરનાર, કામાતુર, વ્યાકુળ થઈ ગયેલું, એકબીજાના અવયવોનો સ્પર્શ થવાના બહાનાથી પોતાના પ્રેમને પરસ્પર અર્પણ કરવાનો ટોળ ખતાવતું, એકબીજાની સામે જોતું, સમાન આનંદને ધારણ કરનાર, પ્રબળ મદને લીધે મંદતાવાળું, પરસ્પર એકબીજાને પુષ્પો વડે પ્રહાર કરતું, વક્ષસ્થળથી દબાયેલ સ્તન-ભાગવાળું, એ (સીપુરુષતું) યુગલ રાજના જોવામાં આવ્યું. ૧૧-૧૩ એ જોઈ રાજ શિષ્યિધ્વજ, નિર્વિકાર ચિત્તથી (ક્રોધ નહિ પામતાં) પરિપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયો અને તેણે (પોતાના આંકણુક, (અહો, આ બન્ને જરૂર) આશક-

માશક કેવાં મુખપૂર્વક રહેલાં છે! ૧૪ પોતાનું (રાજતું) દર્શન થવાથી ભયભીત બની ગયેલા, એ યુગલને 'પ્રિય આશક-માશક! તમે તમારી જન્મ ઇચ્છા હોય તેમ સુખેથી વિહાર કરો, હું તમને વિદ્ન નહિ કરું' એમ કહી રાજ ત્યાંથી જતો રહ્યો. ૧૫ આ પ્રમાણે એક સુહર્તમાત્ર રહી, પોતે માયા વડે રચેલા એ પ્રપચને સમેટી લઈ, પોતાના શરીરને સંભોગ વડે ખીલેલું અને આકુળ થયેલું જણાવતી, તે રાણી લતાચૃહમાંથી બહાર આવી, અને એકાંતમાં સુવર્ણશિલા પર ઘેઠેલા કાંઈક ખુલ્લાં નેત્રવાળા સમાધિસ્થ રાજને તેણે જોયો. ૧૬, ૧૭ ખેદયુક્ત, મ્હાન થઈ ગયેલી અને સુંદર અંગવાળી મદનિકા એ રાજ પાસે આવી, લજ્જા વડે પોતાના મુખને નીચું નમાવી, ક્ષણમાત્ર મૌનપણે જાણી રહી. ૧૮ શિષ્યિધ્વજ રાજ ક્ષણવારમાં ધ્યાનમાંથી વિરામ પામી ક્ષોભ વગરની (નિર્વિકાર) બુદ્ધિ વડે રાણી પ્રતિ (નીચે પ્રમાણે) અત્યંત મધુર વાક્ય બોલ્યો: ૧૯ 'હે કામલાંગી! તું આનંદમાં રમતી હતી, તે કેમ જલદી વિદ્નને પ્રાપ્ત થઈ? (અહીં આવતી રહી?) સર્વ પ્રાણીમાત્ર આનંદને માટે જ યત્ન કરે છે; ૨૦ માટે તું પાછી ફરીથી જ અને વિવેક-વાળા હાવભાવથી તારા મનોહર પ્રિય જરૂરને પ્રસન્ન કર; કેમકે પરસ્પર ઇચ્છા કરાયેલો (સ્વાભાવિક) સ્નેહ આ ત્રણે લોકમાં દુર્લભ છે. ૨૧ હે માનવતી! એ વાતથી મને હ્રદય પ્રાપ્ત થતો નથી. વિવેકી પુરુષે જ જ વસ્તુ પોતાને અતિ-પ્રિય હોય તે તારી પેઠે બીજને ઉપસોગમાં આવવાની છે, એમ સમજી રાખવું જોઈએ. ૨૨ હે સુંદર અંગવાળી! હું અને કુંભમુતિ એ બે આ સાંસારિક વિષયો તરફ વૈરાગ્યવાન છીએ. તું તો દુર્વા-સાઠુપિના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલી કુંભમુતિના કરતાં જુદી જ એક બાળતરુણી છે, માટે તારી જવી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે તું ભલે કર. ૨૩

મદનિકા બોલી:-હે મહાભાગ્યવાન! આ-



પના કહેવા પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે. પુરુષના કરતાં સ્ત્રીઓમાં આઠગણો કામ વિશેષ રહે છે, માટે આપ (મારા પર) ક્રોધ કરવાને યોગ્ય નથી.<sup>૨૪</sup> આપ સંધ્યાવંદન અને જપમાં તત્પર હતા, તે વખતે આ બરપુરુષે (આવી) મને પ્રાર્થના કરી. હું કે જ તુરંત અખળા બત છું તે આ ગહન વનમાં રાત્રિને વખતે (એકલી) શું કરી શકું?<sup>૨૫</sup> પતિને પરાધીન હોવાથી, સ્વતંત્રતા વગરની (વિવાહિત) સ્ત્રી કે (યોગ્ય વયવાળી) કુમારી, એકાંતમાં બરપુરુષને પ્રાપ્ત થઈ સંભોગ રોષ્ટી શકતી નથી; અને કદાચિત્ દૈવયોગથી આ વેળા બરપુરુષ સાથે રતિમાં વિદ્ય પડી બય, તો પોતાના અંગમાં પ્રાણ અને ચિત્ત આદિને (સંતાપ થવાને લીધે) સ્થિર રાખી શકતી નથી. એ પુરુષને વશ કરી શકે એવી સુંદરતાવાળી સ્ત્રીએ એકાંતમાં પુરુષ પાસે બય, તો તેનો સમાગમ નહિ થવામાં, બીજે કશે પ્રતિબંધ હોતો નથી. પતિ આદિનો ક્રોધ, શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પરપુરુષ-સંગનો નિષેધ, લોકોના તરફની અપવાદરૂપી નિંદા અને પતિવ્રતાપણું, એ (પ્રબળ કામવેગ વડે દબાઈ જવાથી) શું કરી શકે છે? કંઈ નહિ. વળી હું બળરહિત, બાળક અને મૂઠ સ્ત્રીબત છું, આપના અપરાધનું પાત્ર થયેલ છું. હે પ્રિય પતિ! આપ તે ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો, કેમકે (આપ જવા) મહાત્માઓ ક્ષમાશીલ હોય છે.

શિખિધ્વજરાજ એટલેયો:-હે તારુણ્ય-વતી! જમ આકાશમાં (અધ્ધર) વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ મારા ચિત્તમાં ક્રોધ તો છે જ નહિ; પરંતુ માત્ર પરપુરુષનો સંગ સત્પુરુષોએ નિંદેલો હોવાથી, હવે ભાર્યારૂપે તને (ઉપભોગ કરવાને) હું ઇચ્છતો નથી. હે સુંદર અંગવાળી! વૈરાગ્યથી આપણે બન્ને વનના અંતભાગોમાં પ્રથમની પેઠે મિત્રભાવથી નિલ ભેગાં જ રહી સુખેથી કીડા કરીએ. ૨૧-૩૦

વસિષ્ઠ એટલેયો:-એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજ આ (ક્રોધકારક) પ્રસંગમાં સમાનપણાથી (નિર્વિકાર) રહ્યો, ત્યારે (પોતે પરીક્ષા કરેલા). રાગદ્વેષ વગરના એ રાજના ચિત્તથી પ્રસન્ન થઈ ચૂડાલાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'એહો! ધણા હર્ષની વાત છે કે, આ ઐશ્વર્ય-વાન મહાસમર્થ રાજ, પરમ સમાનતાને (નિર્વિકાર સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે અને વૈરાગ્ય થવાથી, તેઓ ક્રોધ વગરના જીવન્મુક્ત થઈ રહ્યા છે. આ રાજને તે ભોગો તથા મોટી સિદ્ધિઓ પણ પોતાના તરફ ખેંચી શકતી નથી. સુખો, દુઃખો, આપત્તિઓ અને સંપત્તિઓ, આ રાજને વિકારવાન કરી શકતી નથી.<sup>૩૧,૩૩</sup> મારા વિચારમાં આવતી સર્વ (જીવન્મુક્તના લક્ષણ-રૂપ શાંતિ, ક્ષમા, ધૈર્ય, વૃત્તિ આદિ) ઉત્તમ સમૃદ્ધિઓ, કેમ બધું ટાઈ બીજા નારાયણનો આશ્રય કરી રહેલ હોય, તેમ એક આ રાજનો આશ્રય કરી રહી છે.<sup>૩૪</sup> હવે હું મારું બધું વૃત્તાંત એ જીવન્મુક્ત રાજને યાદ કરાવું તથા આ કુંભસુનિના રૂપનો ત્યાગ કરી ચૂડાલા જ બની જઈ.<sup>૩૫</sup> એમ વિચાર કરી બધું યોગના બળે સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણ શક્તિઓ મેળવી છે તેવી, એ ચૂડાલાએ, તે વખતે તત્કાળ મદનિકાના શરીરનો ત્યાગ કરી, પોતાનું ચૂડાલાનું શરીર રાજને દેખાડ્યું. યોગની ધારણાવાળી એ ચૂડાલા ટાઈ સંપુટમાંથી બહાર નીકળ્યાની પેઠે, કેમ બધું મદનિકાના શરીરમાંથી જ પ્રકટ થઈ બહાર નીકળતી હોય, તેમ રાજની પાસે શોભવા લાગી.<sup>૩૬,૩૭</sup> સુંદર અંગવાળી, પતિનું મનરંજન કરવામાં મહાચતુર, એ મનોહર મદનિકાને ખરી આતરી-થી પોતાની પૂર્વપત્ની ચૂડાલારૂપે થઈ ગયેલી રાજએ જોઈ.<sup>૩૮</sup> કેમ બધું વસંતઋતુમાં ખીલેલી કમલિની જ હોય, તેમ ખીલેલી અને પ્રથમ સીતાજરૂપે પૃથ્વીમાં રહી, પછી પૃથ્વીમાંથી બહાર પ્રકટ થયેલી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ

તેવી દેખાતી તથા કેમ જાણે રતના સંપૂર્ણમાંથી બહાર નીકળેલ હોય, તેવી સુધઠ પોતાની પ્રિયપત્ની ચૂડાલા તે રાજના જોવામાં આવી. ૩૯

સમુદિતામિવ માધવપત્નીનિમુપગતામિવ  
શ્રમિતલાન્ઢિયમ્ । પ્રકટિતામિવ રતનસમુદ્રકા  
ત્પરિદદર્શ નિજાં દયિતાંનૃપઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાસ્વરૂપ-  
દર્શન' એ નામનો સર્ગ

૧૦૮ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૯ મો ~ ~ ~

ચૂડાલા અને શિખિધ્વજનો પુનઃ સંયોગ  
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ તાં દયિતાં દૃષ્ટ્વા વિસ્મયોત્કુલ્લોચનઃ ।

શિખિધ્વજ ઉવાચેદમાશ્ચર્યાકુલયા ગિરા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી પોતાની એ પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને જોઈ જનાં નેત્રો વિસ્મયથી ખીલ્યાં છે તેવો રાજ શિખિધ્વજ આશ્ચર્ય વડે આકુળ થઈ ગયેલી વાણી વડે આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'હે કમળના જવાં મનોહર નેત્રવાળી સુંદરી! તું કોણ છે? ક્યાંથી આહીં આવી છે? થુ તું આહીં જ રહે છે અને જો આહીં જ રહે છે તો 'કટલા વખતથી અને શા માટે આહીં રહેલ છે? ૧૦૮ અવ-યવ વડે, તેની ચેષ્ટા વડે તથા સ્નેહભરેલી વચન-રચનાની પદ્ધતિ વડે, મારી પ્રિયા ચૂડાલાના જવા પ્રસિદ્ધ વિલાસથી કેમ જાણે તું સાક્ષાત્ તેની જ ભૂતિ હોય તેવી દેખાય છે. ૩

ચૂડાલા બોલી:-હે પ્રિય પતિ! જન્મ આપ કહેા છો તેમ જ છે. હું ચૂડાલા જ છું, એમાં કંઈ

x આ એકસોનવમો સર્ગમાં રાજ ચૂડાલાને જોઈ કેટલુંક પૂછી જોશે અને તે બંધુ ધ્યાન વડે અનુભવી, વિસ્મય પામી પ્રસન્ન થશે. સાર પછી તે ચૂડાલાનો પ્રશ્ન કરી તેને આશ્વિનન આપી, ત્યાં જ રાત્રિ ગાળશે, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સંશય નથી. આજ (ધણે દિવસે) મારા સ્વાભા-વિક (ચૂડાલાના) દેહ વડે આપનું મને મળવું થયું છે. ૧ આ વતની અંદર આપને બોધ કરવા માટે જ, કુંભ આદિ દેહોને નિર્માણ કરી આ બધી જાતનો પ્રપંચ મેં જ રચ્યો હતો. ૨ જ્યારથી આપ મોહ વડે રાજ્યનો ત્યાગ કરી, વનમાં પધાર્યા ત્યારથી માંડીને હું જ આપને બોધ આપવા માટે પ્રયત્ન કરતી હતી. ૩ આ કુંભસુ-નિના શરીરથી મેં જ આપને બોધ આપેલ છે. મેં કુંભ આદિ જે દેહ ધારણ કરેલ છે, તે આપને બોધ આપવા માટે જ છે. ૪ હે તત્ત્વને જાણનાર મહારાજ! એ કુંભયુતિ આદિ સર્વથા મેં માયા વડે જ કદપી લીધેલું છે. તેમાંનું કંઈ પણ સાચું નથી. હવે આપ વિદિતવેદ (જાણવાનું સર્વ જાણે જાણી લીધું છે તેવા) થયા છો, માટે ધ્યાન વડે એ સર્વ અખંડિત રીતે જોઈ શકશો; તેથી તરત ધ્યાન વડે આપ એ વાતનું અવલોકન કરો. આ પ્રમાણે ચૂડા-લાના કહેવાથી રાજ્યે સિદ્ધ આસન રચી, (યોગશાસ્ત્રને અનુસાર ધારણાને અનુકૂળ પડે તેવો આસનાદિ વિધિ કદપી લઈ) રાજ્યના ત્યાગથી માંડી ચૂડાલાનું દર્શન થયું ત્યાં સુધીનું પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત વિશેષપણાથી કરેલા ધ્યાન વડે બરાબર ચોખ્ખી રીતે જોયું. ૫-૧૦ રાજ્ય-ત્યાગથી આરંભી, વર્તમાન ક્ષણના કમ સુધી પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત રાજ્યે સુકૃતમાત્ર ધ્યાન કરી જોઈ લીધું. ૧૧ એ સર્વ જોઈ રાજ સમાધિ-માંથી જાગૃત થયો. સમાધિમાંથી જાગેલા અને હર્ષથી ખીલેલાં નેત્રકમળવાળા એ રાજ્યે જને હર્ષનાં રેખાંચ થયેલાં છે તેના પોતાના ખર્ચે હાથને વેગથી પહેાળા કરી, કેમ જાણે પોતાના અવયવો (હજીરથી તથા હર્ષથી) ગળી જતા હોય, તેમ ધરુઓપૂર્વક ઘાટા સ્નેહથી નેત્રમાંથી હર્ષાશ્રુ પાડતાં, ઘણા વખત સુધી પોતાની પ્રિયા ચૂડાલાનું નોખિયો જન્મ પોતાની પ્રિયાનું

આલિંગન કરે, તેમ આલિંગન ક્યું. ૧૨-૧૪ એ બન્નેના આલિંગનમાં જે કાંઈ (અવર્ણનીય) ચુંગારરસનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો, તે વાસુકિની જીભથી પણ વર્ણની શકાય તેવો ન હતો. સ્વર્ગમાં અમાવાસ્થાને દિવસે પરસ્પર મળી જઈ, એકરૂપે થઈ રહેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે, અને મેલાં શરીર-વાળાં બનાવેલાં માટીનાં બે પૂતળાંની પેઠે, તથા એક શિલામાં સાથે જ આવેખેલી બે મૂર્તિની પેઠે, એ બન્ને પ્રિય પતિપત્ની ધણી કાળ સુધી આલિંગન વડે મળેલાં જ રહ્યાં. ૧૫-૧૭ એ બન્ને પ્રિય પતિપત્નીએ એક મુદ્દત માત્ર પછી, જમાંથી પરસેવાનું જળ ટપક્યા કરે છે તેવા અને રોમાંચો ખડાં થઈ જવાથી રથૂલ જણાતા પોતાના હાથ ધીરે ધીરે કાંઈક શિથિલ કર્યાં. ૧૮ અમૃત વડે પૂર્ણ હૃદયવાળાં (આનંદના વેગથી મન જડ થઈ જવાને લીધે માનસિક વિકારો નહિ જણાયાથી), સૂન્ય હૃદયના જેવાં જણાતાં એ બન્ને જણાં, હાથને મૂઠી દઈ લક્ષ્ય-અર્થોત્ત્વ જોવાના વિષય તરફ લોચન સ્થિર ન રહી શકે તેમ જોમાં રહ્યાં. ઘાટા આનંદથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા એ રાજાએ સાણમાત્ર મૌનપણે જોભા રહી, દાઢી ઉપર હાથ રાખી વિવેક વડે ચતુરાઈ ભરેલી રીતે પોતાની પ્રિયને કહ્યું કે, 'પોતાની કુલીન કાન્તાનો મનોહર, અત્યંત મધુર અને સ્નેહવાળો પવિત્ર પ્રેમ-રસ અમૃતના કુરતાં પણ (અધિક) સ્વાદિષ્ટ છે. તું કે જે અતિ દેશભળ અંગવાળી અને બાલચંદ્રમાના જેવી અતિ રમણીય છે, તેણે પોતાના પતિને (મને) પરમ પુરુષાર્થની (મોક્ષની) સિદ્ધિ થાય તેવા હેતુથી ઘટલો બધો મહાદારુણ ક્લેશ સહન કર્યો ! તેમજ દુઃખ વડે માંડ તરી શકાય એવા આ સંસારરૂપી ખાડામાંથી મને જે (સ્નેહાદ્ર) બુદ્ધિથી પાર ઉતાર્યો તેને પણ કોની ઉપમા આપી શકાય ? કરાની નહિ. અરુંધતી, ઇન્દ્રાણી, પાર્વતી, સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, એ બધાં તારા ગુણો પાસે પોતાના ગુણોની

શેભાથી હલકાં જેવાં દેખાય છે. કે સુંદર અંગ-વાળી ! ધી, શ્રી, કાન્તિ, ક્ષમા, મૈત્રી, કરુણા આદિ દક્ષકન્યાઓ કે જ્યોત્સ્ના આકાર વડે મનને હરણ કરનારી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેઓમાં તું કેમ બણે (સર્વથી) શ્રેષ્ઠ હોય તેવી જણાય છે. પરમ દઢનિશ્ચયથી તેં મને ગોધ આપ્યો છે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન ક્યું છે); ૧૯-૨૪ તો કયો બદલો વાળું કે જથી તારું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ? (એવો પ્રત્યુપકાર જ દુર્લભ છે.) મોહમાં દુબી ગયેલા પોતાના પતિને અંતવગરના જંગલના કરતાં પણ અનાદિ કાળથી ખૂબ જ ભયંકર મોહમાંથી તારી, ઉદ્યોગવાળી કુલીન કાન્તાઓ પાર ઉતારે છે. જેવી રીતે સ્નેહવાળી કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને મોહમાંથી પાર ઉતારે છે, તેવી રીતે (થવણ કરેલો) શાસ્ત્રોત્તો અર્થ કે શુરુભંત આદિ પાર ઉતારી શકતાં નથી. એક કુલીન પત્ની જ પતિને સખા, ભાઈ, સંબંધી, નોકર, ગુરુ, મિત્ર, ધન, સુખ, શાન્ત, ગૃહ અને ઘસ, એ સર્વરૂપ છે. સદાકાળ સર્વ યત્ન વડે કુલીન કાન્તાઓ પૂજવા લાયક છે. ૨૫-૨૮ તેઓમાં બન્ને લોકનું (આ લોકનું તથા પરલોકનું) સર્વ સુખ સારી રીતે રહેલું છે. તું કે જે આ સંસારસાગરના પારને પામી ગયેલી છે અને નિષ્કામ છે, તેના આ ઉપકારનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકીશ ? લોકમાં હું તને એક કુલીન કાન્તા ગણું છું અને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી સર્વ (કુલીન) સ્ત્રીઓને તેં હમણું (આ તારાં ઉત્તમ કૃત્યથી) જીતી લીધેલ છે. (કુળવાન) સ્ત્રીઓની સુજનતા આદિ ગુણોની ચર્ચામાં તું પ્રથમ પંક્તિમાં ગણા-ધય. તું કે જે (અરુંધતી આદિના કરતાં પણ) ગુણસમૃદ્ધ વડે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેને સજ્જનારા વિદ્યાતા ઉપર અરુંધતી આદિક (કુલીન) સ્ત્રીઓ જરૂર દેખાને પ્રાપ્ત થયેલ હશે, એમ હું માનું છું. ૩૫ અને સૌજન્ય આદિ ગુણોરૂપી રત્નોને રહેવાના સંપુટરૂપ તું ખરેખર સતી છે. અહીં

આવ અને હું કે જ તારા શુભામાં ( મોહી ગયાથી તારી તરફ ) ખેંચાઈ ગયો છું તેને ફરીથી આલિંગન કરે. <sup>૨૯-૩૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એમ કહી, બાલમૃગના જવાં વિશાળ નેત્રવાળી ચૂડાલાનું શિખિધ્વજ નોળિયો જમ પોતાની પ્રિયાને આલિંગન કરે, તેમ ફરી વાર દૃઢ રીતે આલિંગન કર્યું. <sup>૩૩</sup>

ચૂડાલા બોલી:—હે મહારાજ! આપ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા થઈ, નીરસ ક્રિયાજનમાં જ્યારે તત્પર હતા, ત્યારે હું વારંવાર આપને માટે બહુ દુઃખી થતી હતી અને તેને લીધે જ, તમને બોધ આપવારૂપી મારો સ્વાર્થ જ મેં સાધેલો છે; તેમાં હે મહારાજ! આપ મારી મોટાઈ શું કરો છો? <sup>૩૪, ૩૫</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—હે શ્રેષ્ઠ ( સિંહના જવી પાતળી ) કેડવાળી! તેં જમ આ પવિત્ર સ્વાર્થને સાધી લીધો છે, તેવી રીતે હમણું બીજી કુલાંગનાઓ પણ તેવો પવિત્ર સ્વાર્થ સાધી લે. <sup>૩૬</sup>

ચૂડાલા બોલી:—હે મહાસમર્થ પ્રિય પતિ! તમે જગતરૂપી જાળના પરમ અવધિરૂપ પરમાત્મામાં શાંતિ પામી, શું બોધવાન થયા? આજ પ્રથમના મોહને તમે ( સાક્ષીરૂપે રહી ) શું કાંઈ તુચ્છરૂપે બુઝ્યો છો કે? આ કરું, આ ન કરું, આ મેળવું એવી ( તૃષ્ણાવાળી ) સ્થિતિને મનમાં શું હવે હસો છો કે? <sup>૩૭, ૩૮</sup> તેમ બુદ્ધિની અપકવ દશાને લીધે રહેલી કામળતાને પણ શું હસો છો કે? હે મહારાજ! તે પ્રથમની તુચ્છ તૃષ્ણાઓનું સ્ફુરવું તથા તે સંકલ્પોની કલ્પનાઓ જમ આકાશની અંદર ( નિરાધાર ) પર્વત ન જેવામાં આવે, તેમ આજ તમારામાં જેવામાં આવતી નથી હે પ્રિય મહા સમર્થ રાજા! શું તમે હવે સર્વ વાત સમજી ગયા કે? હમણું તમે કોનામાં નિષ્ઠા રાખી રહ્યા છો તથા શી ઇચ્છા રાખો છો? <sup>૩૯, ૪૦</sup> પહેલાં થયેલા દેહના વ્યવહારોને તમે ( સત્ય કે

તુચ્છ ) લેખો છો?

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—પુષ્પો વડે ખૂણ એવી, નીલકમળની માળાને સાદૃશ્ય વડે અનુસરનારાં સુદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા! તું પોતે જ મારા આત્મારૂપ છે; અને જમ તું ( મોહ, વિવેક કે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ) જની જની અંદર પ્રકાશકપણાથી રહેલ છે, તેની તેની અંદર હું પણ તેવી જ રીતે પ્રકાશક ( આત્મા ) રૂપે રહેલ છું. હું ચેષ્ઠારહિત છું, નિરવયવ છું, આકાશના જેવો સ્વચ્છ છું, નિસ્પૃહ છું, <sup>૪૧, ૪૨</sup> શાંત છું અને પરમાર્થદષ્ટિથી પરચઢારૂપ જ, છું. હું આજ ( ઘણે કાળે ) દેહ આદિમાંથી અહંભાવ છોડી દઈ વસ્તુતાથી જ ચિદાત્મરૂપ રહેલો છું તેજરૂપે થઈ રહ્યો છું. કૃત્ત આત્મપરાયણ થઈ ગયેલા ચિત્તના એક જ માર્ગ પર રહેલો છું, એવી તો સર્વથી ઉત્તમ આનંદની દશાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે દશાને ( મહાસામર્થ્યવાળા ) વિષ્ણુ, મહાદેવ આદિ દેવો પણ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી. જ ( મનવાણીથી અગોચર હોવાથી ) કાંઈ પણ નથી તે શુદ્ધ ચિદાત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખી હું પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો છું. <sup>૪૩, ૪૪</sup> બ્રમર જેવાં સુદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા! હું હવે સંસારરૂપી બ્રમથી છૂટી ગયો છું. હું પ્રસન્ન નથી તેમ એવાળો પણ નથી. આ દૃશ્ય કાર્યવર્ગ હું નથી તેમજ બીજી તેનું કારણ પણ હું નથી. <sup>૪૫</sup> હું સ્વૃક્ષ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી; પરંતુ હે સુદરી! હું સત્ય આત્મતત્ત્વરૂપ છું. સૂર્ય આદિ તેજોમંડળથી બહાર નીકળેલા અને ભીત ઉપર નહિ પડેલા ( માત્ર આકાશમાં જ ફેલાયેલા ) જનો વંશારો પણ નથી તેમ જનો નાશ પણ નથી તેના પ્રકાશનાં જેવો હું છું. હું શાંત છું. જગતની સર્વ વિષમતાને દૂર કરનારી એવી સર્વત્ર સમાનતાને હું ધારણ કરનારો છું અને મન કે લિંગદેહ વિનાનો થઈ ગયો છું. <sup>૪૬</sup> હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પતિવ્રતા! હું સદાકાળ સમાન ( એક જ સ્થિતિમાં રહેનારો )

છું. હું જ છું તે જ છું. બીજું કંઈ કહેવાને હું શક્તિમાન નથી. <sup>૪૭, ૪૮</sup> હે તરંગના જેના અપળ કટાક્ષનાળી રાણી ! તું જ મારો ગુરુ છે, માટે હું તને નમન કરું છું. વિશાળ નેત્રવાળી પ્રિયાની મહેરબાનીથી, હું આ સંસારસાગરને તરી પાર ભીતર્યો છું. <sup>૪૯</sup> સો વાર (ધમણથી) અગ્નિમાં ધમેલા સુવર્ણની પેઠે, હવે હું ફરી વાર મેલવાળો થઈશ નહિ. હું શાંત, સ્વસ્થ, કોમળ, પોતાના સ્વરૂપની નિષ્ઠામાં જ અત્યંત ઉદ્યોગી, વૈરાગ્યવાન, વાસનારહિત બુદ્ધિવાળો, સર્વને પાર કરી ગયેલો અને આકાશની પેઠે સર્વમાં રહેલો છું. <sup>૫૦</sup>

ચૂડાલા બોલી:-હે મહાધૈર્યવાન, સમર્થ, મહાબુદ્ધિમાન, દૃઢ્યપ્રિય પ્રાણપતિ ! જે એમ જ હોય, તો હમણાં તમને શી વાતમાં રુચિ થાય છે તે કહો. <sup>૫૧</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-અસુક વસ્તુ મારે એછાએ કે નહિ તે હું બાણતો નથી, તેમ મને કંઈ રુચિ છે તેમ પણ નથી. <sup>૫૨</sup> હે કોમલાંગી ! તું જ જ પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે તે પ્રમાણે હું (તાગ વિચાર પ્રમાણે જ) કોઈ વખત (બુદ્ધિમાનકાળમાં) બાણ છું. હે પ્રિયા ! જ જ તારા મનમાં આવતું હોય તે સર્વ કોઈ બીજાના વિદ્વન્ના ભલે થાઓ. <sup>૫૩</sup> હું આકાશના જેવો નિર્લેપ હોવાથી કોઈ બીજાનો યોગ્ય સયોગ કરવાનું બાણતો નથી. માટે હે પ્રિયા ! તું જ કંઈ કર્તવ્ય બાણતી હોય તે જ ભલે કર. મણિ જે પ્રમાણે પોતાનામાં પ્રતિબિંબને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે હું પણ એ તારા કર્તવ્યને જ સારા-નરસા આદિભાવથી રહિત, શુદ્ધિયિત વડે જ મળ્યું તેમાં આનંદ પામી ધારણ કરી લઈશ. <sup>૫૪, ૫૫</sup> હું એ વિષે કંઈ રતુતિ કે નિંદા નથી કરતો, તેથી તારી ઇચ્છા હોય તેમ તું ભલે કર.

ચૂડાલા બોલી:-હે મહાબાહુ ! જે એમ જ હોય તો પછી તમે મારો મત સાંભળો. <sup>૫૬</sup> એ મત સાંભળી લઈ, હે જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળા રાજા !

એ જ પ્રમાણે, તમે આચરણ કરવાને યોગ્ય છો. અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી આપણ બન્નેમાં સર્વ ઠેકાણે એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એવું બંનેની છીએ અને આપણે નિષ્કામ હોવાથી, આકાશની પેઠે નિર્લેપ તથા નિર્લેપ છીએ. જેવી આપણને રાજ્યાદિકની એપણા (ઇચ્છા) છે, તેવી જ તેની ઉપેક્ષા પણ છે. (યથાપ્રાપ્ત વર્તવું એ જ આપણે માટે ઉચિત છે.) <sup>૫૭, ૫૮</sup> અથ્થુ આદિ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણને પોતપોતાના વિષયો તરફથી ખેંચી લેવાથી, આત્મામાં શું વિશેષ થાય છે? કંઈ નહિ. (સાધનકાળમાં) જે કે તેની જરૂર છે, તો પણ આત્મા કે જ વૃદ્ધિ અને નાશથી રહિત છે, તેમાં તેથી કંઈ સુધારોવધારો થતો નથી અને સિદ્ધાવસ્થાવાળાને તો સર્વ સમાન જ છે. નિષ્ક્રિય અને અસંગ ચેતન્યરૂપ થયેલા કયો પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ વડે તે સ્વરૂપને માની લઈ, નસીબ પ્રમાણે આવી પડતા ભોગોનો અનાદર કરે? કોઈ ન કરે. માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પ્રારબ્ધના ભોગિમાત્રથી એ ભોગના આદિમાં, અંતમાં કે મધ્યમાં આપણે જ સ્વભાવવાળા હતા, તે જ સ્વભાવવાળાં, માત્ર મોહને તણ દબાવે, કે માત્ર ખાટી રહેલા નસીબને ભોગ વડે આણું કરવા માગીએ છીએ; આપણે કંઈ બદલાઈ ગયાં નથી તેમ હવે બદલાઈ જઈશું પણ નહિ; તો હવે ખાટી રહેલા આયુષ્યને રાજ્યભોગ વડે ગાળી, કંમે કરી કોઈ કાળે પ્રારબ્ધસંયમ થયેથી આપણે વિદેહ-મોહને પ્રાપ્ત થઈ જઈશું. <sup>૫૯-૬૧</sup>

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે અંચળ પ્રિયા ! આપણે આદિ, અંત અને મધ્યમાં કેવાં છીએ? અને માત્ર અવશેષ રહેલા એક પદાર્થને તણ દઈ કેમ રહીએ? તે તું કહે. <sup>૬૨</sup>

ચૂડાલા બોલી:-હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! આપણે ભોગના આદિકાળમાં, અંતકાળમાં અને મધ્યકાળમાં (સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી) રાજ જ છીએ. માત્ર (શેષ રહેલા) એક મોહને મૂકી દઈ, પાછાં તે

રાજ જ થઈએ. તમે પોતાના નગરના જ રાજ થાઓ અને પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજો. <sup>૧૩</sup> હું સર્વ પટરાણીઓમાં ભૂષણરૂપ એવી તમારી (સુખ્ય) પટરાણી થઈશ. રાજને પતિ તરીકે પામી આનંદ પામેલાં નગરવાસી મનુષ્યથી ભરાયેલી, નવી નવી અંગનાઓનાં નૃત્યોથી સુશોભિત, પતાકાઓથી શણગારેલી, મૃદંગવાદિત આદિના શબ્દો વડે મનોહર અને પુષ્પોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલી, આપણી નગરી આજ (ધણે લાંબે કાળે) વેલો વડે શોભતી મંજરીઓથી ભરપૂર અને પુષ્પોમાં ગુંબર કરતા બમરાઓની હારોથી મનોહર, ચંદ્રમાસ (વસંતઋતુ)માં ખીલેલી વેલની શોભાની જમ ચિત્તને હરનારી બનેા. <sup>૧૪, ૧૫</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યો:**—જને ચૂડાલાએ એ પ્રમાણે કહ્યું હતું એવા રાજ શિખિંધવજ હસીને શાંતપણાથી શીતળ રહી, નીચે પ્રમાણે ક્ષોભ વગરનાં મધુર વાક્યો યોહ્યો. <sup>૧૬</sup>

**શિખિંધવજરાજ યોહ્યો:**—હે વિશાળ નેત્રવાળી પ્રિયા ! જે એમ હોય (તારે મારી સાથે રહી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય), તે આપણને સ્વર્ગમાં સિદ્ધ લોકોના ભોગોની લક્ષ્મી આધીન જ છે, તે પછી આપણે સ્વર્ગમાં જ સા સાર ન રહીએ. <sup>૧૭</sup>

**ચૂડાલા યોહી:**—હે રાજ ! મારી ભોગોને વિષે ઇચ્છા નથી, તેમ વિભૂતિઓને (અણિમાદિક એશ્વર્યને) પણ હું ઇચ્છતી નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ આવી મળે તેથી કામ ચલાવી દેવું એવી સ્થિતિનો મેં આધાર રાખ્યો છે. <sup>૧૮</sup> અને સ્વર્ગ, રાજ્ય કે કર્મ જે કાંઈ સુખ આપનારાં નથી, પણ હું સ્વરૂપમાં રહી, જેમ ક્ષોભરહિત થવાય તેમ સ્વસ્થ ચેષ્ટાવાળી થઈ રહી છું. <sup>૧૯</sup> આ સુખ છે અને આ સુખ નથી (દુઃખ છે) ઇત્યાદિ દ્રઢ્વને ક્ષય થઈ જવાથી, હું એકસરખી રીતે જ શાંત પરમપદમાં સુખ આવે તેમ

સ્થિર થઈ રહી છું. <sup>૨૦</sup>

**શિખિંધવજરાજ યોહ્યો:**—હે વિશાળ નેત્રવાળી ! હર્ષશોક અને રાગદ્વેષ આદિથી રહિત અને સમાનતાવાળી બુદ્ધિ વડે તેં આ યોગ્ય જ વાત કહી છે. આપણને રાજ્ય મળે કે ન મળે તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. <sup>૨૧</sup> સુખદુઃખની (ભાવિ) દશાથી થતી ચિંતાને છોડી-દઈ, મત્સરરહિત થઈ અને સ્વસ્થતાનું અવલંબન કરી આપણે સ્વસ્વરૂપમાં જ રહીએ. <sup>૨૨</sup>

એ પ્રમાણે મહામનોહર એ બન્ને પૂર્વદંપતીનો કથાઓનો આલાપ થતો હતો, તેટલામાં (ધણેખરો દિવસ જતો રહેવાથી) થોડો જ દિવસ બાકી રહ્યો. <sup>૨૩</sup> પછી કાર્યોમાં મહાકુશળ અને (રતિસુખ માટે) ઉત્કંઠાવાળાં હોવા છતાં પણ અંદર વાસના નહિ હોવાને લીધે ઉત્કંઠા વિનાનાં એ ઉત્તમ દંપતીએ, ત્યાંથી ભીડી યથાપ્રાપ્ત દિવસકૃત્ય (સાધ્યસંધ્યા આદિ) કયું. <sup>૨૪</sup> સ્વર્ગની સિદ્ધિઓનો અનાદર કરી પૂર્ણ ચિત્તવાળાં એ બન્ને જણાં ત્યાં રહ્યાં અને એક જ શયનમાં, એ બન્ને જીવન્મુક્ત દંપતીની એ રાત્રિ આતુરતાવાળી તે તે (મનોહર) ચેષ્ટાઓથી જતી રહી. <sup>૨૫</sup> પોતાની મેળે જ પરસ્પર અતુલ્ય થવાથી સિદ્ધ થયેલ ભોગ અને મોક્ષ, એ બન્નેના સુખનું પ્રણયનાં વાક્યો અને વિલાસો સહિત વર્ણન કરનારાં, ઉત્તમ અને વિવેકી એ બન્ને દંપતીની બુદ્ધિને વધારતી એ રાત્રિ ધણી લાંબી હોવા છતાં એક મુકૂર્તની પેઠે, જરા વારમાં જ જતી જ રહી. <sup>૨૬</sup>

તદ્ભોગમોક્ષસુખસુખમયોઃ સ્વયં સમાશંસતોઃ  
પ્રણયવાક્યવિલાસમર્મમ્ । ઉત્કંઠતાં પ્રણયિનો-  
ર્ધિયમાનયંતી દીર્ઘા મુદ્ધર્ત્વદસૌ રજની જગામ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાપ્રકટીકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૯ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧૦ મો

શિખિધ્વજનું રાજ્ય અને ચૂડાલા-  
ની વિદેહસુક્રિત

॥ શિખિધ્વજ ઉવાચ ॥

તતઃ સમુદિતે દ્યૌર્વે વિતમસ્વંચરે સ્થિતે ।

સમુદ્રકાદિવ જગન્મળૌ તસ્મિન્ વિનિર્ગતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ત્યાર પછી કેમ બલે  
સંપુટમાંથી કાઢી જગતને પ્રકાશ આપનારો  
મણિ જ બહાર નીકળ્યો હોય, તેમ ભગવાન  
સૂર્યનારાયણ અંધકારરહિત આકાશમાં જ્યારે  
ઉદય પામી પ્રકાશી રહ્યા હતા અને આબુ-  
બાબુમાં રાતાં થઈ ગયેલાં (મનુષ્યોનાં)  
નેત્રોની પેઠે કમળસમૂહ ખીલતો હતો; તથા  
લોકો જમ પોતપોતાના બ્યવહારમાં લાગી  
ગયા, તેમ સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પણ જ્યારે  
જોતરફ ફેલાયાં, ત્યારે એ બન્ને સુંદર દંપતી  
જોડી સંધ્યા આદિ સધળો નિત્યક્રમ કરી લઈ,  
સુવર્ણની શુક્રાની અંદર ડામળ અને લીસાં  
પત્રનાં બનાવેલાં આસન ઉપર બેઠાં. પછી  
મનોહર ચૂડાલા ત્યાંથી જોલી થઈ, પોતાની  
પાસે રહેલા સાત સમુદ્રના જળથી ભરેલા કુંભને,  
રાજ્યાભિષેક કરવા માટે કંદેષ્યો અને તે મંગળ  
કુંભ વડે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી રહેલા  
પોતાના પતિને, એકાંતમાં, એ પત્ની ચૂડાલાએ  
પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. ડામળ  
અંગવાળી અને દેવતાના જેવી રૂપવતી ચૂડા-  
લાએ સંકટપ્રમાત્ર વડે પ્રાપ્ત થયેલા સુવર્ણના  
સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને અભિષેક કરાયેલા  
રાજાને, કહ્યું કે, 'હે પ્રિય પતિ! કેવળ ઋષિ

લોકોને યોગ્ય, આ શાંત તેજને હવે છાડી દઈ  
આઠ લોકપાલોના તેજને આપ ધારણ કરવા  
યોગ્ય છો.' ચૂડાલાના કહેવાથી મનમાં શિખિ-  
ધ્વજરાજ 'મહે હું તેમજ કરું છું' એમ બોલ-  
તાં તે શિખિધ્વજ મહારાજપણાને પ્રાપ્ત થયો.  
પછી પ્રતિહારીના સ્થાનમાં રહેલી માનવતી  
ચૂડાલાને 'આજે હું તને દેવીના સ્થાનમાં અભિ-  
ષેક કરી, મુખ્ય પટરાણી બનાવું છું' એમ કહી  
તળાવમાં સ્નાન કરાવી મહારાણી (પટરાણીના)  
પદ ઉપર તેનો અભિષેક કરી રાજ્ય પોતાની  
પ્રિયાને કહ્યું કે, 'હે કમળપત્રના જેવાં સુંદર  
નેત્રવાળી પ્રિયા! (તું) યોગસિદ્ધિ વડે સત્પસંક-  
દપ (હોવાથી) ક્ષણમાત્રમાં તારા સંકટપથી  
ઉત્પન્ન થયેલ (આબુપણ, અલંકાર, રત્ન, અસ્ત્ર  
આદિ) મહાવૈભવવાળા જમરા સૈન્યને ભેટું  
કરવાને તું યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય-  
પતિનાં વચન સાંભળી શ્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ચૂડાલાએ  
જમ વર્ષાઋતુ મેધને ઉત્પન્ન કરે, તેમ અનેક  
યોદ્ધાવાળા સૈન્યને (સંકટપ વડે) ઉત્પન્ન કર્યું.  
ઘોડાઓ અને હાથીઓથી ઘેરાયેલું, પતાકાઓ  
વડે આકાશને ભરી દેતું, વનભૂમિમાં બધે પથ-  
રાયેલું, ચૂદંગ વાદિત આદિના ચબ્દો વડે પવ-  
તની શુક્રાના અંદરના ગહન ભાગમાં પ્રતિધ્વનિ  
(પડછંદાને) ઉત્પન્ન કરતું, સુકુટમાં રહેલાં રત્નો-  
ના મોટા પ્રકાશથી અંધકારરૂપી પડદાને ખસેડી  
નાખતાર એ સૈન્ય તે બન્નેએ ભેટું. અને  
તેની અંદર રાજા અને રાણી એ બન્ને દંપતીએ  
ખીજ રાજ્યોના મંડળ વડે વીંટાયેલા અને  
આનંદ પામેલા સામંતોએ રક્ષા કરાયેલા ઉત્તમ  
ગંધર્વી\* ઉપર સવારી કરી. ત્યારપછી મહા-  
બળવાન, પાયદળથી અને રથોથી પૂર્ણ રીતે  
ભરેલા, પોતાના સૈન્યને ચલાવનારો, પવંતોને  
પણ હજારો દે તેવી પ્રબળ સેનાવાળો એ શિખિ-

આ એકસોઠસમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજ અને  
ચૂડાલારાણી એ બન્ને સંકટપ્રમાત્રથી થયેલ સૈન્યને  
સાથે લઈ પોતાના સહેરમાં જશે અને ત્યાં યજ્ઞ કાળ  
સુધી રાજ્ય કરી પછી વિદેહસુક્રિત યશે, એ વાત કહે-  
વામાં આવશે.

\* જે હાથીના મદને મધ ખીળ હાથીએ સહન  
ન કરી શકે તે ગંધર્વી અથવા ગંધર્વ કહેવાય છે.

ધ્વજરાજા જેમ જાણે પૃથ્વીમાંથી જીડેલા પવનના  
અપાઠથી પૃથ્વીને અને પર્વતને ભેદી નાખતો  
હોય, તેમ પોતાની પ્રિય પટરાણી ચૂડાલાસહિત  
વનમાંથી બહાર નીકળ્યો. <sup>૧૬, ૧૭</sup> મહેન્દ્રાચળથી  
આલેલો એ રાજા રસ્તામાં પર્વતોને, દેશોને,  
ગામડાંઓને અને જંગલોને જોતો જોતો, તથા  
પોતાની પ્રિયાને પોતાના પ્રથમના (તેતે દેશે  
સાથે થયેલા) સર્વ વૃત્તાંતને જણાવતો, થોડા  
વખતમાં જ સ્વર્ગના જીવી મહારમણીય પોતાની  
નગરી પાસે આવી પહોંચ્યો. <sup>૧૮, ૧૯</sup> ત્યાં તે રાજા-  
ના સામ તો જોયો (જોયોને પોતાના બુદ્ધ બુદ્ધ  
દેશના અધિપતિપણા ઉપર નીમ્યા હતા તેઓ)  
આદરપૂર્વક રાજાના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા  
હતા, તેઓ જયજયકારના શબ્દ વડે રાજાના  
આવવાની ખબર થતાં સામૈયુ કરવાને સામા  
બહાર નીકળ્યા. <sup>૨૦</sup> પછી (લેગાં થઈ જતાં) એક-  
તાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં અને મૃદગ વાદિન આદિ-  
ના જાગ્યા શબ્દો વડે શોભાવાળાં એ ખને સૈન્યોની  
સાથે એ રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. <sup>૨૧</sup> શહેર-  
ની સ્ત્રીઓએ અક્ષત અને પુષ્પાંજલિઓથી  
વધાવેલો રાજા, એક પછી બીજાં એમ એકબીજા-  
ની શોભાથી ચડિયાતાં લાગતાં ખજરને જોતો  
જોતો પતાકા અને ધ્વજોથી સુશોભિત,  
(મોતીઓના ચોક પૂરવાથી) મોતીઓના સમૂ-  
હો વડે મનોહર, નૃત્ય કરતી તથા ગાયન કરતી  
ધારાંગનાઓથી રમણીય અને કૈલાસની પેટે  
પોતાના સ્થાનમાં જ અચળ થઈ રહેલા પોતાના  
ગૃહમાં એટલે દરબારગઢમાં પેઠો. એ દરબારગઢમાં  
રાજાને થોડા (હાં, દૂર્વો, અક્ષત, શંખ, વીણા,  
છત્ર, ચામર આદિ) અનેક જાતના મંગળ પદાર્થો  
રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જઈ નમ્રતાવાળા  
સર્વ કારભારીમંડળ વગેરેનું તેણે સારી રીતે  
સન્માન કર્યું. <sup>૨૨-૨૪</sup> સાત દિવસ સુધી રાજાએ  
પોતાના શહેરમાં અત્યંત મોટો ઉત્સવ કર્યો  
અને પોતે અંતઃપુરમાં રહી પોતાનાં રાજકાર્યો

કર્યા. <sup>૨૫</sup> હે રામચંદ્રજી ! એ રાજા દશહજાર વર્ષ  
સુધી ભૂતળમાં રાજ્ય કરી ચૂડાલાની સાથે જ  
દેહધારણથી વિરામ પામ્યો. (વિદેહચુક્રિતાના  
મુખને પ્રાપ્ત થયો). <sup>૨૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! એ રીતે  
દેહ આદિમાં જને દોષદષ્ટિ છે, તેને લીધે સ્નેહ  
રહિત એ મહાપુત્રિશાળી રાજા સ્નેહ વિનાના  
(તેલ વગરના) દીવાની પેટે દેહનો ત્યાગ કરી  
પૂનર્જન્મ નહિ થવા માટે નિર્વાણને પામી ગયો.  
દશહજાર વર્ષ સુધી સમદષ્ટિપણાથી ચૂડાલા  
સહિત પોતાનાં રાજ્યમાં રમણું કરી તે નિર્વાણ-  
પદને પામ્યો. (વિદેહચુક્રિત થયો). <sup>૨૭, ૨૮</sup> ભયથી  
અને ખેદથી રહિત થઈ ગયેલા, અભિમાન અને  
મત્સર વિનાના, પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) સ્વાભા-  
વિક, કાર્યોને આચરનારા, ભોગવી લીધેલા ભોગો  
વિષે વિરક્ત બુદ્ધિવાળા એ આર્ય રાજાએ સર્વમાં  
સમાનબુદ્ધિ રાખી (જ્ઞાન વડે) મૃત્યુને જીતી લઈ  
દશ હજાર વર્ષ સુધી એકછત્રે રાજ્ય કર્યું. <sup>૨૯</sup> ઘણા  
લાંબા કાળ સુધી સર્વ રાજાઓના શિરોમણિરૂપે  
રહી પૃથ્વીમાં અનેક ભોગોને ભોગવી લઈ દેવળ  
સત્તામાત્ર રૂપે બાધી રહેલો એ રાજા જરા-  
મરણથી રહિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.  
હે રામચંદ્રજી ! એવી જ રીતે તમે પણ પ્રારબ્ધ-  
યાગે આવી પડેલા ચાલુ વ્યવહારોને નિર્ભાવી,  
શોકરહિતપણાથી સમાધિમાં રહો કિંવા પોતાની  
મેળે જ બળાત્કારથી ચિત્તને રાષ્ટ્રી ભોગ અને  
ભોક્ષ આદિની લક્ષ્મીનો (સાક્ષીરૂપે) અનુભવ  
કરીને સ્વસ્થ થાઓ. <sup>૩૦</sup>

શુચ્વ મોગાનનેકાન્શુવિ સકલમહીપાલ-  
ચૂડામણિત્વે સ્થિત્વા વૈ દીર્ઘકાલં પરમમૃતપદં  
પ્રાપ્તવાન્સત્ત્વશેષઃ । एवं रामगतं त्वं प्रकृतमनु-  
सरन् कार्यजातं विशोकस्तिष्ठोच्छिष्ट स्वयं वा  
प्रसभमनुभवन्भोगोभोक्षादिलक्ष्मीः ॥ ૩૦ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિષિદશનિર્વાણ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૧૦ એ સમાપ્ત



# ઠ સર્ગ ૧૧૧ મો\* ૭

## કથોપાખ્યાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतच्चे सर्वमाख्यातं शिषिष्वजकथानकं ।

अनेन गच्छन्मार्गेण न कदाचन खिद्यसे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-ઉપર પ્રમાણેની શિષિ-  
ધ્વજ રાજની સર્વ કથા મેં તમને કહી. એ  
માર્ગે ચાલવાથી તમે કદી પણ ખેદને પ્રાપ્ત થશો  
નહિ.<sup>૧</sup> રાગદ્વેષનો નાશ કરનારી આ દૃષ્ટિને  
ધારણ કરી, તમે નિત્ય આસક્તિ વગરની (વેરા-  
અવાળી) બુદ્ધિ વડે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરો.<sup>૨</sup>  
હે રામચંદ્રજી! જમ શિષિધ્વજ (ભોગ અને  
ભોક્ષ બન્નેનો અનુભવ કરતાં) રાખ્ય ક્યું, તેમ  
તમે પણ રાખ્યમાં વ્યવહાર કરતાં ભોગ અને  
ભોક્ષ એ બન્નેને સારી રીતે મેળવો.<sup>૩</sup> હે રામ-  
ચંદ્રજી! બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય શિષિધ્વજના  
સર્વ (ત્યાગના) કમ વડે જ રીતે બોધને પ્રાપ્ત  
થયો, તે રીતે તમે પણ બોધ મેળવો.<sup>૪</sup>

રામ ઓલ્યા:-હે મહારાજ! મહાસમર્થ  
અશ્વથામા બૃહસ્પતિનો કય જ રીતે જ્ઞાનને  
પ્રાપ્ત થયો, તે આપ સંક્ષેપથી મને કહો.<sup>૫</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે મહારાજ રામચંદ્રજી!  
પોતાની વિદ્યાથી અત્યંત શોભતા દેવતાઓના  
શુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય, શિષિધ્વજરાજની  
પેઠેજ પરમ બોધને પ્રાપ્ત થયો હતો, એ કથા  
તમે સાંભળો.<sup>૬</sup> (યૌવનની શરૂઆતમાં) સંસાર-  
ને તરી જવાને ઇચ્છનાર શબ્દ અને તેના  
અર્થને સમજી શકે તેવા કયે બૃહસ્પતિને (નીચે  
પ્રમાણે) કહ્યું.<sup>૭</sup>

કય ઓલ્યા:-હે સર્વ ધર્મને જાણનાર ભગ-

વન! હે મહારાજ! જીવજીવ (વાસનામય) તંતુ  
વડે બંધાયેલો મનુષ્ય આ સંસારરૂપી પાંજરા-  
માંથી શી રીતે બહાર નીકળી શકે? એ આપ કહે.

બૃહસ્પતિ ઓલ્યા:-હે પુત્ર! જે સાચા  
વેરાળ્યથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો  
પણ જેને ચિત્તમાં ખેદ થાય નહિ તે આ સંસાર-  
સાગરને તરી જાય છે.<sup>૮</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે પિતાનાં પરમ-  
પવિત્ર વચન સાંભળી કય સર્વનો ત્યાગ કરી  
એકાંત વનમાં ચાલ્યો ગયો.<sup>૯</sup> બૃહસ્પતિને તેના  
જવાથી કશો શોક થયો નહિ; કેમકે મહાન  
પુરુષો સયોગ અને વિયોગના સંબંધમાં મેરુના  
જવું દૃઢ અને મોટું મન રાખનારા (હર્ષશોક  
રહિત) હોય છે.<sup>૧૦</sup> હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી!  
પછી આઠ વર્ષ જતાં રહ્યા બાદ ઠાઈ મોટા  
જગલમાં કય ફરી વાર પોતાના પિતા બૃહસ્પ-  
તિની પાસે આવ્યો.<sup>૧૧</sup> પોતાના પિતાનું પૂજન  
કરી અભિવંદન કરી રહ્યા બાદ પુત્રને (કયને)  
આલિંગન કરી રહેલા એ બૃહસ્પતિને મનોહર  
વાણી વડે ફરીથી કયે (આ પ્રમાણે) પૂછ્યું.<sup>૧૨</sup>

કય ઓલ્યા:-હે પ્રિય પિતાજી! આજ  
મને સર્વ ત્યાગ કર્યે આઠ વર્ષ થયાં, તો પણ  
સ્તુતિપાત્ર શાંતિને હું મેળવી શક્યો નથી.<sup>૧૩</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે તે અરણ્યની  
અંદર કય (પિતા પ્રત્યે) દુ ખી વચનો કહેતો  
હતો, તેટલામાં તો 'તું સર્વનો ત્યાગ કર' એમ  
કહી બૃહસ્પતિ આકાશ તરફ ચાલ્યા ગયા.<sup>૧૪</sup>  
બૃહસ્પતિ જતા રહ્યા પછી કયે પોતાના દેહ  
ઉપરથી વલ્કલ આદિનો પણ ત્યાગ કરી દીધો  
અને ચંદ્રમા, વાદળાં, સૂર્ય તથા તારાઓ વિનાના  
શરદઋતુના આકાશ જેવો (દિગંબર) થઈ રહ્યો.  
તે દિગંબર બની ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી  
બચવા ઠાઈ પર્વતની ચુકામાં રહેતો હતો. તેણે  
પોતે એકલાએ જ શરીરને શાંત અને શાન્તપણે  
ધારણ કરી રાખી આસોષ્વાસ લેતાં દિવાઓના

\* આ એકસોઅગિયારમા-સર્ગમાં-રાણી ચંદ્રા-  
લાએ જેમ રામનું સર્વસ્વ છોડાવ્યું હતું, તેમ કયને  
પિતા કયના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરાવશે અને અ તે  
અહંકારનો ત્યાગ થયેથી કય પૂર્ણચિતિવાળો થશે,  
એ વર્ણન કરવામાં આવશે.

અંતઃકામોર્મા કરવા માંડ્યું. એ રીતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી, એ ક્ય પાછો ઉદાસીન ચિત્તે (કાઈ જંગલની અંદર) એ જ પોતાના પિતા અને ગુરુ બૃહસ્પતિને મળ્યો. ભક્તિ વડે સર્વ પૂજનો ક્રમ પૂરો કરી લઈ પુત્રને (પોતાને) આલિંગન કરી રહેલા પોતાના પિતાને ખેદથી ગદ્ગદ થઈ ગયેલી વાણી વડે ક્યે ફરી વાર પૂછ્યું. ૧૧-૧૯

ક્ય બોલ્યો:-હે પિતાજી ! મેં સર્વ કથા અને વૈષ્ણવતા (કમંડલુ, દર્ભાસન, યુગચમ) આદિનો પણ ત્યાગ કર્યો; તથાપિ હજી મને પોતાના પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, માટે હવે હું શું કરું? ૨૦

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:-હે પુત્ર ! ચિત્ત જ સર્વ પદથી કહેવામાં આવે છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી તું અપૂર્વ શોભાવાળો થઈશ. સર્વવિદ્યા પુરુષોએ ચિત્તનો ત્યાગ એ જ સર્વ ત્યાગ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણેલ છે. ૨૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બૃહસ્પતિ એ પ્રમાણે પુત્રને કહી વેગ વડે આકાશ તરફ જઈ્યા અને ક્યે કાંઈ જાતનો બુદ્ધિમાં ખેદ લાગ્યા વિના ત્યાગ કરવા સારુ ચિત્તને શોધવા માંડ્યું. ૨૨ જ્યારે જંગલમાં (બહુ) વિચાર કરતાં છતાં પણ એ ક્ય ચિત્તને જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે બુદ્ધિ વડે તેણે પોતાના પિતાજીનું ચિત્તન ક્યું અને ત્યાં (પિતાજી પાસે) જવાનું ધાયું. 'હેહ આદિ પદાર્થોનો સમૂહ કાંઈ ચિત્ત શબ્દથી કહેવાતો નથી, તેમ એ દેહાદિક શું ચિત્તનું છે અથવા તો ચિત્ત પોતે જ ક્યાં છે? આવા સંદેહને લીધે નિરપરાધી એ દેહાદિનો હું શા માટે વૃથા ત્યાગ કરું? ૨૩, ૨૪ ચિત્તરૂપી મહાશયને ઝોળખવા માટે હું પાછો પિતાજી પાસે જઈ અને તેને (ચિત્તને) ઝોળખી લઈ તત્કાળ એ ચિત્તનો ત્યાગ કરું તથા સંતાપરહિત (શાંતિવાળો) થઈને રહું.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે વિચાર કરી ક્ય સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો અને બૃહસ્પતિ પાસે જઈ

રનેહપૂર્વક વંદન કરી પ્રણામ કર્યા તથા બૃહસ્પતિને એકાંતમાં પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ ! ચિત્ત શું છે? તે આપ કહો. એ ચિત્તનું સ્વરૂપ (કૃપા કરી) આપ મને જાતવો, કે જથી હું તેનો ત્યાગ કરું.' ૨૫-૨૭

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:-ચિત્તના સ્વરૂપને જાણનારા (વિવેચી) પુરુષો પોતાના અહંકારને જ ચિત્ત કહે છે. મનુષ્યની અંદર 'હું' એવો જ ભાવ રહ્યો છે, તે (અહંકાર) જ ચિત્ત કહેવાય છે.

ક્ય બોલ્યો:-હે મહાબુદ્ધિમાન પિતા ! હે તેનીસ કરોડ દેવસમૂહના ગુરુ મહારાજ ! અહંકાર જ ચિત્ત એમ શી રીતે છે? તે આપ મને કહો. હું એમ માનું છું કે, એ ચિત્તનો ત્યાગ થવો (બહુ) દુષ્કર છે અને સિદ્ધ થતો નથી. હે યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (પિતાજી) ! એ ચિત્તનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકાય છે? ૨૮-૩૦

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:-પુષ્પને તોડવા કરતાં અને નેત્રને મીંચવા કરતાં પણ અહંકારનો ત્યાગ બહુ જ સહેલો છે, તેમાં જરા પણ ક્લેશ નથી. હે પુત્ર ! જે રીતે એ સિદ્ધ થાય છે તે હું કહું છું, તે તું શ્રવણ કર. જે વસ્તુ માત્ર અજ્ઞાનથી જ સિદ્ધ હોય, તે જ્ઞાન થયાથી નાશ પામી જાય છે. હે પુત્ર ! ખરી વસ્તુનો વિચાર કરતાં મિથ્યા થયેલા બ્રમની જન્મ અહંકાર જ નથી અને તે મિથ્યા છતાં ખાળકે કલ્પી લીધેલાં વેતાલની પેઠે ક્રમ જાણે સત્ય હોય, તેમ (અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં) થઈ રહ્યો છે. ૩૧-૩૩ જન્મ રજ્જુમાં સપાંપણ અને ઝાંઝવાના જળમાં જળની બુદ્ધિ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે. ૩૪ જન્મ ચંદ્રમાં દિવ્ય (બેપણું) મિથ્યા છતાં બ્રાંતિથી ભાસે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર બ્રાંતિ વડે જ સ્ફુરે છે. તે સત્ય નથી તેમ સદસત્ (સાચો અને ખોટો બને વિરુદ્ધ ધર્મવાળો) પણ નથી અને પ્રતીતિમાં આવતો દેવાથી સંસલાતા યંગી

જન્મ સાવ અસતુ છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી.<sup>૩૫</sup> કેવળ અનાદિ, અનંત, સર્વને સાક્ષી-રૂપે જાણનાર, આકાશથી પણ અતિ નિર્મળ, જેની અંદર કોઈ પણ જાતનો મેલ રહ્યો નથી એવું શુદ્ધ, સર્વ મનુષ્યોમાં સર્વ ઠેકાણે રહેલ, સર્વને પ્રકાશ આપનાર એક ચૈતન્ય માત્ર (બ્રહ્મ) જ છે અને એક તે જ, જેમ સમુદ્રના અચળ તરંગોમાં જળ જ (તરંગરૂપે) જોવામાં આવે, તેમ સર્વરૂપે જોવામાં આવે છે.<sup>૩૬,૩૭</sup> તેમાં વળી અહંકાર કેવો તથા 'ક્યાથી'ને 'શી' રીતે ઉત્પન્ન થયો ? જળમાં કયે ઠેકાણે સૂષી ધૂળનો ઢગનો ઉત્પન્ન થયો ? અગ્નિથી કયે ઠેકાણે જળનો ઉત્પત્તિ થઈ<sup>૩૮</sup> (એ રીતે અસંખ્યવિત હોવાથી અહંકાર ઉત્પન્ન જ નથી થયો,) માટે હે પ્રિય પુત્ર ! આ દેહાદિક કે જે પિતા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે 'હું છું' એવી પરિમિત (નાના) આકારવાળી, તુચ્છ અને દિશા તથા કાળ એ બંને વડે વૃદ્ધિ અને નાશ આદિ વિકારને પ્રાપ્ત થનારી ખોટી ભ્રાંતિને તું તજી દે<sup>૩૯</sup> દિશા-કાળ આદિ વડે જેને મર્યાદા નથી એવા અનંત, સ્વચ્છ, નિત્યપ્રકાશ, સર્વવ્યાપી, (વ્યવહારદૃષ્ટિથી) સર્વ પદાર્થોને રૂપે ભાસતું અને (પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં) માત્ર અદ્વૈતસ્વરૂપ, નિર્મળ, એક કેવળ ચૈતન્યરૂપ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) જ તું છે.<sup>૪૦</sup> જેમ સર્વ દિશાએ તરફ રહેલાં ક્ષળ, પુષ્પ અને પત્ર, એ સર્વનો કારણરૂપ અને સારરૂપ તો તેની અંદર રહેલો રસ જ છે, તેમ તું જ આ સર્વ જગતના કારણરૂપ અને સારરૂપે સર્વની અંદર સદાકાળ રહેલ છે અને અત્યંત નિર્મળ અનંત ચિદાત્મારૂપ છે. હે કય ! તું કે જે એક, અખંડ, અદ્વૈત અને સત્ય આત્મારૂપ છે, તેને 'આ દેહાદિક હું છું' એવી મર્યાદાવાળો નિશ્ચય વળી કેવો હોય ? ( ન જ હોવા જોઈએ. )<sup>૪૧</sup>

ફલક્રુસમદલાનાં સર્વદિક્સંસ્થિતાનાં રત્ન  
હવ જગતાં ત્વં સંસ્થિતઃ સર્વદૈવ । વિમલતર-  
મો. રા. ૨૦

ચિદાત્મા નિત્યમેવાસનંતઃ ક ઇવ કચ તવાદ-  
નિશ્ચયો માવમૂર્તેઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કયપ્રબોધ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૧૨ મો ~~~~~

મિથ્યાપુરુષતુ આખ્યાન-આકાશરક્ષણ  
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् ।

जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥ ૧૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રીતે પરમ યોગરૂપ સર્વોત્તમ ઉપદેશને પ્રાપ્ત થઈ પછી બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય જીવન્મુક્ત થઈ ગયો હતો.<sup>૧</sup> હે રામ-ચંદ્રજી ! જે રીતે કય મમતા વિનાનો, અહંકાર-રહિત, શાંતબુદ્ધિ અને કામરૂપી ગ્રથિએ જેની કપાઈ ગઈ છે એવો થઈ રહ્યો હતો, તે રીતે તમે પણ વિકાર વિનાના થઈને રહો.<sup>૨</sup> અહંકારને તમે મિથ્યા જ સમજો, તેનો આશ્રય પણ ન કરો અને તેનો ત્યાગ પણ ન કરો. સસવાના શિંગડાનો જેમ જે પદાર્થ હોય જ નહિ; તેને લેવો કે તજી દેવો એ બંને ક્રિયાએ થઈ શક નહિ.<sup>૩</sup> અહંકારનો જ અસંખ્ય સિદ્ધ યાત્રાતાર પછી તમને મરણ અને જન્મનો ભય દયાથી ગ્રહે કેમકે આકાશરૂપી ક્ષેત્રમાં જે વવાયું તેનાં ક્ષળ કાણે લીધાં છે ? (કાઘએ નહિ.)<sup>૪</sup> જેને કોઈ અશ નથી, જે સકલપ્રવિકલ્પથી રહિત છે એવા સર્વભાવરૂપ, સર્વવ્યાપી, પરમાત્મી પણ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ તમે છો.<sup>૫</sup> જેમ જળમાં તરંગ આદિ જળરૂપ છતાં ભિન્ન રૂપે જોવામાં આવે છે અને સુવણમાં ખાલુખંધ આદિ

૪ આ એકસોળારમી સર્ગમાં કયના આખ્યાનથી રામચંદ્રજીને બોધ થયો અને રામચંદ્રજીના પૂજ્યથી મિથ્યાપુરુષતુ આખ્યાન આવશે, કે જેમાં આકાશનું રક્ષણ કર્મની વાત કહેવામાં આવશે.

દાગીના સુવર્ણરૂપ જ હોવા છતાં જુદે રૂપે ભાસે છે, તેમ તમે પણ અહંકારની ભાવનાને લીધે જ (વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપ છતાં) બીજી રીતે (જગત-રૂપે) ભાસો છો.<sup>૧</sup> આ સર્વ જગત માયામય ઇન્દ્રજાળની જેમ માત્ર અજ્ઞાનને લીધે ભારી રહેલ છે; પરંતુ હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જ્ઞાન થતાં એ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે.<sup>૨</sup> કાર્યરૂપે દ્વૈતબુદ્ધિનો અને કારણરૂપે એકત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી તેથી બાકી રહેલ અને બન્નેમાં વ્યાપ્ત કવળ સત્તારૂપ આત્મામાં જ તમે સ્થિર રહી સુખી થાઓ. મિથ્યા પુરુષની જેમ તમે વ્યર્થ દુઃખી થાઓ નહિ.<sup>૩</sup> આ સસાર સંબંધી માયા અતિ દુષ્પાર (અતિ દુઃખ વડે પણ માંડ પાર પાગી શકાય તેવી) છે અને (અજ્ઞાનને લીધે) ચિત્તમાં દબ રીતે ચોટી બેઠેલ છે; તે શરદઋતુથી જેમ ઝાકળ નાશ પામી જાય, તેમ જ્ઞાન ચંતાં નાશ પામી જાય છે.<sup>૪</sup>

રામ બોલ્યા:—જેમ વૃદ્ધિ નહિ થવાની શંકાથી લયલીત થયેલો આતક (દૈવયોગથી) સારી રીતે વૃદ્ધિ થતાં તમ થઈ જાય, તેમ હું આપના આ જ્ઞાનામૃતથી અંદર પરમ દક્ષિને પ્રાપ્ત થયો છું.<sup>૫</sup> કેમ જાણે અમૃત વડે સિંચાયેલો હોઈ, તેમ હું અંદર શીતળતાને પામ્યો છું અને નિરૂપમ (હિરણ્યગર્ભ આદિની) સર્વ સમૃદ્ધિઓની પણ ઉપર (નિરતિશય પર-માન્દમાં) રહ્યો છું.<sup>૬</sup> જેમ તરસ્યો (ચંદ્રને) જોવાને આતુર ચંદાર પક્ષી ચંદ્રનાં કિરણોતું પાન કરતાં દક્ષિ પામતો નથી, તેમ આપ જ (ઉત્તમ) વચ્ચેના બોલો છો, તે સાંભળવામાં હું દક્ષિને પ્રાપ્ત થતો નથી.<sup>૭</sup> હે સમૃથ મહારાજ! જો કે (આપના ઉપદેશામૃતથી) હું તમ છું, તો પણ નીચેનો પ્રશ્ન હું આપને પૂછું છું; કેમકે ગમે તેવો તમ હોય, તો પણ ક્યો પુરુષ પોતે કોઈ વખત ઉપરોગમાં નહિ લીધેલા (પાસે પડેલા) અમૃતરૂપી આસવને ન પીએ? (સર્વ

પીએ.)<sup>૮</sup> હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! આપે જ મિથ્યાપુરુષ એવા નામથી કહ્યું તે શું છે, કે જ મિથ્યાપુરુષે વસ્તુને અવસ્તુરૂપ અને અવસ્તુ-રૂપ આ જગતને વસ્તુરૂપ બનાવી દીધું? તે આપ મને શીઘ્ર કહો.<sup>૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! મિથ્યા-પુરુષનો બોધ થવા માટે એક નીચેની સુદર કથા હું તમને કહું છું; કે જ તત્ત્વવેત્તાઓને હસાવે તેવી છે, તે તમે સાંભળો.<sup>૧૦</sup> હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! બાળકના જેવી કામળ બુદ્ધિ વડે મૂઢ અને કવળ અજ્ઞાનથી જ વીંટાઈ રહેલો કોઈ એક જાણે કે માયાના યત્નથી બનાવ્યો ન હોય તેવો એક પુરુષ છે. તે કોઈ શૂન્ય એકાંત સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને તે આકાશમાંના (બ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા) અનેક વિચિત્ર રંગોની પેઠે અને મરુભૂમિમાં (બ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં) ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે મિથ્યારૂપે તે શૂન્ય સ્થાનમાં જ રહે છે.<sup>૧૧</sup> જો કેકાણે મિથ્યાપુરુષના વિના બીજું કશું છે નહિ અને જે કોઈ છે, તે મિથ્યાપુરુષથી જુદું ન હોવાથી તેરૂપ જ છે; તથા જે કોઈ એ જુદું દેખે છે, તે (પોતાના રૂપ જ છતાં) બ્રાંતિ વડે મિથ્યા આંભાસરૂપે જ છે; પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મિથ્યાપુરુષ સાચી વાત દેખી શકતો નથી.<sup>૧૨</sup> એ મિથ્યાપુરુષ જ્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેને 'હું આકાશનો છું, આકાશ-રૂપ છું અને આકાશ મારું' છે તેથી એ આકાશની (કોઈ ઉપાધિ વડે બાંધી લઈ) હું 'રક્ષા કરું' એવો એણે પાંદો નિર્ણય કર્યો.<sup>૧૩</sup> પોતાને પ્રિય એવા આકાશને 'હું કોઈ ઉપાધિમાં (ઘટ-મકાદિકમાં) સ્થાપન કરી પોતાની મેળે જ તેની આદરથી રક્ષા કરું' એમ વિચાર કરી એ મિથ્યા-પુરુષે આકાશની રક્ષા કરવા માટે એક ધર બનાવ્યું;<sup>૧૪</sup> અને તેની અંદરના ભાગમાં 'મેં આકાશની રક્ષા કરી છે તથા આ આટલું આકાશ મારું છે' એવું તેણે અભિમાન બાંધ્યું.

હે રામચંદ્રજી! પછી તે ધરના આકાશથી જ એ સંતુષ્ટ થયો હતો; <sup>૨૧</sup> પરંતુ જમ શરદઋતુ બેસતાં વરસાદ નાશ પામી જાય અને પવન વડે જમ તરંગ નાશ પામી જાય, તેમ કાળે કરીને તે મિથ્યાપુરુષનું એ ધર પડી ગયું. <sup>૨૨</sup> 'હે ધરના આકાશ! તું નષ્ટ થઈ ગયું? તું કાણ વારમાં ક્યાં જેતું રહ્યું? મહાખેદની વાત છે કે, તું સ્વચ્છ છતાં બસ થઈ ગયું!' આ રીતે એ આકાશનો તેણે શોક કરવા માંડ્યો. <sup>૨૩</sup> એ રીતે અનેક પ્રકારે શોક કરી, એ હૃદયુદ્ધિવાળા અજ્ઞાનીએ ફરી તે જ ઠેકાણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે ફૂવો બનાવ્યો અને એ ફૂવાના આકાશમાં 'તે મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો. <sup>૨૪</sup> પછી સમય જતાં તેનો એ ફૂવો પણ ધૂળ-માટી આદિથી પુરાઈ ગયો. ધૂળ-માટીથી પુરાઈ જ્યારે તેનો ફૂવો નાશ પામ્યો, ત્યારે એ મિથ્યાપુરુષ શોકમાં ડૂબી ગયો. <sup>૨૫</sup> ફૂવાના આકાશ માટે ધણો ધણો શોક કરી તેણે તરત એક કુંભ (ધડો) બનાવ્યો અને 'એ ધડાતું આકાશ મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવામાં સાવચેત રહી તેથી જ (મન વડે) પરમ સુખને તે પ્રાપ્ત થયો. <sup>૨૬</sup> હે રામચંદ્રજી! કાળે તેના એ કુંભનો પણ નાશ કરી દીધો; કેમકે ડુબોંગી પુરુષ જે દિશા તરફ જાય તે દિશામાં (પોતાના કુંભાગ્યના યોગથી) નાશને (દુર્દશાને) પ્રાપ્ત થાય છે. <sup>૨૭</sup> પછી તેણે ધડાના આકાશ માટે કેટલોક (શોકપૂર્વક) પ્રલાપ કર્યા પછી, આકાશની રક્ષા કરવા માટે પ્રથમનો પ્રમાણે જ એક કુંડ બનાવ્યો અને તેમાં મમત્વ બાંધી એ કુંડના આકાશની રક્ષા કરતો હતો. <sup>૨૮</sup> એ મિથ્યાપુરુષનો તે કુંડ પણ કાઈ કાળે જમ બંધારું તેજથી નાશ પામી જાય, તેમ નાશ પામી ગયો, તેથી તેણે કુંડના આકાશનો શોક કરવા માંડ્યો. <sup>૨૯</sup> કુંડના આકાશનો શોક કરી રહ્યા પછી આકાશની રક્ષાને માટે તેણે ચારે દિશાઓમાં સમાના આકારનાં ધરો-

વાળું એક મોટું સમાગૃહ બનાવ્યું અને તે સમામંડપની રક્ષા કરવામાં પોતાનું મન પરાવી તે રૂપે જાણે ન થયો હોય તેમ તે રહેતો હતો. <sup>૩૦</sup> જમ જૂનાં પાંદડાંને વાયુ ધસડી જાય, તેમ સર્વ પ્રજાને ગળી જનારા કાળે તેનું એ સમાગૃહ પણ નષ્ટ કરી દીધું; તેથી એ મિથ્યાપુરુષ ખૂબ જ શોક કરવા લાગ્યો. <sup>૩૧</sup> ચારે દિશાઓમાં સમાના આકારનાં ધરોવાળા એ મોટા સમાગૃહનો શોક કર્યા પછી, તેણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે વાદળાંના જેવા આકારવાળી એક કાઠી બનાવી ને તે કાઠીના આકાશમાં મમતા બાંધી તેની રક્ષા કરવા માંડી. <sup>૩૨</sup> વાયુ જમ વાદળાંને ખેંચી જાય, તેમ તેની એ (ધાન્ય રાખવાની) કાઠી પણ તત્કાળ કાળે હરી લીધી. આથી તેના નાશથી થયેલા શોક વડે એ મિથ્યાપુરુષને ઘણો જ સંતાપ થયો. <sup>૩૩</sup> એ પ્રમાણે ધર, ચતુશાળ (ચાર શાળાઓવાળું મોટું સમાગૃહ), કુંભ, કુંડ અને કાઠી, એ વગેરેથી (હાથવોય કરતાં) એ મિથ્યાપુરુષનો આ અનંત કાળ ચાલ્યો જાય છે. <sup>૩૪</sup> એ રીતે (માયા વડે) પરાધીન એ મિથ્યાપુરુષ ધર વડે અને જમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા ફૂવા, ધડો આદિ ઉપાધિ વડે તે તે પદાર્થની અદર આકાશને 'આ મારું છે' એવી મમતાથી તેનું રક્ષણ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. વળી તે તે (ગૃહ, ફૂપ, કુંભ આદિ) પદાર્થોનું નિર્માણ કરવું, રક્ષા કરવી તથા પાછો તેનો વિનાશ થયો-એ બંધનમાં અભિમાનને લીધે મૂઠ બની જઈ એ મિથ્યાપુરુષ અતિ ઘાટાં બીજાં દુઃખોથી પણ વિશેષ દૃઢ (ઘાટા) એવા દુઃખસમુદાયને પ્રાપ્ત થાય છે અને પાંછો (દેવયોગથી) એ દુઃખમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. <sup>૩૫</sup>

एवं स्थितः स विवशो गगनं गृह्णायां गृह-  
न्यूहेण-गहनेन किलात्मबुद्ध्या। दुःखांतराद्-  
घनतराद्बुधनदुःखज्जलमायाति याति च गता-  
गति संगमूढः ॥ ३५ ॥

## સર્ગ ૧૧૩ મો

મિથ્યાપુરુષના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ રામ ઉવાચ ॥

મિથ્યાનરપ્રસંગેન કિં માયાપુરુષઃ પ્રભો ।

કથિતોઽયં ત્વયા વ્યોમરક્ષણં ચ કિમુચ્યતે ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે મહાસમર્થ મહારાજ !

આપે મિથ્યાપુરુષના પ્રસંગથી જે માયાપુરુષ કહ્યો, તે શા અભિપ્રાયથી કહ્યો અને આકાશનું રક્ષણ કહ્યું તે પણ શા અભિપ્રાયથી કહ્યું તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચદ્રજી ! જે મેં તમને હમણાં કથા કહી તે મિથ્યાપુરુષનું વૃત્તાંત બરાબર રીતે હું તમને સ્પષ્ટ કરી બતાવુ છું, તમે તે સાંભળો.<sup>૧,૨</sup> હે રામચદ્રજી ! જેમ આકાશ કાંઈ પણ નથી પરંતુ તે એકલી ખાલી જગા છે, તેમ માયા પણ કાંઈ નથી પરંતુ તેમાં જે અહ-કાર થાય છે તેજ પેલો માયારૂપી યત્રને ખૂનાવેલો મિથ્યાપુરુષ સમજવો.<sup>૩</sup> હે સુશીલ રામ ચદ્રજી ! માયારૂપી આકાશની અંદર આ સર્વ જગત રહેલ છે. તે જગત સ સારના આરંભમાં અત વિનાશુ, બહુ અને ખાલી કલ્પેલુ જણો.<sup>૪</sup> એ માયાકાશની અંદર અધિષ્ઠાનરૂપે દુર્લભ રીતે અને (દુ ખ વડે માંડ જણી શકાય તે રીતે) બ્રહ્મા જ રહેલુ હોય છે. પછી એ માયારૂપ આકાશમાંથી જેમ આકાશમાંથી પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય અને પવનમાંથી જેમ પહેલી ગતિ પ્રગટ થાય, તેમ પ્રથમ અહકાર ઉત્પન્ન થાય છે.<sup>૫</sup> એ અહકાર આત્મા છતાં આત્મારૂપે બની જઈ આકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામી, (અનેક જાતની કલ્પનાઓ વડે) સાર-નરસુ આદિ કલ્પી લે છે અને પછી પોતે જ કલ્પી લીધેવ 'હું' એવા પોતાના નામ વડે ઇષ્ટ એટલે ઇચ્છેલી વસ્તુને મેળવવા અને અનિષ્ટ

એટલે અપ્રિય વસ્તુ દૂર કરવા તે યત્ન કરે છે.<sup>૬</sup> પોતે આત્મા છતાં કૃત્ત એક આત્માની (પોતાની) રક્ષા કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાન થઈ, ધારણ કરેલા દેહનો નાશ થઈ જાય તો પણ પોતે વ્યાકુળ બની જઈ કમવાસના આદિને અનુસારે બીજા અનેક પ્રકારના દેહોને કલ્પી લે છે.<sup>૭</sup> એ અહકાર જ માયાપુરુષ અને મિથ્યાપુરુષ, એ બન્ને નામથી કહેવામાં આવ્યો છે. તે (વસ્તુતઃ) અસત્ય છતાં વૃથા, માત્ર માયા વડે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે.<sup>૮</sup> દ્રુપ, કુડ, ચતુ શાલ અને કુંભ આદિરૂપે કહેવામાં આવેલા અનેક દેહોને તે કલ્પી લઈ (તેની રક્ષા કરતાં) 'મેં આત્માની રક્ષા કરી છે' એમ દેહની મર્યાદામાં રહેલા માયામય આકાશરૂપ આત્મામાં તે લાવના કં છે.<sup>૯</sup> હે રામચદ્રજી ! હું તમને એ અહકારન નામો કહું તે તમે સાંભળો. એ નામો જગતને આ કારે દેખાતા પોતાના વિદ્યાસોથી આત્માને મોત પમાડી દે છે.<sup>૧૦</sup> જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, માયા પ્રકૃતિ, સકલ્પ, કલના, કાળ અને કળા ઇત્યાદિ નામો અહકારના જ પ્રસિદ્ધ છે, અને બીજા પણ કલ્પના પ્રમાણે એડેલા અર્થનાળાં અનેક નામે વડે એ અહકાર હંબરોરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે એ અહકારે પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર પોતાની મેળે જ અસંત લાંબા સત્ય આકાશને કલ્પી લઈ, તેમાં વાયું આદિ કમ વડે આ જગત વગરબીતે (પાયા વિના) ગર્ધનગરની પેઠે કલ્પી લીધેલ છે અને તેની અંદર એ મિથ્યાપુરુષ મિથ્ય સુખ-દુઃખોને અનુભવ કરી રહ્યો છે. જે મિથ્યાપુરુષ ઘટ આદિ નામરૂપની ઉપાધિમ 'આ મારું છે' એવી શંકા વડે આકાશની રક્ષા કરતો હોતો અને પછી ઘટ આદિ ઉપાધિ દૂર થતાં, તેમાં રહેલા આકાશ આદિનો શોક કરી (અજ્ઞાનને લીધે) દુ ખી થયો, તે રીતે તમે (અજ્ઞાન વડે) કલેશને પ્રાપ્ત થાઓ નહિ.<sup>૧૧-૧૨</sup> જે આત્મા આકાશથી પણ વિસ્તારવાળો, સુદ

૪ આ એકસીતરમા સર્ગમાં મિથ્યાપુરુષ આદિ શબ્દોના અર્થ તથા આખ્યાયિકાનુ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરી બતાવશે.

સૂક્ષ્મ, શિવરૂપ અને પરમ મંગલ છે, તેને કોણ  
લઈ શકે અથવા કોણ રક્ષા કરી શકે ? (કાઈ  
નહિ.)<sup>૧૫</sup> હૃદયદેશમાં રહેનાર ચિદાકાશનું માત્ર  
શરીરરૂપી નિવાસસ્થાન નાશ પામી જતાં આત્મા  
નો નાશ થયો એવી શકાથી પ્રાણીઓ નકામાં  
શોક કરે છે.<sup>૧૬</sup> જન્મ થતે આદિ ઉપાધિઓ નાશ  
પામી જાય તો પણ તેમાં રહેલું આકાશ આદિ  
અખ દિત જ રહે છે, તેમ દેહોરૂપી ઉપાધિ નષ્ટ  
થઈ જાય, તો પણ તેમાં રહેલો નિર્લેપ આત્મા  
સદોકાળ અખ દિત જ રહે છે.<sup>૧૭</sup> હે રામચંદ્રજી !  
શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા કે જે સૂક્ષ્મ આકાશથી  
પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને પોતાના અનુભવરૂપ  
છે, તે આકાશની પેઠે નાશ પામતો જ નથી.<sup>૧૮</sup>  
કોઈ કાળે, કોઈ પણ ઠેકાણે, કોઈ પણ વસ્તુ  
ઉત્પન્ન પણ થતી નથી અને નાશ પણ થતી  
નથી, કેવળ બ્રહ્મ જ જગતના વિવર્તરૂપે ભાસે  
છે.<sup>૧૯</sup> અને એ પરમપદ (બ્રહ્મ) સત્ય, અદ્વિતીય,  
શાંત, આદિ, મધ્ય અને અતથી રહિત તથા  
ઉત્પત્તિ-નાશથી પણ રહિત છે, એમ (મન વડે)  
સમજી લઈ તમે સુખી રહો.<sup>૨૦</sup> પરાધીનતા  
ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ આપદાઓના સ્થાનરૂપ,  
નિરતર નહિ રહેનાર, વિનિરહિત, નિઘ અને  
જયી નરકપાત વગેરે થાય છે એના અહંકારરૂપી  
પદાર્થને જ્ઞાનથી નિ શેષ રીતે (દેહ, ઇન્દ્રિય,  
વિષય આદિસંહિત મૂળ સાથે) ત્યાગ કરી બાકી  
રહેલા ચૈતન્યમાત્ર પરમપદમાં તમે દૃઢ રીતે સ્થિર  
થઈ રહેશો તો ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થશો.<sup>૨૧</sup>

સર્વાપદાં નિલયમશ્રુવમસ્વતંત્રમાસન્નપાતમ  
વિવેકમનાર્યમજ્ઞમ્ । ચોધાદંકૃતિપદં સકલં  
વિમુચ્ય શેષે સુનદ્રપદમુત્તમતા પ્રવાસિ ॥૨૧॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વધર્મો ‘મિથ્યાપુ-  
રુષોપાખ્યાન’ એ નામનો  
સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

સદ્-અસદ્ગુણ વિવેચન ઇત્યાદિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરસાદ્બ્રહ્મણઃ પૂર્વ મનઃ પ્રથમમુત્થિતમ્ ।

મનનાત્મકમામોગિ વત્સ્થમેવ સ્થિતિં ગતમ્ ॥૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળ-

માં પરબ્રહ્મમાંથી સર્વ કલ્પાઓની પહેલા મહા-  
વિસ્તારવાળું વિચાર કરનાર મન જ ઉત્પન્ન  
થયું, અને પરબ્રહ્મમાં તે પોતે બ્રહ્મસત્તા વડે જ  
સત્તાવાળું છતાં પોતે સકલ્પવિકલ્પો કરી અનેક  
લેહભાવોને પ્રગટ કરીને આજ સુધી રહેલું છે.<sup>૧</sup>  
હે રામચંદ્રજી ! જે કૂલની કળીમાં સુગંધ રહ્યો  
હોય છે, સાગરમાં મોટા તરંગો રહેલા છે અને  
સૂર્યનારાયણમાં કિરણોનો સમૂહ રહ્યો છે, તેમ  
એક જ સત્તાથી બ્રહ્મમાં મન રહેલું છે.<sup>૨</sup> એ  
અદૃશ્ય આત્મતત્ત્વ જ્યારે જુનાઈ જાય, ત્યારે  
મન આવી અનેક કલ્પનાઓ કરી આ સ સારતું  
કારણ બને છે, પરંતુ હે ગમચંદ્રજી ! જેમ  
રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતો સર્પ રજ્જુ સિવાય  
બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી પેદા થયો નથી, તેમ  
મનોભય આ જગત પણ આત્મતત્ત્વ સિવાય  
બીજા કશામાંથી પેદા થયું નથી.<sup>૩</sup> હે રામચંદ્રજી !  
જે પુરુષ સૂર્યનારાયણના કિરણસમૂહને સૂર્યથી  
જુદી સત્તાવાળો સમજે, તેને તે કિરણસમૂહ  
સૂર્યથી જુદા જેવો જ ભાસે છે.<sup>૪</sup> જે પુરુષે  
બાળુબળને સુવર્ણથી જુદી સત્તાવાળો બોલ્યો,  
તેની દૃષ્ટિમાં એ સુવર્ણ નથી, પણ બાળુમધ જ  
છે.<sup>૫</sup> જે પુરુષે સૂર્યના કિરણો (સૂર્યની સત્તા  
વડેજ સત્તાવાળા હોવાથી) સૂર્યથી જુદા ન  
બોલ્યા, તેની દૃષ્ટિમાં એ કિરણો સૂર્યરૂપ જ છે  
અને (લેહબુદ્ધિરૂપી વિકલ્પ નહિ હોવાને લીધે)

- આ એકસોચોદમા સર્ગમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી  
સદ્ગુણ અને અસદ્ગુણ વિવેચન થયે અને  
ત્યાગ તથા સદ્ગુણાધિરતા સંબંધાનુષંગી

તે પુરુષ પોતે ભેદબુદ્ધિને દૂર કરી રહેલો (નિર્વિકલ્પ) કહેવાય છે. જે પુરુષે તરંગને જળથી બુદ્ધિ સત્તાવાળો બાણો, તેને તેમાં એક તરંગબુદ્ધિ જ રહે છે, જળબુદ્ધિ થતી નથી.<sup>૯,૭</sup> પરંતુ જણે એ તરંગ (જળની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી) 'જળથી એ બુદ્ધિ નથી' એમ બાણ્યુ, તેને તરંગમાં સામાન્ય જળબુદ્ધિ જ થાય છે; અને તે પુરુષને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે.<sup>૮</sup> જે પુરુષે બાણુબધ સુવર્ણની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી 'તે સુવર્ણથી બુદ્ધિ નથી' એવી ભાવના કરી, તે સર્વ કપૂર આદિ સોનાના આકારોને એક સોનાના રૂપે જ સમજનાર મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે.<sup>૯</sup> જણે અશિની જ્વાળાનો સમૂહ અશિથી બુદ્ધિ સત્તાવાળો બાણ્યુ, તેને એ જ્વાળામાં અશિબુદ્ધિ થતી નથી; પણ જ્વાળાની બુદ્ધિ જ રહે છે.<sup>૧૦</sup> ઘાટી વાદળોની પક્તિના જેવા એ જ્વાળાસમૂહમાં તેના આકારરૂપે થયેલી બુદ્ધિ જ્વાળાપણું દેખે છે અને આકુળ બની જઈ જ્વાળામાં રહેનારા ચલન, ભ્રમ, ભ્રમ, ઝળુતા અને વક્તા આદિ ધર્મોને તેમાં કલ્પી લે છે. જે પુરુષે જ્વાળાઓનો સમૂહ અશિની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી અશિથી બુદ્ધિ નથી એમ બાણ્યુ, તેને એ જ્વાળાના સમૂહમાં એક અશિની બુદ્ધિ જ હોય છે અને તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ છે તે જ મહાન છે, કદી પણ ક્ષીણ નહિ થનારી (સત્ય) મહાબુદ્ધિ તેનામાં જ રહેલી છે અને જે કાર્ય મેળવવાનું (અભેદજ્ઞાન) છે, તે તેણે મેળવી લીધેલ છે. એવો પુરુષ મિથ્યા પદાર્થોમાં (સત્ય બુદ્ધિ વડે) લોભુપ થતો નથી. સર્વ ભેદબુદ્ધિને છોડી દઈ, આત્મતત્ત્વ કે જે કવળ યુક્ત ચૈતન્યમાત્ર છે અને જ્ઞેય (દશ્ય) પદાર્થોથી રહિત છે, તેમાં જ તમે દંઢ થઈને રહો.<sup>૧૧-૧૨</sup> જેમ પવન પોતાનામાં ગતિને ઉત્પન્ન કરે, તેમ પરમાત્મા પોતે જ જ્યારે પોતાની

મેળે પોતાનામાં પ્રગટ થઈ સકલ્પ નામની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે કેમ જણે પરમાત્માથી બુદ્ધિ હોય તેવો આભાસ ખતાવનાર, સંકલ્પની કલ્પનારૂપ મન (હિરણ્યગર્ભ) થાય છે અને તે જગતરૂપે પોતાના આકારની ભાવના કરવાથી પોતે જ જગતરૂપ બની બંધ છે.<sup>૧૩,૧૪</sup> એ વિદ્યે ને આકારે સ્ફુરેલ સંકલ્પરૂપ સમષ્ટિચિત્ત (હિરણ્યગર્ભ) આ સર્વ જગતને સંકલ્પો વડે જીવી રીતે કલ્પી કાઢે, તેવી જ રીતે તે ક્ષણ વારમાં થઈ બંધ છે. (હિરણ્યગર્ભરૂપ) એ ચિત્ત જ મન, જન, અંહંકાર, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઇત્યાદિ નામોને ધારણ કરી સંકલ્પ વડે ક્રીટપણું, બ્રહ્માપણું, મેરુપણું, મરુપણું, \* દિવ્ય અને એકલ એ ઇત્યાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ જગતની સ્થિતિને વિસ્તારે છે અને પછી પોતે જ વિવિધપણુને પામે છે. આ મહાવિસ્તારવાળું જગત સંકલ્પમાત્ર જ છે; તે સત્ય નથી, તેમ સાવ મિથ્યા જ છે, એમ પણ નથી; પરંતુ તે કલ્પનામાં ન આવે તે રીતે ભેદના સ્વપ્નના ગોટાની પેઠે અનિર્વચનીય છે.<sup>૧૫-૨૦</sup> જેમ મનુષ્ય અનેક પ્રકારના સંકલ્પો અને મેનરથીરૂપી મનના રાજ્યમાં મહાલે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ નામનું (ઈશ્વરનું) મન અનેક પ્રકારના સંસારો રચી પોતાના મનનું રાજ્ય બ્રહ્મ કરે છે. વળી તે મિથ્યા હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થતાં બરોબર રીતે રહેલ બ્રહ્મસ્વરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવનારું હોવાથી આ મોયાના રૂપમાં લય પામી બંધ છે, અને પરમાર્થદષ્ટિથી બેઠે એ તો એ કથુ પણ (દશ્ય) જણાતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળ રૂપ છે છતાં મોનાં અને તરંગોની કલ્પનાને યોગ્ય રૂપ ગ્રહણ કરી રહ્યાથી સમુદ્રના આકારે શરીરને ધારણ કરે છે, તેમ એ દશ્ય પદાર્થજળ પણ પરમાર્થદષ્ટિએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, છતાં પારમાર્થિકદષ્ટિ નહિ થવાને લીધે બુદ્ધિ બુદ્ધિ અનેક આકારે દેખાય છે. મનુષ્ય હાંસરે કર્મો

\* (નજીવ દેશ (મારવાડ આદિ)ને મરુ કહે છે.



બધે કરતો, પણ ચિદાભાસ (જન)ની સાથે જોડાયેલું મન ઠાઈ પણ સંકલ્પો ન કરી શકતું હોય તો નિર્વિકાર સાક્ષીચેતન્યમાં તે ઠાઈ પણ અપૂર્વ (નવીન) વિકાર આદિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; માટે અતિ તુચ્છ ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જવું, સાંભળવું, અડકવું, સંધવું અને વ્યવહાર કરવા વગેરે કર્મ કરતાં છતાં પણ આમાં કંઈ પણ અપૂર્વ (નવું) કે સત્ય નથી, એવી ખાતના રાખીને જ કંઈ તમે કરો છો, તે નિર્મળ સર્વવ્યાપી ચેતન્યરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો આ સર્વ વિવર્તરૂપે મોટા આકારથી દેખવામાં આવતું બ્રહ્મ જ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી. સર્વ પદાર્થોના સંસુદાય બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમાં બીજી કંઈ પણ કલ્પના ઘટતી નથી એ પરબ્રહ્મમાં માત્ર સકલ્પરૂપી સ્ફુરણ થવાથી દેખાતા આ તુચ્છ જગતરૂપી બળમાં આ પદાર્થ આનાથી બુદ્ધો છે અને અસુક પદાર્થ આથી બુદ્ધો છે, એવો મિથ્યા આગ્રહ શી રીતે ધટી શકે? (ન જ ધટી શકે.) દેખાવમાં આવતા સર્વ આકારોમાં માત્ર એક ચેતન્યતત્ત્વનો ભાવ હોવાથી (ચેતન્યસત્તા વિના બીજી સત્તાનો જ અભાવ હોવાને લીધે) બીજે દૃશ્ય પદાર્થ આદિ ચેતન્યનો વિષય પણ તેથી બુદ્ધો રહેતાં નથી, તો પછી બંધ અને મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોય? (ન હોય.) આ બંધ છે અને આ મોક્ષ છે, એવું નકામું અભિમાન ઉત્પન્ન કરનારી સર્વ ચિંતાને બેજાતકારથી (સર્વે ચંત્નો વડે) દૂર કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ (રાન્યાદિક) કરતાં છતાં તમે સુનિ, જિતેન્દ્રિય, માન અને મદથી રહિત તથા અહંકાર વિનાના મહાત્મા થઈ રહો. ૨૧-૩૦

મોહોજ્યમેષ સહ વંધ इति प्रसह्य चिंतां निरस्य सकलां विफलाभिमानाम् । मौनी वशी विगतमानमदो महात्मा कुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिर वतिष्ठ ॥ ૩૦ ॥

સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧૫ મો

મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મહાકર્તા મહામોક્તા મહાત્યાગી મવાનય ।

સર્વાઃ શંકાઃ પરિત્યજ્ય ધૈર્યમાલંબ્ય શાશ્વતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! સર્વ શંકાઓના ત્યાગ કરી (કૃત્ર્ય આત્મચેતન્યના આશ્રયને લીધે) કાયમને માટે ધીરજ ધરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી બની રહો.<sup>૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહાસમર્થ મહારાજ ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? અને ક્યાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? તે આપ ખરાખર રીતે મને કહો.<sup>૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે આ તથા વ્રત મહાદેવજીએ પોતાના નદિગણને બતાવ્યાં હતાં કે જના આશ્રયથી તે સંતાપરહિત (મહાશાંત) થઈ ગયો હતો.<sup>૩</sup> પૂર્વકાળમાં (કાઈક વખતે) સુમેરુપર્વતના અગ્નિના બેવા તેજેમય ઉત્તર તરફના ચિખરમાં મહાદેવજી સર્વ પરિવારસહિત રહ્યા હતા.<sup>૪</sup> હે રામચંદ્રજી ! એ મહાદેવજીને મહાતેજસ્વી, નમ્ર અને અલ્પજ્ઞાનવાળા નદિગણે હાથ જોડીને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.<sup>૫</sup>

નંદિગણ બોલ્યા:-ઈન્દ્ર આદિ, કે જો મહાદેવતાઓના પણ દેવ છે, તેમના અવિપતિ દે ભગવન્ ! હે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર ! હું જ આપને પૂછું, તે આપ કૃપા કરી તરત તને કહો<sup>૬</sup> હે મહારાજ ! આ તરંગના જેવી ચચળ સંસારચત્રાના અવલોકન કરી, હું (ભોગોમાં લપટ હોવાથી) તત્ત્વજ્ઞાનની સાતિ નહિ મળવાથી,

૪ આ એકસોપદ્મના સર્ગમાં મહાદેવજી બ્રહ્મિને (પોતાના નદિગણને) મહાકર્તા આદિ ચમંદોની વ્યાખ્યા વડે જનન્યુક્ત પુત્રોના ચિન્તો કહી બતાવ્યો.

ખહુ જ મૂંઝાઉ છું<sup>૭</sup> કયા મનોહર નિશ્ચયને  
અદર દહતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી હું આ જગત-  
રૂપી બૂની ઝૂપડીમાં કાંઈ પણ તાપ પામ્યા  
સિવાય (શીતળતાથી) રહું<sup>૮</sup>

મહાદેવજી યોહ્યા:-હે નિષ્પાપ નદિગણ!  
સર્વ શકાઓને મૂંઝી દઈ કાયમને માટે ધીરજ  
ધારણ કરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને  
મહાત્યાગી થાઓ.<sup>૯</sup>

નદિગણ યોહ્યા:-હે મહાસમર્થ મહા-  
રાજ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં  
લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? અને કેવાં  
લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? એ આપ કૃપા  
કરી સારી રીતે મને કહો.<sup>૧૦</sup>

મહાદેવજી યોહ્યા:-હે મહાભાગ્યવાન  
નદિગણ! જે પુરુષ ધર્મ અને અધર્મ, એ બન્ને  
દેવયોગથી જીવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે  
ચિત્તમાં કાંઈ શંકા રાખ્યા સિવાય કયેં બય, તે  
મહાકર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૧</sup> રાગદ્વેષ, સુખ-દુઃખ,  
ધર્મ-અધર્મ અને સારા-નરસા-ઉત્પન્ન કર-  
નારાં કર્મોને જે નિષ્કામ મન વડે આચરે છે, તે  
મહાકર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૨</sup> જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાની  
કર્મો કરતો રહી નિર્મળ અદેખાઈ અને અહંકા-  
રરહિત થઈ (કાંઈ વખતે) કૃપા ન મળે, તો પણ  
તેમાં ખેદ પામ્યા વિના આવી પડેલાં કર્મો કયેં  
બય, તે મહાકર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૩</sup> શુભાશુભકાર્યોમાં  
દુર્ઘટ શંકા વડે (કલ્પી કાઢેલા) ધર્મ અને અધર્મથી  
જની બુદ્ધિને લેપ લાગતો નથી, તે મહાકર્તા કહે  
વાય છે.<sup>૧૪</sup> જે સર્વત્ર સ્નેહરહિત હોવાથી કાંઈ  
બતતી ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય સાક્ષીની જેમ (તટ-  
સ્થ રીતે) રહી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે મહા-  
કર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૫</sup> જે પુરુષ સર્વત્ર સમાનતા-  
વાળી સ્વચ્છ બુદ્ધિ વડે ઉદ્વેગ અને આનંદ એ  
બન્નેથી રહિત થઈ જઈ (શોક-હર્ષનાં નિમિત્તો  
પ્રાપ્ત થાય તો પણ) શોક કે હર્ષ કરતો નથી, તે  
મહાકર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૬</sup> જે પ્રારબ્ધયોગે આવી

પડેલાં કાર્યો કરવાના યોગ્ય કાળમાં એ કાર્ય-  
સિદ્ધિને અતુલ્ય ક્રિયા કરતો હોય અને કથામાં  
જેતુ મેન બધાયું નહોય, તે મહાબુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ  
પુરુષ મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રે કહેલાં  
અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં એ બન્ને કર્મોનું આચરણ  
કરી પોતે એ કર્મના કર્તાપણાને પ્રાપ્ત થતો હોય તો  
પણ અદર અત્યંત ઉદાસીન હોવાથી (આત્મા  
અકર્તા છે એવા દહ નિશ્ચય વડે) એ બન્ને બતનાં  
કર્મમાં જે સમાનભાવને પ્રાપ્ત થાય, તે મહાકર્તા  
કહેવાય છે. જે પુરુષ શુભાશુભ કર્મ કરતો હોય  
તો પણ સ્વભાને જ પોતે શાંત હોવાથી પોતાની  
સ્વાભાવિક સમાનતાને છોડતો નથી, તે મહા  
કર્તા કહેવાય છે.<sup>૧૭-૧૮</sup> જેતુ ચિત્ત જન્મ, સ્થિતિ,  
નાશ, ઉદય અને અસ્ત, એ બધામાં સમાન જ  
રહે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે.<sup>૨૦</sup> જે પુરુષ કથા-  
નો દ્રેષ કરતો નથી, તેમ કાંઈ ઇચ્છા પણ કરતો  
નથી અને પ્રારબ્ધયોગથી જે કાંઈ આવી મળે તે  
સર્વ ભોગવી લે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૧</sup>  
જે પુરુષ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને ગ્રહણ કરતો હોય  
તો પણ (આત્માના) અસંગેપણાના અને અક-  
ર્તાપણાના નિશ્ચયને લીધે અથવા પોતાનું ચિત્ત  
પૂર્ણ આત્મામાં જ ચોટેલું હોય તેને લીધે જે  
કાંઈ ગ્રહણ કરતો નથી, જે હાથપગ વગેરે અવ-  
યવો વડે કર્મ કરે છે તો પણ (અદર નિષ્ક્રિય  
આત્માનું જ્ઞાન હોવાને લીધે) જે કાંઈ કરતો  
નથી અને જે અન્નાદિનું ભોજન કરતો હોય તો  
પણ (આત્મા ભૂખ-તરસ આદિ ધર્મોથી રહિત  
અને નિત્યતૃપ્ત છે એવા નિશ્ચય વડે) જે જમતો  
નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૨</sup> જે પુરુષ સર્વ  
લોકાન્વયહારને બુદ્ધિમાં કાંઈ ખેદ લાગ્યા વિના  
સાક્ષીની જેમ નિષ્કામપણાથી જોયા કરે છે, તે  
મહાભોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૩</sup> અંડયાણુ કરનારાં  
સુખ-દુઃખો, જય-પરાજય આદિ ક્રિયાયોગો  
અને લાભ-હાનિ વગેરેથી જની બુદ્ધિમાં ફેર-  
ફાર થતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૪</sup>

જે પુરુષ જરા, મરણ, વિપત્તિ, ગરીબાઈ અને રાન્ય, એ સર્વને (બ્રહ્મદષ્ટિ વડે) બહુ સુંદર ગણે છે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે. જેમ સાગર અનેક જળના પ્રવાહોને સમાન રીતે ગ્રહણ કરે છે, તેમ જે પુરુષ મોટાં સુખ-દુઃખોને (નિર્વિકારબુદ્ધિ વડે) સમાનપણાથી ગ્રહણ કરે છે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ચંદ્રમાથી જુદાં નથી પડતાં, તેમ અહિંસા, સર્વજ્ઞ સમાનભાવ અને સતોષ ઇત્યાદિ ગુણો જનાથી જુદા પડતા જ નથી, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૫-૨૭</sup> કડવું, ખાટું, ખારું, તીખું, વીણેલું, નહિ વીણેલું, ઉત્તમ અને અધમ ગમે તેવું અન્ન હોય તો પણ જે સમાનપણાથી તેનું ભક્ષણ કરે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૮</sup> જે સરસ પદાર્થને અને નીરસ પદાર્થને તથા રતિ-સુખને અને રતિવિઘ્ને સમાનદષ્ટિએ જ બુદ્ધિ કરે છે, તે પુરુષ શાંત હોવાથી મહાલોક્તા કહેવાય છે.<sup>૨૯</sup> ખારા પદાર્થોમાં અને સાકરના બનાવેલા પદાર્થોમાં, તેમજ બીજા પણ શુભ-અશુભ પદાર્થોમાં જની (બુદ્ધિની) સમાનતા જ સ્થિર રહે છે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે.<sup>૩૦</sup> આ ભોન્ય (ખાવાલાયક) છે અને આ અભોન્ય છે, (ખાવાલાયક નથી) એવા વિકલ્પોને છોડી દઈ જે ઉલટ ઇચ્છા વિના જ ભોજન કરે છે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે.<sup>૩૧</sup> આપત્તિ અને સંપત્તિ, મોહ અને આતંક, અધમ અને વસત આદિ અને ઉત્તમ અને વસત આદિ, એ સર્વને જે સમાનબુદ્ધિ વડે ભોગવે છે, તે મહાલોક્તા કહેવાય છે. ધર્મ અને અધર્મ, સુખ અને દુઃખ, મરણ અને જન્મ, એ સર્વનો જણે (એ બધું મિથ્યા છે એમ જાણી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી દીધો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૨,૩૩</sup> સર્વ ઇચ્છાઓ, સર્વ શંકાઓ, કામિક, વાચિક અને માનસિક સર્વ ચેષ્ટાઓ તથા સર્વ નિશ્ચયો, એ સર્વનો જણે બુદ્ધિ વડે (આત્મા વિના બીજું બધું

મિથ્યા ભ્રાંતિમાત્ર સમજી) ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૪</sup> દેહની, મનની, ઇન્દ્રિયોની, સંકલ્પની તથા સુખ-દુઃખોની સત્તાનો (મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી) જણે ત્યાગ કર્યો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૫</sup> 'હું કે જાતેન્યમાત્ર છું' તેને દેહ નથી, જન્મ પણ નથી અને વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી એવો જાને ચિત્તાની અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૬</sup> ધર્મ-અધર્મરૂપ, શારીરિક ચેષ્ટા, માનસિક (સંકલ્પાદિ) ચેષ્ટા અને વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા, એ બધું (મિથ્યાપણાની બુદ્ધિથી) જણે ત્યાગ કરેલ છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૭</sup> જટલી આ સર્વ દરમ કલ્પના જોવામાં આવે છે, તે સત્યજ્ઞાન વડે ભ્રાંતિમાત્ર સમજી તેનો જણે સારી રીતે ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.<sup>૩૮</sup> જે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં (કાઈ સમયે) મહાદેવજીએ નાંદિગણને કહ્યું હતું. તમે પણ આ દષ્ટિ પર આધાર રાખી તાપરહિત (શાંત અને શીતળ) થઈ રહો.<sup>૩૯</sup> તમે અન્નમય આદિ પાંચ દાશો અને બીજા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓને મિથ્યા સમજી, માત્ર નિષ્કલંક સાક્ષીરૂપે રહો 'અવરોધ રહેલ, નિત્યે પ્રકાશરૂપ, નિર્મળ, અનંત, સર્વનું આદિ એક બ્રહ્મ જ સર્વ જ છે અને તે વિના બીજી કલ્પના કંઈ પણ થયેલી જ નથી' એવી ભાવના રાખો; અને એ ભાવના ખરાખર પરિપક્વ થયાથી સર્વ કલ્પના (સંકલ્પ) રૂપી મેલથી રહિત નિર્મળ, શાંત વૃત્તિવાળા થઈ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૪૦</sup> જે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સંસારમાં જે કંઈ ભાસે છે, તે બધું સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી દેહ પ્રવય સુધી યનારાં સર્વ કાર્યોના બીજરૂપ, જન્માદિ વિકારરહિત પરમાત્મારૂપી બ્રહ્મ જ છે;<sup>૪૧</sup> અને તે અનંત બ્રહ્મ અનેક સૃષ્ટિમેદને લીધે વિવિધ પ્રકારના વિકલ્પો વડે બહુ મોટું દેખાય છે; પરંતુ

તે સર્વં નિઃકલ્પોત્થી રહિત ઈવળ આકાશ (ચિદા-કાશ)રૂપ જ છે.<sup>૪૨</sup> હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! કોઈ પણ ઠેકાણે અને કોઈ પણ કાળે સત્ કે અસત્ કોઈ પણ પરબ્રહ્મથી બુદ્ધ સંભવતું જ નથી, એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય રાખી, તમે શંકા દૂર કરી ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહો. જે તમે અંતર્મુખ થઈ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ રાખી) અહંકારરહિત થઈ જશો, તો નિરંતર બહારનું સર્વ કામકાજ કરતાં છતાં પણ કોઈ દિવસ તમે ખેદને પ્રાપ્ત થશો નહિ.<sup>૪૩</sup>

• અંતર્મુખઃ સન્નતતં સમસ્તં કુર્વન્વિદિષ્ઠં  
 ચલુ કાર્યજાતમ્ । ન ચેદમાયાસિ કદાચિદેવ  
 નિરાકૃતાહંકૃતિવાકુપૈવિ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
 પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અતનયનિરૂપણુ'  
 એ નામનો સર્ગ ૧૧૫ એ સમાપ્ત

## ~\*~ સર્ગ ૧૧૬ મો ~\*~

ગળેલા ચિત્તનાં લક્ષણો

॥ શ્રીરામ ઉવાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ ચિત્તેજ્ઞકારનામાનિ ।

ગલિતે વા મલદ્રૂપે લિંગં સત્ત્વસ્ય કિં ભવેત્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:—સર્વ ધર્મોને, જાણનારા હે મહાસમર્થ શુર મહારાજ ! 'અહંકાર', એવા નામને ધારણ કરનાર ચિત્ત જ્યારે ગળવા માટે છે કેવા ગળી જાય છે, ત્યારે જેની વાસના દૂર થઈ છે તેવા ચિત્તનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જ્યારે અહંકારરૂપી ચિત્ત ગળવા માટે છે અને પાપો જ્ઞાનાશિ વડે બળવા માટે છે, ત્યારે લોભ-મોહ આદિ દોષો બલે બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થાય, તો પણ જેમ જળ કમળને લેપ કરી શકતું નથી, તેમ એ (અહંકાર રહિત) શુદ્ધ ચિત્તને કોઈ પણ લેપ કરી શકતા

નથી. અને શોભા આપનારી મૈત્રી, કરુણા તથા મુદિતા કોઈ દિવસ ચહેરાને છોડી જતી રહેતી નથી.<sup>૨,૩</sup> વાસનારૂપી અશિષ્ટો ધીરે ધીરે કપાઈ ગયાની પેટે સંપૂર્ણપણે તૃપ્તી બળે છે, કોઈ ધટ્ટી બળે છે, મોહ મંદ પડી જાય છે, કામ ક્ર-માઈ બળે છે; લોભ ક્યાંય ભાગી જાય છે, ઇન્દ્રિયો મોટા રૂપમાં પ્રકાશતી નથી અને ખેદ પણ મહાનરૂપે સ્ફુરતો નથી. દુઃખો અને સુખો બ્યારી જઈ પોતાનું કાર્ય (શોક-હર્ષાદિક) કરી શકતાં નથી અને બધે આનંદ ઉત્પન્ન કરનારો સમાનભાવ ચિત્તમાં ઉદય પામે છે.<sup>૪-૬</sup> કદાચિત્ (પ્રારબ્ધની પ્રબળતાને લીધે) જે કોઈ વખતે ચહેરા ઉપર સુખ-દુઃખાદિક દેખવામાં આવે, તો પણ તે ફક્ત દેખવામાત્ર જ હોય છે; પરંતુ તેની બુદ્ધિમાં તુચ્છ હોવાથી ચિત્તને કોઈ પણ લેપ કરી શકતાં નથી.<sup>૭</sup> જ્યારે ચિત્ત ગળવા માટે છે, ત્યારે એ સુશીલ મહાત્મા પુરુષ દેવના ગણને પણ ઇચ્છા કરવા લાયક થઈ જાય છે અને તેનામાં સમાનતારૂપી શીતળ ચાંદિની ઉદય પામે છે.<sup>૮</sup> એ રીતે એ ગળેલા ચિત્તવાળો પુરુષ શાંત, મનોહર, બીજાઓએ સેવવા યોગ્ય, કાઈના ધારેલાં કામમાં શેકાણું ન કરનાર, નમ્ર, (શોક-હર્ષાદિક નહિ થવાને લીધે) વૃદ્ધિ પામેલા સ્વચ્છ અને મહત્તાવાળા શરીરને ધારણ કરે છે.<sup>૯</sup> આ સંસારરૂપી બ્રાંતિ વૈભવોથી અને ગરીબાઈથી કપરી છે, વિચિત્રતાવાળી છે અને ઘણી મોટી છે; તો પણ જેનો અહંકાર ગળી ગયેલો છે એવા મહાત્માઓને તે આનંદ કે ખેદ ઉપજતી શકતી નથી. બુદ્ધિરૂપી પ્રકાશ વડે મેળવી શકાય એવી અને જેનો લાભ થવાથી બીજી સર્વ વિપત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે એવી પરમાત્મારૂપી વસ્તુને મેળવવા માટે જ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો તે અધમ પુરુષને ધિક્કાર છે.<sup>૧૦, ૧૧</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! દુષ્ટરૂપી રતોની ખાણરૂપ આ સંસારસાગરને તરી જવાને ઇચ્છનારા પુરુષને ઘણા કાળ સુધી

\* આ એકસોસોળમા સર્ગમાં ચિત્ત ગળવા માટે છે તેના અને તે ગળી ગયા પછીનાં લક્ષણો કહેવામાં આવેલો.

ઉત્તમ (પરમપદમાં) શાંતિ મેળવવા માટે 'હું' કોણ છું આ જગત શું છે અને શી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, ખરું તત્ત્વ શું છે અને હલકા ભોગોથી શું થવાનું છે?' એવી (વિવેક-વૈરાગ્યવાળી) બુદ્ધિ જ મુખ્ય ઉપાય છે. ૧૨

વિશ્વાતિમાસુચિતાં ચિરમંગ દુઃખરત્ના-  
કરં જનનસાગરસુચિતીર્થોઃ કોહં કથં જગ-  
દિદં ચ પરં ચ કિં સ્વાત્મિકં મોગકૈરિતિ  
મતિઃ પરમોભ્યુપાય ॥ ૧૨ ॥

સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧૭ મો

ઇશ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ-હું કોણ  
અને જગત કેમ થયું?

॥ વસિષ્ઠ' ડાબાચ ॥

મવતામાદિપુરુષ ઈશ્વાકુર્નામ ભૂપતિઃ ।

ઈશ્વાકુવંશમવ યથા મુક્તસ્તથા મૃણુ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે ઈશ્વાકુનંદામાં થયેલા  
મહારાજ રામચંદ્રજી! તમારા આદિપુરુષ રાજ  
ઇશ્વાકુ જે રીતે મુક્ત થયા, તે તમે સાંભળો.<sup>૧</sup>  
ઇશ્વાકુ નામના રાજાએ પોતાના રાજ્યનું પાલન  
કરતાં કોઈ દિવસે એકાંત સ્થાનમાં બેસી પોતાના  
મનથી વિચાર કર્યો કે, 'આ દશ્યપ્રપંચ (જગત)  
કે જની અંદર જરામરણઅને સુખ-દુઃખરૂપી  
અનેક ભ્રાંતિઓ રહેલી છે, તે (જગત) શા માટે  
થયું હશે? અને તેનું કારણ કોણ હશે?'<sup>૨,૩</sup> એ  
રીતે પોતાની મેળે વિચાર કર્યા છતાં પણ જ્યારે  
જગતનું કારણ બરાબર રીતે ન જાણી શક્યા,  
ત્યારે પછી કોઈ એક દિવસે થ્રક્ષલોકથી પધારેલા  
(ઇશ્વાકુરાજાએ) પૂજા કરેલા અને પોતાની  
સલામાં બેઠેલા પ્રજાપતિ ભગવાન મનુને તેણે

(નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.<sup>૪</sup>

ઇશ્વાકુરાજા બોલ્યા:-હે કરુણાના સમુદ્ર-  
રૂપ મહાસમર્થ મહારાજ! આપ કૃપા કરી  
આહીં પધાર્યા છો તેથી હું નિર્ભય થઈને આપને  
પૂછવા ઉતાવળો થયો છું કે, આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી  
ઉત્પન્ન થઈ અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? આ  
જગત (સખ્યા વડે અને પરિમાણ વડે) કેટલું  
મોટું છે? કાનું છે તથા કોણે રચેલ છે? એ  
સંબંધમાં ઉપનિષદ વગેરે શું કહે છે અને જમ  
પાંચરી રાખેલી સખત જળમાંથી પક્ષી છૂટી  
જાય, તેમ આ વિષમ સંસારરૂપી ભ્રાંતિથી હું શી  
રીતે મુક્ત થાઉં? ૫-૭

મનુ બોલ્યા:-અહો! આજ ઘણે કાળે  
વિવેકનો (ચિત્તમાં) વિકાસ થવાથી અનેક પ્રકારના  
મિથ્યા અત્યૈર્ના કાપી નાખનારો સર્વના સાર-  
રૂપ આ પ્રશ્ન તમે કરેલો છે. હે રાજા ઈશ્વાકુ! ૧  
જમ ગંધર્વનગર અને ઝંઝવાનું જળ દેખાતાં  
છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જે કાંઈ (આ દશ્ય-  
રૂપે) દેખાય છે, તે કશું પણ ખરું જોતાં છે જ  
નહિ; અને જે કાંઈ નથી દેખાતું તથા સર્વ નિયે-  
ધોના અવધિરૂપ હોવાથી કેમ જાણે સાચ કાંઈ ન  
હોય (શૂન્ય જ હોય) એવી રીતે રહેલ છે,  
તેમજ મન અને ઇન્દ્રિયો વડે અગોચર હોવાને  
લાગે કાંઈ પણ ન હોય એવી સંભાવનાનો જે  
નિયમ કહેવાય છે, તે નાશરહિત સત્ય એક જ  
તત્ત્વ છે અને તે 'આત્મા' એવા નામથી જાણ-  
ખાય છે. હે રાજા! આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોથી  
ભરપૂર રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરા એ આત્મારૂપી  
મોટા અરીસામાં પ્રતિબિંબની જેમ પડેલી છે.  
એ થ્રક્ષમાંથી ઈકોડેં વહુ સ્પર્શ ઇત્યાદિ શ્રુતિ  
પ્રમાણે પોતાનામાં રહેલી પ્રગટ થવાની (સ્ફુરણ)

\* યતો વાચો નિઘર્ષંતે અપ્રાપ્ય મનસા સદા ।  
ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આવો અર્થ સૂચવે છે.

\* ઈકોડેં વહુ સ્પર્શ પ્રજાતેય । હં એક હં,  
અનેકમાં (હં) પ્રગટ થાઉં.

\* આ એકસોસતરમા સર્ગમાં હું કોણ છું અને  
આ જગત ક્યાંથી થયું, એ વિચારના દૃષ્ટાંત તરીકે  
ઇશ્વાકુરાજાને મનુએ કહેવા વિવેકનું નિરૂપણ થયે.

શક્તિને લીધે સ્વભાવ વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા પ્રકાશરૂપ ચિદાભાસોમાંથી સ્થૂળ સમષ્ટિના અભિમાનને લીધે દેહલાક ધ્રુવાંકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, દેહલાક પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત-પણાના અભિમાનને લીધે પંચમહાભૂતપણાને પામે છે.<sup>૧૩</sup> અને બીજા ચિદાભાસો વળી બીજા ભાવને (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ ઇત્યાદિ ભાવને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે (મિથ્યા ઉપાધિને લીધે માત્ર પ્રાપ્તિ વડે જ) આ જગતની સ્થિતિ થઈ રહેલી છે, બાકી ખરી રીતે વિચાર કરતાં બધું પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી, માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. એમાં (ઉપાધિને લીધે થનારું) દ્વિત્વ કે એકત્વ પણ નથી; માત્ર સર્વના સારરૂપ એક ચૈતન્ય-તત્ત્વ જ પ્રકાશી રહેલું છે.<sup>૧૪</sup> જમ એક જ જળ તરંગોના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જળ જ છે, તેમ એ ચિદાત્મા-પણ જગતના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પણ ખરી રીતે એ બધું માયાના જ દેખાવો હોવાથી કશું થે નથી. દેવળ એક પરમતત્ત્વ જ છે, માટે તમે બંધ-મોક્ષની કલ્પનાને દૂર કરી દઈ, સારના ભયથી રહિત થઈ જઈ અને સર્વના સારરૂપ નિર્ભય પરમપદનો જ આધાર રાખી સ્વસ્થ થઈને રહો.<sup>૧૫</sup>

एकं यथा स्फुरति चारि तरङ्गमङ्गैरेवं  
परिस्फुरति चित्रं च किंचिदेव ।  
तं बंधमोक्षकलने प्रविशुष्य दूरं  
स्वस्थो भवाभवमयो भवसार एव ॥ १५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ધ્રુવાકુ અને મનુનો સંવાદ ૧' એ નામનો સર્ગ ૧૧૭ મો સમાપ્ત



~\*~ સર્ગ ૧૧૮ મો \*~~

સૃષ્ટિ વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર અને આત્મદર્શન

॥ મનુસ્વાચ ॥

સંકલ્પોન્મુલ્લતાં યાતાઃ સત્યથિન્માત્રસંવિદઃ ।  
આપસ્તરંગત્વમિવ યાંતિ ભૂમિપ જીવતામ્ ॥૧॥

મનુ યોદ્યા:-હે રાજ ધરનાકુ ! જમ જળ તરંગોના આકાર લે છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ્ઞાન સ કલ્પને લીધે (અંત કરણની) ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબની જમ પડીને તેનો જ્વલાવે વિકાર થાય છે.<sup>૧</sup> અને તે જ્વો પ્રથમેથી જ (પરમેશ્વરના સંકલ્પ વડે) પ્રગટ થઈ રહેલા આ સ સારમાં જન્મ-મરણાદિ વિકારને પામે છે. વસ્તુતાએ વિચારતાં સુખ-દુઃખની દશાનો મોહ મનમાં જ રહેલો છે, પણ જ શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા છે તેમાં એ નથી.<sup>૨</sup> જમ રાહુ નરી આખે દૂખાંતો નથી તો પણ ચંદ્ર-ચંદ્રણમાં ચંદ્રને ગળતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ અતુલમત્તમા જ જનું સ્વરૂપ છે એવો આત્મા પણ વસ્તુતઃ અદૃશ્ય છતાં દૃશ્ય અતકરણરૂપી ઉપાધિ દ્વારા અતુલનાય છે.<sup>૩</sup> માત્ર શાસ્ત્રો વડે જ કે શુર વડે જ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના આત્મા વડે જ એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.<sup>૪</sup> જમ રસ્તામાં ચાલતાં રાગદ્વેપરહિત બુદ્ધિ વડે બીજા વટેમાગુઓને (પરિકાને) એકાએક, તેમ રાગદ્વેપ વિનાની બુદ્ધિવડે પોતાના ઇન્દ્રિય-દેહ આદિને પણ સાક્ષીરૂપે રહી એવાં.<sup>૫</sup> તેઓને (વિષયમાં લ પટ થઈ જઈ) આદર પણ ન આપવો, તેમ (અતિ તીવ્ર ઉપદ્રાસ આદિ વડે) પીડા પણ ન આપવી; પરંતુ તે ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિનાબી રહેતી હોય તેમ

x આ એકસોઅઠરમા સર્ગમાં સૃષ્ટિ કથાથી, ક્યારે અને કોણે રચી તથા તે કોની છે ? એ પ્રશ્નોના ઉત્તર અને આત્મદર્શનના ઉપાય મનુ કહી બતાવે.

ભલે રહ્યા કરે. પરંતુ એ સર્વ દેહ આદિ પદાર્થમાત્રને (સ્વપ્ન અને ઇન્દ્રિયજન આદિની પેઠે મિથ્યા સમજી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી કઈ તમે નિત્ય શીતળ અંતઃકરણનાજા અને શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિ થવાને લીધે આત્મા જ એક છે એવા વિશ્વાસ રાખો. 'હું દેહરૂપ છું' એવી બુદ્ધિ સંસારમાં બંધન કરનારી છે, માટે તે મુમુક્ષુ પુરુષોએ કદી પણ રાખવી નહિ. મન અને વાણીનો વિપ્રય ત્યાં સુધી જતો નહિ હોવાથી આછી નજરે એતાં તે કઈ પણ નથી એમ જ લાગે છે, તે 'શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ હું છું' અને આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છું' એવી બુદ્ધિ હંમેશાં રહ્યા કરવી, તે સંસારમાં બંધન આપનારી નથી. (પણ મોક્ષ આપનારી છે.) જમ નિર્મળ જળની અંદર અને બહાર તેના કારણરૂપ તે જ રહેલ છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વત્ર આત્મા (સર્વત્ર કારણ હોવાથી) રહેલો છે. જમ ખાંબુખંધ આદિ ઢાળીનાઓ સોનાના આકારની અને રચનાની માત્ર વિચિત્રતા છે, (ખાટી સોનાથી તે બુદ્ધા નથી) તેમ કારણરૂપે આત્માથી બુદ્ધ નહિ દેખાતું અને કાર્યરૂપે બુદ્ધ દેખાતું આ જગત આદિ સર્વ એક જાતની આકારની અને રચનાની જ માત્ર વિચિત્રતા છે. હે રાજ ઇક્ષ્વાકુ! પ્રાણીઓરૂપી તરંગોવાળી જગતના સમુદ્રરૂપી અનેક નદીઓ વિનાશરૂપી વડવાચિવાળા મહાભયંકર કાળરૂપી મહાસમુદ્રમાં છેવટે જઈ મળે છે, તો પણ જે આજ દિવસ સુધી અધૂરો અને અધૂરો જ રહ્યો છે તેવા કાળરૂપી સમુદ્રતુલ્ય પણ જે પાન કરી બધે છે એવા આત્મારૂપી મોટા અગસ્ય મુનિની તમે સદાકાળ ભાવના રાખો. આ દેહાદિ દંડસમુદાય કે જે અનાત્મા છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી છુપી રીતે જમાં ત્રાસનાને દૂર કરવામાં આવી છે તેવી સ્થિતિ મેળવી, જમ તમને સુખ આવે તેમ તમે રહો. ૧૦-૧૨ જમ પોતાની છાતી પર સૂઈ ગયેલા

છોકરાને જૂલી જઈ પુત્રને માટે તેની મા રાવા બેસે, તેમ આ સર્વ મનુષ્ય ખરું તરત્ર (આત્મરૂપ હોવાથી) પોતાની પાસે જ રહેલ હોવા છતાં તેને જૂલી જઈ શોક કરે છે. ૧૫ જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે આત્મા કે જે અમર-અમર છે તેને નહિ જાણખી 'હું અનાથ છું, હું મરું છું, મારો નાશ થયો' એમ મનુષ્ય (અજ્ઞાનને લીધે જ) હાયવોય કરે છે. ૧૬ જમ જળ (પવન વડે) તરંગો બીછળવાથી નાના પ્રકારના (તરંગ આદિ) આકારે દેખાય છે, તેમ ચેતન્યરૂપ બ્રહ્મ પણ સંકલ્પને લીધે જ જગતને રૂપે અનેક આકારે દેખાય છે. ૧૭ સંકલ્પરૂપી કલંક વગરના ચિત્તને આત્મામાં જ રાંધી રાંધી કલ્પનારહિત થઈ જઈ આ બ્યવહારમાંમાં દેહાદિક વડે બ્યવહાર કર્યા છતાં પણ તેને આભાસમાત્ર સમજી પરબ્રહ્મની પેઠે તમે નિર્વિકાર, સ્વસ્થ અને સુખી થઈને રહો તથા આ રામચરિત્ર પણ રક્ષણ કરો. ૧૮

સંસ્થાપ્ય સંકલ્પકલંકમુક્તં ચિત્તં ત્વમાત્મન્યુ પશાંતકલ્પઃ । સ્પંદેપ્યસંસ્પંદમિવેહૃતિષ્ઠ સ્વસ્થઃ સુખી રાજ્યમિદં પ્રશાધિ ॥ ૧૮ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં 'ઇક્ષ્વાકુ અને મનુના સંવાદ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો

બંધમોક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે

॥ મનુરવાચ ॥

સર્ગાત્મભિર્વિશ્વઃ સ્પંદેઃ ક્રીડતે વાલવત્સ્વયમ્ ।  
સંહારાત્મકશક્ત્યાથ સંહૃત્યાત્મનિ વિઘ્નિતિ ॥ ૧૧ ॥  
મનુ યોલ્યાઃ-સર્વવ્યાપી એ પરમાત્મા

(અજ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિમાં) બાળકની પેઠે અવિ-  
 ઘાશક્તિ વડે આ સૃષ્ટિરૂપી ચેષ્ટાઓ વડે ક્રીડા કરે  
 છે; અને (જ્ઞાનવાનની દૃષ્ટિમાં) સંહારના રૂપમાં  
 વિઘાશક્તિ વડે સર્વ સૃષ્ટિનો (મૂળ સુધ્ધા) લય કરી  
 દઈ દેવળ કૃત્ર્ય અદ્વિતીય (પોતાના) આત્મા-  
 માં જ (સર્વદા) રહે છે.<sup>૧</sup> એ આત્મામાં એવી  
 શક્તિ પણ પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે, કે  
 જ્યથી તે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ બધાઈ બય છે;  
 અને એવી શક્તિ પણ તેમાં પોતાની મેળે જ  
 ઉદય પામે છે, કે જ્યથી તે (બ્રહ્મરૂપ થઈ જઈ)  
 સુક્ત થઈ બય છે. (આમાં પહેલી અવિઘાશક્તિ  
 અજ્ઞાન અને બીજી વિઘાશક્તિ જ્ઞાન એમ સમ-  
 જવું.)<sup>૨</sup> જમ ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તપાવેલ  
 લોહું અને રત્ન એ વગેરેમાં નોખા નોખા પ્રકા-  
 રની કાન્તિઓ તેથી જુદી નહિ છતાં જુદી કલ્પ-  
 વામાં આવે છે, વૃક્ષથી પત્રપુષ્પ આદિ જુદાં  
 નહિ છતાં જુદાં કલ્પી લેવાય છે અને ઝરણાંથી  
 તેના છાંટા જુદા ન હોવા છતાં જુદા કલ્પાય છે,  
 તેમ આ જગતની અને બુદ્ધિ આદિની વિચિત્રતા  
 એ સર્વ ખૂબ જ ફેલાયેલા અનંત પરબ્રહ્મથી જુદું  
 નહિ છતાં કેવળ જુદું કલ્પી લીધેલ છે; અને તે  
 જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ જાણનારા અજ્ઞાની પુરુષને  
 દુઃખ આપનાર થાય છે તેવા તે બ્રહ્મરૂપ છતાં  
 કેમ જાણે બ્રહ્મરૂપ ન હોય તેવું થઈ રહ્યું છે.<sup>૩,૪</sup>  
 હે પ્રિય પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ ! અહો, જગતને મોહમાં  
 નાખનારી આ માયા દોઈ વિચિત્ર તરેહની છે  
 કે પોતાનું સ્વરૂપ અંદરનાં અને બહારનાં સર્વ  
 સ્થાનોમાં ભરપૂર હોવા છતાં, આત્મા પણ  
 તેને દેખતો નથી.<sup>૫</sup> 'આ સર્વ જગત ચિદાત્મા-  
 રૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબવાળું' થઈ (અરીસામાં  
 પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતાં નગરાદિકની પેઠે) આત્મા-  
 સમાન જ દેખાય છે' એવી ભાવના રાખી જ  
 પુરુષ ઇચ્છા વર્ગનો (આત્મકામ) થઈ રહે, તે  
 બ્રહ્મરૂપી (અલેષ) કવચને ધારણ કરનારા  
 વિવેચી પુરુષ જ સુખી છે.<sup>૬</sup> 'અહંકારરહિત

દશ્યમાત્રના અભાવરૂપ એક ચેતનસત્તા વડે  
 આ સર્વ શૂન્ય, આધાર વિનાનું અને ચેત-  
 ન્યરૂપ છે' એવી (સદાકાળ) ભાવના રાખવી.<sup>૭</sup>  
 'આ સારું છે અને આ નહારું છે' એ જ તમને  
 દુઃખ દેવામાં બીજરૂપ છે. એ બીજ જ એ સમાન-  
 દૃષ્ટિરૂપી અગ્નિ વડે બળી ગયું હોય, તો પછી  
 દુઃખનો અવસર જ ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.)<sup>૮</sup>  
 હે રાજા ! સમદૃષ્ટિ દૃઢ બનાવી, પ્રબળ પુરુષાર્થથી  
 સંકલ્પ માત્ર છોડી દો અને તે અભાવનારૂપ  
 શસ્ત્રથી તમે સારાનરસા પદાર્થમાં પ્રિય-અપ્રિય-  
 પણાની વિષમ કલ્પનાને તરત છેદી નાખો.<sup>૯</sup> હે  
 ઇક્ષ્વાકુ રાજા ! સમાધિરૂપી નિર્વિકલ્પ દશા વડે  
 બાહ્યાર્થની ભાવનાને અને શુભાશુભ કર્મરૂપી અ-  
 રણ્યને છેદી નાખી, આત્મજ્ઞાનને લીધે આકાશથી  
 પણ અતિસૂક્ષ્મ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ તમે શોકરહિત  
 થઈને રહો.<sup>૧૦</sup> તમે પ્રથમ વિવેકનો વિકાસ થત  
 સમાધિબળથી સર્વ બહારની કલ્પનાઓને દૂર  
 નાખી એક પૂર્ણ પરમાત્મા વડે પરિપૂર્ણ રીતે  
 ભરપૂર થઈ રહેલા આ સર્વ જગતને જુઓ  
 અને પછી પરમ આનંદરૂપ બ્રહ્મસુખનો અનુ-  
 ભવ કરી, અખંડ એકતાને પ્રાપ્ત થઈ, સંસારરૂપી  
 મહાબ્યાધિને નિવૃત્ત કરી, શાંતિ વડે સમાનતા-  
 વાળા, ચાંદનીનાં જેવા નિર્મળ, વાસના અને  
 અજ્ઞાનનો અત્યંત ક્ષય થઈ જવાને લીધે સ્ત-  
 મ્બહતાવાળા (શાંત અને સુંદર) આકારને ધારણ  
 કરી નિર્ભય ચેતન્યરૂપ થઈ જાઓ.<sup>૧૧</sup>

મરિતશ્ચવનાભોગો ભૂત્વા વિભાગવહિષ્કૃતો  
 ગલિતકલનાભાસો વિવેકવિલાસવાન્ । અધિગ-  
 તપરાનંદસ્પદધિરાય નિરામયઃ શ્મસમસિતસ્વ-  
 ચ્છાભોગો મવામપચિદ્વપુઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-  
 કરણના પૂર્વાર્ધનો 'ઇક્ષ્વાકુ અને  
 - મનુનો સંવાદ' એ નામનો  
 - સર્ગ ૧૧૮ એ સમાપ્ત



## ~ ૭ સર્ગ ૧૨૦ મો ~

### યોગની સાત ભૂમિકાઓ

॥ મનુસ્મૃતિ ॥

શાસ્ત્રસંજ્ઞનસંપન્નૈઃ પ્રજ્ઞામાદૌ વિવર્ધયેત્ ।

પ્રથમા ભૂમિકૈષોક્તા યોગસ્યૈવ ચ યોગિનઃ ॥૧॥

મનુ બોલ્યા:-પહેલાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોના સમાગમથી બુદ્ધિને વધારવી એ યોગીના યોગની પહેલી ભૂમિકા કહેલ છે. (જેમાં સાધન-અતુલ્યથી સંપન્ન થઈ, શુરુષ્ટાપૂર્વક શ્રવણ આદિ અંગેના સમાવેશ થાય છે.) વિચારણા એવા નામની બીજી ભૂમિકા છે. (જેમાં મનન આદિનો સમાવેશ રહ્યો છે.) ત્રીજી ભૂમિકા અસંગભાવના એવા નામની છે. (જેમાં એક અસંગ આત્માની નિરંતર ભાવના કરી એટલે નિર્દિવ્યાસન એ આદિનો સમાવેશ થાય છે.) ચોથી ભૂમિકા વિજ્ઞાપિની એવા નામથી કહેવાય છે, કે જેમાં તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર હોવાથી વાસનાઓનો (ભૂજ સુધ્ધા) નાશ થઈ જાય છે.<sup>૨</sup> પાંચમી ભૂમિકા સમાધિનો પરિપાક થઈ જવાને લીધે અનુભવાતા ઉત્તમ આનંદ વડે શુદ્ધ ચૈતન્યમય આનંદરૂપ છે, કે જેની અંદર નિદ્રા શેષ રહી ગયાથી અર્ધાં જાગૃતા અને અર્ધાં જાગતા પુરુષની પેઠે જીવન્-મુક્ત પુરુષ રહે છે.<sup>૩</sup> છઠી ભૂમિકા પોતાની મેળે જ સતત એકધારી રહે-

\* આ એકસોવીસમા સર્ગમાં યોગની સાત ભૂમિકાઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ સુષુપ્તી, ઉષ્ણી ત્રણ મુકતની અને બાકી વચમાંની મુચ્ચમાન (મુકત થવાને તૈયાર થયેલ તેની જાણની છે.

+ જેમ કાચી લિધમાનગી-લિધાથી અર્ધો જાગૃતો અને અર્ધો જાગૃતો પુરુષ બાહ્ય ચન્દ્રાદિકનું અવજી કરે, તેમ પણ તેનું ચિત્ત નિદ્રાના સુષુપ્તમાં ચોટી રહેલ હોવાથી પ્રવૃત્તિ આદિ વ્યવહાર કરવાને તે ધન્યજોતી નથી, તેમ એ પાંચમી ભૂમિકામાં-રહેલો જીવન્-મુક્ત પુરુષ વ્યુત્થાનકાળમાં પણ પોતાની વૃત્તિ આમસુષુપ્ત જ ચોટેલી હોવાથી, વિશેષ વ્યવહાર કરવાને ધન્યજોતી નથી.

નારી અનુભવાવાળી બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપ છે, કે જેમાં આનંદના જ એક ગાઠ આકારવાળી યોગીના ચિત્તની સ્થિતિ સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવી થઈ જાય છે.<sup>૪</sup> તે જ શાંત અવસ્થા તુર્યપદ વડે કહેવામાં આવે છે, કે જે ઢવળ મોક્ષરૂપ જ છે. સમાનતા વડે અને સ્વચ્છતા વડે એકદમ શાંત એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે, કે જે પરમ નિર્વાણરૂપ છે. એ સાતમી ભૂમિકા જ જ્યારે પાકટ દશામાં આવે, ત્યારે વિદેહમુક્તિરૂપ કહેવાય છે. એ વિદેહમુક્તિ જીવતા યોગીપુરુષ પોતે નિપય નથી.<sup>૫</sup> આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ (વ્યાવહારિક સત્તાથી જાયત અવસ્થાની પેઠે જગતનું ભાન હોવાથી) જાયત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જગત સમ્રાજા જેવું પ્રતીતિમાં આવવાથી તે ભૂમિકા સ્વપ્ન એવા નામથી કહેવામાં આવે છે.<sup>૬</sup> પાંચમી ભૂમિકા એક આનંદમાં જ ધાટાપણથી સર્વનો લય થતાં સુષુપ્તિ જેવી દશા થઈ જવાને લીધે તે સુષુપ્ત એવા નામથી કહેવાય છે. છઠી ભૂમિકામાં અખંડ બ્રહ્માકારવૃત્તિ રહેવાને લીધે બીજા પદાર્થ સંબંધી કાંઈ કાંઈ સંવેદન (સંકેપ) નહિ સ્ફુરવાથી તે તે અસંવેદનરૂપ કહેવાય છે અને તેને તુર્ય એવું નામ આપવામાં આવે છે.<sup>૭</sup> સર્વથી ઉત્તમ એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે, કે જે અવસ્થા મન વડે કે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી તથા સ્વયંપ્રકાશ પરમપદરૂપ છે. આત્માની અંદર સર્વ દરયોનો લય કરી દઈ પ્રત્યાહારને લીધે દરયોનો કાંઈ પણ સંકેપ જ સ્ફુરવા દેવામાં ન આવે, તે તે અત્યંત સમાનતા વડે તમે નિઃસંદેહ મુક્ત જ છો.<sup>૮</sup> જેની પૂર્ણ બુદ્ધિ ભોગ વડે ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખોના અંશે વડે લેખાતી નથી તથા ‘હું મરતો પણ

\* છન્દ્રિયોનો આંતરુષ્ણપણથી ચિત્તમાં લય થઈ જતો તે પ્રત્યાહારનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. એ વિશે વિશેષ નજીવ મારે પાનજલચર દ્વિતીય પાદના પરમા સુત્રમાં જોવું.

નથી અને જીવતો પણ નથી, (એ બન્ને દેહધર્મ હોવાથી મારામાં નથી,) તેમ 'હું કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ પણ નથી' એવી જેની દૃઢ બુદ્ધિ હોય, તે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સશરીર (શરીરવાળો) હોય કેવા અશરીર (શરીર વિનાનો) હોય, પણ મુક્ત જ કહેવો છે. <sup>૧૧, ૧૨</sup> તે વ્યવહાર કરતો હોય અથવા શાંત થઈ બેઠો હોય, ગૃહસ્થ હોય અથવા એકલો દરનારો યોગી હોય, પણ 'હું કંઈ નથી, માત્ર એક ચિદાત્મારૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને શોક કરવો પડતો નથી. <sup>૧૩</sup> 'હું નિર્લેપ છું, અજર છું, વાસના વગરનો છું, નિર્મળ છું, આસક્તિરહિત છું અને ચિદાકાશરૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને પછીથી 'શોક કરવો પડતો નથી. <sup>૧૪</sup> 'હું અંત આદિ વિકારથી રહિત છું, શુદ્ધબુદ્ધિ (પવિત્ર જ્ઞાની), અજરામર અને શાંત છું, મારો આભાસ સર્વ જ સમાન પણે રહેલો છે' એમ માનવાથી જીવ શોકને પાત્ર થતો નથી. <sup>૧૫</sup> તણુપક્ષાઓમાં, આકાશમાં, સૂર્યનારાયણમાં, હાથીઓમાં અને દેવતાઓમાં જે કંઈ સત્યરૂપે રહેલ છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે અને હું પણ તે જ છું' એમ માનવાથી જીવને ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. 'હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તેનો મહિમા નીચે, ઉપર અને ચોતરફ ફેલાયેલો છે. એ પ્રમાણે અનંત વિલાસવાળા એ પરમાત્માના મહિમાને જાણી લઈ કોણ મરણ આદિ દુઃખોને ભોગવે? (કોઈ ન ભોગવે.)' <sup>૧૬, ૧૭</sup> કોઈ જાતની વાસના બાધી જે પદાર્થનું સેવન કરવામાં આવે, તે (અલીપ્ત હોવાથી) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જે વસ્તુ સુખકારક હોય તે જ પાછી નાશ થતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; કેમકે સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો સાથે રહેવાનો જ નિયમ છે. જે પદાર્થ વાસના રાખ્યા વિના અર્થવા થોડી (સાધનદશામાં જરૂર રાખવી પડે તેટલી) વાસના રાખી સેવવામાં આવે, તે કંઈ સુખ પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી અને નાશના સમયમાં

તેનો નાશ થઈ ગયાથી દુઃખ પણ આપતો નથી. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! ક્ષીણ વાસનાવાળી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ કરવામાં આવે, તે (શેકાવાથી) બળી ગયેલ બીજની પેઠે ફરી વાર અકુરને પેદા કરતાં નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દેહ ઇન્દ્રિય આદિ ક્રિયા કરવાનાં સાધનો વડે કર્મ કરાય છે અને તે દેહ ઇન્દ્રિય આદિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેનો એક જ કર્તા અને એક જ ભોક્તા શી રીતે ધટી શકે? (ન ધટી શકે.) સર્વ પદાર્થોમાંથી હું, અને મારું ઇત્યાદિ વાસનાને છોડી દઈ, અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી જાગત થયેલો પૂણ્યતાવાળો પુરુષ ચંદ્રમાના જેવો શીતળ અને કાન્તિ વડે સુખના જેવો પ્રકાશમય ભાસે છે. દેહરૂપી શાદ્મભિવૃક્ષની સચિત અને ક્રિયમાણ કર્મરૂપી કષાસની સંપત્તિ જ્ઞાનરૂપી પવનનો ઝપાટો લોગતાં જીડીને ક્યાંય જતી રહે છે. મનુષ્યની સર્વ કળા અનભ્યાસ વડે (મહાવેરા ન રાખવામાં આવે તો) નાશ પામી જાય છે. <sup>૧૮-૨૪</sup> પરંતુ આ જ્ઞાનરૂપી કળા તો એક વખત જો અંદર પ્રવેશ થઈ, તો પછી સારા ખેતરમાં વાવેલી શાકની (ડાંગિરની) પેઠે તે દિવસે દિવસે બળાત્કારથી વધવા માંડે છે. <sup>૨૫</sup> (જેમ તળાવોમાં અને સમુદ્રોમાં એક જળ જ સર્વ જ રહેલ છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં એક આત્મા જ સર્વરૂપે રહેલો છે.) હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત સંકલ્પનો (વિચિત્રતો રચનાર) અનેક સમુદાયો વિનાનું એકમાત્ર સત્તારૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. <sup>૨૬</sup>

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विद्यरूप  
आत्मा स्रस्तु जलधिष्विव तोयमच्छम् ।

संशतसंकलनभूरिकलापमेकं  
सचांशमावमखिलं जगदंग विद्धि ॥, २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો 'સસભૂમિકાવિભાગ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૦ નો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૧ મો

ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ કારણ છે

॥ મનુકવાચ ॥

યાવદ્વિપયમોગાશા જીવાસ્થ્યા તાવદાત્મનઃ ।

અવિવેકેન સંપન્ના સાડ્વ્યાશા હિ ન વસ્તુતઃ ॥૧

મનુ બોલ્યા:-જ્યાં સુધી વિષયોના ભોગોની આશા રહેતી હોય, ત્યાં સુધી આત્માની 'જીવ' એવી સંજ્ઞા રહે છે. એ આશા પણ અવિવેકને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, ખરી રીતે તો એમાનું કંઈ છે જ નહિ.<sup>૧</sup> એ આશા જ્યારે વિવેકને લીધે (અજ્ઞાનનો ક્ષય થવાથી) દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મા જીવભાવને તજી દઈ, આ સંસારરૂપી મહારોગથી રહિત થઈ જઈ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨</sup> આ સંસાર એક ઘટભાગ (રેંટ) છે. જે જીવોરૂપી ધડાઓને જાગે (સ્વર્ગ આદિ ઉત્તમ લોકમાં) અને નીચે (નરક આદિ અધમ લોકમાં) લઈ જાય છે. તે ધડાઓને બાંધી રાખનાર ભોગ-ચિંતારૂપી રજીય છે, તે તૂટી જતાં પોતાને સંસારમાં આવવાજવાનું રહેતું નથી.<sup>૩</sup> જે પુરુષો 'અસુક (દેહાદિ) વસ્તુ મારી છે અને હું એ (દેહાદિ)નો છું' એવી વ્યાવહારિક ગાઢ ધ્રાંતિને મોહને લીધે સેવે છે, તે શક્ય પુરુષો અધમમાં અધમ લોકમાં જાય છે.<sup>૪</sup> જે લોકોએ 'હું અસુક (દેહાદિ) પદાર્થનો છું અને એ (દેહાદિ) પદાર્થ મારા છે અને હું તે રૂપ છું' એવો મોહ પોતાની યુદ્ધિ વડે (જ્ઞાન થવાથી) ત્યાગ કરી દીધો છે, તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ લોકમાં જાય છે.<sup>૫</sup> હે રાજ ઇક્ષ્વાકુ! તમે કાંઈ પણ વિલંબ કર્યા સિવાય પોતાનો આત્મા કે જે

સ્વયં પ્રકાશ છે, તેના આધારે રહેા અને જગતને ચારેબાજુ ભરપૂર ચિદાકાશરૂપે જ જુઓ.<sup>૬</sup> જે વખતે એ પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપ આત્માનું પરિપૂર્ણ અને અખંડિત સ્વરૂપ (અનુભવ વડે સમજવામાં આવ્યું, તે જ વખતે આ સંસાર તરી જવાય છે અને (મુક્ત થઈ જતાં) જીવ પરમેશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૭</sup> બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ અને વરુણ જે જે કરવાને તૈયાર થાય છે, તે સર્વ હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું, તે જ કરું છું, એવી ભાવના રાખવી.<sup>૮</sup> હે પ્રિય ઇક્ષ્વાકુ! જે જે શાસ્ત્રોમાં, જ્યારે જ્યારે જે જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે, તે તે સર્વ સત્ય જ છે; કેમકે ચિદાત્માનો વિલાસ નિરંકુશ (અનિયમિત અને તેથી જ અચિંત્ય) છે.<sup>૯</sup> કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલા અને મૃત્યુને તરી ગયેલા ચિત્ત વિનાના પુરુષને જે કાંઈ (અનિર્વચનીય) જ્ઞાન દે થાય છે, તેની દોને ઉપમા આપી શકાય? (દોષને નહિ.) આ જગત અશૂન્ય પણ નથી અને શૂન્ય પણ નથી, અચિદ્રૂપ પણ નથી અને ચિદ્રૂપ પણ નથી, આત્મરૂપ પણ નથી અને અનાત્મરૂપ પણ નથી; (કિંતુ સ્વમ, ઇન્દ્ર-જળ આદિની પેઠે અનિર્વચનીય છે) એવી ભાવના તમે કરતા રહેા.<sup>૧૦</sup> આત્માના પારમાર્થિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી પ્રકૃતિ ચાંત થઈ જાય છે. મોક્ષ નામનો કોઈ દેશ છે તેમ નથી, તેમજ મોક્ષ નામનો કોઈ કાળ છે તેમ પણ નથી, તેમ કોઈ બીજી સ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે તેમ પણ નથી.<sup>૧૧</sup> પરંતુ અહંકારનો અને મોહનો ક્ષય થઈ જતાં આ સર્વ દર્શ્ય રચનાનો પણ (જ્ઞાન દૃષ્ટિથી) ક્ષય થઈ જાય છે અને આત્માનું જે સ્વાભાવિક (શુદ્ધ) સ્વરૂપ છે, તે જ જ્યારે અનાદિ કાળથી જુલાઈ જવાયેલા પોતાના સ્વરૂપનું નિરંતર ચિંતવન (નિદિધ્યાસન) કરવાથી તેનો ચોખ્ખો સંબંધ થાય છે અને તેથી જ્યારે આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય ત્યારે આત્મસા-

+ આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં જે ભાવના વડે જીવ અધમ લોકમાં જાય છે તે અને જે ભાવના વડે ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થઈ મુક્ત થઈ જાય છે, એ બંને ભાવના સારી રીતે વિભાગ કરી મનુ બતાવશે. . .  
ચો. રા. ૨૧

ક્ષાત્કાર એવું નામ ધારણ કરે, ત્યારે એ પોતે જ મોક્ષરૂપ છે. શાસ્ત્રની ચર્ચાઓ કરવાની ચપલ વૃત્તિ જેની શાંત થઈ છે, કાવ્ય, કૌતુક આદિથી ઝરતા અનેક રસોને આખવા જેની વૃત્તિ દૂર થઈ છે અને સર્વ પ્રકારના તુલ્ય ભેદભાવો જેણે હાંથી કાઢ્યા છે, તેવો આત્મસ્વરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત થઈ (પરમ) સુખમાં વાસ કરે છે.

પ્રજ્ઞાતશાંત્વાર્થવિચારચાપલો નિવૃત્તનાનાર-  
સકાન્વકૌતુકઃ । નિરસ્તનિઃશેષવિકલ્પવિષ્ણુઃ  
સમઃ સુખં વિણ્ણુવિ શાશ્વતાત્મકઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ધક્વાકુ અને  
મનુનો સંવાદ' એ નામનો  
સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૨૨ મો ~ ~ ~

મુક્તપુરુષનાં લક્ષણો

॥ મનુવાચ ॥

યેન કેનચિદાલ્ભો યેન કેનચિદાશિતઃ ।

યત્ર ક્વ ચન ગ્રાપી ચ સમ્રાઢિવ રાજતે ॥ ૧ ॥

મનુ બોલ્યાં:- (વૃત્તિ પ્રક્ષાલક હોવાને લીધે) હરદોઈ બીજા માણસે વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલો, (યદચ્છાથી) હરદોઈ એ ભોજન કરાવાયેલો અને જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહેનારો યોગી (મનુષ્યના આનંદની પરમ અવધિરૂપ) કોઈ મોટા રાજા (મંડળેશ્વર) ની પેઠે અનંત આનંદમાં શોભે છે.<sup>૧</sup> વર્ણ, ધર્મ, આશ્રમ અને આચારનાં સંબંધમાં શાસ્ત્રોમાં ફરમાવેલાં બંધનોથી છૂટી ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ, જેમ કેસરી સિંહ પાંજરામાંથી (તલપ મારી) બહાર નીકળી જાય, તેમ આ સંસારરૂપી બળમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.<sup>૨</sup>

વાણીને ઓળંગીને રહેલા નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માને જ આશ્રયે રહેલો, વિષયોની આશા અને (વિવિધ પ્રકારની સુખ-દુઃખ સંબંધી) દશાઓથી રહિત થઈ ગયેલો એ મહાત્મા પુરુષ આકાશ જેમ શરદઋતુમાં કાંઈક અપૂર્વ શોભાને પ્રાપ્ત થાય, તેમ કાંઈ અનિર્વચનીય શોભા ધારણ કરે છે. પર્વતમાં રહેલા મહાનંદની પેઠે ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિરંતર પરમ આનંદનો સ્વાદ લેવામાં પરાયણ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ યોતાના આત્મા વડે આત્મામાં જ આનંદ લીધા કરે છે.<sup>૩</sup> સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કરનારો, નિસ્વર્ત્ત અને નિરાશ્રયપણે રહેનારો મહાત્મા પુરુષ પ્રણયથી, પાપથી કે બીજા હર્ષ-શોકાદિકથી લેપાતો નથી. જેમ સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબ વડે (રંગાઈ જઈ) બીજા રૂપને નથી પામતો, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પણ પ્રારબ્ધયોગે આવી મળેલાં સુખ-દુઃખ વડે (રંગાઈ જઈ) વિકારને વશ થતો નથી. તે મનુષ્યસમુદાયમાં વિહાર કરતાં છતાં દેહના છેદન કે પૂજન વડે કેમ જાણે તે બંને પ્રતિબિંબમાં થતાં હોય તેવી રીતે શોક કે હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી.<sup>૪,૫</sup> એ જીવન્મુક્ત પુરુષ તેની પૂજા કરવાથી કાંઈ પ્રશંસા કરતો નથી અને પૂજા નહિ કરવાથી કાંઈ બીજા (કોષ આદિ) વિકારો તેનામાં આવતા નથી. તે સર્વ આચારો અને નીતિના ક્રમો વડે યોતાનો લોકાચાર વ્યવહાર નિભાવે છે, પરંતુ અંદરથી છૂટેલો હોય છે. એના (જીવન્મુક્ત પુરુષ)થી લોકોને ખેદ થતો નથી અને લોકોથી તે ખેદને પામતો નથી. રાગ, દ્વેષ, ભય અને આનંદના નિમિત્તરૂપ વિષયો ત્રડે તે કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) એકાંઈ ભય છે અને કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) ત્યાગ કરાય છે.<sup>૬,૭</sup> એ મહાશય પુરુષ ખરું જોતાં કોઈ (કુશળ પુરુષ)ની પણ સમજમાં આવી શકતો નથી અને અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાને લીધે (પોતે સરળ હોવાથી) નાનું બાળક પણ વ્યવહાર-

૧ આ એકોત્પાતોસમા સર્ગમાં આત્મવાનને વિશે આરદ્ર થઈ રહેલા સુખપુરુષની સ્થિતિ વિશે-મનુ વક્તવ્યો વડે વર્ણન કર્યું.

દૃષ્ટિએ તેનું માપ બાધી લે છે.<sup>૧૦</sup> હે ઇક્ષ્વાકુ ! એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કાશી આદિ ઠોઠ તીર્થમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે, ઠોઠ ચાંડાલને ઘેર દેહ છોડે અથવા ભલે ઠોઠ દિવસે દેહનો ત્યાગ જ ન કરે કિંવા ચાલુ ક્ષણમાં જ શરીરનો ત્યાગ કરે; પરંતુ વાસનારહિત હોવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ચવાના સમયમાં જ (દેહાદિ સર્વ તેની દૃષ્ટિમાં બાધિત થઈ જવાને લીધે) તે મુક્ત જ છે. 'દેહ આદિ હું છું' એવી ભ્રાંતિ થવી એ જ બધન આપનારી છે અને જ્ઞાન વડે તેનો ક્ષય થઈ જાય છે.<sup>૧૧,૧૨</sup> એકથય અને વૈભવોની ઇચ્છા ગળનારા પુરુષે એ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ જ પૂજવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા લાયક છે, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, ચત્તથી દર્શન કરવા લાયક છે અને પગે પડવા લાયક છે.<sup>૧૩</sup> હે પ્રિય ઇક્ષ્વાકુરાજ ! સંસારરૂપી મહાબ્યાધિથી રહિત થઈ ગયેલા અક્ષનિષ્ઠ સન્નજનોની ભક્તિ વડે જ પરમ પવિત્રપદ મળે છે, તે યજ્ઞોથી, તીર્થોથી, તપોથી કે દાનોથી મળતું નથી.

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-**ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવાન મનુ અક્ષલોકમાં ચાલ્યા ગયા ને ઇક્ષ્વાકુરાજ પણ એ દૃષ્ટિનો આધાર રાખી સ્થિત થઈ રહ્યા.<sup>૧૪,૧૫</sup> એવમુક્ત્વા સ ભગવાન્ મનુવ્રક્ષગૃહં યયૌ ।  
 ઇક્ષ્વાકુરપિ તાં દૃષ્ટિમવદમ્ય સ્થિરોમવત્ ॥ ૧૫ ॥  
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ અકરણના પૂર્વાર્થનો 'ઇક્ષ્વાકુપ્રબોધન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૩ મો

અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते हि भगवद्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।  
 अपूर्वोत्तिष्ठयः कोसौ भवत्यात्मविदांवर ॥ ૧ ॥  
 રામ બોલ્યા:-હે આત્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ

મહાસમર્થ શુરુમહારાજ ! જ્યાં આપ કહો છો તેવાં જો લક્ષણ હોય, તો પછી એ સુશુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષમાં બીજાના કરતાં અવનવી વિશેષતા શું રહે છે?<sup>૧</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-**જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ ઠોઠ એક અંશમાં વિશેષે કરીને રહે છે, તે એ જ કે સદા સંતોષમાં રહેનારો અને શાંત ચિત્તવાળો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ (બીજા કયામાં નહિ રોકાતાં) ફક્ત આત્મામાં સ્થિર થઈ રહે છે.<sup>૨</sup> મનની સિદ્ધિવાળા, તપની સિદ્ધિવાળા અને તનની સિદ્ધિવાળા પુરુષોએ ઘણી વાર આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય છે, તેમાં શી નવી વાત છે? (કાંઈ નહિ.)<sup>૩</sup> તેવા પુરુષોએ જ ચત્ત વડે મળી શકે તેવું હોવાથી અભિમાદિક એકથય પણ ઘણી વાર મેળવ્યું છે, પરંતુ અન્ય આત્મદર્શી પુરુષ તેને વ્યથગવા જતો નથી, એ જ તેમાં વિશેષતા રહી છે, કે જ મુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષોના જીવી (સહજ) નથી. એ મહાશુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષનું શુદ્ધ ચિત્ત સર્વ જ આસ્થા વગરનું હોવાથી (પરમ વૈરાગ્યને લીધે) સર્વ વિષયો તરફ પ્રીતિ વગરનું રહે છે, અને તેને લીધે જ એ મહાત્મા ઠોઠ ભોળપ વસ્તુમાં લોહુપ થઈ બંધાઈ જતો નથી. ઘણાક કાળની સંસારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થઈ જવાને લીધે (પરમતત્ત્વમાં) શાંતિ પામેલા અને સર્વ ધર્મથી ગહિત પરબ્રહ્મ જ જેવું સ્વરૂપ છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષનું એ જ (મુખ્ય) લક્ષણ છે. તેનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને શોક ઇત્યાદિ આપદાઓ પ્રતિદિન અત્યંત ક્ષીણ થતી જાય છે.<sup>૪-૬</sup>

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः संशतसं-  
 सुतिचिरभ्रमनिर्धृतस्य । तज्ज्ञस्य यन्मदनकोप-  
 विषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ ૬ ॥

સર્ગ ૧૨૩ મો સમાપ્ત

x આ એકસોત્રૈવીસમા સર્ગમાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની આકાશગમન અને અભિમાદિક સિદ્ધિઓ વિશે

પોતાની પૂર્ણતાને લીધે ઇચ્છા જ ન થવી એ બીજા અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતા વિશેષતા છે, એમ કહેવાશે.

## ૭ સર્ગ ૧૨૪ મો ૭

મૃગ અને પારથીના પ્રસંગથી  
પુરીયાવસ્થાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યથા સત્ત્વમુપેક્ષ્ય સ્વં શનૈર્વિપ્રો દુરીહયા ।

અંગીકરોતિ શૂદ્રસ્ત્વં તથા જીવત્ત્વમીશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-જન્મ કોઈ એક બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સ્ત્રીની કામના થતાં તેના સભોગસહવાસ આદિની દુષ્ટ ઇચ્છાથી પોતાને યોગ્ય સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણધર્મને ધીરે ધીરે ભૂની જઈ (ધણે કાળે) શૂદ્રતાનો અંગીકાર કરી લે છે, તેમ જીવ પોતે ઈશ્વરરૂપ છતાં (બુદ્ધિ આદિની સમૃદ્ધિને લીધે એ બુદ્ધિએ ખતાવેલી ભોગોની આશાથી) પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભૂની જઈ જીવભાવનો અંગીકાર કરી લે છે.<sup>૧</sup> ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપ બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ દરેક સૃષ્ટિમાં હિરણ્યગર્ભમાંથી (ગંધર્વ નગરની પેઠે) પોતાના તેવા તેવા સસ્કારોને અનુસારે પ્રકટ થાય છે અને ખરી રીતે તે મિથ્યા હોવાથી સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધડો આદિ પદાર્થની જન્મ કોઈ જાતની સાધનસામગ્રી વિના જ પ્રકટ થયેલાં હોય છે કે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ જીવો, ઈશ્વર કે જે હિરણ્યગર્ભ છે, તેમાંથી (અજ્ઞાન વડે) પોતે જુદે રૂપે-પ્રકટ થઈ પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મો વડે વારંવાર અનેક જન્મોને અનુભવે છે. એવી જાતનો તેઓના જન્મનો અને કર્મનો કાર્યકારણભાવ છે.<sup>૨-૪</sup> પ્રથમ સર્વ જીવો સાધનસામગ્રી વિના જ સ્વપ્નમાં થયેલા ધડો, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે પરમપદરૂપ ચેતન માંથી જ (અજ્ઞાન વડે) પ્રકટ થાય છે; અને પછીથી તેનાં પોતાનાં કરેલાં કર્મો જ તેને સુખ-

દુઃખ આપવામાં કારણરૂપ થાય છે. દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પ જ કર્મનું કારણ છે.<sup>૫</sup> સંકલ્પ થવો એ જ (પાપ, પુણ્ય, પ્રવૃત્તિ, ભોગવાસના ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી) બંધનનું કારણ થાય છે; માટે તે સંકલ્પનો તમે ત્યાગ કરો. નિઃસંકલ્પદશા<sup>૬</sup> રહેવી એ જ મોક્ષ છે, માટે તમે તેનો અભ્યાસ કરવામાં મશગૂલ રહો.<sup>૭</sup> ‘આ આજ છે અને આ આહક છે’ એવી ભેદની બ્રાંતિથી થનારી સંકલ્પદશાને નિરંતર તમે ધીરે ધીરે છોડતા રહી શુદ્ધ સાક્ષીમાં જ એકાગ્રપણાથી સાવધ થઈ રહો.<sup>૮</sup> તમે આજરૂપ પણ ન થાઓ અને આહકરૂપ પણ ન થાઓ, પરંતુ સર્વ ભાવનાને છોડી દઈ જે સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે સાક્ષીમાં જ તમે એકરસરૂપે થઈને રહો.<sup>૯</sup> કે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! જે વિષય તરફ ઇન્દ્રિય-સમૂહ બળે છે, તેમાં જે પ્રીતિ થઈ તો જીવ (આસક્તિ વડે) બંધાય છે અને જે તેમાં વૈરાગ્ય રહે તો મુકાઈ બળે છે. જે કાંઈ પણ વસ્તુ તમને ગમતી હોય તો, તમે આ સંસારની સ્થિતિમાં બંધાયેલા છો; અને જે કાંઈ પણ તમને ગમતું ન હોય તો તમે આ સંસારની સ્થિતિથી મુક્ત જ છો;<sup>૧૦</sup> માટે તૃણથી માંડી ઠેક હિરણ્યગર્ભ સુધી, સ્થાવર-જંગમસહિત સર્વ દેહોમાંથી અને તેને ભોગવવાના વિષય પદાર્થસમૂહમાંથી તમને કશું પણ મનગમતું ન થાઓ.<sup>૧૧</sup> તમે જે કાંઈ કર્મ કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો અને દાન કરો છો, તે સર્વ ક્રિયામાં મનનો સંયમ રાખી કૃદસ્થ આત્મામાં જ બુદ્ધિનો દૃઢ નિશ્ચય રાખશે, તો તમે કર્તા કે ભોક્તા કંઈ નથી.<sup>૧૨</sup> સત્યરૂપો જે યદ્યપિ હોય તેનો શોક કરતા નથી, ભવિષ્યનો નિયાર કરતા નથી અને વર્તમાનકાળમાં નસીબ પ્રમાણે જે આવી મળે તેને હર્ષ-શોક વગેરેથી ખેદ નહિ પામતાં હઈ લે છે.<sup>૧૩</sup> કે રામચંદ્રજી ! તૃણ, મોહ, મદ આદિ

\* આ એકસોઓવીસમા સર્ગમાં જીવોનું નિષ્કારણપણું, વિષયોમાં પ્રીતિ થતા બંધાઈ જવું, જીવના રૂપો, અવસ્થાઓ અને મૃગ તથા વાહના પ્રસંગથી પુરીયાવસ્થાનું વર્ણન આવશે.

સર્વ વિકારો મનમાં જ રહેલા છે, માટે જ્ઞાન-વાત પુરુષે (વિવેકવાળા) મન વડે જ (વિકાર મય) મનનું છેદન કરવું.<sup>૧૪</sup> જેમ પાણીદાર ઝીણા લોહા વડે જ બીજું લોહું છેદાય છે, તેમ સર્વ બ્રાંતિની શાંતિ થવા સારું મન વડે જ અતિ તીક્ષ્ણ વિવેક દ્વારા બળાત્કારથી મનને (મૂળ સુધ્ધાં) છેદી નાખવું.<sup>૧૫</sup> મળને ઘોઈ નાખવામાં કુશળતા ધરાવનાર પુરુષો ક્ષાર આદિ મેલા પદાર્થોથી જ મળને ઘોઈ નાખે છે, (અસ્રકુશળ પુરુષો) અસ્ર વડે જ અસ્રને નિવૃત્ત કરે છે અને (વૈદ આદિ લોકો) વિપની અસરને બીજા વિપને સામો લાગ દઈ મટાડી દે છે. (તે પ્રમાણે મન વડે જ વિવેક દ્વારા વિકારી ચિત્તનું) છેદન કરવું શક્ય છે.<sup>૧૬</sup> જીનનાં ત્રણ રૂપ છે. એક સ્થૂલ, બીજું સૂક્ષ્મ અને ત્રીજું પર. એ ત્રણમાંથી પર રૂપનો આશ્રય કરો અને પ્રથમનાં બે રૂપને છોડી દો.<sup>૧૭</sup> હાથપગવાળો આ દેહ કે જે ભોગો ભોગવવાને માટે હાલેચાલે છે, તે ભોગરૂપી અર્થને સિદ્ધ કરનાર જીવનું સ્થૂલરૂપ આદી કહેવામાં આવ્યું છે.<sup>૧૮</sup> હે રામચદ્રજી! પોતાના સંકલ્પરૂપી આકારને ધારણ કરનાર અને સંસારની સ્થિતિ સુધી રહેનાર ચિત્ત એ જીવનું બીજું આતિવાહિક (લોકલોકાંતરમાં જઈ શકે તેવું સૂક્ષ્મ) રૂપ છે.<sup>૧૯</sup> જે આદિ અને અંતથી રહિત, સત્ય, નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યમાન જ છે, તે એ જીવનું ત્રીજું પરરૂપ છે, કે જે જગતને સત્તા અને ગતિ એ બંનેને આપનાર છે. એ તુર્યપદ સુદ્ધ છે; માટે પ્રથમનાં બે રૂપનો ત્યાગ કરી તેમાં જ તમે સ્થિર થઈ રહો અને પ્રથમનાં બે રૂપમાં આત્મભુદ્ધિ રાખો નહિ.<sup>૨૦, ૨૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અલક્ષિતપણે (નહિ જણાય તેમ) રહેલ તુર્યપદનું આપ વિશેષે વિવેચન કરી મને કહો.<sup>૨૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જાતમાં તેમજ સ્વપ્નમાં

થનારો અહ કારરૂપી વિક્ષેપ અને સુષુપ્તિમાં થતું તેનું મૂળમૂલ અહ કાર નહિ હોવો એ રીતનું. અજ્ઞાનનું આવરણ એ બંનેને તથા કારણરૂપે સત્તા અને કાર્યરૂપે અસત્ જણાતા આ (જગતની) સદ્-અસદ્ ભેદને છોડી દેતાં જે નિલેપ, સ્વરૂપ અને સમાન (નિર્વિકાર) પદ સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે તુર્ય કહેવાય છે.<sup>૨૩</sup> બ્યવહાર-કાળમાં જીવન્મુક્ત પુરુષોને વિષે રહેનારી જે સ્વરૂપ સમાનતાનાળી અને શાંત સાક્ષીની અવસ્થા છે, તે જ તુર્ય અવસ્થા કહેવાય છે.<sup>૨૪</sup> એ અવસ્થા સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નહિ થનાથી જાત કે સ્વપ્નરૂપ કંઠી શકાતી નથી, તેમ જડ-પણાની સ્થિતિનો અભાવ હોવાને લીધે તે સુષુપ્તિ પણ નથી (પણ તે ત્રણેયથી જુદી ચોથી અવસ્થા છે, તેથી તેને તુર્ય અવસ્થાનું નામ આપવામાં આવે છે.) આ જગત બરાબરપણે રહ્યા છતાં સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની દૃષ્ટિમાં (ચિત્તના મૂળમાંથી) જ્ઞાન વડે દૂર થઈ જવાને લીધે (સર્વ) શાંત શ્રવણ જ છે; અટલે વિવેચી પુરુષો તેને (સર્વદા) તુર્ય અવસ્થા જ કહે છે. બાકી અજ્ઞાની જીવોની દૃષ્ટિમાં જ આ જગત સ્થિર થઈ રહેલું છે.<sup>૨૫, ૨૬</sup> અહ કારના અંશનો ત્યાગ કર્યાથી સમાનતા (નિર્વિકારતા) ની ઉત્પત્તિ થયાંથી અને (સંમુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) ચિત્ત પરમ તિસ્ત્ત્વમાં જે લીન કરી દીધાંથી તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૭</sup> હે દેવનો ઉપમા આપવા યોગ્ય રામચદ્રજી! એક વળી બીજું દર્શાવ આ સંબંધમાં હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો, કે જ્યો તમે જ્ઞાની છો તો પણ આ વાંતનો તમને (વિશેષ) બોધ થશે.<sup>૨૮</sup> બાણ વાગતાં ભયથી તથા દોડતા યુગની પછનાડે (ખોળવા માટે) ગયેલા (કાઈ) પારથીએ કાઈ એક જંગલના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રદેશમાં મહામીન (જ્ઞાન વડે વાણી આદિ ચેષ્ટાઓને બંધ કરી નિઃસંકલ્પ રહેવું તે)નો આશ્રય કરી

અદ્યુત્ત મુનિને એઈ પૂછ્યું કે, 'હે મુનિ! મારા બાણથી વીધાયેલા મૃગ અહીં આવ્યા છે? <sup>૨૯,૩૦</sup> અથવા એ મૃગ ક્યાં ગયા? ' (એમ પૂછવાથી) એ મુનિએ તેને જવાબ આપ્યો કે, 'હે ભલા માણસ! અમે જંગલમાં રહેનારા મુનિલોકો સદાકાળ સમાન શીલવાળા જ રહીએ છીએ. <sup>૩૧</sup> વળી અહંકાર કે જ (અપરિચિત) વ્યવહાર કરાવવાને સમર્થ છે, તે અમારામાં હોતો નથી. હે સખા! મન કે જે અહંકારમય છે તે જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો કરે છે. <sup>૩૨</sup> વળી મારું ચિત્ત તો ઘણાં લાંબા કાળથી (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણ ની પેઠે) પરમાત્મામાં જ ગળી ગયું છે. (એક-રસરૂપ થઈ ગયું છે.) જાત્ર, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ એમાંની કોઈ પણ દશાને હું જાણતો નથી. <sup>૩૩</sup> હું તુર્ય (ચોથી સમાધિરૂપ નિર્વિકલ્પ) અવસ્થામાં જ રહું છું; તેમાં કોઈ પણ દર્શ્ય પદાર્થ છે નહિ.' હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે તે મુનિશ્રેષ્ઠ મહાત્માનાં વાક્યો સાંભળી પ્રાર્થિતો કશે અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મનમાનતી દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. હે મહાપ્રાહ્લ્ડ રામચંદ્રજી! માટે જ કહું છું કે, તુર્ય વિનાની બીજી જાત્ર આદિ અવસ્થા કે સૂચૂ આદિ કોઈ અવસ્થા (તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ બેતા) છે જ નહિ. <sup>૩૪,૩૫</sup> કલ્પ એક તુર્યરૂપ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે, બીજું કંઈ નથી. જાત્ર, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેય ચિત્તની અવસ્થાનાં રૂપ છે. <sup>૩૬</sup> પોતાનું ચિત્ત ઘોર, શાંત અને મૃદ્ધ એ ત્રણ પ્રકારનું આ જગતમાં થઈ રહેલ છે. જાત્ર અવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિનાં કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન કરવાથી) ઘોર છે, સ્વપ્ન અવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિનાં કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન નહિ કરવાથી) શાંત છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળું ચિત્ત (તેને વખતે કોઈ પણ બાન ન હોવાને લીધે) મૃદ્ધ કહેવાય છે. એ ત્રણેય અવસ્થાથી બચારે

ચિત્ત રહિત થઈ જાય ત્યારે તે મરી જાય છે. (ચિત્તનો નાશ થયેલો કહેવાય છે.) જ ચિત્ત મરી ગયું, (નાશને પામી ગયું) તેમાં (નિર્વિકારને લીધે) સદા સમાનપણે રહેનારું એક સત્ત્વ જ બાકી રહે છે. (જમાં વાસનાની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી.) સર્વ યોગી પુરુષો એ ચિત્તનાશને જ યત્નથી સંપાદન કરે છે. સર્વ સંકલ્પોના વિલાસથી રહિત શુદ્ધ તુર્ય અવસ્થામાં જ તમે નિર્વિકાર ચિત્ત રાખી સ્થિર થઈને રહો, કે જ તુર્યપદમાં સારી રીતે સદાકાળ યુક્ત થઈ ગયેલા ભેદ્યુક્તિ વિનાના મહાન મુનિઓ રહેલા હોય છે. <sup>૩૭</sup>

સમસ્તસંકલ્પવિલાસમુક્તં તુર્યં પદે તિષ્ઠ નિ-  
રામયાત્મા। યત્ર સ્થિતાઃ સાધુ સદૈવ મુક્તાઃ  
પ્રજ્ઞાંતમેદા મુનયો મહાન્તઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો 'મૃગવ્યાધીય'  
એ નામનો સર્ગ ૧૨૪ મો સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૧૨૫ મો ~~~~~

તુર્યપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ જ્વાલ ॥

સિદ્ધાંતોઽધ્યાત્મશાસ્ત્રાણાં સર્વાપદ્ધવ એવ હિ।

નાઽવિચારોસ્તીહનોમાયાશાંતંત્રલેદમક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જગતમાં પ્રગટ થતાં જ દ્વૈતના પ્રપંચો છે, તે બધાને દૂર કરવા વેદાંત-શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો ધડાય છે અને તે અવિદ્યા તેમજ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પણ જ શાંત પરબ્રહ્મ આપોઆપ પ્રકાશે છે, તેને શાસ્ત્રો બતાવી શકતાં નથી; કારણ કે ત્યાં માયા કે અવિદ્યા કોઈ પણ નથી. <sup>૧</sup> શાંત, સ્વચ્છ, માયામાં ચૈતન્યનો આભાસ પડતાં જુદાં જણાતાં, સર્વત્ર સમાનરૂપે

× આ એકસોપચીસમા સર્ગમાં સર્વ દશપદા-  
ર્થના નિર્ણયનો સિદ્ધાંત કરી, જેમા વાદીઓને અનેક  
જાતની ભ્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તુર્ય પરમપદમાં  
સ્થિરતા રાખવાનો બોધ અને તેના ઉપાયો આપશે.



રહેલ, નિર્વિકાર, આકાશની પેઠે સર્વમાં સમાન-  
રૂપે રહેલ, વિકારરહિત, સર્વશક્તિમાન (માયા-  
વિશિષ્ટ) બ્રહ્મ છે, તેને કેટલાક શૂન્ય ધર્મવાળો,  
કેટલાક વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તરીકે અને કેટલાક  
ઈશ્વર તરીકે માની પરસ્પર વાદવિવાદ કરે છે.<sup>૧૩</sup>  
હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! તમે એ સર્વ વિવાદની  
વાત મૂકી દઈ (માયા સુધી સંધળા દ્રવ્ય પ્રપં-  
ચનો ત્યાગ કરી) મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં  
કાર્યોને શાંત કરનાર મહામોનને ધારણ કરો  
તથા સુક્ત, ક્ષીણચિત્તવાળા, શાંત બુદ્ધિના અને  
નિઃસંકલ્પ થઈ મૂંગા, બંદેરા અને આંધળાની  
પેઠે ચિત્તને નિર્વિકાર અને શાંત રાખી કેવળ  
ચૈતન્યરૂપ આત્મામાંજ (સમાહિતપણાથી)  
સ્થિર થઈ રહો; અને નિત્ય અંતઃકરણમાંજ ધ્યાન  
ધરી રહી પોતાની બુદ્ધિને આત્મસુખથી જ ભરપૂર  
રાખો. હે રામચંદ્રજી! તમે જાયત અવસ્થામાંજ  
સુપુષ્પિ અવસ્થાવાળાની પેઠે (નિર્વિકલ્પ) રહી  
કર્મો કરો. અંદરથી સર્વનો ત્યાગ કરો અને બહાર  
જ આવી મળે તે કર્મ કર્યે જાઓ. ચિત્તની સત્તા  
એજ પરમ દુઃખરૂપ છે અને ચિત્તની અસત્તા એ  
જ પરમ સુખરૂપ છે. માટે તમે એક ચૈતન્ય આ-  
ત્મારૂપે રહી કાંઈ સંકલ્પ જ નહિ સ્ફુરવા દેવાથી  
ચિત્તનો નાશ કરો.<sup>૧૪</sup> સારી કે નરસી (પ્રિય-  
અપ્રિય) વસ્તુને જોઈ (નિઃસંકલ્પતાથી) હૃદય કે  
શોકને નહિ પામતાં) પંથ્યરની પેઠે સમાન  
સ્થિતિવાળું (નિર્વિકાર) થઈ રહેલું, એટલા જ  
માત્ર પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી સંસાર જિતીઈ  
જાય છે.<sup>૧૫</sup> સુષ્પનો પણ કશો વિચાર ન કરવો  
અને દુઃખનો પણ કશો વિચાર લાવવો નહિ;  
તેમ એ બંનેનાં સાધનોના વિચાર તરફ પણ  
મનને ગુલાવા દેવું નહિ. માત્ર એટલા જ પોતાના  
પુરુષાર્થથી કદી નહિ જનારો દુઃખનો અંત  
પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ત્રણેય લોકની વસ્તુના  
સારરૂપ પરમતત્ત્વને જોળખી ગયેલો, અંદર  
પૂર્ણ મંડળવાળા ચંદ્રમાની પેઠે સીતળતાને

અતુલવનારો, પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ નિરતિ-  
શય સુખરૂપી અશ્રુતનો સ્વાદ લેવાથી તેમાં તે જ  
રૂપે બની ગયેલો અને પરમપદને (પરમાત્માને)  
પહોંચી ગયેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જીવનમુક્તિના  
સુષ્પને-પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત  
થયેલા બ્યવહારને કરતાં છતાં (તેની દૃષ્ટિમાં  
સર્વ મૂળા હોવાથી) તે કાંઈ પણ કરતો નથી.

આપીનમંડલશર્શકવંતરેવ શ્રીમદ્રસાયન-  
મયઃ સુખમેતિ તજ્ઞઃ । વિજ્ઞાતવર્સર્વબુવનત્રય  
વસ્તુસારઃ કુર્વન્ન નામ કુરુતે પરમમ્પુષ્પેતઃ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'તુર્યેસ્થૈર્યોપાયક-  
થન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૫ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૬ મો

યોગભૂમિકાનો અભ્યાસક્રમ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સપ્તાનાં યોગભૂમીનામમ્યાસઃ ક્રિયતે કથં ।  
કીદશાનિ ચ વિદ્વાનિ ભૂમિકાંપ્રતિયોગિનઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-સાત યોગની ભૂમિકાઓનો  
અભ્યાસ શી રીતે કરાય છે? અને પ્રત્યેક ભૂમિ-  
કામાં યોગનાં કેવાં ચિહ્નો હોય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-વેદમાર્ગમાં રહેનારા પુરુષ  
બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રવૃત્ત અને બીજો  
નિવૃત્ત. તે બેમાંથી પહેલો સ્વર્ગ તરફ જનારો  
અને બીજો મોક્ષ પામનારો હોય છે. એ બંનેનાં  
દુઃખને લક્ષણ કહ્યું છે, તે તમે સાંભળો. 'સર્વ  
વિપયોથી રહિત હોવાથી મોક્ષ શું છે? કાંઈ  
નથી. 'મારે માટે તો સારાનરસા ભોગોથી  
ભરેલો સંસાર જ ઠીક' એમ નિશ્ચય કરી જ

\* આ એકસોછવીસમા સર્ગમાં યોગભૂમિકાના  
અભ્યાસનો ક્રમ અને લક્ષણ બતાવ્યો; અને વચમાં  
મરણ થઈ જાય તો પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ ભોગો ભોગવી  
પછી પાછો ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેવાય.

નિત્ય,\* નૈમિત્તિક અને કામ્યકર્મ કર્યા કરે, તેને પ્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમ કરોડો જળજંતુ-ઓથી, પ્રચંડ વનથી અને વડવાશિની જ્વાળા લાગવાથી અત્યંત ચંચળ થઈ રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રની અંદરના ભાગમાં ફરતા કાચ-બાઓની ડોક સહેજસાજ તરંગો લાગવાથી પણ ભય થવાને લીધે તરત અસંખ્ય વખત ઢાલના અંદરના છિદ્રમાં પેસે છે અને નીકળે છે, તેમ અનેકવાર મૃત્યુના મુખમાં પેસવું અને ( તેમાંથી વળી પુનર્જન્મરૂપે ) બહાર નીકળવું એ રૂપી અનેક જન્મો જ્યારે લેવા પડે, ત્યારે તેને અંતે (કાંઈ પુણ્યયોગથી-વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ થતાં) પુરુષ વિવેકી થાય છે.<sup>૨૪</sup> ઘણા ખેદની વાત છે કે, આ સંસારની વિવિધ પ્રકારની વિરુદ્ધતા-વાળી સ્થિતિ સાર વિનાની છે. મારે માટે એ હવે બસ છે. (સ્વર્ગલોકાદિક) અયોગ્ય પરિણામ લાવનાર તેનાં તે કર્મો વડે દિવસ ગાળવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી.<sup>૨૫</sup> ક્રિયાથી થનારા વિકારો વિનાનું પરમ શાંતિનું ધામ ક્યાં હશે? એમ વિચાર કરી (આપણે તો) એ અવશ્ય મેળવવું છે, એવા જ અંદર નિશ્ચય બાંધે તે પુરુષ નિવૃત્ત કહેવાય છે.<sup>૨૬</sup> એ શુભ બુદ્ધિવાળો પુરુષ 'હું વૈરાગ્યવાન થઈ શી રીતે આ સંસારસાગરને તરી જઈ?' એમ જ્યારે વિચારે છે, ત્યારે તેને પોતાના ચિત્તની અંદર ભોગોમાં તથા તે સંબંધી ચિંતાઓમાં (વિચારોમાં) વૈરાગ્ય થવા માંડે છે. ચિત્તશુદ્ધિ કરનારી સન્નિવેશની સોખમ, ઈશ્વરની ભક્તિ, મંત્ર, જપ, પવિત્રતા આદિ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરવામાં તે મંડયો રહે છે અને તેમાં જ

તે રાજી રહે છે.<sup>૨૭</sup> તે રાગથી થતાં જંગલી કર્મોની તારવણી કરે છે, ખીજને કંઠાર લાગતાં કટાક્ષ-વચનો બોલતો નથી, પુણ્યકર્મોનું સેવન રાખે છે.<sup>૨૮</sup> તે મનને ઉદ્દેગ ન કરે તેવાં કામજ (ચોડે) શ્રમે થનારાં અને મહાકૃષ્ણ આપનારાં યમનિય-માદિક) કર્મોને સેવે છે, પાપથી નિરંતર ખીતો રહે છે અને (ભોગ ભોગવવામાં બળુતાં કે અજાણુ-તાં કાંઈક પાપ થઈ જશે એવા ભયથી તથા વૈરાગ્ય-થી) ભોગને ઇચ્છતો નથી.<sup>૨૯</sup> સ્નેહ અને વિવેકથી ભરેલાં, કામજ, કેશકાળને ઘટતાં, યોગ્ય (સત્ય, પ્રિય અને હિત) વચનો જ તે બોલે છે.<sup>૩૦</sup> ઉપર પ્રમાણે પુરુષ જ્યારે સારા શુભો મેળવે, ત્યારે તે પ્રથમ ભૂમિકા (શુભેચ્છા) ને પ્રાપ્ત થાય છે. મન-વચન-કર્મથી, રાગ, દમ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિથી સંપન્ન મહાત્મા પુરુષોની તે સેવા કરે છે.<sup>૩૧</sup> જ્યાંત્યાંથી (સેવામાં ઉપયોગી ધનાદિક) લઈ આવી (મહાત્માઓની સેવા કરતાં તેના મુખથી શ્રવણ દ્વારા) જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અન્વલોકન કરે છે. આ સંસાર તરી જવા માટે જે પુરુષ આવી તરેહના વિચારમાં જીતરે, તે જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. બાકી ઉપરના ખોટા ડોળને તો વિદ્વાનોએ સ્વાર્થ જ કહેલ છે. વિચારણા નામની ખીજ ભૂમિકામાં આવેલો યોગી એ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચારનું તથા યમ-નિયમ આદિ ખીજ સાધનરૂપ અંગો સહિત ધારણા અને ધ્યાનરૂપ કર્મને બતાવનારા યોગ-માર્ગનું અનુષ્ઠાન કરવું અને ખીજોએ કરાવવું. આ સંબંધી સુંદર વિવેચન કરતા શ્રેષ્ઠ પંડિતોનો (શ્રવણ-મનન આદિ માટે પોતે શિષ્યરૂપે શરણાગત થઈ) આશ્રય કરે છે તથા પોતે (વ્યાકરણ આદિ અંગોના જ્ઞાનને લીધે) પદોના અને તેના વાર્થ-લક્ષ્ય આદિ અર્થોના વિભાગને બળુવાવાળો હોવાથી ગુરુમુખથી જ્ઞાન-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી, ધરધણી જેમ પોતાના ધરના દરેક ભાગને બળુતો હોય, તેમ કર્મકાંડના અર્થ-

\* મીમાંસાને અનુસરી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે. જેને કરવાથી ફળ ન મળે પણ ન કરવાથી પાપ લાગે, તે રોજનાં થયેલાં નિલકર્મ. અમુક કાળે આવો પડતાં કરવાં જ પડે તે નૈમિત્તિકકર્મ. જે ઇચ્છા અને ફળ મેળવવા કરવામાં આવ્યા હોય, પણ શાસ્ત્રને અનુસરનારાં હોય તે કામ્યકર્મ અને જે રાગથી પ્રેરાઈને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરવામાં આવે તે ત્યાગ્યકર્મ કહેવાય છે.

ને તથા જ્ઞાનકાંડના અર્થને તે હસ્તામલકવત્  
બહી લે છે. ૧૩-૧૫ બહાર માત્ર લોકમર્ચાદાને  
અનુસારે કાંઈક સહેજસાજ આશ્રય કરી લીધેલા  
(અંદર નહિ છતાં બહાર સહેજસાજ દેખાતા)  
(મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, મોહ અને લોભના  
વેગને પણ સર્વ જન્મ કાંચળીને છોડી દે, તેમ  
એ યોગી પુરુષ તણ દે છે) ૧૭ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે  
શુભ બુદ્ધિવાળો એ મહાત્મા શાસ્ત્રોના, ગુરુના  
અને સત્પુરુષોના સેવનથી બહુ ય રહસ્ય (ગૂઢ  
રીતે રહેલ ગુરુભાગ) બરાબર સમજી લે છે. ૧૮  
ત્યારપછી એ મનોહર સુસુક્ષ્મ પુરુષ નિર્ભજ કૂલ-  
ની પથારીની પેઠે અતિ સુખ આપનારી ત્રીજી  
યોગભૂમિકામાં જાય છે, કે જે (સર્વ પ્રકારના  
સંબંધ જણે તણ દીધા છે તે) 'અસંસંગ'  
કિંવા 'અસંસકિત' એવા નામથી કહેવાય છે. ૧૯  
શાસ્ત્રાક્રયોના અર્થ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી,  
તપસ્વીના આશ્રમમાં મળતી શાંતિથી આત્મા  
સંબંધી અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા  
ચલાવવાના ક્રમથી, તેમજ સંસારની નિંદા કર-  
વાના વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ક્રમથી પથ્થરની  
પથારી ઉપર બેસી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય  
પૂરું કરે છે. (ગામમાં વિક્ષેપને લીધે સમાધિનો  
અભ્યાસ ન થઈ, સ્વપ્નાના ભયથી) એ નીતિ-  
માન યોગી ચિત્ત ઉપરામ પામી જવાને લીધે  
બહુ શોભા આપનારા અને અસંગપણના સુખ  
થી સુદરતાવાળા વનવાસના વિહારથી જ પોતાનો  
(બાકી રહેલો) કાળ કાઢે છે. શુભ શાસ્ત્રોના  
અભ્યાસથી અને પ્રુણકર્મો કરવાથી મનુષ્યને  
બરાબર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ કુશળ યોગી  
ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી પોતાની મેળે જ  
બે પ્રકારના અસંગપણોના અનુભવ કરે છે. તેના  
જ બે ભેદ છે, તે તમે સાંભળો. ૨૦-૨૪ એક સામાન્ય  
અને બીજો શ્રેષ્ઠ. એ રીતે તે અસંગ બે પ્રકાર-  
ના છે. 'હું (સાક્ષીરૂપ હોવાથી) કર્તા પણ નથી  
અને ભોક્તા પણ નથી, તેમ (અસંગ હોવાથી)

બાધ્ય (બીજાના તરફથી જને કાંઈ બાધ લાગે  
તેવો) કે બાધક (બીજાને બાધ લગાડે તેવો)  
પણ નથી' એવા નિશ્ચયથી સર્વ દરશ્યપદાર્થોમાં  
અસંગપણે રહેવું, તે સામાન્ય અસંગ કહેવાય  
છે. સુખ કે દુઃખ (જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે)  
સર્વ પદાર્થો કરેલા કર્મો વડે રચાયેલું છે કિંવા  
ઈશ્વરને અધીન છે. વળી અનેક પ્રકારના ભોગો  
તો મહારાગોના જવા (અનેક પીડાઓથી તથા  
ચિંતાઓથી ભરેલા) છે, સપત્તિઓ પણ છે-નટ  
મોટી ચિંતાઓ લાભી કરાવનારી-છે, જે જે  
(ઇષ્ટ વસ્તુઓના) સુયોગો થાય છે, તે પણ  
પરિણામે વિયોગનાળા જ છે. બુદ્ધિને અનેક  
આધિઓ અને વ્યાધિઓ આવી વળગે છે અને  
કાળ સર્વ પદાર્થોને ગળી જવા માટે નિરંતર  
તાકી રહ્યો છે. એવી રીતે સર્વ પદાર્થોની અના-  
સ્થિતિને લીધે (બીજા કશા પદાર્થમાં ચિત્ત નહિ  
રોકાતાં) અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના અર્થમાં જ ચિત્ત  
લાગી જઈ અંદર કાંઈ પણ ભાવના જ ન થાય,  
એ પણ એક સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. ૨૫-૨૮  
આ બતાવેલ ક્રમના યોગથી, મહાત્મા પુરુષોના  
સમાગમથી, દૂર્જનોના વિયોગથી, અંદર (શ્રવ-  
ણ-મનન આદિ) આત્માકારવૃત્તિનું વારંવાર  
રટન કરવાથી, પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અને નિરં-  
તરના અભ્યાસયોગથી આ સંસારસાગરને સામે  
પાર રહેલ, સર્વના સારસ્વ અને પરમ કારણ-

હારો દૂર કરી, મોટું મૌન ધારણ કરી સ્થિર થવું, તે શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે.<sup>૩૦-૩૩</sup> બ્રહ્મા એક-રસરૂપે ચિત્તવૃત્તિનો લય થઈ બવારૂપી ન સ્થિતિ અંદરની કે બહારની વસ્તુના અવલંબન વિનાની છે, જેમાં નીચેના લોકના કે ઉપરના લોકના કોઈ પણ પદાર્થ નથી, ન સ્થિતિ દિશાઓ, આકાશ, પદાર્થ, ( પૃથિવ્યાદિક ) અપદાર્થ, ( વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ આદિ ) જડ અને ચિદાભાસ એ બંને સર્વ ( સત્-અસત્ વસ્તુઓ ) ના અવલંબનથી રહિત છે, ન સ્થિતિ સ્વતઃપ્રકાશવાળી અને ચૈતન્યરૂપ છે, શાંત છે, ( પરપ્રકાશ ન હોવાથી ) આત્મા વિના બીજા પ્રકાશથી રહિત છે, ન અનાદિ અને અનંત છે, ન ( સદા સાક્ષીરૂપે હોવાથી ) જન્મ-રહિત છે અને ન મહાભગવાદર આકાશના જેવી નિર્વિંકાર છે, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં રહેવું એ શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. સંતોષરૂપી મુગ્ધવડે મધુર, નિષ્કામ, શુભ કર્મોરૂપી નિર્ભય પદ્મવૈભાવ, ચિત્તરૂપી કમળના ડોડાની ટોચે વળગી રહેલ, ( રાગ આદિ વાસનાથી થનાર ) અનેક વિદ્યોરૂપી કાંટાઓવાળું, ( ઘણું કષ્ટથી માંડ અહણ થઈ શકે તેવું ) વિવેકરૂપી કમળ અંદર દઢ મૂળ નાખી, રૂઢ થઈ જઈ, વિચારરૂપી સૂર્ય વડે વિકાસ પામતાં આ અસંગતારૂપ ( અસંગ એવા નામવાળા ) કળને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૩૪-૩૭</sup> શુદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી, પુણ્યકર્મોના સંચયથી અને કાંઈક કાકતાલીય યોગથી પ્રથમ ભૂમિકા ( શુભેચ્છા ) નો ઉદય થાય છે.<sup>૩૮</sup> એ પહેલી ભૂમિકા ઉપરનાં સાધનો વડે વધતાં તરત જ વરસાદ વડે કૃષ્ણા જેમાં ફૂટ્યા છે તેવી પૃથ્વીની પેઠે ન રીતે તે સુકાઈ ના જાય, તેમ વિવેકરૂપી જળ વડે વારંવાર છાંટી તેની રક્ષા કરેલી. ( વૈરાગ્ય-ચાંતિ આદિ ) ન અંશથી એ પ્રથમ ભૂમિકા ઉદય પામે તે અંશને, જમ ખેડત દરરોજ ( વાવેલ ધાન્યના ) કૃષ્ણા-

ઓને વધારવાને યત્ન કરે, તેમ વિચાર વડે દર-રોજ વધારતા જવું. એ પહેલી ભૂમિકા અંદર ખરાબર ખેડાયેલી હોય, તો તે એક જ બીજા બધી ભૂમિકાઓને જન્મનાવી શકે છે; અને પછી યત્નથી બીજા ભૂમિકાને તથા તે પછી ત્રીજા ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવાય છે.<sup>૩૯-૪૧</sup> આ શ્રેષ્ઠ અસંગ-તારૂપી તૃતીય ભૂમિકા છે, કે જને પહેલ્યતાં જ પુરુષ સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત ( નિઃસંકલ્પ ) થઈ જાય છે.<sup>૪૨</sup>

રામ બોલ્યા:-અસત્ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રવૃત્તિમાં જ રચોપરચો રહેનાર, યોગીપુરુષના સંગને નહિ પામેલ એવો મૂઢ અધમ પુરુષ આ સંસારસાગરને શી રીતે તરી જાય? <sup>૪૩</sup> હે મહારાજ! પહેલી, બીજા, ત્રીજા કે તેનાથી જુદી ઉપરની કોઈ ભૂમિકામાં ગયેલો હોય, પરંતુ પૂર્ણસ્થિતિને પહેલ્યા પહેલાં જ દેવયોગથી મૃત્યુ થાય તો પછી તેની ક્વે ગતિ થાય? <sup>૪૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-રાગદ્વેષ આદિ દોષોમાં રચોપરચો રહેનાર મૂર્ખ પુરુષને ત્યાં સુધી સંસાર ( જન્મ-મરણ આદિ ) કાયમ જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી સો ( અસંખ્ય ) જન્મો વડે કાંઈ કાકતાલીય યોગથી અથવા સત્પુરુષોની સંગ-તિથી વૈરાગ્યનો ઉદય થતો નથી. વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી મનુષ્યમાં અવશ્ય શુભેચ્છા આદિ ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે.<sup>૪૫-૪૬</sup> આ પછી તે સંસારનો નાશ થઈ જાય એવાં સારાં શાસ્ત્રોના અર્થોનું રહસ્ય જાણે છે. હરેકાંઈ યોગભૂમિકામાં રહ્યા છતાં ઠેક સુધી પહેલ્યા વિના વચમાં જ જવું મરણ થાય તેનું પૂર્વનું પાપ પોતે ન ભૂમિકામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જાણુ થાય છે; અને પછી ( પાપ ક્ષય થયા પ્રમાણે ) દેવતાઓનાં વિમાનોમાં, લોકપાલોનાં પુરોમાં, મેરુ-પર્વતના બગીચાઓમાં અને વનની વાડીઓમાં ચિત્તને રમાડનારી પ્રિયા સાથે તે ક્રીડા કરે છે. ત્યાર પછી અનેક ભોગો ભોગવાયાથી પોતાનો

પૂર્વે કરેલો પુણ્યસમૂહ અને આપોઆપ કંઈક રહેલા કુખને ભોગવનાર કંઈક પૂર્વકૃત પાપ એ બન્ને ક્ષીણ થઈ જતાં એ યોગી પૃથ્વીમાં પવિત્રતાવાળા, સમૃદ્ધિમાન અને શુણ્ણવાન તથા જને ત્યાં નોકરચાકરો છે તેના સન્નિવૃત્ત ગૃહસ્થના ઘરમાં જન્મ લે છે.<sup>૪૦-૪૦</sup> પછી ત્યાં જન્મ લઈ પૂર્વવાસનાને લીધે પાછો યોગનો જ અભ્યાસ કરવા માટે છે. એ યોગી પ્રથમની વાસના વડે અભ્યાસ કરેલા યોગભૂમિકાના ક્રમને (યોગશક્તિથી કે પૂર્વજન્મના સ્મરણથી કે માનસિક સંસ્કાર ઉપરથી) યાદ લાવી તે પછીની ઉપલી ભૂમિકાના ક્રમમાં તે ચડે છે.<sup>૪૧</sup> હે રામચ દ્રજા! આ ઉપર ખતાવેલી ત્રણ ભૂમિકા 'અત્યત' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે; કેમકે તેમાં આ સર્વ દશ્ય ખરાખર અત્યત અવસ્થાની પેઠે જ ભેદદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે.<sup>૪૨</sup> આ ત્રણ ભૂમિકામાં રહેલા યોગીપુરુષમાં કેવળ સન્નિવૃત્તતાનો જ ઉદય થાય છે, કે જો જોવાથી મૂઠ્ઠા બુદ્ધિવાળા પુરુષને પણ મુશુક્ષુપણું (મોક્ષની ઇચ્છા) ઉદય પામે છે.<sup>૪૩</sup> જો પુરુષ કર્તવ્ય (શાસ્ત્રવિહિત) કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરે અને જો અકર્તવ્ય (નિષિદ્ધ કર્મ) છે તેથી દૂર રહે, તેમજ ચાલુ વ્યવહારને અનુસરીને રહે, તે આર્થ કહેવાય છે.<sup>૪૪</sup> જો પુરુષ વૃદ્ધોના, કુળપરંપરાના અને લોકના આચારને અનુસરી શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહી પોતાના ચિત્તને રચે તે રીતે સાવધ (હયં-શોક, રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારથી રહિત) રહી આવી પડેલ વ્યવહાર કર્યા કરે, તે પુરુષ આર્થ કહેવાય છે.<sup>૪૫</sup> યોગીનું આર્થપણું પ્રથમ ભૂમિકામાં પ્રગટ થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં વિકાસ પામે છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં તે કૃણીભૂત થાય છે.<sup>૪૬</sup> એ આર્થતામાં મૃત્યુ પામેલો યોગી પોતાના શુભ સંકલ્પો વડે પ્રાપ્ત થયેલા (સ્વર્ગ આદિ) ભોગોને ઘણા કાળ સુધી ભોગવી પછી પાછો યોગી થાય છે.<sup>૪૭</sup> ત્રણ ભૂમિકાઓનો

અભ્યાસ કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જતાં અને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ચિત્ત, પૂર્ણચંદ્રનાં ઉદયની પેઠે પ્રકાશમય અને આનંદમય થઈ ગયાથી યોગમાં જેનું ચિત્ત બેઠાયું છે તેના યોગીપુરુષો ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ આ સર્વ વિભાગ વિનાનું, આદિઅંતથી રહિત અને સદા સમાન એક બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. અદ્વૈતભાવ સ્થિર થઈ જવાથી અને દ્વૈતબુદ્ધિ શાંત થઈ જવાથી ચોથી ભૂમિકામાં રહેલા યોગીપુરુષો આ લોકને સ્વપ્ન જેવું સમજે છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા વ્યવહારની સત્તાથી અત્યત અવસ્થાની પેઠે જ જગતનું લાન ઢોવાથી અત્યત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જગત પ્રાતિભાસિક સત્તા વડે સ્વપ્ન અવસ્થાના જેવું જણાયાથી તે સ્વપ્ન એવા નામથી ઝાળખાય છે. જેમ વિખેરાઈ ગયેલી શરદઋતુની વાદળીઓ આકાશમાં જ લય પામી જાય, તેમ પ્રાતિભાસિક સત્તાથી સ્વપ્નવત્ પ્રતીતિમાં આવતી દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્યરૂપ ત્રિપુટી પણ પછી પાંચમી ભૂમિકામાં લય પામી જાય છે, અને સુપુત્રિની પેઠે સર્વ લય થઈ જવાને લીધે જ તે ભૂમિકાને સુપુત્ર એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં ગયેલ યોગી કેવળ બાકી રહેલ ચૈતન્યસત્તારૂપે રહે છે.<sup>૪૮-૪૮</sup> એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી સર્વમાં ભેદભાવ ખતાવનારી દ્વૈતબુદ્ધિ ગળી જઈ તે કેવળ અદ્વૈતભાવમાં જ રહે છે. દ્વૈતનો આભાસ ગળી જવાથી અદર પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો એ પાંચમી ભૂમિકા પર ચડેલો યોગી સુપુત્રિની પેઠે (સર્વનો લય થઈ જતાં) પરબ્રહ્મમાં કેવળ એકરસરૂપ જ થઈ જાય છે. નિરંતર અંદર જ ચિત્ત તદ્દતીત થવાથી કંઈ કાર્યવચાત્ વૃત્તિને તે બહાર લઈ આવે, તો પણ પરમ શાંતપણાને લીધે કેમ બાંધે નિદ્રાવાળો હોય તેવો દેખાય છે. આ પાંચમી ભૂમિકામાં અભ્યાસ કરનારો વાંસનાગહિત યોગી ક્રમે કરી છઠી ભૂમિકામાં જાય છે. એ (ત્રીજી

સુપુસિતુદય અવસ્થા આઘ્યા પછી ચોથી અવ-  
સ્થાએ આવવાને લીધે) તુષ્ઠ એવા નામથી  
જાળખાય છે; જેમાં સત્તા કે સત્તા નહિ તેના  
રૂપનો વિભાગ રહેતો નથી. અહંકાર (હું છું  
એવો ભાવ) અને અહંકારનો અભાવ (હું નથી  
એવો ભાવ) એવું કંઈ જ રહેતું નથી. <sup>૧૩-૧૬</sup> સર્વ  
સંકલ્પરૂપ મનનમાત્ર દૂર થઈને દ્વિત્વ-એકત્વ  
આદિ ભાવ પણ જતા રહી કેવળ આત્મામાં જ  
એકચિત્તે રહેવાય છે. એ છઠી ભૂમિકામાં દ્વદ-  
શની સર્વ ટ્રિયિઓ ભેદાઈ બંધ છે, સંકલ્પમાત્ર  
શાંત થઈ બંધ છે અને પુરુષ જીવનમુક્તાની જ  
ભાવના સેવે છે. <sup>૧૭</sup> જીમ ચિત્રમાં આયોદ્ય દેરેલો  
દીવો પ્રકાશ કરતો નથી-ફક્ત આભાસમાત્ર છે,  
તેમ એ યોગીનું શરીર રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવતું  
હોવા છતાં પણ આભાસમાત્ર છે) એટલે તે મુક્ત  
જ છે. આકાશમાં પોલાણના ભાગમાં રહેલા ધડાની  
પેટે તે જડ જગતને રૂપે તો બહાર અને અંદર  
શૂન્ય જ છે; <sup>૧૮</sup> અને ચૈતન્યરૂપે તો સમુદ્રમાં  
રહેલા ધડાની પેટે બહાર અને અંદર સદા  
પૂર્ણ જ છે. પ્રથમ સંસારદશામાં કોઈ વખત  
અનુભવમાં ન આવવાથી કેમ બાંહેધે તે કંઈ પરમ  
આશ્ચર્યકારક દિવ્ય રૂપ વડે સંપન્ન થયો હોય તેમ  
લાગે છે; અને વસ્તુદૃષ્ટિએ તો પોતાનું સ્વરૂપ કે જ  
નિત્યસિદ્ધ છે, તેને જ અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થવાથી  
તે કંઈ નવું આવેલું રૂપ મેળવતો નથી. <sup>૧૯</sup> છઠી  
ભૂમિકામાં (કેટલોક કાળ) સ્થિતિ કરી પછી તે  
સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સાતમી  
યોગભૂમિકા વિદેહમુક્તતા એવા નામથી જાળ-  
ખાય છે. એ વાણી વડે કહેવાય તેવી નથી, શાંત  
છે અને આ સંસારરૂપી ભૂમિના રીમાડારૂપ  
(અંતરૂપ) છે. કોઈએ તેને શિવ કહેલ છે અને  
કોઈએ બ્રહ્મ કહેલ છે; <sup>૨૦, ૨૧</sup> કોઈએ પ્રકૃતિ-પુરુ-  
ષનો વિવેક એમ કહેલ છે અને બીજાઓએ પણ  
પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કલ્પી લીધેલા નાના  
પ્રકારના ભેદો વડે તે નિત્ય વર્ણનમાં આવી

શકતી નથી; તે છતાં કોઈ પણ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન  
નામોથી ભિન્ન ભિન્ન રીતે તેને કહેલ છે. હે  
રામચંદ્રજી! આ સાત ભૂમિકા મેં તમને કહી  
ખતાવી. <sup>૨૨, ૨૩</sup> આ યોગભૂમિકાના અભ્યાસમાં  
ખરાખર એકાગ્રપણે જોડાયાથી પછી કુખનો  
અનુભવ કરવો પડતો નથી; પરંતુ અત્યંત મદ-  
અરતી, કામળપણથી મંદમંદ ગતિ કરનારી,  
હંમેશાં લડવાને જ તૈયાર થઈ બેસેલી, મોટા પે-  
દાંત (દંતૂશળ)થી સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામેલી અને  
અત્યંત ખરાબ કરનારી એક હાથણી એ સર્વ  
ભૂમિકાઓને રોષી બેઠી છે. એ તેનો વધ કરવામાં  
આવે તો જ આ સર્વ યોગભૂમિકામાં મનુષ્ય જળ  
મેળવી શકે છે. જ્યાં સુધી એ મદોન્મત્ત હાથણી  
પોતાના (પ્રખળ) પરાક્રમથી જીતી નથી, ત્યાં-  
સુધી એવો કયો સમય થોડો છે, કે જ (સાધા-  
રણ હુદ્ર સાંસારિક) સંપત્તિઓરૂપી રણભૂમિમાં  
પણ પ્રવેશ કરી શકે! (કોઈ નહિ.) <sup>૨૪-૨૬</sup>

રામ બોલ્યા:—એ મદોન્મત્ત હાથણી કઈ  
છે? અને (આપને કહો છો) તે રણભૂમિઓ  
કઈ છે? શી રીતે એ હાથણીનો વધ થઈ શકે!  
અને વિશેષે કરીને તે કઈ જગ્યાએ રહી કીડા  
કરે છે? <sup>૨૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! ‘અમુક  
વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાઓ’ એવા રૂપને ધારણ કરે-  
નારી ‘દુષ્ટતા’ નામની એ હાથણી છે. એ શરીર-  
રૂપી જંગલમાં મદોન્મત્ત થઈ, વિવિધ પ્રકારના  
(શોક-હર્ષ આદિ) વિલાસો કરે છે. મદોન્મત્ત  
ધન્દ્રિયોરૂપી તેનાં મહાક્રોધી બચ્ચાંઓ છે. જીમ  
તેની મધુર ગર્જનાનું સાધન છે. <sup>૨૮, ૨૯</sup> મનરૂપી  
જંગલના ઘાટા શુભ ભાગમાં તે છુપાઈ રહે છે.  
શુભ-અશુભ કર્મરૂપી તેના બે દાંત છે. ચારે  
તરફ પોતાના રૂપને પસારી રહેલો વાસનાનો  
સમૂહ એ જ તેનો મદ છે. <sup>૩૦</sup> હે રામચંદ્રજી! આ  
સંસાર દૃષ્ટિએ એ જ તેની રણભૂમિઓ છે, કે  
જ્યાં મનુષ્ય વારંવાર જય-પરાજયનો અનુભવ

કરે છે. આ ઇચ્છા રૂપી હાથણી ખિચારા કૃપણ જીવસમૂહને મારી નાખે છે. વાસના, ચેષ્ટા, મન, ચિત્ત, સંકલ્પ, ભાવના, સ્પૃહા ઇત્યાદિ નામોનો સમુદાય એ ઇચ્છાના જ પેટાનો છે. સર્વત્ર પસરી રહેલી ને છેક બ્રહ્મલોક સુધી સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો તરફ જનારી એ ઇચ્છા રૂપી હાથણીને સર્વ પ્રકારે જીતી લેવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આ અમુક વસ્તુ આત્માથી જુદી મેળવવાની છે એવી ઇચ્છા અંદર સ્ફુરે ત્યાં સુધી દુષ્ટ સંસાર રૂપી મહાઝેરી વિપત્તિકા પેદા થાય છે. 'અમુક પદાર્થ' મને પ્રાપ્ત થાઓ એવું મન થવું એ જ સંસાર છે; <sup>૮૧-૮૫</sup> અને તેની શાંતિ થવી એ જ મોક્ષ છે. આટલા માં જ બધું જ્ઞાન આવી જાય છે. નિર્મળ ચરી-સામાં જન્મ તેણનું બિંદુ લાગી જાય, તેમ ઇચ્છા-રહિત (વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપન્ન) નિર્મળ ચિત્તમાં જ (અવિદ્યારૂપ મેલને દૂર કરી બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ) પ્રસન્નતાને ઉત્પન્ન કરનારી સ્વચ્છ ગુરુશાસનની ઉપદેશવાણી ખરાબર-અસર કરે છે. સંકલ્પો છોડી દઈ એ વિષયોનું સ્મરણ જ કરવામાં ન આવે, તો ઇચ્છા રૂપી સંસારવૃક્ષનો અકુર જ કૂટે નહિ. <sup>૮૬-૯૦</sup> માટે. અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારી એ ઇચ્છા જેવી ઉદય પામે કે તરત જ ઝરના ક્ષણગાઓની હારની પેઠે તેને અસંકલ્પ-રૂપી શક્તિ વડે છેદી નાખવી. <sup>૯૧</sup> પ્રબળ ઇચ્છાથી ઘેરાયેલો જીવ દીન (ભયણીત) બની જાય છે, પણ એ તે જીવ મનના સંકલ્પવિકલ્પો છોડી, સ્થિર આસને બેસી પોતાના સ્વરૂપને બહુવાનો ચાત્ર કરે, તો સમાધિથી પર થઈ ગાઢ સંતોષાઈ મરેલા માણસ જેવો હલનચલન અને ઇચ્છા વિતાનો થઈ જાય છે. માટે તમે પ્રત્યાહાર રૂપી ચીપિયા (કાંટા)થી ઇચ્છા રૂપી માછલીને પકડી બાંધી લો. (પોતાના કબજામાં રાખો.) <sup>૯૨, ૯૩</sup>

‘અમુક પદાર્થ’ મને મળે, એવું જ ચિત્તનું દોડવું  
x વિષયમાત્રમાંથી ઇન્દ્રિયને એવી બધી મનને  
કે દેકાવે-સ્થિર-કરવું-તે-પ્રત્યાહાર-કહેવાય છે..

છે, તેને જ ઉત્તમ પુરુષોએ કલ્પના એવું નામ આપ્યું છે અને કોઈ પણ પદાર્થનું સ્મરણ જ ન લાવવું એ કલ્પનાનો ત્યાગ કહેવાય છે. <sup>૯૪</sup> કાંઈ પણ સ્મરણ થવું, તે સંકલ્પ જ છે અને કશાનું સ્મરણ જ ન કરવું, એ કલ્પાણુકારક છે. તેમાં સંકલ્પમાં પૂર્વે અનુભવેલ અને નહિ અનુભવેલ એ બન્નેની ભાવના (સ્ફુરણ) થાય છે. <sup>૯૫</sup> (સ્મરણમાં તો માત્ર અનુભવેલ જ સ્મૃતિપથ આવે છે, તેથી એ બે (સ્મરણ અને સંકલ્પ) માં કાંઈ તફાવત છે; પણ સુમુક્ષુને તો બન્ને ત્યાગ્ય હોવાથી અહીં તેનો ભેદ સમજવાનો નથી. અનુભવેલા અને નહિ અનુભવેલા પદાર્થ સંબંધીના બન્ને બતાવના સ્મરણને ભૂલી જઈ, કાંઈની પેઠે સર્વનું વિસ્મરણ કરી, તમે કે જે મહાબુદ્ધિશાળી છો તે (મૌનપણાથી) ન સમજાય તેવા (ગૂઠ) થઈને રહો. <sup>૯૬</sup> હું જોયા હાથ કરી વારંવાર ખૂંસો પાડું છું કે, ‘અસંકલ્પ જ પરમ કલ્પાણુરૂપ છે, તે શા માટે અંદર દઢ રીતે રાખવામાં નથી આવતો?’ પરંતુ મારી તે રોડો કોઈ સાંભળતું નથી. <sup>૯૭</sup> માત્ર કેવળ સર્વ વ્યાપારથી શાંત થઈ નિઃસંકલ્પપણે રહેલાથી એવું પરમ શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. કે જેની પાસે સર્વથી ઉત્તમ સામાન્ય પણ ધાસના જેવું અતિ તુચ્છ લાગે છે. <sup>૯૮</sup> જેના મનમાં જવાના સ્થાને પહોંચી જ જવું એવી ભાવના છે; તે સુસાદરના પગમાં જન્મ સંકલ્પ વિના જ ક્રિયા (ગતિ) થયા કરે, તેમ યોગી પુરુષની પણ સંકલ્પ વિના જ (પૂર્વના અભ્યાસથી અને પ્રારબ્ધશેષથી ન રોકાય તેવાં) કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થયે જાય છે. <sup>૯૯</sup> અહીં વિશેષ કહેવાથી શું ફળ છે? માત્ર ટૂંકામાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, સંકલ્પ થવો એ પરમ બંધરૂપ છે અને સંકલ્પ ન થવો એ જ મુક્તપણ છે. <sup>૧૦૦</sup> એવી રીતે પરમાર્થદષ્ટિએ પ્રથમથી જ સર્વ જન્મરહિત, શાંત, અનંત, નિત્યનાશરહિત, ચિદ્રૂપ જ છે, એવી દષ્ટિ રાખી તમે જન્મ મખી થાવ તેમ ભલે રહો. <sup>૧૦૧</sup> હું અને

મારું ઇત્યાદિ અધ્યાસથી થયેલ ભેદબુદ્ધિના કંઈ પણ સંકલ્પ જ ન રહેવા દેતાં કેવળ અદ્વૈતદષ્ટિ રાખી શાંત અને અક્ષય પરબ્રહ્મરૂપે થઈ રહેવું, તેને જ બ્રહ્મવેતા પુરુષો યોગ કહે છે. તમે યોગમાં સ્થિતિ રાખી, વાસનારહિતપણથી (લોકસંગ્રહ માટે સિદ્ધિઅસિદ્ધિ બન્નેમાં સમાનતા રાખી કર્મો કરો અથવા ન કરો.<sup>૯૯</sup> વિદ્વાન પુરુષો કંઈ પણ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિ જ ન થવી તેને યોગ કહે છે, ન કે જ્યાં સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જોવાથી ચિત્તનો ક્ષય થઈ જાય છે; અને જે સ્થિતિ આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપની છે, તેમાં તમે અત્યંત તન્મય થઈ જઈ જવા (શુદ્ધ ચિદ્રૂપ) છો તેવા જ સદાકાળ રહો.<sup>૧૦૦</sup> હે રામચંદ્રજી ! જે શિવરૂપે (સાક્ષીપણે) સર્વમાં રહેલ છે, જે શાંત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જન્મરહિત છે અને શુભ મોક્ષરૂપ છે, તે પરમતત્ત્વની રાતદિવસ એક જ ભાવના રાખવી એ સર્વત્યાગ કહેવાય છે; માટે તમે નિરંતર અંદર એવી ભાવના રાખતા રહી (બહાર) પોતાને જે કરવાનું છે તે ક્યે જઓ.<sup>૧૦૧</sup> (આ) હું અને (આ) મારું એના સંકલ્પવાળો દુઃખથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; અને તેવા સંકલ્પ વિનાનો પુરુષ દુઃખથી મુક્ત થઈ જાય છે. હવે આ બન્નેમાંથી તમને જે ગમતું હોય તે તમે ભલે કરો.<sup>૧૦૨</sup>

અહં મમેતિ સંવિદન્ન દુઃખતો વિમુચ્યતે ।  
અસંવિદન્ વિમુચ્યતે યદીપ્સિતં સમાચર ॥૧૦૨॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'પરમાર્થસ્વરૂપ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૬ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૧૨૭ મો

સગુણ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા

॥ ભરદ્વાજ ઉવાચ ॥

इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसारं पुराणं  
सकलमनुनिश्चय्य श्रीरघूणां कुलाग्र्यः ।  
विमलमतिरपृच्छत् किंचिदन्यस्वयं वा  
सममुखपरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥ १ ॥

ભરદ્વાજમુનિ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીએ કહેલા અને ધણા લાંબા કાળથી છેક બ્રહ્મથી માંડી મહાપિં દ્વારા ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનના સારને સાંભળ્યા પછી, રઘુરાજના કુળમાં શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા શ્રીરામચંદ્રજીએ બીજું કંઈ પણ પૂછ્યું; અથવા (એટલાથી જ નિઃસંદેહ અને નિર્મોહ થઈ જઈ) સદાકાળ એકસમાન જ સ્થિતિમાં રહેનાર આત્મસુખ વડે પરિપૂર્ણ થઈ જઈ તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યા ? (તે આપ કહો) રામચંદ્રજી મહાયોગી છે, જગતને પૂજ્ય છે, દેવોના પણ ઈશ્વર છે, જરા અને મરણથી રહિત છે, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સર્વ સદ્ગુણોના બંડારરૂપ છે, લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં, રક્ષા કરવામાં અને કૃપા કરવામાં સ્વતંત્ર સત્તાવાન છે.<sup>૧</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે વેદાંતનું જ્ઞાન આપનારાં વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી કમળના જવા નેત્રવાળા રામચંદ્રજીએ વિજ્ઞાનધન આત્માને સંપૂર્ણ રીતે બહી લીધો.<sup>૨</sup> તેમની ચિત્તની વૃત્તિ એકાકાર થતાંની સાથે જ નિર્મલ ચૈતન્યધન અંતઃકરણમાં પ્રગટ થયું અને તે ચૈતન્યના મહાસાગરમાં આનંદ કરતા બે ધડી સ્થિર થયા.<sup>૩</sup> પ્રશ્નો

x આ એકસો સત્તાવીસમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીની (સમાધિમાં) વિશ્રાંતિ, કેટલોક ભરદ્વાજ મુનિનું ઉત્સાહવાળું બોલવું, બાકત આદિ અવસ્થાનાં લક્ષણ અને પરીચ અવસ્થાનું વિવેચન; એટલું કહેવાશે.

+ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ચિત્તમાં બેકતા સંકલ્પો રોકવા તેવું નામ યોગ (જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર)



કરવા અને તેના જવાબો સાંભળવા વગેરે પદ્ધતિ-  
ઓને દૂર કરી, આનંદરૂપી અમૃત વડે પૂર્ણ પ્રાણ-  
વાળા અને રોમાંચોથી જનું અગ વ્યાપ્ત થઈ ગયું  
છે, એવા શ્રીરામચંદ્રજી મહાસામાન્યમાં (સર્વના  
અધિષ્ઠાનરૂપ કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્રમાં) એકરૂપ  
થઈ જવાથી એ મહાચૈતન્યના સર્વવ્યાપીપણાને  
લીધે પોને પણ તેવા જ પૂર્ણ થઈ રહ્યા; અને તેથી  
નિરંતર અણિમાદિક અદ્વિધ ઐશ્વર્યની ઇચ્છાને  
પણ તૃણના જેવી અતિ તુચ્છ ગણતા હતા.<sup>૧૧</sup>

ભરદ્વાજ યોદ્યા:-અહો ! મને મહાન  
આશ્ચર્ય લાગે છે કે, રામચંદ્રજી મહત્પદને પ્રાપ્ત  
થઈ ગયા. અમને પણ એ પરમપદની પ્રાપ્તિ શી  
રીતે થાય ? અમારા જેવા મૂળ, જડ, થોડું  
જાણનાર પાપી પુરુષો ક્યાં અને બ્રહ્માદિકોને  
પણ પ્રાર્થના કરવા લાયક ફલજ શ્રીરામચંદ્રજીની  
સ્થિતિ ક્યાં ! હે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ શુરુમહારાજ !  
મને શી રીતે પરમપદમાં વિશ્રાન્તિ મળે અને  
મહાકષ્ટ વડે પાર પામી શકાય એવા સંસાર-  
સાગરનું મોહરૂપી જળ મારાથી શી રીતે તરી  
જવાય ? તે આપ મને તરત (કૃપા કરીને) કહો.<sup>૧૨</sup>

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-હે મહાસમર્થ ભર-  
દ્વાજ ઋષિ ! વસિષ્ઠજીના (યોધરૂપી) વાક્યોને  
અનુસરનાર શ્રીરામચંદ્રજીનું સર્વ વૃત્તાંત  
અથમથી જ મે તમને જાતાવ્યું છે, તે તમે શુદ્ધિ  
વડે વિચારી લઈ પછી તેનું મનન કરો, કેમકે  
મારે પણ તમને આહી એજ જાતનું કહેવાનું  
છે.<sup>૧૩</sup> આ સધળો અવિદ્યાનો પ્રપંચ છે, તેમાં  
એક અણુમાત્ર પણ સત્ય નથી. હાલો પુરુષો  
તેનું વિવેચન કરી લે છે અને અવિવેકી પુરુષો એ  
સંખ ધર્માં માત્ર વિવાદજ ક્યાં કરે છે.<sup>૧૪</sup> ચૈતન્ય-  
રૂપ આત્માથી કશું પણ શિત્ર નથી. તમે એ  
ખોટા પ્રપંચ વડે શા માટે રોકાઈ રહો છો ? હે  
પ્રિય ભરદ્વાજ ! રહસ્ય બાબતોનો (પ્રણવ અને  
મહાવાક્યે આદિના રહસ્યાર્થો તથા દેહલોક-  
રહસ્ય ઉપાસનાઓનો) અભ્યાસ કરી શુદ્ધ ચિત્ત-

વાળા થાઓ.<sup>૧૫</sup> પ્રપંચ તરફની વૃત્તિ (જગતાં  
છતાં પણ નિદ્રા જેવી હોવાથી) જગતા સમયની  
નિદ્રા કહેવાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! જેની અંદર  
જ્ઞાનરૂપ અક્ષય શુદ્ધ દીપ પ્રગટ થયો હોય, તેને  
આ સર્વ પ્રપંચ રાન્ય (અજ્ઞાનજ) જેવું મૂળ  
છે તેવો અને શૂન્યતારૂપી (અજ્ઞાનજ) જેવું  
શિખર છે એવો ભાસે છે; અને વચમાં પણ  
સારશૂન્ય હોવાથી (સ્વપ્રાદિકની પેઠે પ્રતિભાસ-  
મત્રિ હોવાને લીધે) તેમાં સારા વિવેકી પુરુષોએ  
શ્રદ્ધા ન રાખવી એ જ યોગ્ય છે. ગધર્વનગર-  
ના જેવો અનેક વિલાસોવાળો આ સસાર સાવ  
મિથ્યા હોવા છતાં માત્ર અનાદિકાળની વાસનાના  
દાપને લીધે જેવામાં આવે છે. તમે કલ્યાણકારક  
ચૈતન્યરૂપ અમૃતની વેલને મૂકી દઈ વાસનારૂપી  
ઝરતી વેલનો આશ્રય કરી કેમ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા  
છો ? જ્ઞાનરૂપ અવલબન પ્રાપ્ત થયાની પહેલાં  
(અજ્ઞાનશાંતિજ) આ જગત અવસ્થા છે, (એટલે  
તેમાં પ્રતીત થતો સર્વ પ્રપંચ પણ ત્યાં સુધી જ  
છે.) પાકી ઉપરની તુચ્છ અવસ્થામાં જગત, સ્વપ્ન  
અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થા નથી.<sup>૧૬-૧૭</sup>  
(આ વાત જે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા યોગીઓ  
છે તેઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ છે.) અમૃતના  
જેવા મેઘર રસવાળી ચૈતન્યરૂપ મહાનદી ત્યાં  
સુધી જ અનેક વિકારોળ મોટા તરંગોવાળી લાગે  
છે, કે જ્યાં સુધી વિવેકી પુરુષે આત્મરૂપે તેમાં  
ફૂંચી મારી નથી.<sup>૧૮</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! આ  
સર્વ વસ્તુ પ્રથમ હતી નહિ અને છેવટે રહે-  
વાની નથી; તે પછી મધ્યમાં પણ તે છે જ  
નહિ એમ તમે સમજો. આ જગત કેવળ સ્વપ્નના  
જેવું દેખાવમાત્ર જ છે.<sup>૧૯</sup> અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન  
થયેલા આ સર્વ જેટો પરપોટાની પેઠે ક્ષણમાત્ર  
ઉત્પન્ન થઈને પાછા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ અધિષ્ઠાન  
ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં લય પામી જાય છે.<sup>૨૦</sup>  
આત્મારૂપ સુંદર શીતળ જળવાળી નદીને બંધી  
લઈ પછી તેમાં તમે તરથોળ થાઓ અને તેથી

તમારી બહારની અનેક બ્રાંતિરૂપી ગરમી તમને કુખતું ભાન થઈ જતી રહે. <sup>૨૧</sup> એક અજ્ઞાન-રૂપી સમુદ્ર આખા આ જગતને બાપી રહ્યો છે. અવિદ્યારૂપ પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો 'હું અસુક-રૂપ છું' એવો અહંકાર જ મોટો તરંગ છે. <sup>૨૨</sup> ચિત્તા બુદ્ધ બુદ્ધ વિષયોમાં આસક્તિ થવાના અનેક ભેદોના કારણરૂપ રાગ આદિ દોષો (તે અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રના) નાના નાના તરંગોરૂપે કલ્પાયેલ છે. મમતારૂપી મોટો આવર્ત (ધૂમરી) પોતાની મેળે જ મરજી પ્રમાણે તેમાં પડ્યા કરે છે. <sup>૨૩</sup> રાગ-દ્વેષરૂપી બે મોટા મગરો તેમાં રહે છે જે તમે તેના પાંખમાં આવી ગયા, તો પછી તમે અનર્થરૂપી પાતાળમાં ખેંચાઈ જશો અને કોઈ શેડી શકશે નહિ. (જે તમને સમુદ્રમાં જ ડૂબકાં ખાવાનો શોખ હોય તો) શાંત અમૃતમય તરંગવાળા (પરમાત્મારૂપી) કેવળ અમૃતના સમુદ્રમાં જ તમે ડૂબકી માર્યા કરો; પરંતુ દ્વૈત-બુદ્ધિરૂપી ખારો સમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ઝપલાઈ પડો છો <sup>૨૪, ૨૫</sup> (આ દરથપ્રપચ કે જ પ્રતીતિમાત્ર જ છે તેમાં) કાણુ રહે છે ? કાણુ જતો રહ્યો છે ? કોને કોનાથી શું મળી શકે તેમ છે ? શા માટે માયામાં ડૂબ્યા રહો છો ? તમે કે જ વિવેકી છો તે એ માયાના પ્રવાહમાં પડો નહિ. <sup>૨૬</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! આ જગત એક આત્મતત્ત્વરૂપ જ છે, એમ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં (ઈદં સર્વં ચદયમાત્મા ધૃત્યાદિ) જે સ્પષ્ટ રીતે ખતાવવામાં આવ્યું હોય, તો પછી તેનાથી બુદ્ધ બીજું શું તમારું જતું રહ્યું છે, કે જે તમને શોક કરવાની બાબતરૂપ અને : (કાંઈ નહિ.) <sup>૨૭</sup> જે અજ્ઞાની પુરુષો છે, તેઓ માટે જ આ સર્વ જગત શ્રક્ષતા વિનર્તરૂપ છે, બાકી કૃતકૃત્ય-શ્રક્ષાનિષ્ઠ પુરુષો તો આનંદરૂપ પરશ્રક્ષા વિનર્તરહિત જ છે, એમ સમજીને રહે છે. <sup>૨૮</sup> અવિવેકી પુરુષ જ (તેવે પ્રસંગે) અકરમોત શોક-હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તો (ધન્દ્રજગતુલ્ય

આ વિશ્વરચના જોઈને) હસતો જ રહે છે અને તેના ઉપરનો મોહ (લોકોને ખતાવવા માટે) મિથ્યામાત્ર છે. <sup>૨૯</sup> આ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ અવિદ્યા વડે ઢાકાઈને ન દેખાય તેવું થઈ રહ્યું છે. જમ અજ્ઞાની પુરુષોને જળમાં સ્થળની અને સ્થળમાં જળની બ્રાંતિ થાય, તેમ અવિવેકી મનુષ્યોને (ભિન્ન ભિન્ન રૂપે માની લીધેલા) પોતાના આત્મામાં પણ બ્રાંતિ હોય છે. જે કદાચિત્ પૃથ્વી આદિ\* મહાભૂતના પરમાણુઓરૂપ જ આ જગત હોય, તો પણ (દેહાદિક અનાત્મક હોવાથી તેના નાશથી આત્માનો નાશ ન થવાને લીધે) કોનો નાશ થાય છે કે જોનો શોક કરવામાં આવે છે ? <sup>૩૦, ૩૧</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! જે (જગત આદિ) અસત્ય પદાર્થ છે, તેની સત્તા જ છે નહિ અને જે (આત્મતત્ત્વ) સત્ય છે, તેનો અભાવ જ (કોઈ દિવસ) નથી. માત્ર આ માયિક આકારો જ પ્રગટ થાય છે અને લય પામે છે. <sup>૩૨</sup> છતાં પોતાનાં કર્મોથી પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં સચિત પુણ્યપાપોરૂપી પુરુષપ્રયત્નને લીધે તે ઝેરની પેઢે મરણમુચ્છા આદિ હજારો અનર્થો ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે, માટે ભક્તોની કૃપા માટે શરીર ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો. મને એમ લાગે છે કે, -હજી આજ દિવસ સુધી પણ તમારાં સર્વ પાપો શીણ થયાં નથી. પ્રાણીઓનું કરેલું કર્મ જ પશુપતિ પરમેશ્વરના (પ્રાણીરૂપી પશુને પ્રાંધવાના) પાશો છે, એમ વિવિધ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. <sup>૩૩, ૩૪</sup> જ્યાં સુધી તમારું ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી (ચિત્તાનું અવલંબન માટે) પરમેશ્વરના સાકારરૂપને તમે ભજો. પછી એ ભજનના પ્રભાવથી નિરાકાર પરમતત્ત્વમાં તમારી સ્વાભાવિક જ સ્થિતિ થઈ જશે. <sup>૩૫</sup> પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી શુદ્ધ થઈ ગયેલા ચિત્તાનું

\* ન્યાયશાસ્ત્રના મતને અનુસરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે.

બળથી તમે આ મહાપ્રબળ અજ્ઞાનની મોહક શક્તિનો પરાજય કરી (શુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશ આદિમાં) વિશ્વસવાળા ચિત્ત વડે ઇન્દ્રિયોને અને મનને નિયમમાં રાખવારૂપી યોગમાર્ગને અનુસરો.<sup>૩૩</sup> પછી ક્ષણમાત્ર સમાધિનો આશ્રય કરી આત્મા વડે જ પોતાના પ્રત્યક્ષ અંતરાત્માનું અવલોકન કરો અને તે આત્મસાક્ષાત્કાર વડે જ તમારી આ પ્રથમની અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી વીંટાયેલી બુદ્ધિરૂપી રાત્રિ આપોઆપ પ્રભાતપણને પ્રાપ્ત થાઓ. (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર જતો રહી જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાઓ.)<sup>૩૪</sup> કેવળ પુરુષપ્રયત્ન પણ ઠીક છે અને કેવળ પ્રારબ્ધ પણ ઠીક જ છે. (એ બન્નેથી કશું થઈ શકતું જ નથી.) બાકી પ્રાપ્તવ્ય-જે કંઈ મળી આવે તે, મહાદેવની કૃપાથી જ પુરુષોથી મેળવી શકાય છે.<sup>૩૫</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! પ્રાચીન કર્મ અને કલ્પનાં હોવાથી એવાં તો બળવાન છે, કે ઈશ્વરની કૃપા સિવાય કેવળ કુલીનતા, કેવળ સદાચાર, કેવળ ન્યાયીપણું કિંવા કેવળ પરાક્રમ (અનંત પૂર્વકર્મોની અપેક્ષાએ બહુ અદ્ય હોવાથી) તેનો પરાજય કરી શકતાં નથી. (માટે તમે ઈશ્વરનો આશ્રય લો.)<sup>૩૬</sup> ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમે ઈશ્વરને શરણે જ છો; છતાં પુરુષના તર્કમાં ન આવી શકે તેવા, દ્વંડ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવિધ ઉપાયો કરી તમે શા માટે ખેદ ધરો છો ? કારણ કે ઈશ્વર પણ લલાટમાં લખેલું ભૂંસી શકતા નથી. મન અને વાણી વડે અગમ્ય અખંડ બ્રહ્મરૂપ આત્મચૈતન્યના વક્તા શુરુ મળવા એ ક્યાં ! અને શિષ્યનું એ બોધની યોગ્યતારૂપી કુશળપણું હોવું એ પણ ક્યાં ? તથા (શમદમાદિકના કર્મ વડે પોતાના નાશ માટે તૈયાર થઈ રહેલી) આ મોહરૂપી વેલ ક્યાં ? તથાપિ આ સર્વ સામગ્રી જનને લીધે પરસ્પર ભેગી થઈ ગઈ તે ઈશ્વરેજી અચિંત્ય છે.<sup>૪૦-૪૨</sup> હે ભરદ્વાજમુનિ ! તમે વિવેક વડે પ્રસિદ્ધ રીતે મોહને છોડી દો. હમણાં તમે

અસાધારણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશો, એમાં શંકા નથી. મહાધૈર્યવાન રાજ યુદ્ધ આદિ મોટી વિપત્તિમાં પડ્યો હોય તો પણ તે દૂર રહ્યો રહ્યો રાન્યનું રક્ષણ અને ચારલૂંટારાને દંડ વગેરે કાર્ય આજ્ઞામાત્રથી જ કરવાને ઇચ્છે છે; અને અદ્ય ધૈર્યવાળો પુરુષ અદ્ય ધનાદિ વસ્તુનો ક્ષય થાય તો પણ (તે વિપત્તિને લીધે) શોક કરવા માટે છે.<sup>૪૩-૪૪</sup> બોધ થવો એ વાત પુણ્યને આધીન છે અને તે ઘણા જન્મોથી (પુણ્ય એકદુરં થયે) પ્રાપ્ત થાય છે. ધીર જનનુમુક્ત પુરુષો પુણ્ય-શાળી છે એવું તેથી અનુમાન થાય છે.<sup>૪૫</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! જે પુણ્યકર્મ રાગને લીધે સત્ત્વરૂપ બની બંધનકારક થાય છે, તે જ શુભકર્મ જે રાગરહિત થઈ કરવામાં આવે, તો તે તમારું મિત્રરૂપ બની જતાં તે વડે જ તમે મોક્ષને પામશો. પુણ્યકર્મોનો આ પ્રબળ વેગ પ્રાચીન પાપનો નાશ કરી દઈ, જન્મ વૃદ્ધિનો સમૂહ દાવાનળને શાંત કરી દે, તેમ સજ્જનોના સર્વ તાપને શાંત કરી દે છે.<sup>૪૬-૪૭</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! સંસારચક્રની ધૂમરીમાં આવી પડી જે તમે બન્ધ્યા કરતા હો અને તમને શાંતિ ન મળતી હોય, તો (અવશ્ય આદિ ઉપાયો વડે) બ્રહ્મમાં આસક્ત થાઓ.<sup>૪૮</sup> જન્મ તરંગો વડે જળ ન્યારે અંચળ હોય, ત્યારે (મોહને લીધે) સમુદ્રપ્રવાહ કાંઠા તરફ બહાર છે અને જળ ન્યારે સ્થિર હોય ત્યારે સમુદ્ર પણ કેવળ સ્થિર જળરૂપ બની રહે છે; તેમ જ ન્યાં સુધી (બ્રહ્મ સિવાય ઇતર) બાહ્યપદાર્થોમાં આસક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ વિકલ્પથી બેઠેલી આ સર્વ દશબળ દેખાય છે. (આસક્તિ તૂટી જતાં એ દશબળ પણ શાંત થઈ જઈ સર્વ એક શાંત-બ્રહ્મરૂપ જણાય છે.)<sup>૪૯</sup> શોક કે જે આપણને આધિના કરી દે છે, તેને આધારે શા માટે રહ્યા છો ? (તમે જે શોક વડે અંધ છો તેને વિવેક દષ્ટિ બિધકતાં સુધી) તે બુદ્ધિરૂપી લાકડીને ટેક જ આપ્યા કરો.<sup>૫૦</sup> જે પુરુષો હર્ષશોકના તર-

ગોથી તૃણની માફક આકર્ષાય, તેઓ અતિ ગૌર-  
વવાળા મહાન પુરુષોની ગણનામાં કદી પણ  
ગણાતા નથી.<sup>૧૦</sup> હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! આ જગતને  
અનેક જાતની હર્ષશોક આદિ દશાઓરૂપી હિંડો-  
ળામાં બેસાડી રાત્રિ-દિવસ છ ઋતુરૂપી અથવા  
કામ આદિ છ શત્રુરૂપી દોલાયંત્રી કાળ રમાડ્યા  
કરે છે; તેમાં તમે શા માટે ખેદ પામે છો ?<sup>૧૧</sup> એ  
કાળ જગતને સરજે છે, સંહારે છે, પાછો ફરીને  
તરત રચી લે છે અને વળી ક્ષણભ્રમમાં લય  
કરી ખૂંદે છે. એ પ્રમાણે અનેક વાર એ કાળ જ  
પોતાની વિચિત્ર ક્રીડા વડે વિવેચી જોનારને  
કીતુક ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૧૨</sup> કાળરૂપી સર્વના બળા-  
હારથી ભક્ષ્યરૂપ થનારાં સર્વ પ્રાણીઓમાં એક-  
બીજાથી કશું પણ વિશેષપણું દેખાતું નથી; તેમ  
જ (સર્વમાં જ તત્ત્વ છે તે એક જ હોવાથી)  
બીજે કાઈ તેવો વિશેષ ધર્મ કે તે ધર્મને ધારણ  
કરનાર ભિન્ન પદાર્થ પણ નથી. (અમર કહે-  
વાતા) દેવસમૂહો પણ (અવધિ આની રહે  
એટલે) દુષ્ટ કાળના ભક્ષ્યરૂપ થઈ બળ છે, તે  
પછી ધરીભર રહેનારાં મનુષ્યશરીરોની તો શી  
વાત કહેવી ?<sup>૧૩, ૧૪</sup> સંપત્તિના સમયમાં પ્રસન્ન  
થઈને અને વિપત્તિના વખતમાં ચંદુરાદિક ઇન્દ્રિ-  
યોને વિકળ (વિવેકને ન બેઈ શકે તેવી તથા  
શત્રુ એ આદિ વિકારવાળી) બંનાની દઈ (માયા  
જંમ નચાવે તેમ) તમે કેમ નાચ્યા કરો છો ?  
ક્ષણભ્રમ નિશ્ચય રહી સાક્ષીરૂપે આ સંસારરૂપી  
નાટકને જુઓ.<sup>૧૫</sup> હે ભરદ્વાજ મુનિ ! આ જગત  
કે જ અનેક તરંગોવાળું અને ક્ષણભ્રમરૂપ છે, તેને  
બેઈ મનસ્વી (વિવેકવાન) પુરુષ (પોતે તટસ્થ-  
રૂપે જુદો હોવાથી) જરા પણ ખેદ પામતો નથી.<sup>૧૬</sup>  
તમે શોક કે જ અશુભ પ્રસંગમાં જ યોગ્ય છે, તેના  
ત્યાગ કરો; અને કલ્યાણનાં સાધનોતું ચિંતન  
કરો તથા ચૈતન્યરૂપ આનંદધન સ્વરૂપ આત્મા-  
ની (અવિચ્છિન્ન) ભાવના રાખો.<sup>૧૭</sup> દેવ,  
દિગ્ધતિ અને શુર, એઓના ઉપર અતિશ્રદ્ધા

રાખવાથી નમ્ર તથા ઉચ્ચ હૃદયવાળા અને વેદ  
આદિ સારાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણનારા વિવેચી  
પુરુષોના ઉપર જ મહાદેવની કૃપા થાય છે.<sup>૧૮</sup>

**ભરદ્વાજ બોલ્યા:**-આપે મને જ ઉપ-  
દેશ કર્યો, તે સર્વ મેં આપની કૃપાથી સારી  
રીતે બણી લીધેલ છે. વૈરાગ્યના જોવા બીજે  
કાઈ (હિતૈષી) બંધુ નથી અને સંસારના જોવા  
બીજે કાઈ (જાણુ વાળનારો) શત્રુ નથી; હવે  
વસિષ્ઠજીએ જ જ્ઞાનનો સાર (અનેક વાક્યોરૂપી)  
સમગ્ર ગ્રંથ વડે કહ્યો છે, તે આપના તરફથી  
માત્ર એક પદ્યથી જ (સંક્ષેપમાં સારાંશરૂપે) કહે-  
વાય, તો તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું.<sup>૧૯, ૨૦</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**-હે ભરદ્વાજ મુનિ !  
મોક્ષ આપનાર આ મહાજ્ઞાન તમે સાંભળો કે  
જ સાંભળતાંની સાથે જ તમે ફરી વાર આ  
સંસારસાગરમાં દુબ્ધો નહિ.<sup>૨૧</sup> જ પોતે ખરી  
રીતે એક છતાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના  
બેદ વડે અનેકરૂપે થઈ રહેલ છે, તે સચ્ચિદાનંદ-  
રૂપે દેવને નમસ્કાર છે.<sup>૨૨</sup> પ્રપંચનો લય કરી જ  
રીતે પરમતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય તે ઉપાય સંક્ષે-  
પથી સ્થિતિને અનુસારે હું તમને (હમણાં જ)  
કહી બતાવીશ.<sup>૨૩</sup> આગળ પાછળનો વિચાર  
કરવામાં યોગ્યતાવાળી તમારી (તીવ્ર) સ્મરણ-  
શક્તિ કેમ જતી રહી ? તમે એ તમારી તીવ્ર  
સ્મરણશક્તિથી જ હસ્તામલકવતું (હયેળીમાં  
રહેલાં આંખળાની પેઠે પ્રયત્ન) પોતાની મેળે જ  
સર્વ બણી ચક્રો.<sup>૨૪</sup> પોતાની મેળે જ તત્ત્વનો  
વિચાર કરવો. પોતાની મેળે જ ચિંતે શુદ્ધ થઈ  
જતાં તે વડે એ પરમતત્ત્વ પમાય છે, અને એ  
પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયાથી ફરી વાર (જંમ-મરણ-  
ની ઉપાધિમાં પડી) શોક કરવો પડતો નથી;  
પરંતુ વૈરાગ્યવાળા પુરુષે સત્સંગતિ, સારાં શાસ્ત્રો  
અને વિવેક વડે એ ચૈતન્યતત્ત્વની વારંવાર ભાવ-  
ના રાખવી બેઠા.<sup>૨૫</sup>

સ્વયં વિચાર્યં સ્વયમેવ ચેતસા તત્પ્રાપ્યતે

યેન ન જોવતે પુનઃ । સત્સંગસચ્છાસ્રવિવેકતઃ  
પુનર્વૈરાગ્યયુક્તેન વિભાવ્યમેતત્ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભરદ્વાજનુશાસન'  
એ નામનો સર્ગ ૧૨૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૮ મો

ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામ-  
નું વ્યુત્થાન

॥ શ્રીવાલ્મીકિરવાચ ॥

શાંતો દાંતશ્ચોપરતો નિષિદ્ધાત્ કામ્યકર્મણઃ ।

વિપયોદ્રિયસંશ્લેષસુલાચ શ્રદ્ધયાઽન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

વાંદમીકિ ષોડ્યાઃ-નિષિદ્ધકર્મ અને  
કામ્યકર્મથી શાંત થયેલા, વિપયોના અને ઇન્દ્રિ-  
યોના સંબંધથી થનારા સુખથી પણ વિરક્ત  
થયેલા, શ્રદ્ધાવાન અને રામદમવાળા\* સુસુષ્ઠુ-  
પુરુષે કામળ આસન ઉપર બેસી, (સિદ્ધાસન-  
પદ્માસન આદિ અનુકૂળ આસન વાળી) ચિત્તના  
અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોને છતી લઈ, (નિઃસં-  
કલ્પ રહી) જ્યાં સુધી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં-  
સુધી પ્રણવનો ઉચ્ચાર (શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ ચુરુએ  
બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે જપ) કરવો. 'પછી અંતઃક-  
રણની શુદ્ધિ માટે પ્રાણુયામ કરવાં ત્યારબાદ  
ધીરે ધીરે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી ખેંચી  
પોતાના મૂળકારણમાં જ (ચિત્તમાં જ) રાખાવી  
દેવી. (જેને પ્રત્યાહાર કહે છે તે કરવો.)<sup>૧-૩</sup>  
દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ જમાંથી  
ઉત્પન્ન થતાં હોય તેને શ્રુતિ આદિ દ્વારા અણી

\* આ એકસોઅઠાવીસમા સર્ગમાં લખાવિતનની  
યુક્તિ વડે ભરદ્વાજ કૃતાર્થ-યથ ગયાની વાત તથા  
રાનીને કરવા ચોગ્ય, રામચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરવાના  
ક્રમો કહેવાશે.

\* શાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ શ્રદ્ધાન્વિતઃ  
સમાહિતો મૃત્વાઽઽત્મન્યેવાત્માનં પश्यતિ । એ  
શ્રુતિનો આશય આ પ્રસંગથી બતાવ્યો છે.

લઈ પછી તેમાં તેનો લય કરી દેવો. પ્રથમ  
(આકારના\* અર્થરૂપ) વિરાટમાં ('હું વિરાટરૂપ  
છું' એવી જાવતા વડે) સ્થિતિ રાખી, પછી એ  
વિરાટનો (ઉકારના અર્થરૂપ) હિરણ્યગર્ભમાં  
લય કરી, એ હિરણ્યગર્ભમાં સ્થિર થઈ, એ હિર-  
ણ્યગર્ભનો પણ (મકારના અર્થરૂપ) અંતર્યા-  
મીમાં લય કરી, તેમાં સ્થિતિ રાખી અને પછી  
તેનો પણ સર્વના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ (અર્ધ-  
માત્રાત્મક તુરીય) શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય કરી શુદ્ધ  
ચૈતન્યમાત્રમાં જ સ્થિર થઈ રહેવું. માંસ આદિ  
પ્રાર્થિવભાગનો પૃથ્વીમાં લય કરી દેવો, રક્ત  
આદિ જળભાગનો જળમાં લય કરવો અને  
(ઉભા-જહરાગ્રિ આદિ) તેજસભાગનો તેજમાં  
લય કરી દેવો. (પ્રાણ-અપાન આદિ) વાયવીય  
ભાગનો મહાવાયુમાં લય કરવો અને આકાશભાગ-  
નો (શરીરમાં રહેલા પોલાણભાગનો) આકાશમાં  
લય કરી દેવો. ઇન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના  
કારણરૂપ પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ જોતોમાં લય  
પમાડી દેવી. દિશાંશી દેવતા જ સાંભળવાની  
ઇન્દ્રિય બની કાનના છિદ્રમાં રહી છે, તેને પાછી  
દિશામાં લય પમાડી દેવી. રૂપરંજીની ઇન્દ્રિય  
ચામડીનો (લવાઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવ પવ-  
નનો) પવનમાં લય કરવો. જોવાની ઇન્દ્રિય  
નેત્રનો (ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્ય-  
નો) સૂર્યખંભમાં અને ચાખવાની ઇન્દ્રિય જીભ-  
નો (જિહ્વાઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા વરુણનો)  
વરુણમાં લય કરી દેવો. પ્રાણનો (પ્રાણના અધિ-  
ષ્ઠાતા વાયુદેવતાનો) મહાવાયુમાં, વાણીનો  
(વાગ્દેવતા અગ્નિનો) અગ્નિમાં અને હાથનો  
(હસ્તેન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રદેવનો) ઇન્દ્રમાં લય  
કરવો. પગનો (ચરણેન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ-

\* માંદૂમ ઉપનિષદમાં બતાવેલો પ્રણવાયવિચાર  
ટીકાકારે અહીં સૂચવ્યો છે.

÷ અહીં સર્વજ્ઞ લયપ્રકરણમાં લખ કરવો એટલે  
લખવું ચિંતન કરવું, એવું તાર્કિક સમજાવતું છે.

દેવતાનો) વિષ્ણુઓ, પાંચ ઇન્દ્રિયનો (પાંચ ઇન્દ્રિય-  
ના અધિષ્ઠાતા મિત્રદેવતાનો) મિત્રમાં, ઉપસ્થિતો  
(ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રત્યપતિનો)  
પ્રત્યપતિમાં અને મનનો (મનના અધિષ્ઠાતા  
દેવતા ચંદ્રમાનો) ચંદ્રમામાં લય કરેલો. તથા  
બુદ્ધિનો (બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવતા બ્રહ્માનો)  
બ્રહ્મામાં લય કરી દેવો. આ સર્વ તે તે ઇન્દ્રિ-  
યોના દેવતાઓ છે અને (અધિર્વાગમૂલ્લા મુખં  
ગ્રાવિજ્ઞત્ । અર્થાત્ અગ્નિએ વાણીસ્વરૂપે મુખમાં  
પ્રવેશ કર્યો; ઇત્યાદિ\*) શ્રુતિવાક્યને અનુસારે એ  
દેવતાઓ જ ઇન્દ્રિયોરૂપ થઈ રહ્યા છે; બાકી  
ઇન્દ્રિયો કાંઈ તેથી બુદ્ધી વસ્તુ નથી એમ સિદ્ધ  
જ છે, એટલે એ અહીં કશું નવું કહ્યું નથી. ઉપર  
જણાવ્યા પ્રમાણે (ચિંતન વડે પોતાના દેહને  
તે તે મૂળકારણમાં લય કરી દઈ, 'હું વિરાટરૂપ છું'  
એવું ચિંતન કરવું.<sup>૧૨-૧૩</sup> એ બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટની  
અંદર જ જ અર્ધનારીશ્વર\* (બ્રહ્મવિદ્યારૂપી  
નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરી રહેલા) પર-  
મેશ્વર રહ્યા છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આધાર-  
રૂપ અને કારણરૂપ છે; તથા તે જ આ બ્રહ્માંડમાં  
જગતના ખાનપાન આદિ જીવનના ઉપાય માટે  
વ્યવસ્થા બાંધી આહુતિ દ્વારા વૃષ્ટિ આદિથી સર્વને  
પોષણ આપનાર યજ્ઞસહિરૂપ પણ થઈ રહેલ  
છે. બ્રહ્માંડથી બહાર તેનાથી બમણી પૃથ્વી છે, એ  
પૃથ્વી પછી તેનાથી બમણું જળ રહ્યું છે; જળ-  
થી બમણું તેજ, તેજથી બમણો વાયુ અને તેથી  
બમણું આકાશ એમ ક્રમથી એક પછી એક  
આવરણરૂપે રહેલ છે.<sup>૧૩-૧૪</sup> પંચીકૃત ભૂત અને  
અપંચીકૃત ભૂત ચારે તરફ વ્યાપી રહેલ  
છે તથા તેનાથી આ જગત વીંટાયેલ છે.  
એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો અગ્નિમાં,

અગ્નિનો વાયુમાં અને વાયુનો આકાશમાં લય  
કરેલો; અને તે આકાશનો સર્વની ઉત્પત્તિના  
કારણરૂપ મહાકાશ (હિરણ્યગર્ભ)માં લય કરી  
સમષ્ટિનું લિંગશરીર દેહને વાસના, ભૂતસૂક્ષ્મ,  
કર્મ, અવિદ્યા, દશ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિરૂપે  
વિદ્વાનોએ બણેલ છે, તે સમષ્ટિ અભિમાની  
લિંગશરીરને (આત્મબુદ્ધિરૂપે) ધારણ કરી રાખી  
યોગીપુરૂષે ક્ષણમાન એ સ્થિતિમાં (હિરણ્યગ-  
ર્ભાવસ્થામાં) રહેવું. પછી સ્વૂલ ઉપાધિનો લય  
થઈ જવાથી કેમ બણે સાત અડધા થઈ રહેલ  
હોય, તેમ બ્રહ્માંડથી (તેમાં થયેલ આત્મપણાના  
અભિમાનસાગ દ્વારા) બહાર નીકળી જઈ, 'હું  
સર્વના આત્મારૂપ-અધિષ્ઠાતારૂપ હિરણ્યગર્ભ'  
છું' એવું ચિંતન કરવું.<sup>૧૫-૧૬</sup> ભૂતસૂક્ષ્મમાં  
અભિમાનીપણાથી રહેલ એ હિરણ્યગર્ભ જ  
પ્રથમ (બ્રહ્માંડનો લય કર્યા પહેલાં બ્રહ્માંડના  
ઐશ્વર્યભોગને માટે ક્રમગતી ઉત્પન્ન થયેલ દેહને  
કદાપી લઈ) બ્રહ્મારૂપે થઈ રહ્યા હતા. પછી  
બુદ્ધિમાન યોગીએ એ સમષ્ટિલિંગદેહના અભિ-  
માની હિરણ્યગર્ભનો તેના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ,  
અવ્યક્ત અને અવિકારી માયાવી અતર્યામીમાં  
(જડભાગનો માયામાત્ર અને સિદ્ધભાગનો ચૈત-  
ન્યમાં એમ) લય કરી દેવો.<sup>૧૭</sup> નામરૂપથી રહિત  
આ જગત જ્યાં રહે છે, તેને દેટલાક (સાંખ્ય-  
મતવાળા) પ્રકૃતિ કહે છે, દેટલાક (વેદાંતીઓ)  
માયા કહે છે, દેટલાક (ન્યાયશાસ્ત્રકારો) અણુ-  
ઓરૂપ કહે છે અને બીજા દેટલાક (બૌદ્ધો)  
તકથી બ્રાન્તચિત્ત થઇને સંવરણરૂપ અવિદ્યારૂપે  
કહે છે. પરંતુ પ્રલયકાળમાં સર્વ તેમાં લય પામી  
જઈ પરસ્પર સંબંધ વગરના તથા નીરસ થઈ,  
અવ્યક્ત (પ્રતીતિમાં ન આવે તેવી રીતે અસ્કુટ)  
રૂપે રહે છે અને પાછા સૃષ્ટિકાળમાં તેમાંથી જ  
ઉત્પન્ન થાય છે તથા ન્યાં સુધી સૃષ્ટિ થાય ત્યાં-  
સુધી તેમાં જ તે (અવ્યક્ત) સ્વરૂપે જ બન્યા રહે  
છે.<sup>૧૮-૨૦</sup> સૃષ્ટિ થવાના અનુકૂળ (આકાશ આદિ)

\* એતરૂપ ઉપનિષદ.

\* અહીં વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે માયારૂપી  
નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરનાર એવો અર્ધ કરેલો  
હોય તો પણ થઈ શકે તેમ છે.

ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે અને પાછા તેના પ્રતિલોભ (વિપરીત) ક્રમથી તેનો લય માનવામાં આવે છે; માટે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરરૂપે રહેલ, ત્રિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત (માયાવી કિંવા અંતર્યામી) એવા નામથી કહેવાતી સમષ્ટિની જન્મત, સ્તંભ અને સુપુષ્પિ, એ ત્રણેય અવસ્થાનો ભાગ કરી, નાથ-રહિત તુરીયપદ કે જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાન છે, તેનું ધ્યાન કરવું અને લિંગશરીરનો પણ સમાધિ દ્વારા લય કરી દઈ પરમપદમાં (તુરીય અવસ્થામાં) પ્રવેશ કરવો. (પૃથિવ્યાદિ) સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણ આદિ વાયુઓ અને અજ્ઞાન એ સર્વનું રહેવાનું સ્થાન લિંગશરીર છે. (લિંગ-શરીરનો લય થઈ જતાં એ સર્વનો લય થઈ જાય છે અને એક શુદ્ધ ચિત્ત અવશેષ રહે છે.)<sup>૨૪-૨૬</sup>

ભરદ્વાજ ખોલ્યા:-હમણાં (આપની કૃપાથી) હું લિંગદેહરૂપી બેડીથી સર્વથા છૂટો થયો છું; કેમકે હું ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી ચૈતન્યરૂપી આનંદસાગરમાં જ (એકરસ રૂપ) લીન થઈ ગયો છું. ખુરી રીતે-જનાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ હોવાથી હું સર્વ ઉપાધિથી રહિત પરમાત્મારૂપ જ છું.<sup>૨૭</sup> હું દ્વૈતરૂપ છું, અદ્વિતીય છું, સર્વત્યાગી છું, ચૈતન્ય છું અને ચૈતન્યરહિત પણ હું જ છું. જેમ ઘટનો ભંગ થતાં ઘટાકાંચ અને કળશનો ભંગ થતાં કળશમાં રહેલું આકાશ શુદ્ધ આકાશમાં જ મળી જાય, તેમ ઉપાધિનો ભેદ ટળી જાય એટલે જીવ શુદ્ધબ્રહ્મમાં જ મળી જાય છે.<sup>૨૮</sup> એવી એકતાના અભિપ્રાયથી જ હું કે જે બ્રહ્મરૂપ છું તેને ધણી શ્રુતિઓ (એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ નૈહ નાનાઽસ્તિ કિંચન। ઇત્યદિ) આદરથી તત્ત્વની એકતાનો જ બોધ કરે છે. જેમ અગ્નિ અગ્નિમાં નાખવાથી એકરૂપ જ થઈ જાય છે અને અગ્નિનાં નામરૂપને ધારણ કરી તેથી કાંઈ વિશેષરૂપે (જુદા) જણાતો

નથી, તેમ જીવનો સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મમાં લય કરી દેવાથી તે તેમાં એકરૂપ બની જઈ કાંઈ પણ જુદા જણાતો જ નથી. જેમ તુણ આદિ વસ્તુ મીઠાની ખાણમાં નાખવામાં આવે, તો તે ગળી જઈ મીઠું જ થઈ જાય છે, તેમ જડ જગતનો ચૈતન્યમાં લઈ કરી દેવામાં આવે, તો તે પણ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે. જેમ મીઠાનો ગાંગડો અને સંધવનો કકડો સમુદ્રમાં નાખ્યો હોય, તો તે નામરૂપથી રહિત થઈ જઈ સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જેમ જળમાં જળ નાખવામાં આવે, તો તે જળરૂપ જ થઈ જાય છે, તેમ ધીમાં ધી અને દૂધમાં દૂધ નાખવામાં આવે, તો તે પણ એકરૂપ જ થઈ જાય છે. એ કે તેમાંથી એકનો નાશ થતો નથી, તો પણ તે જુદાં વિશેષરૂપે એઈ શકાતાં નથી. તેવી જ રીતે ચૈતન્ય સાથે બ્રહ્મ કે જે નિત્ય આનંદરૂપ છે, સર્વસાક્ષીરૂપ છે, સર્વના પરમકારણરૂપ છે અને સર્વથી પર છે, તેમાં જ હું પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહ્યો છું. નિત્ય, સર્વંગત, નિર્દોષ, નિરંજન, નિષ્કલ (નિરવયવ), શુદ્ધ અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જે પરબ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. અમુક તો જુદું, અમુક લેવું વગેરે વિકલ્પોથી રહિત, સત્યરૂપ, નિરિન્દ્રિય, અદ્વિતીય, સત્યસંકલ્પ અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ હું જ છું. પુણ્યપાપથી રહિત, જગતના પરમકારણરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, નાશ-રહિત, અદ્વિતીય અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોવાળો અને સત્ત્વ આદિ માયાના ગુણોથી રહિત બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહેલા પોતાના આત્માનું (વેદાંત-શ્રવણ, ગુરુશુશ્રૂષા અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ આદિ) પોતાનાં કર્મો કરતા રહી ગુરુશુરુએ ધ્યાન કરવું. એવી રીતે અભ્યાસ કરનાર પુરુષનું મન નાશ પામી જાય છે;<sup>૨૯-૩૦</sup> અને મનનો લય થવાથી પોતાની મેળે જ આત્માનો પ્રકાશ યાપ છે. આત્માનો પ્રકાશ થવાથી સર્વ હું:ઓ દૂર યાપ છે અને આત્મામાં જ ખરા સુખની પ્રતીતિ યાપ

છે.<sup>૩૯</sup> પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે ન આનંદરૂપ છે તેને જાણી લે છે. 'મારાથી બીજે કોઈ જુદો ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું' એવો અંદર આત્માનો પ્રકાશ થાય છે.<sup>૪૦</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! તમે કે ન સસારચક્રની ધૂમરીઓમાં (આવર્તોમાં) ગોયાં ખાયા કરો છો, તેને જે શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોના ત્યાગ કરી (કર્મસંન્યાસ દ્વારા નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો.<sup>૪૧</sup>

**ભરદ્વાજ બોલ્યા:**—હે ગુરુમહારાજ ! આપે જે મને આ જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે. તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સસાર (જન્મ-મરણ આદિ ક્લેશ) વણે કાળ રહી શકશે નહિ. હવે હું જે બ્રહ્મવાને ઇચ્છું છું કે, જ્ઞાની કે ન જીવન્મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ ? અને જે કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ પ્રથમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્ત થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને યોગ્ય કર્મ કરવાં.<sup>૪૨, ૪૩</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખવી એ સસારરૂપ બ્રાહ્મને મટાડનાર જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉપાય છે. માટે મુમુક્ષુપુરુષોએ જે કર્મ કરવાથી કોઈ દોષ ન લાગે (ચિત્તને વિક્ષેપ, મલિનપણું વગર આદિમાં વિદ્ય અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં.<sup>૪૪</sup> વિશેષ કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જેથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના ગુણોથી બેકાઈ, મનના ગુણોનો ત્યાગ કરી, જેથી ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વવ્યાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે. અને આનંદમય દ્રાવ

કે ન અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય કોષથી પર છે, તેનું પણ જે પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે, તે જ હું છું' એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. કર્તૃત્વ-લોકૃત્વ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ-દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારબળથી છોટા) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અમેદબુદ્ધિથી તે જુએ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. જયત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને મૂળી દઈ જીવ જ્યારે તુરિય અવસ્થા કે ન આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. જયત અવસ્થા ને સ્વમાવસ્થા એ બનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને અજ્ઞાન) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચૈતન્યરૂપ, સુખમય, તુરિય અવસ્થારૂપે જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ યોગની (નિર્દિધ્યોસનના પરિપાકથી થયેલ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ અનિકારીને સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિસીમા છે, કે ન મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે. મનનો હાય થઈ જાય એટલે પુરુષને પરમતત્ત્વના વિના તેથી જુદું બીજું કશું દેખાતું નથી. જે તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો શાંત અમૃતમય તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ; પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિરૂપી ક્ષારસમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહો છો ? ભક્તોના અનુગ્રહ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વર તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાવિચક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ ! આ વસિષ્ઠમુનિનો સર્વ ઉપદેશ મેં તમને (સક્ષેપથી) કહી બતાવ્યો છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી અને ગુરુનાં વાક્યોનો અર્થ બરાબર સમજવાથી નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જ્ઞાણી શકશો. અભ્યાસથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદન વચત છે, માટે તમે બીજું બધું છોડી દઈ



અભ્યાસમાં જ મનને સ્થિર કરા. ૪૫-૪૬

**ભરદ્વાજ બોલ્યા:**—હે મહારાજ ! રામ-ચંદ્રજી કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ-યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેમને શ્રીવસિષ્ઠ-ઋષિએ પાછા વ્યવહારમાં શી રીતે બેઠ્યા ? ૪૭  
આ વાત બાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે અભ્યાસને માટે ચાલ કરું અને શ્રીરામચંદ્રજીની પેઠે જ મારા વ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે. ૪૮

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—અનંત બ્રહ્મમાં વૃત્તિ દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રી-રામચંદ્રજી આરે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થયા, હારે વિશ્વામિત્રઋષિએ મુનિઓમાં ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૯

**વિશ્વામિત્ર-બોલ્યા:**—હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠજી ! તમે ખરેખર મહાન છે; કેમકે રામચંદ્રજીની અખંડ આત્માકાર ચિત્ત-વૃત્તિમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરાવી દઈ અથવા તો માત્ર અનુચ્છેદદિષ્ટિથી જ કુંડલિ-નીનો મુખમુખાભાગેથી પટચક્રો ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ યત્નાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ ચિત્રશક્તિનો સંયોગ કરાવી દઈ સાણમાત્રમાં જ તમે તમારું ગુરુપણ બતાવી આપ્યું છે. ૧૦ જે ગુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી અને શબ્દથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્ય-ના દેહમાં કુંડલિનીનું પટચક્ર ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ પરમશિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ ઉપાધિના લાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મતારૂપ પર-બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન કરે તે જ ખરેખર ગુરુ છે. ૧૧ વળી શ્રીરામચંદ્રજી પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતા-ની મેળે જ વેરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તેથી ફક્ત સંવાદમાત્રથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ૧૨ ગુરુનાં વાક્યથી બોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ ભુક્તિ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે જો તણ બતતા મળ (કામ, ક્રમ અને વાસના) પાકી ગયેલ ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે

શી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે ? ( ન થઈ શકે. ) ૧૩  
આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે ગુરુ અને શિષ્ય એ બંનેના પ્રયોગનવાણું છે; કેમકે એ બંને એ યોગ્ય હોય તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ મેળવી શકાય છે. ૧૪ હે મહાસમર્થ ! જે ઉદ્દેશથી મારું અહીં આવવું થયું છે, તે કાર્યને સ્મરણમાં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી રામનું વ્યુત્થાન કરવાને યોગ્ય છે; કેમકે તમે તો પરમપદમાં વિશ્રાંત થયા છે, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું છે; પણ અમારે જે કરવાનું છે તે બાકી છે. હું મુનિ ! મેં પોતે ( યજ્ઞની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થવા માટે ) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજ પાસે પ્રાર્થના કરી છે, એ સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો. શ્રીરામચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરાવી દઈ બીજું પણ દેવતાઓનું કાર્ય કે જે આ રામાવતારનું પ્રયોગન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. ૧૫-૧૭  
રામચંદ્ર મારા તેડી જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રાક્ષસોના સંહાર કરશે અને પછી અહલ્યાને શાપથી મુક્ત કરશે તથા અટલ નિર્દય કરી ( મિથિલામાં ) ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજની કન્યા સીતાજીને પરણશે. પરશુરામને ( તેના તપ વડે ઉપાજન કરેલા લોકોને જીતી લઈ ) ઇતર લોક સખંધી ગતિથી રહિત કરી દેશે. પોતે જીવન્મુક્ત હોવાથી નિર્મય અને નિઃસ્પૃહ રહી ( માત્ર પિતાજીની આજ્ઞાથી ) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ ( વંશપરંપરા )થી આદ્યું આવનું રાજ્ય તજી દેશે અને વનવાસને બદલાને રાક્ષસોના વધ કરી હંડકારણ્યવાસી મુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા અનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું ઠરણ થવા-થી યનારા શોકમોહ આદિ બાવ બતાવવાને બદલાને અને રાવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સ્રીસંગી પુરુષો ઘોઈ રીતે નિરાંતે બેસી ચક્રતા નથી તેવા તે સર્વ મનુષ્યોને બોધ આપશે. પછી વાનર આદિ ( જે યુદ્ધમાં મરી જશે તે )ને ફરી-

છે. ૨૬ પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે જ આનંદરૂપ છે તેને જાણખી લે છે. 'મારાથી ખીજે કાંઈ જુદા ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું' એવો અંદર આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. ૨૭

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! તમે કે જ સંસારચક્રની ધૂમરીઓમાં (આવ-તોમાં) ગોથાં ખાયા કરો છો, તેને જો શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોના ત્યાગ કરી (કર્મસંન્યાસ દ્વારા નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો. ૨૮

**ભરદ્વાજ બોલ્યા:**—હે ગુરુમહારાજ ! આપે જ મને આ જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે. તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સંસાર (જન્મ-મરણ આદિ કલેશ) ઘણો કાળ રહી શકશે નહિ. હવે હું એ બાણવાને ધર્યું છું કે, જ્ઞાની કે જ જીવન્મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ ? અને જો કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ પ્રથમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્ત થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને ચોગ્ય કર્મ કરવાં. ૨૯, ૩૦

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખવી એ સસારરૂપ જ્ઞાતિને મટાકનાર જ્ઞાનનો સુખ્ય ઉપાય છે, માટે સુમુખપુરુષોએ જ કર્મ કરવાથી કાંઈ દોષ ન લાગે (ચિત્તને વિક્ષેપ, મહિતપણું શ્રવણ આદિમાં વિદ્ય અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં. ૩૧ વિશેષે કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જ્યાં ચિત્તમાં વિક્ષેપ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના શુણ્યથી જોડાઈ, મનના શુણ્યને ત્યાગ કરી, જોયો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વવ્યાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે, અને 'આનંદમય કોપ

કે જ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાન-મય કોષથી પર છે, તેનું પણ જ પરબ્રહ્મ અધિ-ધાન છે, તે જ હું છું' એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. કર્તૃત્વ-બોક્તૃત્વ આદિ લાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ-દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારજળથી છોટા) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અભેદબુદ્ધિથી તે જુએ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. જયત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને મૂકી દઈ જીવ જ્યારે તુરિય અવસ્થા કે જ આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. જયત અવસ્થા તે સ્વભાવસ્થા એ બનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને અજ્ઞાન) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચૈતન્યરૂપ, સુખમય, તુરિય અવસ્થાએ જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ યોગની (નિદિ ધ્યાસનના પરિપાકથી થયેલ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ અગ્નિકારીને સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિસીમા છે, કે જ મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે. મનનો ક્ષય થઈ જાય એટલે પુરુષને પરમતત્ત્વના વિના તેથી જુદું બીજું કશું દેખાતું નથી. જો તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો શાંત અમૃતમય તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ, પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિ-રૂપી ક્ષારસમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહો છો ? ભક્તોના અનુગ્રહ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાવિચક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ ! આ વસિષ્ઠ-મુનિનો સર્વ ઉપદેશ મેં તમને (સક્ષેપથી) કહી બતાવ્યો છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી અને ગુરુનાં વાક્યોનો અર્થ બરા-બર સમજવાથી નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જાણી શકશો. અભ્યાસથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદનું વચન છે, માટે તમે બીજું બધું છોડી દઈ

અભ્યાસમાં જ મનને સ્થિર કરો. ૪૫-૪૬

**ભરદ્વાજ બોલ્યા:**-હે મહારાજ ! રામ-ચંદ્રજી કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ-યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેમને શ્રીવસિષ્ઠ-ઋષિએ પાછા વ્યવહારમાં શી રીતે બેઠ્યા? ૪૭ આ વાત બાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે અભ્યાસને માટે ચત્ત કરું અને શ્રીરામચંદ્રજીની પેઠે જ મારો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે. ૪૮

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**-અનંત બ્રહ્મમાં-વૃત્તિ દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રી-રામચંદ્રજી જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે વિશ્વામિત્રઋષિએ મુનિઓમાં ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૯

**વિશ્વામિત્ર-બોલ્યા:**-હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠજી ! તમે ખરેખર મહાન છો; કેમકે રામચંદ્રજીની અખંડ આત્માકાર ચિત્ત-વૃત્તિમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરાવી દઈ અથવા તો માત્ર અત્યુચ્છેદદિષ્ટિથી જ કુંડલિ-નીનો સુપુરુષોમાંગેથી પટચક્રો ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ થતાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ શિવશક્તિનો સંયોગ કરાવી દઈ ક્ષણભાવમાં જ તમે તમારું ગુરુપણ બતાવી આપ્યું છે. ૫૦ જે ગુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી અને સપ્તથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્યના દેહમાં કુંડલિનીનું પટચક્ર ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ પરમશિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ ઉપાધિના ત્યાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મતારૂપ પર-બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન કરે તે જ ખરો ગુરુ છે. ૫૧ વળી શ્રીરામચંદ્રજી પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતાની મેળે જ વેરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તેથી ફક્ત સંવાદભાવથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ૫૨ ગુરુનાં વાક્યથી બોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે જે તણ બતાવના મળ (કામ, ક્રોધ અને વાસના) પાડી ગયેલ ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે

શી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે? (ન થઈ શકે.) ૫૩ આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે ગુરુ અને શિષ્ય એ બંનેના પ્રયોજનવાળું છે; કેમકે જે બંને જો યોગ્ય હોય તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ મેળવી શકાય છે. ૫૪ હે મહાસમર્થ ! જે ઉદ્દેશથી મારું અહીં આવવું થયું છે, તે કાર્યને સ્મરણમાં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી રામનું વ્યુત્થાન કરવાને યોગ્ય છો; કેમકે તમે તો પરમપદમાં વિશ્રાંત થયા છો, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું છે; પણ અમારે જે કરવાનું છે તે બાકી છે. હે મુનિ ! મેં પોતે (યજ્ઞની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થવા માટે) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજન પાસે પ્રાર્થના કરી છે, જે સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો. શ્રીરામચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરાવી દઈ બીજું પણ દેવતાઓનું કાર્ય કે જે આ રામાવતારનું પ્રયોજન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. ૫૫-૫૭ રામચંદ્ર મારા તેડો જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રાક્ષસોનો સંહાર કરશે અને પછી અહલ્યાને શાપથી મુક્ત કરશે તથા અટલ નિશ્વય કરી (મિથિલામાં) ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજની કન્યા સીતાજીને પરણશે. પરશુરામને (તેના તપ વડે ઉપાજન કરેલા લોકોને છતી લઈ) ઇતર લોક સખંધી ગતિથી રહિત કરી દેશે. પોતે જીવનમુક્ત હોવાથી નિર્ભય અને નિઃસ્પૃહ રહી (માત્ર પિતાજીની આજ્ઞાથી) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ (વંશપરંપરા)થી આદ્યું આવતું રાજ્ય તજી દેશે અને વનવાસને બહાને રાક્ષસોનો વધ કરી દંડકારણ્યવાસી મુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા અનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું હરણ થવાથી થનારા શોકમોહ આદિ ભાવ બતાવનાને બહાને અને રાવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સીસંગી પુરુષો ઠાઈ રીતે નિરાતિ બેસી ચક્રતા નથી તેવો તે સર્વ મનુષ્યોને બોધ આપશે. પછી વાનર આદિ (જે યુદ્ધમાં મરી ગયે તે)ને

નથીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ અંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત એમનાથી) સર્વત્ર જય મેળવી રહ્યા છે.<sup>૬૬</sup> આ જગતને પાળનાર વિષ્ણુ છે, જગતના સરજનહાર બ્રહ્મા પણ આ પોતે જ છે અને જગતને સંહાર કરનારા ત્રિનેત્ર મહાદેવ પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંબંધથી અવતાર ગ્રહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘેરાયેલા ન હોવાથી સદાકાળ જાગ્રત છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે.<sup>૬૭</sup> જમ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેજ પ્રકાશને ખેંચી લાવે અને શાસ્ત્ર યુક્તિની ઉદ્ઘટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રીરામચંદ્રજીને ગરુડજી (પોતે વાહનરૂપી બની) જવાના દેશ તરફ લઈ જાય છે.<sup>૬૮</sup> આ રાજ દશરથને ધન્ય છે, કે જેને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુત્રરૂપે અવતર્યા છે; અને રાવણને પણ ધન્ય છે, કે જે રામચંદ્રજીને (આ મારો સામેા લડકૈયો છે એમ) ચિત્તથી ચિંતન કરનાર છે.<sup>૬૯</sup> સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ નહિ હોવાથી, તેનો મહિમા ઓછો થયો છે. શ્રીરામચંદ્રજીના પધારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે.<sup>૭૦</sup> હીરસાગરની અંદર શેષશય્યામાં પોઠનારા શ્રી-શેષશાયી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એકરસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનેા સંયમ કરનારા યોગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે બોલે છે; બાપ્પી આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ.<sup>૭૧, ૭૨</sup> આ ભગવાન રામચંદ્રજી રધુકુળના પાપનો ક્ષય કરનાર છે, એમ અમારા સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠપિ!

તમે કૃપા કરી એમને વ્યવહારપરાયણ કરો.<sup>૭૩</sup>  
વાહ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે કહી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર મૌન રહ્યા અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને ( નીચે પ્રમાણે ) કહ્યું.<sup>૭૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! હે રામ! હે મહાબાહુ! હે મહાપુરુષ! હે મહાયૈતન્યમય! આ તમારો શાંતિનો કાળ નથી, માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજવો. જ્યાં સુધી લોકદષ્ટિમાં અધિકારી થવારૂપ લૌકિક વિચાર બરાબર સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાં સુધી યોગીપુરુષને નિર્ભજ એવું રૂઢ સમાધિપણું ઘટતું નથી; માટે તમે ટટલો-એક સમય ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય આદિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉતારી નાખી, તે પછી ભલે સમાધિનું સેવન કરો અને સુખી થાઓ.<sup>૭૫-૭૮</sup>

વાહ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે શુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં શ્રીરામચંદ્રજી પરબ્રહ્માં ક્ષય પામી જવાને લીધે ( સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપરામ થઈ જવાથી ) કશું પણ બોલ્યા નહિ, ત્યારે વસિષ્ઠપિએ ધીરેથી સુકુમ્ભા નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ આદિ સર્વના બીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ યતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ યતાં) ચિત્તમાં ચિદા-ભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રકાશસ્વરૂપ એ જીવ પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્નેને સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરેથી નેત્રો ઉઘાડી, બહાર પૂજ્ય વસિષ્ઠ આદિ ત્રિદાન મહર્ષિઓનાં દર્શન કરી, પોતે કૃતકૃત્યતાથી. સર્વ કામનાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય-અકાર્ય સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે 'આ બધાઓ હવે મને શું કહેશે?' એવી રાહ જોઈ સ્થિર થઈ રહ્યો.<sup>૭૯, ૮૦</sup> પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં વાક્યો

વાર જીવતા કરશે. અગ્નિપ્રવેશ દ્વારા સીતાજીની શુદ્ધિને ઇચ્છી પોતાનું પવિત્ર ચરિત શિષ્યપુરોપાને સંમત છે, એવું દેખાડી આપશે. પોતે જીવન્મુક્ત અને નિઃસ્પૃહ છતાં કર્મમાર્ગના અધિકારી પુરુષોની કર્મ વડે જ શુભ ગતિ છે, એવું બતાવવા કર્મકાંડમાં પરાયણ થશે તથા કર્મ અને ઉપાસના એ બન્નેના અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મલોક આદિ ગતિ બતાવવાને પોતે પણ એ બન્નેનું સાથે અનુષ્ઠાન કરશે. જ્યોત્સ્નાને એમનાં દર્શન થશે, જ્યોત્સ્ના કાન પર કથા દ્વારા કે શ્રીર્તન દ્વારા તેમનું શ્રવણ થશે, કે જ્યોત્સ્ના શ્રીરામચરિતનો કથા દ્વારા કે શ્રીર્તન દ્વારા બોધ આપશે, તેવા સર્વ અવસ્થામાં શ્રીરામચંદ્રજીને અનુસરનાર ભક્ત લોકોને પોતે જીવન્મુક્તિ આપશે. ઉપર પ્રમાણે આ મહાત્મા પરમપુરુષ રામચંદ્રજીએ ત્રણે લોકનું અને મારું સંપૂર્ણ રીતે હિત કરવાનું છે. (હે સભાસદો!) આ રામચંદ્રજીને તમે નમસ્કાર કરો. માત્ર એટલાથી જ તમારે (જે ચતુર્ય અજ્ઞાન) જીતવાનું છે, તે જિતાઈ ગયેલું જ તમે સમજો; અને તમારામાંથી પણ કોઈ ધીર અને વીર પુરુષ આ રામચંદ્રજીની પેઠે જીવન્મુક્ત અને ધણા કાળ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં શાંતિને પામી જઈ સુખેથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

વાલમીકિ યોદ્યા:-એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર-ઋષિનાં વચનોથી ઉત્તર (પાછળના) ચરિતરૂપી રામની કથા સાંભળી વસિષ્ઠજી આદિ શ્રેષ્ઠ યોગીશ્વરો અને બીજા સિદ્ધ પુરુષો રામચંદ્રજીના ચરણ-કમળની રજને નમસ્કાર કરવામાં અને સદાકાળ રામચંદ્રજીના સ્મરણમાં શ્રદ્ધાવાન બની ગયા. ભગવાન વસિષ્ઠજી અને બીજા મહર્ષિઓને રામચંદ્રજીની એટલી બધી કથાથી સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓ રામચંદ્રજી કે જે ગુણોના ભંડારરૂપ છે, તેમના સદ્ગુણોને બીજા પાસેથી સાંભળતા હતા અને સાંભળીને બીજાઓને કહેતા હતા. પછી ભગવાન\* વસિષ્ઠઋષિએ વિશ્વામિત્રમુનિને

( નીચે પ્રમાણે ) કહ્યું. ૧૮-૭૯

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે વિશ્વામિત્રઋષિ! રથ-કુળમાં અવતરેલા અને કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી પ્રથમ કોણ હતા? કોઈ દેવ હતા કે કોઈ મનુષ્ય હતા? એ આપ કહો.

વિશ્વામિત્ર યોદ્યા:-આ જે વાત હું કહું છું, તે ઉપર જ તમે વિશ્વાસ રાખો. આ શ્રીરામચંદ્રજી પરમપુરુષ ભગવાન છે, કે જમણે જગતને માટે ક્ષીરસાગરને વલોગ્યો હતા, ગંભીર ઉપનિષદો જમને પ્રમાણરૂપે વર્ણવે છે, તે પરિપૂર્ણ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે રહ્યા છે તથા શ્રીવત્સનું લાંછન ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ પણ એ પોતે જ છે. એ રામચંદ્રજીને જે સારી રીતે ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરવામાં આવે, તો સર્વ પ્રાણીઓને એ બધા પુરુષાર્થો આપે છે. ૧૭-૮૨ એ શ્રીરામચંદ્રજી કોપ પામે તો સંહાર કરી દે છે. આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા પદાર્થો એમના જ રચેલા છે. જગતના આદિપુરુષ, જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, જગતનું પાલન કરનારા અને મહાત્મા પુરુષોના એ પરમપ્રિય સહાયક છે. અંદર નિઃસાર છતાં ઉપરથી કામળતાવાળા, સંસારરૂપી ધુતારાના પંખમાં નહિ ફસાયેલા, વીતરાગ પુરુષો જે આનંદરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ સમુદ્રમાં-પ્રવેશ કરે છે, તે આ શ્રીરામચંદ્રજી પોતે જ છે. પરમપુરુષ એવા શ્રીરામચંદ્રજી કોઈ વખતે જ્ઞાન વડે મુક્ત થયાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે, કોઈ વખત નિત્યમુક્તની પેઠે તુરિયપદમાં શાંતિ લે છે, કોઈ વખતે માયાના નિયંતારૂપે થઈ રહે છે અને કોઈ વખતે માયાની અંદર બંધાઈ રહ્યા જેવા જણાય છે. ૮૩-૮૫ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણરૂપી ગહન વનને ઉલ્લંઘી રહેલા આ દેવ જ વેદ-

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગ્યૈવ વર્ણનાં ભગ દત્તીરણા ॥\* સ પૂર્વે  
અર્થ, વીર, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ  
જ એકમને ભગ કહે છે; અને તે જેમાં હોય તે  
ભગવાન કહેવાય છે.

\* વૈશ્વરૂપ્ય સમપ્રસ્ય વીર્યસ્ય યદાસઃ શ્રિયઃ ।

નથીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ અંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત એમનાથી) સર્વજન જય મેળવી રહ્યા છે.<sup>૬૬</sup> આ જગતને પાળનાર વિષ્ણુ છે, જગતના સરજનહાર પ્રજ્ઞા પણ આ પોતે જ છે અને જગતનો સંહાર કરનારા ત્રિનેત્ર મહા-દેવજી પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામ-ચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંબંધથી અવતાર ગ્રહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘેરાયેલા ન હોવાથી સદાકાળ જાગ્રત છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે.<sup>૬૭</sup> જન્મ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેજ પ્રકાશને ખેંચી લાવે અને શાસ્ત્ર બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રીરામચંદ્રજીને ગરુડજી (પોતે વાહનરૂપી બની) જવાના દેશ તરફ લઈ જાય છે.<sup>૬૮</sup> આ રાજ દશરથને ધન્ય છે, કે જેને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુત્રરૂપે અવતર્યા છે; અને રાવણને પણ ધન્ય છે, કે જે રામચંદ્રજીને (આ મારો સામેા લડવૈયો છે એમ) ચિત્તથી ચિંતન કરનાર છે.<sup>૬૯</sup> સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ નહિ હોવાથી, તેનો મહિમા જોઈ શકાય છે. શ્રીરામચંદ્રજીના પધારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે.<sup>૭૦</sup> ક્ષીરસાગરની અંદર શેષશય્યામાં પોઢનારા શ્રી-શેષશાયી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એકરસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરનારા યોગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે બોલે છે; આદી આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ.<sup>૭૧, ૭૨</sup> આ ભગવાન રામચંદ્રજી રઘુકુળના પાપનો ક્ષય કરનાર છે, એમ અમારા સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠજી!

તમે કૃપા કરી એમને વ્યવહારપરાયણ કરો.<sup>૭૩</sup>  
વાલ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે કહી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર મૌન રહ્યા અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને ( નીચે પ્રમાણે ) કહ્યું.<sup>૭૪</sup>  
વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! હે રામ! હે મહાબાહુ! હે મહાપુરુષ! હે મહાયૈતન્યમય! આ તમારો શાંતિનો કાળ નથી, માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજાવો. જ્યાં સુધી લોકદષ્ટિમાં અધિકારી થવારૂપ લૌકિક વિચાર બરાબર સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાં સુધી યોગીપુરુષને નિર્ભજ એવું રૂઢ સમાધિપણું ધટતું નથી; માટે તમે ઘટલો-એક સમય ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય આદિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉતારી નાખી, તે પછી ભલે સમાધિનું સેવન કરો અને સુખી થાઓ.<sup>૭૫-૭૬</sup>  
વાલ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે શુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં શ્રીરામચંદ્રજી પરબ્રહ્માના ક્ષય પામી જવાને લીધે ( સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપરામ થઈ જવાથી ) કશું પણ બોલ્યા નહિ, ત્યારે વસિષ્ઠજીએ ધીરેથી સુપુરુષા નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ આદિ સર્વના બીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ થતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ થતાં) ચિત્તમાં ચિદા-ભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રકાશસ્વરૂપ એ જીવ પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્નેને સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરેથી નેત્રો ઉઘાડી, બહાર પૂજ્ય વસિષ્ઠ આદિ જિદ્વાન મહર્ષિઓનાં દર્શન કરી, પોતે કૃતકૃત્યતાથી સર્વ કામનાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય-અકાર્ય સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે ' આ બધાંઓ હવે મને-શું કહેશે? ' એવી રાહ બેઠી સ્થિર થઈ રહ્યા.<sup>૭૭, ૭૮</sup> પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં-વાક્યો

સાંભળી તથા આ ગુરુવાક્ય છે, માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ એવી પિતા, ભ્રાતા, મિત્ર આદિ તરફની પ્રાર્થના પણ સાંભળી લઈ, રામચંદ્રજી કે જે સર્વજ્ઞ છે તે સમાહિતપણાથી (એકાગ્રતાથી) આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી હવે આ શરીર વિધિનું કે નિષેધનું અધિકારી નથી, તથાપિ આપનું વાક્ય સદાકાળ માનનીય છે; કેમકે હે મહાશુનિ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો તથા સ્મૃતિઓમાં પણ ગુરુનું વાક્ય વિધિરૂપ (પાળવા યોગ્ય) કહેલ છે; અને ગુરુના વચનનો તિરસ્કાર કરવો તે નિષેધરૂપ કહ્યું છે.' આ પ્રમાણે કહી મહાત્મા વસિષ્ઠકપિના ચરણકમળને ભરતક વડે ધારણ કરી લઈ સર્વાત્મા મહાદ્યાણુ શ્રીરામચંદ્રજીએ સર્વ પ્રત્યે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૦૧-૧૦૪

રામ બોલ્યા:-હે સર્વ સભાસદો! તમારું સર્વનું કલ્યાણ થાઓ. તમે આ વાતનું શ્રવણ કરો કે જેની અનુભવપૂર્વક ખાતરી કરી નિશ્ચય કરવામાં આવેલ છે. આત્મજ્ઞાનથી તથા આત્મ-વેત્તા ગુરુથી બીજાનું કંઈ પણ વિશેષ નથી. ૧૦૫

સિદ્ધ આદિ સભાસદો બોલ્યા:-હે રામ-ચંદ્રજી! આ વાત જમ આપ કહો છો તેમ જ અમારા મનમાં સ્થિર થઈ રહી હતી. વળી તમારી કૃપાથી સંવાદ થતાં એ સર્વ બરાબર દૃઢ થઈ ગયું છે. હે મહારાજ રામચંદ્રજી! તમે સુખી થાઓ. અમે તમને (રજ લેવા માટે) નમન કરીએ છીએ અને વસિષ્ઠજીની પણ આજ્ઞા લઈ, જમ આબ્યા હતા તેમ પાછા આજે જવા માગીએ છીએ. ૧૦૬-૧૦૭

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે કહી શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરતા એ સર્વ સભાસદો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તેમના ભરતક ઉપર પુષ્પોની વર્ષિ થવા લાગી. ૧૦૮ આ સર્વ શ્રીરામચંદ્રજીની (જીવન્મુક્તિમાં વિશ્વાર્તિ થયા પર્વત ચાલેલ સંવાદની) કથા મેં તમને કહી. હે ભરદ્વાજશુનિ! આ ક્રમયોગ વડે તમે સુખી થાઓ. ૧૦૯ આ પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રાવસિદ્ધજીનાં વચનોની હારરૂપી રત્નની માળાથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત થઈ રહેલી આ શ્રીરામચંદ્રજીની જીવન્મુક્તિની સિદ્ધિ મેં તમને કહી સંભળાવી છે, કે જે સર્વ કવિઓનાં કુળોને અને યોગીઓને સેવના યોગ્ય છે. જે પરમ ગુરુના કૃપાકટાક્ષથી શ્રવણાદિ દ્વારા એ સેવનામાં આવે, તો તે મોક્ષના માર્ગ ઉપર (પ્રથમ બતાવેલા યોગભૂમિકાના ક્રમ ઉપર) ચડાવી દે છે. ૧૧૦ જે પુરુષ નિરંતર શ્રીરામચંદ્રજીના અને વસિષ્ઠજીના સંવાદનું શ્રવણ કરે છે, તે ભવે સર્વ (રાગ, દ્વેષ, મોહ, મલિનતા આદિ દોષવાળી) અવસ્થામાં રહ્યો હોય, તો પણ શ્રવણમાત્રથી એ સર્વ દોષોથી રહિત થઈ જાય છે અને પછી રામ-દમ આદિ ગુણો મેળવી બ્રહ્મને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૧

ય इमं श्रुणुयान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।  
 सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यते ब्रह्मगच्छति ॥ ૧૧૨ ॥  
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
 પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રામવ્યુત્થાન'  
 એ નામનો સર્ગ ૧૨૮ એ સમાપ્ત

**નિર્વાણ પ્રકરણ ( પૂર્વાર્ધ ) સમાપ્ત**

## निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध) समाप्त